

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

LIV

2017

OMAGIU PROFESORULUI
GHEORGHE CLIVETI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

GHEORGHE CLIVETI
(n. 23.04.1952, Darabani, jud. Botoșani)

Director al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași
Prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Director onorific al Centrului de Istorie a Relațiilor Internaționale

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

Tomul LIV, 2017

OMAGIU PROFESORULUI GHEORGHE CLIVETI

SUMAR

STUDII ȘI ARTICOLE

IDEI, MORAVURI, INSTITUȚII

DUMITRU VITCU, <i>Tribulațiile unui divorț în înalta societate moldavă la 1837...</i>	1
ȘTEFAN BÂRSAN, <i>Eugeniu Carada la Paris (1880–1882)</i>	19
IUSTIN GHERMAN, <i>Legea maximului taxelor și contribuțiilor comunale din 1893 în retorica politică conservatoare și liberală</i>	31
DANIELA BALAN, <i>Alexandru Marghiloman și doctrina conservatoare. Tradiția, proprietatea și religia</i>	51
ANDREI FLORIN SORA, <i>În slujba cui? Administrația și funcționarii publici în „România ocupată”, 1916–1918</i>	63

NOI ȘI EUROPA

REMUS TANASĂ, <i>Ecouri ale expediției lui Giuseppe Mazzini din Savoia în „Albina Românească” de la Iași (1834)</i>	89
ADRIAN-BOGDAN CEOBANU, <i>„Băieții cu pricopseală” din diplomația românească (1878–1885). Note pe marginea Anuarelor Personalului Reprezentațiunii României în străinătate din anii 1881, 1882</i>	97
ALEXANDRU ZUB, <i>Discursul unionist în cheie serială</i>	113
AGATA ŻABIĘREK, KRZYSZTOF ŻABIĘREK, <i>Romanian occupation of Pokuttya in 1919</i>	117
ELINOR DANUSIA POPESCU, <i>Consulats et consuls honoraires de Roumanie dans les grandes puissances ouest-europeennes entre les deux guerres mondiales. Etude de cas: l’Allemagne</i>	123
ADRIAN VIȚALARU, <i>From Alexandru G. Florescu to Gheorghe Grigorcea. The Chiefs of Diplomatic Mission of Romania in Poland (1919–1939)</i>	141

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. I–X, 1–402

ISTORIA CULTURII

CLAUDE-GILBERT DUBOIS, <i>Entre mythe et histoire, histoire revisee des « dix fleaux ». Les « persécutions » des chrétiens dans les premiers siècles de L'empire Romain</i>	151
ȘTEFAN PETRESCU, <i>Grecii din România: însemnările de călătorie ale unui jurnalist atenian la sfârșitul secolului al XIX-lea</i>	179
ANA LAURA BULIGA, <i>Prezențe teatrale italiene pe scenele bucureștene (secolele XIX–XX)</i>	195
CĂTĂLINA MIHALACHE, <i>Costumul „național” românesc: geneza unui simbol identitar</i>	207

ANII COMUNISMULUI

ALEXANDRA TOADER, <i>Discrepanța dintre imaginea reală și cea fabricată a reprezentanților puterii în primii ani ai regimului comunist din România</i> ..	229
VERONICA TURCUȘ, ȘERBAN TURCUȘ, <i>Negocieri privind redeschiderea Bisericii Italiene din București în timpul regimului ateocrat</i>	239
SORIN D. IVĂNESCU, <i>Supravegherea operativă (filajul) și investigațiile efectuate de Securitate în perioada 1948–1958</i>	273

DEZBATERI ISTORIOGRAFICE

ANDI MIHALACHE, <i>Hermeneutică și istorie: cazul Hans Georg Gadamer</i>	285
ASTRID CAMBOSE, <i>„Răsfulgerații”: istoria oficială și contraistoriile ei. Memorialistica, istoria orală, reportajul de actualitate și circulația informației în media online, surse concurente ale unei arhive în curs de constituire</i>	317

DOCUMENTE

PETRONEL ZAHARIUC, <i>O contribuție la istoria mănăstirii Neamț. Două izvoade cu odoarele ei (1800 și 1856)</i>	335
---	-----

RECENZII

ALEXANDRU-FLORIN PLATON, <i>„Corpul politic” în cultura europeană. Din Evul Mediu până în epoca modernă</i> , Iași, Editura Polirom, 2017, 360 p. (Andi Mihalache)	371
SORIN GRIGORUȚĂ, <i>Boli, epidemii și asistență medicală în Moldova (1700–1831)</i> , Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, 318 p. (Petronel Zahariuc)	376
MIHAI CHIPER, <i>1848. Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX</i> , Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, 358 p. (Andi Mihalache)	379

ALEXANDRU ZUB, <i>M. Kogălniceanu. Studii și note istoriografice</i> , București/Brăila, Editura Academiei Române/Editura Istros, 2017, 344 p. (Gheorghe Cliveti)	374
ALIN CIUPALĂ, <i>Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial</i> , Iași, Editura Polirom, 2017, 318 p. (Cătălina Mihalache)	376
ANCA FILIPOVICI, <i>Cărturarii provinciei. Intelectuali și cultură locală în nordul Moldovei interbelice</i> , Iași, Institutul European, 2015, 230 p. (Cătălina Mihalache)	379

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

<i>Activitatea Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” în anul 2016</i> (Bogdan-Alexandru Schipor, Sorin Grigoruță)	391
---	-----

ABREVIERI	401
------------------------	-----

YEARBOOK OF THE “A. D. XENOPOL” INSTITUTE OF HISTORY

Tome LIV, 2017

HOMAGE TO PROFESSOR GHEORGHE CLIVETI

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

IDEAS, MORES, INSTITUTIONS

DUMITRU VITCU, <i>The Anxieties around a Divorce in the Moldavian High Society in 1837</i>	1
ȘTEFAN BĂRSAN, <i>Eugeniu Carada in Paris (1880–1882)</i>	19
IUSTIN GHERMAN, <i>The Law of Maximum Fees and Communal Contributions of 1893 in Conservative and Liberal Political Rhetoric</i>	31
DANIELA BALAN, <i>Alexandru Marghiloman and Conservatory Doctrine. Tradition, Property and Religion</i>	51
ANDREI FLORIN SORA, <i>In whose Service? The Administration and the Civil Servants in “Occupied Romania”, 1916–1918</i>	63

EUROPE AND WE

REMUS TANASĂ, <i>Echoes of Giuseppe Mazzini’s Savoy Expedition in “Albina Românească” Publication of Iași (1834)</i>	89
ADRIAN-BOGDAN CEOBANU, <i>“The Cultivated Boys” of Romanian Diplomacy (1878–1885). Notes on the Annuals of the Personnel of Romania’s Representation Abroad in 1881, 1882</i>	97
ALEXANDRU ZUB, <i>Unionist Discourse in a Serial Key</i>	113
AGATA ŻABIĘREK, KRZYSZTOF ŻABIĘREK, <i>Romanian occupation of Pokuttya in 1919</i>	117
ELINOR DANUSIA POPESCU, <i>Romania’s Honorary Consulates and Consuls to the Great Western Powers in the Interwar Period. A Case Study: Germany</i>	123
ADRIAN VIȚALARU, <i>From Alexandru G. Florescu to Gheorghe Grigorcea. The Chiefs of Diplomatic Mission of Romania in Poland (1919–1939)</i>	141

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. I–X, 1–402

HISTORY OF CULTURE

CLAUDE-GILBERT DUBOIS, <i>Between Myth and History, the Revised History of the “Ten Fleaux”. The Christians’ “Persecution” in the First Centuries of the Roman Empire</i>	151
ȘTEFAN PETRESCU, <i>The Greeks in Romania: The Travel Notes by an Athenian Journalist at the End of the Nineteenth Century</i>	179
ANA LAURA BULIGA, <i>Italian Drama Appearances on the Stages of Bucharest (Nineteenth–Twentieth Centuries)</i>	195
CĂTĂLINA MIHALACHE, <i>Romanian “National” Costume: Genesis of an Identity Symbol</i>	207

COMMUNISM YEARS

ALEXANDRA TOADER, <i>The Disparity between the Genuine and the Manufactured Image of the Power Holders During the First Years of Communist Rule in Romania</i>	229
VERONICA TURCUȘ, ȘERBAN TURCUȘ, <i>Negotiations about Reopening the Italian Church in Bucharest during the Atheocratic Regime</i>	239
SORIN D. IVĂNESCU, <i>Operative Surveillance (Tracking) and Investigations by Securitate between 1948–1958</i>	273

HISTORIOGRAPHIC DEBATES

ANDI MIHALACHE, <i>Hermeneutics and History: the Case of Hans Georg Gadamer</i>	285
ASTRID CAMBOSE, <i>“Rășfulgerații” (Thunderstruck Refugees): Official History and its Denying Counterparts. Memoirs, Oral History, Nowadays Reportages and Online Information as Alternative Sources of a Growing New Archive</i>	317

DOCUMENTS

PETRONEL ZAHARIUC, <i>A Contribution to the History of the Monastery of Neamț. Two Registers and their Religious Items (1800 and 1856)</i>	335
--	-----

BOOK REVIEWS	371
---------------------------	-----

SCIENTIFIC LIFE	391
------------------------------	-----

ABBREVIATIONS	401
----------------------------	-----

DUMITRU VITCU*

TRIBULAȚIILE UNUI DIVORȚ ÎN ÎNALTA SOCIETATE MOLDAVĂ LA 1837

Rândurile de față se întemeiază pe fapte și întâmplări reale, petrecute în „lumea bună” a societății moldave din prima jumătate a veacului al XIX-lea. Iar protagoniștii, departe de a fi identificați ca modele sau contramodelle comportamentale în peisajul social al epocii, ilustrează, deopotrivă, tipologii și metehne pe cât de vechi, pe atât de actuale și de frecvent întâlnite în raporturile interumane, inspirând, nu o dată, substanțiale teme, popasuri ori anchete istoriografice¹. Competitori, în aventura conjugală la care ne vom referi, sunt, pe de o parte, marele proprietar funciar Anastasie Bașotă, supranumit și „harpagonul de la Pomârla”, venit pe lume în fosta capitală a țării la sfârșit de veac fanariot² și, pe de altă parte, vremelnica-i consoartă, Ruxandra Balș, descendentă a unei vechi și însemnate familii boierești, născută în preajma Iașilor, la Holboca, în anul 1805.

Despre Bașotă, unul dintre cei mai recentți biografi ai săi afirma că venise pe lume ca „fiu al unui boiernaș care se știa de viță veche”, crescut și educat însă la țară, unde – protejat fiind de primejdia „virusării” caracterologice la curtea grecească – dobândise „câteva principii solide și o educație rudimentară, redusă la citit, la cele patru

---

* Prof. univ. dr., Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava.

¹ Ca temă istoriografică, divorțul a inspirat, mai ales după 1989, numeroși cercetători ai fenomenului. Spicuim câteva studii semnificative: Violeta Barbu, „Ceea ce Dumnezeu a unit, omul să nu dispartă”. *Studii asupra divorțului în Țara Românească în perioada 1780–1850*, în *RdI*, III, nr. 11–12, 1992, p. 1143–1155; Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în *ArhGen*, IV (IX), nr. 1–2, 1997, p. 59–119; Constanța Ghițulescu, *Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea)*, în *SMIM*, vol. XX, 2002, p. 110–113; idem, *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țările Românești ale secolului al XVIII-lea*, București, 2004; Sorina Bolovan, Ioan Bolovan, *Contribuții privind divorțialitatea în Transilvania la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX*, în *Studii de demografie istorică (secolele XVII–XXI)*, coord. C. Pădureanu, Arad, 2010, p. 99–114; Mircea Brie, *Divorțul ca formă de erodare a familiei în comitatele Bihor și Sătmar (a două jumătate a secolului XIX)*, în *Studii de demografie istorică...*, p. 77–98; Șarlota Solcan, *Divorțul în Transilvania la sfârșitul secolului al XVII-lea și în primele decenii ale secolului al XVIII-lea*, în *Studii de demografie istorică...*, p. 17–22; Eugen Ghiță, *Două cazuri de divorț în orașul Arad în secolul al XVIII-lea*, în *Studii de demografie istorică...*, p. 63–68; Lilia Zabolotnaia, *Statutul social și situația juridică a femeilor în procesul de divorț în țările românești (secolul al XVII-lea)*, în *Studii de demografie istorică...*, p. 23–38; idem, *Femeia în relațiile de familie din Țara Moldovei în contextul european până la începutul secolului al XVIII-lea (Căsătorie, logodnă, divorț)*, Chișinău, 2011.

² În legătură cu data nașterii lui Anastasie Bașotă, Mihai-Răzvan Ungureanu, citând binecunoscutul studiu monografic datorat lui Gh. Ghibănescu, *Bașoteștii și Pomârla. Studiu genealogic și istoric*, Iași, 1929, indică 22 ianuarie 1797 (*Însemnări de taină pentru câteva genealogii moldovenești*, în *ArhGen*, II (VII), tom 1–2, 1995, p. 27), în vreme ce ultimul biograf al hatmanului, Mihai Dim. Sturdza, reține aceleași zi și lună, dar ale anului 1798 (*Familii boierești din Moldova și Țara Românească*, București, Tipografia „Monitorul Oficial”, 2004, p. 373). Cu siguranță, este vorba de o eroare sau neatenție tipografică.

operații aritmetice și la Sfânta Scriptură³. De aici, probabil, și percepția lăsată posterității ca fiind „iubitor doar de bani și de Dumnezeu”, precum și regretul său (mărturisit sau nu) de a nu fi fost „un bărbat cu adâncă știință de carte”. Asta nu l-a împiedicat – poate că, dimpotrivă, l-a ambiționat – să fie un mare binefăcător al învățământului românesc și un veritabil Mecenas pentru Pomârla, moșie (și sat) al cărei proprietar a ajuns când nu împlinise încă vârsta majoratului (1814). Obârșia, mediul în care a crescut și averea l-au ținut relativ departe de ispitele și de manierele selecte ale saloanelor, făcându-l prizonierul unor concepții și mentalități vetuste despre lume și viață, afișate cu vădită ostentație în juru-i și exprimate, pesemne, și în plan familial.

În privința domniței Ruxandra, respectiv viitoarea și temporara doamnă Bașotă, se spune că provenea din os domnesc, ca fiică a postelnicului Grigore Balș și a Anei (Constantin) Mavrocordat, totodată nepoată a logofătului Nicolae Balș și a Ruxandrei (Grigore) Ghica. Pe linie paternă, era strănepoată a marelui logofăt Lupu Balș și a Saftei Cantacuzino, ascendență conjugată care i-ar fi înlesnit soțului „rădicarea grabnică a treptelor boierilor”⁴. De altfel, obsesia unei origini superioare față de a celui sortit (sau ales) tovarăș de viață n-a părăsit-o pe durata mariajului și nici ulterior.

Informațiile biobibliografice de până acum lasă încă suficient loc ipotezelor, speculațiilor sau comentariilor privind data întemeierii familiei, reper absolut necesar spre mai buna înțelegere nu doar a cauzelor deteriorării unui mariaj „cu ștaif” pentru societatea românească a epocii, ci și a rolului Bisericii Ortodoxe Române – vizibil diminuat prin noua legiuire cu caracter constituțional a Principatelor, *Regulamentul Organic* – ca factor mediator în esență și decizional doar pe latura ecleziastică a conflictului conjugal; pe partea civilă, instituția căsătoriei, ca și pronunțarea divorțului intrau deja în sfera de competențe ale instanțelor judecătorești. Dacă Gh. Ghibănescu consemna că acel mariaj ar fi fost contractat înainte de 1825, Mihai Dim. Sturdza aproximează anul căsătoriei ca fiind 1829. Or, cercetarea atentă a câtorva noi surse informaționale, provenite din fondurile arhivistice aflate în custodia Serviciului Județean Iași al Arhivelor Naționale, oferă cititorului interesat, pe lângă mostrele limbajului specific tipului de conflict conjugal (asociat cu parfumul epocii în care s-a consumat), elemente de natură să contribuie la mai buna cunoaștere, pe de o parte, a cronologiei factuale și, pe de alta, a poziției sau atitudinii bisericii – ilustrată prin vocea întâiului ei stătător, mitropolitul Veniamin Costache – față de agravarea derapajelor morale, ajunse a fi ireconciliabile, reclamate cu diferențiată reciprocitate de cei doi (încă) soți.

Să facem, mai întâi, precizarea că de la declanșarea conflictului conjugal și până la soluționarea acestuia – răstimp în care acuzele și invectivele au alternat cu momentele de reconciliere, de armonie sau chiar de gingășie, soldate cu nașterea celor două fiice: Elena (1832) și Sofia (1836) – a trecut aproape un deceniu. Deranjul în familia Bașotă este semnalat de soț încă din anul 1829, deși pare să fi fost chiar mai vechi, invocat de consoartă. La 1 august, acel an, mitropolitul Veniamin Costache răspundea celei de *a doua tânguiri* primită de la hatman, „în pricină cu soția” sa, asigurându-l că i-a transmis acesteia, „îndestul, cele de cuviință” spre cuvenita împăcare; dar, adăuga el, dacă ea va „rămâne neînduplecată în cerirea sa, să deie jalobă în formă și va intra în pravilnicească cercetare”. Totodată, înaltul duhovnic își sfătuia fiul sufletesc să țină cont de „slăbiciunea fimeiască și (de) împruțarea în care văz că se află” și să se poarte „cu înțălepciune și cu blândeță, ca să nu cază și în deznădăjduire, ca una ce să află lipsită de părinți și

³ Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 383.

⁴ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 33 și 45; Mihai-Răzvan Ungureanu, *op. cit.*, p. 27–28.

desperată până la obidă”⁵. Prin urmare, la acea dată, mariajul deja *existent* începuse să scârție, motiv pentru care hatmanul apelase la medierea celui mai în măsură a-i oferi sprijinul și de care își lega speranța salvării căminului, respectiv, capul bisericii strămoșești.

Este foarte posibil ca intervenția mitropolitului să fi avut efectul scontat, cel puțin pentru o vreme, chiar dacă în cuprinsul plângerii de mai târziu a Ruxândriței, către același destinatar, aproape întregul interstițiu conjugal e acoperit de pretinse patimi, suferințe și frustrări materiale din parte-i. Poate părea surprinzător, unora, sau, în egală măsură, explicabil, altora, faptul că cererea de desfacere a căsătoriei, aparținând soției, a fost făcută în chiar anul în care a născut pe cea de-a doua fiică, Sofia, dispărută ulterior într-un tragic accident (inecată la Pomârla), când abia împlinise vârsta de 13 ani. La 3 octombrie 1836, Ruxandra Bașotă, invocând credința, respectul și smerenia înaintașilor ei față de Mitropolit, îi adresa acestuia o lacrimogenă spovedanie, ticluită, zice-se, de Filaret Scriban⁶ și asemuită „transpunerii scriptice a unui autentic «discurs feminin»” în expresia filozofului și istoricului francez postmodernist Michel Foucault⁷. Ajunsă, spune ea, la limita răbdării, „când toate cele lăturalnice închipuiri s-au sfârșit, când răul s-au obrintit și când orizontul nădejilor mele s-au închis din toate părțile de pâcla ce ponegriță a deznădăjduirii”, venea în fața Preasfințitului Stăpân, rugându-l să o scape din „valurile ce mă îngrozesc și cu pierzarea sufletească și cu prăpădirea materialnică”⁸. Grija conservării și, apoi, a recuperării propriei averi din patrimoniul comun (după căsătorie) al familiei a obsadat-o, probabil, pe întreaga durată a mariajului și nu avea s-o părăsească, cu atât mai abitir, în pragul desfacerii acestuia.

Zadarnică fusese, în propria-i mărturisire sau plângere, zestrea primită din partea bunilor și străbunilor ei, de vreme ce „nenorocita soartă au voit a mă împletici întru împregiurări cari mă fac a pitreci ca cea mai săracă și mai strămtorată dintre fime”. Și, spre dovadă peremptorie, afirma că locuința ei, „*de noui ani trecuți* (subl. ns.), este ca cea a păsărilor viețuitoare întru întuneric și osândite a jăli răsăpirile celi triste a(le) disfătării”, fiind constrânsă a viețui în doar două camere („în care o slugă ceva mai de frunte n-ar putea lăcu”) și lipsită de „îndestularea hranei”, motiv spre a-și justifica prezența, „cu rușâne stăruitoare, la mesăle altora”. Dincolo de paravanul solitudinii și al sărăciei, interpus abil spre a-și motiva participarea la alte mese și, desigur, alte companii, este de reținut începutul pretinsului calvar, plasat în urmă cu nouă ani, adică 1827.

Pentru a fi și mai convingătoare în fața înaltului ierarh, petenta îi oferă câteva detalii ilustrative, de nesuportat, extrase din intimitatea propriului cămin:

Cinci ani sînt trecuți – spune ea – de când cel mai înainte bărbat al meu nu-mi cunoaște patul! O dișăntată îndărăptnicie a sa l-au rătăcit într-o pidosnică hotărîre. De cinci ani trecuți, sîngur, de la sine, s-au osăbit de culcușul meu. *Nu socotesc de trebuință a vă încrețului auzul cu povestirea pricinii ce l-au îndemnat la o asămine și nelegiuită și puțin cunoscută pravililor bunii cuviinți fapte*, îndestul că și aceasta este un netăgăduit adevăr. De cinci ani, zic, de când nici sălășluirea, nici mîncarea, nici împreuna pitreciri cu barbatul meu nu o cunosc, ci stărcind sîngură ca o stafie bocesc răsăpirile părințăștii lăcuințe, încungiurată de tot feliul de neîndemănări⁹.

⁵ Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale (SJIAN), Colecția Documente, pachet 86/24 (Anexa I).

⁶ Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 384.

⁷ *Apud* Mihai-Răzvan Ungureanu, *op. cit.*, p. 29.

⁸ SJIAN, Mitropolia Moldovei și Sucevei, dosar B 11/1837, f. 2 (Anexa II). Scrisoarea a mai fost publicată atât de Mihai-Răzvan Ungureanu (*op. cit.*, p. 29–31), cât și de Mihai Dim. Sturdza (*op. cit.*, p. 385).

⁹ SJIAN, Mitropolia Moldovei și Sucevei, dosar B 11/1837, f. 2 f.–v.

Dacă reclamația împotriva soțului „rătăcit” este întemeiată și dacă acesta părăsise căminul conjugal în urmă cu cinci ani, adică în 1831, o întrebare firească devine de neocolit: cum au apărut pe lume cele două fiice, Elena¹⁰, în 1832, și Sofia, în 1836? Grație reconcilierilor succesive între năbădăioșii parteneri de viață sau – excluzând violul, care ar fi fost reclamat, cu siguranță, de victimă – ca urmare a unor relații adulterine? În favoarea ultimei ipoteze ar putea fi invocate, pe de o parte, „maladiile cumplite, care-l loviră mai multe deodată” (între acestea și o „boală lumească”)¹¹ pe potențialul încornorat și, pe de altă parte, eșecul oricăror încercări pacificatoare venite atât din partea rudelor apropiate Ruxandrei, boierii Bălșești, cât și din partea mitropolitului Veniamin Costache.

Ultimul, în cuprinsul unei anafore din vara anului 1836, adresată domnitorului Mihail Sturdza, invocând zădărnicia măsurilor inițiate, pe linie bisericească, pentru salvarea acestei căsnicii, solicita intervenția în cauză a înaltei autorități laice, cu precizarea că: „[...] dacă nu să vor pune stavile cu putere politică a Domnului stăpânitori și obștescului părinte al patriei [...], nu mai poate rămâne chip de întâmpinare călcării legilor și a canoanelor apostolicești și bisericești”¹². Motivația eșecului era circumscrisă rezistenței ireconciliabile a reclamantei în fața îndemmurilor făcute de propriile rubedenii și a măsurilor inițiate de biserică, în termeni ce înlătură orice echivoc:

Atunce, văzând și smerenia mea că nu poate fi nici o pricină pravelnicească spre stricarea și dizlegarea cununiei, ne-am încredințat că ea, *prin îndemnări, sau prin îndărăpnica sa nătângime, sau prin grăbirea vreunei înșelăciuni* (subl. ns.), cucoana Ruxandra să învinovățește, răspunzând înaintea noastră că nu primește, după hotărârea noastră și după îndemnările rudelor sale, de a mai fi împreună petrecătoare cu legiuitul său bărbat, măcar de își va pierde și toată zăstrea sa.

Dar, limpezimea concluziei este asociată cu alte câteva detalii, extrem de interesante, privind geneza și evoluția scandalului conjugal.

Între altele, mitropolitul nota – aparent surprinzător – că „această legiuită însoțire, *urmată de la anul 1817*, au avut începere cea mai blagoslovită de Dumnezeu în curgere de zăci ani aproapi”¹³, constituind pildă de dragoste, îndestulare și bună înțelegere pentru semenii din înalta societate moldavă. Surprinde, desigur, anul „însoțirii” indicat de înaltul ierarh, de ale cărui sinceritate și memorie nu avem dreptul de a ne îndoii, când, potrivit calculului elementar, Ruxandra, născută în 1805, avea vârsta fragedă de doar 12 ani! Mult prea tânără adolescenta, am putea spune, pentru întemeierea unui cămin, dacă am ignora prevederile *Codului Calimach* în uz, privind „dritul căsătoriei”, înscrise în capitolul al II-lea, articolele 70 și 83. Primul dintre acestea interzicea săvârșirea *logodnei* „mai înainte de a împlini partea bărbătească al 14-lea an al vrăstei și partea femeiască al 12-lea an”. Celălalt articol reglementa durata statutului preliminar al viitorilor soți: „[...] după logodnă, trebuie să se săvârșească *cununia* în curgere de doi ani, dacă se vor afla amândouă fețele în țara aceasta și dacă nu s-au făcut vreo tocmeală

¹⁰ Informația dedusă, potrivit căreia anul nașterii acesteia ar fi 1827 (Mihai-Răzvan Ungureanu, *op. cit.*, p. 34, nota 44), trebuie privită cu rezervă.

¹¹ Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 386.

¹² SJJAN, Colecția Documente, pachet 86/documentele 67–68 (Anexa III, copii identice).

¹³ Derutantă este însă precizarea aceluiași înalt ierarh, cuprinsă în „cartea de despărțenie” sau documentul de dezlegare a cununiei religioase, emis la Iași, în ziua de 17 martie 1837: „[...] *nu după multă vreme a însoțirii*, s-au născut între dumnealor neunire și răvieuire, din pricina răcelii de dragoste ce s-au ivit din partea amândurora, iar mai ales acum, de cinci ani” (SJJAN, Colecția Documente, pachet 86/documentul 81).

pentru vremea cununii”¹⁴. Prin urmare, data consemnată de mitropolit ar putea fi validată ca început al însoțirii celor doi, fie în ipostaza de logodnici, fie (beneficiind, probabil, de dezlegare din partea bisericii) de cununați sau căsătoriți. Evident, nici îndoiala în privința începutului de drum comun în viață nu trebuie exclusă până la confirmarea sau infirmarea acestuia în temeiul unui document oficial din epocă.

Liniștea și buna înțelegere în cuplu ar fi durat doar un deceniu, în aceeași opinie, perioadă pe care o regăsim aproximată și în cuprinsul tânguirii Ruxandrei Bașotă din 3 octombrie 1836. Apoi, a început calvarul.

Cătră anii 1827 – scria mitropolitul, domnitorului – preste toate așteptările și *numai din relile întâlniri a<le> celor care, cu nelegiuire s-au despărțit de soțiile lor ca să fie slobode de bărbații cei iubitori* (subl. ns.) și cu râvnă sfântă cătră trupurile lor, s-au înfăoșat d<umnea>ei c<u>c<oana> Ruxandra la Sfânta Mitropolie, în lipsa d<umi>sale hat<man> din Eși.

Faptul se petrecea în ziua de 20 iulie a aceluia an, când, profitând de plecarea la țară (probabil, la Pomârla) a soțului,

[...] a înfăoșat jalobă formalnică [mitropolitului – n.ns.], în cuprindere că, *din ceasul căsătoriei*, nu i-au arătat soțul său nici un sămn de dragoste și că, de un an și giământate, ar fi luat ură asupra sa, dum<nea>lui, încât nici ziua, nici noaptea nu o primește, nici a vorovi împreună nu vroește, ocărând-o și mulțumindu-să dum<nea>lui hat<man> a să aduna cu ipochimenile pre care iubește, mai adăugând însă punct<ele> al doile și al treile, vrednice de toată hula.

Pe acestea din urmă nu le precizează, lăsând astfel suficient loc supozițiilor și imaginației. S-a afirmat, bunăoară, dar fără necesarul suport informativ, că „pricina nelegiuții” la care făcea aluzie tânăra soție, în cuprinsul plângerii ei către mitropolit, din 3 octombrie 1836, ar fi constat în înclinațiile homosexuale ale partenerului de viață, respectiv păcatul pederastiei¹⁵.

Vor fi fost, cu siguranță, suficiente elemente și argumente la îndemâna înaltului slujitor al altarelor să creadă și să afirme că „s-au rădicat frica lui Dumnezeu din sufletul c<u>c<oanei> Ruxandrei, hulind pe soț până în punctul acela că să îngrijăști dum<nea>ei și de viața sa”; dar, deși convins de vinovăția exclusivă a reclamantei, i-a recomandat o pauză de meditație până la revenirea hatmanului de la țară și, totodată, schimbarea temporară a domiciliului, nu însă și a mediului, la cea mai apropiată dintre rubedenii, mătușa sa, domnița Ralu Calimach. Care a fost efectul? Întors acasă și găsind-o „deșartă”, mai aflând și de plângerea împotriva-i lăsată la Mitropolie, Bașotă „au mers singur la casa unde să afla d<umnea>ei ca să-i arate că cu brațe deschisă o primește și s-o încredințeze de bună pitrecire și <de> iubirea cea mai scumpă”, în aceeași spumoasă expresie mitropolitană. Numai că legiuita-i încă soție „nu l-au primit, închizându-i și ușile”, iar drumețul reclamat, „prin toate cercările cele blânde și propunere de liniștire prin mijlocitori, nimic n-au isprăvit”, pentru că Ruxandra, „din

¹⁴ *** *Codul Calimach*, ediție critică alcătuită de un colectiv condus de acad. Andrei Rădulescu, București, Editura Academiei Române, 1958, p. 91 și 95. Durata putea fi extinsă în situații speciale, care nu privesc cazul în speță.

¹⁵ Andrei Oișteanu, *Sexualitate și societate. Istorie, religie și literatură*, Iași, Editura Polirom, e-book (format digital), 2016, p. 284, 355.

îndărăpnicia sa, n-au schimbat altă hotărâre decât a-ș cere zăstrea în stăpânire și vadè de câteva luni ca să șază în străini”¹⁶.

Cum nici înfățișarea comună a soților, la Mitropolie, din toamna anului 1829, în prezența unchilor Ruxandrei, hatmanul Teodor Balș și vornicul Lupu Balș, nu i-a fost favorabilă, nici surghiunirea – recomandată ca soluție temporară, dar neefectuată – la Mănăstirea Văratec (unde viețuia maica Elisabeta, fostă mireană Zoița Balș) n-au dat roadele așteptate, deopotrivă, de Bașotă și de mitropolit, iată că, după o nouă etapă de vremelnice și alternante reconcilieri și scandaluri, întinsă pe durata a altor șase ani¹⁷, inevitabilul s-a produs. La 20 februarie 1837, mult prea răbdătorul soț, nemaisuportând ultima ofensă din partea Ruxândriței, și anume contractarea unui împrumut de o mie de galbeni prin amanetarea giuvaerurilor familiale, l-a rugat pe mitropolit să elibereze nedorita de el, până atunci, carte de despărțenie. Argumentele sale se întemeiau pe numeroasele „jărtfi și răbdări ce am arătat în curs de șapți ani” împotriva partenerei de viață și pe conduita morală insuportabilă a acesteia („desfrânata viață ce păstrează”), care, „îndărăpnicindu-să, stăruiește în tot chipul a să dizghina viețuirea cea dintre noi”¹⁸.

Nefiind străin de involuția raporturilor conjugale în familia Bașotă, „din pricina răcelii de dragoste ce s-au ivit din partea amândurora, iar mai ales *acum de cinci ani, în cari vremi nici sălășuire, nici mâncare, nici împreuna legiuita pitrecere n-au avut* (subl. ns.)”¹⁹, Veniamin Costache – convins că a epuizat „toate chipurile și cuvintele cele mai puternice spre a-i aduce în sfințania unirii și a înduplecării” și că nu mai existau „scânteii de nădejde a împăcării de la nici o parte” – a emis, în numele Marelui Arhiereu și al Bisericii, în ziua de 17 martie 1837, la Iași, documentul sau „cartea de despărțenie”, prin care dezlega cununia religioasă între foștii soți: „[...] și de acum înainte și în veci, rămâne dum<nea>lui slobod despre dumneaei, precum și dumneaei despre dum<nea>lui, ci întocmai ca niște străini să să socotească unul despre altul”²⁰.

Astfel încheiată această timpurie „telenovelă” din perspectivă ecleziastică, epilogul ei laic ori civil s-a consumat la foarte scurtă vreme, la Divanul Apelativ din Iași, acolo unde Ruxandra și-a revendicat – la 16 aprilie același an – suita de drepturi matrimoniale, imobiliare și bănești în dauna fostului soț. A obținut parte dintre acestea, nu însă și custodia celor doi copii, rămași în grija tatălui legitim, cu drepturile convenite în conformitate cu clauzele testamentare lăsate de propriul ei părinte, Grigore Balș, înscrise în documentul din 30 ianuarie 1824. De reținut este faptul că hotărârea instanței, defavorabilă în bună parte petentei, înscrisă și un punct de vedere separat de al majorității completului de judecată, o „socotința a minoritalei”²¹, în privința distribuției veniturilor provenite din exploatarea moșiei Holboca și a iazului de la Chirița, constituind averea extradotală (numită *exoprică* sau *parafernă*) a Ruxandrei, la care ar fi trebuit să aibă parte dreaptă, alături de mamă, și cele două fiice, Elena și Sofia.

Viața pentru cei doi foști soți, aflați la vârste ce le îngăduia refacerea căsniciei, avea să curgă, ulterior, pe fâgașe și cu destine paralele: dacă Ruxandra s-a recăsătorit cu Lascăr Bogdan, hatmanul Anastasie Bașotă – în pofida tuturor aparențelor, degajând

¹⁶ SJIAN, Colecția Documente, pachet 86/documentele 67–68.

¹⁷ În cuprinsul ultimei jalbe adresate mitropolitului, Anastasie Bașotă invoca durata de șapte ani. Vezi SJIAN, Mitropolia Moldovei și Sucevei, dosar B 11/1837, f. 1 f.–v. (Anexa IV).

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Rămâne totuși marea enigmă: nașterea celor două fiice s-a petrecut în același interstițiu!

²⁰ SJIAN, Colecția Documente, pachet 86/documentul 81 (Anexa V).

²¹ SJIAN, Colecția Documente, pachet 86/documentul 77 (Anexa VI).

robustețe fizică și carismă – s-a lăsat copleșit de mulțimea maladiilor de care suferea²² și a preferat să se autoizoleze în compania „țiiitoareii” (femeia de casă) Catinca Vasiliu. În seama acesteia a fost pusă nu numai îngrijirea multiplelor lui invalidități, ci și adâncirea conflictului cu unica-i fiică rămasă în viață, Elena, al cărei mariaj cu cneazul Gh. Cantacuzino avea să urmeze modelul părintesc al divorțului²³. Dincolo însă de aceste neînțelegeri, drame și suferințe, alternând, probabil, cu varii satisfacții și bucurii la fel de trecătoare, odinioară ca și acum, rămâne imaginea binefăcătorului Pomârlei și al învățământului românesc, Anastasie Bașotă, tronând peste suita păcatelor reale ori închipuite, pe care contemporanii și urmașii s-au întrecut a le semnala.

ANEXE

I

Veniamin Costachi

*Cinst<it> al nostru fiu sufletesc, d<umi>sale biv vel hat<man> Anastasie Bașotă,
cu părintească blagoslovenie*

Părintească blagoslovenie trimitem d<umi>tale

Am primit și a doua scrisoare a d<umi>tale, din 1 zi av<gus>t și am văzut și prin aceasta punerele înainte ce faci în pricina cu soția d<umi>tale. La care, spre răspuns, însămnăm d<umi>tale că noi, voind și dorind unire cu soția d<umi>tale, i-am vorovit și i-am pus înainte, îndestul, cele de cuviință și mai înainte și acum am minisit pre luminarea sa, domnița, spre a-i vorovi în pricină și a o trimite d<umi>tale; și de rămâne neînduplecată în cerirea sa, să deie jolobă în formă și va intra în pravelnicească cercetare. Căci, mai mult, de noi, nu iaste <i>ertată, adevărim răzleată de d<umnea>ta, soțul său.

Însă, iubite fiule, socotind slăbiciunea fimeiască și împuțanarea în care văz că se află, poartă-te cu înțălepciune și cu blândeță, ca să nu cază și în deznădăjduire, ca una ce să află lipsită de părinți și desperată pân la obidă, și apoi să urmeze căință nefolositoare.

Al d<umi>tale părinte sufletesc,

Veniamin, Mitropolit Moldovei

1829, avgust 1

(SJIAN, Colecția Documente, pachet 86, documentul 24.)

²² „Avea plămânii atacați, era înțepenit de mult de criza de reumatism, de artrită, de accese de astm, iar hidropizia, odată apărută, nu mai putu fi stăvilită” (Mihai Dim. Sturza, *op. cit.*, p. 386).

²³ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 51–52. Dosarul procesului de divorț, cuprinzând și copia certificatului de căsătorie, la SJIAN, Mitropolia Moldovei și Sucevei, dosar B 40/1854.

II

3 octombrie 1836

Înalt Preasfințite Stăpâne,

Încredințarea ce nemărginită și evlavia ci au avut în persoana Înalt Preasfinției Voastre atât răposatul moșul meu, log<o>f<ă>t Nicolae Balș, cât și mutatul întru vecinică pomenire părintele meu, neprețuit odor și dulce mângâiere moștenitoare în familia noastră, îmi dau îndrăzneală a năvăli la acel liman lin, întru care, cu siguranțe, suitorii mei m-au îndreptat a mă năzui întru toate viforile nenorocirilor mele. De am întârziat, Înalt Preasfințite Stăpâne, a alerga până acum cătră nesfârșitul izvor al părințăștii Voastre bunătați, au fost că mi-am păstrat această adăpostire pentru vremea nefacerii cei mai de pe urmă, ca nu cu o ră întrebuințare <a> bunătaților Voastre să pierd cât de puțin materialnic sau în gândire din scutirea și apărarea ci obicinuiți a dărnici, cu iubire de oameni, neputinței și pătimitoarei nevinovății.

Acum, însă, când toate cele lăturalnice închipuiri s-au sfârșit, când răul s-au obrintit și când orizontul nădejdirilor mele s-au închis din toate părțile de păcla ce ponegrită a deznădăjduirii, acum tocmai, Preasfințite Stăpâne, vin cu cinstire și încredințare să vărs în sânul părințăștii Voastre milosîrdii, lacrămile ce îndelungatele mele pătimiri le storc cu îmbelșugare din ochii mei fără contenire. Acum tocmai alerg cu mânuile intinsă și ceiu agiutori și scăpari din valurile ce mă îngrozăsc și cu p<i>erzarea sufletească și cu prăpădirea materialnică. De s-au și strădănit suitorii mei a-mi lăsa o stare încredințată pentru înlesnirea pitrecirii vieții mele, au fost în zadar, din pricină că nenorocita soartă au voit a mă împletici întru împregiurări cari mă fac a pitreci ca cea mai săracă și mai strâmtorată dintre fimei.

Lăcuința me, Preasfințite Stăpâne, de noui ani trecuți, este ca acea a păsărilor viețuitoare întru întuneric și osândite a jăli răsăpirile cele triste a difăimării. Este într-un colț al zăriștilor celor întru dărăpănare a părinteștii casă, strâmtorită în două odăi, în care o slugă ceva mai de frunte n-ar pute lăcu. Casa mea, de îndelungată vreme, nu cunoaște îndestularea hranei, încât, ca o nenorocită, mă văz cu rușine stăruitoare la mesele altora, lipsită de toate acele îndămânări întru care și rangul neamului și împregiurările stării ar fi de cuviință a mă vide. Marturi îs privirea obștiei pentru toate aceste. Dar, poate, mă socotiți însoțită, poate mă socotiți cel puțin întru câștigarea driturilor căsătoriei! Ba, Preasfințite Stăpâne! Eu sînt văduvă, totodată și săracă. Cinci ani sînt trecuți de când cel mai înainte bărbat al meu nu-mi cunoaște patul. O dișanțată îndărăpnicie a sa l-au rătăcit într-o pidosnică hotărîre. De cinci ani trecuți, sîngur, de la sîne, s-au osăbit de culcușul meu. Nu socotesc de trebuință a vă încrețalui auzul cu povestirea pricinii ce l-au îndemnat la o asămine și nelegiuită și puțin cunoscută pravililor bunii cuviinți fapte, îndestul că și aceasta este un netăgăduit adevăr. De cinci ani, zîc, de când nici sălășluirea, nici mîncarea, nici împreuna pitreciri cu barbatul meu nu o cunosc, ci stărcind sîngură ca o stafie bocesc răsăpirile părințăștii lăcuințe, încungiurată de tot feliul de neîndemănări.

Așadar, Preasfințite Părinte! Lipsită și de plăcerile însoțirii și de folosurile averii mele, eu astăzi nu mă cunosc decât o suptchipuire, un lucru de negoț, adică că dum<nealui> hatmanul Anastasache Bașotă păzăște numele de soț al meu pentru ca să tragă numai folosurile averii mele. Socotind dar aceasta ca o diastasis de cinci ani, ci barbatul meu sîngur, de la sîne, ș-au legiuit-o mai îndelungată decât toate acele ce sfînta biserică ar pute rânduși și, pi di altă parte, în curgirea aceștii vremi, nici o apropiere de dragoste, nici o întoarcere cătră datorile însoțirii nevăzând, nici mângâieri măcar ca

cătră o nenorocită, din partea lui, precum nici o vinovățire din partea mea /care să mă supuie unii asămîne triste soarte/ nediscoperind, ci mai vârtos doi ani trecuți fiind de când însuși mă sîlnicește a mă disface prin jărtfire a o parte din averea mea, precum sînt de față hârtii și marturi vrednici de credință, îndestulă iarăși dovadă că dum<nealui> este râvnitori stării mele, iar nu buneii împreună viețuiri, îndrăznesc a ruga pe Înalt Preasfinția Voastră să binevoii a dizlega și bisericește o însoțire pe care, cu fapta, barbatul meu au rupt-o, nemaisămțînd însămîi nicio dragoste, mai mult di a răbda podvigul¹ aceștii poreclite numai căsătorii, nici virtute a mai suferi cruzimea sărăciei întru care, avută fiind, mă aflu osîndită a trăi.

A Înalt Preasfințiilor voastre duhovnicească fiică și plecată slugă,

Roxandra Bașotă

În 3 oct<omvrie> anul 1836

[Rezoluție] 1837, mart<ie> 5: S-au primit. Să-s facă cunoscută cerirea și dum<i>s<ale> Ruxândriții și să avem știre.

Mart<ie>15: Să-s facă împlinire cererii, de vreme ce, după atâte cercări și sfătuirii, nu s-au putut întocmi viețuirea împreună, mai ales că și amândouă părțile o cer și să-s aducă și la știința Înălțimii Sale. Ven<iamin> Mit<ropolit>.

(SJIAN, Mitropolia Moldovei și Sucevei, dosar B11/1837, f. 2 f.-v.)

¹ Canon (arh.).

III

[Iulie 1836]

Prea Înălțate Doamne,

Smeritul Mitropolit al Moldovei supune astăzi, supt pătrunderea cea creștinească a Înaltei Voastre stăpîniri, o înșămnațoare călcare a canoanelor apostolicești și bisericești ce urmează între însoțirea cea nedespărțită a cununiei d<umi>sale hat<man> Anastasache Bașotă cu d<umnea>ei Ruxandra, născută Balș, fiica răposatului postelnic Grigori Balș. Această legiuită însoțire, urmată de la anul 1817, au avut începere cea mai blagoslovită de Dumnezeu în curgire de zăce ani aproape, pildă făcându-să însoțirii cei îmbunătățite în toată politia, pentru că și însuș cucoana era nedespărțită de viețuirea ce<a> scumpă și d<umnea>lui hatmanul păstrând aceasta ca lumina ochilor, cu prisosință și îndestulare potrivită celor mai înșamnate case, slobozând și îmbrăcămintele cele mai desfătate și echipajurile cele mai strălucite în toată politia, nelăsând-o să se lipsească de cea mai îndestulată în toate lucrurile viețuirii dobândire și numai pentru mode dându-i șasă mii lei pe an; mai în urmă, i-au înmulțit în somă de douăsprezăce mii.

Cătră anii 1827, preste toate așteptările și numai din relile întâlniri a<le> celor care, cu neleguire s-au despărțit de soțiile lor ca să fie slobode de bărbații cei iubitori și cu râvnă sfântă cătră trupurile lor, s-au înfățoșat d<umnea>ei c<u>c<oana> Ruxandra la Sfânta Mitropolie, în lipsa d<umi>sale hat<man> din Eși, fiind dus la țară, și cu o mare tânguire asupra legiuitului său soț, la 20 a lunii iulie aceluia an, au înfățoșat jalobă

formalnică, în cuprindere că, din ceasul căsătoriei, nu i-au arătat soțul său nici un sămân de dragoste și că de un an și giurătațe ar fi luat ură asupra sa, dum<nea>lui, încât nici ziua, nici noaptea nu o primește, nici a vorovi împreună nu vroește, ocărând-o și mulțumindu-să dum<nea>lui hat<man> a să aduna cu ipochimenile pre care iubește, mai adăugând însă punct<ele> al doile și al treile, vrednice de toată hula. Care, toate aceste, însuș smerenia me cercetându-le și încredințându-să că s-au rădicat frica lui Dumnezău din sufletul c<u>c<oaanei> Ruxandrei, hulind pe soț până în punctul acela că să îngrijăște dum<nea>ei și de viața sa, am fost înduplecați a-i da voie dum<i>sale ca să meargă la o casă de rudenie până să va întoarce dum<nea>lui hat<manul> de la țară, ca să cercetăm de sînt pe vre-un temei arătările dumisale.

Întru aceasta, poftind și noi pe luminata domnița Ralu Calimah ca să o primască la casa luminării sale, fiind una din cele mai apropiate rudinii, și așa s-au sălășluit în casa domniții. Dar, piste puțân <timp>, întorcându-să și dum<nea>lui hatmanu, fără a ști de mutarea aceasta, au aflat casa sa dișartă și, încredințându-să și de jaloba ce au pornit și <de> voia ce i s-au dat, au mers singur la casa unde să afla d<umnea>ei ca să-i arate că cu brațe deschisă o primește și s-o încredințeze de bună petrecire și <de> iubirea cea mai scumpă. Însă, nu l-au primit, închizându-i și ușile, căci, prin toate cercările cele blânde și propunere de liniștire prin mijlocitori, nimic n-au isprăvit, pentru că dum<nea>ei, din îndărăpnicia sa, n-au schimbat altă hotărâre decât a-ș cere zăstrea în stăpânire și vadă de câteva luni ca să șază în străini.

Cătră care cerire, pășind peste canoanele bisericesti, la avgust 1, anul 1829, după două jalobe ce am luat de la dum<nea>lui și după toate cercările ce am făcut, bisericeste, și după încredințările ce am luat de la luminarea sa, domnița Ralu Calimahi, mătușa sa, pentru toată neînduplecarea, am scris părinteasca pofitoare carte d<umis>ale hat<manului> ca, socotind slăbiciunea fimeiască, să să poarte cu blândeță, ca cătră una ce să află lipsită și de părinți și disperată până la atâta. Și dum<nea>lui ascultându-ne, au răbdat ca să dobândească sufletul său țalul însușatei pitreciri cu legiuita soție, întinzând și două jalobe cătră sfânta biserică. [Care, văzând]¹ râvna acestui soț și, dimpotrivă, neîntoarcerea la casa d<umi>sale a cucoanei, dar nici cătră sfătuirile cele părintești neascultare, ne-au sălit de i-am adus de față la Sfânta Mitropolie, poftind atunce și pe unchii d<umi>sale cucoanei, adică d<umnealui> hat<man> Teodor Balș și d<umnealui> vorn<ic> Lupu Balș, iar din partea d<umi>sale, hat<man> Anastasache Bașotă, nimeni altul decât numai d<umnea>lui. Și începând a cerceta cele prin jalobă cuprinse, nu numai că nimic dintrânsele n-au putut dovedi adivarate, dar și însuș unchilor d<umi>sale cucoanei li s-au părut o străină auzire, știind de viața și pitrecirea cea bună a d<umi>sale și de toată îndestularea a mesii, a îmbrăcăminte, a slugilor, a altor multe cheltuieli și cu mai deosăbită covârșire decât a celor asemenea dumilorsale.

Atuncea, însuși (sic!) unchii d<umi>sale, adecă d<umnea>lor boierii Bălșești, cunoscând zadarnicile arătări, într-un glas, spre cinstea neamului, o au sfătuit și o au silit să meargă la casa soțului, dar tot n-au fost ascultați. Atuncea, văzând și smerenia mea că nu poate fi nici o pricină pravilnicească² spre stricarea și dizlegarea cununiei, ne-am încredințat că ea, prin îndemnări, sau prin îndărăpnica sa nătângime, sau prin grăbirea vreunei înșelăciuni, cucoana Ruxandra să învinovățește, răspunzând înaintea noastră că nu primește, după hotărârea noastră și după îndemnările rudelor sale, de a mai fi împreună petrecătoare cu legiuitul său bărbat, măcar de își va pierde și toată zăstrea sa. Și, de aceia, am hotărât, pentru nesupunerea sa cătră biserică, ca d<umnea>ei să meargă la Monastirea Varatecului, petrecând acolo dimpreună cu maica Elisabeta, ce din mireană s-au fost numit Zoița Balș, până când, viindu-și în cunoștință, să va întoarce

cătră legiuitul său bărbat și zăstrea să se lase sub privigherea și purtare de grijă a soțului său, dându-i-se d<umi>sale cucoanei cele de trebuință atât pentru îmbrăcăminte, cât și pentru mâncare, pe toată vremea cât va fi petrecătoare în monastire.

Și iată acum trecuți șasă ani de când, deși au primit-o dum<nea>lui, în urmă, cu brață deschise, acum, prin jalobă cătră sfânta biserică, din 21 a lunii trecute, iunie, tânguirea d<umi>sale hatmanului, că cu zăduf și necaz pătimește, asupra căria s-au pus rezoluția smereniei mele să să facă anafora cătră Preainălțimea Voastră ca, spre oprirea răului, de vreme ce numita cucoană nu-ș vine în dreaptă cunoștință, ci sporește în răutate alergând cătră pieirea sufletească, apoi să fie trimisă la Mănăstirea Varatecului, pe vreme de doi ani, cu purtare de grijă a soțului său, că de își va veni în cunoștință, să să unească cu legiuitul său soț, iar de nu, să rămâie pe viața sa acolo, după hotărârea legilor bisericesti și împărătești.

Întru acest chip, Preînălțate Doamne, dacă nu să vor pune stavile cu putere politicească a Domnului stăpânitori și obștescului părinte al patriei, precum întru această prea plecată anafora și întru altele de mai înainte, apoi nu mai poate rămâne chip de întâmpinare călcării legilor și a canoanelor apostolicești și bisericesti, care va fi rătăcirea cea mai de apoi întru toată lăntuirea ierarhiei care astăzi să păzăști cu mai multă sfințanie între neamurile cealante a<le> răsăritenilor, cum mai ales ale pravoslaviei (hotărăște Domnul³, pentru numele dreptului giudecător, a să împlini întru aceste însămnătoare nesupuneri și călcări a toată sfințenia dumnezeieștilor porunci, spre a nu să pierde sufletele călcătorilor în vecin<ic>a prăpastie) și a să face pildă rea⁴ la o hotărâre bisericească. D<umnea>lui hat<man> Bașotă și iarăși până în câteva luni o poate să mai primească de la mănăstire în brațele creștineștii sale inimi, având doi copii cu cucoana aceasta, de care nu să despărțește, pentru că nu s-au cununat ca să să desparte, dar, după aceasta, și vârsta și copiii cei fără căutare de maică îl aduc la pășirea pierzării sufletești, așteptând dreapta voastră hotărâre.

D<umnea>lui hat<manul> are în mănule sale și epitropia copiilor săi, după diata răposatului său socru și pentru aceia doi copii din sângele lor păstrează și *exoprica* și *parafesca*, di care nu poate a să atinge d<umnea>ei cucoana cât va fi dispărțită de d<umnea>lui, iar d<umnea>ei nici odinioară nu va primi dispărțenii.

A<l> Înălțimii Voastre,
Smerit cătră Dumnezeu <rugătoriu>,

Veniamin, Mitropolit <al> Moldovei

(SJIAN, Colecția Documente, pachet 86/documentele 67–68, copii identice.)

¹ Expresie înscrisă doar în cele două copii identice ale documentului (SJIAN, Documente, P. 86/ 67–68), nu și în versiunea originală (P. 152/8).

² *Provelnică*, în original.

³ *Doamne*, în original.

⁴ În versiunea originală, urmează următoarea încheiere: „fiind și Smerenia mea îndatorit pentru copiii din sângele lor a să păstra exopricalile de care să nu se poată atinge nimene până la venire în vârstă a copiilor. Apoi, dacă numitul d<umnealui> hat<manul> nu este despărțit, nici cere despărțenie, rămân întru îngrijirea sa și acele exopricale a nu să pute atinge nici odinioare ace ce au călcat canoanile apostolicești și nu s-au supus bisericii. Acesta este adevărul care să supune Î<nălțimii> Voastre.

IV

Înalt Preasfințite Arhieriele al Moldovei,
Prea milostive Stăpâne și obștescule Părinte Mitropolit,

De prisos socotesc a mă întindi asupra celor ci au curs între mine și asupra soții meli, Ruxândrițăi, știute fiind după toată întindere a Înalt Preasfinții Voastre. Și fiind că după atâte jârfti și răbdări ce am arătat în curs de șapți ani, n-am putut nici eu, nici îndemnările duhovnicului nostru, nici chiar sfătuirea Preasfinții Voastre să o aducă în cunoștință și, cunoscând datoriile unii soții, să petreacă cu dragoste și blândeță, ci dimpotrivă, îndărăpnicindu-să, stăruiește în tot chipul a să dizghina viețuirea cea dintre noi. Și fiind că șapți luni au trecut din șasă, ci ați găsit cu cale Preasfinția Voastră, în care diastimă di vreme, viind în sâmtfiri și pocăință să o primesc, și văzând însă că, după anaforaua Prea Sfinții Voastre, nici la mo<na>s<tire> s-au trimes, nici cu pocăință s-au arătat, ci mai vartos privind că dum<nea>ei, după douăsprezece mii lei ci-i dau pe tot anul pentru mărunta sa cheltuială, au cercat acum, în urmă, a să împrumuta cu una mii galbeni, punând amanet însuș juvaerurile zăstriei sale, precum să cuprindă în zapisul ci gătisă pentru încredințarea, cu iscăliturile dum<nea>lor boierilor post<elnic> Iordachi Ghica și a moșului său, hat<man> Costachi Balș, supt cuvânt că nevoiește a-i întrebuinta pentru dizlegarea căsătorii noastre. Cari înscriș, din întâmplare, au agiuns în mânul meli să-l păstrez ca un document nităgăduit a rălilor dum<i>sale cătră mini plecări.

Îndrăznesc cu umilință a mă ruga ca, Prea Sfinția Voastră, să binivroiți a slobozi cartea noastră di dispărțanii și să dispozarisăsc și zăstrea ei, undi să va găsi de cuviință, căci în mijloc sânt și copiii, mai ales parte fimeiască, și necuviință va fi a să prăpădi starea dum<i>salii cu desfrânata viață ce păstrează.

Preasfințiți Arhieriele și obștescule Părinte, toate datoriile celi creștinești, dispre partea mea, le-am împlinit cu prisos, fără mustrare de cuget. Mucenic am fost în curgire de atâția ani, dreptățile mele le-ați cunoscut însuș Preasfinția Voastră! Viețuirea ei cu mini esti cu neputință și îndărăpnicia ei tot sporește. Și sfânta bisărică, încredințându-să de vinovăție și nesuferire ei, prin anafora, după canoaneli bisăricești, au legiuut osânda dum<i>sale. Însă, neviind dum<nea>ei în cunoștință și nefiind di acum înainti nădejdi de a-ș vini în sâmtfiri, cu lacrimi fierbinți mă rog blândeților maicii meli bisărici ca să mă izbăvască de această mucenii, ci în toate zilele le trag, dispărțându-mă bisăricești, spre împăcare altor mai mari neîncuviințări și spre sufleteasca mântuiri a amânduror părților.

A Înalt Preasf<inției> Voastri pre plecată slugă,

[Iscălit] Anastasă Bașotă, hat<man>

Anul 1837

Fevruarie, 20 zile

(SJIAN, Mitropolia Moldovei și Sucevei, dosar B11/1837, f. 1 f.-v.; o copie a aceluiași document se află și la Colecția Documente, pachet 86/documentul 78; vezi și Mihai-Răzvan Ungureanu, *op. cit.*, p. 28-29.)

V

Cu mila lui Dumnezeu, Smeritu Veniamin,
Arhiepiscop și Mitropolit Moldovii

Ziditorul a toată făptura, Domnul și Dumnezeul nostru, acel care, pentru nemărginita sa îndurare, au învrednicit omenire ca pre ce mai cinstită din toate făpturile după chipul și asemănarea sa și o au împodobit, împărțind-o în parte bărbătească și femeiască spre păzire neamului omenesc, blagoslovindu-i întru însoțire nunții, au zis: creșteți și vă înmulțiți și moșteniți pământul, din început lăsând nouă, celor de pre pământ, prin aceasta, taina nunții cea sfântă.

Aceștii poronci a Ziditoriului, următori fiind și dum<nea>lui hat<man> Anastasă Bașotă și dum<nea>ei cucoana Ruxanda, fiica răpos<atului> post<elnic> Grigorie Balș, cu bunăvoința părților dumilorsale, s-au însoțit prin împreunare nunții mai înainte cu [...] ¹ ani. Dar, fiind că nu după multă vreme a însoțirii, s-au născut între dumnealor neunire și ră viețuire, din pricina răcelii de dragoste ce s-au ivit din partea amândurora, iar mai ales acum, de cinci ani, în cari vremi nici sălășluire, nici mâncare, nici împreuna legiuita petrecire n-au avut și, pentru aceasta, au pornit a besericii noastră mijlocire, spre îmbunare traiului.

Așa, noi, după celi de Dum<ne>zău însuflețite a Sfintei Scripturi rânduiele a legii noastre, prin duhul blândeților, cercetând cu scumpătate și toate mijlocirile făcând a le îmbuna traiul și, văzând Smerenia noastră că de-a pururea, în curgirea vremii aceștie, întrebuițând toate chipurile și cuvintele cele mai puternice spre a-i aduce în sfințania unirii și a înduplecării și, de vreme ce nici scânteii de nădejde a împăcării, de la nici o parte, nicidecum văzându-se, și mai ales că și scoposul amândurora părților s-au cunoscut mai mult cătră despărțire, precum vremea această trecută și cercările cele multe o aduc spre arătare, iar mai ales că și însuși dumnealor, prin înscriș, ne-au făcut cerire a li să da desăvârșită dizlegare însoțirii, căci chip de a mai viețui împreună nu esti. Drept aceea, socotind ca nu cumva din viețuirea cea împreună a dumilorsale să se întâmpli mai cumplit ceva, fiind că răceala dragostei și ura iscată între dumnealor au agiuns în gradul cel mai de pre urmă și cari, în celi mai multe ori, aduce primejduincioasă întâmplări, în puterea ce ne este dată nouă de la marele arhieru, Domnul nostru I<i>sus Hr<i>s<tos>, prin sfinții săi ucenici și apostoli și prin ai lor următori, dizlegăm această cununie ce au fost între dumnealor hat<manul> Anastasie Bașotă și cucoanii Roxanda Balș. Și de acum înainte și în veci, rămâne dum<nea>lui slobod despre dumneaei, precum și dumneaei despre dum<nea>lui, ci întocmai ca niște străini să să socotească unul despre altul.

Pentru care, spre încredințare dezlegării ce<le>i desăvârșită aceștii însoțiri, s-au dat dum<i>s<ale> hat<man> această carte, adiverită cu a noastră iscălitură și pecete.

Veniamin, Mitropolit Moldoviei

[Locul pecetei]
Secția a II-a, nr. 192
1837, mart<ie> 17 / Eși

(SJIAN, Colecția Documente, pachet 86/documentul 81.)

---

¹ Spațiu gol.

VI

Memoar

*în pricina dintre dum<nea>lui hatm<an> Anastasache Bașotă cu fosta soție,
dumneaei cucoana Ruxanda, născută Balș*

**Ceririle cucoanii cuprinsă în
reclamația curatorii din 16 aprili 1837**

1. De a i să întoarci toată averea cuprinsă la izvodul di zăstri și la diata răpos<atului> părintelui său, post<elnic> Grigori Balș.

2-le. Formalnică socoteală pentru banii sîneturilor cuprinși prin diata răpos<atului> său părinte, ci s-au lăsat a să împlini și a să întrebuița pentru grijili răpos<atului> și alte faceri de bine.

Hotărârea Divanului Apelativ

1. Fiind că din însuși înscrisul cucoanii din 26 aprili 1837 să dovedește că dum<nea>ei s-au primit de la dum<nea>lui hat<man> toati lucrurile celi mișcătoare de zăstre și de exopricali asămine și, din răvașul dum<nea>ei cătră vătav, din 29 aprilie, același an, să vedi că au luat în a sa stăpâniri moșiile îndată după dizlegarea cununii apoi Divanul găsaști pretenția aceasta fără cuvânt.

2-le. Pentru formalnica socoteală ci să ceri dum<isali> hat<man> pentru banii însămați prin diata răpos<atului> post<elnic> Grigori Balș, întru cea ci să atinge di banii sîneturilor, ci testatoriul au lăsat a să împlini, cari socoteală să ceri di cătră dumneaei cucoana a fi întovărășită cu izvodul sîneturilor însuși testatoriului, pentru banii ci, potrivit cu diata, va fi dat dum<nealui> hat<man> din numărătoare banilor ci vor fi prisosând și de a sîneturilor ci nu vor fi apucat încă a să împlini, Divanul nu încuviințază ca dum<nealui> hat<manul> să dei această samă, căci, așa precum, prin testamentul răposat<ului> Balș, să pui însărcinari depotrivă asupra dum<is>ale hat<manului> și asupra dum<nea>ei cuconii la strângirea banilor supt privighere epitropilor lăsați di răposatu, apoi numai acia au fost și sînt în dreptati a ave asămine privighere cuprinsă prin testament și acelora numai ci însuș dum<nea>ei cucoana, ca o împreună însărcinată cu dum<nea>lui hat<manul> întru îndeplinire celor cuprinsă prin diata însărcinării, diopo-

3-le. Toți pojițiile casălor din Eși și di pi la moșii, toate lucrurile și vitili ci vor fi ramaș de la răpos<atul> post<elnic> Balș, precum și toate lucrurile și pojițiile ci să pot socoti făcute din rodirile zăstriei.

4-le. Venitul exopricalilor cuprinsă în diată.

5-le. 10 000 lei, cu a lor dobândă după cursul de atunce, ce i-au lăsat beizade Scarlat Ghica, prin diată și i-au luat dum<nea>lui hat<manul>.

trivă asupra amândurora, esti îndatorită a da socoteală despre întocmai urmare.

3-le. Această pretenție a dum<nea>ei, cucoanii, Divanul nu o încuviințază, fiind împotriva [paragrafului] 1663, cari legiuește „fiind că fimeia sau moștenitorii ei sînt datori, cerând trebuința, să dovidească că aceli exoprice (afară din zestre) adusă în casa bărbatului, de trebuință este să se facă catagrafii atunce, să să iscălească de bărbat și să să încredințeze de cătră marturi vrednici de credință”. Apoi, încât această dovadă dum<nea>ei cucoana n-au înfătoșat-o, dum<nea>lui hat<manul> rămâne slobod di această pretenții, cu atâta mai mult cu cât Divanul, din însuși înscrisul dum<nea>ei cucoanii, dat dum<isale> hat<manului> la 26 aprili 1837, n-au mai rămas îndoială că nu s-au îndestulat întru aceasta.

4-le. Pretenția pentru exopricalile cuprinsă în diată și <a> altor avuturi ci ar fi rămas de clironimii nicuprinsă și la diată, Divanul, cunoscând-o a fi fără cuvânt, hotărăște, pe temeiul [paragrafelor] 1660 și 1661, că dum<nea>lui hat<manul> Bașotă nu poati fi răspunzători, di vremi că, prin tăcerea dum<nea>ei cucoanii, să dovidești învoire dum<isale> în vreme cât au trăit nedispărțat de dum<nea>lui hat<manul>.

5-le. Pentru condeiul de 10 000 lei ce să cer cu a lor dobândă legiuită, după cursul de atunce, ce i-au lăsat beizade Scarlat Ghica clironimii, prin diată, dum<isale> cucoanii Ruxanda Balș și i-au primit dum<nea>lui hat<manul>, Divanul, în temeiul [paragrafului] 1666 din *Condica țivilă* și în privire că păstrarea acestor bani la dum<nea>lui hat<man> au fost cu primirea dum<neaei> cucoanii Ruxanda, pentru că nici o cerire sau reclemație din partea dum<neaei> cucoanii pentru acești bani, în câtă vremi au fost nedes-

6-le. Venitul moșiilor de la Chiperești, ci le-au avut răpos<atul> post<elnic> Balș cu embatic și le-au stăpânit dum<nea>lui hat<manul> până la o vreme.

Cerire dum<nealui> hat<manului>

Că după glăsuire testamentului socru-lui dum<isale>, copiii<i> născuți din însoțire dum<nealui> cu dum<neaei> cucoana sînt moștenitori suptrânduiți a moșii Holboca și că pentru că, din poziția testatorului (acel care face testamentul), privește hotărât numai pe acești copii, apoi dum<nea>lui pretinde că ei sînt moștenitori singuri și, pe aceste temeieri, cere regularisire cuviincioasă spre îngrădire și siguripsire aceștii averi, mai cerând și o parti din rodurile moșii, cât să va încuviința, după o dreaptă proporții, în folosul copiilor, pe toată vremea până la săvârșirea cocoanii din viață, potrivit cu rostirea și duhul testamentului.

Socotința minoritalei

Gios iscăliții nu ne unim cu socotința majoritalei numai în cât să atinge de venitul exopricailor, adică a moșii Holboca cu iazul de la Chirița, cuprinsă mai sus la pontul întâi a practicalii, pentru că răpos<atul> post<elnic> Grigori Balș, prin testamentul său din 1824, ghenar 30, atârând fondosul acestii averi în proprietatea dum<neaei> cucoanei, împreună cu a copiilor dum<neaei>, neapărat că pe copii nu să pot depărta de a nu să împărtași și din venit. Și dar noi, potrivit cu duhul voinței răposatului, găsim de cuviință că, din venitul exopricalei, mai întâi scăzându-să din mijloc toate celi rânduie

părțită de dum<nealui> hat<manul>, nu să vedi să fi urmat, hotărâști ca banii aceștia zăci mii lei să-i răspundă dum<isale> hat<manului> pi vreme cât au fost întru unită însoțire, fără dobândă. Iară di la dizlegare însoțirii încoace, fiind că n-au fost mai mult în dreptate a-i ține la dum<nealui>, să plătească legiuita dobândă pân la numărătoare.

6-le. Pentru venitul moșiilor de la Chiperești ce le-au avut răpos<atul> Balș cu embatic și le-au stăpânit dum<nea>lui hat<manul> pân la o vreme, cu carile cucoana ceri a fi despăgubită, și întru aceasta hotărârea Divanului urmează ca și pentru veniturile exopricei cuprinsă la pontul al 4-le.

Hotărârea majoritalei

Stăpânirea și venitul moșii Holboca, în cât dum<neaei> cucoana să va afla în viață, să încuviințază a fi numai a cucoanii, căci dum<nea>ei în viață fiind, fiii dum<nealui> nu pot ave împărtașire în averea aceasta cu dritul clironomii, pentru că fiii, în cât părinții lor sînt în viață, nu să pot numi de clironomi. Iar, după săvârșirea dum<nea>ei cucoanii din viață, atunce copii legiuți ci vor rămâne vor clironomisi și moșia aceasta, potrivit cu textul testamentului, fără a o pute înstrăina la nimine, supt nici un fel de împregiurare.

di răposatul pe tot anul pentru facerile de bine și pomenire sufletului său, celălalt venit să să împărtaşcă pe trei, adică o parti să iei dum<neaei> cucoana și două părți, doi copii născuți din comuna viețuire cu dum<nealui> hatmanul.

(SJIAN, Colecția Documente, pachet 86/documentul 77.)

THE ANXIETIES AROUND A DIVORCE
IN THE MOLDAVIAN HIGH SOCIETY IN 1837
(Summary)

Keywords: Bașotă, Balș, marriage, divorce, Metropolitan Church, Iași, Pomârla.

This paper aims to present and comment on some documents from the National Archives of Iași, regarding a noisy and shameful divorce which took place inside of the Moldavian high society during the reign of Mihail Sturdza (1834–1849). The protagonists of former couple or marriage were the great landowner Anastasie Bașotă, overnamed the curmudgeon from Pomârla (“harpagonul din Pomârla”), and his younger wife, Ruxandra Balș, downward of an older boyardness family from Moldavia. The divorce was asked for by Ruxandra, and the reasons of it and the quarrels which were generated along the years are illustrated in the attached documents. It is very interesting how the great scholar and high Archbishop of Metropolitan Church from Iași, Veniamin Costache, unsuccessfully tried to reconcile both spouses, and finally being compelled to accept their divorce.

ȘTEFAN BÂRSAN*

EUGENIU CARADA LA PARIS (1880–1882)

La baza prezentei cercetări rezidă convingerea că istoriografia noastră are datoria de a-l recupera pe Eugeniu Carada. Păstrând o rezervă prudentă față de tentația pe care o poate exercita uneori emiterea de judecăți de valoare, chiar și la o privire preliminară, dimensiunea personalității lui Carada îl recomandă pentru o mai bună cunoaștere. Disproporția dintre măsura activității sale (indiferent dacă ar fi omologată de istorici în sens pozitiv sau negativ) și uitarea la care a fost condamnat în memoria posterității este frapantă. Eugeniu Carada este un nume necunoscut largii majorități a publicului nespecializat, în primul rând ca urmare a faptului că nu este menționat în manuale. Chiar și mergând mai departe și depășind registrul învățământului instituționalizat, există studii de specialitate dedicate liberalismului care îl invocă rareori sau deloc. Efectul produs de această situație este acela de a limita contactul (fie el și superficial) cu personajul istoric Eugeniu Carada la o minoritate formată din specialiști și din oameni aparținând elitei culturale.

De regulă, acest tip de lacună a istoriografiei românești este imputabil fie decalajelor ce s-au acumulat în raport cu istoriografiile occidentale, fie perioadei în care a prevalat retorica marxistă, care obișnuia să recurgă adesea la selecții vinovate de militantism politic. Nu credem că este neapărat valabil în cazul de față. Doar la aproximativ cincisprezece ani după moartea sa, Ștefan Zeletin remarcă că nimeni nu-și mai amintea cine era Eugeniu Carada¹. Era o consecință a tipului de personalitate a lui Carada, foarte adesea preocupat a acționa cu discreție. Această trăsătură de caracter a generat o notorietate pe măsură, fapt care, la rândul său, constituie una dintre cauzele penuriei de evidențe documentare cu care ne confruntăm astăzi.

Una dintre lacunele precedentelor studii/biografii despre Eugeniu Carada este aceea că autorii lor s-au mulțumit să contureze în termeni elogioși rolul său în cadrul Băncii, fără a acorda o atenție specială aspectelor conexe, care nu l-au privit sau la care nu a contribuit în mod direct. Probabil că nici nu intra în obiectivul lor; însă acum explorarea contextului istoric în care s-a creat Banca Națională sau a tipului de relații pe care le avea el la Paris și în Europa sunt probleme la fel de importante, întrucât contribuie esențial la conturarea unei mai bune înțelegeri a ansamblului.

În acest moment, considerăm că formularea unei serii de întrebări și dileme, ce până acum au fost eludate sau pur și simplu neidentificate, poate contribui mai mult la

---

* Doctorand, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

¹ Horia Roman Patapievic, *Eugeniu Carada, nonconformistul care a creat instituții*, în „Bucureștii cultural”, an VI, nr. 103, 16 noiembrie 2010, p. 2. Patapievic nu a indicat sursa din care și-a extras această informație și nici eu nu am reușit deocamdată să o identific.

reconstituirea unor fragmente ale trecutului. A recupera întregul, în uriașa sa complexitate, reprezintă o iluzie, dar a repera cât mai multe părți sau fațete, fie și incomplet deslușite, constituie atât un deziderat tangibil, cât și o contribuție mulțumitoare. Aceste premise au la bază raportarea la studiul istoriei ca generatoare de cunoaștere, ca ansamblu de acumulări de sensuri și experiențe din trecut. Pe de altă parte, așa cum am menționat, inventarierea și analiza încercărilor istoriografice anterioare care l-au avut ca obiect pe Eugeniu Carada invită la multiplicarea unghiurilor de abordare.

Cele mai importante surse documentare pe care le-am identificat și pe care vom încerca să ne axăm cu precădere sunt: textul și expunerea de motive ale legii de înființare a BNR, pe care le vom analiza succint, dezbaterile parlamentare de dinaintea votării proiectului de lege, regăsite în „Monitorul Oficial”, fondul de arhivă al Băncii Naționale, în special corespondența dintre Carada, aflat la Paris, și guvernatorul Câmpineanu, diferite scrisori din fondurile Bibliotecii Academiei și ale Bibliotecii Naționale a României, precum și foarte prețiosul instrument de lucru pe care îl constituie volumul *Eugeniu Carada. Corespondență și mărturii inedite*. Foarte utile pentru înțelegerea contextului istoric și a încercărilor anterioare înființării Băncii vor fi istoriile timpurii ale BNR, scrise de Victor Slăvescu și Traian Mihaiu.

Așadar, titlul – *Eugeniu Carada la Paris (1880–1882)* – nu anunță neapărat reconstituirea fidelă sau descrierea „cvasi-exhaustivă” a activităților pe care le-a desfășurat delegatul BNR în capitala Franței. În primul rând, ar fi dificil spre imposibil, în al doilea rând, rezultatul ar fi nesatisfăcător, întrucât s-ar rezuma, în mare măsură, la o inventariere a necesităților de ordin tehnic ale începutului de organizare a Băncii. Astfel sunt informațiile pe care le oferă, cu precădere materialul documentar disponibil. Din acest motiv, și nu numai, vom căuta să explorăm răspunsuri (nu putem să ne angajăm că vom oferi soluții definitive) la o serie de interogări ce fac referire la: motivele pentru care Eugeniu Carada era cel recomandat pentru misiune, cu referiri la experiențele anterioare; măsura în care i se poate atribui paternitatea legii de înființare a BNR; precum și analiza textului de lege, surprins în contextul anterioarelor tentative de organizare a circulației monetare. Șederea lui Carada la Paris, între 1880 și 1882, s-a produs ca urmare a calității lui de reprezentant al nou-înființatei Bănci Naționale a României. De altfel, munca în cadrul BNR este principalul merit care i s-a atribuit *post-mortem*.

Nu este o coincidență faptul că înființarea Băncii Naționale a României s-a produs în urma Războiului de Independență. Pe de o parte, pe plan financiar-economic, statul român resimțea în mod acut necesitatea unui organism de emisiune monetară. Pe de altă parte, o astfel de instituție reprezenta o încununare simbolică a independenței naționale, dar mai ales o garanție pe viitor a independenței economice. Până în 1867, România nu avusese monedă proprie. Sistemul monetar existent până atunci în spațiul românesc era de proveniență mixtă: rusească, otomană, austriacă, franceză, germană². Pe lângă necesitatea de ordin economic, crearea unui sistem monetar propriu constituia și o manifestare a suveranității naționale, dar, în acel moment, trebuia obținută și aprobarea Turciei.

Primele încercări în acest sens au fost realizate în timpul domniei lui Al. I. Cuza, adept al unei asemenea măsuri. Încă din 1860, a existat un proiect de lege care prevedea instituirea unei monede naționale, numită „romanat”, bazată pe sistemul metric zecimal, care trebuia să aibă aceeași formă, greutate și valoare ca francul francez. Această

---

² Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 135.

monedă ar fi urmat să fie bătută în aur, argint și aramă; Constantinopolul a respins însă inițiativa³.

România era totuși dispusă să porceadă la baterea unei monede naționale în ciuda opoziției Înaltei Porți. Constituția de la 1866 prevedea că „Regele are dreptul de a bate monedă, conform unei legi speciale”⁴. La 12 aprilie 1867, este emisă *Legea pentru înființarea unui nou sistem monetar și pentru fabricarea monetelor naționale*. Printr-o licitație publică trebuia să se decidă cine va avea dreptul de a fabrica monedele, „luându-se toate precauțiunile necesare pentru confecționarea lor identică cu monetele franceze”⁵. Întrucât realizarea monetelor din aur și argint presupunea mari dificultăți, în pofida eforturilor depuse, primele monede proprii (din argint) datează abia din 1870⁶.

Din motive economice asupra cărora nu insistăm, prima emisiune de monedă națională nu a reușit să acopere necesitățile financiare ale statului român⁷, care deveneau din ce în ce mai presante, odată cu izbucnirea crizei în Balcani și iminența unui nou război ruso-turc. Statul român avea nevoie să-și echipeze armata și nu dispunea de capacitatea financiară necesară unui astfel de proiect, așa că a recurs la soluții alternative de finanțare. Întrucât un împrumut extern nu părea a fi o opțiune viabilă⁸, singura soluție posibilă, în afara intensificării presiunii fiscale, era emiterea unor *hârtii de valoare*. La 10 iunie 1877, este promulgată *Legea pentru emisiunea de bilete ipotecare*, ce acorda Ministerului de Finanțe autorizația de a emite bilete, a căror valoare era garantată cu bunurile statului, până în limita de 30 de milioane de lei⁹.

Tipărirea biletelor s-a făcut la Paris, sub supravegherea lui Eugeniu Carada și a lui Emil Costinescu. În anii următori, după ce România și-a obținut independența de stat, se reia un mai vechi proiect, acela de înființare a unei Bănci Naționale. Chiar în *Legea pentru emisiunea de bilete ipotecare* se prevedea, la articolul 10, că „guvernul va fi dator să elaboreze un proiect de lege pentru înființarea unei bănci de scont și circulațiune, pe care-l va supune corpurilor legiuitoare la cea mai apropiată sesiune”¹⁰. Activitatea Băncii urma să se desfășoare sub supravegherea Guvernului. Necesitatea monopolului pentru emisiunile monetare este declarată în *Expunerea de motive cu privire la Legea de înființare a Băncii Naționale*¹¹. Întrucât existau unele controverse cu privire la rolul capitalului particular în cadrul noii instituții, inițiatorii proiectului justificau impunerea monopolului pe baza exemplelor oferite de statele Europei de Vest. Dacă în Parlament inițiativa nu a întâmpinat dificultăți serioase¹², în planul aplicării

³ Constantin C. Giurescu, *Alexandru Ioan Cuza și instituirea sistemului monetar național*, în *Crearea sistemului monetar național la 1867*, București, Editura Academiei Române, 1968, p. 50.

⁴ Cristian Ionescu, *Dezvoltarea constituțională a României. Acte și documente (1741–1991)*, București, Editura Lumina Lex, 1998, p. 396.

⁵ C. I. Băicoianu, *Istoria politiceii noastre monetare și a Băncii Naționale*, vol. I, partea I, București, Editura Cartea Românească, 1929, p. 276.

⁶ *Ibidem*, p. 277.

⁷ M. Maievschi, *Biletele ipotecare – prima hârtie-monedă din țara noastră*, în *Crearea sistemului monetar național la 1867*, București, Editura Academiei Române, 1968, p. 95.

⁸ Mihail Gr. Romașcanu, *Eugeniu Carada (1836–1910)*, București, Editura Albatros, 2007, p. 136.

⁹ C. I. Băicoianu, *op. cit.*, vol. I, partea a II-a, p. 592.

¹⁰ Victor Slăvescu, *Istoricul Băncii Naționale a României (1880–1924)*, București, Institutul Social Român, 1925, p. 11–17.

¹¹ *Banca Națională a României. Legi, statute, dispozițiuni monetare, convențiuni financiare*, coord. G. C. Marinescu, seria I, București, Biblioteca Monetară, Economică și Financiară, 1939, p. 97.

¹² *Legea a trecut cu 55 de voturi pentru, 2 împotriva și 14 abțineri (ibidem, p. 108)*. Abținerile sunt expresia incertitudinii pe care o nutreau unele voci cu privire la oportunitatea înființării unei astfel de instituții. În mod interesant, însuși Theodor Rosetti, viitorul guvernator al BNR, își exprima reținerile și motiva că e

lucrurile au stat altfel. Legile riscau să rămână doar pe hârtie dacă nu se găseau mijloacele punerii lor în practică. Nou-înființata Bancă, deși avea baza legislativă, nu dispunea și de facilitățile tehnice necesare emiterii de bancnote. De aceea, s-a căutat suport în Franța.

Eugeniu Carada refuzase propunerea venită din partea lui Brătianu de a-și asuma funcția de guvernator, recomandându-l în locul său pe ministrul de Finanțe, Ion I. Câmpineanu¹³. În schimb, a acceptat răspunderea de a se ocupa, la Paris, de imprimarea biletelor de bancă. Trebuie specificat că doar o parte a acestei acțiuni se înfăptuia în capitala Franței, cealaltă petrecându-se în București, sub îndrumarea lui Costinescu¹⁴. Carada se ocupa de prima emisiune de bilete pe care Banca să o pună în circulație. De asemenea, el trebuia să cumpere de la Paris tehnica inexistentă în țara noastră, dar care permitea, în viitor, imprimarea biletelor în România.

Carada a fost asistat în această misiune de câțiva colaboratori, însă, așa cum reiese din corespondența ce s-a păstrat, responsabilitatea principală i-a aparținut lui. Primul raport pe care i l-a transmis lui Ion I. Câmpineanu datează din 14 iulie 1880. În cadrul acestei scrisori, Carada a enumerat obiectivele majore ale misiunii sale la Paris: să facă demersurile necesare pentru fabricarea hârtiei pentru biletele Băncii și a filigranului, care era „aproape singura garanță reală a hârtiei fiduciare”; studierea aspectelor de ordin tehnic specifice unei asemenea acțiuni; achiziționarea materialului indispensabil desfășurării următoarelor operațiuni de tipărire a bancnotelor în țară¹⁵.

Întrucât „Administrațiunea Băncii Franței” nu acorda niciun fel de sprijin nici băncilor publice, franceze sau străine, nici celor de stat, Eugeniu Carada a luat în calcul posibilitatea unui refuz din partea francezilor. Confruntat cu această alternativă, el a luat măsuri în două direcții. În primul rând, a făcut demersuri pentru a convinge Banca Franței să revină asupra deciziei. În al doilea rând, a căutat să prevină un eventual impas cauzat de un nou refuz, prin identificarea unei soluții alternative; sens în care examinează cu atenție, obținând și concursul unor specialiști în domeniu, diferite modele de filigrane de proveniență franceză sau engleză¹⁶. Finalmente, administrația Băncii Franței a consimțit să realizeze confecționarea filigranelor pentru bancnotele românești, dar numai pe durata anului 1880. Totuși, francezii nu erau de acord să realizeze și tipărirea biletelor. Prima comandă a constat în fabricarea a 900 000 de bilete de 20 de lei, 300 000 cu valoarea de 100 de lei și 25 000 de 1 000 de lei¹⁷. Biletul de 20 de lei avea imprimată imaginea împăratului Traian, iar cele de 100 și 1 000 de lei – atât imaginea lui Traian, cât și a lui Decebal, dar în poziții diferite¹⁸.

Carada aprecia în acel moment (14 iulie 1880) că biletele nu vor putea fi puse în circulație înainte de luna noiembrie a aceluiași an. Din acest motiv, în opinia lui, singura modalitate de a pune bilete în circulație era cedarea de către Guvern a rezervei sale de bilete ipotecare. Ele urmau să fie emise cu un timbru special al Băncii și constituiau o soluție provizorie până la fabricarea noilor bilete¹⁹.

încă devreme ca în România să ia naștere o Bancă Națională, întrucât creditul nu era suficient de dezvoltat (Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 36–37).

¹³ Mariu Theodorian-Carada, *Efimeridele*, vol. I, București, Tipografia „Capitalei”, 1930, p. 147.

¹⁴ *Ibidem*, p. 43.

¹⁵ Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 1.

¹⁶ *Ibidem*, f. 5.

¹⁷ *Ibidem*, f. 6–7.

¹⁸ *Ibidem*, f. 7.

¹⁹ *Ibidem*.

Omul politic liberal s-a ocupat îndeaproape și de aspectele tehnice ale operației, motiv pentru care a apelat la asistența de specialitate a unor experți în domeniu. Recomandarea lui, făcută în urma studierii diferitelor modele de bancnote provenite din Franța, Belgia, Italia sau Anglia, era aceea de a se alege drept model pentru biletele noastre prototipul de bancnotă specific primelor trei țări din cele enumerate, dar nu și al Angliei. Englezii aveau o hârtie „peste tot filigranată în clar și în umbră” și dispuneau de forța financiară de a înlocui în permanență vechile bilete. Întrucât respectiva operație era costisitoare și deloc la îndemâna celorlalte state, ele au venit cu o altă soluție – tipăreau biletele în culoarea „albastru de cobalt” – care era „nefotogenică”, așadar nu erau expuse riscului de a fi falsificate. Aceasta era și rezolvarea pe care o propunea Banca Națională a României ca fiind cea mai viabilă²⁰. În cele din urmă, Carada estima la un cost de 60 000 de lei achiziționarea, transportul și instalarea la București a întregului angrenaj tehnic necesar imprimării în țară pentru „biletele, cecurile, tratele și altele pentru Bancă”; dar și pentru „timbrelor Statului și acele poștale în foarte bune condițiuni”²¹. Cu toate eforturile sale, un raport al ședinței Consiliului arată că întreg materialul necesar începerii funcționării Băncii, adică registrele, condicile și chiar și timbrelor au trebuit să fie comandate la Paris²².

În data de 24 iulie 1880, în cadrul unei ședințe a Consiliului de Administrație al Băncii Naționale a României, se acorda lui Eugeniu Carada deplinul sprijin pentru misiunea sa la Paris. Acestuia i s-a recomandat să se încadreze strict în limitele prevăzute de stipulațiile contractelor; și să grăbească, în măsura în care era posibil, finalizarea lucrărilor înainte de termenul limită²³. Într-o scrisoare particulară adresată lui Ion Brătianu, el își exprima totuși dubiile asupra șanselor de a urgenta lucrurile²⁴.

Carada avea să expedieze un nou raport la 15 august 1880, în cuprinsul căruia cerea noi instrucțiuni și se plângea din nou că Banca Franței nu colabora în direcția tipării oricăror bilete de bancă, inclusiv a celor românești. Recomandarea sa era aceea de a se realiza la București imprimarea biletelor, din mai multe considerente. În primul rând, operațiunea respectivă ar fi necesitat mai mult timp în Franța decât în România, atât din cauza formalităților și a procedurilor, cât și a faptului că, la București, ar fi fost coordonată de personalul Băncii, ceea ce ar fi permis urgentarea procedurilor. În plus, fabricarea filigranelor, care se făcea în Franța, dura oricum mai mult; ceea ce, pentru Carada, constituia un motiv în plus de a tipări biletele la București. El estima că, în condiții optime, în luna decembrie a anului 1880, puteau fi emise bilete de 20 de lei²⁵.

Banca îi solicita lui Carada, la 5 septembrie, să includă printre materialele tipografice comandate două serii de cifre, în vederea numerotării biletelor de bancă²⁶. O săptămână mai târziu, Carada notifică BNR că un transport de „acțiuni și titluri nominative formând prima emisiune a Băncii” fusese expediat la Londra, în vederea

²⁰ *Ibidem*, f. 8.

²¹ *Ibidem*, f. 9.

²² Mihaela Tone, Cristian Păunescu, *Istoria Băncii Naționale a României în date*, vol. I (1880–1914), ediția a III-a, revizuită, București, Editura Oscar Print, 2010, p. 11.

²³ Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 420.

²⁴ Carada îi scria lui Ion Brătianu, la 2 august 1880, următoarele: „Lucrarea filigranelor la Banca Franței se urmează, însă, cu toată stăruința mea de toate zilele, mi-este cu neputință a-i face să iasă din pas și mi-e teamă că lucrarea va merge mult mai încet de cum mi s-a promis la început” (*Eugeniu Carada. Corespondență și mărturii inedite*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Sabina Marițu și Romeo Cîrjan, seria *Restituție*, vol. VII, București, Banca Națională a României, 2013, p. 99).

²⁵ Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 19–21.

²⁶ Mihaela Tone, Cristian Păunescu, *op. cit.*, p. 17.

definitivării procesului de fabricare. În cadrul aceleiași scrisori, el insista să i se trimită indicațiile necesare cu privire la gravarea timbrului Băncii plus semnăturile ce urmau a fi imprimate pe acțiuni și bilete²⁷. În Anglia s-a colaborat cu cei de la firma *Bradbury Wilkinson & Co. – Banknote Designers, Engravers & Printers*. Ei au expediat Băncii Naționale a României – așa cum reiese din scrisorile lor și în conformitate cu înțelegerile încheiate cu Eugeniu Carada – un transport de cinci lăzi, conținând 19 000 de acțiuni la purtător și 3 000 de titluri nominative, la 28 septembrie 1880²⁸. Aproximativ o lună mai târziu, la 29 octombrie, englezii notificau din nou partea română asupra expedierii unui nou transport, constând în șapte lăzi cu 28 000 de acțiuni și 4 000 de titluri nominative²⁹.

Potrivit rapoartelor oficiale, Carada mai ducea și o corespondență neoficială cu Ion I. Câmpineanu, căruia i se adresa cu formula „Amice guvernator”³⁰. La sfârșitul lunii septembrie îl informa pe acesta, atât pe cale oficială, cât și particulară, că primise, în sfârșit, semnăturile de imprimat pe bilete³¹. Într-un raport detaliat trimis la 4 octombrie, Carada răspundea unor cerințe ale administrației BNR, care voia detalii cu privire la lucrurile cumpărate sau comandate, perioada aproximativă în care ele vor fi ajuns în țară, cheltuielile efectuate pentru achiziționare, cele de transport și instalare, precum și cele necesare pentru aducerea și întreținerea unui personal specializat. Răspunzând, Carada arăta că suma cheltuielilor efectuate de el până atunci, în numele Băncii, se ridică la 56 128 de franci³².

Tot la data de 4 octombrie 1880, la București, Consiliul Băncii analiza oferta făcută lui Carada la Paris din partea unui anume G. Richard. Cel din urmă se angaja să fabrice pânzele metalice și să tipărească biletele BNR, cu condiția să-i fie înmânate materialele pe care partea română avea să le achiziționeze din Franța. Românii au respins această ofertă, motivând că, din rațiuni economice și de siguranță, se preferă tipărirea biletelor la București, în atelierele Băncii. În schimb, în ceea ce privește fabricarea pânzelor metalice, partea română s-a arătat dispusă la negocieri și a cerut delegatului ei de la Paris să trimită mai multe detalii³³. În ciuda speranțelor pe care și le făceau atât Carada, cât și autoritățile administrative ale BNR, nu au putut fi emise primele bancnote până la sfârșitul anului 1880. Drept urmare, s-a purces la aplicarea unei măsuri pe care o sugerase și negociatorul român, aceea de a pune în circulație biletele ipotecare, însoțite de un supratipar cu titulatura Băncii³⁴.

Aflându-se la începuturile activității sale, Banca Națională a României se confrunta cu dificultăți generate de lipsa personalului calificat. Pentru a atenua această deficiență, Carada a solicitat asistență Băncii Franței, constând în trimiterea la București a unuia dintre funcționarii săi (15 iulie)³⁵. Un răspuns la această cerere a venit la 3 septembrie, când se comunica avizul pozitiv al guvernatorului Băncii Franței. În plus, acesta menționa

²⁷ Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 25.

²⁸ *Ibidem*, f. 98–99.

²⁹ *Ibidem*, f. 105–107.

³⁰ *Ibidem*, f. 17.

³¹ *Ibidem*, f. 18.

³² *Ibidem*, f. 20.

³³ Mihaela Tone, Cristian Păunescu, *op. cit.*, p. 18.

³⁴ Constantin C. Oprescu, Octavian Luchian, George Buzdugan, *Monede și bancnote românești*, București, Editura Sport-Turism, 1977, p. 324–329.

³⁵ Cristian Păunescu, *Începuturile Băncii Naționale a României. Date despre activitatea lui Eugeniu Carada la Paris în anul 1880, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 387.

că, în opinia sa, sosirea la București a unui specialist francez ar fi trebuit precedată de venirea la Paris a unui funcționar român, care să studieze mecanismul operațiunilor bancare desfășurate la Banca Franței³⁶. Specialistul francez se numea d'Aupreville și el era apt să plece în capitala României nu mai devreme de luna noiembrie a anului 1880³⁷. În vederea organizării serviciului contabil, BNR l-a trimis pe unul dintre directorii săi la Paris, pentru specializare. El se numea Theodor Ștefănescu, și tot Eugeniu Carada a fost cel care i-a facilitat accesul în Banca Franței. Ștefănescu avea să devină mai târziu unul dintre cei mai importanți și mai apreciați specialiști contabili ai României³⁸.

În paralel, Carada a întreprins o serie de demersuri pentru înzestrarea cu material tehnic și cu personal specializat a Monetăriei Statului, reînființată la 1879. El nu a acționat acum în calitate de trimis al Băncii, ci sub coordonarea lui Brătianu, cu care a întreținut corespondență³⁹. În luna octombrie, BNR încredințează o nouă misiune delegatului său de la Paris, cerându-i să comande tipărirea registrelor, a condicelor și a tuturor imprimatelor necesare funcționării unei bănci la acea perioadă. Delegatul român răspundea că o asemenea operațiune ar fi mai puțin eficientă și mai costisitoare la Paris, întrucât cei de acolo nu cunoșteau nici limba română și nici necesitățile locale⁴⁰. În noiembrie, el expedia la București o colecție întreagă de imprimate utilizate de Banca Franței, pentru a servi drept model⁴¹. Tot în luna noiembrie ajungea în țară, prin intermediul firmei *B. G. Poppovits* din Viena, primul transport de bilete. Acestea au reprezentat și prima emisiune de bilete a Băncii Naționale a României. Fabricarea lor a fost destul de costisitoare, întrucât a necesitat cheltuieli de transport plus servicii de desenare, gravare și fabricare a filigranului⁴².

La sfârșitul anului, Carada se întorcea în țară, unde Ion C. Brătianu îl propunea pentru funcția de director. El nu accepta, iar postul era ocupat de un colaborator de-al său, Anton Carp. La începutul anului 1881 revenea la Paris, unde își relua activitatea. Într-o scrisoare adresată guvernatorului Ion I. Câmpineanu, la 7 februarie, el anunța că reușise să obțină revizuirea deciziei francezilor de a colabora la fabricarea filigranelor doar până la sfârșitul anului 1880; așa că operațiunea continua și în 1881. Totodată, Carada dădea indicații guvernatorului Băncii Naționale cu privire la persoanele și instituțiile franceze care trebuiau contactate în vederea depășirii reticențelor față de noi și a eficientizării colaborării dintre cele două părți⁴³.

În pofida tuturor eforturilor, statul român se confrunta cu serioase probleme financiare. De aceea, la 8 aprilie 1881, se emitea o lege prin care guvernul era autorizat să facă o emisiune de titluri de rentă ce puteau atinge o sumă maximă de 152 000 000 de lei⁴⁴. Responsabilitatea imprimării lor a revenit nou-înființatei Bănci Naționale a României. Guvernul avea să furnizeze hârtia filigranată necesară acestui proces, dar și informațiile cu privire la textul și forma respectivelor titluri. Banca se obliga să returneze 61 140 de bucăți, la maximum două luni de la începerea operațiunii – ceea ce constituia și prima

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, p. 387–388.

³⁸ *Viața și opera lui Eugeniu Carada*, coord. Mugur Isărescu, seria *Restitutio*, vol. III, București, Banca Națională a României, 2003, p. 50.

³⁹ *Corespondență și mărturie...*, p. 103–109.

⁴⁰ Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 25.

⁴¹ *Ibidem*, f. 27.

⁴² Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 38.

⁴³ *Ibidem*, f. 232–233.

⁴⁴ Gh. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823–1933*, București, Tipografia Ziarului „Universul”, 1934, p. 112.

comandă adresată BNR de la înființare⁴⁵. Întrucât întreaga lucrare se desfășura anevoie, la 6 iulie este din nou solicitat concursul lui Eugeniu Carada, invitat să „meargă în Germania și Franța pentru a se face să se confecționeze clișeurile necesare pentru imprimarea titlurilor”⁴⁶. Instrucțiunile pe care cei de la București i le dădeau lui Carada în vederea îndeplinirii însărcinării, departe de a fi precise, îi lăsau o mare libertate de inițiativă, ba chiar îl invitau să identifice el însuși soluții pentru finalizarea operațiunii⁴⁷. După ce a cerut indicații suplimentare, delegatul BNR în capitala Franței și-a exprimat opinia că era cel mai nimerit să se execute la Paris și clișeele recto și cele verso; întrucât se puteau compara unele cu altele și se evita în acest fel posibilitatea unei erori. Aproximativ o lună mai târziu, la data de 13 august 1881, Carada îl informa pe guvernatorul BNR că operațiunea se încheiase și că trimisese *clișeurile* la București⁴⁸.

Carada și-a continuat activitatea la Paris și în anul 1882, încheind un contract cu firma *Papeteries du Marais et de Sainte-Marie*. Conform înțelegerii, firma franceză s-a angajat să furnizeze părții române volumul de hârtie necesar⁴⁹ pentru imprimarea biletelor BNR⁵⁰. Colaborarea aceasta a durat până în 1892. Eugeniu Carada a fost apoi, din nou, solicitat de cei de la București pentru a intermedia realizarea desenului și a gravurii pentru cecurile emise de Banca Națională. În acest sens, el a reluat legătura cu Georges Duval și P. Dujardin, cu care colaborase cu doi ani înainte, în cazul biletelor⁵¹.

Pe parcursul anului 1882, Carada își făcea noi relații în capitala franceză, cu specialiști în diverse domenii, pe care îi coopta mai târziu în alte proiecte românești. De exemplu, atunci i-a cunoscut pe arhitecții Albert Galleron și Cassien Bernard, cei care întocmeau planul palatului Băncii Naționale: în primii ani, BNR și-a desfășurat activitatea în cadrul clădirii Creditului Funciar, nepotrivită pentru a fi sediul unei bănci centrale⁵². Spre a ridica un nou sediu, Banca și-a îndreptat atenția asupra Hanului Șerban-Vodă, achiziționându-l contra sumei de 800 000 de lei. În iunie 1882, ajungea la București proiectul viitorului palat, pe care conducerea Băncii îl supunea unei atente analize din partea unei comisii de specialiști. Ei trebuiau să confirme dacă planul trimis de arhitecții francezi corespundea „exigențelor unei bănci, atât din punctul de vedere al siguranței și comodității, cât și al esteticii”⁵³.

Evaluatorii planului francez au dat un aviz pozitiv, astfel încât se putea trece la pregătirea fazei de construcție. Acest proces a început în toamna anului 1883, moment în care Eugeniu Carada, aflat deja în țară, acceptase totuși funcția de director al Băncii. Din această calitate, el a propus ca ridicarea edificiului să se facă sub conducerea unui arhitect român⁵⁴ și sub directa supraveghere a administrației Băncii. El însuși a urmărit desfășurarea lucrărilor, începute în 1884 și finalizate în 1890⁵⁵.

⁴⁵ Arhiva BNR, fond Procesele-verbale ale Consiliului de administrație, dosar 27, f. 75.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 90–91.

⁴⁷ „Consiliul admite asemenea a se da instrucțiuni Dlui Carada să caute a simplifica cât mai mult proiectul făcut de Dl pictor Grigorescu astfel încât să permită a lucra mai repede, și la trebuință să meargă chiar până la a renunța la acel model” (*ibidem*).

⁴⁸ *Idem*, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 147.

⁴⁹ Era vorba despre următoarele cantități: 900 000 de bucăți pentru bancnota de 20 de lei, 300 000 de bucăți pentru cea de 100 de lei și 26 000 de bucăți pentru cea de 1 000 de lei (Mihaela Tone, Cristian Păunescu, *op. cit.*, p. 60).

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Viața și opera lui Eugeniu...*, p. 57.

⁵² Cristian Păunescu, M. Ștefan, *Legendele Bătrânei doamne*, în *MI*, anul XXIX, nr. 10, octombrie 1995, p. 35.

⁵³ Arhiva BNR, fond Procesele-verbale ale Consiliului de administrație, dosar 27, f. 175.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

După cum spuneam, Carada a acceptat să devină director al BNR din anul 1883, păstrându-și funcția până la moarte, în 1910. De regulă, cei care au scris despre activitatea lui în cadrul Băncii Naționale au făcut-o în mod elogios, atribuindu-i merite reale, dar și altele pe care nu știm sigur dacă le-a avut. În cadrul acestei optici, el nu era doar director, ci „sufletul instituției”⁵⁶ și chiar inițiator al legii de înființare⁵⁷. Ipoteza nu poate fi confirmată până când nu vom dispune de evidențe documentare. În orice caz, respectivul text de lege oferă o perspectivă interesantă asupra importanței acordate nou-createi instituții. Se stipula, în mod expres, că atât guvernatorul, cât și directorii și cenzorii trebuiau să fie români. O la fel de mare grijă s-a investit în reglementarea unui control destul de atent asupra activității Băncii, exercitat de către Guvern⁵⁸. Această poziție, ce reflectă o doză consistentă de prudență, trebuie înțeleasă în contextul anterioarelor tentative de creare a unor instituții bancare pe teritoriul nostru. Până la 1880, au mai existat în spațiul românesc câteva stabilimente ce funcționau ca instituții de credit. Desigur, ele erau apanajul unor cetățeni străini, care dețineau capital și care căutau – în mod evident – profitul. Așadar, proiectul unei bănci naționale nu era întru totul nou; era pus în discuție de Ion Brătianu încă din 1861, în ideea că o asemenea instituție ar preveni crizele financiare. Tot el afirma, în 1877:

Noi trebuie să facem o bancă și rău am făcut de n-am înființat-o fiindcă nu eram destul de familiarizați cu aceste idei și nu puteam să înțelegem folosul instituției de bancă. Eu am zis la 1860 și la 1868 tuturor capitaliștilor de atunci: astăzi nu simțiți trebuința și de aceea nu faceți nici o bancă, dar o să vină vremea ca să o simțiți. Să constituim o bancă de circulațiune, ca să devină rezervor pentru timpurile grele, cari o să vină⁵⁹.

Întorcându-ne mai departe în timp, ne amintim că inițiative (care nu au fost puse în practică) mai timpurii au avut Mihail Sturdza (1849) și Barbu Catargiu (1860)⁶⁰. Însă, primele înfăptuiri concrete au aparținut unor particulari străini: un anume german Nuland, care a înființat Banca Moldovei în 1856⁶¹, falimentând foarte repede; apoi Adolf Hertz și Jacques Löbel, care au înființat, în 1865, Banca României⁶². Aceasta avea să reziste ca bancă particulară, însă, odată cu schimbarea de la 1866, guvernul i-a retras privilegiile. De notat este că, prin stipulațiile inițiale, guvernul nu dispunea de drept de control și nici nu lua parte la beneficii⁶³. Un alt proiect de lege depus de P. Mavrogheni în 1874, pentru înființarea unei bănci de scont și circulație, care prevedea doar participarea particularilor, nu și a statului, nu a trecut votul Parlamentului.

Totuși, până la Războiul de Independență, deși statul român era nevoit să apeleze la sprijinul parizian pentru a face emisiuni financiare⁶⁴, s-a simțit mai mult necesitatea

⁵⁶ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată*, vol. II (1885–1900), București, Editura Ziarului „Universul”, 1928, p. 99.

⁵⁷ De exemplu, Mihail Gr. Romașcanu, *op. cit.*, p. 149; George Virgil Stoenescu, *La început a fost Carada*, București, Banca Națională a României, 2005, p. 26; Cristian Păunescu, *Un părinte al Bătrânei doamne*, în *MI*, an XXIX, nr. 11, noiembrie 1995, p. 35. Cel mai probabil, toți au preluat informația de la Mariu Theodorian-Carada, *op. cit.*, p. 147.

⁵⁸ *Banca Națională a României. Legi, statute*, p. 105–107.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 7.

⁶⁰ Traian Mihaiu, *Politica monetară și a băncilor României*, vol. I, București, 1907, p. 92.

⁶¹ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 12.

⁶² *Ibidem*, p. 13–15.

⁶³ *Ibidem*, p. 15.

⁶⁴ Biblioteca Națională a României, fond Brătianu, dosar 678, cota LVI/8, f. 110–111.

unei „bănci funciare” decât a unei „bănci de emisiune”. În 1873, a fost creat Creditul Funciar Român: cea mai importantă etapă preliminară a Băncii, cu „rezultate multumitoare”. Mai mult, Creditul Funciar s-a făcut ca urmare a eforturilor autohtone: „Simțul realităților dublate de un puternic sentiment patriotic îndemna pe toți acești patrioți să nu dea însă ajutorului financiar străin, prezentat în majoritatea cazurilor de samsari internaționali, nici un fel de crezare”⁶⁵.

Proiectul din 1880 a reușit și pentru că venea în întâmpinarea unor dificultăți mari de ordin economic. Statul român se confrunta cu lipsa mijloacelor financiare și, pe de altă parte, cu haosul generat de introducerea în țară a 40 de milioane în ruble rusești de argint, pentru necesitățile armatei țariste. S-a produs astfel o devalorizare a argintului și un exod al aurului⁶⁶, ceea ce a pus guvernul român într-o foarte delicată situație, implicat în postura de a căuta soluții.

Experiențele preliminare au arătat deci necesitatea exercitării unui control din partea statului în activitatea institutului național de emisiune monetară. De aceea, Guvernul urmărea cu atenție ce se întâmpla la Bancă; bunăoară, factorii decidenți trebuiau să fie români și se impunea o limită maximă de voturi, indiferent de numărul de acțiuni deținute. Transpare intenția vădită a statului de a-și asigura un control deplin asupra emisiunilor financiare. Acest tip de atitudine pare, până la urmă, firesc, mai ales din perspectiva pe care o avem astăzi; însă, în perioada respectivă existau dispute. Mai multe personalități politice înclinau atunci să lase acest tip de activitate în seama particularilor sau chiar considerau că încă nu sosise momentul pentru înființarea unei Bănci Naționale. Însuși Theodor Rosetti, cel care avea să-și pună câțiva ani mai târziu serviciile în slujba Băncii, în calitate de guvernator, obiecta în felul următor:

Orice instituție creiată înaintea timpului și pentru care nu există elementele necesare ale vieții sale economice într-o țară poate deveni foarte ușor periculoasă pentru dezvoltarea ulterioară a economiei naționale. Nu cred că timpul să fie oportun pentru introducerea la noi a acestei instituții atât de delicate, atât de provocantă cum este banca⁶⁷.

Argumentul nu era lipsit de bază. Comerțul și industria erau în stadii incipiente, circulația capitalului financiar nu era dezvoltată. La fel stăteau lucrurile și în dezbaterile cu privire la caracterul de stat sau particular al Băncii. Se afirma că o bancă de stat putea fi angajată ca instrument în slujba unui partid sau a altuia. Pe de altă parte, riscuri existau și în ceea ce-i privea pe particularii care urmăreau obiective personale. Ion I. Câmpineanu, ministru de Finanțe, descria poziția guvernului liberal în felul următor:

Suntem de ideea că nici străinii, nici societățile nu pot să facă trebile țării, astfel precum ar face chiar Statul. Dacă veți lua întreaga idee ce a predominat în guvernul liberal, de când e la putere, ați vedea că el a căutat, în toate modurile și ocaziunile, a se emancipa cât se poate mai mult de emancipațiunea străină; administratorii străini nu vin la noi decât atunci când văd puțința și siguranța unui câștig pentru dânsii, iar nicidecum pentru noi⁶⁸.

Deși se invocau exemple din străinătate, adepții înființării unei bănci le treceau cu vederea când era cazul. De exemplu, majoritatea băncilor de emisiune din lume de atunci erau particulare⁶⁹, ceea ce la noi se evita.

⁶⁵ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 19.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 8.

⁶⁷ *MOF*, nr. 48, 28 februarie 1880, p. 2067.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 1279.

⁶⁹ Gheorghe Birău, *Gorjul Bancar*, vol. I, ediția a II-a, București, Editura Oscar Print, 2010, p. 25.

Reale păreau și riscurile ca un partid să folosească instituția în scopuri politice, iar pe de altă parte se contura sumbra posibilitate ca, în administrarea unor particulari, Banca să nu țină cont de necesitățile publice, să perceapă dobânzi prea mari, să provoace inflație. S-a ajuns în cele din urmă la o soluție de mijloc, așa cum a propus și I. C. Brătianu⁷⁰: și anume, un regim mixt, de colaborare între Stat și capitalurile particulare. Însă, așa cum am arătat, guvernul supraveghea îndeaproape activitatea Băncii, străinii neavând acces la funcții în administrație. În anii următori, o parte din suspiciuni s-au perpetuat. De exemplu, conservatorii acuzaau faptul că Banca ar fi fost un fief liberal, iar Eugeniu Carada – inspiratorul acțiunilor de culise, fie reale, fie imaginare, finanțate din mașinațiuni financiare la BNR. În lumina acestor observații, crearea Băncii Naționale a României nu pare opera unui individ. Ea este mai degrabă rezultatul unui cumul de strădanii mai vechi și al împrejurărilor economice și politice. Într-adevăr, Eugeniu Carada este cel care a redactat textul legii: la Biblioteca Națională a României, într-un dosar din *Fondul Brătianu*, se află ciorna unui proiect de lege care, deși nu este semnat, pare a fi conceput de Carada; întrucât scrisul este aproape identic cu cel din alte documente și scrisori pe care le-a redactat. Pe de altă parte, paternitatea ideii îi poate fi atribuită la fel de ușor lui I. C. Brătianu. Cert este că Eugeniu Carada a aderat la idee. Sigur este și faptul că întreaga dezbatere din jurul creării unui atare organism a avut mulți adepți și într-o tabără și în cealaltă. Iar argumentele și opiniile părților au fost în mare măsură pertinente; și nu trebuie nici validate și nici invalidate astăzi, indiferent care ar fi fost ele.

Cealaltă importantă contribuție a lui Carada la fondarea Băncii a fost în calitate de delegat la Paris. Am descris într-o oarecare măsură acțiunile lui acolo. Considerăm însă că ar fi util să acordăm puțină atenție găsirii unui răspuns la întrebarea: de ce Carada? Și acest răspuns trebuie să ia în calcul mai multe componente: Carada era colaborator de încredere al lui I. C. Brătianu, beneficia deja de experiență în tipărirea biletelor ipotecare și avea o serie de relații în Europa, în special în Paris.

Aici se poate specula mult cu privire la natura acestor raporturi, ceea ce nu vom face, însă puține lucruri sunt verificabile prin scrisorile vremii. Eugeniu Carada își construise prietenii nu doar în Franța, ci și în mișcările subversive din Europa. El nu a reprezentat BNR la Paris din cauza înclinațiilor sale conspirative (de altfel, era plictisit de însărcinările din partea Băncii⁷¹), dar cu siguranță, ca urmare a relațiilor sale în Europa.

Dacă Eugeniu Carada este cel care a conceput într-adevăr textul de lege (și cel mai probabil este), dispunem acum de o imagine ceva mai clară despre gândirea lui economică și politică. Este interesant de urmărit și cum a decurs în timp, în diverse medii istoriografice, percepția asupra paternității BNR. Ne-am exprimat deja părerea pe care ne-am construit-o: atât ideea înființării unei Bănci, cât și eforturile practice s-au conturat în timp și au beneficiat de contribuția a multe și varii personaje. Studiile și biografiile ce l-au avut în atenție pe Eugeniu Carada aderă la convingerea că el a avut rolul cel mai însemnat. O percepție asemănătoare construiesc și simpozioanele BNR de astăzi. În schimb, nu la fel socotesc istoricii timpurii ai Băncii, cum ar fi Traian Mihaiu și Victor Slăvescu, care îl văd și ei tot pe Brătianu⁷² drept principal promotor al ideii de Bancă. Suntem nevoiți să acceptăm că există lucruri care scapă unei explicații precise, cu atât mai puțin definitive. Dar suntem de părere că beneficii pentru textul istoric pot surveni și în urma formulării unor dileme ori ipoteze.

⁷⁰ *MOF*, nr. 48, 28 februarie 1880, p. 1287.

⁷¹ Sabina Marițiu, *Eugeniu Carada la Paris (1880–1882)*, în *MI*, an XXXIX, nr. 4, aprilie 2005, p. 13.

⁷² Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 9.

Eugeniu Carada a fost un personaj specific epocii sale, prototip al liberalului radical. Animat de idealuri nobile și uneori contradictorii, a înțeles să contribuie la organizarea și consolidarea României în acord cu propriile convingeri. Dar el nu a constituit o voce singulară și nu a desfășurat nici o activitate izolată. Putem aprecia măsura acțiunilor sale, dar trebuie să notăm că ele au făcut parte dintr-un efort colectiv. Pe de altă parte, există traiectorii individuale, unice, care particularizează rolul/influența unui personaj într-un context istoric și care merită descoperite și explorate. Costin Murgescu și Nicolae Iorga au făcut referiri foarte inspirate la adresa lui Eugeniu Carada și de aceea le vom reda: „[...] s-ar putea spune că Eugeniu Carada și-a dorit și a meritat uitarea posterității. Dar în suferință se află posteritatea și nu Carada”⁷³; „A-l privi însă ca o personalitate pe acest «invizibil» și mut, veșnic «ocult», al liberalilor, ar fi o mare greșeală. Carada era și mai puțin și mai mult decât atâta”⁷⁴.

EUGENIU CARADA IN PARIS (1880–1882)

(Summary)

Keywords: Eugeniu Carada, Liberal Party, National Bank, Paris, banknotes.

There are people who, through the force of their personality, managed to summarize their era. This is why exploring an individual destiny becomes – for a historian – an incursion in the past, a method of acknowledging the spirit of a period, the aspirations and obsessions animating it. By studying a character, the researcher examines a historical time in order to unravel its significations and to get a better insight into its meanings.

Creating a National Bank was another reform, a step on the path of the modernisation of the country. Why was Carada the one to take care of it? Why did he see it as his duty? Trying to answer such questions, we may be able to understand our past a little better.

---

⁷³ Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români*, vol. I, ediția a II-a, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 171.

⁷⁴ Nicolae Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. 1–2, București, 2009, p. 263.

IUSTIN GHERMAN*

LEGEA MAXIMULUI TAXELOR ȘI CONTRIBUȚIILOR COMUNALE DIN 1893 ÎN RETORICA POLITICĂ CONSERVATOARE ȘI LIBERALĂ

Venirea la putere a guvernului conservator la sfârșitul anului 1891, după o perioadă de instabilitate politică marcată de succesiunea a cinci cabinete de factură junimistă, conservatoare și liberală, a adus, pentru moment, liniștea mult așteptată în țară. Intrați de trei ani în opoziție, liberalii considerau totuși că era momentul revenirii lor la conducerea statului; mai ales că acum aveau un lider recunoscut de toată lumea, în persoana lui Dimitrie A. Sturdza, dar și o direcție mai clară de administrare a puterii. Pe aceste considerente, național-liberalii au avut, până în 1895, atunci când conservatorii s-au retras de la guvernare, o poziție deloc amiabilă față de cabinetul aflat la conducere, acționând prin diverse metode pentru a-l scoate atât din grațiile regelui Carol I, cât și ale populației.

Caracterizată de o potențată activitate legislativă – asigurată prin programul de guvernare junimist „Apel către alegători” –, perioada 1891–1895 a avut, din acest punct de vedere, mai multe direcții de dezvoltare. Una dintre cele mai importante reforme propuse a fost legea maximului taxelor și contribuțiilor comunale. Parte integrantă a concepției politico-financiare a guvernului, inițiativa legislativă din aprilie 1893 a stârnit reacții dintre cele mai vehemente, atât din partea opoziției liberale, cât și a publicului larg. Esența legii consta în mărirea taxelor de consumație asupra produselor fabricate în comune și proporționarea lor la cuantumul taxei produselor importate. Nu e dificil de anticipat că opoziția a găsit un teren propice de exploatat, mai ales printre cei direct vizați, cărora li se impunea o nouă și indezirabilă cheltuială¹. Prin urmare, liberalii au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a transforma legea într-o armă politică de răsturnare a guvernului; acestuia îi rămânea, ca unică soluție, apărarea proiectului în Parlament, prin recurgerea la un discurs solid și, sperau miniștrii, suficient de convingător².

---

* Drd., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

¹ Eforturile liberalilor au fost sesizate, destul de tardiv însă, și de trimisul englez la București, A. G. Vansittart, care îi scria prim-ministrului englez, marchizul de Salisbury, că străduințele opoziției de a incita populația rurală împotriva guvernului au fost înlesnite de adoptarea legii maximului (Sorin Liviu Damean, *Diplomați englezi în România, 1881–1914*, vol. II, doc. 136, A. G. Vansittart către Salisbury, 29 noiembrie 1894, Craiova, Editura Universitaria, 2009, p. 157).

² Conduc de două partide sensibil egale ca forță (liberal și conservator), fie prin valoarea membrilor sau a numărului lor, poporul „suveran” era și el împărțit în două tabere, fiecare luptând pentru principiile grupării politice care o reprezenta în Parlament. Aveam, așadar, un partid al marilor proprietari de pământuri, „cu reputație stabilită prin *sireaua* familiilor din care se trăgeau”, și un altul alcătuit din funcționari, negustori sau meșteșugari, toți formând acea stare de mijloc numită burghezie, care avea ca principal scop, după

Dezavuată de liberali încă din primul moment, legea a fost aplicată, odată cu revenirea lor la putere, chiar cu mai multă meticulozitate decât își imaginaseră conservatorii³. Mai mult, „stânga” nu s-a rezumat doar la simple critici în Parlament sau în alte întruni publice, ci s-a folosit și de neputința unei însemnate părți a populației de a înțelege corespunzător măsurile adoptate de cabinetul în exercițiu. Această poziție nu era însă decât o strategie firească a unui partid aflat în opoziție, care, sub noua direcție a lui Dimitrie A. Sturdza, înțelegea să atace guvernul prin toate mijloacele posibile⁴.

Concomitent cu dezbaterile legii maximului taxelor, Regatul s-a confruntat, pe plan intern, cu un episod extrem de delicat, care a marcat profund dinastia de Hohenzollern din România. Idila dintre prințul moștenitor Ferdinand și Elena Văcărescu, puternic susținută de regina Elisabeta, a generat ecouri deloc binevoitoare în Occident, dar, mai ales, a acaparat nedorit de mult atenția regelui Carol I. Fidel stilului său cazon și autoritar, monarhul nu putea face compromisuri nici chiar pentru nepotul său, obligându-l să întreprindă o călătorie în străinătate pentru a o uita pe Elena. Mai grav însă era faptul că relația matrimonială cu Elisabeta degenerase până aproape de divorț, compartamentul reginei fiind, în ochii lui Carol, unul inacceptabil: „De doi ani mă străduiesc să-ți deschid ochii asupra bandei trădătoare căreia din păcate i te-ai dat pe mână *pied et poings lies* și parțial și pe mine. Prin spiritism ai ajuns să faci lucruri incredibile și ți-ai uitat datoriile sacre față de mine. Ca să te conving în ce mod infam ai fost mințită și înșelată am adunat dovezi irecuzabile”⁵. Pe lângă acest episod nefericit, viața personală a monarhului a fost zguduită de o altă veste, care l-a distras și mai mult de la rolul său de rege al României: castelul părintesc fusese cuprins de un incendiu, în care arseseră o bună parte din documentele și obiectele de preț ale familiei de Sigmaringen. Într-o scrisoare pe care i-a trimis-o surorii sale, Maria de Flandra, Carol I își exprima „impresia devastatoare” care îl cuprinsese la auzul veștii:

Nu este cu putință ca durerea pe care ți-a pricinuit-o nenorocirea incendiului care a mistuit scumpa noastră casă părintească să fie mai mare decât a mea. Sunt profund mâhnit de această dureroasă pierdere. Ceea ce am pierdut noi prin dispariția acestor încăperi pline de amintiri este de neînlocuit, căci un material prețios pentru istoria casei și familiei noastre a căzut pradă flăcărilor⁶.

Feriți oarecum de ochiul atent și adesea „omniscient” al regelui, liberalii nu au scăpat oportunitatea inițierii unei noi ofensive împotriva conservatorilor; cu atât mai mult cu cât reforma pe care aceștia o propuneau avea „darul” de a încita o populație și

practica de atunci, „mai întâi să cumpănească și apoi să precumpănească echilibrul politic al maselor alegătoare” (George Costescu, *Bucureștii Vechiului Regat*, București, Editura Capitel, 2005, p. 313–316).

³ Dimitrie A. Sturdza a publicat chiar un manifest prin care, combătând cu vehemență legea, a promis că o va desființa din primul moment în care va veni la putere. Sturdza a preluat conducerea guvernului după doi ani și jumătate, însă legea maximului nu numai că nu a fost abrogată, dar a primit chiar unele „îmbunătățiri”, privitoare la alte produse ce urmau a fi taxate (Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă-dată, 1885–1900*, vol. II, București, Editura Albatros, 2007, p. 196).

⁴ Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866–1900)*, București, Editura Universității „Titu Maiorescu”, 2002, p. 258. Cu o deosebită acuitate era surprinsă această atitudine și de Constantin Bacalbașa, care, fără a avea o viziune partinică, aprecia reformele introduse de cabinetul conservator ca fiind „legi foarte bune, legi necesare consolidării statului și ordinii în stat”; dar care se loveau constant de opoziția înverșunată a liberalilor: „Toate legile sunt astfel lovite de discredit mai înainte chiar de a fi votate” (Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, p. 196).

⁵ Sorin Cristescu, *Scrisorile regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen, 1878–1905*, Carol I către Elisabeta, 17/29 aprilie 1893, București, Editura Paideia, 2012, p. 272.

⁶ *Ibidem*, Carol I către Maria de Flandra, 21 aprilie/3 mai 1893, p. 318.

așa împovărată de taxele existente. Văzut ca o măsură „profund vexatorie și nedreaptă”, proiectul a fost întâmpinat cu ostilitate atât la orașe, cât și la sate⁷. Întreținute cu „grijă” de liberali prin diverse întruniri și manifestații, protestele populației nu au creat o situație prea agreabilă cabinetului conservator. Adevărata luptă ideologică însă a avut loc pe un alt teren și cu alte arme, propaganda liberală din cadrul adunărilor publice fiind înlocuită cu un discurs mai defensiv pe alocuri, dar la fel de percutant și ostentativ⁸.

În Parlament au avut loc dezbateri furtunoase pe marginea inițiativei legislative a ministrului de Interne, Lascăr Catargiu. Deși în istoriografie s-a avansat ideea conform căreia proiectul de lege i-ar fi aparținut ministrului Domeniilor, Petre P. Carp, atât cercetarea documentelor inedite, cât și a dezbaterilor parlamentare ne-au condus către ipoteza, mai plauzibilă, care îi conferă lui Lascăr Catargiu paternitatea demersului. Luând în considerare nenumăratele scrisori ale primarilor nesiguri de noile prevederi și permanenta corespondență dintre Catargiu și reprezentanții locali ai puterii, este greu de crezut ca legea ar fi emanat de la Ministerul Domeniilor. Mai mult, implicarea extrem de redusă a ministrului Domeniilor în dezbaterile derulate pe marginea proiectului – spre deosebire de Lascăr Catargiu care, într-un mod mai degrabă atipic, s-a expus cu dezin-voltură atacurilor aprige ale opoziției – și formularea explicită, chiar „răspicată”, a liberalului Petre S. Aurelian, prin care îi atribuia calitatea de autor ministrului de Interne, conferă aserțiunii noastre un grad mult mai mare de probabilitate⁹.

Proiectul de lege a fost adus pentru prima oară în discuție în Camera Deputaților, în cadrul ședinței de la 22 martie 1893, raportor fiind Ion C. Grădișteanu. După afirmațiile acestuia, trei principii de bază aducea noul proiect față de legea aflată în vigoare: accizele produselor autohtone se transformau din taxă de intrare în taxă de consumație, fiind obligate, prin urmare, la o uniformizare cu produsele importate;

⁷ Ion Bulei, *Conservatori și conservatism în România*, București, Editura Enciclopedică, 2000, p. 185. P. P. Carp refuza și cuvântul „drept” în materie financiară: „Am susținut că impozitele existente trebuiesc așezate pe o asietă ceva mai rațională, nu mai dreaptă, căci cuvântul de drept în materie de impozite îl repudiez” (*DAD*, ședința din 9 martie 1890, p. 1093).

⁸ Ion Bulei, *op. cit.*, p. 186. Ușor detașat de politica internă din cauza problemelor personale, Carol I comenta în termenii cei mai drastici reacția opoziției liberale la aducerea proiectului de lege a maximului. Într-o scrisoare adresată fratelui său Leopold, regele se arăta mulțumit de situația internă a României, calificând manifestările din țară drept „o agitație sterilă care a depășit limitele bunului simț”. În ceea ce-i privește pe liberali, acțiunile lor îl dezgustau pe Carol, mijloacele utilizate fiind doar un semn al stării haotice în care se afla partidul: „Opoziția, cuprinsă de nerăbdare, și-a pierdut capul cu totul, nu mai ascultă nici măcar de liderii ei și se servește de cele mai rele elemente și de cele mai josnice mijloace numai și numai ca să răstoarne guvernul”. Nici liderul liberalilor nu era cruțat de criticile monarhului, el rămânând totuși în grațiile acestuia în eventualitatea unei schimbări de guvern: „D. A. Sturza este complet dominat de oamenii săi și are de ales: ori să rămână șeful lor, ori să se retragă. Eu prefer să-l știu pe el în fruntea Partidului Liberal, căci în cazul unei schimbări de guvern voi avea măcar un om capabil să guverneze” (Sorin Cristescu, *Scrisorile regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen*, Carol I către Leopold, 23 mai/4 iunie 1893, p. 277).

⁹ Doi dintre autorii pe care îi avem în vedere sunt istoricul Ion Bulei și memorialistul Constantin Gane. Bulei critica fără ocolișuri proiectul elaborat, arătând că reforma întreprinsă crea o distanță și mai mare între guvern și popor: „Nu la fel de bune erau concepțiile fiscale ale lui P. P. Carp. Proiectul său de lege asupra maximului taxelor și contribuțiilor comunale așeza taxe nu numai pe produsele care urmau să intre în comune, ci și pe cele care se fabricau în comune, deci pe toate articolele de consum” (Ion Bulei, *op. cit.*, p. 185). Pe de altă parte, Gane vedea într-o altă lumină reformele introduse de ministrul Domeniilor în timpul celor cinci ani de guvernare: „Era o întreagă diferențiere de mentalități care trebuie relevată: Carp voia prin legea descentralizării administrative, prin legile comunale, prin legea maximului, să ușureze sarcina administrației centrale a statului, care trebuia să-și întrebunțeze toată activitatea numai în vederea marilor sale interese generale. A fost una din homericele lupte duse de Carp împotriva unei lumi întregi”, conchidea ușor exaltat apologetul nedismulat al liderului „Junimii” (Constantin Gane, *P. P. Carp și locul său în istoria politică a țării*, vol. II, Iași, Editura TipoMoldova, 2010, p. 69).

unificarea tarifului comunelor urbane cu cele rurale (prevedere care a fost mai apoi modificată de comitetul delegaților); și înlăturarea contrabandei prin crearea unor zone de control de 5 sau 10 kilometri, în funcție de dimensiunea orașelor vizate. Se preconiza, astfel, o percepere mai eficientă a taxelor venite din interiorul comunelor și, totodată, o precizare mai clară a modului în care aveau să fie impozitate produsele¹⁰.

Proiectul de lege a maximului taxelor și contribuțiilor comunale era format din 12 articole, la care era anexat și un tablou al noilor taxe prevăzute, ce intra în vigoare odată cu votarea legii¹¹. Tabloul avea mai multe secțiuni, împărțite după natura produselor supuse impozitării, după cum urmează: băuturile și lichidele, în general (parfumuri sau apă minerală); așa-numitele mărfuri comestibile, carne, lapte, pește, brânză, miere și alte alimente de bază; combustibil; materiale de construcții și alte produse precum: fân, uleiuri provenite din esențe exotice, săpun ș.a.

Primele șapte articole ale proiectului stipulau următoarele: determinarea și evidențierea rolului comunelor în stabilirea taxelor; modul în care ele aveau fie percepute; distincția care se făcea între impozitarea produselor autohtone și a celor străine; maximul pe care o comună îl putea aplica taxării unui produs ce putea varia prin natura sa, cum ar fi laptele sau alcoolul; obligația comercianților și producătorilor de a plăti taxa de acciz în momentul scoaterii produselor din depozite; posibilitatea comunelor de a fixa anumite privilegii articolelor fabricate în interiorul comunei, în proporție cu valoarea taxelor pentru combustibilul și materia primă aflate la baza producerii lor; și stabilirea unor regulamente locale, votate de consiliile comunale și aprobate de Ministerul de Interne, prin care se precizau limitele de percepere și perimetrul ariei supuse taxei de acciz¹².

Articolul 8, ce avea ca obiect înlăturarea fraudei și a contrabandei, stabilind cazurile și modurile în care depozitele de băuturi spirtoase și de vinuri puteau primi autorizația de funcționare, pe o rază de 5 kilometri pentru județe și 10 kilometri pentru marile orașe: București, Iași, Craiova, Botoșani sau Turnu Severin. Articolele 9 și 10 prevedeau tariful și regulamentul pentru folosirea bunurilor din domeniul public al comunei (serviciul apelor sau al salubrității) și scutirea de taxe de care beneficiau instituțiile statului (căile ferate, ateliere militare sau telegrafo-poștale) pentru materialele întrebunțate în scopul exploatării sau propriilor lucrări. Ultimele două articole stipulau că, începând cu anul financiar 1894–1895, toate comunele să aplice taxele prevăzute în noua lege, dispozițiile contrare ei fiind abrogate¹³.

¹⁰ Dispozițiile generale din regulamentul pentru punerea în aplicare a legii maximului taxelor comunale aveau în vedere următoarele lucruri: art. 1 stabilea că încasarea taxelor și contribuțiilor comunale avea să se realizeze conform legii din 16 februarie 1887, cu modificările survenite în urma legii din 1893; art. 2 prevedea că taxele se vor percepe la intrarea articolelor de consumație în oraș; art. 6 stipula că obiectele produse în interiorul comunei vor fi supuse la plata acestor taxe în momentul scoaterii din fabrică pentru a fi puse în vânzare (ANIC, fond Ministerul de Interne, dosar 1630/1893, f. 6–7).

¹¹ *Ibidem*, dosar 1881/1894, f. 1. Legea avea să întâmpine, imediat după intrarea ei în vigoare, o serie de probleme în materie de aplicare. Astfel, după ce îi cereau ministrului de Interne aprobarea regulamentului de aplicare a legii maximului votată de Consiliu, celor mai mulți dintre primarii țării le era neclar cum și în ce măsură se modificase legea maximului abia abrogată (*ibidem*, f. 6). În Câmpulung-Muscel, primăriei îi era neclar modul de aplicare a articolelor 7 – cele mai mari probleme în aplicare au fost suscitade de acest articol – și 9 (*ibidem*, dosar 1911/1894, f. 1–4). Același lucru s-a petrecut și în cazul județului Teleorman, al cărui prefect îi trimitea o scrisoare lui L. Catargiu; îl înștiința de necesitatea clarificării proiectului de regulament întocmit de fostul comitet permanent, el având nevoie de aprobarea Ministerului de Interne pentru a trece la aplicarea legii maximului (*ibidem*, dosar 27/1895, f. 1–2).

¹² *Desbaterile Senatului*, ședința din 11 mai 1893, p. 1027–1028.

¹³ *Ibidem*, p. 1029.

Dezbaterea generală a început în aceeași zi de 22 martie, sub auspicii deloc liniștite, tonul fiind dat, după cum era de așteptat, de oamenii politici liberali. Înainte de aceasta însă, raportorul legii, Ion Grădișteanu, semnala existența mai multor proteste ale unor pescari din Ploiești, o cerere din partea Eforiei spitalelor de a nu se mări taxele comunale asupra medicamentelor elementare și mai multe petiții ale unor societăți de încurajare a industriei naționale și de la unii comercianți din București și Turnu Severin¹⁴. Acesta a fost completat apoi de liberalul Emanoil M. Porumbaru, care îi înștiința pe deputați de proliferarea unor manifestații violente în țară, stârnite de legea maximului. Ele, recunoștea oratorul, ar putea fi folosite de opoziție, invocând și încercările făcute până atunci pentru înlăturarea conservatorilor de la conducerea țării¹⁵.

Modificările propuse ulterior de primarul Bucureștiului, Nicolae Filipescu, nu au creat o stare de spirit mai favorabilă, împotriva proiectului luând cuvântul chiar un important membru al majorității, primarul Galațiului, Constantin Ressu. În viziunea lui, proiectul ministrului de Interne constituia o dovadă clară a faptului că Partidul Conservator, de la venirea sa la putere, în 1888, și până la acel moment, nu făcuse nimic pentru schimbarea sistemului de impozite. Mai mult, deputatul conservator propunea ca discuția asupra proiectului de lege să fie amânată până după vacanța parlamentară – se apropiau sărbătorile de Paște –, deoarece o ședință și jumătate, cât mai rămăsese la dispoziție, nu putea acoperi dezbaterile unei legi de o atare importanță; mai ales că se preconiza ca aplicarea ei să se facă începând cu anul 1894.

Combătut de conservatorul Grigore Triandafil, care afirma că era foarte important ca proiectul să fie votat cât mai repede, „pentru a procura comunelor resursele necesare pentru ca ele să poată face față tuturor îndatoririlor și cerințelor”¹⁶, Ressu era apărat, surprinzător sau nu, de un liberal. Astfel, Constantin I. Stoicescu își începea discursul prin a evidenția convingerea absolută a colegilor săi de partid că amânarea dezbaterii proiectului după Paște era iminentă: „aveți înaintea d-voastră o lege care izbește pe contribuabili, pe industriași, pe comercianți și toate clasele societății”, trebuind cunoscută posibilitatea respectivelor categorii sociale de a suporta noile impozite¹⁷. Lui Stoicescu i-a răspuns într-un mod ferm ministrul Cultelor, Take Ionescu. El intuia dorința preopinentului de a retrimite proiectul înapoi în comitetul delegaților, ceea ce ar fi echivalat aproape cu respingerea sa *de facto*. În ceea ce privește periclitarea economiei naționale prin votarea unui asemenea proiect, ministrul Cultelor îi amintea adversarului său că o mișcare similară săvârșiseră și liberalii atunci când, cu prilejul încheierii convenției de comerț între România și Germania, puseseră produsele străine de import pe picior de egalitate cu cele autohtone¹⁸.

¹⁴ DAD, ședința din 22 martie 1893, p. 1056.

¹⁵ Nicolae Isar, *Doctrina și legislația junimist-conservatoare în dezbaterile Parlamentului român. 1891–1895*, București, Editura Universității din București, 2007, p. 113. Această luptă continuă dusă de liberali pentru a veni la putere era taxată dur și de ziarul conservator „Timpul”. Redactorii de acolo sesizau în nemulțumirea lui Dimitrie A. Sturdza o nouă încercare de a lupta împotriva cabinetului aflat la putere: „Căci agitarea spiritelor, atâțarea tuturor patimilor rele, a fost și va fi veșnic tactica partidului liberal; din agitație și prin agitație s-a născut și a trăit acest partid și așa vrea să și moară. Dar ele (ziarele liberale) nu se vor abține numai de la laude, dar vor critica cu patimă tot ce va face guvernul conservator, vor găsi că tot ce face e rău și că duce țara la pieire. Departele de a-i recunoaște cel mai mic merit, ele vor denunța totdeauna guvernul conservator ca pe un dușman al țării, a cărui țintă nu e întărirea și mărirea patriei, ci slăbirea și micșorarea ei” („Timpul”, 15/27 decembrie 1893, p. 1).

¹⁶ DAD, ședința din 22 martie 1893, p. 1056.

¹⁷ *Ibidem*, p. 1057.

¹⁸ *Ibidem*, p. 1058.

Ultimul cuvânt în chestiunea amânării i-a aparținut lui Nicolae Voinov. Spre deosebire de C. Ressu, care abordase un discurs mai insidios, Voinov s-a pronunțat în favoarea aceleiași idei deoarece, constata el, problema „este cu atât mai serioasă cu cât ea trebuie a fi considerată și din punctul de vedere internațional, și cu cât ea interesează de aproape întreaga țară”¹⁹. După mai multe insistențe, în care deputatul a relevat necesitatea unei analize mai judicioase a proiectului, propunerea de amânare era supusă votului. Rezultatul a fost unul pozitiv, dar destul de strâns: 61 de bile albe și 57 negre, hotărându-se astfel ca dezbaterile să înceapă în prima zi de după revenirea din vacanța de Paște.

Ședința din 5 aprilie a stat sub semnul unui antagonism deloc voalat între tabăra liberală și cea conservatoare. Prezentarea unor petiții de protest împotriva legii maximului (venite din partea populației) către comitetul delegaților și intervenția agresivă a liberalului Nicolae Fleva au sporit și mai mult starea de tensiune existentă. Fleva îl întreba pe George Manu, președintele Camerei Deputaților: de ce ordonase ca jandarmii să se poziționeze în jurul Parlamentului, obligându-i pe reprezentanți „să discute sub presiunea forței armate”²⁰? Răspunsul lui Manu a fost prompt, semnalandu-i că tocmai numărul atât de mare de oameni adunați acolo putea pune în pericol buna desfășurare a ședinței, el fiind nevoit să apeleze, prin urmare, la prefectul poliției pentru evitarea unei situații indezirabile²¹.

După liniștirea spiritelor și o promisiune fermă din partea generalului Manu, conform căreia „libertatea absolută este garantată fiecărui deputat”, cel care lua cuvântul pentru dezbaterile introductivă a proiectului era Mirea Dimitrescu, membru al Camerei de Comerț din București. Remarcând încă de la începutul discursului importanța legii prezentate în plenul Camerei Deputaților, oratorul evidenția, totodată, și partea ei nefastă, cea care stârnise atâtea convulsii și manifestații în Regat: ne gândim la articolul 2, deoarece „singur acest articol a făcut să se miște industriașii și comercianții atât din județe, cât și din Capitală”²². Sugestia sa a fost ca articolul menționat să fie modificat, astfel încât toate produsele fabricate în comună să fie scutite de taxe și numai, cu excepție, anumite produse ale comunei să fie impuse la acciz. Ministrul de Interne a tranșat însă chestiunea în mod categoric. El afirma explicit că îi era imposibilă retragerea articolului, singura concesie pe care ar fi acceptat-o fiind ca valoarea taxei pentru fiecare obiect să fie mai clar precizată, pentru o transparență sporită în aplicarea legii. Tonul cu care și-a încheiat intervenția părea să încurajeze eventualele ameliorări susținute

¹⁹ *Ibidem*, p. 1059.

²⁰ *DAD*, ședința din 5 aprilie 1893, p. 1077. Evenimentele au fost surprinse cu acuitate și de regele Carol, care îi scria fratelui său, Leopold: „Ieri au avut loc tulburări destul de grave. Din cauza noilor taxe orășenești care urmează a fi votate de Camere, populația a vrut să facă presiuni asupra corpurilor legislative. Opoziția s-a folosit de nemulțumirea generală și a venit cu bande întocmite la Mitropolie, unde s-a ajuns la încăierări. Miniștrii au fost atacați cu pietre când au ieșit din clădirea Camerei. Domnește o oarecare agitație, dar totul se va liniști în curând” (Sorin Cristescu, *Scrisorile Regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen*, Carol I către Leopold, 6/18 aprilie 1893, p. 273).

²¹ *DAD*, ședința din 5 aprilie 1893, p. 1078. În presa liberală, scenele din Capitală erau descrise într-un stil cel puțin tendențios, acțiunile întreprinse de guvern împotriva populației fiind intenționat exagerate: „Guvernul s-a tăvălit din nou în sânge. Conservatorii au urcat treptele puterii, omorând peste o mie de țărani; acum, la apusul stăpânirii lor, că își pun poliția lor de bandiți, scot jandarmii, fac să intervină trupele pentru a măcelări poporul Capitalei. Poporul s-a dus, în mod pașnic să protesteze energic la Parlament în contra unor taxe asupritoare, ruinătoare pentru comerț și industrie”. Carp și Marghiloman ar fi fost cei care ar fi dat ordin jandarmeriei să șarjeze mulțimea, iar „sângele începu să curgă cu îmbelșugare” („Voința Națională”, 7/19 aprilie 1893, p. 1).

²² *DAD*, ședința din 5 aprilie 1893, p. 1078.

de opoziție: „Nu ne opunem la modificarea legii. Propuneți amendamente, le vom discuta și vom vedea care pot fi admise”, conchidea cu seninătate bătrânul prim-ministru²³.

Într-o notă similară, Nicolae Filipescu, iritat că opoziția încă depunea toate eforturile pentru ca proiectul să nu intre în dezbateră Camerei, cerea celor din majoritate să răspundă incriminărilor aduse de liberali, propunând *ex abrupto* luarea proiectului în discuție. Primarul Capitalei a pornit apoi un atac virulent la adresa minorității, pe care o acuza de ipocrizie și lipsă de temeritate; deoarece, după toate inexactitățile pe care le răspândise în presă și la întrunirile publice organizate, „mă așteptam ca cel puțin astăzi să fi primit discuția pentru a se face lumină deplină, iar nu să o refuze pentru ca să putem și noi, la rândul nostru, să răspundem la tot ce s-a spus în contra noastră”²⁴. Filipescu și-a încheiat discursul învinuindu-și adversarii politici de trădarea intereselor țării prin măsurile pe care le luaseră în domeniul fiscal și comercial; dar și pentru că manipulau populația, prin răspândirea unor informații false. Încercările repetate ale deputaților din minoritate de a amâna din nou dezbateră proiectului au eșuat și de această dată. În urma votului (33 de bile albe și 70 negre), s-a decis, finalmente, începerea discutării efective a legii ce stârnise atâtea valuri de nemulțumire în țară.

Primul deputat care a luat cuvântul în cadrul dezbaterii generale a fost liberalul Constantin I. Stoicescu. El evidenția faptul că toate proiectele aduse de guvern fuseseră urmate de largi proteste, motivul fiind că executivul „nu ține seama de simțămintele țării”, pe care nici măcar nu le cunoștea. Pentru a-și întări ideea, Stoicescu utiliza o formulare plastică, grăitoare pentru situația încordată de atunci: „[...] acesta este proiectul care pare că a aprins cel mai mare foc în toată țara, foc la dogoarea căruia sper că se va nimici, că se va preface în cenușă acest proiect”²⁵. Liberalul nu înțelegea motivul pentru care conservatorii propuseseră proiectul de lege, de vreme ce sistemul de taxe existent se baza pe o lege votată în anul 1871, în timpul unei alte guvernări conservatoare; le reproșa graba și o judecată superficială în conceperea lui. La întrebarea dacă miniștrii consultaseră vreuna dintre Camerele de Comerț din țară, Take Ionescu răspundea afirmativ, completat fiind de Petre P. Carp, care susținea că solicitarea delegaților acestor camere de a se desființa taxele de acciz era complet nerațională²⁶. Făcând o analiză detaliată a proiectului și a noilor prevederi pe care le aducea, Stoicescu concluziona că sistemul de impozite care urma să intre în vigoare era unul „vexatoriu, nedrept, imposibil și atât de costisitor că ar trebui să renunțați mai bine la dânsul decât să faceți parte din reforma pe care ați prezentat-o”²⁷.

Încercările repetate ale deputatului de a-și continua expunerea s-au dovedit imposibile deoarece, între timp, mulțimea din curtea Mitropoliei devenise extrem de zgomotoasă: „Și acum sunt șarjați cetățenii de escadronul de jandarmi care se aruncă cu sălbăticie asupra cetățenilor, veniți să vă ceară a nu vota o lege care e o adevărată rătăcire. Când afară se omoară cetățenii, eu nu pot filosofa aici cu d-voastră”, exagera în mod intenționat Stoicescu²⁸. După o scurtă pauză, deputatul liberal și-a manifestat din nou repulsia față de principiile proiectului, subliniind, într-o notă partinică, faptul că

²³ *Ibidem*, p. 1079. Acest articol avea să fie aspru criticat și de principalul ziar liberal, care caracteriza legea ca fiind una ce trăda interesele țării: „Legea maximului e făcută în favoarea străinilor și în detrimentul românilor; aici stă chestiunea de căpetenie, iar nu în taxe mai urcate sau mai scăzute”, ignorând însă măsurile luate de guvernele liberale în același domeniu („Voința Națională”, 20 martie/ 1 aprilie 1893, p. 1).

²⁴ *DAD*, ședința din 5 aprilie 1893, p. 1079.

²⁵ *Ibidem*, p. 1119.

²⁶ *Ibidem*, p. 1120.

²⁷ *Ibidem*, p. 1122.

²⁸ *Ibidem*, p. 1123.

partidul liberal gestionase mai eficient regimul produselor autohtone față de acela al mărfurilor din import.

Un discurs favorabil legii a avut conservatorul Ion G. Miculescu. El menționa că, deși fusese adeptul amânării dezbaterii, cele două săptămâni care trecuseră de la prezentarea proiectului în Camera Deputaților fuseseră suficiente pentru a se convinge de importanța votării legii; care ar fi adus „un serviciu imens tuturor comunelor care vor să se folosească de latitudinea bugetară ce le-o acordă proiectul guvernului”²⁹. Îndreptându-se, ulterior, asupra lacunelor sesizate de liberali, cu predilecție asupra articolului 2, deputatul proclama cu tărie caracterul binefăcător al articolului în cauză pentru interesele industriei românești. El își argumenta ideea folosindu-se de principiul descentralizării administrative, atât de des invocat de ambele partide, dar niciodată concretizat cu adevărat. Astfel, în opinia lui Miculescu, pe lângă descentralizarea administrativă, se mai impunea și cea „politico-economică”, lucru pe care articolul 2 din legea maximului îl statua foarte clar. Exemplul pe care îl aducea deputatul conservator era diferențierea substanțială care s-ar fi creat între produsele din București și cele din Iași, în cazul în care articolul 2 s-ar fi modificat după cerințele opoziției: „Săpunul, lumânările din București nu plătesc nimic pentru 200 de mii de locuitori; cum vor concura lumânările de la Iași, săpunul de la Botoșani, când sunt lovite cu taxe care nu lovesc în fabricile concurente din Capitală”. Subliniind concludiv, și totodată ușor emfatic, cât de importantă era capitala țării, înaintea ei trebuind să prevaleze mereu „viu și prezent spiritul național”³⁰.

Ședința de la 6 aprilie a început în aceeași atmosferă tensionată. Nicolae Fleva l-a interpelat pe Lascăr Catargiu cu privire la „brutalitățile și scenele sângeroase” din țară, lucru care a stârnit apostrofări puternice din partea majorității. Situația creată l-a determinat pe generalul Manu să le atragă atenția lui Fleva și lui Vasile G. Morțun – care între timp se asociase intervenției colegului din minoritate – că nu se poate continua ședința într-o atmosferă turbulentă: „Eu nu pot să dau cuvântul până nu vă luați locurile. Nu pot prezida o Cameră turbulentă, ci o Cameră care să fie expresia calmă și demnă a națiunii pe care o reprezintă”. Apoi, îi dădea cuvântul lui Nicolae Fleva³¹.

Încă de la început, discursul liberalului a fost extrem de provocator și sfidător, incitându-i pe cei din majoritate, inclusiv pe generalul G. Manu: „D-le președinte, atunci când se întâmplă conflicte între armată și popor, când sunt răniți și de o parte și de alta, și când, asupra acestor conflicte regretabile, un deputat vrea să facă o interpelare, zgomotul ce faceți d-voastră poate fi considerat ca un scandal”³². Amplul său discurs s-a axat pe redarea evenimentelor din 5 aprilie, văzute ca o luptă „sângeroasă” între popor și poliția Bucureștiului, subliniind modul ilegal și chiar „sălbatic” prin care guvernul aplanase conflictul. Cuvântarea pe care ar fi ținut-o Grigore Triandafil mulțimii din curtea Mitropoliei, cu scopul de a o liniști, lucru aparent „interzis” deputaților liberali de către poliție, prezența unui corp de jandarmi în jurul Parlamentului și brutala îndepărtare a mulțimii care „nu făcea nici o neorânduială, nici un act de violență sau de dușmănie” erau văzute de Fleva ca măsuri extreme. Filipica lui s-a îndreptat apoi către banca ministerială, în special către Petre P. Carp, învinuindu-l de dispreț la adresa poporului. Evoca evenimentele petrecute în 1888, când „a împușcat sute de țărani fără nici o somație și s-a pornit armata cu șarje în contra cetățenilor”, întrebându-l dacă voia

²⁹ *Ibidem*, p. 1081.

³⁰ *Ibidem*, p. 1083.

³¹ *DAD*, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1085.

³² *Ibidem*, p. 1125.

să repete în 1893 ceea ce făcuse cu cinci ani mai devreme³³. Până la sfârșitul cuvântării sale, deputatul liberal nu a făcut decât să adreseze guvernului cele mai grave învinuiri: „Oricine dispune de putere și o întrebuițează în contra poporului fără somație, comite un asasinat. Și acei care au autorizat sau tolerat asasinatul, sunt autori intelectuali sau complici ai asasinilor”³⁴. Acestor imputări le răspundea chiar președintele Camerei, care, pe un ton iritat, îl anunța că speranța liberalilor de a vedea o luptă între guvern și popor nu avea sorți de izbândă, înlăturarea lor de la putere necesitând eforturi mult mai serioase³⁵.

În replică, Lascăr Catargiu dovedea, de această dată, o duritate destul de rar întâlnită la el, atacându-i pe liberali cu aceleași arme pe care ei le utilizaseră la întrunirile publice; însă într-un mod mult mai concret: „Ce a putut dar să vă îndrituiască pe d-voastră de a recurge la niște asemenea mijloace de a combate guvernul? Care dar ar putea să fie mobilul frământărilor și agitațiunilor ce căutați a ațâța în contra noastră? Fi-vă setea și nerăbdarea de a veni mai curând la putere? Dar credeți oare că manifestațiile de pe stradă vă vor aduce la guvern?”³⁶ Argumentarea era mai degrabă o admonestare, prim-ministrul încercând să le arate liberalilor că, pe toată durata guvernării, cabinetul avusese intenția de a acorda libertate deplină întrunirilor publice și a manifestațiilor, respectând cu strictețe drepturile cetățenești. Nereușind să-și dea seama ce-și propuneau liberalii prin organizarea unor asemenea proteste – scopul era destul de evident, însă Catargiu nu credea că evenimentele petrecute ar fi putut duce la căderea guvernului –, ministrul de Interne considera necesară clarificarea rațiunilor pentru care se impunea o nouă lege a maximului: starea financiară a comunelor și, mai ales, datoriile foarte mari (4 milioane de lei) pe care le avea municipiul București.

Indicând cu subtilitate că nu-i erau deloc străine calculele făcute de opoziție, Lascăr Catargiu îi imputa acesteia „delictul” de a fi autoarea morală a revoltei din țară. De aceea, se adresa Camerei astfel: „După toate împrejurările acestea (mulțimea de oameni adunată la capătul unui pod din capitală aruncase cu pietre în miniștri și în armată, câțiva dintre ofițeri fiind chiar grav răniți), cine este asasin? D. Fleva a spus că noi suntem asasini; d-sa se înșeală. Asasini sunt aceia care au adus poporul în starea aceea”³⁷. După ce a expus deputaților modul în care mulțimea (instigată de liberali) își

³³ *Ibidem*, p. 1127.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Era destul de clar că opoziția liberală, convinsă sau nu de motivele invocate de guvern, găsisese un public favorabil ei printre cei cărora li se măreau taxele de consumație. De altfel, nu principiile i-au condus pe liberali în organizarea protestelor contra legii maximului, ci „patima politică”: ei „juraseră” să o desființeze în momentul preluării puterii. „Întrunirea de protestare împotriva acestei legi fu pusă la cale în dimineața când proiectul legii urma să fie pus la Cameră la ordinea zilei. Liberalii făcuseră propaganda lor, printre oamenii de la hale, din Piața Mare, printre muncitorime și negustorime. Luni dimineață, 5 aprilie 1893, căruțașii, măcelarii, precupeții fură în grevă. Mii de oameni ocupau străzile dintre Bibescu-Vodă, cheiul și Mitropolie, iar guvernul nu luase nici o măsură pentru menținerea ordinii. Aglomerația era atât de mare, încât au ocupat toată curtea Mitropoliei, iar când forțele poliției au încercat să o evacueze, au fost întâmpinați de o ploaie de pietre” (Constantin Gane, *op. cit.*, p. 71).

³⁶ *DAD*, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1085. În termeni asemănători se exprima și „Constituționalul”, care descalifica implicarea național-liberalilor în această nemulțumire generală. „După ce au zăpăcit pe nemulțumiți cu tălmăcirii de rea credință, după ce au înfățișat pe guvern ca trădător al intereselor naționale, după ce au răscolit mulțimea cu minciuni și cu vin, după ce s-au scoborât în stradă, au asediat Parlamentul, insultat deputați și lapidat pe miniștri, acum dau îndărăt. Și dau îndărăt nu numai fiindcă văd pe guvern hotărât să păstreze cu energie ordinea publică, dar mai ales fiindcă li s-a rupt în Cameră masca, li s-a dat pe față purtarea lor de odinioară în taxele comunale și minciunile lor de astăzi împotriva legii maximului” („Constituționalul”, 14/26 aprilie 1893, p. 1).

³⁷ *DAD*, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1086. Ziarul de casă al junimiștilor era de părere că cel mai bun lucru pe care trebuia să-l facă guvernul era să împiedice ca incidente precum cele de la 5 aprilie să se mai

exprimase nemulțumirea față de miniștri și forțele de ordine, Catargiu conchidea, interogativ: „[...] mai era vreun motiv ca adversarii noștri politici să se ducă să excite oamenii, și pe unii să-i și îmbete ca să-i aducă în astfel de stare aici? Să meargă chiar până a înșela băieții de pe la prăvălii, ca să vină la Cameră și în piețele publice a da cu pietre în sergenți și chiar în noi?”³⁸ Evenimentele erau descrise întocmai și de regele Carol I, care îi scria fratelui său, Friedrich, că, deși legea provocase o nemulțumire profundă în rândul populației, implicarea liberalilor în amplificarea „agitațiilor” era fără îndoială reprobabilă³⁹.

Cel care s-a adresat apoi Camerei Deputaților a fost ministrul Justiției, Alexandru Marghiloman. Discursul lui a avut o notă chiar mai personală decât acela al președintelui Consiliului și l-a avut ca țintă pe instigatorul la revoltă Nicolae Fleva: „D-lor deputați, D. Fleva a încercat să creeze legenda zilei de ieri; probabil că răspunderea ei apasă greu asupra conștiinței d-sale”⁴⁰. Ministrul Justiției le reproșa liberalilor că răspândiseră doar minciuni în privința taxelor pe care le prevedea proiectul de lege: „S-au agitat masele cu copilării de felul acesta, că nimeni, în nici o comună, nu va mai putea tăia o pasăre fără să plătească taxă; că se pune bir pe pui de găină din curte, în fine, marele economist al partidului în Cameră, d. Stolojan, a afirmat, în adunare publică, că nimeni nu va mânca o bucată de pâine fără să plătească 40 lei taxă pe an. Atâtea afirmări, atâtea născociri!”, constata, cu stupeoare, Marghiloman⁴¹. Ulterior, ministrul Justiției cita pur și simplu (din ziarul liberal „La Patrie”) indemnurile pe care Anastase Stolojan și N. Fleva le adresaseră oamenilor, instigându-i la revoltă: „Vedeți dar că oamenii aceștia v-au uitat. Așa este, ochii care nu se văd se uită. De ce nu ați merge în ziua discuției legii maximului să vă plimbați și pe dealul Mitropoliei să le aduceți aminte cu cinste și cu bine de existența d-voastră” sau: „Măine aveți să vorbiți d-voastră, sus și energic pe dealul Mitropoliei”⁴².

După ce reconstitua detaliat evenimentele din 5 aprilie, Al. Marghiloman răspundea acuzației de brutalizare a cetățenilor Capitalei printr-un raport al serviciului sanitar, din care reieșea că singurele victime fuseseră din tabăra forțelor de ordine (21 de sergenți și

---

petreacă, avertizându-i pe cei din opoziție că astfel de acțiuni nu-i vor aduce niciodată la putere: „Suntem un partid al ordinii și nu ne vom pleca, nici vom pleca în urma unor dezordini; dimpotrivă, datoria partidului conservator e să stea neclintit la cârma Statului și să împiedice ca luptele dintre partide să depășească limitele prescrise de constituția noastră” („Constituționalul”, 3/15 martie 1894, p. 1).

³⁸ DAD, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1086. Pomind de la principiul conform căruia dreptul la întrunire în public era garantat de Constituție, uzându-se de el mai ales în preajma alegerilor, asemenea manifestării veneau ca urmare a unor măsuri neinspirate luate de guvern sau inițiate de o propagandă susținută a cel puțin unuia dintre partidele din opoziție. „Au rămas, astfel, de pomină cele întâmplate cu votarea «legii maximului» sau «legea țuiciei», care, în scopul sporirii fondurilor bugetare pentru noile lucrări de edilitate, a mărit taxele comunale ce se percepeau pentru diferite articole de consumație. Cu acel prilej, măcelării Halelor și preocupării Pieței se adunaseră să ia Camera cu asalt, în vreme ce restul poporului se îmbulzea în Piața Teatrului, ca de acolo să se ducă la Palat, care era *potoul* tuturor manifestațiilor de stradă” (George Costescu, *op. cit.*, p. 319–320).

³⁹ Regele îl mai înștiința pe Friedrich că ordinea fusese restabilită rapid prin efectuarea mai multor arestări, ulterior Parlamentul votând, pe lângă noile taxe, și creditele constituirii unei noi divizii de cavalerie; urmând ca, până la toamna anului 1893, să fie instalate opt regimente la granița cu Rusia (Sorin Cristescu, *Carol I. Corespondență personală (1878–1912)*, Carol I către Friedrich, 12/24 aprilie 1893, București, Editura Tritonic, 2005, p. 313).

⁴⁰ DAD, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1086. Proporțiile pe care le luase mișcarea de la 5 aprilie nu erau departe de dimensiunile unei revolte în toată regula, având drept obiectiv principal răsturnarea guvernului conservator. Totuși, reținerea lui D. A. Sturdza și, mai ales, înștiințarea primită de liderul liberal din partea lui Carol, potrivit căreia „nu va schimba guvernul sub presiunea unei mici răscoale fără nici o idee la bază”, nu au permis escaladarea conflictului (Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, p. 198).

⁴¹ DAD, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1087.

⁴² *Ibidem*.

jandarmi). Și se adresa apoi taberei liberale: „Unde sunt oamenii uciși de armată? Unde sunt victimele voastre? Unde sunt probele crimei noastre? Noi vă arătăm probele isprăvilor d-voastră”, întreba Marghiloman pe un ton imperativ⁴³. La violenta intervenție a ministrului Justiției împotriva minorității din Cameră, liberalii (Nicolae Fleva, Ioan Lecca, Anastase Stolojan, C. Nicolaescu erau cei mai vizați) au răspuns destul de evaziv; iar felul în care s-au apărat a întezit și mai mult dezaprobările majorității, dar mai ales ale ministrului Justiției, care încheia furibund:

Ne cunoaștem datoria. Ne vom face datoria, și cea dintâi datorie va fi de a proteja suveranitatea acestui Parlament. Și pentru aceasta nu vom avea mare merit, fiindcă vom avea doi colaboratori puternici. Întâi ridicolul odios care va rămâne pururi lipit de tentativa d-voastră de ieri și al doilea, bunul simț al poporului sănătos din București⁴⁴.

Lui Al. Marghiloman i-a răspuns socialistul Vasile G. Morțun, care își declara de la început intenția de a rămâne cât mai neutru față de evenimentele petrecute. După expunerea unei variante a evenimentelor din 5 aprilie, deloc similară cu aceea a ministrului Justiției, deputatul socialist conchidea totuși că, deși răspunderea acelor întâmplări cădea asupra guvernului, „îngăduind agenților polițienești să se poarte mișelește și să maltrateze o populație pașnică”, nici îndemnul la protest ale liberalilor nu puteau fi niște acte „naționale”. În spiritul doctrinei pe care o susținea, Morțun își îndemna colegii să nu se mai folosească de „sângele muncitorimii” pentru a ajunge la putere, și nici de imposibilitatea ei de a decela între bunele intenții ale unui guvern și pragmatismul lui de conjunctură⁴⁵.

Cei care fuseseră vizați în mod direct de critica acidă și, pe alocuri, chiar ofensatoare a lui Alexandru Marghiloman, în speță, An. Stolojan și N. Fleva, nu și-au amânat prea mult reacțiile dezaprobatoare. Stolojan și-a început discursul caracterizând proiectul ca fiind anti-științific și rod al amorului propriu al guvernului. Luând ca exemplu cele întâmplate în 1857, în Belgia, când guvernul (reprezentând partidul catolicilor) prezentase un proiect de lege ce stârnise proteste vehemente din partea liberalilor, ducând la demisia cabinetului, Stolojan trăda, de fapt, intențiile reale ale liberalilor: aceștia organizaseră manifestațiile nu împotriva proiectului, cât mai degrabă contra guvernului însuși: „Dați-vă demisia și lăsați pe succesorii d-voastră să retragă acest nenorocit proiect, dacă credeți că demnitatea d-voastră vă interzice această concesie” – afirmație care nu a

⁴³ *Ibidem*, p. 1088.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 1089. O descriere extrem de detaliată a evenimentelor – mai apropiată de varianta înaintată de banca ministerială decât de cea aparținând oamenilor politici liberali – ne-o oferă Constantin Bacalbașa: „În ziua de 5 aprilie, partidul liberal ține o întrunire de protestare împotriva acestei legi, apoi trimite la Cameră o delegație care să prezinte președintelui o protestare împotriva ei. Dar liberalii făcuseră o puternică propagandă în hale, în piață, în toată lumea comercială și muncitoare. Luni de dimineață căruțașii, măcelarii, precupeții sunt în grevă, hala este închisă, în același timp mii de oameni ocupau piața, strada Bibescu-Vodă și curtea Mitropoliei, guvernul nu luase nici o măsură pentru ca să menție ordinea. Fierberea fiind în creștere în curte și Camera ca și baricadată, forțele polițienești evacuează curtea; în acest moment începe o ploaie de pietre asupra detașamentelor de poliție și asupra deputaților din majoritate care soseau la ședință. Jandarmii călări care îndrăzneau să treacă podul erau bombardați și răniți, trei ofițeri au fost mai mult sau mai puțin foarte serios contuzionați. În fața acestei situații ședința din Cameră e ridicată. La ora 4 jumătate, L. Catargiu iese din Cameră pe jos prin marea intrare din str. Bibescu-Vodă. Mai mulți deputați, printre care și ministrul Al. Marghiloman, îl roagă să se întoarcă și să iasă pe din dos, dar bătrânul râde și merge înainte. Înconjurat de câțiva devotați, de miniștrii A. Marghiloman și C. Olănescu, președintele consiliului înaintează, prin ploaia de pietre, până la biserica Domnița Bălașa” (Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, p. 197).

⁴⁵ *DAD*, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1092.

făcut decât să provoace ilaritate în tabăra conservatoare⁴⁶. După o expunere amănunțită a principiilor legii – în viziunea lui, proiectul proteja industria străină, impunea taxe alimentelor de bază sau materiilor prime, scutind însă produsele mai scumpe – Stolojan își finaliza intervenția arătând motivele pentru care proiectul era defectuos: ruina mica industrie a orașelor și impunea taxe pe „mijloacele de a trăi” ale poporului.

Celălalt liberal vizat, Nicolae Fleva, a preferat să continue pe același ton ostentativ folosit cu o zi înainte, doar că acum el era cel în defensivă. Atacat de ministrul Justiției, deputatul i-a cerut acestuia să-și retracteze expresiile defăimătoare, acuzându-l că s-a folosit de o reproducere inexactă dintr-un ziar pentru a denatura adevărul: „[...] această mișcare a fost provocată de d-voastră, și dovadă că a fost provocată de d-voastră este că mulțimea a sărit pe d-voastră”, demonstra el deloc convingător. Ferm pe poziții, dar într-o atmosferă devenită deja ostilă, Fleva îi vorbea lui Al. Marghiloman de aversiunea stărnită în acele momente cabinetul conservator: „[...] mergeți de vă plimbați puțin ca să vedeți cum sunteți primiți în mijlocul poporului”⁴⁷.

Ședința din 7 aprilie a început și ea cu provocări fățișe la adresa băncii miniștriale, tonul fiind dat de un alt liberal, C. C. Dobrescu-Prahova. Interpelând ministrul de Interne, deputatul îl întreba care era sensul „concentrării extraordinare a armatei” în București și al „măsurilor de teroare” pe care guvernul le instaurase acolo în ultimele două zile⁴⁸. Cu toate că dezbaterile proiectului începuse prin discursul favorabil pronunțat de conservatorul Mihai Balș, preluarea cuvântului de către Nicolae Fleva a dus la crearea unei animozități și mai mari între cele două partide politice. Acuzându-i pe miniștri că proiectul de lege a maximului nu fusese trecut în programul inițial de guvernare, Fleva îi atenționa că reformele propuse purtau o profundă amprentă centralizatoare; deoarece, „luându-se din mâna comunei autonomia ei și punând-o sub autoritatea guvernului”, ar fi fost irațional să i se confere celui din urmă posibilitatea de a suprasolicita comunele cu noi taxe⁴⁹. După ce încerca să-i convingă pe deputați că situația financiară deplorabilă în care se afla Bucureștiul fusese cauzată de administrarea deficitară a conservatorilor, Fleva a revenit asupra chestiunii autorilor manifestației din 5 aprilie, recunoscând, *ad rem*, că, într-adevăr, rolul liberalilor fusese unul important:

Opoziția a făcut agitație? Dar ce vreți să faceți? Să vă cânte isonul, după cum cânta d. Carp isonul când făcea opoziție guvernului lui I. Brătianu? Datoria noastră este să uzăm de toate mijloacele legale pentru ca să facem să cadă cât mai curând un guvern, care noi credem că e periculos pentru țară. Din acest punct de vedere nu tăgăduim că, în mișcarea de nemulțumire a opiniei din țară, opoziția nu-și are și ea partea ei, căci, uzând de mijloacele legale, a provocat întruniri și a căutat să lumineze lumea⁵⁰.

Este totuși dificil de spus la ce fel de „iluminare” făcea el referire, având în vedere că multe dintre discursurile ținute cu ocazia întrunirilor publice organizate aveau baze nu tocmai reale.

Intrat între timp în conflict direct cu ministrul de Externe, din cauza dorinței nestăvilite de a răspunde atacurilor, deputatul liberal Alexandru Lahovari s-a reîntors la critica proiectului de lege, pe care îl vedea ca ilegal și anti-constituțional; motiv pentru

⁴⁶ *Ibidem*, p. 1093.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 1129.

⁴⁸ *DAD*, ședința din 7 aprilie 1893, p. 1096.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 1139.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 1142.

care „contribuabilul are drept să se opună la plata taxelor d-voastre și să atace constituționalitatea tuturor acestor impozite înaintea tribunalelor”⁵¹. Cu un discurs a cărui întindere temporală contribuia și mai mult la impacientarea majorității, în special a băncii ministeriale, Nicolae Fleva a examinat proiectul până la cel mai mic detaliu, criticându-i fiecare principiu, începând cu sistemul taxelor și până la statutul produselor autohtone față de cele străine. Apoi, întorcându-se la evenimentele din 5 aprilie, energicul deputat condamna modul în care guvernul găsisese de cuviință să suprimă manifestațiile: „Alaltăieri ați pus jandarmi călări, ori ați adus călărași cu sulii căzăcești, pentru ca mai ușor să poată opera asupra mulțimii. Măine veți aduce artileria. Până când și până unde aveți în gând să mergeți? Credeți că veți ajunge să sugrumați poporul? Vă înșelați”, conchidea, grandilocvent, Nicolae Fleva⁵².

Cel care i-a urmat la tribună a fost Nicolae Filipescu. El și-a exprimat din start dorința de a-i răspunde lui Fleva, însă considera mai important să aducă la cunoștința deputaților modificările pe care, împreună cu guvernul și comitetul delegaților, le aducea proiectului în cauză. Începând cu articolul 2, care suscitase cele mai adânci adversități, primarul Bucureștiului propunea suprimarea lui și înlocuirea cu un altul, prin care să se enumere cu mai mare precizie articolele taxate și statutul produselor fabricate în comună. Mai mult, Filipescu anunța că mai multe taxe stabilite prin proiectul inițial și considerate vexatorii de către comercianți erau desființate sau scăzute, în funcție de noile valori care urmau a fi introduse.

Filipescu i-a reamintit lui N. Fleva – invocând o serie de rapoarte diplomatice din perioada guvernării liberale – că principiile fiscale pe care le blama cu atâta înverșunare fuseseră introduse de liberali, în toate convențiile anterioare încheiate: „Va să zică, d-voastră, chiar când scutiți de taxe articolele străine, vă lăudați că protejați industria națională și chiar când faceți concesii presiunii din afară găsiți mijlocul a vă înfățișa ca mari patrioți”⁵³. Critica strălucitoare pe care N. Filipescu a făcut-o prestației lui Fleva ca primar al Bucureștiului în perioada 1884–1886, dar mai ales politiciii comerciale a partidului liberal timp de 12 ani, a atras ovații prelungite și un îndemn, indispus, din minoritate: „Nu trebuie să faceți ca noi”⁵⁴. După ce a arătat motivele pentru care proiectul de lege fusese elaborat (unul dintre ele era pericolul falimentării comunei București, care în 1889 avea o datorie de 3 milioane de lei, la un venit de doar 7,5 milioane de lei), deputatul conservator se prefăcea că nu înțelege obiecțiile contradictorii aduse de liberali:

Sunteți, d-lor din opoziție, pentru suprimarea accizelor și voiți să le mențineți ca mijloc de protecție a industriei naționale; sunteți pentru suprimarea accizelor, dar voiți să vedeți în ele mai mult decât accize, vămi interioare; sunteți în contra articolului 2 și l-ați practicat și ați propus a se înființa formal chiar în lege⁵⁵.

Ședința din 9 aprilie a fost marcată de un episod neplăcut, prin intervenția lui C. C. Dobrescu-Prahova: îi numea pe deputații din majoritate *ciocoi*, reușind să stârnească valuri de indignare și o replică pe măsură din partea colonelului Roznovanu: „D-le Dobrescu, ești obraznic! Ești un ciocoi obraznic da, o repet, obraznic”⁵⁶. Odată

⁵¹ *Ibidem*, p. 1144.

⁵² *Ibidem*, p. 1150.

⁵³ *Ibidem*, p. 1101.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 1102.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 1105.

⁵⁶ *DAD*, ședința din 9 aprilie 1893, p. 1106.

conflictul aplanat de președintele Camerei Deputaților, cuvântul i-a fost acordat lui Take Ionescu. El și-a început discursul subliniind predispoziția opoziției de a percepe proiectul de lege nu ca pe o reformă a sistemului de impozite, ci ca pe o armă de „persecuție politică”. După o largă prezentare a modului în care aveau să fie taxate produsele prin noua lege și a inovațiilor introduse, ministrul Cultelor ataca, cu sarcasm, tendința minorității de a trata ca neconstituționale toate proiectele de lege ale guvernului:

Vă mărturisesc că nu înțeleg; probabil că creierul meu e obtuz, și neapărat că are de ce să fie obtuz după câte a auzit de la d-voastră de câteva zile încoace. La tot locul și la toate legile ne spuneți neconstituțional. Ceea ce e constituțional e să impuneți Camerei voința câtorva indivizi pe care-i aduceți după d-voastră la Cameră⁵⁷.

Dezbaterea legii și-a pierdut din concretețe, însă, după cum anunțaseră cu două ședințe în urmă, miniștrii ripostau tuturor reproșurilor opoziției liberale, atât cu ocazia întrunirilor publice organizate, cât și în cadrul ședințelor din Parlament. Până la sfârșitul discursului său, Take Ionescu păstra aceeași notă combativă, interogându-i pe liberali: „[...] sunteți un partid de oameni de stat, de oameni de ordine, sau sunteți o demagogie care nu caută altceva decât să pună mâna pe putere, care ațâță patimile cu tot felul de vorbe adevărate și neadevărate”, avertizându-i că nu vor ajunge niciodată la putere cu astfel de manifestații⁵⁸.

Un discurs interesant, dar surprinzător pentru cei mai mulți dintre deputați, a avut Constantin Ressu, unul dintre conservatorii importanți. Pornind de la principiul că, sub imperiul evenimentelor din zilele premergătoare dezbaterii proiectului, colegii săi voiau să voteze legea, „deși mulți sunt convingși că ea nu e bună”, C. Ressu și-a declarat intenția de a vota împotriva. Printre motivele invocate se numărau caracterul neconstituțional și inechitabil al legii, impunerea unor taxe care „azi nu mai există nicăieri” și faptul că adoptarea proiectului ar fi avut ca rezultat un raport venituri/cheltuieli mai degrabă în defavoarea comunelor decât în avantajul lor. Deputatul semnala „cu regret” premisele unei dizidențe în interiorul blocului conservator, la care lua parte și pe care o justifica trimițând la diferențele dintre conservatorismul occidental și cel românesc, deosebiri care izvorau din instituțiile și uzanțele ideologice autohtone.

Ultimul orator al ședinței a fost ministrul Agriculturii și Domeniilor, Petre P. Carp. Vizibil contrariat de aserțiunile colegului său, el recurgea la o pledoarie metodică, în scopul combaterii tuturor criticilor aduse legii, îndeosebi a celei de anti-constituționalitate. Accentuând latura interpretabilă calificativului, pe care liberalii îl utilizau în exces – „Admit că legea cade pe temeiul d-voastră, că e anti-constituțională; ce rămâne în loc? Absolut aceeași lege anticonstituțională pe care d-voastră ați adus-o la cădere”⁵⁹ –, ministrul Domeniilor arăta că principala rațiune a proiectului era de a crea resurse financiare comunelor, unica modalitate fiind aceea de a mări taxele de consumație, fie asupra produselor fabricate în țară, fie a celor importate din afară. În privința aspectului nepopular al legii, Carp formula o foarte interesantă teorie a identității poporului. Pornind de la interogația, „cine, dar, este poporul?”, ministrul conservator îl reducea, printr-o figură de stil, la populația Capitalei; a cărei voință fusese exprimată prin agresivitate și violență, conchizând: „Dacă credeți d-voastră că acesta este un mod constituțional din partea poporului, de a-și manifesta voința lui, vă înșelați”⁶⁰. Finalul

⁵⁷ *Ibidem*, p. 1109.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 1111.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 1113.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 1116.

discursului a constat într-un atac necruțător contra taberei liberale, pe care o acuza de „slugărnicie” atât față de rege, cât și față de popor. Nu lăsa fără replică afirmația lui Constantin Ressu, referitoare la posibilitatea ca o dizidență solidă să ia locul partidului de până atunci. Carp încheia: „[...] deocamdată eu am convingerea că noi suntem partidul și dumnealor disidență”⁶¹.

Dezbaterea pe articole a proiectului de lege a relevat încă o dată adversitatea cu care liberalii percepeau noul sistem de impozitare. După discuții și polemici extrem de ample între guvern și opoziția liberală, pe marginea amendamentelor care se impuneau proiectului în cauză, au fost adoptate mai multe modificări substanțiale, care aduceau legea mai aproape de posibilitatea aplicării ei optime și de stadiul dezvoltării economice a României.

Articolul 5 a fost modificat integral, în urma intervenției comitetului delegaților și cu acordul guvernului, astfel:

Taxe de acciz se vor percepe asupra obiectelor la intrarea lor în comună. Asemenea se va putea percepe taxe și asupra obiectelor produse, fabricate, preparate sau recoltate în interiorul comunei, însă numai de la acele anume indicate în tabloul alăturat la această lege, și aceasta în momentul scoaterii lor din fabrică sau depozit pentru punerea lor în comerțul de consumație locală, în condițiile și sub rezervele prevăzute la art. 6 din prezenta lege⁶².

Acest lucru însemna că taxa era aplicată asupra produselor naturale sau fabricate doar atunci când ele erau scoase în vânzare, păstrându-se tacit principiul impozitării egale a produselor indigene cu cele străine. În urma amendamentului propus de V. Brătianu, membru al comitetului delegaților, articolului 5 i-au fost aduse unele completări în scopul clarificării lui:

Comercianților angroșiști, introducători de mărfuri în comune, producătorilor și fabricanților de obiecte impuse la taxe de acciz, încât privește produsele și fabricatele lor, li se va acorda admiterea în antrepozit real sau nominal la fabricile sau la depozitele lor, rămânând obligați antrepozitarii a plăti taxele de acciz pentru toate obiectele în momentul scoaterii lor din depozit spre a fi puse în consumație în acea comună. Antrepozitul se va acorda în modul și condițiile ce se vor determina de fiecare comună prin regulamentele sale⁶³.

Se elimina astfel posibilitatea ca un antrepozit să aibă un termen maxim limitat, adică un producător să-și țină produsele în fabrică un anumit timp. Tot V. Brătianu obținea modificarea articolului 6, prin care comunele stabileau, sub controlul guvernului, proporția reducerii taxelor asupra produselor din comună. În consecință, fabricilor care exportau în străinătate li se restituia taxa plătită asupra materiilor prime, deoarece ea fusese deja percepută. Articolul 8 a fost schimbat de comitetul delegaților, printr-o specificare mai clară a orașelor care puteau construi depozite pe o rază de 10 km (București, Iași, Galați, Brăila Ploiești ș.a), scopul rămânând același: înlăturarea contrabandei care se făcea în interiorul comunelor urbane⁶⁴. Restul articolelor au fost votate în forma propusă dezbaterii sau cu rectificări minore. De exemplu, tabloul taxelor anexat proiectului a fost adoptat fără a fi reformulat substanțial. După terminarea dezbaterii celor 168 de articole ale tabloului, proiectul de lege a fost votat, în cadrul ședinței din 17 aprilie, cu 81 de bile albe împotriva a 21 negre⁶⁵.

⁶¹ *Ibidem*, p. 1116.

⁶² *DAD*, ședința din 12 aprilie, p. 1166.

⁶³ *Ibidem*, p. 1167.

⁶⁴ *Ibidem*, ședința din 13 aprilie 1893, p. 1178–1180.

⁶⁵ *DAD*, ședința din 17 aprilie 1893, p. 1213.

În cealaltă cameră a Parlamentului, Senatul, legea maximului a fost prezentată în cadrul ședinței din 11 mai 1893, și l-a avut ca raportor pe Grigore Tocilescu. Acesta arăta, încă de la început, că taxele în vigoare aveau ca punct de referință legea maximului votată la 22 noiembrie 1871, cuprinzând însă anumite prevederi din legi anterioare, dar și în unele adoptate ulterior. Invoca necesitățile tot mai mari ale comunelor în ceea ce privea acoperirea bugetului propriu, dar și existența unui „mare număr de obiecte neprevăzute în legea maximului din 1871”, raportorul observa o serie de produse care nu erau taxate⁶⁶. Situația financiară a comunelor rurale (și mai ales a celor urbane), dar și multitudinea de cereri în vederea autorizării unor taxe peste maximul legii din 1871 au condus guvernul către formularea noului proiect de lege al maximului.

Primul orator care lua cuvântul în cadrul dezbaterii generale a fost redactorul ziarului „Lupta”, George Panu. Deputatul declara că proiectul în discuție „nu poate să aibă o bază serioasă și dreaptă”, deoarece păstrarea fondului și principiilor legii din 1871 – la care se adăugase doar un număr mai mare de articole taxate – constituia o ediție mai amplă, însă „considerabil înrăutățită a legii celei vechi”⁶⁷. Intrând în analiza proiectului, Panu critica vehement taxa de acciz, pe care o caracteriza ca fiind „nedreaptă, odioasă și vexatorie”; motiv pentru care majoritatea țărilor din Occident renunțaseră la ea, înlocuind-o cu impozitul direct. G. Panu construia, pe parcursul cuvântării sale, o imagine clară și foarte riguroasă a sistemului de impozite din România, adăugând, cu un reproș deloc voalat, faptul că guvernul nu încercase nici o clipă să înlocuiască sistemul accizelor cu un altul, fie el și impozitul direct: „A disprețui o chestiune așa de însemnată, a nu te ocupa, când voiești să organizezi impozitele, măcar de posibilitatea de a face mai bine, nu este scuzabil, și aceasta v-o spun foarte sincer”⁶⁸. Spre final, Panu declara că îi este imposibil să voteze legea în forma prezentată, suprimarea a 25 de articole referitoare la nevoile de bază ale societății sărace – precum hrana, căldura sau iluminatul –, fiind singura schimbare care l-ar fi făcut să se răzgândească.

Împotriva proiectului a vorbit și economistul Petre S. Aurelian, care îl vedea ca fiind rău conceput, „o lege cu desăvârșire nestudiată și rutinară”. Acuzându-i pe conservatori că nu au prezentat Senatului studiile și anchetele întocmite de guvern – despre opiniile populației interesate și ale specialiștilor în domeniu –, ilustrul agronom se străduia să le arate senatorilor caracterul vetust al unui sistem cu peste 100 de articole supuse taxei de acciz. Faptul că proiectul suferise reformulări atât de radicale în Camera Deputaților era un motiv în plus de a arăta multiplele deficiențe și lipsa de temeinicie a modului în care el fusese conceput. Atrăgând atenția asupra amplelor proteste pe care legea maximului le stârnise în țară, senatorul conchidea, pe un ton dur, că exemplele pe care conservatorii le căutau permanent în modelul german nu garantau viabilitatea reformelor propuse. Îi avertiza, așadar, că „asemenea legi vor fi trecătoare, căci este cu neputință ca poporul român să trăiască sub asemenea regim”⁶⁹.

După cum avea să remarce și ministrul de Război, Iacob Lahovari, atmosfera din Senat nu a fost nici pe departe la fel de tensionată ca în Camera Deputaților, motiv pentru care senatorii care au urcat la tribună au putut face o critică veritabilă și justă proiectului de lege. Pornind însă de la avizul favorabil dat reformei dezbătute, ministrul contracara argumentele antevorbitorilor săi, încercând să releve beneficiile și utilitatea

⁶⁶ *Dezbaterile Senatului*, ședința din 11 mai 1893, p. 1024.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 1047.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 1049.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 1053.

proiectului dezbătut. Într-un spirit pur conservator, Iacob Lahovari afirma că guvernul nu a clamat niciodată ca, prin această lege, chestiunea impozitelor să fie definitiv soluționată. Ea era, de fapt, rezultatul mai multor studii realizate nu doar de partidul conservator, ci și de cel liberal, accentuând preferința celui din urmă pentru creșterea taxelor comunale. Dintr-un tablou al decretelor menite să sporească taxele comunale, observa ministrul, „veți vedea că din acestea s-au dat 14 decrete sub Cuza, 26 sub liberali și numai 8 sub partidul conservator”, neglija, aparent involuntar, perioada de timp mai mare în care liberalii se aflaseră la putere⁷⁰. Răspunzând aprecierilor lui Petre S. Aurelian, conform cărora proiectul fusese modificat fundamental în Camera Deputaților, Iacob Lahovari evidenția „meritul recunoscut al miniștrilor conservatori”, care acceptaseră îmbunătățiri fără a-i distruge însă baza teoretică.

Un discurs mult mai sever a avut ministrul de Externe, Alexandru Lahovari, care condamna necruțător „tactica primejdioasă și violentă” a opoziției, atunci când guvernul decidea să prezinte anumite reforme importante. Cazul legii maximului, aprecia Lahovari, era unul pe cât de elocvent, pe atât de revoltător: „Această lege a fost prezentată în țară ca una din acele monstruoziități care trebuia să pună foc României de la Dorohoi până la Vârciorova! S-a făcut propagandă nu numai în orașe, dar chiar în sate, și o propagandă – îndrăznesc să spun – criminală!”⁷¹ Pe același ton acuzator, ministrul de Externe îi acuza pe liberali că au inițiat protestele pentru a răsturna guvernul, neluând în calcul că s-ar putea confrunta cu o situație similară atunci când puterea avea să fie în mâinile lor. Filipica referitoare la „propaganda” opoziției din cadrul întrunirilor publice a rămas fără o replică reală din partea minorității, ministrul insistând și mai mult asupra tendințelor de „aservire” manifestate de liberali în trecut: „Dacă a vândut cineva țara, nu o vindem noi! Sau, dacă o vindem, e târziu, căci dinainte e vândută de d-voastră. Și pe un lucru vândut nu se mai poate lua nimic”. Lahovari concluziona că proiectul avea aspectul unei legi de consolidare, nestimulând un progres brusc⁷².

Ultimul discurs al dezbaterii generale a fost pronunțat chiar de autorul proiectului, Lascăr Catargiu. După ce i-a înștiințat pe cei doi membri ai minorității despre existența tablourilor cu veniturile comunelor rurale și urbane – ele fiind la Ministerul de Interne –, prim-ministrul a ținut să explice nevoia imperioasă a unei legi care să pună ordine în taxele și impozitele comunale. Pornind de la nenumăratele solicitări din partea comunelor, care cereau permisiunea de a înființa noi taxe – numai comuna București ceruse aprobarea de a crea 153 de taxe noi pe lângă cele existente –, Catargiu îi îndemna pe oamenii politici la răbdare: regatului României îi lipsea o industrie capabilă să genereze sume consistente la bugetul statului. Desființarea sistemului de impozitare a comunelor, aflat în vigoare, nu era decât o himeră liberală, care, încheia șeful guvernului, avea drept scop principal acela „de a înșela și tulbura lumea”⁷³.

Discuția pe articole a proiectului a fost purtată cu aceeași moderație caracteristică dezbaterii generale. Cu toate că mai mulți senatori, printre care Petre S. Aurelian, C. Urdăreanu și Al. Villner, au propus o serie de amendamente, lipsite de o argumentare solidă, ele au fost toate respinse de guvern și de majoritatea din Senat. Cei mai implicați în discuții au fost Petre Aurelian, Iacob Lahovari și Lascăr Catargiu, nivelul polemicilor rămânând însă la un nivel rezonabil. Ulterior, a fost luat în dezbatere tabloul privitor la

⁷⁰ *Ibidem*, p. 1054.

⁷¹ *Ibidem*, p. 1055.

⁷² *Ibidem*, p. 1056.

⁷³ *Ibidem*, p. 1058.

articolele supuse taxelor, prilej de controverse mult mai intense decât cele anterioare. Totul pleca de la discrepanțele create între valoarea taxelor ce urmau a intra în vigoare și cele care erau înlocuite. De exemplu, același Petre S. Aurelian chestiona guvernul asupra scăderii taxei pe esența de oțet, de la 12 lei la 4 lei pe decalitr, motivându-și propunerea prin caracterul nociv al acestei substanțe, care mai degrabă trebuia interzisă sau taxată prohibitiv⁷⁴. Cu toate că au încercat să atenueze dificultățile de aplicare ale legii și să clarifice modalitatea de impozitare a diverselor categorii de produse, amendamentele propuse de Al. Villner, C. Urdăreanu și P. S. Aurelian s-au lovit de refuzul obstinat al guvernului; la care se adăuga acum și impetuoasa voce a ministrului Domeniilor, Petre P. Carp. Legea a fost adoptată în cadrul ședinței din 12 mai, rezultatul votului fiind următorul: 45 de bile albe și 12 negre⁷⁵.

Aplicarea legii maximului taxelor a presupus o muncă enormă din partea ministrului de Interne, nevoit să trimită zilnic circulare în țară, pentru a lămurii modificările votate. Lascăr Catargiu realiza, în urma unor scrisori primite de la primarii din Iași, Galați, Brăila și București, că aplicarea taxei de povară se făcea într-un mod diferențiat. Mulți dintre edili aveau aceeași nedumerire: „[...] dacă această taxă se percepe și în caz când obiectele ce formează povara fac tranzit prin comună sau numai când ele sunt destinate a se consuma în comună”⁷⁶. Un raport al lui N. Filipescu, trimis ministrului de Interne, elucida astfel chestiunea: „[...] taxa de povară se percepe fie că obiectele ce formează povara trec tranzit prin comune, fie că ele sunt destinate a se consuma în comună”⁷⁷. Din Brăila avem însă o cu totul altă soluție: „[...] taxa de povară (jugăritul) se percepe după numărul vitelor înhămate la care se transportă orice fel de mărfuri din țară prin bariere în orașe, fiind scutite de taxe numai mărfurile ce se declară de tranzit”⁷⁸. Iar din Iași se transmitea un mesaj similar aceluia din București, având însă la bază o argumentare distinctă: „[...] taxa de povară se percepe și pe obiectele ce sunt tranzitate, ca și pe cele ce se consumă în comună, întrucât taxa de povară este instituită mai mult în vederea despăgubirii comunei de întrebuițarea pasajului comunal”⁷⁹. Răspunsul la circulara lui Catargiu, prin care li se cerea județelor să întocmească lista comunelor rurale care nu puseseră în aplicare art. 11 din legea maximului și să se arate, totodată, „cauzele care au motivat neefectuarea acestei lucrări”, a fost, de asemenea, elocvent. Rapoartele primite de ministru arată că, deși trecuse un an de la intrarea în vigoare a legii, existau probleme majore în aplicarea unui număr mare de articole⁸⁰.

⁷⁴ *Ibidem*, ședința din 11 mai, p. 1062.

⁷⁵ *Ibidem*, ședința din 12 mai, p. 1079.

⁷⁶ ANIC, fond Ministerul de Interne, dosar 1364/1894, f. 1.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 2.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 3.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 5. Divergențe au apărut, mai ales, în rândul aceluia care încercau să profite de pe urma inexactităților ce decurgeau din înțelegerea greșită sau parțială a regulamentului de aplicare. Camera de Industrie și Comerț din Iași îi trimitea o scrisoare ministrului de Interne, prin care îi aducea la cunoștință disensiunile existente între producătorii de făină din comunele urbane și funcționarii însărcinați de comune cu perceperea taxelor de acciz; adică asupra precizării dacă făina produsă sau adusă este de calitate superioară sau ordinară, rugându-l să stabilească o normă care să servească drept criteriu în aprecierea aceluia produs. Stabilirea acesteia era importantă pentru că „taxele ce se percep asupra făinii se răsfrâng, în mod indirect, asupra populației nevoiașe, prin urcarea prețului pâinii, și cu cât unele comune consideră orice făină introdusă în cuprinsul lor ca făină de lux” (*ibidem*, dosar 1367/1894, f. 1–2). Ca urmare a scrisorii citate, L. Catargiu îl sfătuia pe președintele Camerei de Comerț să pună cazul în dezbaterile consiliului, iar ulterior să-i comunice rezultatul la care s-a ajuns (f. 7). Decizia ministrului de Interne a fost aplicată în cazul tuturor județelor care aveau aceeași problemă, fiecare venind cu soluții proprii de rezolvare, în funcție de produsele care generau neînțelegerile (*ibidem*, dosar 1367/1894, f. 7–13 și f. 19).

⁸⁰ *Ibidem*, dosar 27/1894, f. 11–29 și 62.

Confruntat cu ostilitatea comitetului delegaților, a opoziției liberale și a populației, guvernul a acceptat mai multe sugestii privind desființarea unor taxe și reducerea altora. Dar niciun moment nu a renunțat la proiect, dezvoltarea României necesita eforturi financiare crescute. Împrumuturile externe care se făceau, destul de des, trebuiau achitate într-un fel, impozitele fiind măsura cea mai sigură și la îndemână. Problema care intervenea era legată însă de sistemul fiscal optim în vederea rambursării acestor împrumuturi. Cel aflat atunci în vigoare nu se raporta la venitul fiecărui cetățean, ci la profesia lui, putând duce, destul de ușor, la o situație greu de suportat, mai ales de către pătura săracă a țării.

Ar merita făcută totuși o observație despre posibilitatea reformării sistemului fiscal existent atunci. Observăm că această inițiativă a emanat aproape în totalitate din preocupările oamenilor politici liberali, mai apropiați spiritual și financiar de poporul pe care-l conduceau. Astfel a fost pledoaria deputatului liberal C. C. Dobrescu-Argeș, din cadrul ședinței de la 9 martie 1893, la care au aderat V. G. Morțun și P. S. Aurelian; el spunea că taxele în vigoare, impozitul funciar sau patenta, întemeindu-se pe profesii, și nu pe venituri, aveau drept consecință complicarea și mai mult a situației țăranilor. Un an mai târziu, cu ocazia dezbaterii asupra Mesajului Tronului, un alt liberal, Constantin I. Nicolaescu, milita, oarecum detașat de interesele luptei de partid, în favoarea unui impozit progresiv pe avere, pledând pentru necesitatea aplicării lui imediate⁸¹.

Legea maximului a întărit percepția – comună în epocă, dar și în istoriografia recentă – conform căreia politica guvernului conservator ar fi reprezentat un corolar al intereselor marilor proprietari. Sistemul fiscal a rămas, pentru un liberal-radical precum George Panu, aria cea mai sterilă a acestei guvernări⁸². Spiritul proiectului era însă mai complex și cu implicații mult mai profunde decât simpla creștere a unor taxe. De remarcat este faptul că înființarea unor taxe de export asupra mărfurilor nu era deloc o măsură viabilă deoarece, în afară de unele produse, precum cerealele, sarea și vitele, România nu exporta aproape nimic. Împrumuturi externe fuseseră contractate atât de conservatori, cât și de liberali. Totuși, comunele aveau nevoie, pentru o bună administrare, de aproximativ 60 de milioane de lei, liberalii fiind de părere că ar fi fost mai potrivită creșterea tarifelor de import pentru acoperirea acestei sume. Vămile produceau la acel moment doar 30 de milioane, ceea ce însemna că era nevoie de o dublare a cuantumului taxei de import; lucru care ar fi putut duce către unele conflicte cu țările cu care încheiasem convenții comerciale. Prin urmare, constrâns de necesitatea lichidării împrumuturilor făcute și a echilibrării bugetelor locale, guvernul conservator nu a întrezărit decât soluția impozitării produselor fabricate în comune și a creșterii taxelor

⁸¹ Un partid format aproape exclusiv din oameni cunoscuți pentru averea lor considerabilă nu putea sau nu voia să înțeleagă nevoile unei societăți care dorea cu ardoare depășirea condiției umile de truditore și simplă contribuabilă la stat. De exemplu, Petre P. Carp nu a făcut niciodată concesii reale păturii de jos a societății, dar nici nu a fost în intenția lui de a o ține într-o permanentă stare de sărăcie. La cererea unor reprezentanți ai păturii de mijloc, de a se înființa mai multe școli superioare în țară pentru ca, prin obținerea diplomelor, ea să poată deveni „complicea de guvernare a păturei noastre conducătoare”, Carp răspundea printr-un scurt, dar elocvent portret al românului, care „se naște bursier, trăiește funcționar și moare pensionar”. Vezi Hyperion (Ștefan Antim), *Petre P. Carp. O cercetare critică*, București, Tipografia „Gutenberg”, Joseph Göbl, 1915, p. 10–11). Autor al unor interesante studii despre personalitățile politice românești, Ștefan Antim a lăsat o evocare destul de realistă a aristocrației din a doua jumătate a secolului al XIX-lea: „Rebelă oricărui jug, stăpână absolută pe o situație nedisputată de nimeni, ea (oligarhia) și-a creat conducătorii după capricii și i-a răsturnat după fantezii, cu acea nepăsare a omului în huzur, sigur de sine și care știe că orice ar face nu i se poate întâmpla nimic rău, contribuind astfel la nestatornicia, la nerecunoștința și la anarhia de jos” (*ibidem*, p. 14–15).

⁸² Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 122.

de consumație, în scopul obținerii unor noi resurse pentru stat⁸³. Condamnată cu înverșunare de opoziție și o parte a populației regatului, legea maximumului taxelor apărea, doi ani mai târziu – odată cu revenirea la putere a liberalilor –, drept o reformă benefică, „tenorii” partidului uitând cu totul ceea ce criticaseră atât de acerb în trecut.

THE LAW OF MAXIMUM FEES AND COMMUNAL CONTRIBUTIONS OF 1893
IN CONSERVATIVE AND LIBERAL POLITICAL RHETORIC
(Summary)

Keywords: law, fee, commune, products, speech.

Between the years 1891 and 1895, after three years of political instability and another twelve of liberal domination, power was won by the Conservative-Junimist government led by Lascăr Catargiu. Hardly one could affirm that the experienced party leader was a privileged political man in the early years of the government. His constant attempts to regain the power, justified by his position as head of the Conservative Party, have often been thwarted by the Junimist group – and not only by it – but also by the hostile position shown not only once by King Carol I. Thus, the reactions of some conservatives against the Junimists manifested during these years should not surprise too much. On the other hand, the Junimist formation represented, even without the royal support, a resilient force by the value of its members, but also by the viability of a government program accepted by most of the conservatives. Moreover, Lascăr Catargiu's – Petre P. Carp government was later to be involved in a heated opposition by Liberals, especially after Dimitrie A. Sturdza's election as the party's incontestable head.

The year 1893 was considered, legislative speaking, the most prolific year of the Conservative-Junimist cabinet. One of the most important laws adopted during this government was the law of maximum and communal contributions. An integral part of the government's political and financial conception, the legislative initiative of April 1893 stirred up the most violent reactions, both from liberals and from the people. The essence of the law was to increase the consumption taxes on products which were manufactured in communes. It is not difficult to anticipate that the opposition has found a breeding ground to exploit it, especially among those directly concerned, to whom these taxes were applied. Thus, the Liberals have done their best to turn the law into a political weapon to overthrow the government, remaining for it the sole option to defend the bill in Parliament, by resorting to an impetuous but compelling speech.

⁸³ Polemicile acide dintre tabăra liberală, prin vocea lui Dobrescu-Argeș, Emanoil Porumbaru sau Anastase Stolojan, și tabăra conservatoare, prin Constantin C. Arion și Menelas Ghermani, au continuat și în anii următori. Dușmani declarați ai impozitului funciar (pe care-l vedeau ca fiind conceput într-un mod absolut inechitabil), ai impozitului direct și indirect, așa cum erau ele gândite atunci, liberalii îi criticau cu asprime pe conservatori pentru incapacitatea lor de a înțelege inechitatea impozitelor în vigoare. De cealaltă parte, conservatorii nu se împotriveau cu totul propunerilor liberale, însă multe dintre ele erau văzute ca fiind periculoase atât pentru țară, cât și pentru păturile conducătoare. La rândul său, ministrul de Finanțe, Menelas Ghermani, încerca să demonstreze că o reformă fiscală creată în spiritul stabilirii unui echilibru social, și nu pentru a ajuta la dezvoltarea resurselor țării, era o idee absurdă și lipsită de rațiune, conchizând, cu un anume cinism: „[...] în definitiv, care impozit este drept?” (*ibidem*, p. 120–122).

DANIELA BALAN*

ALEXANDRU MARGHILOMAN ȘI DOCTRINA CONSERVATOARE. TRADIȚIA, PROPRIETATEA ȘI RELIGIA

De la o vreme, situarea tradițională stânga/dreapta în câmpul politic este supusă criticilor și reinterpretărilor. Pierderea tensiunii inițiale dintre cele două capete ale spectrului politic, în expresia sa clasică, se datorează transformărilor din societate și apariției unor probleme politice noi. De aici rezultă complexitatea ideologiilor contemporane și dificultatea de a le caracteriza, ba chiar și de a le identifica uneori¹. Nu ne poate mira, de aceea, că interpretările specialiștilor în științe politice și ale istoricilor ideilor câștigă și ele în suprafață, dar și în adâncime, că sunt tot mai rafinate și mai complexe. Prin urmare, arsenalul conceptual și metodologic existent poate fi utilizat, cu real profit, în scopul înțelegerii ideilor, programelor sau curentelor politice din trecut.

Modernitatea românească este caracterizată de existența a două orientări politico-ideologice de bază: liberalismul și conservatorismul. Partidul „boierilor liberali” rivaliza cu cel al „boierilor conservatori”² la conducerea țării. Unii analiști au pus sub semnul întrebării existența unei reale „lupte de idei” între cele două partide principale ale României moderne, liberal și conservator, în condițiile în care totul se rezuma la faptul că „orice principiu este bun sau rău, după cum ajută la dobândirea puterii”³. Cauzele acestei situații s-ar explica prin existența la intelectualii români a pasiunii „cotidianului politic” și nu a pasiunii „doctrinare”⁴. S-a spus că este vorba de o deficiență anume, înrădăcinată în structura de gândire a oamenilor politici, care era una specific juridică, exprimată mai ales prin formule oratorice⁵. De aceea, sunt rare lucrările de doctrină. Totuși, boierimea conservatoare, spre deosebire de liberali, a reușit să mobilizeze în jurul ei „tot ceea ce a fost inteligență de elită în mișcarea noastră culturală și politică”⁶.

---

* Drd., Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași; profesoară, Colegiul Național de Artă „George Apostu”, Bacău.

¹ Alexandru Dușu, *Stânga și dreapta*, în Norberto Bobbio, *Liberalism și democrație*, ediția a II-a, revizuită, traducere din limba italiană de Ana-Luana Stoicea, prefață de Daniel Barbu, București, Editura Nemira, 2007, p. 140–147, *passim*.

² A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România (de la origini până la 1866)*, București, Editura Albert Baer, 1910, p. 101.

³ Constantin Rădulescu-Motru, *Istoria partidului liberal după o scriere recentă*, în *NRR*, nr. 12, 3 iulie 1911, p. 180.

⁴ Mihail Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești*, București, Editura Cugetarea – Georgescu Delafras, 1942, p. 201.

⁵ Ion Bulei, *Conservatori și conservatorism în România*, București, Editura Enciclopedică, 2000, p. 546–547.

⁶ Ștefan Zeletin, *Neoliberalismul. Studiu asupra istoriei și politicii burgheziei române*, București, Editura „Pagini Agrare și Sociale”, 1925, p. 22.

Nume reprezentative ale scenei publice de la noi, reperi incontestabile ale spiritualității și politicii românești, precum Barbu Catargiu, M. Eminescu, P. P. Carp, T. Maiorescu, C. Rădulescu-Motru, N. Filipescu, Al. Marghiloman, au încercat să surprindă câteva direcții principale ale ideologiei conservatoare; însă, nu poate fi vorba de un sistem încheiat de principii și teze fundamentale ale conservatorismului⁷. Cu toate acestea, s-au căutat răspunsuri cu privire la modalitatea în care putea să se dezvolte armonios societatea românească, la căile și mijloacele cele mai adecvate pentru aceasta.

Un rol major în regândirea locului conservatorismului l-a avut, la cumpăna dintre veacuri, Alexandru Marghiloman. Gândirea lui politică dobândește, pe parcursul îndelungatei sale cariere publice, consistență și complexitate. Educat la școala junimistă, în spiritul lui P. P. Carp și Titu Maiorescu, devenit șef al Partidului Conservator din anul 1914, el se dovedește a fi și un inspirat și convingător doctrinar. Conferința sa de la Institutul Social Român, din 18 februarie 1923, unde este chemat, alături de alte personalități, să completeze ciclul expunerii teoriilor politice ale vremii, este o dovadă concludentă în acest sens. Politicianul să analizeze doctrina conservatoare într-o lumină nouă, marcată de schimbările profunde produse de Primul Război Mondial. Democratizarea societății, prin introducerea votului universal, este semnalul prăbușirii unei lumi, pe care Marghiloman însuși o întruchipa. Mare proprietar de pământ, având stigmul de complice al ocupantului german, semnatar al Păcii separate de la București, omul politic conservator este marcat de un destin al cărui final pare să compromită o întreagă biografie. Așadar, locul conservatorilor este unul previzibil: reacționari și colaboraționiști, ei vor fi relegați în marginea câmpului politic⁸. Începe agonia unei mișcări și a unui partid care constituise unul dintre pilonii Vechiului Regat. Triumful liberalismului întruchipat de Ion I. C. Brătianu, centrat pe etatism, autarhie și naționalism, era de netăgăduit. La antipozi, lui Alexandru Marghiloman îi revine rolul de a închide cercul istoriei conservatoare, „onoarea melancolică”⁹ de a-și afirma ultima profesiune de credință.

Dată fiind amplitudinea temei, ne limităm, în acest spațiu, să analizăm, succint, trei componente ale concepției politice a liderului conservator. Evident, complexul ideatic al conservatorismului românesc modern cuprinde mai multe noțiuni de o importanță majoră: „forme fără fond”, evoluționism, gradualism, organicism, naționalism, ierarhie, ordine și armonie socială ș.a. De ce, atunci, ne oprim asupra acestora trei, indicate în titlu, și nu asupra altora? Am pornit în demersul nostru de la prelegerea susținută în cadrul conferinței amintite¹⁰, unde Marghiloman afirmă că doctrina conservatoare ține seama, în primul rând, de „învățămintele trecutului, de tradiție”, plasând în centrul discursului său o interogație care marchează generații de intelectuali: *suntem noi un popor de tradiție*¹¹? Răspunsul are în vedere două repere centrale: religia și proprietatea, care creează acea individualitate solidă, necesară evoluției armonioase a unui popor.

Șeful conservatorilor își începe argumentația, pentru o mai temeinică edificare, cu o paralelă a țărilor ce aveau o structură socială puternică, crescute în respectul tradițiilor, respectiv Spania, Franța, Anglia – versus Rusia, stat marcat de puternice

⁷ Ion Bulei, *op. cit.*, p. 548–549.

⁸ Ioan Stanomir, *Contemplând crepusculul. Alexandru Marghiloman și memoria conservatoare*, în „Idei în dialog”, anul IV, nr. 7 (34), iulie 2007, p. 21.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Vezi textul acesteia: Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, în vol. *Doctrinile partidelor politice*, ediție îngrijită și note de Petre Dan, București, Editura Garamond, f.a., p. 155–165.

¹¹ *Ibidem*, p. 161.

convulsii. El afirmă că primele trei au reușit să treacă prin toate încercările istoriei, tocmai datorită apelului la religie, la legătura puternică a țaranului cu pământul, la transmiterea meseriei din tată în fiu sau chiar la menținerea unor accesorii desuete în costumul și înfățișarea unor înalți magistrați – întru chipare a tradiției, de care vulgul se simte mândru. În opoziție, Rusia, lipsită de tradiția proprietății, a libertății și a religiei, a acceptat cu ușurință tirania, mai întâi pe cea absolutistă, apoi pe cea „sovietistă”¹². Căci tradiția, în viziunea conservatoare, este un ingredient a cărui absență este imposibil de imaginat. Fără privirea îndreptată spre trecut, care este perceput ca un tezaur de înțelepciune, dar și ca punct de plecare spre o regenerare politică, un stat nu poate progresa. Invocarea modelului englez, care i-a fascinat pe primii conservatori români, de la Mihail Sturdza și Barbu Știrbei, până la Grigorie Balș și Barbu Catargiu¹³, este realizată și de Alexandru Marghiloman. O face într-o manieră proprie, marcată de o anume melancolie, aptă să dea expresie conștiinței unui defazaj între spațiul autohton și îndepărtata Anglieră:

Pe vremea aceea, domnii mei – și într-adins o spun – viața parlamentară, constituțională, bătea în plin în Anglia, era într-o stare de dezvoltare uimitoare. Iar pe vremea aceea, aici la noi, în Moldova, un Cantemir tăia capul lui Miron Costin și îi rășluia toată familia; iar în Muntenia, un agă turc putea să mazilească pe un Brâncoveanu și să-l târască la Constantinopole. De ce vă fac această apropiere? Pentru ca să vă dați seama cât de crudă este încă la noi viața politică, și cât e de lipsită de tradiție¹⁴.

În opinia șefului conservatorilor, în spațiul românesc nu a existat suficient timp pentru a se constitui un țesut al modernității, în care principiile afirmate de partidele politice să fie cu adevărat respectate, căci „am dobândit cultură, n-am dobândit încă educație”¹⁵. Educația este „depozitul sfânt al mai multor generații”, dar noi nu am avut răgazul necesar pentru a o asimila așa cum se cuvine. Doar ei, conservatorii Angliei, au avut timpul și înțelepciunea de a transforma, „după zisa poetului nostru, porecla în renume”¹⁶. Se simte, în aceste afirmații, o notă melancolică a omului politic, care recunoaște eșecul politicii conservatoare românești de a genera un tip de discurs capabil să ducă spre adaptabilitatea la schimbare și democratizarea societății. Așa cum afirmă Ioan Stanomir¹⁷, Alexandru Marghiloman intuește, lucid, capătul liniei, dar îl ignoră în numele unei politeți victoriene. Atât el, cât și politica vechii „drepte” române aparțineau unei lumi care, în vârtejul noilor evenimente, părea desuetă.

Totuși, argumentația omului politic face trimitere la un set de valori pe care societatea de după 1918, îmbătăită de o democratizare radicală, riscă să le ignore. Pe un fond supus unei continue renovări, mesajul conservator invocă moderația, organicitatea, continuitatea.

Instituțiile viabile ale unei societăți se dezvoltă prin ele înseși, prin traiul normal al societății. [...] [C]a ele să fie viabile, ajunge să le ajuți și e o mare greșală să vrei să le arunci de-a gata, cu sila, în calapodul pe care trufia unui om reformator sau unui partid reformator l-a alcătuit în tăcerea cabinetului sau în zgomotul unui club¹⁸.

¹² *Ibidem*, p. 160.

¹³ *A fi conservator*, antologie, comentarii și bibliografie de Ioan Stanomir și Laurențiu Vlad, București, Editura Meridiane, 2002, p. 129.

¹⁴ Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 156.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Ioan Stanomir, *Contemplând crepusculul. Alexandru Marghiloman și memoria conservatoare*, p. 22.

¹⁸ Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 157.

Căci doctrina conservatoare, afirmă Alexandru Marghiloman, care nu admite progresul prin salturi, este „doctrina eminamente a realităților pe care o opui doctrinei visătoare a teoriilor și utopiilor”¹⁹. Opoziția dintre reforma care se întemeiază pe realitatea unei țări și cea imaginată poate crea tensiuni și dezechilibre. Identificarea tradiției locului, revitalizarea instituțiilor prezervate de spiritul comunitar sunt reperele pe care omul politic conservator încearcă să le recupereze. Și o face având în vedere doi piloni, pe care consideră el că societatea românească ar trebui să-și construiască viitorul: tradiția religioasă și tradiția proprietății.

Religia este liantul spiritual care poate cimenta solidaritățile și descuraja deriva politică²⁰, fiind întrevăzută ca o legătură puternică cu trecutul. Căci, susține Marghiloman, noi suntem atât de fideli tradiției ancestrale, încât am păstrat deprinderi ale păgânismului în credința creștină:

[...] noi punem în mâna mortului piesa de monedă pe care o puneau grecii și romanii pentru ca sufletele să plătească barcagiului Caron trecerea Styxului. Tradiția religioasă, să nu rădem de dansa, domnii mei, aceasta face noblețea noastră. Noi am mai păstrat pomana. Ce este ea altceva decât ofrandele pe care romanii le aduceau pe mormintele scumpilor lor morți? Păgânism, dar tot religie; da, am păstrat o uzanță păgână, dar tot religioasă este, deși nu creștină, și s-o păstrăm pentru că așa se înalță în șirul anilor, legăturile noastre cu trecutul²¹.

Și șeful conservatorilor continuă seria argumentativă, făcând apologia statorniciei noastre în Ortodoxie, relevând inexistența războaielor religioase în acest spațiu, ca și vocația ctitoricească a domnitorilor din Moldova și Țara Românească; care înălțau biserici și mănăstiri ori de câte ori încheiau cu succes o bătălie sau aveau prea multe păcate pe conștiință. Prin religie s-a păstrat în lumină cultura, cele dintâi tipărituri fiind cele religioase, iar cărțile bisericești și popii au fost purtătorii limbii române în Basarabia și Transilvania. Pentru numeroși cărturari, tradiția izvora din credința ortodoxă, care susținea „cultura română”²². Prin cartea imprimată de Biserică și oralitatea cultivată la curte, în orașe, la sate, se forma un liant, care trimitea spre solidaritatea indivizilor ce puneau în centrul atenției „binele comun” sau „folosul de obște”. Acest „bine comun” continuă să fie invocat și în secolele XIX–XX, intelectualii având în vedere Binele ca valoare supremă. Conservatorii solicită o reîntoarcere la sursele creștine ale civilizației europene, tocmai pentru a pune în lumină că încrederea nestrămutată în puterea minții umane, în progresul nelimitat, face posibilă apariția demagogiei revoluționare, care promite maselor o viață senină. Înțelepciunea constă nu în elaborarea de planuri utopice, care să ducă la eliminarea suferinței și a răului din societate și din viața omului, ci în formularea de propuneri modeste, care să le diminueze doar. Gânditorii conservatori au arătat că aceste racile fac parte din condiția umană și nu pot fi eliminate²³. Așadar, politica putea fi doar arta compromisului, nu știința de a rezolva toate problemele legate de traiul în comun. Prudența conservatoare, marcată de un anume pesimism asupra umanității, descoperă în religie un stăvilor în fața raționalismului în expansiune²⁴.

¹⁹ *Ibidem*, p. 156.

²⁰ *A fi conservator*, p. 20.

²¹ Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 161.

²² Alexandru Duțu, *Conservatorism, modernizare și tranziție*, în „Polis”, vol. 5 (1998), nr. 2, p. 12.

²³ *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, coord. David Miller, traducere de Dragan Stoianovici, București, Editura Humanitas, 2000, p. 128.

²⁴ *A fi conservator*, p. 20.

Țesută din instincte, ființa umană are nevoie de corectivul moralei:

[...] dar de câte ori civilizația nu s-a dovedit neputincioasă, fie în momente de cataclism, fie chiar în viața normală, în fața sărăciei și a tentației sărăciei! Și atunci, cum nici un popor n-a ajuns în starea culturii platoniene, așa ca fiecare om să-și facă morala lui, ca fiecare om să se învețe ce este bun și frumos, să lăsăm, domnii mei, încă foarte multă vreme să ființeze în România morala cea mecanică pe care cele zece porunci ale bisericii le infiltrează de mici, mecanicește, în urechea copiilor: nu e bine să furi, să nu râvnești la bunul vecinului, nu e bine să faci jurământ fals și așa mai departe. Acele mișcări ale conștiinței revin, din când în când, în crize morale, chiar și la cei mai înrăiți²⁵.

De aceea, Marghiloman admite că reprezentanții cultului trebuie înconjurați cu tot respectul și stipendiați corespunzător, tocmai pentru a fi cu mâna largă în distribuirea carității. Așadar, religia este cea care modelează conștiința morală a poporului, iar Biserica contribuie la conturarea identității culturale și naționale românești²⁶. Ea devine, astfel, chivotul sfânt al patriei, purtătoarea sufletului național, garanta memoriei naționale, în lăcașurile de cult oamenii având dreptul să se regăsească și să practice în mod public o sociabilitate colectivă²⁷. În absența acelor cadre politice, care să fie purtătorii de cuvânt ai poporului lor, preoții, știutori de carte, își asumă o funcție de culturalizare, mai ales în lumea satelor. Implicația religioasă a luptei pentru emanciparea de sub Imperiul Otoman, ca și strânsa asociere dintre cauza patriotică și religia tradițională, indică faptul că aceasta din urmă a fost liantul unității naționale românești.

Alături de religie, proprietatea devine una dintre cauzele pierdute, pe care teoreticianul moderației nu încetează să le apere în secolul al XX-lea. La 1922, clișeu – extrem de influent în epocă – era acela că doctrina conservatoare se reducea la setul de argumente menit să apere marile domenii moșierești. Este timpul reformatorilor, al celor care cred că prin confiscare și redistribuire contribuie la reducerea inegalităților seculare. Marghiloman, în discursul său, susține că proprietatea se naște „din instinctul omenirii”, „odată cu omul intrat în stare socială”, că ea nu este „o construcție a legii”, de aceea trebuie să rămână întregă²⁸. Omul politic afirmă, de asemenea, că, în interesul obștesc, proprietatea consimte la sacrificii, adică la expropriere. Totuși, aceasta trebuie făcută cu consimțământul tuturor organelor țării, iar cazurile de expropriere să fie clar enumerate în constituție, căci, altminteri, ar putea fi un pericol real:

O majoritate ordinară poate atunci, oricând, să se joace cu proprietatea. Azi expropriezi o industrie în favoarea unei anumite clase a poporului; mâine expropriezi o casă în favoarea unui club, [...] și așa mai departe. Și n-aș ști să zic îndestul legiuitorului de aiurea și cu deosebire celui de la noi: circumspecție în mânăuirea acestei arme, pentru că viitorul va fi solid sau șubred după cum veți organiza proprietatea tare sau nu²⁹.

Pentru Marghiloman, între proprietar și proprietatea sa este o legătură personală, de onoare. Dacă proprietatea putea fi transferată, onoarea nu putea fi transferabilă și,

²⁵ Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 162.

²⁶ *Conservatorismul românesc. Concepte, idei, programe*, antologie, prefață, note introductive, bibliografie și indici de Laurențiu Vlad, București, Editura Nemira & Co, 2006, p. 93.

²⁷ René Rémond, *Religie și societate în Europa. Secularizarea în secolele al XIX-lea și XX, 1780–2000*, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 131.

²⁸ Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 163.

²⁹ *Ibidem*, p. 163–164.

astfel, noul posesor nu era unul „autentic”³⁰. Regăsim, aici, unul dintre legatele clasice ale gândirii conservatoare, susceptibilă să dea expresie unui organicism tenace și profund, bazat pe legătura indestructibilă dintre persoană și proprietatea sa; adică, trecând mult dincolo de o concepție contractualistă, subsumabilă unei viziuni juridice, ancorată în sfera dreptului civil modern³¹. Iată cum, pe de altă parte, ultimul lider conservator anticipa evenimentele care vor altera ideea de proprietate în spațiul românesc. Un salt cronologic și pericolul comunist este deja profetizat.

Discuția pe marginea raportului dintre interesul obștesc și chestiunea proprietății a traversat întreaga perioadă de dezvoltare modernă a României. Profilul statului era unul precumpănitor agrar, iar strategia creșterii economice trebuia să țină seama de cele două componente ale sale: marea proprietate funciară și cea mică, țărănească. Principala forță productivă a țării, angajată în agricultură, trebuia atrasă în construcția noii societăți moderne, în care toți cetățenii beneficiau de drepturi și îndatoriri egale. Reforma agrară din 1864 a lui Alexandru Ioan Cuza, care a avut ca efect împroprietărirea țăranilor și eliberarea lor de sarcinile feudale, a deschis un drum; însă, nu a creat acea clasă prosperă de mici proprietari, susceptibilă să devină coloana vertebrală economică și socială a unei monarhii constituționale. Marea proprietate funciară a rămas atotputernică, în condițiile în care, împreună cu statul, deținea 70% din suprafața arabilă a țării³². Sătenii nu posedau suficient pământ, iar moșierii nu dispuneau de forță de muncă și inventar propriu, astfel încât a fost necesară instituirea unei perioade de tranziție, bazate pe *regimul de învoielă*³³. Acordul dintre cele două părți se realiza sub forma unui contract scris, prin care țăranul accepta să îndeplinească un anumit volum de muncă sau să dea o parte a recoltei în schimbul folosirii unui lot de pământ. La început, obligațiile nu au fost atât de împovărătoare pentru țărani, dar, cu timpul, moșierii aveau să ceară garanții, pentru ca sătenii să presteze cuantumul de munci promise. Aplicarea contractelor a devenit apăsătoare pentru țărani, care nu reușeau să se conformeze termenilor impuși, riscând să fie aspru pedepsiți – prin intervenția doroanților ori a armatei –, vânzându-li-se animalele sau bunurile din gospodărie³⁴. Chiar dacă se recunoșteau neajunsurile economice ale sistemului existent, în linii mari, politica agrară urmărită de cele două partide de guvernământ – liberal și conservator – nu se deosebea în punctele sale esențiale. Răscoala din 1907, prin amploarea și violențele sale, zguduie din temelii întreaga societate, atrăgând atât atenția cercurilor conducătoare, cât și a opiniei publice, în sensul stimulării dezbaterilor cu privire la soluționarea problemei agrare. Deși legile votate în perioada imediat următoare aveau drept scop îmbunătățirea situației țăranimii, nu sosise încă vremea măsurilor radicale. În Manifestul-Program al Partidului Național Liberal din ianuarie 1911, se reafirma această poziție:

[...] preocupați de dezvoltarea firească și liniștită a Statului, am căutat și vom căuta în totdeauna, prin soluțiunile noastre, să desrădăcinăm ideia greșită și primejdioasă, pe care

³⁰ Andrei Sabin, *Proprietatea în viziunea lui Alexandru Marghiloman*, în „Conservatorul. Revistă de cultură politică”, iulie–decembrie 2006, an I, nr. 5–6, p. 14.

³¹ Vezi René Rémond, *Introduction à l'histoire de notre temps*, vol. 2, *Le XIXe siècle 1815–1914*, Éditions du Seuil, 1974, capitolul despre conservatorism.

³² Keith Hitchins, *România (1866–1947)*, ediția a II-a, traducere din engleză de George G. Potra și Delia Răzdolescu, București, Editura Humanitas, 1996, p. 173.

³³ Vezi *Istoria românilor*, vol. VII, tom II, *De la Independență la Marea Unire (1878–1918)*, coord. Gheorghe Platon, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 83–85.

³⁴ Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 175–176.

unele legislații agrare și unele făgăduieli interesate au sădit-o în sufletul țărănimei, că Statul poate și trebuie să fie distribuitorul direct și etern al pământului³⁵.

La rândul-i, Partidul Conservator își exprima disponibilitatea de a sprijini orice reformă care să ducă la constituirea unei proprietăți țărănești capabile să mențină echilibrul economic și social, numai să nu aducă atingere dreptului de proprietate. Căci, explică Alexandru Marghiloman, la 16 decembrie 1907, în discursul său din Camera Deputaților: „[...] dacă întotdeauna am fost pentru o țărănime răsărită, întărită și independentă, mai credem că, deasupra ei, neapărat trebuie să fie și o proprietate mare, luminată”³⁶. Aceasta din urmă are, potrivit omului politic conservator, cultura și mijloacele financiare care permit experimentarea invențiilor, introducerea ameliorărilor, selecționarea spețelor, crearea debușeelor de care poate profita, prin infiltrație, și proprietatea țărănească. Pentru că „viitorul depărtat este taina lui Dumnezeu”, Marghiloman considera că „nu poate să fie în România proprietate țărănească înflorită, fără complementul pe care îl poate trage numai de la proprietatea mare”³⁷. Împroprietărea țăranilor putea fi făcută, dar nu prin metoda brutală, revoluționară, a exproprierii, ci prin legi de vânzare din moșiile statului; în plus, relația dintre proprietari și săteni ar fi funcționat mai bine dacă ar fi existat libertatea de convenție a tocmelilor agricole.

Anul 1913 reprezintă o nouă fază în cadrul dezbaterii politice din jurul reformelor. În condițiile izbucnirii crizei balcanice și a ezitării României de a intra în război împotriva Bulgariei, liberalii amenință cu „sufragiul universal și o expropriație parțială a marii proprietăți”³⁸, pentru a crea o diversivune. Când lucrurile reintră pe făgașul normal, statul român ieșind cu un prestigiu sporit în urma încheierii Păcii de la București de către guvernul Maiorescu, este rândul liberalilor să se afirme. După ce își convinge propriii membri de partid – mulți dintre aceștia erau mari proprietari –, Ionel Brătianu obține acordul regelui Carol I pentru înfăptuirea reformelor agrare și electorală. Dar acestea urmau a fi realizate cu moderație și în înțelegere cu conservatorii: între ei, Alexandru Marghiloman era văzut ca unul fără de care schimbarea nu se putea face, întrucât el avea „puterea de a domoli patimile”³⁹. Odată ce șeful liberalilor lansează celebra scrisoare-program⁴⁰, în care menționează că este dreptul statului de a interveni „și prin expropriere” pentru creșterea proprietății țărănești, conservatorii se văd în situația dificilă de a găsi răspunsurile cele mai potrivite pentru a îmblânzi valul reformelor; dar și pentru a se reinventa, dacă mai doreau rămânerea pe scena politică. Adoptă un program în care declară că sunt gata să cerceteze „orice așezământ s-ar propune și care ar realiza progresul căutat, fără atingerea dreptului de proprietate, punct fundamental în Constituțiune și în starea noastră socială”⁴¹. Ei resping ideea conform căreia orice sătean

³⁵ Vezi *Manifestul-Program al Partidului Național Liberal din ianuarie 1911*, în Damian Hurezeanu, Gheorghe Sbârnă, *Partide și curente politice în România (1821–1918). Programe și orientări doctrinare. 150 de surse originale*, București, Editura Eficient, 2000, p. 179–183.

³⁶ Vezi dizertația lui Alexandru Marghiloman din Ședința Adunării Deputaților din 16 decembrie 1907, reprodusă în Alexandru Marghiloman, *Discursuri parlamentare 1895–1920*, vol. I, 1895–1911, ediție inedită și postfață de Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 2014, p. 418–428 (pentru citatul nostru, p. 428).

³⁷ *Ibidem*, p. 428.

³⁸ Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. I, *România și războaiele balcanice (1912–1913). România și Primul Război Mondial (1914–1919). Neutralitatea (1914–1916)*, ediție și introducere de Stelian Neagoe, București, Editura Scripta, 1993, p. 100.

³⁹ *Ibidem*, p. 147, însemnare din data de 4 ianuarie 1914.

⁴⁰ *Scrisoarea lui Ion I. C. Brătianu*, în „Democrația”, an I, nr. 12–13, 7 septembrie 1913.

⁴¹ Vezi *Programul Partidului Conservator din 1913*, în Damian Hurezeanu, Gheorghe Sbârnă, *op. cit.*, p. 258–262.

trebuia înzestrat cu pământ, propunând, în schimb, accesul la loturi destul de întinse țăranului harnic și priceput. Refuzând exproprierea, menționează ca soluții pentru întărirea proprietății mici și mijlocii: pământurile statului – aproximativ 500 000 ha; loturile mari, de peste 1 000 de pogoane, puse în vânzare, voluntar, de moșieri – anual peste 100 000 ha; loturile mici, pe care latifundiarii le-ar fi cedat în schimbul unui credit ieftin, obținut de țărani prin Bănci Populare. Mai mult decât atât, conservatorii susțin că transformarea proprietății mari trebuia girată de stat, căci nu era suficient a se da pământ țăranului; este necesar a-l pune în situația unei stăpâniri cu folos a acestuia. De aceea, se impunea o instrucție obligatorie la sate, o educație agrară de descentralizare administrativă.

Veniți la putere la începutul lui ianuarie 1914, liberalii comunică în Parlament hotărârea cu privire la revizuirea Constituției. Mirat de rapiditatea propunerilor, la numai trei zile de la deschiderea forului legislativ al țării și înainte ca o discuție asupra *Adresei* să fi avut loc, Alexandru Marghiloman declară, în numele Partidului Conservator că:

[...] pe cât de doritor este să înlesnească soluțiunea chestiunii agrare, pe atât consideră ca o siluire procedeele care nu sunt de natură a îndruma partidele politice și opinia publică spre cercetarea liniștită și documentară a celor mai bune mijloace de înfăptuire⁴².

Omul politic cere ca oponenții politici să pună „cărțile pe față” și să exprime clar care sunt căile lor de rezolvare a problemei agrare. Dacă se propunea exproprierea – „care poate fi legitimă dacă în schimb se dă o justă și prealabilă prețuire” –, rezulta întrebarea: cât lua din marea proprietate? Și, continua Marghiloman, nu pentru că apăra o clasă socială era nevoie să se știe, ci pentru că o mare proprietate era necesară, fără ea compromițându-se recoltele bune care făceau creditul și tăria bugetului nostru⁴³. Obține, astfel, de la prim-ministrul Ion I. C. Brătianu, îngăduința ca dezbaterile să se producă liber.

În celebrul discurs din 12 martie 1914, rostit în Senatul României, liderul conservatorilor face o amplă analiză a problemei agrare, dezvoltând prevederile programatice din noiembrie 1913. El respinge acuzațiile vehiculate atât în presă, cât și de politicienii opoziției, îndeosebi ideea că marea proprietate era vinovată de starea rea a țăranului român. Marghiloman arăta că una dintre cauzele slăbiciunii este inalienabilitatea lotului țărănesc din legea de la 1864. Aceasta crease:

[...] două pături de țărani: pătura țăranului silitor, harnic, voind să-și mărească exploatarea lui, și neputând-o; și pătura țăranului nevolnic care, prin faptul că a fost decretat proprietar, rămâne proprietar, dar vegetează din lipsă de cunoștințe, putere sau capacitate, pe lotul lui, atrofiind și acest lot al lui spre paguba economiei generale⁴⁴.

Astfel, țăranul muncitor nu a găsit pământ pe care să-l cumpere, cu rodul economiilor lui, iar cel slab nu a consimțit să-și întrebuințeze în alte direcții vechile îndeletniciri. O altă cauză este insuficiența dezvoltare industrială a României, populația rurală negăsind, în lumea urbană, debușeele necesare surplusului demografic. Conservatorii recunosc, prin vocea liderului lor, disproporția dintre proprietatea mare și cea

---

⁴² Vezi Ședința Senatului din 25 februarie 1914, reprodusă în Alexandru Marghiloman, *Discursuri parlamentare 1895–1920*, vol. II, 1911–1920, ediție inedită și postfață de Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 2014, p. 805–809 (pentru citatul nostru, p. 806).

⁴³ *Ibidem*, p. 806–807.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 810 (Ședința Senatului din 12 martie 1914).

mică, dar cred că procesul de îndreptare este unul evolutiv. Mai întâi ar fi fost de exploatat avutul de mână moartă aflat în proprietatea statului și care putea trece la țărani (aproximativ 600 000 ha), apoi pământul arabil să fie pus în vânzare pe piață. Problema însă a fost și rămâne lipsa unor instrumente eficiente de credit pentru săteni, care ar fi putut deveni proprietari și mai devreme, întrucât mulți moșieri și-ar fi pus bucuroși pământurile în vânzare. Soluția conservatorilor era Casa Centrală a Băncilor Populare, organ de stat menit să cumpere pământ (prin emisiune de obligațiuni) și să-l vândă apoi, în urma unor anchete serioase, țăranilor vrednici. Tot ea avea să se ocupe de colonizare – populația de la munte suferind cel mai mult de lipsa pământului, s-a propus strămutarea ei în zonele de câmpie – și de sancțiunea individuală, dacă era cazul. Marghiloman îndeamnă la prudență, căci apăruseră multe întrebări care-și așteptau răspunsul: care să fie sistemul exproprierii?; cât să se ia din proprietatea mare și cum să fie ea recompensată?; cum va fi acomodată reforma la particularitățile geografice?; se va ține cont de valoarea lotului de pământ? Așadar, înainte de întrunirea Constituantei, recomandă să se facă o anchetă amănunțită, care să facă posibilă prezentarea doctrinei fiecărui partid. Așa s-ar fi înlăturat atmosfera creată de guvernanți, asemănătoare unui „asalt al comunismului, ducând Statul acesta la o nivelare generală, la o sărăcie generală, la o mediocritate generală”⁴⁵.

Cum înaintarea reformelor nu putea fi oprită, conservatorii începeau să întrevadă o schimbare de optică. Sunt tot mai dese întâlnirile între principalii lideri, care cad de acord cu privire la expropriere⁴⁶. Și totuși Partidul Conservator refuză să facă parte din comisia reformelor, întocmită la data de 21 iulie 1914; iar izbucnirea războiului în Europa amână înfăptuirea programului liberal. Acesta ar fi fost, probabil mult mai moderat, întrucât, realizat sub imperiul înțelegerii între partide, concesiile nu ar fi întârziat să apară.

Evenimentele din anii 1916–1917 au determinat reluarea discuțiilor cu privire la revizuirea Constituției. Intrarea României în război, retragerea în Moldova, moralul scăzut al soldaților, în majoritate țărani, din cauza înfrângerilor suferite, schimbă total perspectiva în privința reformelor. La 22 martie 1917, regele Ferdinand promite ostașilor pământ și o mai largă participare la viața publică⁴⁷. De asemenea, guvernul de unitate națională de la Iași, în frunte cu prim-ministrul Ion I. C. Brătianu, face din reforme principalul obiectiv de politică internă. Proiectele propuse vizează introducerea votului universal pentru bărbații de peste 21 de ani, imediat după încheierea războiului; precum și lărgirea noțiunii de *utilitate publică*, pentru a determina creșterea suprafețelor gospodăriilor țărănești, în baza exproprierii pământurilor deținute de Coroană, instituțiilor publice și private, străinilor, moșierilor absenți din țară și a două milioane de hectare în plus, de la marea proprietate (care depășea 500 de hectare)⁴⁸. Se remarcă, astfel, o înțelegere mai amplă a reformelor, în condițiile în care conservatorii democrați se leapădă de vechile atitudini, iar marghilomaniștii rămân în teritoriul ocupat.

Cursul evenimentelor avea să conducă, implacabil, la asumarea unor soluții nedorite de conservatori. Revoluția din Rusia provoacă ieșirea acestora din război și obținerea unei păci separate cu Puterile Centrale. Rămasă izolată, România este silită

⁴⁵ *Ibidem*, p. 818.

⁴⁶ Marghiloman notează că, într-o discuție avută cu N. Filipescu, acesta îi declară: „[...] să dăm liberalilor posibilitatea de a expropria, odată și repede, iar ei să ne conceedă neatingerea legii electorale!” (vezi Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 150).

⁴⁷ Vezi, pe larg, Ion Agrigoroaiei, *Iași în anii 1916–1918*, I, *Opinie publică și stare de spirit în timp de război 1916–1917*, Iași, Editura Anteros, 1998, p. 145 și urm.

⁴⁸ Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 267–268.

și ea să semneze pacea. Chiar dacă obiectivul central al noului guvern, condus de Alexandru Marghiloman, era încheierea unui tratat mai avantajos pentru țară, în plan intern preocuparea sa majoră era circumscrisă problematicii legate de înfăptuirea reformelor agrare și electorală. Partidul Conservator marghilomanist înțelegea iminența acestora, însă dorea să le realizeze în parametri ceva mai restrânși decât cei propuși în 1917, încercând să îmbine nevoile populației cu convingerile sale politice. În adunarea generală de la Clubul conservator, la 22 mai 1918, Alexandru Marghiloman pledează pentru un tip de solidaritate între mica și marea proprietate, care să prevină dispariția acesteia din urmă. El sprijină constituirea clasei de proprietari mijlocii și menținerea unui maximum de producție în agricultură, admitând „principiile expropriațiunii pentru a putea ajunge la o dreaptă satisfacțiune a cerințelor claselor muncitoare”⁴⁹. Totuși, acestea erau acceptate ca ultimă soluție și numai cu „consimțământul marilor proprietari de a fi inițiatorii operei de înfrățire”⁵⁰. Șeful conservatorilor susține însă că, spre deosebire de liberali, va face reforma „cu deplină sinceritate, dar și cu maturitate, știind că aceasta este ultima expropriere care se mai poate concepe”⁵¹. El aduce argumentul că adversarii – prin reforma propusă în 1917 – nu au făcut altceva decât să dea expresie unei proclamații a unui principiu, unui program politic. Chiar promisiunea aceluia, care afirmă, prin vocea liderului lor politic, că „lucrările pentru întocmirea legilor, generală și specială, de expropriere pentru utilitate națională vor începe de îndată”⁵², s-a dovedit a fi demagogică și a relevat lipsa unei hotărâri ferme a liberalilor de a pune în practică ceea ce pretindeau. Stă mărturie, în acest sens, faptul că Parlamentul a lucrat din iulie 1917 și până în martie 1918, fără să întreprindă nimic în domeniul reformei agrare. Marghiloman afirmă că toată chestiunea agrară trebuie reconsiderată, întrucât s-a văzut că, după împrăștierea de la 1864, în 55 de ani, țărănimea nu a făcut progresele pe care trebuia să le facă. Motivele ar fi, în primul rând, inalienabilitatea lotului țărănesc, apoi lipsa instituțiilor de credit care să permită țăranilor să se folosească de circulația marii proprietăți. Pământul a fost împărțit tuturor, fără să se țină seama dacă sunt „muncitori sau nemuncitori, căruțași, hamali, beteranii, aprozi de tribunal”, așa încât opera agrară nu a dus la formarea unei clase țărănești solide. De aceea, șeful guvernului ține să rostească de la tribuna Parlamentului un adevăr: „nu toți țărani pot deveni proprietari rurali; nu există destul pământ ca să dai fiecărui cap de familie plugar un lot din care să poată trăi cu oarecare rost”, căci conservatorii nu vor „un țăran ofilit, ci unul cuprins, care să fie cea dintâi celulă de rezistență în conservarea și apărarea acestui Stat”⁵³. Și avea dreptate, deoarece nici reforma agrară din 1921, care a permis un transfer masiv de pământ de la marii moșieri la micii proprietari, prin expropriere a circa 6 milioane de hectare, nu a reușit să ducă la împrăștierea tuturor țăranilor sau la o prosperitate a acestora. Așadar, Marghiloman a încercat să pună în practică ideile conservatoare, care vizau crearea, într-o manieră organică, progresivă, a unei clase de proprietari rurali, formată din țăranii harnici și merituoși, care să preia pe parcurs sarcinile economice ale marii proprietăți. Mai mult decât atât, în condițiile în care reforma agrară lovea direct în puterea economică a moșierimii, iar votul universal în influența ei politică, partidele conservatoare se trezesc, dintr-odată, fără contact cu masa

⁴⁹ Adunarea generală de la Clubul conservator din București, în „Steagul”, an IV, nr. 15, 23 mai 1918.

⁵⁰ Marea întrunire conservatoare din Bârlad, în „Steagul”, an IV, nr. 21, 29 mai 1918.

⁵¹ Vezi discursul lui Alexandru Marghiloman din 20 iunie 1918, reprodus în Alexandru Marghiloman, *Discursuri parlamentare*, vol. II, p. 893–905 (pentru citatul nostru, p. 900).

⁵² *Ibidem*, p. 900.

⁵³ *Ibidem*.

electorală. Așadar, dorința de a atrage țărâtimea, pentru a o transforma într-o bază electorală solidă, capătă un contur mai accentuat. Sensul principal al legiuirilor agrare din 1918 a fost formarea unei puternice proprietăți mijlocii, care să-și asume răspunderea producției agricole; dar care să și închege osatura Partidului Conservator în condițiile „postreformă”⁵⁴, adică să susțină coloana vertebrală a unui sistem politic constituțional moderat. Ajutat de ministrul Agriculturii, Constantin Garoflid, celebru agronom și economist, Marghiloman a introdus obligativitatea dării în arendă a moșiilor de peste 100 de hectare către obștile sătești și grupurile de țărani, ca măsură temporară, ce avea să pregătească o reformă agrară sistematică, odată cu sfârșitul războiului⁵⁵.

După întorsătura pe care o iau evenimentele la sfârșitul anului 1918 și îndepărtarea lui Alexandru Marghiloman de la putere, influența lui politică dar și a partidului său a scăzut dramatic. Totuși, liderul conservatorilor nu încetează să-și afirme ideile cu privire la rezolvarea chestiunii agrare. Reforma părea inevitabilă, exproprierea era admisă, dar numai pentru a constitui o „țărâtime cuprinsă și rezistentă”⁵⁶. Manifestul Partidului Conservator-Progresist din 3/16 decembrie 1918 reiterea viziunea autorului său, accentuând că nu asupra întinderii suprafeței expropriate are rezerve de formulat, ci a utilizării ei optime. De aceea, cerea ca loturile mici să nu aibă sub 5 ha, iar cele mijlocii de la 25–100 ha, comasarea micii proprietăți țărănești, indivizibilitatea prin moștenire a lotului mic, libera circulație a pământurilor, un credit funciar țărănesc, credit ieftin sustras de la înrâurirea politicii, organizarea de Camere Agricole, dezvoltarea învățământului tehnic agricol⁵⁷.

Reformele promise în timpul războiului au fost introduse între anii 1918 și 1921, reflectând specificul condițiilor economice și sociale din fiecare provincie. În ultimă analiză, ele au fost realizate întrucât toate clasele sociale, inclusiv moșierii, au ajuns să recunoască neajunsurile vechiului sistem agrar. Mai mult decât atât, conservatorii, acceptând inevitabilul, sperau să folosească ocazia pentru a impune agriculturii o nouă organizare, care să-i sporească productivitatea⁵⁸. Așadar, făcând o comparație sumară a convingerilor lui Alexandru Marghiloman, exprimate de-a lungul timpului, cu cele afirmate în cadrul conferinței de la Institutul Social Român din 1923, reies consecvența opiniilor sale politice și miezul tare al doctrinei asumate de liderul conservator. Dacă apar diferențe, ele sunt motivate tactic, în urma noilor realități postbelice, și nu constituie nicidecum transformări de esență ideologică. În concluzie, doctrina conservatoare era, în opinia omului politic, „tradiționalistă și tradiționalismul ei o aduce să fie o politică religioasă și o politică de apărare a proprietății”⁵⁹. Ea nu făcea promisiuni utopice, fiind partizană a evoluției și nu a revoluției; de aceea, explică șeful conservatorilor, „nu este deseori apropiată de putere, mai mult, este în afară de putere”⁶⁰. Astfel, textul lui Alexandru Marghiloman este și anatomia unui eșec. Melancolia oratorului reprezintă o formă supremă de luciditate, el intuind capătul de linie al unei doctrine asumate o viață întreagă. Este o ultimă exprimare a convingerilor sale politico-ideologice, un veritabil cântec de lebadă al conservatorismului românesc, în expresia sa clasică.

⁵⁴ Vezi Ion Bulei, *op. cit.*, p. 623–625.

⁵⁵ Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 277.

⁵⁶ *Manifestul Partidului Conservator-Progresist (3/16 decembrie 1918)*, în *Conservatorismul românesc. Concepte, idei, programe*, p. 214–218.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 216.

⁵⁸ Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 346.

⁵⁹ Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 164.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 165.

ALEXANDRU MARGHILOMAN AND CONSERVATORY DOCTRINE.
TRADITION, PROPERTY AND RELIGION
(Summary)

Keywords: Alexandru Marghiloman, conservative, tradition, property, religion.

The political thought of Alexander Marghiloman acquires consistency and complexity during his long public career. Educated at school of Junimism, in the spirit of P. P. Carp and Maiorescu, became head of the Conservative Party in 1914, Marghiloman proves to be an inspiring and convincing doctrinarian. His conference, presented at the Romanian Social Institute, in 1923, is a conclusive proof evidence to that effect. He choose to explore the conservative doctrine in a new light, marked by profound changes caused by the First World War, explaining that it focuses on two central parts: the religious tradition and property, both being very necessary for harmonious evolution of a people.

ANDREI FLORIN SORA*

ÎN SLUJBA CUI? ADMINISTRAȚIA ȘI FUNCȚIONARIII PUBLICI ÎN „ROMÂNIA OCUPATĂ”, 1916–1918**

Ocuparea la sfârșitul anului 1916 a capitalei București și a unei mari părți a teritoriului României de către armatele Puterilor Centrale a însemnat un moment dificil nu doar pentru majoritatea locuitorilor, ci și pentru statul român și funcționarea acestuia. În următorii doi ani, supraviețuirea a fost o misiune dificilă atât pentru militarii de pe front, populația locală și refugiații din Moldova, cât și pentru cei rămași în teritoriul aflat sub ocupația Puterilor Centrale. Locuitorii din Dobrogea, Muntenia și Oltenia au avut de înfruntat un regim dur, răzbnător, adeseori înjositor, care avea ca scop principal o eficientă exploatare economică. Guvernul liberal condus de Ion I. C. Brătianu a dorit ca în teritoriile care urmau să intre sub controlul inamic, cu excepția Dobrogei (de Nord și de Sud), administrația – centrală (excluzând Ministerele de Război și Afacerile Străine) și locală – să devină o interfață între cetățenii români și ocupanți și, astfel, să îmbunătățească situația primilor și să le arate că nu au fost cu totul abandonați. Acestea erau misiunile secretarilor generali (delegați) și ale celorlalți demnitari și funcționari publici care nu au primit ordin precis să urmeze guvernul în Moldova. În acest sens, un rol esențial i-a fost atribuit lui Lupu Kostaki (scris și Kostache, Kostachi sau Costake), om politic conservator cu o îndelungată experiență în administrație. Serviciile publice din Muntenia și Oltenia, subordonate *Administrației militare* a Puterilor Centrale, pot fi considerate o modalitate prin care această ocupație a fost din punct de vedere economic mai profitabilă pentru cuceritori, față de o administrare directă și nemijlocită, fără ca majoritatea funcționarilor publici români rămași la post să se considere sau să fie percepuți după 1918 drept „colaboraționiști” sau „trădători”. Acuzațiile de colaboraționism au fost intens dezbătute în Moldova neocupată și, mai ales, după încheierea Marelui Război în societatea românească. Multe voci au cerut în 1918–1920, cât și în întreaga perioadă interbelică, pedepsirea, măcar morală, a „trădătorilor”.

Istoriografie

În ultimele decenii, problematica administrării teritoriului aflat sub control militar străin în Primul Război Mondial se evidențiază prin contribuții cu perspective variate

---

* Lect. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea din București.

** Unele idei și paragrafe ale acestei contribuții sunt o formă îmbunătățită a unor fragmente incluse de autor și în studiul *A challenging endeavour? Romanian administration in the territory occupied by the Central Powers (November 1916 – April 1917)*, în Claudiu-Lucian Topor, Alexander Rubel (coord.), „*The Unknown War*” from Eastern Europe: *Romania between Allies and Enemies (1916–1918)*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 2016, p. 191–205.

care se referă atât la cuceritori, cât și la teritoriile ocupate și mai ales la „colaboraționism”, cercetări din care nu lipsesc nici analizele comparative și abordările pluri-, inter- și transdisciplinare. Regândirea unor teme, întrebări mai complexe, metodologii novatoare, utilizarea unor surse numeroase și diverse datorează mult unor cercetători ca Vejas Gabriel Liulevicius¹, John N. Horne și Alan Kramer² și lista poate continua. Nu regăsim doar studii de caz ale unei singure regiuni sau țări³, ci și despre spații geografice din cadrul unor state aflate sub aceeași ocupație militară⁴. De asemenea, unele cercetări au studiat în profunzime un singur aspect, ca acela al legislației introduse⁵ sau al metodelor de îmbunătățire a rentabilității (spolierii) economice⁶. Nu în ultimul rând, trebuie amintite și organizarea de colocvii și conferințe internaționale pe această tematică⁷.

În ceea ce privește istoriografia română, lucrarea lui Constantin Kirițescu, a cărei a treia ediție a fost publicată în 1989, este în continuare esențială, nu doar pentru imaginea de ansamblu pe care o oferă despre români în timpul Marelui Război, cât și pentru faptul că este scrisă din perspectiva unui funcționar public, fin observator al multor transformări ale administrației din perioada 1916–1919⁸. Printre alte contribuții esențiale trebuie menționat studiul lui Mircea N. Popa, publicat în anul 1979⁹, dar și lucrările istoricului american Glenn E. Torrey¹⁰, care, de asemenea, oferă informații

¹ Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

² John N. Horne, Alan Kramer, *German Atrocities, 1914: A History of Denial*, New Haven, Yale University Press, 2001.

³ Sophie de Schaepe drijver, *La Belgique et la Première Guerre Mondiale*, Bruxelles, Archives & Musée de la Littérature, 2004; Larry Zuckerman, *The Rape of Belgium: The Untold Story of World War I*, New York, New York University Press, 2004; Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières: la police bruxelloise en 1914–1918 et 1940–1945*, Bruxelles, Académie Royale de Belgique, 2007; Philippe Nivet, *La France occupée, 1914–1918*, Paris, Armand Colin, 2011, sau numărul special *Military Occupations in First World War Europe* – al revistei *First World War Studies* (vol. 4, nr. 1/2013); Jesse Kauffman, *Elusive alliance: the German occupation of Poland in World War I*, Cambridge (Massachusetts), Londra, Harvard University Press, 2015.

⁴ Tamara Scheer, *Zwischen Front und Heimat: Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*, Peter Lang, 2009; Annette Becker, *Les cicatrices rouges, 1914–1918. France et Belgique occupées*, Paris, Fayard, 2010; Heiko Brendel, Emmanuel Debruyne, *Resistance and repression in occupied territories behind the Western and Balkan Fronts, 1914–1918: A comparative perspective*, în Wolfram Dornik, Julia Walleczek-Fritz, Stefan Wedrac (coord.), *Frontwechsel: Österreich-Ungarns „Großer Krieg” im Vergleich*, Wien, Böhlau, 2014, p. 235–258.

⁵ Jonathan E. Gumz, *Losing control: The Norm of Occupation in Eastern Europe during the First World War*, în Jochen Böhrer, Włodzimir Borodziej, Joachim von Puttkamer (coord.), *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*, München, Oldenbourg Verlag München, p. 69–86.

⁶ Reinhold Zilch, Jürgen Koppatz, *Okkupation und Währung im Ersten Weltkrieg: die deutsche Besatzungspolitik in Belgien und Russisch-Polen, 1914–1918*, Goldbach, Keip, 1994; Stephan Lehnstaedt, *Fluctuating between 'Utilisation' and Exploitation: Occupied East Central Europe during the First World War*, în J. Böhrer, W. Borodziej, J. von Puttkamer (coord.), *op. cit.*, p. 89–112.

⁷ De exemplu: conferințele *Wars and occupations in the first half of the 20th century* (Caen, 25 noiembrie 2008), *Occupations and transfers of experience. From one front to another; from one war to another* (Paris, 26 mai 2015).

⁸ Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, publicată în trei ediții: 1922–1924, 1925–1927 și respectiv în 1989.

⁹ Mircea N. Popa, *Primul Război Mondial*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978.

¹⁰ Glenn E. Torrey, *The Revolutionary Russian Army and Romania*, 1917, Pittsburgh, The Center for Russian & East European Studies, University of Pittsburgh, 1995 [tradusă în limba română în 2005]; idem, *Romania and World War I: A Collection of Studies*, Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 1998; idem, *Henri Mathias Berthelot: Soldier of France, Defender of Romania*, Iași, Banbury, The Center for Romanian Studies, Drake, 2001; idem, *The Romanian Battlefield in World War I*, Modern War Studies, Lawrence, University Press of Kansas, 2012, tradusă în limba română de Dan Criste sub titlul *România în Primul Război Mondial*, București, Meteor Publishing, 2014.

privind organizarea administrării teritoriului ocupat, instituția miniștrilor giranți și relațiile de subordonare, ale acestora și ale întregii administrații române, cu noii stăpâni.

Cele mai dense informații despre administrația publică în teritoriul românesc ocupat de armatele Puterilor Centrale sunt prezentate în lucrarea istoricului Emil Răcilă, apărută în 1981¹¹ și republicată sub un titlu parțial schimbat în 2005, însă fără modificări substanțiale ale textului¹². Un articol care sintetizează excelent principalele trăsături, instituțiile și mecanismele ocupației germane aparține lui Radu Tudorancea¹³, care a publicat și un volum în care analizează nu doar propaganda și cenzura din România în timpul Marelui Război, ci și ocupația germană și relația acesteia cu elitele românești¹⁴. Chiar dacă nu se oprește foarte mult la administrație și la funcționarii publici, readucerea în discuție a existenței unei consistente tabere germanofile, prezentarea principalilor exponenți ai acesteia, cât și cauzele și limitele colaboraționismului datorează mult lucrării istoricului Lucian Boia¹⁵.

Deși cercetările care studiază administrația locală, raporturile dintre români și cuceritori sau viața civililor într-o regiune/județ/oraș nu lipsesc nici înainte de 1989¹⁶ sau în anii 1990¹⁷, în ultimul deceniu se observă o creștere a numărului acestora: atât ediții de documente¹⁸ și monografii locale¹⁹, cât și studii privind viața cotidiană²⁰ sau

¹¹ Emil Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor pentru apărarea patriei în timpul primului război mondial: situația administrativă, economică, politică și socială a teritoriului românesc vremelnice ocupat, 1916–1918*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.

¹² Idem, *România în primul război mondial. Situația economică, social-politică și administrativă din teritoriul românesc vremelnice ocupat, 1916–1918*, București, Editura Argeș-Economistul, 2005.

¹³ Radu Tudorancea, *Ocupația germană în România Primului Război Mondial: mecanisme de control, vectori de imagine*, în „Studii și materiale de istorie contemporană”, nr. 1/2013, p. 107–129.

¹⁴ Idem, *Frontul de acasă. Propagandă, atitudini și curente de opinie în România primului război mondial*, București, Editura Eikon, 2015; a doua ediție a fost publicată în 2016.

¹⁵ Lucian Boia, „Germanofili”. *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, București, Editura Humanitas, 2012 [2009].

¹⁶ De exemplu: Ion Călin, *Ocupația germană la Craiova în anii 1916–1918*, în SAI, nr. VIII/1966, p. 297–307; Elena Popescu, Constantin Căzânișteanu, *Documente privitoare la unele forme de rezistență ale maselor populare din teritoriul vremelnice ocupat, 1916–1918*, în „Studii”, tom 20, nr. 4, 1967, p. 641–651; Corneliu Tamaș, Petre Bardășu, Sergiu Purece, Horia Nestorescu-Bălcești, *Județul Vâlcea în anii primului război mondial*, două volume, [Muzeul Memorial „Nicolae Bălcescu”], Bălcești pe Topolog, 1979.

¹⁷ Șerban Rădulescu-Zoner, Beatrice Marinescu, *Bucureștii în anii primului război mondial, 1914–1918*, București, Editura Albatros, 1993; Corneliu Rașcu, *Bucureștii în vâltoarea Primului Război Mondial, 1914–1918*, București Editura Teora, 1993; Petru Obodariu, *Județul Putna în timpul Primului Război Mondial*, în Horia Dumitrescu (coord.), *România și Primul Război Mondial*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Focșani, Editura Pallas, 2014 [1998], p. 305–313.

¹⁸ Mihaela Dudu (coord.), *Documente privind istoria Craiovei în timpul Primului Război Mondial*, Arhivele Naționale. Serviciul Județean Dolj, Craiova, Editura Aius, 2016.

¹⁹ Constantin I. Stan, *Buzăul și Râmnicu-Sărat în anii ocupației germane (1916–1918)*, Buzău, Editura Editgraph, 2008; Polin Zorilă, *Prahova în anii Primului Război Mondial*, teză de doctorat, Universitatea din București, Facultatea de Istorie, 2016; Marinela Sima, *Focșanii sub ocupația germană în anii Primului Război Mondial (1916–1918)*, Focșani, Editura Pallas, 2012; Mădălina Maria Iosifescu, *Județul Muscel în anii Primului Război Mondial*, Câmpulung, Editura Larisa, 2013; Bogdan-Constantin Dogaru, *Structurile Ministerului de Interne în Răsboiul de Întregire a neamului: spionaj, contraspionaj și acțiuni speciale în județul Putna-Vrancea: 1916–1919*, Focșani, Editura Atec, 2015; Maria Aurelia Diaconu, *Oltina sub ocupația germano-austro-ungară*, în Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru, Oana Tămaș (coord.), *Primul Război Mondial. Perspectivă istorică și istoriografică*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2015, p. 241–250; Ioan Munteanu, *Robia germană. Brăila sub ocupația dușmanului, 23 decembrie 1916 – 10 noiembrie 1918*, Brăila, Editura Proilavia, 2016.

²⁰ Antonel Urse, *Aspecte ale cotidianului brăilean în timpul ocupației germane din Primul Război Mondial (1916–1918)*, în „Analele Universității «Dunărea de Jos» din Galați”, seria Istorie, tom 11/2012, p. 157–175; Cornel Popescu, *Viața cotidiană în perioada ocupației germane din timpul Primului Război*

care se apleacă asupra unei tematici precise²¹. Amintim și volumul coordonat de Cătălin Negoită și Zafir Ilie, despre presa Primului Război Mondial, reunind mai multe comunicări prezentate la cel de-al VII-lea congres al Asociației Române de Istorie a Presei (Galați, aprilie 2014), unele dintre acestea utile cercetării administrației publice și vieții cotidiene între 1916 și 1918²². Perspectiva economică se regăsește într-un capitol al cărții lui Cristian Constantin dedicată comerțului cu cereale la gurile Dunării²³. O altă abordare tematică, așteptată de mult în istoriografia română, o constituie apariția recentă a cărții lui Alin Ciupală, despre femeile din România în marea conflagrație²⁴. Nu în ultimul rând, trebuie menționat faptul că unele servicii publice și instituții ale statului au făcut în ultimii ani obiectul unor cercetări mai aprofundate: Căile Ferate Române²⁵, Banca Națională a României²⁶ sau Biserica Ortodoxă Română²⁷.

Relațiile dificile din timpul Primului Război Mondial dintre reprezentanții Puterilor Centrale (cu precădere germanii) și români au fost tratate în ultimele decenii mai ales de către cercetători străini, printre care amintim pe Elke Bornemann²⁸, Jürgen Schmidt²⁹, Günter Klein³⁰, Harald Heppner³¹, Lisa Meyerhofer³² sau David Hamlin. Cartea Lisei

Mondial. București, Ars Docendi, 2014; Cristian-Șerban Tudor, *Viața urbană din România în timpul celor două războaie mondiale: 1916–1918, 1941–1944*, teză de doctorat, Universitatea din București, Facultatea de Istorie, 2016.

²¹ Nadia Manea, *Reclame și bani în Bucureștiul ocupat (1916–1918)*, în „Historia Urbana”, tomul XX, 2012, p. 217–231; Claudiu-Lucian Topor, *Sensibilități religioase în vremea Marelui Război. Români, bulgari și moaștele Sfântului Dimitrie*, în *AȘUI, Istorie*, nr. LX, 2014, p. 551–555; Cristian-Șerban Tudor, *Activitatea de divertisment din București în timpul ocupației germane din 1916–1918. Teatrul și cinematograful*, în „Studium – revista studenților, masteranzilor și doctoranzilor în istorie”, nr. VIII, 2015, p. 119–133.

²² Cătălin Negoită, Zafir Ilie (coord.), *Presa Primului Război Mondial*, București, Tritonic, Axis Libris, 2015. Printre studiile publicate în acest volum menționăm pe cele ale lui: Sorin Preda, „Protestul mut” și cenzura militară, în *presa gălățeană a anului 1918*, p. 351–364; Liviu-Iulian Roman, *Dificultățile generate de pierderile teritoriale și retragerea în Moldova – ecouri în presa ieșeană din prima jumătate a anului 1917*, p. 405–420; Raluca Tudor, *Nicolae Iorga – editorialist în vreme de război. Reprezentarea dușmanului în editorialele din „Neamul Românesc”, 1916–1918*, p. 501–522; Lucian-Vasile Szabo, *Activitatea lui Ioan Slavici la „Gazeta Bucureștilor”*, p. 445–464.

²³ Cristian Constantin, *Comerțul cu cereale la gurile Dunării: integrarea pe piață, structuri productive și infrastructura de transport (1829–1940)*, Brăila, Muzeul Brăilei „Carol I” – Editura Istros, 2018, p. 373–399.

²⁴ Alin Ciupală, *Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial*, Iași, Editura Polirom, 2017.

²⁵ Ilie Popescu, *Căile Ferate Române în timpul Primului Război Mondial*, Club Feroviar, [București], 2012.

²⁶ *Banca Națională a României în timpul Primului Război Mondial. Simpozionul de istorie și civilizație bancară „Cristian Popișteanu”*, prefață de Mugur Isărescu, București, [Banca Națională a României], 2011.

²⁷ Constantin Claudiu Cotan, *Biserica Ortodoxă Română în timpul Primului Război Mondial*, București, Editura Universitară, 2015; Dorin Demostene Iancu, *The Romanian Orthodox Church under German Military Occupation 1916–1918. A reassessment of the Metropolitan Conon's Attitude*, în Claudiu-Lucian Topor, Alexander Rubel (coord.), *op. cit.*, p. 206–215.

²⁸ Elke Bornemann, *Der Frieden von Bukarest*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1978.

²⁹ Jürgen Schmidt, „Political Police” and German Occupational Forces in Romania, Fall 1918, în „The Journal of Intelligence History”, vol. 1, nr. 2, iarna 2001, p. 145–148.

³⁰ Günter Klein, *Die deutsche Besetzung in Rumänien von 1916 bis 1918 im Lichte der deutschen Weltkriegsmemorialistik*, în Krista Zach, Cornelius R. Zach (coord.), *Deutsche und Rumänen in der Erinnerungsliteratur. Memorialistik aus dem 19. und 20. Jahrhundert als Geschichtsquelle*, München, Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas – IKS Verlag, 2005, p. 145–160.

³¹ Harald Heppner, *System an seiner Grenze oder Zufall? Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916–1918*, în Gerald Lamprecht, Ursula Mindler, Heidrun Zettelbauer (coord.), *Zonen der Begrenzung. Aspekte kultureller und räumlicher Grenzen in der Moderne*, Bielefeld, Transkript, 2012, p. 51–58; idem, *Im Schatten des „großen Bruders”. Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916–1918*, în „Österreichische Militärische Zeitung”, nr. 45, 2007, p. 317–322.

³² Lisa Meyerhofer, *Making Friends and Foes. Occupiers and Occupied in First World War Romania, 1916–1918*, în Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian (coord.), *Untold War. New*

Meyerhofer, *Zwischen Freund und Feind: deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918*, publicată în 2010, reprezintă un demers necesar și bine documentat, care ar trebui tradus și în limba română. În două studii publicate în 2009 și, respectiv, în 2013, David Hamlin studiază raporturile de subordonare economică dintre români și germani, demonstrând, o dată în plus, cât de mult a contat pentru Germania intrarea României în război și, implicit, ocuparea și rapida rentabilizare economică, în profitul germanilor, a unei mari părți a teritoriului românesc³³. Într-un alt articol, același autor analizează evoluția imaginii pe care germanii o aveau despre români și, mai ales, schimbarea survenită în august 1916³⁴, confirmând șocul resimțit de Germania la „trădarea” României³⁵ și necesitatea pedepsirii României neloiale, idee regăsită nu doar la formatori de opinie – ziaristi, scriitori –, ci și la simplii soldați, trădarea fiind atribuită în principal elitei și nu tuturor categoriilor sociale românești³⁶. Într-un articol publicat în 2017, David Hamlin sesizează importanța acordată de către germani protejării propriilor cetățeni și militari din România ocupată, prin eficientizarea serviciilor medicale, schimbare care nu se observă și în grija pentru populația autohtonă³⁷. O parte dintre ideile prezentate în aceste articole, completate de o analiză foarte precisă, facilitată de către arhivele germane, se regăsesc în volumul publicat de către David Hamlin, în 2017, în care aprofundează relațiile româno-germane între 1914 și 1918, din perspectiva imperialismului german³⁸.

Administrația românească în primele luni de război; retragerea în Moldova

Intrarea României în Război împotriva Austro-Ungariei în seara zilei de 14/27 august 1916 nu a însemnat în plan intern doar declararea stării de asediu, ci și faptul că „puterile de care era investită autoritatea civilă pentru menținerea ordinii și poliției” au trecut în mâinile „autorității militare”, iar prefecții de județe, personalul polițienesc și de siguranță au fost militarizați, fiind „asimilați cu gradele ierarhiei militare”³⁹. În calitatea lor de militari în rezervă, numeroși funcționari publici au fost rechemati sub arme. Pentru suplinirea acestei absențe, în locul mobilizaților au fost reangajați pensionari sau au fost menținuți în serviciile publice persoane care obținuseră deja dreptul de pensionare⁴⁰. Până în acest moment al cercetării, nu am identificat, în cadrul Ministerului de Interne, un plan de organizare a administrației, elaborat înainte de declarația de război a României, care să prevadă modalitatea de funcționare a serviciilor publice, în cazul scenariului negativ al cuceririi teritoriului de către armatele Puterilor Centrale. Pe de altă parte, statul român a reflectat la administrarea teritoriilor care urmau să fie

---

Perspectives in First World War Studies, Leiden, 2008, p. 119–149; și mai ales *Zwischen Freund und Feind: deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918*, München, Martin Meidenbauer, 2010.

³³ David Hamlin, „Dummes Geld”: Money, Grain, and the Occupation of Romania in WWI, în „Central European History”, nr. 42, 2009, p. 451–471; *The Fruits of Occupation: Food and Germany's Occupation of Romania in the First World War*, în „First World War Studies”, vol. 4, nr. 1/2013, p. 81–95.

³⁴ Idem, „Wo sind wir?” *Orientalism, Gender and War in the German Encounter with Romania*, în „German History”, vol. 28, nr. 4, decembrie 2010, p. 424–452.

³⁵ *Ibidem*, p. 427.

³⁶ *Ibidem*, p. 436, 438.

³⁷ Idem, *Disease, Microbiology, and the Construction of a Colonial Space: Romania and the Central Powers in the First World War*, în „War & Society”, vol. 36, nr. 1/2016, p. 31–43.

³⁸ Idem, *Germany's Empire in the East. Germans and Romania in an Era of Globalization and Total War*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2017.

³⁹ *MOF*, nr. 107, 14/27 august 1916, p. 5402.

⁴⁰ De exemplu, în ziua 16/29 august 1916, Nicolae Vasilescu, fost registrator la Ministerul Justiției și pensionar al Statului, a fost „chemat” în aceeași funcție (*MOF*, nr. 150, 5/18 octombrie 1916, p. 6577).

cucerite de trupele sale. Astfel, printr-un decret regal „dat în București”, chiar în ziua de 14/27 august 1916, votat de Parlament în decembrie 1916, s-au simplificat formalitățile prin care orice funcționar public și magistrații de la toate instanțele judecătorești puteau fi „delegați a îndeplini temporar orice funcțiune sau însărcinare publică în țară sau în teritoriile ce eventual s-ar ocupa de armatele române”⁴¹. Prin această modificare, funcționarii delegați își păstrau și postul lor, perioada din funcția de delegat adăugându-se, în plus, ca vechime; nu se mai aplica legea cumulului și erau suspendate mai multe incompatibilități pentru agenții statului⁴².

Invadarea teritoriului românesc în toamna anului 1916 de către trupele Puterilor Centrale și apoi retragerea în Moldova a familiei regale, a Parlamentului, a Guvernului, a Armatei și a unui număr mare de refugiați⁴³ au creat o situație fără precedent atât pentru populația civilă, cât și pentru instituțiile publice și funcționarii rămași în teritoriul ocupat. În momentul în care avansul trupelor Puterilor Centrale spre București a devenit iminent, guvernul a cerut funcționarilor publici să nu-și abandoneze posturile dacă nu aveau ordinul superiorilor și, acolo unde era posibil, să asigure în continuare bunul mers al administrației. De altfel, pentru angajații din administrația teritorială și locală din județele din Oltenia și Muntenia nu a fost încurajată retragerea, așa cum s-a întâmplat anterior în cazul agenților statului din Dobrogea. În vederea unei cât mai eficiente funcționări a serviciilor publice și pentru a preîntâmpina absența unor ordine superioare și a unei scurtcircuitări a relației dintre centru și administrațiile locale – datorate războiului –, cât și pentru a limita amploarea nemulțumirilor chiar din interiorul instituțiilor statului, funcționarii publici au fost plătiți cu trei luni în avans⁴⁴. Este posibil ca această măsură să fi avut efectul invers: de a-i face pe unii dintre funcționari să-și părăsească postul și obligațiile de serviciu și, fără un ordin în acest sens, să se refugieze cu familiile lor în Moldova. Un alt semn al încercărilor statului român de a limita suferințele celor rămași l-a constituit și încredințarea filogermanului Alexandru Marghiloman a unui milion de lei de la guvern „pentru operele de asistență în lipsa lui”⁴⁵.

Numeroși martori oculari, printre care îl amintim pe Constantin Kirițescu, au descris tensiunile din birourile ministerelor din București și demersurile *slujbașilor statului*, care doreau să se regăsească pe listele privilegiaților ce primeau acceptul să se retragă în mod oficial cu guvernul în Moldova:

Toată ziua [12/25 noiembrie 1916] ministerele au fost teatrul unor lupte înverșunate. Se da lupta pentru înscrierea pe lista fericitorilor aleși. Miniștrii erau asaltați, implorați. Cum se poate să fie lăsat *tocmai el?* Toate motivele ce puteau mișca inimile miniștrilor erau invocate [...]. Prin cancelariile și culoarele ministerelor se încrucișau figurile importante și radioase ale *aleșilor*, care-și șopteau la ureche ultimele dispoziții, cu acelea disperate ale abandonaților, ocoliți de cei dintâi. La unele autorități, conducătorii, în graba și enervarea preparativelor, au neglijat sau [au] uitat a înștiința pe funcționari de necesitatea dureroasă a despărțirii și a îmbărbăta pe cei rămași. De aceea, plecarea autorităților dădea uneori impresia neîndreptățită de fuga unei minorități privilegiate cu abandonarea majorității sacrificate⁴⁶.

⁴¹ Decretul regal nr. 27999 din 14/27 august 1916, publicat în *MOF*, nr. 236, 11/24 ianuarie 1917, p. 7602.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ În ceea ce privește refugierea populației în Moldova, se apreciază că aproximativ 10% dintre cetățenii cu domiciliul în teritoriul ocupat au ales această cale (E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 79).

⁴⁴ C. Kirițescu, *op. cit.*, ediția a III-a, text ales și stabilit de Costin Kirițescu, Mircea N. Popa și Lucia Popa, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 555.

⁴⁵ Alexandru Marghiloman, *Note politice*, însemnare din data de 17/30 noiembrie 1916, vol. II, 1916–1917, București, 1927, p. 310.

⁴⁶ *Ibidem*; C. Kirițescu, *op. cit.*, 1989, vol. I, p. 555.

Există numeroase mărturii, mai mult sau mai puțin documentate, mai mult sau mai puțin pertinente, care aduc acuzații guvernanților și înalților funcționari publici, pentru modul în care fuseseră evacuate Oltenia, Muntenia și Dobrogea și chiar pentru lipsa de compasiune față de semenii lor a unor membri ai elitei politice. Unul dintre cei mai criticați a fost ministrul Alecu Constantinescu, zis „Porcu”, care conform lui Constantin Argetoianu ar fi încărcat și transportat la Iași 17 vagoane „îmbăcsite cu tot ce avea pe casă”⁴⁷. Același Constantin Argetoianu amintește de afacerile prefectului de Gorj, Numa Frumușanu, „care a evacuat la Iași materialul Crucii Roșii și ce a mai putut rechiziționa în județ în ultimul moment și a vândut totul în Moldova”, apreciind, incorect credem noi, „că fiecare prefect și primar a făcut la fel”⁴⁸.

Descriind retragerea autorităților din capitală, Constantin Kirișescu concluziona:

În așteptarea ceasurilor grele, Capitala se golea încetul cu încetul. Marea mulțime a rămas însă, cei fără mijloace și fără puțințe, cei fără recomandării și fără automobile... Au rămas și funcționarii, atât cei lăsați cu ordine speciale, cât și cei care, nefiind sub steag sau neavând însărcinări legate de apărarea țării, au socotit că e datoria lor să rămână, pentru a încerca să asigure – cu toate riscurile – continuitatea funcționării instituțiilor publice românești⁴⁹.

Funcționarii publici rămași în teritoriul (care urma să fie) ocupat; secretarii generali

Cu certitudine, guvernul condus de Ion I. C. Brătianu a conștientizat faptul că nu trebuia creat un vid administrativ și era necesar ca autorități legale și recunoscute să se interpună între cuceritori și cetățenii români și, de ce nu, de a arăta populației că statul român nu îi abandonase în totalitate. Acesta din urmă a fost și unul dintre argumentele pentru care o parte a familiei prim-ministrului României nu a luat drumul pribegiei. Printr-un *artificiu instituțional*, misiunea de a asigura bunul mers (atât cât se putea) al serviciilor publice a revenit unor înalți funcționari publici: secretarii generali titulari sau delegați la conducerea ministerelor care mai puteau să fie menținute în teritoriul ocupat. Dintre acești demnitari ai statului român, un rol esențial în administrarea țării și în relația cu ocupații i-a revenit lui Lupu Kostaki, însărcinat de către guvernul Brătianu la conducerea Ministerului de Interne. Printr-o decizie ministerială din data de 11/24 octombrie 1916, Lupu Kostaki, membru în acel moment al Consiliului Administrativ Permanent din cadrul Ministerului de Interne, a fost numit secretar general delegat al acestui minister, exercitând ultima demnitate în absența titularului de drept⁵⁰, și nu în locul acestuia, cum unii dintre memorialiști au lăsat să se înțeleagă⁵¹. Această numire a fost publicată în „Monitorul Oficial” foarte târziu, în numărul din 16/29 noiembrie 1916⁵²,

⁴⁷ Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. III, partea a V-a (1916–1917), București, Editura Humanitas, 1992, p. 64.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ C. Kirișescu, *op. cit.*, vol. I, 1989, p. 554.

⁵⁰ „În lipsa d-lui C. Dimitriu, secretar general titular al ministerului, este însărcinat a îndeplini această funcțiune d. Lupu Kostaki, membru în consiliul administrativ permanent” (*MOF*, nr. 185, 16/29 noiembrie 1916, p. 7273).

⁵¹ Vasile Th. Cancicov, *Impresiuni și păreri personale din timpul Războiului României. Jurnal zilnic, 13 august 1916 – 31 decembrie 1918*, vol. I, București, Atelierele Societății „Universul”, 1921, notă din 15/28 noiembrie 1916, p. 187.

⁵² Această numire a fost publicată și în ziarul de mare tiraj „Adevărul” (an XXXIX, nr. 10667, 17/30 noiembrie 1916, p. 2), la rubrica *Ultimele informațiuni*.

unde apărea o altă decizie ministerială, semnată cu o zi mai devreme de către ministrul de Interne, Vasile G. Morțun, prin care același Lupu Kostaki putea aproba în numele ministrului orice cheltuieli bugetare ale Ministerului de Interne⁵³. Apropiat al liderului conservator Petre P. Carp, pe care îl considera prietenul și șeful său politic⁵⁴, dar în relații prietenești și cu ministrul Vasile Morțun, Lupu Kostaki îndeplinise în mai multe rânduri funcția de prefect, atât sub marea guvernare liberală (1876–1888), cât și, după 1888, sub conservatori.

Un model asemănător de numire – prin decizii ministeriale – a unor secretari generali delegați⁵⁵ se observă și pentru alte ministere, pentru care nu se stabilise evacuarea totală⁵⁶. În lipsa titularului, directorul general al Regiei Monopolurilor Statului în Ministerul de Finanțe, Oscar Kiriacescu, a fost însărcinat la 12/25 noiembrie 1916 să preia demnitatea de secretar general delegat al acestui minister. În aceeași zi, Mihai Popescu a fost delegat să îndeplinească „atribuțiunile” de secretar general al Ministerului Cultelor și Instrucțiunii, la fel și C. Bobeșiu, la Ministerul Industriei și Comerțului, unde era directorul administrativ al Contabilității. În ziua de 14/27 noiembrie 1916, inginerul George Panait, inspector general în cadrul Ministerului Lucrărilor Publice, a fost delegat, în absența titularului, secretar general al acestui minister. În schimb, la Ministerul de Justiție, potrivit propriilor sale afirmații, secretarul general George D. Nedelcu a „fost lăsat în București pentru a conduce administrațiunea justiției în timpul ocupațiunii”⁵⁷, acesta fiind singurul secretar general titular care nu s-a refugiat cu guvernul la Iași. De asemenea, conform lui Constantin Bacalbașa, atunci când guvernul se retrăgea spre Moldova, Dimitrie (Dumitru) S. Nenițescu ar fi exercitat funcția de secretar general la Ministerul de Război⁵⁸ și a rămas în București, informație care nu ni se pare plauzibilă, deoarece serviciile acestui minister au fost mutate în totalitate în Moldova și era o instituție fundamentală pentru supraviețuirea statului român. Spre deosebire de Ministerul de Interne, celelalte numiri de secretari generali delegați s-au realizat doar atunci când pierderea Bucureștiului și retragerea în Moldova au devenit ipoteza principală de lucru a guvernului român.

Unii dintre secretarii generali delegați au început să exercite foarte repede noile responsabilități. Într-un moment în care Bucureștiul nu fusese încă în totalitate evacuat, în „Monitorul Oficial” din 17/30 noiembrie 1916 au fost publicate mai multe decizii ministeriale semnate de secretarii generali delegați, pentru desemnarea unor directori delegați. În cazul Ministerului de Finanțe s-a considerat necesar ca în „Monitorul Oficial” să se precizeze faptul că secretarul general (titular), Alexandru Gh. Alex Alexandridi, și secretarul general delegat, Oscar Kiriacescu, „au puteri egale de a semna în locul ministrului”, motivația numirii celui din urmă fiind explicată prin „strămutarea la Iași a unei părți din serviciile ministerului de finanțe, pentru ca să se poată lucra în ambele părți”⁵⁹.

O mărturie interesantă privind modalitatea de alegere a secretarilor generali delegați – care rămăneau în București – este oferită de I. G. Duca, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice (ianuarie 1914 – ianuarie 1918):

⁵³ *MOF*, nr. 185, 16/29 noiembrie 1916, p. 7273.

⁵⁴ BAR, Colecția Manuscrise, Lupu C. Kostaki, *Memoriile unui trădător, 1850–1919*, (A 1825), f. 55.

⁵⁵ Lista secretarilor generali delegați se regăsește și în George D. Nedelcu, *Justiția română sub ocupațiune, 23 noiembrie (6 decembrie) 1916 – 24 aprilie 1918 (7 mai) 1918*, București, 1923, p. 16, nota 2.

⁵⁶ Vezi și V. T. Cancicov, *op. cit.*, vol. I, notă din 15/28 noiembrie 1916, p. 187.

⁵⁷ G. D. Nedelcu, *op. cit.*, p. 7.

⁵⁸ C. Bacalbașa, *Capitala sub ocupația dușmanului*, [Brăila], Editura Alcalay & Calafeteanu, 1921, p. 22.

⁵⁹ *MOF*, nr. 189, 20 noiembrie/3 decembrie 1916, p. 7321.

Eu, la Ministerul de Instrucție și la Culte am lăsat majoritatea funcționarilor pe loc, am expediat la Iași, împreună cu secretarul general, care dealtminteră era ieșean, pe aproape toți directorii și pe administratorul Casei Bisericii, cu o echipă redusă de funcționari subalterni. Administratorul Casei Școalelor, vrednicul Mihai Popescu, era prea bolnav ca să fie luat de la casa lui, i-am lăsat deci ministerul în sarcină⁶⁰.

În nota sa din jurnal, din data de 17/30 noiembrie 1916, arhiepiscopul Raimond Netzhammer amintește de vizita lui Grigore Pișculescu, cunoscut sub pseudonimul literar de Gala Galaction, delegatul Casei Bisericii, menționând faptul că:

[...] în București ne aflăm de pe acum fără conducere superioară și fără guvern, adică miniștrii și funcționarii de stat au plecat. Ministrul cultelor și al învățământului ar fi plecat azi în zori, la ora 1. Mi se pare, că domnul Pișculescu este acum cel mai înalt funcționar din Ministerul Cultelor la București⁶¹.

Scriitorul I. C. Vissarion, angajat la departamentul de Cenzură Militară, subordonat ministrului I. G. Duca, atribuie celui din urmă o măsură prin care să se permită retragerea în Moldova a acelor funcționari care doreau să plece și care, cel mai probabil, a fost folosită și la alte instituții:

În Ziua de 12 Noiembrie st. v. 1916 domnul ministru Duca ne spuse pe scurt „Cenzura Militară se mută la Iași. Care aveți bani și credeți că o să puteți trăi acolo, primiți ordine de servicii să mergeți; care nu aveți mijloace, primiți ordine de servicii să rămâneți pe loc. Nu vreau să am regrete că v’am târât în Moldova să muriți de foame ori de boale. Vă las să vă decideți singuri [...]”⁶².

Pe de altă parte, în ziua de 18 noiembrie/1 decembrie 1916, un memorialist avizat, Vasile Th. Cancicov, nota în jurnalul său: „[...] guvernul ca să înlesnească fuga funcționarilor, le dăduse lefa cu anticipație pe 3 luni, acum s’a răzgândit”, adăugând că mai multe instituții (Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Curtea de Conturi, Casa de Depuneri) ar fi comunicat în ziare „funcționarilor refugiați, inclusiv șefii de birou că, dacă nu se întorc la post până în cutare zi, vor fi înlocuiți”⁶³. Astfel, la rubrica *Ultimele informațiuni* din „Adevărul” erau publicate mai multe notificări ale unor instituții publice (Direcția Casei Centrale a Meseriilor, Creditului și Asigurărilor Muncitorești sau Ministerul de Finanțe) prin care se cerea funcționarilor nemobilizați să se prezinte la serviciu, în caz contrar fiind destituiți și obligați să restituie salariul primit anticipat pe trei luni⁶⁴. „Universul” informa în câteva rânduri, nu foarte ușor de găsit în pagină, că Ministerul Instrucțiunii și Cultelor cerea doar „funcționarilor inferiori, inclusiv șefilor de birou, nemobilizați, să se prezinte la serviciu până la 22 noiembrie 1916”, în caz contrar urmau să fie înlocuiți⁶⁵.

Chiar dacă bătălia pentru București s-ar fi încheiat cu victoria armatei române, faptul că deja o parte a instituțiilor statului și angajații lor se retrăseseră în Moldova făcea necesar să existe doi secretari generali, deoarece pentru mai multe ministere

⁶⁰ I. G. Duca, *op. cit.*, p. 64.

⁶¹ Raimond Netzhammer, *Arhiepiscop în România. Jurnal de război, 1914–1918*, profil de E. S. Mons. dr. Ioan Robu, notă asupra ediției, postfață și indice de I. Dumitri-Snagov, București, 1993, p. 162.

⁶² Ion C. Vissarion, *Sub călcâi (note și schițe din timpul Nemților)*, vol. I (12 septembrie 1916 – 1 februarie 1917), București, Editura Cartea Românească, 1922, p. 65.

⁶³ V. T. Cancicov, *op. cit.*, vol. I, notă din 18 noiembrie/1 decembrie 1916, p. 193.

⁶⁴ „Adevărul”, an XXXIX, nr. 10671, 21 noiembrie/4 decembrie 1916, p. 1.

⁶⁵ „Universul”, an XXXIV, nr. 321, 19 noiembrie/2 decembrie 1916, p. 2.

funcționau, în paralel, două administrații centrale: una la București și una la Iași⁶⁶. La Ministerul de Război și la Ministerul Afacerilor Străine nu au fost numiți astfel de reprezentanți ai guvernului Ion I. C. Brătianu⁶⁷, deoarece nu exista nicio rațiune ca aceste ministere să mai funcționeze în teritoriul ocupat de către trupele inamice. De altfel, funcționarilor celor două ministere li s-a cerut în mod explicit să nu rămână în teritoriul pe care guvernul și armata română îl părăseau.

Odată cu decizia de capitulare a Bucureștiului, unele ministere au încetat *de facto* să mai funcționeze la București, nu doar Ministerul de Război, Ministerul Afacerilor Străine, ci și, potrivit lui C. Kirițescu, Ministerul Lucrărilor Publice și Ministerul Industriei și Comerțului⁶⁸, unde totuși fuseseră numiți secretari generali delegați. Istoricul Emil Răcilă menționează că în 1917, la București, funcționa Ministerul Lucrărilor Publice⁶⁹, fără ca în fruntea acestuia să se afle un secretar general delegat/ministru girant. În „Monitorul Oficial” nu am găsit vreo mențiune privind numirea sau delegarea unui secretar general delegat care să asigure funcționarea Ministerului Agriculturii și Domeniilor și după retragerea unei mari părți a autorităților și instituțiilor statului la Iași. Totuși, în decembrie 1916, secretar general și șef *de facto* al Ministerului Agriculturii și Domeniilor de la București era Grigore Antipa, numire analizată succint de către Lucian Boia. După Primul Război Mondial, Grigore Antipa sublinia că ar fi fost chemat în această demnitate publică de către Oscar Kiriacescu⁷⁰.

Retragerea autorităților în Moldova a fost percepută de mulți dintre contemporani ca o părăsire a cetățenilor de către guvern, dar și ca o modalitate a liberalilor de a evita orice colaborare cu germanii și aliații lor. Au existat încercări din partea autorităților și a presei de a limita dimensiunea evacuării spre zonele aflate încă departe de câmpul de luptă. Totuși, atât retragerea civililor, cât și a militarilor s-a realizat cu mare dificultate și cu multe pierderi: drumuri aglomerate și blocate, trenuri întârziate și foarte aglomerate, refugiați flămânzi, insuficient pregătiți pentru exod, o deficitară asistență acordată de către instituțiile statului cetățenilor săi, care erau speriați și doreau să se retragă din fața trupelor Puterilor Centrale. Situația dramatică a acelor zile poate fi înțeleasă mai bine prin lectura presei sau a memorialisticii epocii. Prima pagină a ziarului „Universul” din zilele de 19 și 21 noiembrie 1916 includea mai multe articole care aveau rolul să încurajeze populația și să sublinieze că Regele este la datorie (articolul *Motiv de mândrie națională*)⁷¹, dar și texte (*Stați locului*⁷², *De ce fugiți?*⁷³, *Nebunia exodului*⁷⁴) prin care se încerca pregătirea psihologică a românilor privind iminenta ocupație militară și mesajul că cel mai bine este ca populația civilă să nu își părăsească localitățile de domiciliu, pribegia putând fi mult mai dureroasă față de ocupația străină.

În teritoriul deja cucerit sau care urma să intre sub controlul forțelor militare ale Puterilor Centrale s-a prevăzut ca serviciile publice românești să funcționeze în continuare sau, cel puțin, până la preluarea și asumarea responsabilităților de către noii „stăpâni”. Lupu Kostaki și alți înalți funcționari români ar fi trebuit să joace rolul de

⁶⁶ Vezi situația de la Ministerul de Justiție, *MOF*, nr. 187, 20 noiembrie/3 decembrie 1916, p. 7321.

⁶⁷ G. D. Nedelcu, *op. cit.*, p. 16, nota 2.

⁶⁸ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, 1989, p. 267.

⁶⁹ E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 108.

⁷⁰ Pentru mai multe detalii, vezi L. Boia, *op. cit.*, p. 138.

⁷¹ „Universul”, an XXXIV, nr. 323, 21 noiembrie/4 decembrie 1916, p. 1.

⁷² *Idem*, nr. 322, 19 noiembrie/2 decembrie 1916, p. 1.

⁷³ *Idem*, nr. 323, 21 noiembrie/4 decembrie 1916, p. 1.

⁷⁴ *Ibidem*.

interfață între administrația românească și Puterile Centrale. Această „delegație guvernamentală” a fost percepută de filogermanul Theodorian Carada având ca model delegația franceză din 1871, din Bordeaux⁷⁵. Constantin Kirițescu subliniază faptul că secretarii generali delegați au fost „desemnați dintre persoanele *necompromise* față de dușman, sau chiar dintre cele simpatice acestuia”⁷⁶. Opțiunea lui Ion I. C. Brătianu de a lăsa în fruntea administrației figuri cunoscute pentru neadeziunea la război de partea Antantei poate fi înțeleasă prin prisma necesității de a încerca să se obțină un tratament mai bun din partea ocupantului, temerile fiind sporite de imaginea negativă pe care germanii o lăsaseră deja în Belgia și în nordul Franței⁷⁷. De asemenea, civilii români erau înspăimântați și de zvonurile privind cruzimea soldaților bulgari. La toate acestea s-au adăugat dificultatea de a găsi produse de bază și destrămarea familiilor prin plecarea unora dintre membrii acestora în Moldova. Numeroșii funcționari publici care nu au primit ordinul sau acceptul să urmeze guvernul în Moldova ar fi trebuit să asigure interesele populației locale și comunicarea cu ocupantul.

Administrația militară a Puterilor Centrale în România: organizare, instituții, legislație

Modalitatea de organizare și de administrare a României de către Puterile Centrale a fost gândită în prealabil de către germani și discutată cu ceilalți aliați la Berlin, în zilele de 28–29 octombrie 1916, și la Viena, în zilele de 20 și 30 noiembrie 1916⁷⁸, urmărindu-se obținerea rapidă a unor beneficii economice cât mai mari. David Hamlin rezumă ce reprezenta, în toamna anului 1916, pentru Germania noul teritoriu:

[...] la momentul cuceririi, România a fost transformată dintr-un inamic, într-o proprietate, o comoară care trebuie protejată și de care trebuie avut grijă. Exploatarea cu succes a acestui activ necesita cooperarea elitei românești, față de care germanii erau acum puternic ambivalenți⁷⁹.

Modelul de administrare al teritoriului românesc era cel implementat deja în Belgia și Serbia⁸⁰.

În primele luni, coordonarea forțelor Puterilor Centrale în administrarea României ocupate s-a realizat de către *Kaiserliches Gouvernement* (Guvernământul Imperial). În această perioadă, „forța principală executivă” a constituit-o Inspectoratul 15 Etape⁸¹. Teritoriul a fost împărțit în cinci zone militare, în funcție de reședințele comandamentelor militare; fiecărei zone îi corespundeau două-trei comandaturi de etapă⁸². Zonele militare au funcționat până în luna ianuarie 1917, când linia frontului de pe Siret și

⁷⁵ M. Theodorian-Carada, *Efemeridele. Însemnări & amintiri, 1908–1928*, Roman, 1937, p. 68.

⁷⁶ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. I, 1989, p. 555.

⁷⁷ Popularizarea crimelor germane din Belgia și Franța s-a realizat nu numai prin anumite publicații periodice, ci și prin tipărirea unor lucrări cu impact emoțional puternic, ca aceea a poetului flamand Émile Verhaeren (*La Belgique sanglante*), apărută în 1916 la editura Facla, în peste 5 000 de exemplare, în traducerea lui Nichifor Crainic, sub titlul *Belgia însângerată*.

⁷⁸ E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 89–90.

⁷⁹ D. Hamlin, „*Wo sind wir?*”, p. 427.

⁸⁰ M. A. Diaconu, *op. cit.*, p. 244.

⁸¹ E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 92.

⁸² Aceste zone erau: 1) Zona comandaturii București (partea nordică a județului Ilfov și capitala); 2) Zona Pitești (județele Argeș, Olt, Romanați, Râmnicu Vâlcea, Teleorman); 3) Zona Craiovei (județele Dolj, Gorj, Mehedinți); 4) Zona Ploiești (includea județele Dâmbovița, Muscel, Prahova, Vlașca); 5) Zona Călărași (sudul județului Ilfov, județul Ialomița). Vezi E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 92–93.

Gurile Dunării s-a stabilizat și a fost creată *Administrația militară de ocupație (Militär-Verwaltung in Rumänien*, prescurtată MVR), subordonată *Marelui Cartier (Înaltului comandament) al grupului de armate Mackensen – OKM (Ober-Kommando Mackensen)*, cu reședința la *Athenée Palace* din București. Demnitatea de guvernator militar a revenit contelui Erich Franz Theodor Tüllff von Tscheppe und Weidenbach⁸³, general de infanterie, secondat de către colonelul Hentsch, șef al Statului Major al *Administrației militare de ocupație* în România. Pe lângă guvernatorul militar, din partea fiecăruia dintre cele trei state care alături de Germania aveau trupe în România ocupată, se afla câte un atașat⁸⁴.

În teritoriul românesc aflat în Primul Război Mondial sub controlul Puterilor Centrale, care însuma aproximativ 100 000 de km² (din cei 130 903 km² ai României în 1916)⁸⁵, au existat patru zone de organizare militară⁸⁶:

– cea mai mare parte a teritoriului ocupat (circa 65 000 km²) se afla sub controlul *Administrației militare (Gebiet der Militär Verwaltung)*⁸⁷;

– zona Etapelor (*Etappengebiet*), se întindea de-a lungul râului Buzău, din Carpați până la Dunăre, organizată în scopul de a permite o eficientă aprovizionare pentru trupele aflate în prima linie;

– zona Armatei a IX-a (*Operationsgebiet*), care cuprindea teritoriul de graniță cu România neocupată, și unde aveau loc operații militare: o zonă formată din județele Buzău, Râmnicu-Sărat, Putna și Brăila. Conducerea militară și administrarea acestor județe revenea direct șefului suprem al armatei de ocupație;

– Dobrogea de nord, cu precizarea că județele Caliacra și Durostor au fost încorporate de către Bulgaria, iar o mare parte a Deltei Dunării a rămas sub controlul guvernului de la Iași. Dacă în primele luni Dobrogea de nord s-a aflat sub autoritate bulgară, ulterior cele două foste județe au fost administrate colectiv de către cei patru aliați (Germania, Austro-Ungaria, Bulgaria și Turcia).

Administrația militară de ocupație includea numeroase organe administrative: *Comandamentul suprem militar*, care rezolva problemele generale și de ordin militar; *Verwaltungsstab* (Statul major administrativ) care răspundea de aspectele administrative, financiare, de aprovizionare, telecomunicații, transporturi și care avea mai multe secții; *Wirtschaftsstab* (Statul major economic) – organizat inițial pe zece secții, ulterior 17 secții⁸⁸; *Militärverwaltungspolizei* (Poliția administrativă militară)⁸⁹. Comunicarea

⁸³ Arhiepiscopul Netzhammer menționează că generalul Tüllff, moșier în Silezia, era interesat de culturile agricole, însămânțări și cantitatea producției (R. Netzhammer, notă din 13 iunie 1917, *op. cit.*, p. 213).

⁸⁴ Din partea Austro-Ungariei a fost numit generalul Sandler, căruia i-a succedat colonelul Kontz, din partea Bulgariei generalul Tantiloff, iar din partea Turciei Osman Nizami-Pașa (C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, 1989, p. 268).

⁸⁵ E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 81.

⁸⁶ Conform lui Emil Răcilă, forțele armate ale Puterilor Centrale au ocupat în cele trei provincii românești – Oltenia, Muntenia, Dobrogea (inclusiv județele Durostor și Caliacra) – 22 din cele 34 de județe (Putna doar parțial), 156 de plăși și 2 304 localități. Dacă se ia în calcul anul 1912, 71,82 % din populația României din acest an avea domiciliul în teritoriul ocupat (*ibidem*, p. 81).

⁸⁷ *Administrația militară* includea județele: Mehedinți, Gorj, Dolj, Romanați, Olt, Vâlcea, Argeș, Muscel, Dâmbovița, Prahova, Teleorman, Vlașca, Ilfov, Ialomița (*ibidem*, p. 91).

⁸⁸ Cele 17 secții erau: Procurarea de alimente și furaje; Agricultură; Expediții transporturi, procurarea de vagoane pentru transport, expediția mărfurilor pe Dunăre, căi ferate, centralizarea datelor privind transporturile; Materii prime și fabricate de război; Statistica și distribuția; Uleiurile minerale; Industria lemnului; Silvicultura și vânatul; Electrotehnica; Utilizarea mașinilor; Pescuitul; Minele; Întreprinderile industriale de război; Chestiuni economice în general; Financiare; Contenciosul; Chestiuni muncitorești.

⁸⁹ O prezentare succintă și clară a organizării *Poliției militare* este realizată de către Eugen C. Decusară, *România sub ocupațiune dușmană*, fascicul I, *Organizarea și activitatea poliției militare*, București, 1920.

oficială dintre *Administrația militară de ocupație* și administrația românească se realiza în limba germană, ceea ce a dus și la angajarea ca traducători a unor persoane care cunoșteau atât germana, cât și limba română, o parte dintre aceștia fiind evrei⁹⁰. Germanizarea era vizibilă și în ceea ce privește schimbarea numelor de străzi, piețe, hoteluri, restaurante etc.

În memoriile sale, în nota corespunzând zilei capitulării Bucureștiului, arhiepiscopul Netzhammer scria faptul că în ziua anterioară ar fi fost oprit pe stradă de „un român”, care i-ar fi spus: „Este bine că vin nemții! Acum va fi, în sfârșit, și la noi ordine”⁹¹. Este adevărată constatarea că ocupația Puterilor Centrale (în special germană) a adus birocratizare, rentabilitate economică și administrativă, dar nu în folosul românilor, dimpotrivă.

În vederea eficientizării exploatarei economice în teritoriul ocupat, la 28 aprilie 1917 a fost înființată Comisia economică mixtă din România (*Rumänischer Wirtschaftsverband*), coordonată de un comitet, condus de un președinte german și formată din reprezentanți ai Puterilor Centrale, ai Ministerelor de Interne și al Agriculturii și Domeniilor și ai altor instituții (bănci, sindicate agricole) românești. Această structură, reprezentată și la nivel districtual, realiza o legătură în plan economic între administrația românească și *Wirtschaftsstab*⁹², din conducere făcând parte și români: Lupu Kostaki, Grigore Antipa etc.⁹³.

Teritoriul Munteniei și Olteniei a fost organizat în 14 districte militare, numerotate de la I la XIV, care au înlocuit vechile județe, dar au păstrat de regulă și granițele și denumirile acestora. În fruntea acestora se aflau *comandaturile de district*, 11 erau germane și trei erau austro-ungare (Romanați, Dâmbovița, Vâlcea). La nivel teritorial-administrativ inferior comandaturilor de district se aflau *comandaturile de etapă* (germane) – de la două până la cinci comandaturi de etapă pe district (în total 32) – și respectiv *comandaturile de stațiuni de etapă* (austro-ungare) – KUK/*Kaiserlich und Königlich* (Comandatura de etapă imperială și regală) – zece la număr. În Dobrogea au existat cinci comandaturi de etapă și economice, însă subordonate direct *Administrației germane de etape Dobrogea*. Etapele constituiau o noutate, fiind specifice ocupației militare, și includeau trei sau patru plăși.

Primul ziar publicat în teritoriul românesc aflat sub administrația Puterilor Centrale a fost „Bukarester Tagblatt” (începând cu 28 noiembrie/11 decembrie 1916), a cărui apariție fusese întreruptă, dar urmată la scurt timp de ediția sa în limba română, „Gazeta Bucureștilor” (din 12/25 decembrie 1916); cu toate că, în iarna anului 1916–1917, difuzarea acestor ziare în afara Bucureștiului nu a fost ușoară. O mărturie a faptului că, de la început, Puterile Centrale au tratat România ca pe un teritoriu supus ocupației militare, este și publicarea chiar în primul număr de la intrarea României în război al „Gazetei Bucureștilor” a unui ordin (în limbile germană și română) emis de către *Guvernământul imperial* privind rechizițiile⁹⁴.

Deși a fost inițial suprimată, justiția românească și-a reluat parțial activitatea în martie 1917⁹⁵, cu mențiunea că nu se poate vorbi, nici în acest domeniu, de independență în raport cu noii cuceritori. Hotărârile nu se mai dădeau în numele regelui

⁹⁰ Vezi și I. Munteanu, *op. cit.*, p. 7.

⁹¹ R. Netzhammer, *op. cit.*, nota din ziua de 23 noiembrie/6 decembrie 1916, p. 170.

⁹² L. Meyerhofer, *Making Friends and Foes...*, p. 126.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ „Gazeta Bucureștilor”, an XXXVIII, nr. 194, 12/25 decembrie 1916, p. 2.

⁹⁵ E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 111.

Ferdinand, ci în numele legii⁹⁶. În locul membrilor Curții de Casație care se retrăseseră la Iași, au fost numiți alți membri, din rândul magistraților rămași în teritoriul ocupat. De asemenea, funcționa o Justiție militară, organizată în mod special pentru apărarea intereselor germane. În acest sens, la București a fost creată o instanță supremă de judecată – *Tribunalul Guvernământului imperial*, al doilea nivel de organizare fiind cel al tribunalelor imperiale de la București, Craiova, Constanța, iar al treilea fiind constituit de către tribunale militare de judecată, în cadrul fiecărei comandaturi de district sau de etapă⁹⁷.

Cuceritorii au avut grijă să implementeze un sistem polițienesc dur cu populația autohtonă, dar eficient pentru îndeplinirea obiectivelor lor (inclusiv o poliție de siguranță cu obiective clare, ca urmărirea întrunirilor politice, a oamenilor politici cu viziuni antantofile, dar și de contraspionaj). Pedepsele erau foarte drastice. Călătoriile românilor în teritoriul românesc ocupat de către Puterile Centrale nu erau ușor de realizat, fiind necesară obținerea unor permise de călătorie eliberate de către comandaturile de etapă (instituite printr-o ordonanță adoptată în ianuarie 1917). Pentru români era obligatorie purtarea permanentă a biletelor de identitate (introduse în aprilie 1917). Amintim că în zona de control administrativ exercitată de către Armata a IX-a funcționa și o poliție secretă de campanie (*Geheime Feldpolizei*)⁹⁸. Numărul militarilor aparținând Puterilor Centrale și al acelor folosiți în serviciile de administrație a fost unul foarte ridicat⁹⁹. Conform lui Emil Răcilă, la nivelul unei comandaturi de etapă, personalul militar era în număr de aproximativ 350–400 de oameni¹⁰⁰. Mai ales în primele luni, românii s-au plâns cel mai mult de militarii bulgari¹⁰¹, acuzații și nemulțumiri substanțiale existând împotriva reprezentanților tuturor celor patru armate străine.

De la început, noul regim a fost vizibil nu doar prin prezența trupelor străine, cât și prin adoptarea unei legislații care să permită și să asigure cuceritorilor un control economic total. Pentru îndeplinirea acestui obiectiv, nu doar menținerea ordinii publice era vitală, ci și o administrare fără costuri mari și care să presupună o bună cunoaștere anterioară a condițiilor economice și sociale la nivel local. Cuceritorii au cerut funcționarilor publici care nu se refugiaseră în Moldova să rămână la post, demiterile din administrație datorându-se, în general, unui sentiment anti-german puternic manifestat anterior. Existența unei administrații publice românești a facilitat rentabilizarea economică a teritoriului românesc ocupat de către Puterile Centrale, cu cheltuieli umane și materiale reduse. De altfel, până în vara anului 1918 revoltele populației au fost limitate ca număr, intensitate și răspândire geografică. Totuși, pe lângă această colaborare, rezistența românilor nu a lipsit: au existat arestări și condamnări pentru ascunderea și sprijinirea unor militari români evadați din lagărele de prizonieri, acuzații de spionaj etc., încercări de scăpa de rechiziționări și confiscări, dar și rele tratamente, rămase nepedepsite, aplicate românilor de către soldații Puterilor Centrale. Deși a fost aproape

⁹⁶ T. V. Cancicov, *op. cit.*, vol. I, p. 426.

⁹⁷ E. Răcilă, *România în primul război mondial...*, p. 84.

⁹⁸ Pentru mai multe informații, vezi J. Schmidt, *op. cit.*, p. 145–148.

⁹⁹ Vezi E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 105.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 106.

¹⁰¹ Într-o anchetă realizată după 1918 despre pagubele provocate în județul Teleorman de către trupele Puterilor Centrale există, printre altele, mențiuni privind crimele (25 la număr) sau violurile de care s-au făcut vinovați militarii străini. Victime ale violurilor sunt menționate 24 de persoane (cu siguranță numărul acestora era mult mai mare), inclusiv doi bărbați, dintre care 22 erau atribuite trupelor bulgare, o acuzație de viol germanilor și una dintre acuzații împotriva bulgarilor și turcilor, care ar fi acționat împreună. Serviciul Arhivelor Județene Teleorman, fond Prefectura Județului Teleorman (inv. 502), dosar 3/1919, f. 21, 22.

un caz singular, trebuie subliniată existența, de la sfârșitul anului 1916 și până în vara anului 1917, a unui grup de partizani în județele Gorj și Mehedinți – coagulat în jurul învățătorului Victor Popescu, sublocotenent în armata română, cu acțiuni curajoase împotriva forțelor de ocupație¹⁰². Rezistența societății românești împotriva *Administrației militare de ocupație* a început să crească în vara anului 1918, pe fondul veștilor pozitive privind o pace în defavoarea Puterilor Centrale, cât și datorită revenirii soldaților români demobilizați.

Cadrul legal al administrației de ocupație l-au constituit *ordonanțele militare*, foarte numeroase, aduse la cunoștința populației prin intermediul unor publicații periodice speciale cu denumiri explicite¹⁰³. Putem vorbi de o inflație de reglementări, ordine și circulare în aproape orice domeniu, ca de exemplu: obligativitatea indicării în documentele și actele oficiale a datei după „calendarul Gregorian și ora Europei centrale” (începând cu 19 decembrie 1916/1 ianuarie 1917, ora 0)¹⁰⁴, „răspândirea de știri inexacte”, confiscarea băuturilor alcoolice¹⁰⁵, „semnarea de primăvară”, modalitățile de fabricare a anumitor produse și interzicerea fabricării unor produse (ca, de exemplu, săpunul), zilele de sacrificare a animalelor, „culegerea de buruieni medicale de către populație”, despre „muștele columbace”, fotografierea și aparatele de fotografiat sau perceperea taxelor comunale pentru câini etc.¹⁰⁶ Dacă unele dintre reglementări priveau aspecte cu consecințe minore pentru ansamblul teritoriului ocupat, altele arătau foarte clar intențiile cuceritorilor, în special ale germanilor. În vederea unei cât mai profitabile străngeri a contribuțiilor publice ale populației, ordonanța nr. 62 din data de 31 martie 1917 decidea ca la comandaturile districtuale să se înființeze „un oficiu de Administrație financiară cu o casă administrativă care să ia asupra-și afacerile Administrației financiare române”¹⁰⁷. Mai mult, ordonanța din 5 mai 1917 a comandantului suprem al Grupului de Armate von Mackensen stabilea un impozit pentru cheltuielile *Administrației militare* din teritoriul românesc, care urma să se realizeze inițial printr-un împrumut la Banca Națională din București, ulterior străngerea impozitelor revenind județelor¹⁰⁸, suma pentru fiecare județ fiind fixată de către Administrația militară de ocupație condusă de către generalul Tülff von Tschepppe und Weidenbach¹⁰⁹. Alte reglementări au urmărit reluarea și rentabilizarea percepției impozitelor, a taxelor de timbru și de înregistrare. Spolierea economică a românilor s-a realizat și prin punerea în circulație a unor bilete de bancă, fără acoperire, cu care se realizau plățile în teritoriul

¹⁰² Pentru mai multe informații, vezi Dan Neguleasa, *Victor Popescu. Documente*, în „Oltenia”, an II, nr. 12, 1998, p. 217–234; Hadrian Gorun, *Învățătorul gorjean Victor Popescu în mentalul colectiv*, <http://hadrian-gorun.blogspot.ro/2011/05/invatatorul-gorjean-victor-popescu-in.html>, accesat în data de 7 ianuarie 2018.

¹⁰³ *Ordonanțe pentru populația României în coprinsul administrației militare* (publicație periodică apărută între 25 februarie 1917 și 14 iunie 1918, 67 de numere), *Foaia de ordonanțe pentru populația civilă în teritoriul român ocupat* (publicată între iunie și noiembrie 1918), *Foaia de ordonanțe a comandantului suprem von Mackensen; Foaia de ordonanțe a Administrației militare*.

¹⁰⁴ *Ordonanță privitoare la sărbătorile și la socoteala timpului în teritoriul român ocupat*, în Grigore Pherekyde, *Colecțiunea ordonanțelor pentru populația României în cuprinsul administrației militare*, București, Tipografia Cultura, 1918, p. 13–14.

¹⁰⁵ *Confiscarea de vin, vin spumos, băuturi spirtoase, tescovină și drojdia de vin, precum și aparatele din pivnițele de vin și mijloacele pentru tratarea vinului și pentru combaterea stricării vinului*, în *ibidem*, p. 16–17.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 30.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 44–45.

¹⁰⁹ Cea mai mare sumă trebuia să fie strânsă de către administrația județului Ilfov (86 de milioane de lei), urmat de Dolj (20 de milioane de lei), iar cea mai mică sumă trebuia colectată din județul Muscel (4,5 milioane de lei). Vezi *ibidem*, p. 45.

ocupat, emise de către Banca Generală Română. Între decembrie 1916 și octombrie 1918 au fost emise bilete de bancă reprezentând aproximativ 2,2 miliarde de lei, fabricate la monetăria Germaniei pe o hârtie de slabă calitate, cu înscrisul în limba română și cu puține semne de siguranță.

Administrația și funcționarii publici; relația dintre români și „cuceritori”

Cunoaștem în linii mari modul în care apreciau/considerau Puterile Centrale, și în special germanii, relația dintre administrația militară de ocupație și cea românească: neîncredere în aparatul birocratic și în funcționari, o legislație defectuoasă și o aplicare deficitară a acesteia. Serviciile publice românești au fost subordonate *Administrației militare de ocupație* a „Cvadruplei Alianțe” și s-au aflat sub coordonarea resortului administrativ al acesteia, *Verwaltungsstab* (Statul major administrativ). Puterile Centrale, în special Germania, au administrat și spoliat România ocupată cu concursul funcționarilor români: prefecți, directori de prefectură, administratori de plasă, primari, notari comunali, agenți de poliție etc. Istoricul Emil Răcilă consideră că:

Rațiunea păstrării anumitor instituții românești a avut la bază contribuția pe care o puteau aduce în realizarea scopurilor urmărite de administrația germană, privind menținerea ordinii, efectuarea rechizițiilor, asigurarea încartuirii trupelor străine, exploatarea economică, probleme de aprovizionare etc.¹¹⁰

Menționăm faptul că în administrația civilă românească a crescut numărul filogermanilor, dar și al etnicilor germani¹¹¹. Unul dintre aceștia a fost Franz Eitel, proprietarul unui atelier pentru fabricarea uneltelor agricole la Râmnicu Vâlcea, care a devenit prefect al județului Vâlcea¹¹². De asemenea, de multe ori, administrația românească a fost neputincioasă la unele dintre ilegalitățile soldaților și funcționarilor militari ai Puterilor Centrale, fiind necesară comunicarea la București și intervenția înalților funcționari români (Lupu Kostaki) sau a unor lideri politici conservatori (P. P. Carp, Al. Marghiloman) pentru a încerca să se facă dreptate (înlăturarea sau transferarea militarilor și a funcționarilor „nedemni” ai cuceritorilor și, în cel mai bun caz, pedepsirea lor).

Din momentul intrării trupelor germane în București, conducerea administrației române și interfața cu autoritățile de ocupație au fost asigurate de către Lupu Kostaki, secretarul general delegat al Ministerului de Interne. Între noiembrie 1916 și martie 1917 se observă o funcționare deficitară a administrației centrale și mai ales locale. Pentru această perioadă sunt greu de reperat numirile de personal de la nivelul prefecturilor, administrațiilor de plasă sau al primăriilor. În paralel, în mediile politice românești din teritoriul ocupat s-a pus în discuție desființarea prefecturilor și înființarea a patru regiuni – gubernii¹¹³. O schimbare substanțială s-a produs în martie 1917, când locul secretarilor generali (delegați) a fost luat de miniștri giranți, numiți de către guvernatorul imperial Tülff von Tschepe und Weidenbach. Astfel, prin ordonanța nr. 26 din 12 martie 1917:

¹¹⁰ E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 109.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² Sabin Lungoci, *Evoluția demografică în Râmnicu Vâlcea din cele mai vechi timpuri până în prezent*, în „Buridava”, nr. VIII, 2010, p. 156.

¹¹³ Vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. II, p. 406.

Cu încuviințarea Administrației militare din România, conducerea ministerelor de mai jos a fost luată, în calitate de giranți, de către domnii [...]: Lupu C. Kostaki: Ministerul de Interne [...]; Dim. S. Nenițescu: Ministerul de Finanțe [...]; Dr. Antipa: Ministerul de Domenii [...]; Al. G. Hinna: Ministerul de Justiție [...]; C. Litzica: Ministerul Instrucțiunii și Cultelor [...]¹¹⁴.

Despre aceste numiri, Alexandru Marghiloman comenta: „Acești domni se intitulează «guvern» și se joacă de-a miniștrii. Dar fiecare departament își are curatorul german și Germanii vor face numirile în funcțiunile administrative”¹¹⁵. Șerban Rădulescu-Zoner și Beatrice Marinescu consideră că, prin numirile giranților, putem vorbi de „un simulacru de guvern, al cărui șef nedeclarat era P. P. Carp”¹¹⁶. De fapt, adevăratul guvern al României ocupate era *Administrația militară de ocupație*, iar subordonarea miniștrilor giranți față de aceasta era evidentă. În plus, între miniștrii giranți nu exista un consens general, ceea ce făcea ca rolul de arbitru să fie jucat de germani. Puterea secretarilor generali (delegați), ulterior a miniștrilor giranți, a fost limitată.

Numirile miniștrilor giranți au fost anunțate populației de „Gazeta Bucureștilor” din data de 14 aprilie 1917 și au generat, la rândul lor, la nivel teritorial, schimbări de prefecti, de subprefecți și de administratori de plasă (în cele 14 județe/districte subordonate *Administrației militare*), numirea sau confirmarea unor primari și notari. Toate acestea voiau să inducă ideea unei normalități, ceea ce nu exista în realitate: la nivel central și local, decidenții erau reprezentanții Puterilor Centrale, iar țara se afla sub ocupație străină. Mai mult, „o altă dispoziție” (nr. 88), din 23 aprilie 1917, a „oficializat” faptul că „atribuțiile convenite guvernului țării sau a unui ministru se îndeplinesc de Administrația Militară în România”¹¹⁷.

Dintre secretarii generali (delegați) de minister în momentul intrării trupelor germane în București, în demnitatea de ministru girant (*Verweser*), în martie 1917, îl regăsim doar pe Lupu Kostaki. Câteva luni mai târziu, Constantin Litzica a fost înlocuit, din funcția de ministru girant, cu Virgil Arion. Trebuie avut în vedere faptul că, în alegerea miniștrilor giranți, ocupanții au ținut cont de opțiunile elitelor germanofile. În ceea ce privește traseul anterior al miniștrilor giranți observăm că doar Dimitrie S. Nenițescu mai exercitase funcția de ministru. D. S. Nenițescu (1861–1930) s-a îndreptat în tinerețe spre o carieră militară, pentru a opta apoi spre avocatură și implicarea în politică, ca membru al Partidului Conservator. A fost secretar general al Ministerului de Interne (1899), director la Banca Națională a României (1900–1902), ministru al Industriei și Comerțului (decembrie 1911 – martie 1912, martie–octombrie 1912)¹¹⁸. Dacă în timpul neutralității contemporanii l-au identificat pe Dimitrie Nenițescu ca fiind unul dintre simpatizanții lui Al. Marghiloman, după capitularea Bucureștiului, acesta s-a îndreptat către Petre P. Carp¹¹⁹.

Ocuparea Bucureștiului de către trupele Puterilor Centrale a însemnat că demnitatea de prefect al Poliției Capitalei a devenit la rândul ei o interfață esențială a autorităților române cu *Administrația militară*, în special în relația cu mareșalul Mackensen. În data de 30 noiembrie/13 decembrie 1916, la propunerea șefului Poliției

¹¹⁴ *Colecțiunea ordonanțelor pentru populația României...*, p. 14.

¹¹⁵ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. II, p. 453.

¹¹⁶ Ș. Rădulescu-Zoner, B. Marinescu, *op. cit.*, p. 159.

¹¹⁷ *Colecțiunea ordonanțelor pentru populația României...*, p. 41.

¹¹⁸ Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți (1866–1916)*, București, Editura SILEX – Casă de Editură, Presă și Impresariat SRL, 1994, p. 222.

¹¹⁹ C. Bacalbașa, *op. cit.*, p. 97–98.

militare (germane), în locul generalului Mustață, Lupu Kostaki l-a numit ca prefect al Poliției capitalei pe Alexandru Tzigara Samurcaș (decizia nr. 6781)¹²⁰. Câteva zile mai târziu, la 12/25 decembrie 1916, din ordinul *Guvernământului imperial*, Lupu Kostaki a dizolvat Consiliul Comunal al Bucureștiului și a numit în locul acestuia o Comisie administrativă interimară¹²¹. De asemenea, ca primar al Bucureștiului, în locul lui Emil Petrescu, a fost numit colonelul Victor Verzea, fost director al Poștei, care deținea și demnitatea de președinte al Comisiei interimare¹²². În urma unor acuzații de fraudă a făinii pentru fabricarea pâinii pentru populația capitalei, Victor Verzea a fost demis în iulie 1917, atunci când a fost anunțată și componența unui nou consiliu comunal al orașului București, avându-l în frunte pe Dem. D. Bragadiru (președinte și primar)¹²³, care la rândul său a demisionat, câteva luni mai târziu, în favoarea lui I. Dobrovici.

Mai ales în primele luni de ocupație, comunicarea dintre diferitele administrații, de exemplu, cea a Bucureștiului cu Prefecturile și cu administrațiile de plasă, a fost greoaie, din cauza nefuncționării la parametri normali a Poștei, a serviciului de Telegraf și a Căilor Ferate, cât și a crizei de personal. În plus, numeroase localuri administrative au avut de suferit în timpul luptelor și ca urmare a devastării lor de către trupele Puterilor Centrale: ceea ce a presupus nu doar distrugerea parțială sau totală a unor clădiri publice (prefecturi, primării, administrații de plasă, tribunale, școli, biserici etc.), a mobilierului (sau furtul unor obiecte), a arhivelor locale¹²⁴ și chiar a unor însemne naționale¹²⁵. Serviciile publice române nu au fost perturbate doar de lipsa puterii de decizie și de dependența față de *Administrația militară de ocupație*, ci și de un deficit de localuri publice și de personal.

Subordonarea evidentă față de ocupant a fost vizibilă și prin mutarea unor instituții românești din sediile lor, în beneficiul trupelor și administrației militare a Puterilor Centrale. Multe localuri administrative din țară au fost preluate de către noii stăpâni, aici stabilindu-se diverse servicii ale ocupației, iar instituțiile publice românești au fost mutate în alte localuri, inclusiv în camere de hotel¹²⁶. În clădirea Ministerului Lucrărilor Publice din București au fost instalate *Guvernământul imperial al cetății București*, Comandatura germană, Poliția militară. Privarea de sedii o regăsim și la nivel local: Primăria nouă a orașului Ploiești a devenit sediul Comandaturii Etapei nr. 263, iar Poliția militară s-a instalat în clădirea Tribunalului¹²⁷, „Palatul comunal din Buzău” a adăpostit Comandamentul militar nr. 63 bavarez și Comandamentul Etapei nr. 271¹²⁸, primăria din Roșiorii de Vede a devenit sediul comandaturii de etapă din zonă. Mai mult, până la semnarea păcii de la București (24 aprilie/7 mai 1918), unele primării, ca acelea din orașele Buzău și Râmnicu Sărat, nu au lucrat cu publicul, iar administrația și

¹²⁰ Ș. Rădulescu-Zoner, B. Marinescu, *op. cit.*, p. 124.

¹²¹ *Ibidem*, p. 131.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ *Ibidem*, p. 182–183.

¹²⁴ Vasile Th. Cancicov ne relevă că, în cazul județului Teleorman, dar cu siguranță și în alte zone, „toate dosarele autorităților, primăriilor rurale, subprefecturilor, băncilor etc., exceptându-se numai actele de stare civilă, au fost ridicate de nemți și trimise în Germania să le retopească și să facă hârtie, saci sau stofe [...]” (Vasile Th. Cancicov, *Impresiuni și păreri personale din timpul Războiului României. Jurnal zilnic, 13 august 1916 – 31 decembrie 1918*, vol. II, București, Atelierele Societății „Universul”, 1921, p. 111).

¹²⁵ Consecințele nefaste ale invaziei germane și austro-ungare în județul Prahova sunt prezentate de către P. Zorilă, *op. cit.*, p. 88–90.

¹²⁶ V. T. Cancicov, *op. cit.*, vol. II, p. 111.

¹²⁷ P. Zorilă, *op. cit.*, p. 97.

¹²⁸ C. I. Stan, *op. cit.*, p. 67.

justiția s-au realizat exclusiv de către autoritățile militare germane (teritoriu aflat sub controlul Armatei a IX-a)¹²⁹.

Aceste raporturi de dependență și chiar ocupația militară într-un scop pretins *civilizator* au fost prezentate și legitimate în diverse moduri, cum este și un articol cu titlul *Respectul legilor* (semnat X.Z.) apărut în „Gazeta Bucureștilor”, la 12 martie 1917, din care redăm câteva fragmente:

Războaiele cu întregul lor cortaj de nenorociri și de mizerii, au, e drept, și unele efecte bune. Războiul e o admirabilă școală a vieții. Nevoile lui transplantează popoare întregi și le duce temporal în alte ținuturi, în alte țări, unde au ocazia să vadă și să învețe multe. Între armata ocupatoare și poporul localnic, între prizonieri și populație se face un schimb de obiceiuri, de însușiri profesionale, de trăsături sufletești: o civilizație se măsoară cu alta...
[...] Firea lui vioaie îl face pe român să fie adesea ușuratec, necumpănit, să comită erori de care se căește apoi amarnic, și tot ea îl îndeamnă să găsească o adevărată voluptate în călcarea legilor, regulamentelor, obligațiilor. S'ar părea că spiritul nostru nu poate avea altă îndeletnicire mai folositoare decât aceea de a inventa neîncetat noi mijloace și căi pentru a eluda mai cu ușurință legile. În nici o țară din lume nu se legiferează atât de mult și de ușor ca la noi, după cum în nici o altă țară legile nu's mai puțin respectate ca în România. Românul nu vrea să respecte legile, i se pare poate că nu-i în stare s'o facă și rămâne la părerea lui oricât l'ai amenința...
Mare meșter e însă războiul!
Astăzi multe s'au schimbat...
Dar, cine știe! Poate că această educație civică nouă va avea un efect durabil, poate că încetul cu încetul va izbuti să infiltreze poporului român respectul legilor – zic respectul de legi, iar nu teama. Ar fi un câștig serios de pe urma ocupației germane¹³⁰.

Anumite ordine speciale emise de *Gubernământul imperial german* au schimbat funcționarea administrației locale românești. Astfel, ordonanța nr. 236 din 16 august 1917 a fixat cadrul de funcționare a administrației locale comunale și județene¹³¹. Primarii și ajutorii de primari urmau să fie confirmați în comunele rurale de către comandamentul județului, iar pentru orașe de către *Statul Major Administrativ*. Aceste foruri se ocupau cu recrutarea acestora, inclusiv a membrilor comisiilor interimare. *Statul Major Administrativ* putea dizolva total sau parțial consiliile județene, putea numi noi membri, dar putea chiar să nu ia în considerare și să modifice hotărârea unui consiliu județean sau comunal. De asemenea, o dispoziție din 25 mai 1917 le-a dat dreptul comandanților de județe să convoace adunarea consiliilor județene oricând credeau de cuviință¹³².

Încă din primele luni ale anului 1917, „guvernul de giranți” și o parte a germano-fililor au conștientizat oportunitatea de a-și consolida puterea și de a stabili contacte cât mai bune cu ocupantul, în special cu germanii. La acestea se adăuga și lipsa contactelor cu Moldova. Lunile martie și aprilie 1917 au adus schimbări esențiale în privința modului în care unii dintre funcționarii publici români rămași în teritoriul ocupat au sprijinit Puterile Centrale și au dezavuat guvernul de la Iași și pe regele Ferdinand I. Teoretic, până în aprilie 1917, Lupu Kostaki a reprezentat interesele statului român. În „Monitorul Oficial” din 15/28 aprilie 1917 a fost publicat un decret regal din

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ „Gazeta Bucureștilor”, an XXXVIII, nr. 71, 12 martie 1917, p. 1.

¹³¹ *Colecțiunea ordonanțelor pentru populația României...*, p. 117–118.

¹³² E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 110.

14/27 aprilie 1917, însoțit de raportul ministrului de Interne Alexandru (Alec) Constantinescu, prin care Lupu Kostaki era demis din funcția de membru al Consiliului administrativ, care, potrivit raportului, însemna și pierderea calității de secretar general delegat al Ministerului de Interne¹³³. Raportul, semnat de ministrul de Interne, reproșa lui Lupu Kostaki următoarele:

[...] în loc să se menție în cadrul strict al atribuțiilor stabilite prin decizia ministerială nr. 82369/916, și să observe, față de inamic, care ocupase țara, rezerva cea mai strictă impusă de împrejurările dureroase prin care trecea România, și-a permis să dea declarațiuni reproduse de agențiile de publicitate germane, prin care, pe de o parte, se fac aprecieri răuvoitoare pentru unii din aliații noștri, iar pe de alta nu numai se critică măsurile pe care guvernul a trebuit să le ia într-un interes superior de siguranță și apărarea țării, dar se dă și certificate de bună conduită armatelor vrășmașe de invaziune¹³⁴.

De asemenea, se spunea răspicat: „Asemenea procedări sunt nu numai incompatibile cu înalta funcțiune ce ocupă, dar chiar înjositoare pentru orice bun român [...]”¹³⁵.

În iulie 1917, în teritoriul aflat sub *Administrația militară*, Lupu Kostaki a decis organizarea unui plebiscit, în urma căruia Petre P. Carp ar fi trebuit să primească împuternicirea de a forma un guvern, ceea ce, totuși, nu s-a întâmplat. „Guvernul de giranți” a funcționat până în aprilie/mai 1918, atunci când, imediat după semnarea tratatului de la București, guvernul de la Iași condus de Alexandru Marghiloman a primit jurisdicție și asupra teritoriului ocupat de trupele Puterilor Centrale. Schimbarea a însemnat demisia „miniștrilor giranți”, numirea de noi prefecți și a altor funcționari teritoriali și locali, cât și organizarea de alegeri parlamentare. Totuși, controlul exercitat de către reprezentanții Puterilor Centrale nu a cunoscut o diminuare drastică.

Prefectul român nu a dispărut din cele 14 județe-districte militare, însă locul său de principal decident a fost luat de către comandantul militar al districtului. Puterea sa era una limitată. Istoricul Emil Răcilă indică nu mai puțin de „200 de schimbări” în această demnitate publică¹³⁶. Nicolae Petrovici, avocat, fost primar al orașului Brăila și martor la ocuparea acestui oraș în 1916, aprecia că prefectul:

[...] nu avea nici un rol, decât doar pentru a semna unele hârtii către Primăriile rurale, sau către administrația centrală a teritoriului ocupat din București. Prefectul nu avea nici un drept de a face inspecție în județ; nu se putea deplasa decât cu permisiunea ofițerului german de la Prefectură și întotdeauna însoțit de el. Nu putea numi, nu putea revoca nici un funcționar.

Fiecare comună rurală era dată în administrația câte unui ofițer german, din punct de vedere economic. De fapt acesta era primarul, iar primarul local nu era decât un agent de executare al ofițerului comandant al comunei¹³⁷.

Dacă pentru prefecți, calitatea de germanofili poate fi considerată mai ales după aprilie 1917 o condiție pentru a se menține sau pentru a obține acest post, la care se adaugă relația cu Lupu Kostaki¹³⁸/Alexandru Marghiloman, pentru ceilalți funcționari

¹³³ *MOF*, nr. 12, 15/28 aprilie 1917, p. 111.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ E. Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor...*, p. 110.

¹³⁷ Nicolae Petrovici, *Brăila sub ocupațiune, 23 decembrie 1916 – 10 noiembrie 1918*, Brăila, 1939, p. 33.

¹³⁸ Unul dintre prefecții numiți la sfârșitul lunii martie 1917 era Nicu Lupu Costache, în județul Argeș, fost director al prefecturii Bazargic, nimeni altul decât fiul girantului de la Interne.

teritoriale – directorul de prefectură, administratorii de plasă, notarii – erau importante și cunoașterea zonei, experiența anterioară în acest post și sprijinul acordat de către marii proprietari rurali.

Ordonanțele *Administrației militare* au reglementat funcționarea administrației publice românești din teritoriul ocupat, inclusiv drepturile, obligațiile funcționarilor publici și chestiunea salariilor. Ordonanța nr. 21 din 8 martie 1917 se referea la lefurile și ajutoarele acordate funcționarilor publici, care înregistrau scăderi cu 10 % pentru salariile de până la 300 de lei (inclusiv gradația), iar peste acest quantum cu cifre care creșteau exponențial cu salariul inițial. Astfel, pentru un salariu situat între 301 și 325 de lei, noul salariu era de 285 de lei, pentru un salariu anterior între 501 și 550 de lei noul salariu era de 450 de lei, pentru o leafă anterioară între 601 și 650 de lei, noua salarizare era de 480 de lei¹³⁹. La această scădere, proporțională cu salariul anterior, trebuie să ținem cont și de inflație și de faptul că produsele alimentare și non-alimentare să găseau greu. În plus, pentru cei care beneficiau de diurne, cuantumul acestora scădea la jumătate¹⁴⁰.

Câteva săptămâni mai târziu, o altă ordonanță (din 27 martie 1917) revenea asupra deciziei de reducere a salariilor mai mici de 100 de lei, argumentându-se că autoritățile române deja redusese salariile aflate sub acest prag¹⁴¹. Reglementarea salariilor funcționarilor publici din 8 martie 1917 a fost completată printr-o altă ordonanță din 8 aprilie 1917, nr. 97, care stabilea ca:

[...] funcționarii români de până acum, cari nu găsesc întrebuințare în vreunul din serviciile aprobate de Administrația Militară, primesc o indemnizație de 70 % din leafa lor redusă conform Ordonanței dela 8.3.1917 [...]. Indemnizația nu se mai plătește dacă funcționarul refuză să primească un post potrivit pentru el în serviciul Statului, județului sau al comunei, sau dacă el nu mai poate fi întrebuințat într-o slujbă din cauza abaterilor săvârșite în exercițiul funcțiunii sau afară de funcțiune. Statul Major Administrativ al Administrației Militare hotărăște dacă există condițiunile pentru sistarea indemnizației¹⁴².

Dificultatea traiului populației a determinat autoritățile de ocupație să mărească în 1918 salariile funcționarilor publici români (ordonanța nr. 494 din 30 aprilie 1918, *Adaos în vederea scumpirei traiului la salariul funcționarilor publici români*): pentru salariile de până la 300 de lei, cu 20%, și respectiv cu 10% pentru sumele care treceau de 300 de lei¹⁴³.

Remarcăm faptul că ordonanța din 8 aprilie 1917 decidea ca pensiile să fie plătite în continuare și membrilor

[...] familiilor mobilizaților români, în privința părților de leafă ce se cuvin sau li s-au acordat în mod special prin art. 20 al legii dela 23 Decembrie 1914, publicată în *Monitorul Oficial* no. 217 dela 24 decembrie 1914. Se socotește la fel cu membrii familiilor funcționarilor mobilizați, familiile funcționarilor internați de guvernul român de mai înainte, precum și membrii familiilor funcționarilor care, când cu ocupațiunea, au părăsit, din ordinul guvernului român, țara deodată cu acesta¹⁴⁴.

¹³⁹ *Colecțiunea ordonanțelor pentru populația României...*, p. 11.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 12.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 36.

¹⁴² *Ibidem*, p. 46.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 241.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 46.

Considerăm că, în linii generale, administrației publice locale românești i-au fost luate dreptul și puterea de a îndeplini o parte a atribuțiilor sale, în special cele care urmăreau interesele cetățenilor români, și s-au menținut sau au devenit mai importante acele atribuții care puteau ajuta mai bine administrația militară în vederea îndeplinirii obiectivelor acesteia, în primul rând cele economice și, într-o anumită măsură, asigurarea ordinii publice. Pe de altă parte, în unele cazuri, în scopul îndeplinirii mai eficiente a acestor obiective, unele dintre atribuțiile agenților publici au crescut. Astfel, conform ordonanței 19 din 20 martie 1917, din cauza faptului că în multe localități rurale nu mai funcționau jandarmi, primarii și notarii comunali au primit competențe sporite, inclusiv calitatea de agenți de poliție, putând „constata orice infracțiune și vor înainta autorității competente actele dresate în această privință”¹⁴⁵. Constantin Kirițescu subliniază că „singurele servicii românești care au crescut ca număr de funcționari, unele până la cifre considerabile, erau cele puse în serviciul ocupației germane sau a oamenilor ei”: „[...] serviciile de încartiruire – administrative și tehnice, de aprovizionare, de rechiziții, de despăgubiri ale supușilor Puterilor Centrale”¹⁴⁶.

În *Jurnalul* său, Ioan C. Filitti, istoric și diplomat care a acceptat în 1917 postul de prefect al județului Ialomița, unde familia sa avea numeroase proprietăți rurale și unde și tatăl său fusese prefect, ne descrie cum decurgea activitatea principalului agent public în județ. Unele fragmente ale jurnalului lui I. C. Filitti le-am analizat în oglindă cu mai multe documente redactate în anii 1919 și 1920, care se referă la activitatea lui Nicolae Marinescu¹⁴⁷, administrator de plasă la Urziceni (tot în județul Ialomița). Nicolae Marinescu încerca să răspundă acuzației că ar fi colaborat cu ocupantul german. Ambii descriu relațiile de subordonare și lipsa unei independențe ale funcționarilor români și accentuează faptul că „patronul” român al județului ar fi fost de fapt marele proprietar rural Paul Teodoru, apropiat de omul politic germanofil Alexandru Marghiloman¹⁴⁸ și de Petre P. Carp¹⁴⁹. Paul Teodoru dorea să-și impună apropiată în posturi de conducere în Ialomița, dar și la București. Dincolo de faptul că pentru I. C. Filitti și N. Marinescu invocarea influenței lui P. Teodoru constituie o formă de a se dezvinovăți, aceste două mărturii întăresc ideea, care rămâne să fie verificată în continuare, că rețelele de influență pot fi mai puternice în perioade de criză, cum a fost cazul pentru teritoriul României ocupate în timpul Primului Război Mondial.

Ioan C. Filitti mărturisea dezamăgit în jurnalul său următoarele:

Nimic nu s-a schimbat la oamenii noștri politici. Fiecare continuă a-și avea bisericuțe, clienții săi care-l admiră fără vreo contrazicere azi și cari mâine vor lupta poate pentru izbânda electorală a patronului. Aceeași nepricepere de a-și alege oamenii...

Mi-am dat de altfel demisia.

Mai întâi nu pot fi folositor județului. Nu pot împiedica transportul tuturor cerealelor, nu pot asigura alimentarea, îmbrăcămintea și încălzimintea populației. Orice subofițer de *bețirc* e mai puternic decât un subprefect. Avem un rol formal, un paravan. Politețile personale nu pot fi firește o compensație. Din punctul meu de vedere nu e o cinste de a fi prefect. În vremuri de pace deja funcția își pierduse prestigiul. Acum nici unul din colegii mei n-are cultura mea, nici titlurile mele de serviciu. Am voit o experiență, am făcut-o.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 9.

¹⁴⁶ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, 1989, p. 280.

¹⁴⁷ ANIC, fond Ministerul de Interne. Divizia administrației centrale (330), dosar 101/1920, f. 114–127.

¹⁴⁸ De altfel, Paul Teodoru este des menționat în memoriile lui Alexandru Marghiloman.

¹⁴⁹ Ioan C. Filitti, *Jurnal*, vol. I, 1913–1919, ediție îngrijită de Georgeta Penelea-Filitti, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2008, notă din 18 noiembrie 1917, p. 111, 113.

Acum trebuie să ies ca să nu se obișnuiască conducătorii să mă întrebuițeze în funcții subalterne. De acum interesele îmi impun să nu mai ocup asemenea funcțiuni¹⁵⁰.

Colaboraționism sau îndeplinirea obligațiilor față de cetățeni?

Alături de populația civilă, mulți funcționari din administrația centrală și locală s-au refugiat cu familiile lor în Moldova, însă, fără a putea aprecia cu exactitate numărul lor, doar o parte dintre aceștia au primit și acceptul superiorilor sau un ordin precis în acest sens. Deși au existat ordine și avertismente (în toamna anului 1916), funcționarii care și-au părăsit postul nu au avut de suferit pe linie penală, nici atunci, și nici după 1918¹⁵¹. Fuga de responsabilitate a fost numită de către cei care nu au plecat în Moldova, unii dintre aceștia acuzați ulterior de colaboraționism, „lichelismul patrioților” (Lupu Kostaki)¹⁵². Pe de altă parte, pentru unii dintre politicienii filogermani rămași la București, dar și pentru unii români, inclusiv funcționari publici, din punct de vedere politic și economic, colaborarea cu viitorii ocupanți putea să fie strategia câștigătoare. În memoriile sale, Constantin Argetoianu apreciază faptul că:

[...] prin vina celor rămași la București și prin abilitatea inamicului, s-a creat – nu două Români, ci un șanț adânc între românii din teritoriul ocupat (cel puțin o mare parte dintre ei) și cei din Moldova. După izbândă, după înapoierea noastră de la Iași, a trebuit să treacă câțiva ani până să se șteargă urmele gravelor devieri de conștiință pe care unii le condamnaseră fără să le priceapă și de care ceilalți se rușinau, după falimentul prudenței lor, până să le nege¹⁵³.

Colaboraționismul românilor nu poate fi negat, dimpotrivă, dar a cunoscut mai multe grade/niveluri. În ceea ce îi privește pe funcționarii publici care au preferat sau nu au avut de ales decât să rămână în teritoriul ocupat, respectând ordinele guvernului și ale superiorilor lor, mulți au fost puși în situații dificile atât în timpul războiului, cât și după aceea, cerându-li-se explicații pentru comportamentul lor față de cuceritori și față de cetățenii români. În memorialistica epocii (a acelor rămași), prezența în teritoriul ocupat a funcționarilor români este percepută pozitiv, în contrast cu acei funcționari care în toamna anului 1916 au căutat să fie transferați în Moldova sau au devenit refugiați, abandonând obligațiile de serviciu. Pentru cea mai mare parte a funcționarilor publici rămași și a familiilor lor, menținerea în slujbă era vitală.

Secretarii generali și ceilalți funcționari și reprezentanți locali care nu și-au abandonat posturile au avut atribuții acordate de către guvernul român legitim, asigurând funcționarea și continuitatea administrației publice românești. Aceștia ar fi trebuit să joace și rolul de interfață între ocupanți și populație și să obțină condiții cât mai bune de trai pentru cei din urmă. Treptat, asistăm la mai multe procese interdependente. Pe lângă filogermanismul multor români, în cea mai mare parte a anului 1917, mai ales odată cu escaladarea mișcărilor revoluționare în Rusia, părea foarte probabilă cucerirea Moldovei de către Puterile Centrale. Comunicarea, oficială și neoficială, cu Moldova neocupată se realiza cu dificultate. Pentru mulți dintre funcționari, salariul era

¹⁵⁰ *Ibidem*, notă din 18 noiembrie 1917, p. 111.

¹⁵¹ După Primul Război Mondial, în România a fost înființată o *Comisie Centrală pentru judecarea funcționarilor care au servit abuzuri pe timpul ocupațiunii inamice*.

¹⁵² Mihai Dimitrie Sturdza, *Un germanofil antirus: Lupu Kostaki (1851–1923)*, în *Rușii, masonii, Mareșalul și alte răspântii ale istoriografiei românești*, București, Editura Compania, 2013, p. 141.

¹⁵³ C. Argetoianu, *op. cit.*, p. 68.

principala sau unica sursă de venit, iar aparențele unei administrații românești legitime au fost menținute. Cel puțin până în aprilie 1917 nu se poate vorbi de o problemă de moralitate, însuși Lupu Kostaki reprezentând, în mod oficial, interesele statului român în teritoriul ocupat.

Atunci când guvernul de „giranți” a început o campanie intensă de condamnare a guvernului Brătianu (legitim) și mai ales a familiei regale, aceasta a constituit o schimbare esențială atât pentru administrația civilă românească din teritoriul ocupat, cât și pentru guvernul de la Iași. De altfel, „antidinastismul” a devenit o componentă prin care mulți dintre funcționarii aflați în teritoriul ocupat au încercat/au fost obligați să-și arate atașamentul față de Germania și față de „guvernul” de giranți. Încă din primele luni ale anului 1917, în presa de limbă română din teritoriul ocupat observăm acuzații grave împotriva guvernanților liberali, a conducerii armatei române, atitudine contrabalansată de o accentuare, chiar mincinoasă, a bunăvoinței și a sprijinului autorităților de ocupație în supraviețuirea funcționarilor români și a altor categorii sociale, greu încercate de război¹⁵⁴. Conform discursului promovat în teritoriul ocupat, prin trecerea de partea Antantei, regele Ferdinand I și guvernul Ion I. C. Brătianu nu trădaseră doar Germania și Austro-Ungaria, ci și România și pe români. Dezavuarea și condamnarea de către guvernul de „giranți” a autorităților de la Iași a însemnat o cale de legitimare a raporturilor sale cu Puterile Centrale, a faptului că era decidentul (român) în teritoriul ocupat, cât și a unei strategii de viitor pentru viața politică postbelică. *Guvernământul imperial/Administrația militară de ocupație* a avut ca obiectiv principal rentabilizarea exploatarii economice, ceea ce a presupus nu doar acceptarea unui partener politic, care să asigure succesul acestei misiuni, ci și o administrare a teritoriului fără incidente majore și fără cheltuieli substanțiale.

Ultimele luni ale anului 1918 au confirmat năzuințele acelor care susținuseră participarea României în război de partea Antantei și au amplificat dezbaterile pentru pedepsirea „trădătorilor”. În această categorie¹⁵⁵ au fost incluși foști demnitari și funcționari publici din teritoriul ocupat și alți sprijinitori ai Puterilor Centrale, ca mai mulți jurnaliști (Ioan Slavici, Tudor Arghezi, Dumitru Karnabatt etc.). De altfel, ziaristii au fost principala categorie profesională lovită de epurări¹⁵⁶, unii dintre aceștia lăsându-ne mărturie despre această dificilă perioadă și, mai ales, despre detenție¹⁵⁷. Printre demnitarii „trădători” ai statului român a fost realizată un fel de ierarhizare a culpelor: cele mai importante fiind colaborare anterioară și spionaj în favoarea Puterilor Centrale, apoi corupție, servilism complet față de cuceritori, nerespectarea legislației și lipsa de umanitate față de cetățenii români. Unii dintre oamenii politici români considerați colaboratori ai *Administrației militare de ocupație* – Lupu Kostaki¹⁵⁸, D. Nenițescu,

¹⁵⁴ Vezi, de exemplu, articolul *Pentru funcționari și nevoiași. Regimul brătienist și nevoile celor mulți*, în „Gazeta Bucureștilor”, an XXXVIII, nr. 97, 8 aprilie 1917, p. 1: „Ar fi rămas pe drumuri și ar fi murit de foame zeci de mii de funcționari și familii de mobilizați, dacă autoritățile germane, conduse de un spirit de bunăvoință pe care nu l’au avut blestemații din regimul lui Brătianu și Take Ionescu n’ar fi pus la dispoziția autorităților românești din ținutul ocupat mai multe milioane pentru plata salariilor și opera de ajutorare [...]”.

¹⁵⁵ Pe această temă, vezi capitolul *Declasarea civică după Primul Război Mondial. Când „trădătorii” își apără onoarea*, în Mihai Chiper, *Pe câmpul de onoare. O istorie a duelului la români*, București, Editura Humanitas, 2016, p. 187–213.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 198.

¹⁵⁷ Ioan Slavici, *Închisorile mele: scrisori adresate unui prieten din altă lume*, București, Editura Viața Românească, 1921.

¹⁵⁸ De exemplu, ziarul „Îndreptarea” a anunțat „arestarea” lui Lupu Kostaki din ordinul Parchetului militar, acțiune motivată de faptul că, în timpul ocupației, „a conspirat contra Dinastiei” („Îndreptarea”, an II, nr. 35, 6/19 februarie, 1919, p. 2).

Virgil Arion, Constantin Stere – au fost arestați la începutul anului 1919, dar au fost eliberați la 8 iunie 1919¹⁵⁹. Colonelul Victor Verzea, găsit vinovat de spionaj în favoarea Puterilor Centrale înainte de noiembrie 1916, în calitate sa de director al Poștelor, dar pentru colaborare cu ocupantul din funcția de primar al capitalei (destituit de germani pentru corupție și rea administrație) a fost condamnat la moarte în contumacie, însă sentința a fost schimbată în condamnare la muncă silnică pe viață.

La nivelul guvernului, și în special în Ministerul de Interne, au fost luate măsuri pentru a revoca și pedepsi funcționarii publici din teritoriul aflat sub tutela Puterilor Centrale ce au colaborat cu aceștia¹⁶⁰, care, în acea perioadă, au folosit demnitatea publică în folos personal, pentru rechiziții forțate, sau au fost acuzați de denunțare a unor țărani comandaturilor germane/austro-ungare sau cu motive mai puțin clare, ca: „s'a datat, în timpul ocupațiunii, la acte ce ies din cadrul atribuțiunilor unui funcționar public”¹⁶¹, „grave abateri de la datorie”¹⁶² etc. La finalul cărții *Ignoranță*, N. D. Cocea include mai multe anexe, una dintre ele cuprinzând 202 funcționari (administratori de plasă, comisari și subcomisari, primari, notari etc.) revocați, suspendați, destituiți după Marele Război, pentru abuzuri, neglijență în serviciu, speculă, colaborare cu administrația militară și trupele Puterilor Centrale¹⁶³. Cu siguranță, această listă nu este completă: alți funcționari și aleși locali au trebuit să se apere după 1919 de asemenea acuzații și, mai ales, de reclamații care apreciau că s-ar fi declarat împotriva „Dinastiei”. Decretul-lege de amnistie din 6 mai 1920 a încheiat, din punct de vedere juridic, chestiunea „colaboratorilor” (civili) în teritoriul românesc ocupat de către Puterile Centrale, fără ca, în spațiul public, această încercare să însemne și sfârșitul disputelor și al acuzațiilor împotriva acelor care nu au avut un comportament „onorabil” în timpul „Ocupației”.

IN WHOSE SERVICE?
THE ADMINISTRATION AND THE CIVIL SERVANTS
IN “OCCUPIED ROMANIA”, 1916–1918
(Summary)

Keywords: World War I, military occupation, public administration, civil servants, collaborationism.

The main purpose of this study is to present the characteristics of the public administration in the Romanian territories under military occupation of the Central Powers in World War I, the relations between Romanians and the conquerors, the causes and motivations of the civil servants who chose to work under the new regime. This text also includes a brief presentation of the historiography regarding the military occupation in World War I, in Romanian territories and in other countries. The research not only focuses on the period when nearly two thirds of the Romanian state was under military occupation, but also, it studies the measures taken in 1916 by the government Ion I. C. Brătianu for the organization of the administration in the eventuality of territorial losses and the debates after 1918 regarding the ‘traitors’ and the ‘collaborationists’.

¹⁵⁹ M. Chiper, *op. cit.*, p. 198.

¹⁶⁰ Pentru mai multe informații, a se vedea N. D. Cocea, *Ignoranță...*, București, Atelierul „Adevărul”, 1924.

¹⁶¹ Raportul nr. 71837 din 13/26 decembrie 1918 al ministrului de Interne, G. G. Mârzescu, reprodus în *ibidem*, p. 1.

¹⁶² Raportul nr. 23982S din 17/30 decembrie 1918 al ministrului de Interne, G. G. Mârzescu, reprodus în *ibidem*, p. 1.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 173–183.

REMUS TANASĂ*

ECOURI ALE EXPEDIȚIEI LUI GIUSEPPE MAZZINI DIN SAVOIA ÎN „ALBINA ROMÂNEASCĂ” DE LA IAȘI (1834)

Introducere

Dinamica ideilor obligă istoricul să analizeze influența pe care marile concepte au avut-o asupra lumii moderne și, mai ales, asupra proiectelor de societate propuse de diverși actori politici. Scena politică europeană a fost influențată, în ultimele două secole, de câteva concepte care au traversat continentul¹, iar gândirea lui Giuseppe Mazzini² s-a regăsit în mod diluat și pe scena politică românească.

Personalități istorice autohtone, precum Nicolae Bălcescu, C. A. Rosetti sau Dumitru Brătianu, au fost atrase de activitatea și idealurile inspirate de persoana lui Mazzini. Astfel se face că numele italianului a găsit spațiu în ziarele din Principate, încă dinaintea de „epopea” celei de-a doua Republici Romane³, la care luase parte și Mazzini prin funcția sa de triumvir.

Cele mai importante gazete românești care au reflectat activitatea lui Mazzini au fost „Albina Românească”, „Gazeta Transilvaniei” și „Românul”⁴. Bineînțeles că imaginea sa a fost schițată distorsionat de cele mai multe ori, căci situația politică o impunea. „Albina Românească” a fost primul ziar din Principate care a scris despre activitatea lui Mazzini, încă din 1834. În schimb, „Gazeta Transilvaniei” a fost periodicul în care numele său a fost foarte vehiculat, mai ales în anii Comitetului Democratic European de la Londra, 1850–1853⁵; când Mazzini a găsit mai des spațiu în paginile „Gazetei” decât toți ceilalți protagoniști ai *Risorgimento*-ului italian, luați în parte⁶.

* Dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

¹ A se vedea Neagu Djuvara, *Civilisations et lois historiques, essai d'étude comparée des civilisations*, Paris, Marton, 1975; Ilie Bădescu, *Ideii politice. Internaționale, panidei, națiuni*, București, Editura Mica Valahie, 2011.

² Martin Wight, *Four Seminal Thinkers in International Theory: Machiavelli, Grotius, Kant & Mazzini*, editat de Gabriele Wight și Brian Porter, cu o introducere de David S. Yost, Oxford, Oxford University Press, 2005, p. 71–72.

³ Giuseppe Monsagrati, *Roma senza il Papa. La Repubblica romana del 1849*, Roma/Bari, Laterza, 2014, p. 64.

⁴ Alberto Basciani, *Mazzini nella stampa romana dell'Ottocento*, în Giulia Limiti (ed.), Mario di Napoli, Francesco Guida, Giuseppe Monsagrati (colab.), *Il mazzinianesimo nel mondo*, vol. I, Pisa, Domus Mazziniana, 1995, p. 259–327.

⁵ Remus Tanasă, *Românii și Comitetul Central Democratic European de la Londra (1850–1853)*, în *AIX, Supliment – Istoriografia în secolul XXI: noi generații, alte abordări*, coordonatori Ioan Aurel Pop, Gheorghe Cliveti, tomul LII, 2015, p. 105–123.

⁶ Sorin Mitu, *Carbonari și tribuni: interferențe revoluționare româno-italiene*, în *Transilvania mea. Istorie, mentalități, identități*, Iași, Editura Polirom, 2013, p. 547.

„Românul” se anunța a fi ziarul „de casă” al lui Mazzini în Principate, însă nu a fost să fie așa. Intransigența lui Mazzini a făcut ca acesta să nu fie frecventat constant de cei care îl stimau, mai ales atunci când trebuiau să aleagă între sprijinul revoluționar și cel oficial. Acesta a fost și cazul „Românului” lui C. A. Rosetti, care, într-o anumită perioadă, fiind finanțat de guvernul Sardiniei⁷, nu i-a acordat lui Mazzini o atenție deosebită. Dar, mai important, viziunea mazziniană nu era aplicabilă situației din Principate, astfel că, de multe ori, ar fi fost inoportună simpla pomenire a numelui lui Mazzini.

Expediția din Savoia reflectată în „Albina Românească”

Primele informații legate de Mazzini, și singurele din Principatele Române pentru aproape cincisprezece ani, au fost cele apărute în ziarul „Albina Românească” de la Iași, în 1834. În acest an, unul dintre cei mai cunoscuți revoluționari ai secolului al XIX-lea, Giuseppe Mazzini, a organizat și chiar a participat, până într-un punct, la o acțiune armată împotriva dinastiei conducătoare din regatul Sardiniei. A fost vorba de expediția din Savoia, regiune aflată în proximitatea graniței regatului Sardiniei cu Franța și Elveția, acest din urmă stat fiind, la momentul respectiv, un fief al revoluționarilor exilați din întreaga Europă.

Coordonatele ideatice ale expediției erau intim legate de aspirațiile lui Giuseppe Mazzini. El promova principiul naționalităților, astfel că unul dintre țelurile inițiativei insurecționale a fost acela de a face un prim pas în vederea unificării teritoriale a națiunii italiene, prin înlocuirea unui rege indecis, Carlo Alberto de Savoia, cu un președinte hotărât în a demara unificarea. Deci, concomitent cu elementul național, un altul la fel de important pentru formula politică imaginată de Mazzini a fost republica.

Câteva dintre detaliile acestei tentative au fost dezvăluite de presa din Principatele Române, prin intermediul unei serii de articole publicate de „Albina Românească” de la Iași. În opt numere din lunile februarie, martie și aprilie 1834, gazeta din capitala Moldovei oferea informații despre organizatorul expediției, Giuseppe Mazzini, și organizația sa, „Tânăra Italie”, despre conducătorul militar, generalul Girolamo Ramorino, despre revoluționarii europeni implicați, despre atitudinea autorităților elvețiene și despre impactul european al demersului. Deși expediția s-a soldat cu un eșec, ea a reprezentat prima acțiune majoră al cărei personaj central a fost Giuseppe Mazzini. În numerele din 15, 18 și 22 februarie, în cele din 1, 4 și 15 martie, precum și în cele din 15 și 26 aprilie apar detalii despre expediția mazziniană din Savoia⁸, însă doar cel din 15 februarie spune explicit că în spatele expediției se afla Giuseppe Mazzini⁹. Celelalte numere mai ofereau informații despre liderul militar al expediției, generalul Girolamo Ramorino¹⁰, despre implicarea Tinerei Italii, despre participarea unor regimente de polonezi sau despre impactul internațional al acestei tentative eșuate. Informațiile referitoare la această

⁷ Francesco Guida, *Mazzini nella visione dei contemporanei e degli storici del sud-est europeo*, în *Pensiero e Azione: Mazzini nel movimento democratico italiano e internazionale* (extras), Atti del LXII Congresso di Storia del Risorgimento Italiano, Genova, 8–12 dicembre 2004, p. 508.

⁸ Ducatul Savoia constituia pe atunci una dintre posesiunile Casei de Savoia, fiind de altfel și nucleul de la care viitoarea dinastie a Italiei s-a dezvoltat. Din 1860, în urma Tratatului de la Torino, regiunea a fost anexată de Franța.

⁹ „Albina Românească”, nr. 20 din 15/27 februarie 1834, p. 84.

¹⁰ Girolamo Ramorino (1792–1849), soldat de carieră, a participat la campania lui Napoleon Bonaparte din Rusia; s-a numărat printre conducătorii revoltei din noiembrie 1830 din Polonia, s-a implicat apoi în expediția din Savoia; pentru ca, în cele din urmă, să fie numit, în 1848, general de divizie de guvernul Sardiniei.

expediție au fost preluate, în general, din marile gazete europene¹¹, textul reproducând, câteodată, cuvânt cu cuvânt articolele originale, mai ales pe cele în limba franceză.

Articolul din nr. 20 al „Albinei”, din 15 februarie 1834, a avut ca sursă de informare „Gazzetta Piemontese” de la Torino¹², după cum era precizat încă de la început. Ziarul de la Torino era organul oficial de presă al regatului Sardiniei, apărând între anii 1796 și 1861¹³. Din respectivul număr aflăm că punctul de plecare al expediției era Elveția, îndeosebi cantoanele Geneva, Berna și Vaud, iar data declanșării ar fi fost 27 ianuarie¹⁴. În descrierea destul de detaliată se precizează că la acțiunea condusă de Girolamo Ramorino participau italieni și polonezi. Iată cum descrie „Albina Românească” deznodământul expediției, preluând, evident, concluziile ziarului oficial al regatului Sardiniei:

[...] faimosul Mazzini și alți membri ai Tinerei Italii au răspândit peste tot proclamațiile semnate de guvernul revoluționar provizoriu [sic!], care încercau să incite poporul la revoltă. Dar cum locuitorii nu s-au alăturat acestei mișcări și cum Ramorino a aflat despre rezultatul nesatisfăcător al expediției de la lac¹⁵, [Ramorino] și-a abandonat oamenii și s-a salvat pe teritoriul [cantonului] Geneva¹⁶.

În numărul 21 din 18 februarie, la rubrica dedicată Franței, „Albina Românească” reda informații referitoare la expediția din Savoia, folosind ca sursă ziarul francez „La Tribune” din Paris, numerele din 3 și 4 februarie¹⁷. Astfel, aflăm că generalul Ramorino intrase în Italia¹⁸ în fruntea unui corp format din 4 500 de italieni, francezi și polonezi. Conform ziarului ieșean, care îl cita pe cel parizian, a fost „prima mișcare pe care Tânăra Italie ajunge să o efectueze cu atâta constanță și curaj”¹⁹, reprezentând primul semnal al emancipării popoarelor²⁰.

În același număr, la rubrica dedicată regatului Sardiniei, detaliile despre expediție se înmulțesc însă și aflăm că un grup de italieni, plecând de la Grenoble, din Franța, intrase în Savoia, unde a avut loc un schimb de focuri între aceștia și jandarmii piemontezi²¹. În urma acestei ciocniri, revoluționarii italieni s-au retras în cantonul Geneva, unde au fost dezarmați, alături de un grup de polonezi, de către autoritățile elvețiene. O parte din populația cantonului, conform unei surse neindicate de „Albina Românească”, privea favorabil activitatea revoluționarilor „din toate țările”, care se regrupaseră în orașul Carouge. Astfel că, pe străzile acestui oraș, s-a putut auzi „jos regele, jos tiranul, jos aristocrația”²², de unde putem deduce că republicanismul promovat de organizația lui Mazzini a avut un anumit ecou printre cetățenii cantonului

¹¹ Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 261.

¹² „Albina Românească”, nr. 20 din 15/27 februarie 1834, p. 83.

¹³ Giuseppe Ricuperati (editor), *Storia di Torino*, vol. V, *Dalla città razionale alla crisi dello Stato d'Antico Regime (1730–1798)*, Torino, Giulio Einaudi Editore, 2002, p. 960.

¹⁴ „Albina Românească”, nr. 20 din 15/27 februarie 1834, p. 83.

¹⁵ Lacul Geneva se învecinează cu regiunea Savoia, iar Ramorino a plecat din orașul Geneva, trebuind să execute o manevră de regrupare cu un regiment polonez în zona respectivului lac, manevră care nu a mai avut loc din cauza dezarmării polonezilor de către armata regatului Sardiniei (*ibidem*).

¹⁶ *Ibidem*, p. 84.

¹⁷ *Idem*, nr. 21 din 18 februarie/2 martie 1834, p. 88.

¹⁸ Deși articolul pomenește numele de Italia, destinația revoluționarilor era regatul Sardiniei.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

Geneva. Concluzia ne este întărită de informațiile din următorul număr al ziarului ieșean, cel din 22 februarie. „Albina Românească” făcea cunoscut publicului din capitala Moldovei că autoritățile cantonului Geneva hotărâseră să nu le prelungească permisul de ședere participanților la expediție²³. Însă, locuitorii aceluiași oraș Carouge anunțau că erau dispuși să-i găzduiască ei pe expediționari²⁴. Cea mai relevantă informație oferită în acest număr ar fi însă aceea că expediția a fost coordonată și finanțată de un comitet aflat la Paris²⁵.

În numărul 24 din 1 martie, ziarul ieșean anunța că „Gazette Universelle de Suisse” din 13 februarie publicase un articol despre polonezii implicați în expediție, care, alături de ceilalți participanți, plănuiau să ajungă la Torino – unde rezida Casa de Savoia – pentru a proclama republica universală²⁶. O asemenea intenție era definită de „Albina Românească” drept criminală²⁷.

Din numărul 25, apărut la 4 martie, folosindu-se ca sursă „La Nouvelle Gazette de Zurich” („Neue Zürcher Zeitung”), mai aflăm unele detalii despre grupul de polonezi implicați în expediția din Savoia. Cea mai importantă precizare era cea referitoare la acuzele aduse de „Tânăra Italie” generalului Ramorino: acesta ar fi primit 40 000 de franci pentru a organiza expediția, însă deturnase fondurile²⁸.

Cititorii „Albinei Românești” puteau fi induși în eroare cu privire la resursele organizației lui Mazzini, deoarece textul pare a sugera că: „Tânăra Italie” răspândise vestea despre Ramorino în regiunea Europei Centrale²⁹. „Albina Românească” nu preciza, nici explicit și nici implicit (de exemplu, prin ghilimele), că atunci când pomenea de Europa Centrală se referea, de fapt, la ziarul „L’Europe Centrale”³⁰. Folosirea verbului „a insera” ne face să vedem că era vorba despre o gazetă cu denumirea de „L’Europe Centrale”, fondată și publicată la Geneva, de James Fazy (1794–1878). Acest jurnalist și apoi politician elvețian era în contact cu Mazzini și cu grupul revoluționarilor europeni pe care italianul îl anima; iar „L’Europe Centrale” avea menirea de a duce o propagandă similară ziarului cu nume omonim organizației lui Mazzini, „Giovine Italia”, însă abordând chestiuni de interes pentru elvețieni³¹.

În ediția „Albinei Românești” din 15 martie, cititorii erau informați despre reacția uneia dintre Marile Puteri cu privire la expediție. Mai exact, se preciza că evenimentele, începute și sfârșite în Elveția, preocupau guvernul de la Viena; astfel că acesta din urmă era decis să ia toate măsurile necesare pentru ca țara cantoanelor să nu mai fie locul de *rendez-vous* al „tuturor nemulțumiților și vizionarilor politici, care ar putea în orice moment să perturbe liniștea celorlalte state”³².

În numărul 37 din 15 aprilie se reda integral un articol din „Gazette de Munich”, în care se preciza că grupul exilaților din Elveția ar fi plănuit o expediție similară cu cea din Savoia în statele germane, pentru a lua în stăpânire orașul Lindau din Bavaria³³.

²³ Idem, nr. 22 din 22 februarie/6 martie 1834, p. 92.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Idem, nr. 24 din 1/12 martie 1834, p. 99.

²⁷ *Ibidem*, p. 100.

²⁸ Idem, nr. 24 din 4/15 martie 1834, p. 104.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 264.

³¹ James H. Billington, *Fire in the Minds of Men. Origins of the Revolutionary Faith*, New York, Basic Books Publishers, 1980, p. 197.

³² „Albina Românească”, nr. 28 din 15/26 martie 1834, p. 113.

³³ Idem, nr. 37 din 15/28 aprilie 1834, p. 143.

Zvonurile au fost luate în serios de autoritățile bavareze, căci, conform „Albinei Românești”, garnizoana din Landau a luat măsuri suplimentare de precauție. La finalul articolului, ziarul din München întreba, retoric: cât li se mai permitea cantoanelor elvețiene să întrețină focare revoluționare și să amenințe liniștea statelor vecine³⁴.

În cele din urmă, soarta unora dintre cei implicați în expediție a fost adusă la cunoștința cititorilor la 26 aprilie, când aceștia erau informați că generalul Ramorino și alți 13 camarazi au fost găsiți vinovați, la 22 martie, de crima de lezmajestate, fiind condamnați în contumacie la moarte prin spânzurare³⁵.

Relatările din „Albina Românească” sunt primele în care numele lui Mazzini apare în presa din Principate. Totodată, au fost și singurele informații de presă despre Mazzini, apărute în spațiul românesc până în 1848³⁶. Chiar dacă sursele sunt indirecte și, de multe ori, de proveniență filo-guvernamentală, acele știri ne dezvăluie impactul pe care organizația condusă de Mazzini l-a avut în Europa deceniului al IV-lea al secolului al XIX-lea. Colaborarea internațională dintre diferiții revoluționari europeni anticipa mișcările revoluționare pan-europene care aveau să apară pe continent³⁷. Este de ajuns să ne gândim că în data de 15 aprilie 1834, în timp ce numărul „Albinei Românești” din acea zi relata despre planurile revoluționarilor europeni de a încerca o expediție armată în Bavaria, Mazzini fonda „Tânăra Europă” la Berna.

Următoarea informație privitoare la Mazzini o regăsim abia în 1848, în „Gazeta Transilvaniei”, unde redactor era George Bariț. Italianul urma să devină în 1849 cel mai cunoscut și respectat revoluționar al Europei. Din acest motiv, compania sa era căutată de o parte a pașoptiștilor români aflați în exil, demers concretizat prin adreșarea lui Dumitru Brătianu la Comitetul Central Democratic European³⁸.

În 1853, după insurecția eșuată din Lombardia, faima lui Mazzini³⁹ începea să pălească în fața revoluționarilor socialiști, îndeosebi a lui Karl Marx⁴⁰. Până și foștii colaboratori italieni începeau să-l evite pe Mazzini, fiind convinși de politica internațională a regatului Sardiniei și de ideea că, pentru obținerea statalității și independenței Italiei, era nevoie de colaborare între toate forțele existente⁴¹. Mai mult, războiul Crimeii deschidea noi perspective pentru Europa Orientală, pașoptiștii români începând a miza mai mult pe diplomație și mai puțin pe „anticamera conspirației”⁴². Dumitru Brătianu a primit chiar „binecuvântarea” scrisă de la Mazzini pentru a încerca, prin orice căi, obținerea independenței României⁴³.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Idem, nr. 39 din 26 aprilie / 8 mai 1834, p. 151.

³⁶ Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 265.

³⁷ Gheorghe Cliveti, *Prolegomene la studiul relațiilor internaționale. Epoca modernă*, București, Editura Academiei Române, 2009, p. 139.

³⁸ Remus Tanasă, *Dumitru Brătianu și Comitetul Democratic European de la Londra (1851–1853)*, în Iulian Boldea (coord.), *Discourse as Form of Multiculturalism in Literature and Communication. History and Cultural Mentalities*, Târgu Mureș, Arhipelag XXI Press, 2015, p. 318–326.

³⁹ Giovanni Belardelli, *Mazzini*, Bologna, il Mulino, 2010, p. 173.

⁴⁰ Marcello Montanari, *Mazzini nel giudizio di Marx e Engels*, în Salvo Mastellone (coord.), *Mazzini e gli scrittori politici europei, 1837–1857*, tom II, Firenze, Centro Editoriale Toscano, 2005, p. 357–368.

⁴¹ Giovanni Belardelli, *op. cit.*, p. 173.

⁴² Olimpiu Boitoș, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin și cu radicalii francezi în epoca revoluției de la 1848*, București, Cartea Românească, 1940, p. 91–94.

⁴³ Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, vol. II, București, Așezământul Cultural „Ion C. Brătianu”, 1934, p. 287.

Concluzii

Mesajul mazzinian a fost modificat de către popoarele din Estul Europei în funcție de exigențele locale, numeroasele mișcări resurrectionare fiind condiționate de felurii factori, specifici acestei părți a continentului. Echilibrul dintre Marile Puteri, diplomația și interesele economice au avut o influență majoră asupra evenimentelor din aria carpato-danubiano-pontică, în comparație cu principiile mazziniene, care au avut trecere doar printre unii oameni politici, și aceia destul de inconsistenți și ne semnificativi⁴⁴.

Cu toate că s-a soldat cu un eșec, expediția din Savoia a constituit un precedent organizațional care a încurajat înființarea „Tinerei Europe”. Aceasta a fost prima organizație modernă cu caracter transeuropean⁴⁵, deoarece membrii săi aparțineau unor națiuni aflate în căutarea statalității; fără a neglija însă obiectivele cu caracter universalist: „Umanitatea nu va fi cu adevărat constituită decât atunci când toate popoarele care o compun, obținând liberul exercițiu al propriei suveranități, vor fi asociate într-o federație republicană”⁴⁶. Cei 17 semnatari originari ai *Actului de Fraternitate* reprezentau „Tânăra Italie”, „Tânăra Germanie” și „Tânăra Polonie”⁴⁷, însă din 1835 se alăturară și „Tânăra Elveție”, „Tânăra Franță”, „Tânăra Spanie”, „Tânăra Ungarie”, și chiar o „Tânăra Scandinavie”⁴⁸. Un document austriac din anii '40, când „Tânăra Europă” nu mai exista de mult – chiar dacă Mazzini a încercat să o reactiveze sub alte denumiri –, atestă și existența unor asociații românești aparent inspirate din demersurile mazziniene și care purtau denumirea de „Tânăra Românie” și „Tânăra Dacie”⁴⁹. Documentele nu consemnează importanța sau durata de viață a respectivelor organizații, fapt care ne îndeamnă să credem că nu au avut un impact deosebit asupra revoluționarilor pașoptiști români.

Înainte de „Primăvara Popoarelor”, Giuseppe Mazzini s-a făcut cunoscut datorită activității „Tinerei Europe”, organism creat după eșecul expediției din Savoia, deoarece protagoniștii, în frunte cu Mazzini, realizau că, fără coordonarea diferitelor mișcări (proto)naționale din Europa, revoluția mult vehiculată în epocă nu ar fi avut sorți de izbândă.

⁴⁴ Francesco Guida, *Idea di nazione e questione delle nazionalità nel pensiero di Giuseppe Mazzini*, în „Cuadernos de Historia Contemporánea”, nr. 23, 2001, p. 164.

⁴⁵ Arturo Colombo, *L'Unione Europea e l'eredità mazziniana. Dalla Giovine Europa all'Europa federale: prospettive e incognite*, în Francesco Guida (coord.), *Dalla Giovine Europa alla Grande Europa, 1830-1845*, Milano, Feltrinelli, 1974, p. 161.

⁴⁶ *Statuto della „Giovine Italia”*, în Giuseppe Mazzini, *Scritti editi ed inediti. Edizione Nazionale*, vol. IV, Imola, Galeati, 1907, p. 11.

⁴⁷ Mazzini scria că „sunt în Europa trei familii de popoare: eleno-latine, germanice și slave. Italia, Germania și Polonia le reprezentau” (*ibidem*, vol. I, p. 179).

⁴⁸ Pentru o statistică a numărului de membri și filiale, a se vedea Hans Gustav Keller, *La Giovine Europa. Studio sulla storia dell'idea federalistica e di quella nazionale*, cu o prefață de Luigi Bonante, Palermo, Sellerio, 2001, p. 68.

⁴⁹ Este vorba despre o circulară trimisă de cancelarul Metternich poliției centrale din Viena și datată la 19 decembrie 1847; Ștefan Delureanu, *România Jună între asociație și emblemă*, în *Mazzini și românii în Risorgimento*, București, Editura Paideia, 2006, p. 245; Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională 1834-1849*, București, Editura Academiei RSR, 1967, p. 95.

ECHOES OF GIUSEPPE MAZZINI'S SAVOY EXPEDITION
IN "ALBINA ROMÂNEASCĂ" PUBLICATION OF IAȘI (1834)
(Summary)

Keywords: Risorgimento, Sardinia, Europa, Iași, "Young Italy".

In 1834, one of the most famous revolutionaries of the 19th century, Giuseppe Mazzini, organized and even took part, till one point, in an armed campaign against the ruling dynasty of the Kingdom of Sardinia. This was the expedition in Savoy, a region close to the border of the Kingdom of Sardinia with France and Switzerland, the latter state being, at the time, a fief of exiled revolutionaries from all over Europe.

The coordinates of the expedition were intimately linked to the aspirations of Giuseppe Mazzini. He was a promoter of the principle of nationalities, so one of the goals of the insurrectional initiative was to take a first step towards the territorial unification of the Italian nation by replacing an undecided king, Carlo Alberto de Savoia, with a president determined to start a national unification process.

Some details of this attempt were revealed by the press from the Romanian Principalities through a series of articles published by the newspaper "Albina Românească" from Iași. In eight numbers, from February till April 1834, the gazette from the capital of Moldova provided information about the expedition organizer, Giuseppe Mazzini, and his organization, "Young Italy", about the military leader, General Girolamo Ramorino, about the European revolutionaries involved, about the attitude of the Swiss authorities and on the European impact of this episode. Although the expedition ended in failure, it was the first major action of Giuseppe Mazzini.

ADRIAN-BOGDAN CEOBANU*

**„BĂIEȚII CU PRICOPSEALĂ”
DIN DIPLOMAȚIA ROMÂNEASCĂ (1878–1885)
NOTE PE MARGINEA ANUARELOR PERSONALULUI REPREZENTAȚIUNII
ROMÂNIEI ÎN STRĂINĂTATE DIN ANII 1881, 1882**

În februarie 1885, în Parlamentul României, erau dezbateri aprinse în legătură cu modificarea unor articole din Legea de organizare a Ministerului Afacerilor Străine. Printre punctele dezbătute de deputați era și cel referitor la prezența atașajilor neretri-buiți în cadrul Legațiilor României de peste hotare. Potrivit articolului 19 al Legii din martie 1873, atașajii și supranumerarii puteau fi admiși ca funcționari ai Ministerului, însă nu erau plătiți de către statul român. Angajarea lor se realiza în concordanță cu „trebuințele serviciului”. Articolul 25 al aceleiași legi menționa că aceștia puteau aspira până la funcția de șef de diviziune inclusiv și erau „preferați persoanelor străine ministerului”¹, în cazul vacantării unor posturi. În *Legea suplimentară relativă la legațiile și consulatele române în străinătate, precum și la administrația centrală a Ministerului Afacerilor Străine* adoptată în februarie 1879 se prevedea, la articolul 4, posibilitatea ca misiunile diplomatice ale României să aibă în structura lor și atașajii neretri-buiți². Într-o diplomație românească aflată abia la începuturile sale, prezența acestor atașajii în anii '70 și la începutul anilor '80 părea a fi utilă. Șase ani mai târziu, în 1885, deputatul Dumitru Ollănescu aducea în discuție prezența acestora în cadrul Ministerului de Externe:

Eu n-aș mai voi să mai avem de azi înainte oameni care să meargă în străinătate să se păuneze cu titlul de *atașat de legațiune* [subl. în original – n.n.] fără să aibă alte merite decât fumuri de mărire și dreptul de a-ți cere mai târziu post cu leafă, căci ți-a slujit degeaba câtva timp. Nu socot că este tocmai acum timpul a ne întoarce la vechile și oropsitele tradițiuni ale instituțiunii *copiilor pe pricopseală* [subl. în original – n.n.]! Am zis³.

Opinia lui Ollănescu era contrară celei exprimate de Emanoil Porumbaru, care susținea în continuare prezența acestora, argumentându-și punctul de vedere prin comparații cu alte sisteme europene de recrutare în cariera diplomatică, în principal cu

---

* Lector, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

¹ *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe. Acte și documente*, vol. I, 1859–1919, ediție îngrijită de Ion Mamina, Gheorghe Neacșu, George Potra, București, Editura Fundației Europene Titulescu, 2004, p. 135.

² *Ibidem*, p. 393.

³ *Ibidem*, p. 511.

acela francez. Porumbaru concluziona că, după un stagiul ca atașat supranumerar, tânărul putea să demonstreze dacă profitase sau nu de acea perioadă de acomodare⁴. Pe fondul acestor discuții, a intervenit și ministrul de Externe Ion I. Câmpineanu. Cunosător al politicii românești, Câmpineanu recunoștea că atașajii fuseseră numiți în diferite posturi prin „favoarea” cuiva și că prezența lor era una efemeră, în funcție de diferite interese, mai ales ale șefului de misiune sau ale ministrului de Externe. La urma urmei, argumenta Câmpineanu, nu era nicio problemă ca atașajii neretribuțiți să se prezinte la examen și să accedă în cariera diplomatică⁵.

Argumentul prezentat de Emanoil Porumbaru era unul veridic. Recrutarea tinerilor pentru cariera diplomatică din familii aristocratice și trimiterea lor în cadrul Ambasadelor din străinătate era o practică des întâlnită în vestul Europei încă din secolele XVII–XVIII. De altfel, existau doar câteva cariere de referință pentru aristocrația europeană: militară, administrativă și cea diplomatică⁶; punct de vedere întărit de Nicolae B. Cantacuzino, secretar de legație la Viena, la finele secolului al XIX-lea și începutul celui următor, care ajunsese să cunoască situația din monarhia dualistă:

[...] tineretul aristocrației îmbrățișa, de obicei, carieră militară sau diplomatică: acestea erau cariere nobile; în al doilea rând, venea cariera administrativă. În armată, singură cavaleria atrăgea nobilimea. Diplomații Imperiului, aleși dintre membrii înaltei aristocrații, se bucurau de un prestigiu deosebit, de multe ori îndreptățit prin un anume dar de observație și un discernământ drept și fin, la care se adăuga[u] atracțiunea unei distincțiuni personale și o politeță deseori afectată și distantă, dar care impunea⁷.

Se ajunsese, cel puțin în cazul sistemului diplomatic britanic, la finele secolului al XVIII-lea și pe parcursul secolului al XIX-lea, la formarea unui sistem de patronaj, în care șeful de misiune, ambasadorul de cele mai multe ori, avea un rol important în alegerea tinerilor – „diplomats-in-training” – ce urmau să-l însoțească în cadrul misiunii. Deși numirea unui atașat depindea de autoritățile centrale de la Londra, ambasadorul putea să o refuze alegându-și propriul secretar, chiar din cadrul familiei ori dintre rudele apropiate. Acești tineri atașajii nu aveau nicio obligație de a rămâne în cadrul serviciului diplomatic⁸. În cazul francez, recrutarea se realiza, o lungă perioadă de timp, prin cooptare. La mijlocul secolului al XIX-lea, atașajii neremunerați erau nevoiți să efectueze un stagiul de maxim opt ani în administrația centrală sau în serviciul exterior pentru ca mai apoi să fie promovați. Din 1856, accesul la efectuarea acestui stagiul era posibil doar prin deținerea unei diplome de licență în Drept; iar din 1860 prin susținerea unui examen la următoarele discipline: istoria diplomatică, dreptul ginților și limbile străine⁹. Situația nu era diferită nici în Imperiul Rus la începutul secolului al XIX-lea. Numirile erau, de cele mai multe ori, apanajul țarului, iar mulți dintre cei ce intrau în

⁴ *Ibidem*, p. 508.

⁵ *Ibidem*, p. 512.

⁶ William D. Godsey, Jr., *Aristocratic Redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*, Indiana, Purdue University Press, 1999, p. 33–34.

⁷ N. B. Cantacuzino, *Amintirile unui diplomat român*, ediție îngrijită și prefațată de Adrian Angheliescu, Iași, 1994.

⁸ Jennifer Mori, *The Culture of Diplomacy. Britain in Europe, c. 1750–1830*, Manchester, Manchester University Press, 2010, p. 43–44; Raymond A. Jones, *The British Diplomatic Service 1815–1914*, Ontario, Wilfrid Laurier University Press, 1983, p. 52–53.

⁹ Jean Baillou, *Les Affaires Étrangères et le corps diplomatique français*, tome II, 1870–1980, Paris, 1984, p. 138–139.

serviciul diplomatic erau slab calificați. Erau tineri din școlile care efectuaseră, la un moment dat, vizite în străinătate; aveau o educație primită acasă sau în școlile de cadetși și regimentele militare¹⁰.

Cine erau acești „băieți cu pricopseală” care au intrat în diplomația românească? Lipsa unor instrumente de lucru face imposibilă identificarea tuturor pentru perioada 1878–1914. Este cunoscut că primul *Anuar diplomatic și consular al României* a apărut în 1891¹¹, cuprinzând date biografice ale celor ce activau în cadrul Ministerului Afacerilor Străine în acel moment: data nașterii, studiile efectuate, momentul accederii în carieră, funcțiile deținute până în acel moment și decorațiile pe care le primiseră în urma activității din diferite posturi. Ulterior, au mai apărut Anuarele din 1894¹² și 1897¹³, având același tipar. La finele secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, au mai fost publicate liste¹⁴ ce conțineau personalul diplomatic, dar fără date biografice. Așadar, este dificil de stabilit numărul și numele celor ce au activat în diplomația românească, mai ales după 1878 și până spre anii '30 ai secolului al XX-lea. Până în prezent, numărul lor putea fi stabilit, cel puțin în primii ani după obținerea independenței României, pe baza studierii Almanahului de Gotha. De exemplu, în 1882, se avansa numărul de 27 de diplomați aflați în funcție în 1882, dintre care nouă miniștri plenipotențieri, 12 secretari de legație și șase atașați¹⁵. În diverse fonduri arhivistice, se mai găsesc *Personalul diplomatic român la 1890* sau *Personalul Legațiilor și Consulatelor la Februarie 1908*, publicate între timp¹⁶.

În arhiva Ministerului de Externe al României, fond Constantinopol, problema *Personal*, se găsesc liste cu diplomații români din anii 1881 și 1882. În același fond mai sunt și Liste ale personalului Ministerului Afacerilor Străine, Liste ale personalului Legațiilor României în străinătate pentru anii 1888, 1900, 1903. Ele sunt denumite impropriu *Anuare*, deoarece nu conțin date biografice, ci numai funcția deținută de un diplomat și momentul în care a fost numit în acea calitate. Cel mai probabil, aceste liste erau alcătuite pentru uzul intern al ministerului la finalul fiecărui an. E posibil ca în alte fonduri arhivistice să mai fie și alte liste. Potrivit articolului 12 din *Regulamentul asupra administrației centrale a Ministerului Afacerilor Străine*, adoptat în iulie 1880, editarea anuarului ministerului și a cărții verzi pentru actele diplomatice era coordonată de secretarul general, de directorul diviziunii politice și de șeful de cabinet din cadrul ministerului¹⁷.

¹⁰ Patricia Kennedy Grimsted, *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy, 1801–1825*, Los Angeles, University of California Press, 1969, p. 27–28.

¹¹ *Anuarul diplomatic și consular al României pe 1891*, București, Imprimeria Statului, 1891.

¹² *Anuarul diplomatic și consular al României pe 1894*, București, Imprimeria Statului, 1894.

¹³ *Anuarul diplomatic și consular al României pe 1897*, București, Imprimeria Statului, 1897; următorul anuar diplomatic a fost publicat abia peste aproape 50 de ani, iar colegul Adrian Vițalari a editat anuarul dedicat anului 1946: *Anuar diplomatic și consular 1942*, București, Imprimeria Națională, 1942; *Anuar diplomatic și consular al Regatului României, 1946. Din istoria Ministerului Afacerilor Străine*, editor Adrian Vițalari, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016.

¹⁴ *Agenții diplomatici și consulari străini în România și Agenții diplomatici și consulari ai României în străinătate*, 1 aprilie 1896, București, Imprimeria Statului, 1896; Ministerul Afacerilor Străine, *Personalul: Administrației centrale; Delegațiunei în Comisiunea Centrală a Dunărei; Serviciul Diplomatic; Serviciul Consular, și Tribunalul Maritim Galați*, București, Imprimeria Statului, 1911.

¹⁵ Rudolf Dinu, *Elita diplomatică a Vechiului Regat (1878–1914). Un profil incomplet*, în *Diplomația Vechiului Regat 1878–1914. Studii*, București, Monitorul Oficial – Presa Universitară Clujeană, 2014, p. 171.

¹⁶ *Ibidem*, p. 172–178.

¹⁷ *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe...*, p. 444–445.

Astfel, în 1881, corpul diplomatic al României în străinătate era format din 36 de membri: opt miniștri plenipotențiar, doi miniștri rezidenți, la Bruxelles și Belgrad, un agent diplomatic la Sofia, cinci secretari de legație clasa I, 11 secretari de legație clasa a II-a, șase atașați, cărora li se adăugau trei interpreți și un cancelar general. Din corpul consular făceau parte 13 consuli, cancelari, interpreți retribuiți și 22 consuli onorari, neretribuiți, cetățeni ai altor state. Legația de la Paris era cea mai numeroasă. Era formată dintr-un ministru plenipotențiar, un secretar clasa I, un secretar clasa a II-a și trei atașați; și reprezentanța diplomatică de la Constantinopol avea un personal numeros pentru acele vremuri: cinci membri, printre care un interpret, cetățean otoman; pe de altă parte, la polul opus, misiunea diplomatică din capitala Greciei era formată doar din șeful de misiune și un secretar clasa a II-lea. În cazul consulatelor atrage atenția cel de la Constantinopol. Era cel mai numeros, iar printre funcțiile îndeplinite se numără și cea de jude asesor¹⁸.

Din cei 36 de diplomați amintiți în corpul diplomatic, exceptându-i pe cei 11 șefi de misiune și pe cei cinci cetățeni străini¹⁹ care activau în cadrul misiunilor diplomatice ale României, ceilalți 20 se încadrează în categoria „băieților cu pricopseală”. Au intrat în cariera diplomatică prin numire, fără a susține concurs; cei mai mulți dintre ei proveneau din familiile înstărite ale României celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. Aminti numele lui Trandafir Djuvara, Gheorghe Rosetti-Solescu, Edgar Mavrocordat, Petre P. Mavrogheni, frații Alexandru și George Em. Lahovari, Alexandru I. Filipescu²⁰, Emil Ghica, Alexandru A. Beldiman sau Vasile Spiro-Paul. De altfel, cei ce activau în diplomația românească, în acele momente, recunoșteau cele două condiții necesare intrării în corpul diplomatic: cunoașterea limbii franceze și o situație materială foarte bună. Iată ce îi scria, în acest sens, Alexandru Odobescu, aflat în postul de la Paris, lui Ioan Bianu la începutul anului 1880:

[...] în orice legațiune diplomatică în străinătate nu pot intra ca impiegați decât persoane care știu să scrie și să vorbească curent cel puțin limba franceză, uzitată ca limbă comună în diplomație – iată prima cauză care deocamdată îți ține închisă cariera la care te-ai gândit. Apoi încă, acea carieră, trebuie să mărturisesc, cere mijloace pecuniare personale mai mari decât leașa (oricare ar fi) pe care o acordă guvernul²¹.

¹⁸ AMAE, fond Constantinopol, Problema Personal, vol. 26, nepaginat (a se vedea Anexa 1).

¹⁹ Henry Vignaud (1830–1922), jurnalist francez de origine americană, a fost numit în 1869 atașat pe lângă Agenția Diplomatică a României la Paris. Din 1882, a fost prim secretar al Legației SUA în capitala Franței (Alexandru Em. Lahovari, *Note, amintiri, corespondență diplomatică oficială și personală (1877–1914): Paris, Petersburg, București, Roma*, editori Rudolf Dinu, Adrian-Bogdan Ceobanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 108–109); Bielici Milan, născut la 17 septembrie 1854 la Lipova, a fost succesiv dragoman-interpret, cancelar-interpret, viceconsul și cancelar-interpret la Legația României din capitala Serbiei. În iunie 1894, a fost transferat la Viena, în calitate de interpret (*Anuarul diplomatic și consular al României pe 1894...*, p. 38); Alfons Lahaille, născut în februarie 1850 la Constantinopol, a deținut funcția de secretar-interpret la Legația din capitala Imperiului Otoman, timp de mai mult timp, din 1879 și până în 1903 (*Anuarul diplomatic și consular al României pe 1897...*, p. 174); pe N. Avramotitz, numit interpret la Agenția Diplomatică de la Sofia în iunie 1880, nu îl mai regăsim și în 1882 în aceeași funcție. De asemenea, nu avem informații, până în prezent, despre modul în care Henry Nathanson a ajuns atașat în cadrul Legației din capitala Marii Britanii.

²⁰ Alexandru I. Filipescu era fiul lui Ioan Al. Filipescu, membru al cămăcămiei din Țara Românească, și al Elisei Bibescu.

²¹ Alexandru Odobescu, *Opere*, IX, *Corespondență 1880–1883*, text stabilit, note și indice de Filofteia Mihai, Rodica Bichis, Nadia Lovinescu, București, Editura Academiei RSR, 1983, p. 14.

Nu putem estima care era averea unui tânăr diplomat, dar în unele cazuri o știm pe cea a tinerelor cu care se căsătoreau. Zestrea Anei Kretzulescu, singură fiica a lui N. Kretzulescu, în momentul căsătoriei cu Al. Em. Lahovari în 1882 era impresionantă: 395 000 de lei în numerar, la care se adăugau un serviciu de ceai și un altul de masă, evaluate la aproximativ 8 000 de lei. În 1900, după decesul lui Nicolae Kretzulescu, valoarea totală a averii mobile și imobile moștenite de familia Lahovari era de 364 396 de lei²². Nicolae Mișu, diplomat de carieră, s-a căsătorit, în iunie 1889, cu Areti Capșa, de 24 de ani, fiica doctorului Ștefan Capșa și posesorul unui local important pentru România Vechiului Regat: Casa Capșa. Zestrea fetei era una însemnată: moșia Hanul Călugărului din județul Ilfov, evaluată la 170 000 de lei, bani în numerar, 70 000 de lei, trusoul și bijuteriile valorând 10 000 de lei²³. Cât câștiga lunar un secretar de legație clasa a II-a? 600 de lei; iar la 1900 cu 1,13 lei puteai cumpăra un kilogram de zahăr, iar cu 0,67 lei un litru de vin²⁴.

Cu toate acestea, au fost și situații în care chiar și acești tineri întâmpinau greutăți financiare. Cel mai elocvent caz este cel al lui Trandafir Djuvara. În 1879, intra ca atașat la misiunea diplomatică de la Paris. Între timp, i se născuse primul băiat, Marcel. Din țară, părinții lui Trandafir îl îndemnau să îi scrie premierului I. C. Brătianu și să îi prezinte situația:

[...] să-i arăți nedreptatea ce ți se face, să-i arăți greutatea ce ai fiind cu familie și copii, să-i arăți mijloacele tale restrânse și că este imposibil [indescifrabil – n.n.] cu salariu ce-ți dau și ce vei mai crede de cuviință, toate acestea însă cu demnitate, și cred că Brătianu se va iniția și ambiționa și-ți va face dreptate²⁵.

De abia un an mai târziu, Djuvara era promovat ca secretar de legație clasa a II-a și transferat la Bruxelles.

Pentru cei mai mulți dintre tinerii diplomați, accesarea în diplomația românească a fost influențată de relațiile matrimoniale sau de contactele politice ale părinților. De exemplu, în 1877, Alexandru Em. Lahovari a fost admis ca atașat supranumerar pe lângă agenția diplomatică a României de la Paris. Recunoștea că acea numire a fost influențată de relația de prietenie pe care o aveau părinții săi cu Mihail Kogălniceanu, ministrul Afacerilor Străine al României²⁶. Alexandru C. Brăiloiu, fiul lui Constantin Brăiloiu, important lider conservator, a fost numit la vârsta de 23 de ani atașat supranumerar la Paris în 1874, într-o perioadă când la conducerea României se afla un guvern de orientare conservatoare condus de Lascăr C. Catargiu. Dimitrie Nedeianu a fost numit și el la Paris în 1875 tot ca atașat. A rămas în capitala Franței până în 1880, când a fost transferat la Londra. Era unul dintre pușinii diplomați români care știa să vorbească și să scrie în limba engleză. A rămas în capitala Marii Britanii aproximativ 18 ani²⁷.

O parte dintre acești diplomați au activat decenii întregi pe continent. Alții reprezentă, dimpotrivă, prezențe efemere în corpul diplomatic al României. Anastase Simu,

²² Costel Iordăchiță, *Familia Lahovari. Ascendență și destin politic*, Pitești, Editura Carminis, 2004, p. 221–222.

²³ Daniel Cain, *Un trimis al Majestății Sale: Nicolae Mișu*, București, Editura Anima, 2007, p. 46–47.

²⁴ *Ibidem*, p. 17.

²⁵ ANIC, fond familial Djuvara, dosar nr. 33, f. 7; Vezi și Răzvan Cristian Bîgiu, *Misiunile diplomatice ale lui Trandafir Djuvara (1879-1924)*, în *AUB*, seria Științe Politice, nr. 9/2007, p. 24.

²⁶ Alexandru Em. Lahovari, *Note, amintiri, corespondență diplomatică oficială și personală...*, p. 107.

²⁷ George Bengescu, *Câteva suvenire ale carierei mele. Ion Ghica, V. Alecsandri, Alexandru Lahovari*, Bruxelles, 1899, p. 45.

ce provenea dintr-o familie înstărită din Brăila, a fost licențiat în drept la Paris, în 1878, și mai apoi doctor din 1880 în științe politice și administrative al Universității Libere din Bruxelles²⁸. A intrat în diplomatie ca atașat supranumerar în martie 1880; două luni mai târziu era avansat ca secretar de legație clasa a II-a și transferat la Berlin. În acest sens era informat și Gheorghe Vărnăv-Liteanu, ministrul României în capitala Germaniei. Erau expuse motivele care l-au determinat pe ministrul Afacerilor Străine să recurgă la o asemenea decizie: Simu era unul dintre studenții cu rezultate deosebite, avea avere, iar activitatea lui fusese apreciată în perioada cât activase în administrația centrală. Însă, în octombrie același an, din cauza unor motive personale, a fost pus în disponibilitate²⁹. În cererea din octombrie 1880, adresată ministrului Afacerilor Străine pentru accederea în diplomatie, Victor Athanasie menționa că era laureat în științele comerciale și financiare la Școala Superioară de Comerț și Finanțe din Paris și candidat în drept al universității din Liege. Cererea i-a fost acceptată, fiind trimis pe lângă legația din Bruxelles³⁰. În anul următor, Athanasie a devenit și doctor în științe politice și administrative al Universității Libere din Bruxelles³¹; numai că, în mai 1882, și-a dat demisia, părăsind cariera³². Așadar, câțiva dintre acești tineri, aflați la studii în străinătate, au făcut parte efemer și din corpul diplomatic al României. Terminarea studiilor a coincis și cu părăsirea carierei.

Cele două Anuare, aduse în discuție, cuprind informații și despre corpul consular. Potrivit legislației de organizare a Ministerului Afacerilor Străine, ce a cunoscut numeroase schimbări în perioada dintre Congresul de la Berlin și Primul Război Mondial, consulatele românești puteau fi de două categorii: consulate de carieră, în fruntea cărora se aflau cetățeni români, și consulate onorare, conduse de cetățeni străini. Scopul acestora era bine definit: de sprijinire a intereselor conaționalilor pe teritoriul altui stat și de preservare a identității naționale (cultură, limbă, școală), cărora li se adăugau activități economice, juridice, notariale³³. La începutul anilor '80 ai secolului al XIX-lea, rețeaua consulară era una restrânsă, în funcție și de interesele statului român. Au fost înființate consulate de carieră în imperiile limitrofe: Imperiul Otoman (la Constantinopol și Rusciuk, în Principatul Bulgaria), în Austro-Ungaria (la Budapesta) și în Imperiul Rus (la Odessa și Ismail). La 1881, consulatul de la Constantinopol era cel mai numeros, fiind format din consul general, jude asesor – în speță Victor Cucuțeanu, ce îndeplinea și calitatea de atașat în cadrul Legației – cancelar și interpret, în timp ce posturile consulare de la Ismail și Rusciuk aveau un personal restrâns³⁴. Chiar și în fruntea acestor consulate, regăsim oameni cu inițiativă. De exemplu, Christian Bălașa, consulul de la Odessa, a avut inițiativa înființării unui consulat român la Chișinău, însă ministrul de Externe al României nu a ținut cont de ideea lui³⁵.

Analiza consulatelor onorifice a stat și mai puțin în atenția istoriografiei române. În fruntea acestora se aflau cetățeni străini, iar rolul lor era predominant de îmbunătățire a relațiilor economice. În 1881, existau două consulate onorifice în statele nordice, la

²⁸ Laurențiu Vlad, *Studenți români la Universitatea Liberă din Bruxelles (a doua jumătate a veacului al XIX-lea – prima parte a secolului al XX-lea)*, Iași, Institutul European, 2014, p. 69.

²⁹ AMAE, fond Dosare personale, Problema 77, litera S, nr. 28, nepaginat.

³⁰ AMAE, fond Dosare personale, Problema 77, litera A, nr. 18, nepaginat.

³¹ Laurențiu Vlad, *op. cit.*, p. 69.

³² AMAE, fond Dosare personale, Problema 77, litera A, nr. 18, nepaginat.

³³ *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe...*, p. 415.

³⁴ AMAE, fond Constantinopol, Problema Personal, vol. 26, nepaginat (a se vedea Anexa 1).

³⁵ Adrian-Bogdan Ceobanu, *Politică și diplomatie la sfârșitul secolului XIX. Din istoria relațiilor româno-ruse (1878–1899)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, p. 319.

Stockholm și Christiania, ce depindeau de legația din Bruxelles, tot două în Imperiul Britanic și Austro-Ungaria, unul în Franța, trei în Grecia, cinci în Imperiul Otoman și șapte în Italia³⁶. Un an mai târziu, în 1882, întâlnim un consulat în plus, cel de la Londra, ce depindea de legația din capitala Marii Britanii³⁷.

Lista din anul 1882 indică 41 de diplomați, printre care regăsim și alții care au intrat în cariera diplomatică: Alexandru Odobescu, George Bengescu, Constantin Stamatiadi, Alexandru A. Balș, Victor Cuciureanu, Dimitrie Perticari, Alexandru Davila, Ion Papiniu, Constantin Kogălniceanu. Memoriile lui George Bengescu surprind poate cel mai bine modul în care se realizau recrutările, promovările sau „transferurile” în diplomația românească în anii '80. El era la studii în capitala Franței și se afla în relații bune cu Ion Ghica, ministrul plenipotențiar al României la Londra. Într-una din vizitele lui Ghica la Paris, s-a întâlnit cu Bengescu, propunându-i postul de secretar de legație: „Bengescule, vrei să vii cu mine la Londra? Am nevoie de un secretar al doilea. Titularul postului nu se arată dispus a veni să-l ocupe, și eu nu pot să-l adăst indiferent. Dacă-ți convine să fii atașat pe lângă misiunea mea, vorbește: lucrul se poate face îndată”³⁸. Ceea ce s-a și întâmplat, Bengescu rămânând în diplomație până spre sfârșitul secolului. O carieră lungă în diplomație au avut și Papiniu, Cuciureanu, Stamatiadi. În schimb, Perticari a fost nevoit să renunțe după 11 ani petrecuți în diferite capitale europene, din cauza problemelor de sănătate; în timp ce Odobescu a avut câteva obiective clare în anii petrecuți la Paris: cercetarea arhivei Ministerului de Externe al Franței, adunând documente pe care le-a pus la dispoziția Academiei Române. Printre puținii reprezentanți ai familiei Balș în diplomația românească se numără și Alexandru, fiul lui Alexandru și al Ruxandrei Sturdza-Miclăușeni. Născut în august 1861, licențiat în Drept al universității din Toulouse, a fost căsătorit cu Zoe, fiica lui Răducanu Rosetti și a Aglaiei Ghica³⁹. A intrat în carieră în decembrie 1882, la puțin timp după preluarea frâielor diplomației românești de către unchiul său, Dimitrie A. Sturdza, astfel încât credem că există o conexiune între cele două momente. Alexandru a ajuns până la funcția de consul al României la Budapesta, începând cu 1 noiembrie 1893. A rămas în această demnitate până în 1899, când a încetat din viață. Este printre puținii consuli care a decedat în momentul exercitării funcției.

Pentru alți tineri, angajarea în cadrul Ministerului Afacerilor Străine a fost o perioadă scurtă de distracții în care au acumulat datorii. Nu au rezistat mult timp în corpul diplomatic al României. Cel mai bun exemplu este cel al lui Alexandru Davila, numit atașat supranumerar pe 19 decembrie 1881 și menținut în această funcție până la 28 mai 1882. Alexandru, născut în 1862, avea, la momentul depunerii solicitării de a intra în diplomație, bacalaureatul facultății de Litere din Paris, fiind student al Universității de Drept din București. În mai 1882, Davila a fost transferat ca atașat honorar la Legația din Italia, unde rezistă până în martie 1883. Șeful de misiune, Ion Bălăceanu, trimitea o notă ministerului de la București, în care preciza că tatăl diplomatului venise personal la Roma pentru a-l lua pe Alexandru. Motivul? Conduita tânărului atașat și datoriile pe care le acumulase: 712,50 franci la creditorul Guastalla, 50 de franci la Marchizul de Casteluccio, 16,25 franci la librăria centrală și 25 de franci la birjarul

³⁶ AMAE, fond Constantinopol, Problema Personal, vol. 26, nepaginat (a se vedea Anexa 1).

³⁷ *Ibidem* (a se vedea Anexa 2).

³⁸ George Bengescu, *op. cit.*, p. 36.

³⁹ Conform arborelui genealogic al familiei Balș, publicat în *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I, coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza, București, Editura Simetria, 2004, p. 257.

Funari. În total 803,75 franci ce trebuiau achitați. Însă, au mai fost și alte reclamații verbale din partea proprietarului cafenelei Colomna, ce solicita suma de 150 de franci. Pentru aceste sume, Bălăceanu cerea sprijinul autorităților de la București spre a-l informa pe tatăl diplomatului. Peste câteva zile venea și răspunsul din capitala României: Generalul Davila trimisese prin poștă 803,75 franci. Numai că, apăreau și alte solicitări: 92 de franci din partea slugilor cafenelei, 176,70 de franci cafegeului și 170 de franci secretarului cafegeului; în total 438,70, sumă care nu avea să mai fie plătită⁴⁰. Între timp, Alexandru Davila plecase la Bruxelles, ceea ce reprezenta o bucurie pentru colegii săi: „S-a purtat ușurel de tot aici. Ducea viață neregulată prin cafenele; pierdea la cărți; făcea multe datorii [...]. Bine că ne-am scăpat de el, căci devenise o piedică aici”⁴¹.

Cazul lui Constantin Kogălniceanu este cunoscut: a avut „mai multe abateri de la datoriile sale ca funcționar diplomatic și de la rangurile ierarhice și profesionale”. Printre erorile comise este menționat faptul că a părăsit postul fără a aștepta aprobarea de la centru; însă mai grav a fost că „amesteca în aceeași telegramă cifre și texte în alb, ceea ce în fapt este a trăda secretul cifrei”. Inițial a fost suspendat, după care trimis în postul de la Petersburg. Aceleași greșeli le-a săvârșit diplomatul român și în capitala țarilor. Ba mai mult, l-a șantajat pe consulul de la Moscova, cerându-i sume de bani în schimbul intervenției pe lângă factorii decizionali de la București. Urmarea? A fost revocat din corpul diplomatic, revenind în diplomație peste aproximativ 10 ani, în 1894, în funcția de viceconsul la Salonic⁴².

Prin legea de organizare a MAS din 1885 a fost introdus examenul pentru postul de atașat, precum și obligativitatea efectuării unui stagiu de doi pentru promovarea de la gradul de atașat la cel de secretar de legăție clasa a II-a. Se puteau înscrie la examen tinerii ce posedau o diplomă de licență sau de doctor și care făceau dovada unui venit anual de 6 000 de lei. De altfel, ministrul de externe Ion I. Câmpineanu a fost cel care susținea principiul meritocrației:

Este bine ca funcțiunile diplomatice, ca orice funcțiune a statului, să fie accesibilă numai la oameni cu avere? [...] Am crezut că este bine să venim cu această lege, să prevedem că corpul diplomatic poate fi accesibil pentru oricine, și încă mai mult să suprimăm gratuitatea în toate serviciile, pentru că gratuitatea este o adevărată calamitate⁴³.

Din 1885 începea o nouă etapă în istoria corpului diplomatic al Vechiului Regat. Și-a făcut loc, treptat, o altă generație, care susținea examen pentru a intra în rândurile diplomației românești. Îi amintim aici pe Eugeniu Mavrodî, Alexandru G. Florescu, Nicolae Filodor, Constantin Diamandi, Mihail Burghelie, Gheorghe Derussi, George Cretzianu, Gheorghe Filaliti, Nicolae B. Cantacuzino. Se încerca eliminarea practicii numirii atașatilor supranumerari, deși se făceau presiuni chiar la adresa ministrului de Externe pentru numirea lui Duiliu Zamfirescu în vara anului 1885:

⁴⁰ AMAE, fond Dosare personale, Litera D, nr. 11, nepaginat; vezi și Adrian-Bogdan Ceobanu, *Diplomatul român și viața socială din capitalele europene*, în idem, *Diplomați în Vechiul Regat. Familie, carieră și viață socială în timpul lui Carol I (1878–1914)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, p. 245.

⁴¹ *Scrisori către Ioan Bianu. Documente literare*, vol. III, ediție de Marieta Croicu și Petre Croicu, București, Editura Minerva, 1976, p. 54.

⁴² Adrian-Bogdan Ceobanu, *Politică și diplomație la sfârșitul secolului al XIX-lea. Din istoria relațiilor româno-ruse (1878–1899)*..., p. 287–290.

⁴³ *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe*..., p. 490–491.

[...] mi-ați dat cuvântul D-voastră că dânsul va fi numit în serviciul diplomatic, chiar fără concurs, supunându-mă la oarecare obligațiune, pe care atât din înalta mea considerație pentru D-voastră, cât și din dragoste pentru el, m-am declarat gata a le satisface [...]. Eu îl asigurasesem în modul cel mai pozitiv că va fi numit, deoarece știam că cuvântul unui Câmpineanu, și mai cu seamă a iubitului nostru Ministru de Externe, valorează cât un decret domnesc⁴⁴.

Nu s-a reușit. La finele secolului al XIX-lea și la începutul celui următor, practica numirii atașajilor supranumerari nu a fost eliminată total. De exemplu, Emanuel Rosetti-Roznovanu expedia, la 15 martie 1904, ministrului Afacerilor Străine o scrisoare în care își exprima dorința de a „îmbrățișa” cariera diplomatică, dorind să fie numit atașat supranumerar în cadrul ministerului. Anexa, în acest sens, actul de naștere, diploma de licențiat și certificatul de scutire pentru serviciul militar⁴⁵. Era fiul lui Nicolae (Nunuță) Rosetti-Roznovanu din cea de-a doua căsătorie a acestuia cu Lucia Conachi-Vogoride⁴⁶. La finele anului 1902, ministrul României la Petersburg, Gheorghe Rosetti-Solescu, recomanda, fără succes, vărului său, Dimitrie A. Sturdza, ministrul Afacerilor Străine, intrarea în cariera diplomatică a lui Emanuel Rosetti-Roznovanu⁴⁷. Abia peste un an și jumătate, în aprilie 1904, Ion I. C. Brătianu, atunci șeful diplomației române, era de acord cu numirea acestuia ca atașat supranumerar în administrația centrală⁴⁸.

Anuarele Personalului Reprezentațiunii României în străinătate din anii 1881 și 1882 pot reprezenta un instrument de lucru util pentru cei interesați de corpul diplomatic al României imediat după recunoașterea Independenței României și nu numai. O parte dintre cei care au renunțat la cariera diplomatică au activat mai apoi în politica și în administrația românească. Alții au slujit decenii întregi interesele statului român în diferite capitale europene. Însă, pe alocuri, informațiile din aceste liste trebuie coroborate cu cele din dosarele de personal ale diplomaților. Eventuala identificare a tuturor listelor pentru perioada 1878–1914 poate crea o imagine de ansamblu a corpului diplomatic al Vechiului Regat, putându-se realiza studii prosopografie complete. Astfel, i-am identifica și pe toți „băieții cu pricopseală” din diplomația românească.

Într-o lucrare publicată în urmă de câțiva ani, istoricul Gheorghe Cliveti, profesor universitar la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, observa că, în ultima perioadă, s-au publicat în istoriografia românească mai multe studii de specialitate dedicate „lumii diplomaților”⁴⁹. Studiul de față se integrează în această categorie. Îi dorim și pe această cale multă sănătate și „La mulți ani!”.

⁴⁴ ANIC, fond Câmpineanu, dosar 117, f. 1.

⁴⁵ AMAE, fond Personale, Litera R, nr. 29, nepaginat.

⁴⁶ Conform arborelui genealogic alcătuit de Mona și Florian Budu-Ghyka disponibil pe site-ul <http://www.ghika.net/>.

⁴⁷ Adrian-Bogdan Ceobanu, *Un diplomat al Vechiului Regat: Gheorghe Rosetti-Solescu*, în *Gheorghe Rosetti-Solescu. Corespondență diplomatică personală și oficială (1895–1911)*, Petersburg, editori Rudolf Dinu, Adrian-Bogdan Ceobanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, p. 21.

⁴⁸ AMAE, fond Personale, Litera R, nr. 29, nepaginat.

⁴⁹ Gheorghe Cliveti, *România și „alianțele germane” 1879–1914*, Iași, Editura Junimea, 2015, p. 22.

Anexa 1
Anuarul Personalului Repreentațiunii României în străinătate 1881

Corpul diplomatic

Tara (Reședința)	Calitatea	Numele și prenumele	Data numirii în gradul actual
Austro-Ungaria Viena	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Ion Bălăceanu	10 Septem[brie] 1878
	Secretar 1-iu	Al. A. Beldiman	10 Noem[brie] 1880
	Secretar 2-a	Ion Nenici	14 Aprilie 1879
Belgia și Țările de Jos	Ministru reședințe [rezident – n.n.]	Mihail Mitilineu	17 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	T.G. Djuvara	24 Aprilie 1880
	Atașat	Victor Athanasiu	22 Octom[brie] 1880
Franca Paris	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Mihail Kogălniceanu	17 Aprilie 1880
	Secretar 1-iu	Emil Ghika	24 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	Al. Em. Lahovari	17 Mai 1880
	Atașat consilier de legațiune	Henry Vignaud	24 Aprilie 1880
	Atașat	Al. I. Philipescu	16 Iulie 1880
	Atașat	Edgar Mavrocordato	Martie 1881
Germania Berlin	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	George Vărnăv-Liteanu	17 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	Al. C. Brăiloiu	28 Aprilie 1879
	Secretar 2-a	Anastase Simu	17 Mai 1880
Grecia Atena	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Constantin Esarcu	31 Decem[brie] 1880
	Secretar 2-a	Constantin Sordony	14 Octom[brie] 1879
Italia Roma	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Nicolae Kretzulescu	22 Ianuar[ie] 1880
	Secretar 1-iu	Dr. G. Obedenaru	4 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	Constantin Mitilineu	18 Decem[brie] 1880
Marea Britanie Londra	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Nicolae Callimachi-Catargi	24 Aprilie 1880
	Secretar 1-iu	D. Nedeyanu	22 Iunie 1880
	Atașat	Henry Nathanson	27 Septem[brie] 1880
Rusia Petersburg	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Generalul Pr. Ion Ghica	20 Septem[brie] 1878
	Secretar 2-a	George Rosetti	17 Mai 1880
	Secretar 2-a	Alexandru Lenș	17 Mai 1880
Serbia Belgrad	Ministru reședințe [rezident – n.n.]	Lascar C. Catargi	14 Aprilie 1879
	Secretar 2-a	P.P. Mavrogheni	29 Mai 1879
	Interpret	M. Bietici	18 Mai 1878
Turcia Constantinopole	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Dimitrie Brătianu	30 Septem[brie] 1878
	Secretar 1-iu	Dimitrie Olănescu	4 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	G. Em. Lahovary	28 Aprilie 1879
	Atașat	Victor Cuciureanu	25 Octom[brie] 1880
	Interpret	Alfons Lahaille	29 Mai 1879
Bulgaria Sofia	Agent diplomatic și consul general	Alexandru C. Sturdza	21 Iulie 1879
	Viceconsul cancelar general	Basile Spiro-Paul	21 Iulie 1879
	Interpret	N. Avramovitz	30 Iunie 1880

Corpul Consular
I-a Categorie Retribuïți

Orașul (Legeațiunea în gradul actual de care depinde)	Calitatea	Numele și prenumele	Data numirii în gradul actual
Constantinopole Constantinopole	Consul general	Alexandru Farra	14 Iulie 1879
	Jude Assesor	Victor Cuciureanu	30 Octombrie 1880
	Cancelar	G. Picipio	2 Iunie 1879
	Interpret	G. Constantinide	2 Iunie 1879
Buda-Pesta Viena	Consul general	Eugeniu Voinescu	15 Decembrie 1879
	Cancelar	Const. I. Bălăceanu	24 Decembrie 1880
	Interpret	I. Puruțiu	25 Februarie 1880
Odessa Petersburg	Consul general	Christ. A. Balaș	17 Februarie 1879
	Cancelar	A. Mironescu	25 Septembrie 1879
	Interpret	Christ. Sandu	2 Noiembrie 1879
Salonic Constantinopole	Consul general	George Lenș	24 Octombrie 1879
	Cancelar	D. Papiniu	20 Noiembrie 1879
	Interpret	D. Unca	12 Iunie 1880
Ismail Petersburg	Consul	Iacob Livescu	22 Ianuarie 1879
	Cancelar	Sergiu Cunescu	23 Septembrie 1879
Rusciuc-Varna Constantinopole	Consul	Al. Stoianovici	21 Mai 1879
	Cancelar	Leon Ieronim	5 Iulie 1880

Corpul Consular
II-a Categorie Honorarii

Orașul (Legeațiunea în gradul actual de care depinde)	Calitatea	Numele și prenumele	Data numirii în gradul actual
Christiania (Bruxelles)	Consul general	Christian Tönsberg	12 Februarie 1881
Monaco (Paris)	Consul general	H. Leydet	2 Aprilie 1880
Stockholm (Bruxelles)	Consul general	C. O. Berg	6 Martie 1880
Teheran (Constantinopole)	Consul general	Cavaler R. C. Keun	15 Iulie 1880
Viena (Viena)	Consul general	Wilhelm Lindheim	13 Octombrie 1880
Florența (Roma)	Consul	Giuseppe Civelli	30 Mai 1880
Genova (Roma)	Consul	Fr. S. Rodocanachi	16 Decembrie 1880
Corfu (Atena)	Consul	Nicolae Damiri	19 Noiembrie 1880
Livurn (Roma)	Consul	Cav. Guillaume Pierni	12 Mai 1880
Malta (Londra)	Consul	Eduard L. Vella	12 Februarie 1881
Manchester (Londra)	Consul	P. Goldschmidt	11 August 1880
Messina (Roma)	Consul	Domenico Manganaro	30 Mai 1880
Neapole (Roma)	Consul	Dr. Galucci Vicentio	24 Ianuarie 1880
Patras (Atena)	Consul	G. Zinis	30 Octombrie 1880
Pyreu (Atena)	Consul	Labosses	29 Iulie 1880
Smirna (Constantinopole)	Consul	Herman Keun	24 Octombrie 1880
Spezia (Roma)	Consul	Alvigini	30 Mai 1880
Triest (Viena)	Consul	I. de Demetrio	20 Octombrie 1879
Tripoli (Constantinopole)	Consul	Walter Grăce	24 Octombrie 1880
Tunis (Constantinopole)	Consul	Clement Aubert	20 Noiembrie 1880
Turin (Roma)	Consul	Vegezzi Ruscalla	15 Decembrie 1879
Adana (Constantinopole)	Consul	G. Ussep	7 Martie 1881

Anexa 2
Anuarul Personalului Reprezențării României în străinătate 1882

Corpul diplomatic

Țara (Reședința)	Calitatea	Numele și prenumele	Data numirii în gradul actual
Austro-Ungaria Viena	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Ion Bălăceanu	10 Septem[brie] 1878
	Secretar 1-iu	G. Rosetti-Solescu	23 Octom[brie] 1881
	Secretar 2-a	Ion Nenici	14 Aprilie 1879
Belgia și Țările de Jos	Ministru reședințe [rezident – n.n.]	Th. Văcărescu ~~Mihail Mitileneu~~ [tăiat în orig. – n.n.]	1 Octom[brie] 1880 17 aprilie 1880 [tăiat în orig. – n.n.]
	Secretar 2-a	T.G. Djuvara	24 Aprilie 1880
	Atașat	~~Victor Athanasiu~~ [tăiat în orig. – n.n.] Dl. Uhrinovschy	~~22 Octom[brie] 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.] Iulie 1882
Francia Paris	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	M. Pherekyde	16 Noiem[brie] 1882
	Secretar 1-iu	Al. Odobescu	3 Octom[brie] 1881
	Secretar 2-a	~~Al. Brăiloi~~ [tăiat în orig. – n.n.] George Bengescu	~~23 Octom[brie] 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] 1 Octom[brie] 1882
	Atașat consilier delegațiune	Henry Vignaud	24 Aprilie 1880
	Atașat	Al. I. Philipescu	16 Iulie 1880
	Atașat	Edgar Mavrocordato	Martie 1881
	Atașat	~~C. G. Nanu~~ [tăiat în orig. – n.n.] C. Stamatiadi	 Decembrie 1881
Atașat	Alex. A. Baș	Decembrie 1882	
Germania Berlin	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	George Vârnav-Liteanu	17 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	Al. C. Brăiloiu	3 Octom[brie] 1881
	Secretar 2-a	~~C. Kogălniceanu~~ [tăiat în orig. – n.n.] Victor Cuciureanu	~~23 Octom[brie] 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] 2 Iunie 1883
Grecia Atena	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	~~Constantin Esareu~~ [tăiat în orig. – n.n.] George M. Ghica	~~31 Decem[brie] 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.] 1 Octom[brie] 1882
	Secretar 2-a	~~Constantin Sordony~~ [tăiat în orig. – n.n.] Grig. Ghica	~~14 Octom[brie] 1879~~ [tăiat în orig. – n.n.] Aprilie 1883
	Atașat	Jacques Bizzu	Aprilie 1881
Italia Roma	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	~~P. Mavrojeni~~ [tăiat în orig. – n.n.]	~~25 Iulie 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.]
	Secretar 1-iu	Dr. G. Obedenaru	4 aprilie 1880
	Secretar 2-a	~~C. Mărăcineanu~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~Constantin Mitileneu~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~C. Bălăceanu~~ [tăiat în orig. – n.n.] C. Kogălniceanu	~~Aprilie 1882~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~18 Decem[brie] 1879~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~1 Octom[brie] 1882~~ [tăiat în orig. – n.n.] 2/14 Iunie 1883
	Atașat	~~Perticari~~ [tăiat în orig. – n.n.] Al. Davila	~~Iunie 1882~~ [tăiat în orig. – n.n.] Iunie 1882

Marea Britanie Londra	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Pr. I. Ghica	1 Iulie 1881
	Secretar 1-iu	D. Nedeyanu	22 Iunie 1880
	Secretar 2-a	~~G. Bengescu~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~George Em. Lahovary~~ [tăiat în orig. – n.n.] C. Mărăcineanu	~~Noiembrie (?) 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~15 Aprilie 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] 1 Octom[brie] 1882
	Atașat	Henry Nathanson	27 Septem[brie] 1880
Rusia Petersburg	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	N. Cretzulescu	30 Mai 1881
	Secretar 1-iu	Al. Em. Lahovary	25 Iunie 1881
	Secretar 2-a	~~Alexandru Lenș~~ [tăiat în orig. – n.n.] D. Peticari	~~17 Mai 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.] Februarie 1883
Serbia Belgrad	Ministru reședințe [rezident – n.n.]	~~Lascaș C. Catargi~~ [tăiat în orig. – n.n.] M. Mitilineu	~~14 Aprilie 1879~~ [tăiat în orig. – n.n.] 1 Octom[brie] 1882
	Secretar 2-a	P. P. Mavrogheni	29 Mai 1879
	Interpret	M. Bietici	18 Mai 1878
Turcia Constantinople	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	P. Mavrogeny	25 Septem[brie] 1882
	Secretar 1-iu	Dimitrie Olănescu	4 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	I. N. Papiniu	15 Aprilie 1881
	Atașat și jude la	~~Victor Cuciureanu~~ [tăiat în orig. – n.n.]	~~25 Octom[brie] 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.]
	Interpret	Alfons Lahaille	29 Mai 1879
Bulgaria Sofia	Agent diplomatic și consul general	Emil I. Ghica	21 Iulie 1879
	Viceconsul, cancelar, general	Basile Spiro-Paul	24 Decembrie 1880
	Interpret	N. Giurcovici	Decembrie 1881

Corpul Consular
I-a Categorie Retribuiți

Orașul (Legea în gradul actual de care depinde)	Calitatea	Numele și prenumele	Data numirii în gradul actual
Constantinople Constantinople	Consul general	~~Eugeniu Voinescu~~ [tăiat în orig. – n.n.] Alex. Exarhu	13 Octom[brie] 1881 22 Iunie 1882
	Jude Asesor	~~Victor Cuciureanu~~ [tăiat în orig. – n.n.]	~~30 Octom[brie] 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.]
	Cancelar	~~G. Scorteseu~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~G. Picipio~~ [tăiat în orig. – n.n.] G. Picipio numit din nou la	~~28 Decembrie 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~2 Iunie 1879~~ [tăiat în orig. – n.n.] 22 Iunie 1882
	Interpret	G. Constantinide	2 Iunie 1879
	Portărel	~~Theodor Lesto~~ [tăiat în orig. – n.n.] G. Mavromati	~~19 Mai 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] Aprilie 1883
	Căpitan de port (onorar)	Marco Foscolo	19 Mai 1881
	Copist arhivar	Theodor Moscopolu	10 Septem[brie] 1880
	Buda-Pesta Viena	Consul general	Alex. Farra
Cancelar		Al. Cimbru	24 Decembrie 1880
Interpret		I. Poruțiu	25 Februarie 1880

Odessa Petersburg	Consul general	~~Christ. A. Bălaș~~ [tăiat în orig. – n.n.] E. Voinescu	~~17 Febr. 1879~~ [tăiat în orig. – n.n.] Martie 1883
	Cancelar	~~Lambrino~~ [tăiat în orig. – n.n.] Lambrino	~~Iunie 1882~~ [tăiat în orig. – n.n.] Iunie 1882
	Interpret	Christ. Sandu	2 Noiembrie 1879
Salonic Constantinople	Consul general	George Lenș Christ. A. Bălaș	24 Octom[brie] 1879 Martie 1883
	Cancelar	C. Popovici	13 Iunie 1881
	Interpret	D. Unca	12 Iunie 1880
Ismail Petersburg	Consul	Alexandru S. Rosetti	23 Noiem[brie] 1881
	Cancelar	Sergiu Cunesco	20 Noiembrie 1879
Rusciuc-Varna Constantinople	Consul	Al. Stoianovici	21 Mai 1879
	Cancelar	Leon Ieronim	5 Iulie 1880
	Interpret	Chr. Teohari	20 Iulie 1880

Corpul Consular
II-a Categorie Honorarii

Orașul (Legea în gradul actual de care depinde)	Calitatea	Numele și prenumele	Data numirii în gradul actual
Christiania (Bruxelles)	Consul general	Christian Tönsberg	12 Februarie 1881
Londra (Londra)	Consul general	John Staniforth	7 Aprilie 1881
Monaco (Paris)	Consul general	H. Leydet	2 Aprilie 1880
Stockholm (Bruxelles)	Consul general	C. O. Berg	6 Martie 1880
Teheran (Constantinople)	Consul general	Cavaler R. C. Keun	15 Iulie 1880
Viena (Viena)	Consul general	Wilhelm Lindheim	13 Octombrie 1880
Adana (Constantinople)	Consul	~~Dr. G. Ussep~~ [tăiat în orig. – n.n.] (revocat la 10 Iunie 1882)	~~7 Martie 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.]
Florența (Roma)	Consul	~~Giuseppe Civelli~~ [tăiat în orig. – n.n.] înlocuit cu fiul său, G. G. Civelli	~~30 Mai 1880~~ – [tăiat în orig. – n.n.] decedat Iulie 1882
	Viceconsul	Carol Ristori	17 Martie 1881
Genova (Roma)	Consul	Fr. S. Rodocanachi	16 Decembrie 1880
Livorn (Roma)	Consul	Cav. Guillaume Pierni	12 Mai 1880
	Viceconsul	Albert Paoletti	19 Mai 1881
Malta (Londra)	Consul	Eduard L. Vella	12 Februarie 1881
Manchester (Londra)	Consul	P. Goldschmidt	11 August 1880
Messina (Roma)	Consul	Domenico Manganaro	30 Mai 1880
Neapole (Roma)	Consul	Dr. Galucci Vicentio	24 Ianuarie 1880
Palermo (Roma)	Consul	Carol Dunandy	8 Mai 1881
Patras (Atena)	Consul	G. Zinis	30 Octombrie 1880
Pyreu (Atena)	Consul	L. Labosses	29 Iulie 1880
Smirna (Constantinople)	Consul	Herman Keun	24 Octombrie 1880
Spezia (Roma)	Consul	Alvigini	30 Mai 1880

Triest (Viena)	Consul	I. de Demetrio DI ... numit viceconsul [așa în orig. – n.n.]	20 Octombrie 1879 Martie 1882
Tripoli (Constantinopole)	Consul	Walter Grăce	24 Octombrie 1880
Tunis (Constantinopole)	Consul	~~Clement Aubert~~ [tăiat în orig. – n.n.]	~~20 Noiembrie 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.] Demisionat în Ianuarie 1883
Turin (Roma)	Consul	Vegezzi Ruscalla	15 Decembrie 1879

“THE CULTIVATED BOYS” OF ROMANIAN DIPLOMACY (1878–1885).
 NOTES ON THE *ANNUALS OF THE PERSONNEL OF ROMANIA’S REPRESENTATION
 ABROAD IN 1881, 1882*
 (Summary)

Keywords: Romanian diplomatic body, Attaché, Legation, Consulat.

The present study makes an analysis of the lists of Romanian diplomats named abroad in 1881 and 1882, identified in the Romanian Archive of Foreign Affairs. In 1885 there were heated discussions in the Romanian Parliament regarding the presence of supernumerary attachés among the diplomatic corps of Romania; in most cases they came from wealthy families, entering the diplomatic corps of Romania by appointment, based on matrimonial and family relations. Based on the two lists, we could identify them. Although since 1885, the exam was introduced as criteria for admission in the diplomatic career, we find at the beginning of XX century the practice of naming supernumerary attachés in the Romanian diplomacy.

ALEXANDRU ZUB*

DISCURSUL UNIONIST ÎN CHEIE SERIALĂ**

O explicație interesantă a fenomenului Unirii întâlnim la A. D. Xenopol, neobositul polihistor, care și-a început cariera, la 1868, cu o pledoarie pentru *Cultura națională* și a încheiat-o, jumătate de secol mai târziu, ca luptător – chiar dacă minat de boală, ținut la pat – pentru desăvârșirea Unirii. Între un moment și altul e o legătură lesne sesizabilă pentru cine urmărește activitatea militantului. Primul fusese, în fond, ocazia fericită de formulare a unui *credo* ce avea să-i lumineze întreaga existență. Fraza inițială, chiar, e revelatoare pentru debutul său cărturăresc, ca și pentru toată opera sa: „Trebuie bine să ne însemnăm, noi românii, că orice progres pe calea civilizațiunii nu are pentru noi o adevărată valoare decât întrucât se reflectează asupra naționalității noastre”¹.

Era un fel de a opta pentru o directivă susceptibilă să pună în miezul atenției propria națiune, privită în dezvoltarea ei globală, diacronică, o directivă căreia Xenopol i-a rămas fidel până la capăt. Din ea au decurs analizele cu privire la „starea noastră actuală”, seria de *Studii economice*, atât de moderne în concepția lor, demersurile practice de ameliorare a vieții celor nevoiași, iar mai presus de toate opera sa de istoric și gânditor, încheată spectaculos spre finele carierei². În tot ce a întreprins, pe tărâm cultural, științific sau politic, el a fost animat de aceeași unică idee: punerea în valoare, la modul optim, a virtuților poporului român, așa cum s-au manifestat ele în trecut și cum se manifestau încă în actualitatea cea mai vie.

Meditația pe marginea trecutului l-a dus, pe de o parte, la o serie de studii și sinteze istorice, iar pe de alta, la o concepție sistematică asupra istoriei însăși. El a identificat în desfășurarea faptelor înscrieri cauzale și a conceput, pe această bază, un întreg sistem explicativ, acele *Principii fundamentale ale istoriei* (1899) din care avea să se nască *La théorie de l'histoire* (1908). Tot ce se întâmplă în istorie, susținea filozoful, poate fi reprezentat prin *serii* evolutive, cu geneză, ascensiune și declin, potrivit unui principiu genetic care guvernează întreaga evoluție³.

O asemenea idee, aplicată la studiul propriei națiuni, l-a dus încă de la început, chiar dacă într-o formulare vagă, la concluzia că „un popor are putința de a trăi și a se dezvolta până ce a revărsat în lume tot cuprinsul său sufletesc”, cum afirma, la 1871, în cuvântarea festivă de la Putna, adăugând că, în ce-i privește pe compatrioții săi, aceștia

---

* Academician, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

** Text revizuit din „Luceafărul”, XXVI, 1983, 47, p. 1, 7; *CvL*, CL, 9 (263), noiembrie 2017, p. 24–26; „Expres cultural”, I, 11–12, noiembrie–decembrie 2017, p. 4.

¹ A. D. Xenopol, *Scriseri sociale și filozofice*, București, 1967, p. 77.

² Alexandru Zub, *A. D. Xenopol, biobibliografie*, București, 1973, *passim*.

³ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 217–231.

n-au avut încă putința să exteriorizeze acel conținut. De unde îndemnul ca „toți românii [...], fie ei din orice sferă, fie ei din orice țară, să lucreze neobosit, fiecare în parte și toți împreună, spre aflarea și răspândirea mijloacelor care vor putea să înlesnească înrădăcinarea credințelor, năzuințelor și speranțelor noastre comune în unul și același viitor”⁴. Credința într-un viitor comun, clar exprimată atunci, venea din veac și Xenopol n-a făcut decât să o rostească în fața unei adunări din care nu lipseau Kogălniceanu, Maiorescu, Slavici, Eminescu și alți mari oameni ai timpului, în culmea carierei sau numai la începutul ei. Acea „revărsare” de potențe etnice pe tărâmul culturii nu era decât o *serie*, marea *serie istorică* a oricărei comunități în epoca modernă. O judecată simplă l-a dus pe vorbitor la această formulare: „Fiindcă noi românii încă nu am desfășurat tot cuprinsul nostru sufletesc, avem dreptul de a trăi și putem spera în viitor”⁵. O lege a naturii se cerea astfel împlinită, nu de la sine, ci prin voința liberă a oamenilor, prin munca lor bine strunită în direcția aceluiași scop: „lucrare înceată, ca aceea a polipilor ce ridică insule din sânul oceanului, pe care apoi viața își așterne covorul său, iar nu ca aceea a furtunilor mării ce naltă într-o clipă cumplitii munți de spumă, ca iarăși să-i cufunde în latul ocean!”⁶

Printr-o asemenea metaforă, Xenopol își mărturisea preferința pentru o mișcare evolutivă, organică, sugerând totodată, consensual, procesul de acumulare ce anunță, în istorie, orice „eveniment” de seamă, orice fenomen cu semnificație aparte. „Lucrarea” sugerată, în direcția căreia invoca solidarități de tot felul, trebuia să fie însăși unitatea deplină a neamului său. Un arc peste timp leagă această imagine de străduința mai târzie de a explica procesul unificării românești ca fenomen istoric, mai întâi ca simplă restituție punctuală, apoi sistematic, făcând apel la ideea de *serie*.

Seria istorică a Unirii își avea originea departe în timp, în chiar romanizarea populației daco-getice și în eforturile noii sinteze etnoculturale de a-și păstra ființa în ciuda vitregiilor istoriei. Nu vom stăruia aici. Destul că în secolul al XIX-lea, care a însemnat resurecție peste tot în zonă, a apropiat mult această *serie* de ținta ei finală. Decelându-i rădăcinile îndepărtate și urmărindu-i „creșterea” în timp, istoricul a ajuns la mari studii privind secolul naționalităților: *Războaiele dintre ruși și turci* (1880), *Domnia lui Cuza Vodă* (1903), *Istoria partidelor politice* (1910), *Nicolae Kretzulescu* (1915), la care se adaugă luminosul discurs academic în care a evocat personalitatea lui *Mihail Kogălniceanu* (1895), precum și noua ediție, neîncheiată, a *Istoriei românilor din Dacia Traiană*. În aceste lucrări și în altele de mai mică amplitudine, Xenopol a avut ocazia să adâncească diverse aspecte ale complexului fenomen, ceea ce l-a ajutat a defini până la urmă, pe larg, marea serie a Unirii. Pe tărâm pragmatic (V. Maciu, V. Netea etc.), ca și sub unghiul explicației teoretice (O. Buhociu, V. Bulgaru, G. Toma, Al. Boboc, Z. Lateș, M. Popa etc.), contribuțiile sale au fost deja puse în lumină⁷.

Să notăm, aici, doar faptul că, dintre istoricii români, Xenopol a fost primul care s-a ocupat mai adânc de Unire și a tratat-o ca fenomen complex, multiseclar, cu implicații geopolitice, de la căutarea „instinctivă” a unor soluții de solidaritate defensivă în Evul Mediu, culminând cu marea acțiune a lui Mihai Viteazul, până la înfăptuirea ei în zona extracarpatină, la mijlocul secolului al XIX-lea. Seria deschisă astfel, incompletă

⁴ *Ibidem*, p. 211.

⁵ *Ibidem*, p. 206.

⁶ *Ibidem*, p. 216.

⁷ Vezi îndeosebi vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, ed. de L. Boicu și Alexandru Zub, București, 1972; Mihai Popa, *A. D. Xenopol filosof al istoriei*, București, 2007, p. 37–39.

pe tărâmul faptei, dar prelungită ideal în mintea istoricului până la realizarea unității depline, a căpătat un contur tot mai precis, fiind prezentată în marea sinteză pragmatică și în studii mai restrânse, unele de un interes cu totul remarcabil. Scoaterea Unirii de sub incidența hazardului pentru a-i găsi temeiuri în sfera necesității, ca „product” al unei lungi serii, e poate contribuția cea mai caracteristică a lui Xenopol în acest domeniu și ea se întemeiază mai ales pe ideea de *serie istorică*. Dorind să-și exemplifice sistemul de gândire printr-o analiză concretă, el a scris *Domnia lui Cuza Vodă* (1903), iar pentru străini un studiu pe aceeași temă în „Revue de synthèse historique” (1906).

Unirea constituie, în opera lui Xenopol, un capitol esențial, asupra căruia a revenit mereu. Obsesia aceasta l-a însoțit pe istoric și în vilegiatură, ca o umbră ineluctabilă, iscată din chiar solul patriei ideale, așa cum avea să se înfiripe aceasta doar la finele existenței cărturarului. Peregrin prin teritoriile aflate încă sub dominație străină, el schița, la Vatra Dornei, la Râșnov sau la Mehadia, gânduri privind destinul românesc ca o realitate organică, în afara oricărei segregării pasagere, o realitate ce se încheagă, triumfătoare, dincolo de neșanse geopolitice și de obstrucții ieșite din culisele diplomației. Istoricul visa, poposind în Mehadia, la clipa Unirii depline, simțind-o aproape, de vreme ce și exista în inimi. „Desigur că încordarea puterilor necesare pentru a prinde în un singur lanț viața noastră ca popor nu este încă pe deplin coaptă și că trebuie să așteptăm maturitatea rodului, pentru a-l culege”, încheia Xenopol, adăugând că atunci, când rodul se va fi copt, „nimic în lume nu-l va mai putea opri, nici piscurile Carpaților, nici uneltirile neamurilor străine”⁸. O atare concluzie era sprijinită nu doar de speranța legitimă a unui vechi militant pentru idealul național, ci și de convingerea omului de știință, îndelung verificată, că, în durata noastră, ideea Unirii forma o *serie istorică*, a cărei împlinire nu putea să mai întârzie mult timp. Intuise această desfășurare a lucrurilor demult, studiind trecutul românesc, a teoretizat-o apoi și i-a urmărit realizarea metodic, luând în seamă fiecare *serie* de fapte, pentru a ajunge, inferând, la o concluzie. A și sintetizat, în monografia dedicată lui Cuza Vodă, aspectul metodologic (cap. XVI), pentru a conchide că istoria aceluia interstițiu se lasă descifrată cel mai bine în lumina unei evoluții seriale. O asemenea perspectivă îl obliga pe istoric să se întrebe, integrând domnia respectivă în marea serie a redeșteptării: „S-a încheiat oare dezvoltarea politică a poporului român, cu punerea coroanei regale de oțel pe fruntea principelui Carol și nu mai are acest popor nici o dorință de îndeplinit, nici o țintă de urmărit?”⁹ Răspunsul nu putea fi decât negativ, iar pentru cititorii din pragul secolului al XX-lea el sugera limpede finalul seriei respective prin desăvârșirea unității de stat.

A. D. Xenopol a mai prins să vadă cu ochii acest final, după ce asistase, imobilizat de boală, la ororile războiului, nu fără a-și încuraja compatrioții și a interveni pe lângă prietenii săi francezi în interesul țării. O mare *serie istorică* se împlinea, odată cu viața cărturarului, care scrisese, într-o generoasă cadență: „Ca un fluviu adânc, în care se varsă toate râurile lăturalnice ale dezvoltării poporului român, curge marea serie a regenerării și redeșteptării neamului, a cărei rădăcini culturale se pierd în secolii mai îndepărtați, dar care începe a se arăta pe tărâmul politic de la pătrunderea domniilor naționale”¹⁰. Sfârșitul acestei serii, partea ei triumfală așa-zicând, coincidea oarecum cu traiectoria vieții lui Xenopol, desfășurată între discursul-program de la Putna și îndemnul la coeziune națională din anii marelui război de întregire. Sunt traiectorii ce

⁸ A. D. Xenopol, *Amintiri de călătorie*, Iași, 1901, p. 148.

⁹ Idem, *Scrieri sociale și filozofice*, p. 349.

¹⁰ Idem, *Domnia lui Cuza-Vodă*, II, Iași, 1903, p. 232.

se interferează semnificativ, iar de această interferență istoricul era cel dintâi conștient și cel mai dispus la explicații integrative. Căci dacă ideea Unirii a constituit, în durata românească, o idee-forță, un liant miraculos, cel ce a pus-o primul în lumină edificatoare, ca pe o *serie istorică*, i se atașa organic, sporindu-i, prin chiar acest fapt, relevanța.

UNIONIST DISCOURSE IN A SERIAL KEY

(Summary)

Keywords: syntheses, conception of history, causal series, A. D. Xenopol, genetic principle.

Meditation about the past led A. D. Xenopol, on the one hand, to a series of historical studies and syntheses, and on the other hand to a systematic conception of history itself. He identified causal series in the sequences of facts and conceived, based on that, a whole explanatory system, those *Fundamental Principles of History* (1899), which was going to result in *La Théorie de l'histoire* (1908). Everything that happens in history, the philosopher stated, could be represented by means of evolutive series, with a genesis, an ascension and a decline, according to a genetic principle that rules over the whole evolution. Xenopol confesses his preference for an evolutive, organic movement, suggesting at the same time, consensually, the accumulation process that announces, in history, every important "event", every phenomenon with some particular significance. The finality was to be the complete unity of its people. A bridge over time relates this image to his later effort to explain the process of Romania's unification as a historical phenomenon, first of all as a one-off reconstruction, than systematically, appealing to the idea of series. The unification represents, in Xenopol's work, an essential chapter, on which he kept on returning. This obsession accompanied the historian even when he was not home, like an unavoidable shadow, one born from the soil of his ideal motherland, that the scholar was going to see only towards the end of his life.

AGATA ŻABIEREK*
KRZYSZTOF ŻABIEREK*

ROMANIAN OCCUPATION OF POKUTTYA IN 1919

On the night of 31st October and 1st November 1918 street fighting for Lviv began between Poles and Ukrainians. Thanks to the great sacrifice the Polish side managed to defend the city. The battles started to spread throughout the whole of Eastern Lesser Poland and lasted until July 1919¹. During the rebirth of the Republic of Poland, the first diplomatic contacts began to develop, which lasted throughout the peaceful period of existence of the Polish state.

During the Polish-Ukrainian battles, brutal acts of war crimes took place², which were a precursor of the tragedy of these lands during the Second World War (genocide committed on the Polish population by UPA³). During the May 1919 offensive by Polish troops⁴, Romanian troops entered the Pokuttya area and began implementing the May announcements of Prime Minister Ion Brătianu, with Romanian military circles on readiness to take part in the action against the Ukrainians. It was supposed to bring a common border with Poland and the conclusion of a political and military alliance⁵.

In this period, the Polish press was the main source of information for Poles about the political and military situation on numerous battle fronts. The pressmen were watching the situation in Eastern Lesser Poland with interest. The two most widely published newspapers were "Gazeta Lwowska" and "Goniec Krakowski". During the Austrian Partition, the "Gazeta Lwowska" was the press body of the authorities during the Second Polish Republic. It was an official journal of local significance⁶. Whereas

---

* Drd., University "Kazimir the Great", Bydgoszcz, Poland.

¹ W. Sienkiewicz, *Niepokonani. Wojna polsko-bolszewicka 1920 r.* [The Polish-Bolshevik War of 1920], Warszawa 2011, p. 118.

² K. Żabierek, *Zbrodnie ukraińskie w czasie walk w Galicji Wschodniej 1918–1919 w świetle "Kurjera Warszawskiego"* [Ukrainian Crimes during the Fighting in Eastern Galicia 1918–1919 in the light of "Kurier Warszawski"], in "Kresowe Stanice", no. 2 (2017), p. 25–43.

³ S. Żurek, *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich dokonane na Polakach w Polsce południowo-wschodniej w latach 1939–1948* [Genocide by Ukrainian Nationalists made on Poles in South-Eastern Poland in the Years 1939–1948], Wrocław, 2013; Z. Okoń, *Kresowi sąsiedzi: w szponach trzech ludobójczych hord* [Borderland Neighbors: In the Claws of Three Genocidal Hordes], Rzeszów, 2005; E. Prus, *Stepan Bandera (1909–1959): symbol zbrodni i okrucieństwa* [Stepan Bandera (1909–1959): Symbol of Crime and Cruelty], Wrocław, 2004.

⁴ A. Garlicki, *Drugiej Rzeczypospolitej początki* [The Second Republic of Poland], Wrocław, 1996, p. 110.

⁵ R. Galuba, *Niech nas rozsądzi miecz i krew, Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919* [Let the Sword and Blood Judge Us, Polish-Ukrainian conflict for Eastern Galicia in 1918–1919], Poznań, 2004, p. 178.

⁶ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Gazeta-Lwowska;3904407.html> (updated 27.11.2017).

“Goniec Krakowski” was a Polish daily published in Cracow from 1918 to 1926, ideologically connected with the political camp of the Czech Republic.

Romanian troops entered the Pokuttya on 24 May 1919 during the Polish offensive under General Józef Haller. It was a 10,000-strong Romanian corps under the command of General Iacob Zadic. The reason for the steps taken was the decision to secure the front against the communist Hungarian forces from the north⁷.

When the Romanian side launched activities, the press from the Lesser Poland region drew attention to the opinions of the neighboring countries about the situation. The “Gazeta Lwowska” reported that the Berlin press described the combination of Polish and Romanian troops in an excited tone. Despite the fact that it lowered the significance of this event, they admitted that this fact would have significant effects on further fights in Eastern Lesser Poland. Relying on “Morgenpost”, “Gazeta Lwowska” cited information about the opinion of this newspaper regarding the Ukrainian army as completely incapable⁸. A similarly negative opinion on the Polish-Romanian plans was presented by the Czechoslovakian press. “Narodni Listy” was concerned that Poles through the Romanian corridor going through Mukachevo were to be connected to Romania. The newspaper expressed hope that the Czechoslovakian government would take appropriate measures and lead to the destruction of the Polish plans⁹.

The picture of the situation through the eyes of the Ukrainian side was published by “Gazeta Lwowska” in issue 129. Relaying on Czechoslovak press office, “Gazeta Lwowska” informed that the Ukrainian side believed that rumors about the agreement between Poland and Romania go back to November 1918. However, they were put into practice only: “[...] when the Ukrainians found themselves in a march against the Bolsheviks in the east and released the Romanian front on the Dniester, the Poles and Romanians joined to carry out their plan”¹⁰. In its message, the Ukrainian side reported that the Romanians had issued an ultimatum to prevent their resistance. The Ukrainian side decided not to make it real, “and not only the old men but also the women” appealed to the general mobilizations called for the weapons¹¹.

Information on the progress of the Romanian army during the offensive often went to the headlines. In the article 169 of the “Goniec Krakowski”, in the article *Tlumach under the rule of the Ukrainian countryside*, the situation prevailed in the city during the Romanian offensive. According to the witness of these events, three airplanes appeared over the city on May 24; one with bombs, and two escorts. It appeared to be Romanian airplanes. For Ruthenians, this became the slogan of retreat, the more so from the side of Horodenka, long races of retreating Ukrainian trains began at dawn¹².

However, in the following days, readers received information that the city was occupied by the Polish army, and the information provided by the Vienna correspondence office was false. It was drawn from the fact of a Romanian officer being in the city, which served as a liaison between the Polish and Romanian army¹³.

⁷ M. Kozłowski, *Zapomniana wojna* [Forgetful War], Bydgoszcz, 1999, p. 305.

⁸ *Połączenie polsko-rumuńskie* [Polish-Romanian Connection], in “Gazeta Lwowska”, no. 124 (1919), p. 5.

⁹ *Cześć o porozumieniu polsko-rumuńskim* [Czechs on the Polish-Romanian Agreement], “Goniec Krakowski”, no. 138 (1919), p. 1; *Korytarz do Rumunii* [Corridor to Romania], in “Gazeta Lwowska”, no. 120 (1919), p. 5.

¹⁰ *Morawska Ostrawa*, in “Gazeta Lwowska”, no. 125 (1919), p. 5.

¹¹ *Ultimatum rumuńskie do Ukraińców*, in “Goniec Krakowski”, no. 145 (1919), p. 6–7.

¹² *Tlumacz pod rządami dzicy ukraińskiej* [Tlumach under the Rule of the Ukrainian Countryside], in “Goniec Krakowski”, no. 169 (1919), p. 2.

¹³ *W Stanisławowie* [In Ivano-Frankivsk], in “Kurjer Warszawski”, no. 161 (1919), p. 10; *Wojsko polskie wkroczyły do Stanisławowa!* [The Polish Army entered Ivano-Frankivsk!], in “Goniec Krakowski”, no. 143 (1919), p. 1.

“Goniec Krakowski” kept track of the situation in Eastern Lesser Poland. In the issue number 148, they quoted excerpts from the letter of Tadeusz Cieński, who on 28 May flew from Lviv to Chernivtsi by plane. In his letter, he cited the situation that the Romanians were found in Pokuttya after entering this area. According to the accounts: Romanian troops entered via Sniatyn, Kolomyia, Nadvirna, Otynia, Horodenka, and Tlumach, but everywhere they found the towns already occupied by Poles, whose military organizations released them on the 23, 24 and 25 May from the Ukrainian invasion. In the letter the author pointed out the need for the Warsaw government to quickly organise the offices, while maintaining friendly relations with Romanians¹⁴.

According to the Romanian message of June 3, 1919, the Romanian army after the occupation of Kolomyia, Nadvirna, and the Tlumach was directed towards the Bohorodchany. At that time, Romanian patrols were already reaching Tysmenytsia¹⁵.

The cooperation between the Poles and Romanians at the time of entering the latter on the Pokuttya was not always arranged, due to small negligence on both sides. According to information provided in the Polish press on 27 May, when the Romanian troops Kolomyia, the Poles mistook them for Ukrainians, opening fire for them, upon which the Romanian army responded with the fire of machine guns and grenades. It was only the Polish side who discovered their real opponent in this battle, and stopped the fight. The Romanians then ordered the Poles to lay down their arms. In the “Falcon” organisation building itself, the Romanian army collected 22 machine guns, two 15 cm calibre, and three 8 cm calibre¹⁶.

Romanians have remembered this event for a long time. In mid-July, as reported by “Goniec Krakowski”, they allowed military exercises to be carried out by the Polish Military Organization (P.O.W.) in Kolomyia, but without rifles, because, as the author claimed: “Romanians regard arms in Polish hands as dangerous to themselves”¹⁷. After the Romanian occupation of the city, the Romanian commander, General Zadik, issued a proclamation in three languages: Polish, Romanian and Ruthenian. In the first period of occupation, the administrative authority was exercised by officials according to former national laws, under the supervision of Romanian troops¹⁸.

Despite these unfortunate events, relationships in the city can be considered as correct. According to the information provided in the pages of “Gazeta Lwowska” in Kolomyia, at the top of the clock tower of the town hall “fluttering the poland-amaranth flag, below the tricolor Romanian flag. This commonality of both flags will be repeated on all buildings occupied by the Romanian authorities. The Poles, returning the formal recognition of Polish authority for this, wear Romanian national colours next to Polish colours as well”¹⁹.

¹⁴ *Poludniowo-wschodnia Galicya uwolniona z pod tyranii hajdamaków* [Southeastern Galicia freed from the Hashidan Tyranny], in “Goniec Krakowski”, no. 148 (1919), p. 4; *Rumunja a Polska* [Romania and Poland], in “Kurier Warszawski”, no. 152 (1919), p. 6.

¹⁵ *Komunikat rumuński* [Romanian Communiqué], in “Postęp”, no. 131 (1919), p. 2; *Komunikaty rumuńskie* [Romanian Messages], in “Gazeta Lwowska”, no. 131 (1919), p. 5; *Pochód Rumunów na Bohorodczany i Tyśmienice* [Procession of Romanians at Bohorodchany and Tysmenytsia], in “Goniec Krakowski”, no. 151 (1919), p. 7.

¹⁶ *Starcie rumuńsko-polskie w Kolomyi* [Romanian-Polish Clash in Kolomyia], “Kurier Warszawski”, no. 153 (1919), p. 8; *Starcie rumuńsko-polskie w Kolomyi* [The Romanian-Polish Clash in Kolomyia], “Goniec Częstochowski”, no. 119 (1919), p. 3; *Zajęcie Kolomyi przez Rumunów* [Occupation of Kolomyia by Romanians], in “Goniec Krakowski”, no. 149 (1919), p. 5.

¹⁷ *Zabawa Rusinów w państwo. Dwie republiki ruskie na Pokuciu* [A toy of Ruthenians in the State. Two Ruthenian Republics in Pokuttva], in “Goniec Krakowski”, no. 186 (1919), p. 3–4.

¹⁸ *Co słycać w Kolomyi* [How are you in Kolomyia], in “Goniec Krakowski”, no. 157 (1919), p. 3.

¹⁹ *Z Pokucia pod rumuńską okupacją* [From Pokuttya under the Romanian Occupation], in “Gazeta Lwowska”, no. 138 (1919), p. 1.

On 22nd June 1919 the “Gazeta Lwowska” published a report on the course of the occupation by the Romanians. It presented the situation in which the Poles were in. As the author of the text noted, Romanian troops occupied only six districts: Kolomyia, Horodenka, Sniatyn, Pechenizhyn, and Kosiv together with the majority of the county to Otynia. In counties where Poles managed to organize their own governments, Romanians left it unchanged, while in two they approved the authorities of Ruthenians, there Poles must also endure adversities²⁰. The “Goniec Krakowski” expressed a more savage opinion on relations under Romanian management. In his report, referring to the news from “Gazeta Wieczorna”, he explained that the arrival of Romanians in Kolomyia saved the Polish population from the planned carnage, which was carried out by armed gangs of Ruthenian peasants previously instructed by the Ukrainian authorities. The author of the text, however, notes that Romanian attempts to bring peace to the occupied territory are often poorly prepared. An example is the admission of local military police and gendarmes to local police and gendarmerie, such as gendarm Masło from Chortkiv²¹.

However, entering the area of Pokuttya Romanian branches did not save all Poles from the tragedy associated with life under the Ukrainian yoke. As reported by “Goniec Krakowski”, when information about the occupation of Horodenka by the Romanian army reached Poles living in Zalishchyky (a distance of 25 km), they took up arms and took over the city. The joy, however, did not last long, because the Romanian army did not move in the direction of Zalishchyky, however, in the city appeared withdrawn broken Ukrainian troops, which retook control of the city by slaughtering Polish citizens²².

Occupation of Pokuttya was met with joy by Poles living in this area and the area under direct Romanian management. An example of a positive response from the Polish side in relation to Romanian activities was at least a ball at the Polish House held in Chernivtsi on 12th June 1919 in honor of General Żeligowski’s division in Bukovina, where numerous Romanian military representatives were present. The ceremony was enriched by dances that lasted “until the very morning – and the relations of friendship, which were crossed on this ball will probably remain permanent [...] more than one Żeligowczyk left his heart there”²³.

However, only three weeks after the publication of this article in the pages of the “Goniec Krakowski” (14th July 1919), a disturbing article about lawlessness appeared, which the Polish side was to experience in the territory occupied by the Romanians. According to the author of the text, who received information about the situation in occupied Kolomyia from a Polish delegation going to Warsaw, Polish newspapers are forbidden in the city and for their distribution you can be found in the military court.

The army forces the city’s inhabitants to welcome Romanian troops when they enter the city. Negatively, the author referred to the behavior of local Jews who, like Dr. Lach, thanked Romanians for the liberation of these lands from the Polish yoke. Moreover, when the Ukrainians organised a service for the fallen, the local Jews sympathised with them and closed their stores. The author, citing reports from “Gazeta

---

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Jak rządzą Rumuni na okupowanym Pokuciu?* [How do Romanians Rule the Occupied Pokuttya?], “Goniec Krakowski”, no. 179 (1919), p. 3–4.

²² *Rzeź Polaków w Zaleszczykach* [Slaughter of Poles in Zalishchyky], in “Goniec Krakowski”, no. 154 (1919), p. 2.

²³ *Z Czerniowiec i Bukowiny* [From Chernivtsi and Bukovina], in “Gazeta Lwowska”, no. 143 (1919), p. 2–3.

Poranna”, reported that on 11 July, Romanians closed the Polish-Romanian border and forced all Polish officers to leave Kolomyia²⁴.

Another disturbing situation, and at the same time causing great indignation among the Catholic inhabitants of Kolomyia, were numerous searches “in the presbytery buildings, the parish church of the Ruthenians, Ursulines and Jesuits in Kolomyia”²⁵.

The delegation demanded from the Polish government to take decisive steps to regulate the matter of Eastern Lesser Poland and that until the end of the fighting military governments in Lesser Poland were to be established and liaison officers to be sent to the Romanian staff²⁶. In June 1919, Skarżyński intervened, among others with the King of Romania Ferdinand I. As a result of the talks, he was able to obtain the consent of appointing a Polish civilian commissioner to the staff of General Zadik together with assurances about the recognition of the Polish law for Pokuttya²⁷.

On July 25, “Goniec Krakowski” announced on its pages the presence of Counselor Jurysłowski, on the recommendation of the Polish government in Kolomyia, whose task would be to take over the board of political administration in counties occupied by Romanians²⁸.

In issue 175 of the “Gazeta Lwowska” on 31st July, readers were informed about the presence in Lviv of a Romanian delegation headed by General Zadik. Its task was to reach agreement on the issue of the Romanian army being removed from Pokuttya. The Lviv newspaper emphasised the cordial reception prepared at the railway station with the participation of an honorary company²⁹.

These talks brought the expected outcome as a result of which a contract was signed between Poland (the contract was signed by General Lemezán) and Romania (the contract was signed by General Zadik), which provided for the evacuation of Romanian troops from Pokuttya from 17th August³⁰.

Much joy was provided in the Polish Army following this decision: “All cities and towns, as well as many villages were clothed, and where the army passed, there were permanent triumphs. In all these places concerts, evenings and folk games were held under one name everywhere: ‘Polish Soldier’s Day’”³¹.

Accounts from the Occupation training by Romanian troops in the Polish newspapers (“Goniec Krakowski”, “Gazeta Lwowska”) bring us closer to the situation in which the rebirth of the alliance with the Kingdom of Romania was to be built in the rebirth of the Republic of Poland, which would not only survive the period of battles for

²⁴ *Gwałty i bezprawie władz w Galicji* [Rape and Lawlessness of the Authorities in Galicia], in “Goniec Krakowski”, no. 187 (1919), p. 1.

²⁵ *Z Pokucia pod rumuńska okupacją* [From Pokuttya under the Romanian Occupation], “Gazeta Lwowska”, no. 138 (1919), p. 1–2.

²⁶ *Delegacja polska z okupacji rumuńskiej w Warszawie* [Polish Delegation from the Romanian Occupation in Warsaw], in “Goniec Krakowski”, no. 170 (1919), p. 7; *Protest przeciw niesprawiedliwym rządóm Rumuńskim* [Protest against unjust Romanian rule], in “Goniec Częstochowski”, no. 136 (1919), p. 2.

²⁷ R. Galuba, *op. cit.*, p. 178.

²⁸ *Wprowadzenie administracji polskiej w okupacji rumuńskiej* [Introduction of the Polish Administration to the Romanian Occupation], in “Goniec Krakowski”, no. 198 (1919), p. 6.

²⁹ *Delegacja rumuńska we Lwowie* [Romanian Delegation in Lwów], in “Gazeta Lwowska”, no. 175 (1919), p. 5.

³⁰ *Rumuni ewakuują Pokucie* [Romanians evoke Pokuttya], in “Głos Polski”, no. 220 (1919), p. 2; *Ewakuacja Pokucia przez Rumunów* [Evacuation of Pokuttya by Romanians], in “Kurjer Warszawski”, no. 225 (1919), p. 7.

³¹ *Z inspekcyjnego objazdu Generalnego del. Rządu* [From the inspection tour of the General Government], in “Gazeta Lwowska”, no. 203 (1919), p. 1.

border and sovereignty but also peaceful interwar years (1921–1939). They also provided silent support for the Polish side's activities after the defeat of 1939, despite the internment of Polish soldiers by the Romanian side.

ROMANIAN OCCUPATION OF POKUTTYA IN 1919
(Summary)

Keywords: Pokuttya, Kolomyia, Lviv, occupation, the Romanian army.

The article pictures the activity of the Romanian troops in Pokuttya in 1919 in the light of the Polish press: "Gazeta Lwowska" and "Goniec Krakowski". Romanian troops occupied six districts: Kolomyia, Horodenka, Sniatyn, Pechenizhyn, and Kosiv together with the majority of the county to Otynia. In counties where Poles managed to organize their own governments, Romanians left it unchanged, while in two they approved the authorities of Ruthenians. The cooperation between the Poles and Romanians at the time of entering the latter on the Pokuttya was not always arranged, due to small negligence on both sides. Talks brought the expected outcome as a result of which a contract was signed between Poland and Romania, which provided for the evacuation of Romanian troops from Pokuttya from 17th August.

ELINOR DANUSIA POPESCU*

**CONSULATS ET CONSULS HONORAIRES DE ROUMANIE
DANS LES GRANDES PUISSANCES OUEST-EUROPÉENNES
ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES.
ETUDE DE CAS : L'ALLEMAGNE**

Introduction

Le but de cet article – préparatoire d'une thèse de doctorat¹ – est d'apporter une contribution à une problématique d'histoire des relations internationales sous-dimensionnée sur le plan heuristique pour plusieurs raisons. En effet, le serment d'un consul honoraire relève d'un engagement juridique mixte, passé entre une personnalité privée insérée dans la société d'accueil et un Etat moderne désireux d'y voir ses intérêts défendus. Cette représentation a précédé historiquement la forme diplomatique essentiellement plutôt post-westphalienne de la légation et de l'ambassade (temporaire, à l'origine), car elle relevait d'intérêts concrets de la communauté des commerçants du pays accréditant². Après les Traités de Westphalie (1648) et le triomphe de la raison d'Etat, les souverains ont hésité à accorder des immunités aux marchands étrangers, tendance renforcée avec la naissance des sentiments nationalistes à la fin du XVIIIe siècle³. Les consuls ont ainsi failli disparaître au cours du XVIIIe siècle, leurs attributions étant reprises par des officiers diplomatiques comme les attachés commerciaux. Le statut consulaire a été repris au sein de la fonction publique dans le cas des consuls de carrière, mais a aussi subsisté sous sa forme mixte dans le cas des consuls honoraires, avec la pratique du serment qui lui est liée. Mais même le statut des consuls de carrière ne s'est longtemps pas fondé sur le droit international et c'est seulement en 1963, avec la Convention des relations consulaires de Vienne, que la fonction consulaire a été stipulée dans un traité international⁴.

---

* Prof. drd.

¹ *Le réseau consulaire roumain dans les grandes puissances ouest-européennes (France, Grande-Bretagne, Allemagne, Italie) entre les deux guerres mondiales*, cotutelle entre l'Université « Valahia », Târgoviște, Roumanie, et l'Université « Sorbonne Nouvelle », Paris 3, directeurs de thèse prof. Silviu Miloiu et prof. Traian Sandu.

² Voir l'article général de A. R. Radziah, *Consular relations : a complex and often misunderstood peoples' service*, *Journal of International Studies*, Malaysia, University Utara, 2006.

³ *Ibidem*.

⁴ M. Melissen, J. Heijmans, *Foreign Ministries and the Rising Challenge of Consular Affairs : Cinderella in the Limelight*, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, 2006, p. 4. La référence au service *Cendrillon* est une allusion à l'ouvrage classique de Desmond C. M. Platt, *The Cinderella Service. British Consuls since 1825*, Hamden, Archon Books, 1971.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 123–140

Ainsi, lorsqu'un Etat roumain indépendant émerge au XIXe siècle, son appareil consulaire ne constitue pas une exception. Le Britannique Desmond C. M. Platt et le Suédois Leos Müller remarquaient la même chose à propos de leur pays, le premier en le nommant même „le service Cendrillon” [„Cinderella Service”], pour désigner la situation des consuls éclipsés dans leur activité par leurs collègues diplomates⁵.

La problématique que nous avons dégagée dans un précédent travail⁶ portait sur la capacité de la diplomatie consulaire à contribuer à la stabilisation de la Grande Roumanie, dont les principales préoccupations relevaient de la sécurité des nouvelles frontières englobant de nombreuses provinces nouvelles⁷, de la construction d'une identité commune à partir de cultures disparates⁸ et de la stabilisation socio-économique d'un Etat hétérogène⁹. « Le tissu consulaire confirmait-il le réseau et les dynamiques de la grande diplomatie et des traités d'alliance ou, à l'inverse, rééquilibrait-il la diplomatie roumaine en faveur des puissances délaissées ? »

Dans le cas de l'Allemagne entre les deux guerres mondiales, fonctionnaient vingt-trois consulats et vice-consulats honoraires de Roumanie. Une des questions importantes, qui articulent diplomatie consulaire et grande diplomatie, consiste à évaluer leur convergence politique ou, à l'inverse, le contrepois que cette diplomatie « mineure » peut exercer, notamment dans les pays vaincus ou insatisfaits à l'issue de la Grande Guerre. En effet, la diplomatie consulaire, en promouvant les relations et les intérêts concrets de la société civile, aurait pu aplanir les méfiances entre pays appartenant à des camps opposés. Par exemple, l'Allemagne a été un des principaux pays vaincus dans la Première Guerre Mondiale, avec l'économie épuisée et les finances obérées par les réparations. Si cette situation a connu des répercussions dans le milieu consulaire

⁵ Desmond C. M. Platt, *The Cinderella Service. British Consuls since 1825*; L. Müller, *The Swedish consular service in Southern Europe, 1720–1815*, « Scandinavian Journal of History », vol. 31, n° 2, June 2006.

⁶ E.-D. Popescu, raport de progres al cercetării doctorale *Consulats et consuls honoraires de Roumanie en Italie entre les deux guerres mondiales*, Târgoviște, 2016.

⁷ Nous ne citerons ici que quelques ouvrages sur ces aspects sécuritaires particulièrement bien fournis : F. Anghel, *Construirea sistemului Cordon Sanitaire. Relații româno-polone 1919–1926*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2008 ; E. Bola, *Romania's diplomatic Relations with Yugoslavia in the interwar Period, 1919–1941*, New York, Boulder, 1993 ; C. Buchet, *România și Republica de la Weimar 1919–1933 : economie, diplomație și geopolitică*, București, All Educational, 2001 ; H. J. Burgwyn, *La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio 1925–1933*, Milano, Feltrinelli, 1979 ; I. Chiper, *România și Germania nazistă: relațiile româno-germane între comandamente politice și interese economice : ianuarie 1933 – martie 1938*, București, Editura Elion, 2000 ; N. Dascalu, *Relații româno-polone în perioada interbelică (1919–1939)*, București, Editura Academiei Române, 1991 ; M. Georgescu, *România, Franța și securitatea europeană în anii '20 : speranțe și iluzii*, București, Editura Militară, 2004 ; K. Hovi, *Cordon Sanitaire or Barrière de l'Est ? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy, 1917–1919*, Turku, Turun Yliopisto, 1975 ; idem, *Alliance de Revers: Stabilization of France's Alliance Policies in East Central Europe, 1919–1921*, Turku, Turun Yliopisto, 1984 ; S. Miloiu, *România și Țările Baltice în perioada interbelică*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2003 ; G. Pașcalău, *România și Marea Britanie: relații politico-diplomatice, 1933–1939*, București, Editura Albatros, 2001 ; T. Sandu, *Le système de sécurité français en Europe centre-orientale: l'exemple roumain, 1919–1933*, Paris, Harmattan, 1999 ; idem, *La Roumanie sur l'axe Paris – Moscou, 1933–1937 : sécurité européenne et coopération militaire*, dans Anne-Claire de Gayffier-Bonneville (dir.), *Sécurité et coopération militaire en Europe, 1919–1955*, « Cahiers d'Histoire de Saint Cyr-Coëtquidan », Paris, L'Harmattan, n° 1, 2004, p. 249–267.

⁸ I. Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1995.

⁹ V. Madgearu, *Evoluția economiei românești după primul război mondial*, București, Editura Științifică, 1995 ; M. Manoilescu, *Forțele naționale productive și comerțul exterior. Teoria protecționismului și a schimbului internațional*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986 ; N. Sută (coord.), *Istoria comerțului exterior românesc*, București, Editura Eficient, 1996.

également, on peut toutefois supposer que les consuls, recrutés souvent parmi les Allemands, ont contribué à faciliter la reprise des relations selon une dynamique de bas en haut, là où la grande diplomatie (de haut en bas) contribuait plutôt à maintenir les clivages.

Ainsi, en 1921, l'Auswärtiges Amt n'avait pris « aucune décision concernant la nomination de nouveaux titulaires à la tête des offices consulaires allemands de Roumanie, à cause des difficultés budgétaires », comme précisait C. G. Nanu dans un rapport d'avril 1921. Quoique 15 sur 23 (approximativement les deux tiers) des consulats honoraires de la Roumanie existaient en Allemagne dès la période antérieure à la Grande Guerre, à la fin du dix-neuvième siècle, leur réorganisation après la guerre a été effectuée tardivement, après 1921–1922.

Il faut reconnaître que les traces laissées par l'occupation allemande pendant la Première Guerre mondiale dans la mentalité collective du peuple roumain existaient encore, et la majorité écrasante de la classe politique roumaine était favorable à une collaboration efficace avec la France, regardant avec méfiance celle avec Berlin. Toutefois, dès avant la Conférence de Gênes, le Premier roumain Ionel Bratianu incitait le ministre de France à un rapprochement avec l'Allemagne, en vue de la détacher de l'Union Soviétique – et sans doute pour retrouver un client pour les céréales roumaines, comme avant 1916¹⁰.

A partir de 1933 – quand Hitler accède à la fonction de Chancelier – s'est déroulée une politique antisémite, la haine contre les juifs étant obsessionnelle et vindicative. L'Allemagne commença à épurer les offices consulaires des personnes de foi mosaïque. L'évolution générale européenne se fit, en partie sous l'influence de la grande puissance allemande – deuxième puissance économique mondiale – vers des régimes autoritaires de droite, ce que l'Italie n'était pas parvenue à réaliser au cours de la décennie précédente.

Si la grande diplomatie ne jouait pas toujours en faveur de l'Allemagne, les intérêts particuliers représentés par les consuls, notamment en matière économique, mais aussi culturelle et administrative, prenaient-ils le relais ? En somme, l'Allemagne représentait-elle comme l'Italie – et davantage que l'Italie – une puissance incontournable sur le plan matériel ?

Le climat général : L'« apaisement » consulaire au service de relations diplomatiques tendues

Les affaires consulaires, c'est l'attention portée à l'intérêt de la société civile dans les relations avec les Etats étrangers. On peut se demander si ce courant de « sociétisation » de la diplomatie par les relations consulaires¹¹, tout en enregistrant sa « brutalisation » croissante sous le régime nazi, n'a pas permis de contourner sa pression croissante sur l'Etat roumain. Mais la possibilité inverse existe aussi, d'une imbrication en profondeur des intérêts allemands et roumains lors de la construction de l'économie de guerre allemande dans le bassin danubien.

Bien que les prétentions révisionnistes de l'Allemagne ne concernaient pas directement la Roumanie – Hitler et Göring donnèrent en 1935 des assurances à ce sujet¹² –, elles

---

¹⁰ Dépêche n° 134 de Daeschner, 8 juin 1922, dans T. Sandu, *La Grande Roumanie alliée de la France, une péripétie diplomatique des Années Folles, 1919–1933 (Aujourd'hui l'Europe)*, Paris, Harmattan, 1999, document 46, p. 284.

¹¹ M. Melissen, J. Heijmans, *op. cit.*, p. §.u.

¹² Voir, en détail et pour le passage qui suit, T. Sandu, *La Roumanie sur l'axe Paris – Moscou, 1933–1937 : sécurité européenne et coopération militaire*, p. 249–267.

contribuaient à l'instabilité européenne générale, encore aggravée par la présence d'une forte minorité allemande en Transylvanie. Le système de sécurité roumain n'était pas directement tourné contre l'Allemagne et ménageait ainsi des possibilités de rapprochement. La création de la Petite Entente n'était pas directement tournée contre l'Union Soviétique – c'était le rôle de l'alliance polono-roumaine de 1921¹³; après l'arrivée au pouvoir d'Hitler, la création de l'Entente Balkanique venait renforcer le système de revers antiallemand de la France mis en place jusqu'au milieu des années vingt, et auquel participait le traité franco-roumain de 1926. Le risque d'un éventuel échec des accords de Locarno et de l'entente franco-allemande qu'ils sous-tendaient ont amené la France à se rapprocher de l'Union Soviétique à partir de 1933, lorsque Paris et Moscou, également inquiètes de l'arrivée d'Hitler au pouvoir, envisagèrent de faire converger leurs armées contre l'Allemagne, notamment si elle devait attaquer la Tchécoslovaquie. Comme la Pologne refusait de laisser passer l'Armée rouge, cette responsabilité de pont stratégique pour l'armée soviétique revint à la Roumanie.

Quoique la Roumanie reprit les relations diplomatiques avec l'URSS le 9 juin 1934, la situation entre les deux pays restait encore tendue à cause des doutes, même tacites, que faisaient planer les prétentions de l'URSS sur la Bessarabie. Les Convention de Définition de l'Aggression, des 3 et 4 juillet 1933 reconnaissaient pourtant indirectement l'inviolabilité, sinon l'intangibilité, des frontières.

Sur la question du *révisionnisme* allemand et italien, les Grandes Puissances eurent une politique conciliatoire, d'indulgence et de passivité: elles fermèrent les yeux quand l'Italie envahit l'Ethiopie, avec l'espoir de la garder dans leur « front de Stresa » antiallemand. Mais cela convint très peu à la Roumanie, qui craignait des concessions révisionnistes à Mussolini, et Titulescu s'en prit ouvertement à l'Italie au sein de la SDN. Mais quand Hitler remilitarisa la Rhénanie le 7 mars 1936, Titulescu proposa de signer le traité secret avec l'Union Soviétique comportant le passage des troupes soviétiques, à condition que la France pût exiger leur retrait à la moindre demande roumaine. Perdant la confiance du roi et d'une bonne partie de la droite et de l'extrême-droite, Titulescu fut démis brusquement en août 1936.

Cette évolution d'ensemble qui rendait la situation géostratégique de la Roumanie de plus en plus précaire, trouvait en l'Allemagne un partenaire ambigu. Elle cherchait aussi un point d'appui stratégique et un partenaire économique et culturel qu'elle pouvait difficilement négliger. Cette forte dimension de coopération matérielle et de relations interpersonnelles relève en bonne partie de la diplomatie consulaire et mérite donc d'être analysée, le plus souvent, comme un contrepois à la grande diplomatie plutôt hostile d'Hitler.

Le système consulaire se trouvait attaché à l'ensemble diplomatique de l'Etat : la personne qui avait dans ses attributions l'exécution du Décret royal de nomination d'un consul ou vice-consul honoraire était le Ministre Secrétaire d'Etat au Département des Affaires Etrangères. C'est ainsi que la documentation portant sur ces questions se trouve principalement dans les archives de ce ministère¹⁴. Tous les consuls travaillent en collaboration avec leur Légation dans la capitale du pays, elle-même sous l'autorité du Ministre plénipotentiaire, représentant officiel du pays. Dans l'absence du ministre plénipotentiaire, il était remplacé par le chargé d'affaires.

¹³ Voir T. Sandu, *Le système de sécurité français en Europe centre-orientale: l'exemple roumain, 1919–1933*, Paris, Harmattan, 1999.

¹⁴ Les principaux dossiers se trouvent dans les Archives du Ministère des Affaires Etrangères de Roumanie (AMAE), Le Problème 75, *Consuls honoraires de Roumanie, 1870–1944*.

Comme on peut observer en étudiant le serment, les principales attributions d'un fonctionnaire consulaire étaient de contribuer au renforcement du commerce roumain, et pour ces motifs les premiers consulats roumains à l'étranger ont été fondés pour des motifs géoéconomiques. Par exemple, en Allemagne ce fut le cas des consulats à Berlin, Munich, Stuttgart, Breslau, Mannheim; des consulats créés dans les ports où les relations commerciales primaient : Hambourg, Brême, Königsberg, Hanovre ; des consulats constitués dans la zone Rhin-Ruhr, important centre minier – Essen, Duisburg, Düsseldorf ; du consulat établi dans un important centre financier et bancaire – Francfort-sur-le-Main; là où se trouvait une proportion importante de Roumains venus comme commerçants ou ouvriers : Dresde, Leipzig, Nuremberg, Cologne, Ratisbonne, Wiesbaden, Chemnitz. La création de certains consulats honoraire se justifiait, si l'on devait prendre un seul exemple, celui de Duisburg, car la ville de Duisburg-Meiderich était le principal centre commercial de Rhénanie, le plus grand port intérieur de l'Allemagne.

Contrairement aux cas de la France et d'Italie, où il existait des vieilles familles avec tradition dans les services consulaires, des vrais « dynasties consulaires » – comme la famille Louis-Dreyfus à Paris, et la famille di Demetrio à Trieste – en Allemagne on ne peut pas parler d'une telle situation, l'obtention des fonctions se faisant sur des bases matérielles, pour accéder dans un milieu économique favorable.

Ainsi, Gheorghe Filaliti, secrétaire général dans le ministère, envoyé à Berlin en 1933–1934 par Nicolae Titulescu a composé un rapport, remarquant – parmi d'autres – le grand nombre de consuls de carrière et honoraires que la Roumanie possédait en Allemagne, et il était intrigué que « ... les seuls admissibles sont les Consuls de Berlin, Leipzig et Hambourg, les autres [jusqu'à vingt Consuls] sont nos agents simplement avec le nom et seulement pour user du titre marqué sur leurs cartes de visites pour leur être utiles dans leurs affaires malhonnêtes »¹⁵.

On ne peut ni dire, comme dans les cas des autres pays, comme la France et l'Italie, qu'en Allemagne la promotion dans la structure d'un consulat avait lieu verticalement, avec des individualités provenant de l'intérieur de l'appareil consulaire: un secrétaire pouvait accéder au grade de vice-consul honoraire et puis consul de deuxième catégorie (honoraire) et même consul général honoraire.

Certains consulats honoraires de Roumanie en Allemagne ne servaient toutefois pas réellement les intérêts roumains, se trouvant dans la proximité des autres consulats de Roumanie, situés dans des villes plus importantes comme nombre d'habitants et d'intérêts économiques. Pourtant, ils avaient été créés, à cause de motifs personnels et de la corruption. Des exemples en ce sens : Magdebourg, qui se trouvait à seulement une heure de Berlin, la distance Mayence – Francfort-sur-le-Main n'est que de trente kilomètres, comme, d'ailleurs, la distance entre Wiesbaden et Francfort-sur-le-Main.

Les fonctions consulaires dépassaient en réalité le simple aspect commercial et prenaient une dimension plus globale qui en faisait les agents d'un rapprochement pluri-morphe entre les deux pays. En effet, l'activité d'un consulat incluait des questions administratives, comme les formalités de visa, de passeport, la validation de documents officiels, les traductions et les légalisations des actes, des questions économiques et commerciales, politiques, comme le soutien aux relations amicales entre la Roumanie et l'autre pays, mais aussi elle inclut la composante culturelle et touristique.

---

¹⁵ AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 40.

Un des consuls qui appuyait le plus les manifestations culturelles roumaines à l'étranger a été Hermann Aumer, consul honoraire de Roumanie à Munich, copropriétaire et directeur de la fabrique de caramels « Diamalt ». D'après la déclaration d'une partie de la colonie roumaine de Munich, datant de 1936, il avait une riche activité culturelle. Ainsi, le consul avait organisé en 1931 à Munich une exposition sur l'art et l'art domestique, ayant comme invitée la Reine Marie de Roumanie. Il protégeait la littérature, la musique, les sports. A ce propos, il avait patronné les conférences sur la littérature roumaine tenues à l'Université de Munich par le lecteur Virgil Tempeanu¹⁶, le concert du chœur de CTR en 1935, le concert de Viorica Ursuleac¹⁷ en 1936, de l'équipe roumaine aux Jeux Olympiques d'hiver. Il avait fait un accueil d'exception aux officiers roumains participant aux concours hippiques de Munich¹⁸.

Le consul honoraire de Roumanie à Stuttgart, Ferdinand Hanauer a, lui aussi, organisé en 1930 un voyage d'études pour deux professeurs et les étudiants roumains de troisième année de l'Académie des Hautes Etudes Agronomiques de Bucarest en Allemagne qui ont été très bien reçus, comme en témoigne une lettre signée par le Recteur de l'Académie, D. Busuiocescu¹⁹. C'est un exemple d'implication d'un consul dans la vie universitaire et culturelle. Le consul Ferdinand Hanauer était le propriétaire d'une entreprise industrielle importante : une fabrique de plumes et duvet effectuant des relations commerciales avec la Roumanie aussi, un de plus riches personnes de Stuttgart. Il possédait une filiale en Zurich²⁰. Mais, comme il était d'origine non-aryen, il a été sacrifié en 1937.

Quoi qu'il fût obligatoire que le consul habite la ville où il détient la fonction, en Allemagne il y avait beaucoup de cas quand on enregistrait des dérogations à la règle. La mission diplomatique d'un consul pouvait prendre fin par décès, démission à cause de divers motifs (vieillesse, raisons de santé, insatisfactions), par destitution politique ou par déclenchement de la guerre.

La fonction de ministre plénipotentiaire de Roumanie à Berlin dans la période de référence a été détenue par des grandes personnalités de la diplomatie roumaine, comme C. G. Nanu (1921–1928), Nicolae Petrescu-Comnen (deux mandats : 1928–1930 et 1932–1938) et de l'universitaire Gheorghe Tașcă (1930–1932), ancien recteur de l'Académie des Etudes Economiques de Bucarest (ASE)²¹.

Les nominations des ministres plénipotentiaires à Berlin ont été effectuées avec le but de suivre les programmes électoraux des partis au gouvernement. Par exemple, le professeur Gheorghe Tașcă avait été chargé de négocier avec le gouvernement allemand l'attribution de la clause de la nation la plus favorisée, mission accompli avec succès en 1931.

La Première Guerre Mondiale a affecté gravement aussi l'économie de la Roumanie, qui avait fourni des efforts énormes pour soutenir la machine de guerre

¹⁶ Virgil Tempeanu (1888–1984), roumain né à Focșani, lecteur à L'Université de Munich entre 1935 et 1937. Il a été spécialisé en allemand du Moyen Age, réalisant de nombreuses traductions de la littérature de cette période. Il se remarque avec l'œuvre *Was bedeutet die Volkslehre Herders für die Entwicklung der rumänischen Nation*, publiée par l'Académie Allemande et distinguée avec la Médaille Humboldt en 1936 pour des publications exceptionnelles dans le domaine des études germaniques – « Curentul », le 23 juin 1936.

¹⁷ Viorica Ursuleac (1894–1985), née à Cernăuți, Bucovine, soprano célèbre, la femme du chef d'orchestre Clemens Krauss et une des cantatrices préférées du compositeur et chef d'orchestre Richard Strauss, qui l'a nommée « die treueste aller Treuen » (« la plus fidèle des fidèles »).

¹⁸ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1893–1940*, vol. 27, f. 229.

¹⁹ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1886–1936*, vol. 28, f. 217.

²⁰ *Ibidem*, f. 230.

²¹ ASE *de-a lungul timpului*, <http://www.100.ase.ro/?page=cronologie>, consulté le 12 janvier 2017.

(1916–1918) et pour réaliser la Grande Union en 1918. La réserve internationale de la Banque Nationale de Roumanie a été épuisée, et les autorités de Bucarest ont fait des efforts en ordre de refaire cette réserve et le prestige de la monnaie nationale. Pour cette raison, les gouvernements d'entre les deux guerres – et notamment le gouvernement libéral – ont eu comme principaux objectifs la résolution des litiges financiers avec la République de Weimar et la participation de Berlin à l'emprunt de stabilisation monétaire.

On peut observer que la diplomatie roumaine traitait avec l'Allemagne à deux niveaux / étages: primo, les actions du ministre Nicolae Titulescu (la rencontre avec Stresemann, février 1928), secundo, l'activité du ministre de Roumanie à Berlin, Nicolae Petrescu-Comnen, plus réduite, mais plus concrète (des séries de rencontres avec les représentants du gouvernement, le milieu bancaire et la presse allemandes).

En Allemagne, entre les deux guerres mondiales, fonctionnaient vingt-trois consulats honoraires de Roumanie. Ainsi :

Tableau n° 1. Consulats honoraires (deuxième catégorie) de Roumanie en Allemagne

N°	L'année de la création	Consulats honoraires
1.	1882	Le Consulat Général de Hambourg
2.	1884	Le Consulat Général de Breslau
3.	1884	Le Consulat Général de Francfort-sur-le-Main
4.	1886	Le Consulat de Stuttgart
5.	1891	Le Consulat Général de Brème
6.	1893	Le Consulat Général de Munich
7.	1893	Le Consulat de Stettin
8.	1895	Le Consulat de Mannheim
9.	1899	Le Consulat Général de Berlin
10.	1899	Le Consulat Général de Cologne
11.	1899	Le Consulat Général de Leipzig
12.	1905	Le Consulat Général de Dresde
13.	1910	Le Consulat de Nuremberg
14.	1911	Le Consulat de Ratisbonne
15.	1912	Le Consulat Général de Königsberg
16.	1921	Le Consulat de Chemnitz
17.	1921	Le Consulat de Duisburg
18.	1923	Le Consulat de Wiesbaden
19.	1924	Le Consulat de Düsseldorf
20.	1924	Le Consulat Général de Hanovre
21.	1930	Le Consulat d'Essen
22.	1930	Le Consulat de Magdebourg
23.	1931	Le Consulat de Mayence

Les plus importants consulats honoraires de Roumanie en Allemagne, après Berlin, étaient en 1933 celles de Hambourg et Leipzig – d'après l'appréciation de Karadja, le consul général à Berlin. Le consul honoraire de Leipzig, Otto Prager, était en 1933 le seul citoyen roumain parmi les consuls honoraires en Allemagne. Il avait été décoré de l'ordre de « La Couronne de la Roumanie » dans le grade de Commandeur, en 1930 et avec « L'Etoile de la Roumanie » dans le grade de Commandeur, en 1938²².

²² AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1882–1940*, vol. 26, f. 364.

Une particularité des consulats honoraires de Roumanie en Allemagne a été l'interruption de leurs activités à cause de la guerre, ayant en vue que la Roumanie a été un pays belligérant contre les Puissances Centrales, parmi lesquelles figurait l'Allemagne, depuis août 1916. Par exemple, le consulat honoraire de Roumanie à Stuttgart a été établi en 1886, il a fonctionné jusqu'en 1916 et il a repris ses travaux seulement en 1930. Nous devons retenir que la circonscription du consulat de Stuttgart était considérable, comprenant l'ancien Royaume de Württemberg, l'ancien Grand Duché de Baden, et la Principauté de Hohenzollern²³.

La situation des consuls honoraires roumains en Allemagne après la Grande Guerre était présentée par le Ministre plénipotentiaire à Berlin, C. G. Nanu à Take Ionescu, Ministre des Affaires étrangères :

De 15 titulaires des Consulats roumains d'Allemagne, sept d'entre eux (les consuls de Berlin, Brème, Breslau, Hambourg, Leipzig, Munich et Stettin) ont donné leur démission dès qu'ils ont appris la déclaration de guerre entre la Roumanie et l'Allemagne. [...] Les démissions ont été données en termes dignes et aucuns des Consuls qui a démissionné ne s'est adonné à une manifestation hostile envers la Roumanie. [...] Trois entre eux, les Consuls de Cologne, Francfort-sur-le-Main et Ratisbonne sont décédés²⁴.

Le doyen du corps consulaire roumain allemand était le consul général honoraire de Königsberg, Johannes William Hellgardt, occupant des fonctions consulaires dès 1912 jusqu'à 1935, à son décès. Il avait comme juridiction toute la Prusse Orientale.

En 1936–1937, certains des consulats honoraires roumains en Allemagne sont supprimés et sont transformés en consulats de carrière²⁵. C'est le cas des consulats honoraires de Hambourg, Cologne, Dresde, et Francfort-sur-le-Main. Dans le même temps, leurs titulaires ont cessé leurs missions consulaires. Il est probable qu'il s'agit de la volonté du régime nazi de prendre en main le commerce extérieur dans le cadre du plan d'autarcie en vue de la guerre future: pour éviter les problèmes de change monétaire et de sortie d'or métal, il passe par un système de « clearing » consistant à ne payer le solde commercial qu'en fin d'année, ce qui oblige à une centralisation de la comptabilité des échanges commerciaux par l'Etat. Les consuls de carrière, fonctionnaires, sont donc plus susceptibles de traiter au nom de l'Etat roumain que des consuls honoraires, qui peuvent défendre davantage des intérêts privés.

Le Consulat de Chemnitz (1921–1924) et celui d'Essen (1930–1935) ont eu une existence éphémère. En 1930, il y a une sollicitation pour la recreation du consulat général honoraire de Chemnitz. Le ministre plénipotentiaire à Berlin, Gheorghe Tașcă, a été contre cette recreation de l'office consulaire, parce qu'en Saxe ont déjà existé deux consulats, à Dresde et à Leipzig.

La procédure en cas de suppression d'un consulat honoraire incluait quelques étapes à suivre : le Ministre des Affaires étrangères informait le ministre plénipotentiaire de l'existence d'un décret royal d'abrogation et que le titulaire de l'office avait cessé de fonctionner dans son poste, retirant sa patente consulaire. L'ancien consul devrait déposer, rendre l'écusson, l'archive, les tampons, les registres dans un procès-verbal signé en trois exemplaires – un pour la Légation, un pour l'ancien consul et un exemplaire pour

²³ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1886–1936*, vol. 28, f. 229.

²⁴ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1880–1920*, vol. 22, f. 456.

²⁵ *Ibidem*, voir l'Annexe 2, *Consulats honoraires (deuxième catégorie) de Roumanie en Allemagne*.

le Ministère des Affaires étrangères²⁶. La circonscription consulaire de l'ancien consulat honoraire devait être incluse dans la plus proche juridiction d'un autre consulat.

Cette procédure a été appliquée au consulat honoraire de Roumanie à Stettin, où le titulaire était Johannes Fiukbeiner depuis 1922. En commençant avec l'année 1927, les réclamations à son adresse ont cours : en 1934 il a été accusé de négligences, ne présentant pas au terme voulu les registres mensuels et trimestriels. Aussi, il n'avait pas suivi les dispositions de la Légation concernant les nouveaux timbres consulaires²⁷.

Les consulats honoraires de Roumanie en République de Weimar (1919–1933)

Durant la période de la République de Weimar, Bucarest a plutôt mené une politique de réconciliation avec l'Allemagne, car elle ne menaçait pas directement les intérêts territoriaux de la Grande Roumanie et aussi pour retrouver un partenaire commercial d'importance – rôle dévolu à un réseau consulaire très dense, sinon toujours très actif.

La Roumanie, comme la Grande Bretagne, a dirigé une politique réconciliatrice vis-à-vis de l'Allemagne, même au niveau consulaire. Un exemple en ce sens peut être donné le cas du consulat général honoraire de Roumanie à Hambourg. Au début de l'année 1923, il y a un malentendu à propos de la nomination de Jaques Heinz Leopold comme Consul Général Honoraire de Roumanie à Hambourg. Le ministre plénipotentiaire à Berlin C. G. Nanu rapportait au Ministre des Affaires Etrangères, le libéral Ioan G. Duca, que le Sénat de Hambourg n'a pas considéré désirable la nomination de Leopold, sans exposer ses raisons et le Gouvernement du Reich a dû se rallier à son point de vue.

Heinz Leopold avait été nommé consul général honoraire par décret royal roumain en mai 1922. Leopold avait été recommandé par des personnages importants de la ville, en sa faveur intervenant le Comte Bernsdorff, ancien Ambassadeur de l'Allemagne à Washington, von Richthoffen, conseiller de légation, le médecin Sturmman, Vice-président du Sénat de Hambourg, et Hellmuth von Safft, une connaissance du Roi et de la Reine.

D'après Nanu, les raisons inavouées seraient l'origine de Leopold, natif de Gotha, qui a développé des affaires rentables à Hambourg, générant des jalousies dans la société exclusiviste de la ville et l'existence d'un autre candidat pour le poste de Consul Général. Nanu invoque le droit international, montrant qu'un Etat peut refuser l'attribution de l'exequatur dans le cas où l'agent consulaire se rendrait coupable des actes d'hostilité contre l'Etat ou il serait indigne de la fonction.

Pour argumenter sa position, il cite l'article 279 du Traité de Versailles :

Les puissances alliées et associées pourront nommer des consuls généraux, consuls, vice-consuls et agents consulaires dans les villes et ports d'Allemagne. L'Allemagne s'engage approuver la désignation de ces consuls généraux, consuls, vice-consuls et agents consulaires dont les noms lui seront notifiés, et à les admettre à l'exercice de leurs fonctions conformément aux règles et usages habituels²⁸.

²⁶ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1886–1936*, vol. 28, f. 135.

²⁷ *Ibidem*, f. 142.

²⁸ *Traité de Versailles 1919*, partie X, *Clauses économiques*, chapitre IV, *Traitement des ressortissants des puissances alliées et associées*, Nancy/Paris/Strasbourg, Librairie Militaire Berger-Levrault, 1919, p. 146 (<https://www.herodote.net/Textes/tVersailles1919.pdf>, consulté le 11 janvier 2017).

Cet article prouve le statut de pays vaincu comme a été l'Allemagne dans la Grande Guerre, elle devait obéir aux décisions prises par les vainqueurs. En conformité avec le Traité de Versailles, jugé humiliant par l'opinion allemande, l'Allemagne devait accepter les noms qui lui seraient seulement notifiés. Cette pratique, considérée comme un Diktat, explique le révisionnisme allemand durant toute la période entre les deux guerres mondiales.

Le ministre Nanu était intrigué de la position de l'Allemagne qui, par l'opposition à la nomination du Consul Leopold, violait les stipulations du Traité de Versailles²⁹. A Bucarest, le ministre Duca a décidé la renonciation à la nomination de Heinz Leopold, pour ne se mettre pas dans une situation délicate face au Sénat et à la Chambre de Commerce de Hambourg avec lesquels le consulat devait avoir des liaisons d'affaires. Ainsi, le Gouvernement Roumain a demandé au consul Heinz Leopold à démissionner.

En 1924 un nouveau consul général honoraire sera nommé à Hambourg, en la personne de Leon Guttmann, le chef d'une des plus grandes maisons d'export et import de Hambourg, Guttmann & Widawer, agréée par l'Auswärtiges Amt.

Le cas signalé ci-dessous montre que l'organisation du Ministère des Affaires étrangères de Roumanie était assez douteuse, laissant lieu à des interprétations, car il n'existait pas jusque dans les années 1936–1937 un circuit bien planifié pour le personnel consulaire.

La question des consulats de Roumanie en Allemagne commençait à devenir trop forte : urgente, inquiétante. Comme le ministre Petrescu-Comnen indiquait en 1929, la Roumanie détenait les plus nombreux Consulats en Allemagne – vingt consulats – plus que les autres pays, certains d'entre eux avec des intérêts commerciaux plus importants que la Roumanie. Son successeur, le professeur Tașcă, montre que la plupart des requérants du titre de Consul honoraire de Roumanie pensent seulement à une amélioration d'un crédit commercial, ainsi que leur personne n'aide en rien l'augmentation du prestige de Roumanie en Allemagne.

Le diplomate Karadja a consacré un chapitre dédié aux étudiants roumains à l'étranger, dans son « Manuel diplomatique et consulaire ». Il a insisté sur l'importance des relations personnelles que les diplomates et les consuls doivent gagner avec les recteurs et les professeurs universitaires du pays de résidence³⁰. En Italie, par exemple, fonctionnaient beaucoup de Sociétés des étudiants roumains, comme la Société « Aurel Vlaicu » (1919–1930) et la Société « Carmen Sylva » (1926–1931) auprès du Centre Universitaire de Turin ; la Société « Dacia Traiana » (1920–1934) auprès du Centre Universitaire de Rome ; L'Association des étudiants universitaires roumains en Italie (1926–1927) auprès du Centre Universitaire de Padoue; la Société Académique « Junimea Română » à Rome (1931) ; L'Association des étudiants de Bessarabie en Italie (1920) ; L'Association « Mensa Academica » de Florence (1925). Parfois, elles

²⁹ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1882–1940*, vol. 26, f. 97.

³⁰ En étudiant les Consulats roumains en France, j'ai observé les positions que certains consuls étaient recommandés par des personnes influentes des villes respectives, comme le Maire, le Président de la Chambre de Commerce, le Recteur de l'Université. Par exemple, le Recteur de l'Université de Paris, M. Charlety, qui avait occupé la même qualité à Strasbourg, était prié en décembre 1931 de recommander une personne pour occuper le poste de Consul Général Honoraire à Strasbourg, pour prendre la place de Roger Ehrardt, qui avait démissionné. Beaucoup de personnalités françaises – comme le Ministre Nicolle, des députés, le maire, le recteur de l'université – ont dit au ministre qu'ils ne peuvent pas collaborer avec le Consul (Simon Marcovici-Cleja, le Consul honoraire de Roumanie à Lille) pour consolider les relations françaises-roumaines dans la région du Nord, parce qu'il est toujours absent.

s'ingéraient dans les affaires consulaires, en prenant position par rapport à la nomination des employés des consulats ou à leurs activités.

Par exemple, la nomination de nouveau vice-consul honoraire à Berlin en 1922, Carol Vascoboinic, a provoqué du mécontentement au sein de la Société Académique Roumaine de Berlin, qui a protesté par une lettre officielle adressée au Ministre des Affaires étrangères. Le vice-président de la Société susnommée, I. B. Demetrescu, accusait Vascoboinic de haute trahison³¹. Vascoboinic était juif né à Botoșani, seulement avec un diplôme d'études secondaires. Constantin Nanu, Ministre Plénipotentiaire, a rejeté les accusations comme fausses. En 1925, Vascoboinic a été avancé au grade honorifique de consul, fonction occupée jusqu'en 1936, quand il a sollicité et a obtenu d'être transféré au Guatemala.

On apprend des informations sur le monde étudiant roumain en Allemagne d'un tableau statistique avec les étudiants roumains, écrit par la Fédération des Sociétés Académiques Roumaines de l'Allemagne, représentée par le président G. Morăvescu³². Ainsi, les chiffres fournis par le tableau statistique mentionné ci-dessous, montrent que dans la période d'avril 1935 à avril 1936 les écoles allemandes ont été fréquentées par 565 étudiants roumains, structurés par nationalités de la façon suivante : 137 étudiants d'origine ethnique roumaine, 381 étudiants d'origine germanique (358 souabes, 23 sujets allemands établis en Roumanie), 5 magyars et 42 juifs³³.

La Section Consulaire avait apaisé la situation des étudiants roumains en Allemagne, priant la responsabilité des formalités pour l'obtention des avantages d'échange pour les étudiants, sous la forme de Kreditspermark³⁴ :

Chaque étudiant a reçu, mensuellement, 225 Sperrmk, pour la contrevaletur de la somme de 75 Rmk déposée en lei à la Banque Nationale de la Roumanie. [...] Dans la période 23 juillet 1935 – 30 avril 1936 ont été vérifiés par vous 1.224 ordres de paiement en valeur de 146.764 Reichsmark ou 442.731 Sperrmark, argent distribué avec avantage d'échange dans l'intervalle avril 1935 – février 1936, inclusivement³⁵.

Le président G. Morăvescu remerciait le consulat de Berlin pour l'aide reçue par les étudiants roumains en Allemagne :

Dans la situation de devises critique dans laquelle se trouve notre pays, la mise à disposition de la Banque du Reich de devises tant nécessaires pour l'achat de créances de Kreditspermark signifie un succès indéniable obtenu dans les pourparlers avec les autorités économiques allemands, succès dû à la compréhension paternelle et au soutien que la Légation et notamment M. le Ministre Comnen et M. l'Attaché commercial Giormăneanu nous avaient donnés sans interruption, durant les pourparlers³⁶.

Le président de la Fédération des Sociétés Académiques Roumaines d'Allemagne estimait que « en Allemagne, les relations entre les étudiants et les organismes officiels

³¹ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1884–1942*, vol. 24, f. 66.

³² AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 52–56.

³³ *Ibidem*, f. 55.

³⁴ Dans le contexte de la grande crise économique.

³⁵ AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 56.

³⁶ *Ibidem*, f. 56.

de L'Etat roumain n'ont été jamais aussi intenses et aussi étendues, sur une base aussi vaste que dans les deux dernières années »³⁷. L'arrivée au pouvoir d'Hitler devait placer le réseau consulaire sous tension, comme l'ensemble du système diplomatique roumain.

Consulats et les consuls honoraires de Roumanie en Allemagne après l'arrivée au pouvoir d'Hitler

L'évolution des scènes politiques européennes – et en réalité mondiales, ainsi qu'en témoignent les régimes autoritaires sud-américains et leurs relations avec l'Allemagne nazie – fut fortement déterminée par l'importance prise par le modèle hitlérien. En effet, même si les dynamiques socio-politiques de création des mouvements fascistes et des régimes autoritaires centre-européens étaient autochtones, les transferts culturels et l'influence internationale de la puissance allemande pesèrent lourdement sur leur évolution à partir de 1933³⁸.

L'impact du régime nazi ne fut pas direct sur la forme prise par le réseau consulaire mais, par exemple, le régime roumain évolua vers la droite politique en partie sous le poids de l'Allemagne nazie. Ainsi, jusque la formulation des serments changea sous la pression des fascistes roumains et des succès internationaux des puissances fascistes. A partir de 1938, le texte fut modifié, et en 1940, le serment fut signé en présence d'un prêtre. La reprise par l'Etat national de cet engagement personnel fort doit être interrogée à l'aune de la radicalisation et de la personnalisation croissantes des régimes roumains, en concordance avec la tendance européenne générale³⁹.

Le régime autoritaire instauré par le roi Carol II en février 1938 pour éliminer le danger légionnaire conduisit à une modification du serment, qui représentait l'engagement du consul envers l'Etat : « Je jure foi au Roi Carol II, je jure de respecter la Constitution et les lois du pays, de garder saintement le secret des travaux et des charges qui me seront confiés au service du Ministère des Affaires Etrangères. Que Dieu me vienne en aide ! »⁴⁰.

La personnalisation et la teinte religieuse du serment avaient donc pour but de concurrencer le culte du chef et la prétention mystique de Corneliu Codreanu ; quant au secret, outre la référence habituelle de certains serments, l'atmosphère de guerre civile créée par la violence des légionnaires et leur tentative de noyautage des services de l'Etat, expliquent aussi l'appel à la discrétion dans la nouvelle mouture⁴¹.

Il faut néanmoins remarquer que la pratique du nouveau serment ne s'était pas généralisée. Une version d'avril 1938 (serment du Vice consul Paul Hellgardt, à Königsberg⁴²) non seulement reprend l'ancienne formulation, mais reprend également la langue française, abandonnée dans l'usage diplomatique roumain depuis 1924 !

³⁷ *Ibidem*, f. 56.

³⁸ Voir C. Horel, T. Sandu, F. Taubert, *La Périphérie du fascisme, spécification d'un modèle fasciste au sein de sociétés agraires; le cas de l'Europe centrale entre les deux guerres*, L'Harmattan, coll. *Cahiers de la Nouvelle Europe*, 2006, p. 187 ; T. Sandu, *Vers un profil convergent des fascismes ? « Nouveau consensus » et religion politique en Europe centrale*, Paris, L'Harmattan, coll. *Cahiers de la Nouvelle Europe*, 2010, p. 274.

³⁹ Voir Traian Sandu, *Un fascisme roumain. Histoire de la Garde de fer*, Paris, Perrin, 2014, p. 494.

⁴⁰ Serment de Jean Jalova, 9 mars 1938, AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires de Roumanie, 1870–1944*, vol. 26, 1882–1940, f. 139.

⁴¹ Voir Traian Sandu, *Un fascisme roumain. Histoire de la Garde de fer*.

⁴² Serment vice-consul Paul Hellgardt, à Königsberg, le 10 avril 1938, AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires de Roumanie, 1870–1944*, vol. 26, 1882–1940, f. 235.

En parallèle avec l'évolution politique, une dernière évolution du serment avant l'entrée de la Roumanie dans la Deuxième Guerre mondiale renvoie à l'ascension au pouvoir du général (futur maréchal) Antonescu au début de septembre 1940, avec l'appui des légionnaires pour un court laps de temps – entre l'effondrement de la Grande Roumanie en août et la rébellion légionnaire à la fin de janvier 1941. Le nouveau serment⁴³ prend acte du recul du pouvoir royal – représenté par le jeune roi Michel après le départ précipité de son père de Roumanie – et de la promotion du général Antonescu. En effet, si les nouveaux consuls jurent seulement leur « foi à la Nation, au Roi et à l'Etat roumain », ils doivent jurer « foi et soumission au Chef [Conducător] de l'Etat », donc à Antonescu, sans oublier « l'ordre et le secret » repris au serment du régime précédent.

Mais le nouveau serment comporte des ajouts significatifs de la nature militaire d'une part, fasciste d'autre part, de la nouvelle direction – « je jure d'exécuter sans hésiter les ordres » –, ainsi qu'une généralité choisie au sein de l'exigence éthique du fascisme, avec une pointe tournée contre l'ancien régime corrompu du roi Carol II : « Je jure d'être honnête ».

Le serment se trouvait ainsi renforcé, sans doute pour éviter le trafic des fonctions consulaires, mais peut-être aussi en écartant discrètement des personnalités non conformes à la nouvelle idéologie dominante.

L'ascension au pouvoir d'Hitler, en janvier 1933, a eu des répercussions dans la situation des consuls aussi, la confession mosaïque de quelqu'un constituant un obstacle dans la continuation de la carrière consulaire. Vers la fin de l'année 1933, en Allemagne fonctionnaient sept consuls honoraires de Roumanie d'origine juive, à Berlin, Breslau, Hambourg, Francfort-sur-le-Main, Leipzig, Munich, Cologne et Mayence. C'est-à-dire, environ 33 % du personnel consulaire était représenté par des juifs, un pourcentage important.

Le consul général de Cologne, Max Baumann, était décrit en 1933 par le Ministre plénipotentiaire Petrescu-Comnen comme

[...] un des rares Consuls de Roumanie en Allemagne, nommés après la guerre, avec une excellente situation sociale et financière, en apportant de réels services [à l'Etat roumain]. [...] Mais, il est juif. A cause de ça, il a eu de sérieuses difficultés dans les dernières semaines, étant contraint même de céder son lieu à la Direction de la grande Maison Commerciale Tietz de Cologne, à une personne agréée par le Parti National-socialiste, bien que la maison susnommée est en bonne partie sa propriété. [...] Pour prouver ses sentiments de bon Allemand, Monsieur Baumann s'est considéré obligé, comme beaucoup de juifs allemands, d'adresser des lettres démentant les atrocités antisémites⁴⁴.

Le cas le plus connu de ces lettres de démenti des persécutions est fourni, parmi les consuls roumains, par Georg Solmsen, consul honoraire à Berlin et figure importante du monde financier allemand. Il était copropriétaire et directeur de la Banque Disconto-Gesellschaft, vieil ami et banquier de roi Charles I [Carol I] de Roumanie, bien connu dans le milieu économique roumain. Israélite, il dut également produire une lettre célèbre de démenti des abus nazis⁴⁵. Il avait remplacé en 1929 un autre consul connu,

⁴³ Serment du Consul Aurelian Bârsan, à Munich, 1940, AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires de Roumanie, 1870–1944*, vol. 27, 1893–1940, f. 272. Voir l'Annexe 3.

⁴⁴ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1884–1942*, volume 24, f. 393.

⁴⁵ Harold James, *Die Deutsche Bank im Dritten Reich*. München, C. H. Beck, 2003, p. 48 ; voir aussi Hartmut Berghoff, Jürgen Kocka, Dieter Ziegler (eds.), *Business in the Age of Extremes. Essays in Modern German and Austrian Economic History*, Cambridge/New York, 2013, p. 123.

Gustav Rommenh oller, actif dans l'industrie chimique et qui avait servi la Roumanie pendant presque quarante années, avec une activit e de publiciste int ressante⁴⁶.

Des points de vue intéressants à examiner sont exprimées de l'extérieur des offices consulaires : dans la série des inspections demandées par le ministre Nicolae Titulescu durant les années 1933–1934, le secrétaire général du Ministère des Affaires  trang eres, Gheorghe Filaliti, envoyé à Berlin, évoque la situation du personnel de la Légation roumaine, et se montre insatisfait de l'absence du Ministre Comnen et du consul général Karadja, notant⁴⁷, de manière ironique que «... la Légation de Berlin est truffée de princes byzantins⁴⁸ ».

Il n'a pas des mots doux ni pour le Premier Secrétaire, Noti Constantinidi, «... fonctionnaire on ne peut moins recommandable et de qui j'ai gardé les plus d sagr eables souvenirs de la période quand j'ai fonctionné au Ministère »⁴⁹.

Aussi, le rapport continuait sur le même ton critique, l'auteur attirant l'attention sur le nombre trop grand, de quatre dactylographes de la Légation : « Je n'ai pas trouvé ce luxe de dactylographes dans aucune de nos missions à l'étranger. La Légation de Varsovie, où les travaux sont plus nombreux qu'à Berlin, n'a que deux [dactylographes] et elles sont suffisantes »⁵⁰. Durant la visite de quatre jours de «l'inspecteur», en août 1934, le personnel de la Légation de Berlin était répandu dans divers lieux, sauf à la Légation: le ministre Comnen   Karlsbad, le Consul Général Karadja en congé, l'attaché commercial Georm neanu se trouvait occupé avec le Secrétaire d'Etat Manolescu Strunga, le conseiller Petala était accaparé par une réunion diplomatique et puis il devait partir à Karlsbad aussi.

Il a obtenu des informations concernant l'activit e de la Légation du chancelier Bota, l'aide du Consul Général. Ainsi, les encaissements de la Légation et des Consuls ont été en 1933 de 132.000 Rentenmark (Rm), environ 5 millions de lei⁵¹. Il a été alerté des énormes difficultés avec l'expédition des revenus en Roumanie, parce que le Gouvernement allemand ne permettait plus, sous aucun motif, l'exportation de l'argent de leur pays, même transform  en lei. La personne qui avait écrit le rapport a donné comme solution l'expédition effectivement par le courrier du Minist re⁵².

Il avait visité à cette occasion l'appartement du ministre Comnen, restant impressionné par son luxe et sa richesse : « On ne sait pas quoi admirer de plus, entre les meubles anciens, les collections de porcelaines, les figurines de Saxe, les peintures de grande valeur, les tapis, les armes, les livres »⁵³. Il se demandait comme était possible qu'un diplomate roumain pût s'enrichir de son salaire, il n'aurait pas réussi cette performance, même si « j'a[vais] servi plus de 40 ans dans la diplomatie »⁵⁴.

En 1935, l'occasion crée par la démission du Consul d'Essen, Hans Platten, a été utilisée pour amener à une forme plus simple le réseau de consulats honoraires, qui était

⁴⁶ Martinus Nijhoff, *La grande Roumanie: sa structure économique, sociale, financière, politique et particulièrement ses richesses*, La Haye, 1926.

⁴⁷ AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires  trang eres. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 39.

⁴⁸ Allusion malicieuse au nom du ministre plénipotentiaire Nicolae Petrescu, auto intitulé Comnen, après la dynastie régnante de l'Empire Byzantin.

⁴⁹ AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires  trang eres. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 39.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, f. 40.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*, f. 39.

⁵⁴ *Ibidem*.

trop extensif, par la dissolution du Consulat et l'inclusion de la ville d'Essen et ses alentours dans la circonscription de Consulat de Duisburg. Nicolae Petrescu-Comnen, le ministre plénipotentiaire à Berlin, notait : « La suppression de cet office consulaire est un pas en avant dans le processus de simplification et de réorganisation de nos Consulats sur le territoire du Reich, processus que la Légation suit dans l'intérêt de notre prestige et des rapports économiques avec l'Allemagne »⁵⁵.

Un rapport avancé par le ministre plénipotentiaire Nicolae Petrescu-Comnen à Berlin au ministre des affaires étrangères Nicolae Titulescu en 1936 expose l'activité de la Section Consulaire de la Légation de Berlin pour l'année budgétaire 1935–1936. Le rapport contient des points sur : les encaissements, les passeports libérés, les immatriculations, les questions de police, les étudiants roumains, les visas, les touristes étrangers, la légalisation, la comptabilité et les consulats honoraires⁵⁶.

De cette manière, on apprend que les encaissements totaux de la Légation et des consulats avaient été en continue augmentation, de 130.817 Rm⁵⁷ en 1932–1933, à 132.598 Rm en 1933–1934, à 142.015 Rm en 1934–1935 et à 172.692 Rm en 1935–1936. Une autre activité de la Section Consulaire était de résoudre des cas de nationalité. Par exemple, en 1936 ils ont à solutionner 896 de tels cas.

La Section avait émis ou avait prolongé la validité des passeports pour 3.760 chefs de familles. Le registre d'immatriculation de l'Office Consulaire comprendrait 6.880 chefs de familles, au total plus de 10.000 d'individus. L'Office Consulaire s'était occupé des délinquantes de droit commun, des déserteurs, questions solutionnées directement avec la Sécurité Générale et avec les autorités des frontières.

Dans l'année analysée ont été accordés 3.516 visas avec des frais complets, 324 visas avec des frais réduits suivant des recommandations des Missions étrangères ou pour les études, et 248 visas pour bains, en total 4.088 visas, un nombre en baisse en comparaison avec l'année précédente (4.196 visas pour 1934–1935, dont 541 visas pour bains)⁵⁸.

Le consul Karadja montre que le mouvement touristique allemand n'est pas en croissance, ce fait regrettable étant justifié par diverses raisons : les difficultés de change, l'excès de formalités en Roumanie, le manque de confort des hôtels, la spéculation avec les billets de train en Roumanie⁵⁹.

Le consul général constatait une augmentation du nombre de visas sur certificats d'origine et légalisations accordées, une preuve de l'augmentation des relations commerciales entre l'Allemagne et la Roumanie – des affaires de compensation. Il soulignait qu'on attendait un agrandissement une augmentation plus accentuée de ces certificats, après la finalisation des pourparlers en cours et après la foire de Breslau.

Karadja commenta la situation nocive pour le prestige du pays en liaison avec les consulats: bien qu'en 1936 la Roumanie ait détenu encore un nombre de quinze consulats honoraires, il y avait des difficultés avec les titulaires d'origine juive, qui « n'avaient plus l'autorité pour intervenir, n'osant plus même adresser à la Légation des rapports sur la situation économique et politique de leur juridiction, étant même en

⁵⁵ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1884–1942*, vol. 25, f. 242.

⁵⁶ AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires Étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 44–46.

⁵⁷ Reichsmark.

⁵⁸ AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 46.

⁵⁹ *Ibidem*.

impossibilité de participer aux cérémonies officielles (des congrès, ouverture d'expositions, réceptions officielles) »⁶⁰.

A l'occasion de l'abolition des consulats honoraires de Hambourg, Cologne et Dresde et leurs transformation en consulats de carrière, en décembre 1936, il s'est créé une confusion signalée par le Directeur du personnel du Ministère en janvier 1937, en liaison avec le personnel des Consulats supprimés : la Légation de Berlin, dirigée par N. P. Comnen, a donné une autre interprétation au décret d'abolition, admettant que le personnel étranger de ces consulats continue à fonctionner auprès des nouveaux Consulats Généraux de carrière, sans l'approbation du Ministère des Affaires Etrangères. C'était le cas du consul honoraire du Consulat Général de Hambourg, Ioan (Jean) Jalova, né en Roumanie, à Ialomița.

L'état de fait a été accepté par le Ministère en 1936, avec la mention que, à l'avenir, la Légation de Berlin devait faire des propositions pour les employés des Consulats supprimés qui seraient recommandés à continuer à travailler auprès des nouveaux Consulats de carrière⁶¹.

Il semblait que Jean (Ion) Jalova, le consul du Consulat de carrière de Hambourg, n'était pas une personne honorable, ayant des liaisons avec des personnages suspects, du monde des falsificateurs de chèques, escrocs et tricheurs internationaux. Mais les accusations n'ont pas été prouvées.

Le diplomate Constantin I. Karadja, en qualité de consul général dans la Légation roumaine de Berlin (1932–1936) et de consul général à Berlin (1936–1941), a accompli différentes activités pour faciliter les conditions de vie des juifs en Allemagne, sur fond de la détérioration de la situation des personnes non aryennes situées sur le territoire de l'Allemagne après les mesures antisémites appliquées par les autorités nazies. En ce sens, il a accordé un intérêt spécial à la communauté juive de Berlin⁶².

Dans un rapport daté de 1938 et adressé au Ministre des Affaires étrangères, Nicolae Petrescu-Comnen, C. I. Karadja apportait comme modèle la position du Gouvernement de la Grande Bretagne pour soutenir les juifs à résister face à l'intransigeance nazie, « Le Gouvernement Anglais – se basant sur le traité de commerce et navigation du 17 août 1925, aujourd'hui encore en vigueur – [...] est décidé à accorder aux juifs, citoyens anglais, toute l'aide diplomatique nécessaire pour empêcher des confiscations de propriétés »⁶³. Le consul Karadja suggérait aux autorités roumaines, comme une possibilité, de suivre l'exemple anglais⁶⁴, sur la base du traité de commerce de Roumanie avec l'Allemagne, datant du 26 mars 1935, la Roumanie jouissant du traitement de la nation la plus favorisée.

Ses propositions n'ont été mis en pratique que partialement, à cause de l'instauration du régime de Ion Antonescu, allié d'Hitler, en Roumanie (1940–1944).

En février 1939 le Ministère des Affaires étrangères allemand adressait à la Légation roumaine une note indiquant les lois du Reich (la loi pour la défense du sang allemand et de l'honneur allemand du 15 septembre 1935, l'ordonnance d'exécution no. 1 du 14 novembre 1935 et la loi des fonctionnaires publics du 26 janvier 1937) par

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1882–1940*, vol. 26, f. 136.

⁶² Voir les rapports annuels du Consulat Général de Berlin, AMAE, Le Problème 33, *Questions qui concernent les juifs*, vol. 31.

⁶³ AMAE, Le Problème 33, *Questions qui concernent les juifs*, vol. 31, Le Rapport 9804, dos. 37 de 6.07.1938, signé par Karadja, f. 77.

⁶⁴ *Ibidem*.

lesquelles le consul général honoraire Otto Prager et le vice-consul Einsbach Willi, du consulat général de Leipzig, étaient incompatibles avec leurs missions⁶⁵. Ils ont été obligés de déposer leur démission, prenant connaissance de la décision du Reich de ne plus admettre sur son territoire des consuls honoraires qui n'étaient pas d'origine aryenne.

Prager et Einsbach, sur la base des documents en leur possession, croyant qu'ils étaient à 100 % aryens, avaient sollicité eux-mêmes l'Institut Allemand des recherches généalogiques pour entreprendre l'enquête nécessaire pour établir leurs origines ethniques⁶⁶.

Dans mon opinion, ils sont les derniers officiers consulaires de Roumanie non-aryens à démissionner, les autres étant obligés de quitter leurs postes dès 1933–1935, avec la politique d'épuration de race d'Hitler. L'explication de leur résistance en postes a été que les deux étaient à moitié juifs⁶⁷, ou « Mischlinge »⁶⁸.

L'année 1940 a été une année dramatique dans l'histoire de la Grande Roumanie, le pays étant fortement amputé : la Roumanie a perdu la Bessarabie, le nord de la Bucovine et le district Herța en faveur de la Russie, le nord-ouest de la Transylvanie en faveur de l'Hongrie et le Quadrilatère (le sud de la Dobroudja) en faveur de la Bulgarie. Cette situation a eu des conséquences désastreuses sur la réputation du Roi Carol II, qui a été obligé d'abdiquer.

Les débuts de la guerre froide et la limitation des échanges entre les deux blocs entraînaient rapidement le dépérissement des consulats et la méfiance envers leur personnel. Comme les visas et les relations commerciales se trouvaient maintenant étroitement administrés et surveillés par la puissance publique, l'attribution à des ressortissants étrangers de pouvoirs de représentation d'un pays communiste devenait improbable.

Conclusions

Le réseau consulaire roumain en Allemagne a repris rapidement sa dynamique d'avant 1916 et la rupture de l'alliance entre la Roumanie et les Empires centraux. L'absence de conflit territorial direct et le désir de retrouver un partenaire commercial intéressant contribuèrent à des retrouvailles pragmatiques dès 1921–1922, dont les relations consulaires furent le vecteur. La grande politique française perturba cette tendance avec l'invasion de la Ruhr et la crise violente qui s'en suivit. Mais les accords de Locarno de 1925, tout en déprimant la situation des Etats centre et est-européens d'un point de vue sécuritaire, entérina l'arrivée de la Prosperity américaine sur le Vieux continent avec le Plan Dawes, qui les avait précédés dès 1924. Les activités commerciales et leurs agents consulaires furent relancés jusqu'en 1929, parfois dans la confusion et un certain affairisme mal compris et marqué par la corruption, du côté roumain comme du côté allemand.

L'arrivée d'Hitler marqua une étatisation et une élimination du nombreux personnel consulaire juif. L'effort de guerre, puis la planification (plan Göring de 1936) et la technique du clearing employée par l'Allemagne de préférence dans l'espace centre-européen forcèrent les consuls à se mettre en rapport beaucoup plus étroitement

⁶⁵ AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1882–1940*, vol. 26, f. 348.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 347.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 346.

⁶⁸ Terme utilisé en Allemagne nazie pour les personnes considérées avoir des ancêtres ariens et juifs.

avec les autorités publiques et réduisit conséquemment leur autonomie et la particularité de leur statut, à l'articulation de la fonction publique et d'une société civile dont le totalitarisme nazi avait décidé l'écrasement par l'embrigadement guerrier.

ROMANIA'S HONORARY CONSULATES AND CONSULS
TO THE GREAT WESTERN POWERS IN THE INTERWAR PERIOD.
A CASE STUDY: GERMANY
(Summary)

Keywords: alliances, consular jurisdiction, Greater Romania, international relationships, professional diplomatic corps, the great diplomacy, The Republic of Weimar, personal networks.

The Romanian consular network in Germany quickly resumed its pre-1916 dynamics and overpassed the break-up of the alliance between Romania and the Central Empires. The absence of direct territorial conflict and the desire to find an interesting trading partner contributed to a pragmatic reunion in 1921–1922, whose consular relations were the vector.

The grand French policy disrupted this trend with the invasion of the Ruhr and the violent crisis that followed. But the Locarno agreements of 1925, while depressing the situation of the central and eastern European states from a security point of view, confirmed the arrival of the American Prosperity on the Old Continent with the Dawes Plan, which had preceded them in 1924. The commercial activities and their consular agents were relaunched until 1929, sometimes in confusion and a certain ill-understood and corrupt businessmen on the Romanian side as well as on the German side.

The arrival of Hitler marked a nationalization and elimination of the many Jewish consular staff. The war effort, then the planning (The Göring plan of 1936) and the clearing technique used by Germany, especially in the central European space, forced the consuls to communicate much more closely with the public authorities. This fact reduced their autonomy and the peculiarity of their status to the articulation of the civil service and a civil society whose Nazi totalitarianism had decided the crushing by the warrior regimentation.

I used sources of first-hand information collected from the Archives of the Foreign Ministry, for example: The Problem 75 “Honorary Consuls of Romania, 1870–1944”, vol. 22–28 (Germany), The Problem 82 “The Organization of the Ministry of Foreign Affairs. Consular and Economic Relations”, vol. 101–102 (Germany), Problem 33 “Questions concerning the Jews”.

The research methods that guided the development of my work are the critical study of archival documents, historical comparison, legal and institutional analysis and specific methods of economic history. The prosopographic approach is necessary in this case, so I will exhume the life of the consuls, with their activities, their responsibilities and their social relations, in order to better understand the international relations between the two world wars and the atmosphere of the time.

ADRIAN VIȚALARU*

**FROM ALEXANDRU G. FLORESCU TO GHEORGHE GRIGORCEA.
THE CHIEFS OF DIPLOMATIC MISSION OF ROMANIA IN POLAND
(1919–1939)**

Introduction

Notwithstanding the publication, in Romania, of thorough studies on the diplomatic, cultural or economic relations between the Romanian and the Polish states in the inter-war period, there is still room for nuancing or deepening certain aspects from the vast topic of Romanian-Polish contacts. Such an aspect is the analysis of the ‘profile’ of diplomats accredited at the diplomatic mission in Poland¹. I will consequently focus, in the present study, on the analysis of chiefs of diplomatic mission of Romania in Poland, looking to answer several questions: who were the diplomats sent to represent the Romanian state in Warsaw? Did they have any personal or professional connections with Poland or Northern Europe? Was Poland a professional attraction in the career of Romanian diplomats? Can we assign a certain intellectual and professional profile to the chiefs of diplomatic mission in Poland?

I chose this topic because I was intrigued by an observation made in an analysis of chiefs of diplomatic missions of Romania. I noticed at a first glance that most chiefs of mission from the Romanian network were accredited in Warsaw. While Romania was represented in Poland, in the interwar period, by ten chiefs of diplomatic mission (eight ministers plenipotentiary and two ambassadors), Poland was represented in Romania by five chiefs of diplomatic mission, among whom two diplomats and important politicians: Aleksander Skrzyński (1919–1923) – minister of Foreign Affairs and prime-minister (1925–1926) – and Jan Szembek (1927–1932), future adjunct to the minister of Foreign Affairs, J. Beck².

Considering the above, how can the instability of the diplomatic position in Warsaw be accounted for, since in Belgrade and Prague, capitals of the states from the Little Entente, Romanian allies, as well as Poland, the situation was significantly different? From 1919 to 1939, Romania was represented in Belgrade by five chiefs of diplomatic mission. The shortest term lasted almost a year³, and the longest, eight years

---

* Ph. D. Lecturer, Department of History, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași.

¹ A few details on Romanian diplomats accredited in Warsaw can be found in Nicolae Mareș’s study *Diplomați polonezi și români, la București și Varșovia, în perioada interbelică*, in idem, *Istorie – Diplomație. Eseuri*, vol. II, Iași, Editura Tipo Moldova, 2014, p. 213–225.

² Poland was represented in Bucharest by Aleksander Skrzyński (1919–1923), Jozef Wielowiejski (1923–1926), Jan Szembek (1927–1932), Mirosław Arciszewski (1932–1938), Roger Raczynski (1938–1940).

³ Constantin Langa-Rășcanu headed the legation in Belgrade from August 31st, 1919 to August 1st, 1920, but as chargé d’Affairs (AMAE, fond 77, L 23 – Constantin Langa-Rășcanu, Personal record, unpaginated. It is

(Theodor Emandi)⁴. On the other hand, Romania was represented in Czechoslovakia, between 1920 and 1939, by six chiefs of diplomatic mission. The longest terms was held, as in the case of Belgrade, by Theodor Emandi (1st February 1928 – 15th December 1936), while the shortest belonged to Gheorghe Lecca (15th February – 1st May 1939). We can also see that two chiefs of mission were accredited both in Belgrade and Prague (Nicolae Filodor and Theodor Iamandi), taking into account the fact that there was a common diplomatic theme in the relations between Bucharest, Prague and Belgrade.

Matters developed in a similar way in the case of Greece and Turkey, who joined Romania and Yugoslavia as member states of the Balkanic Entente in 1934. Romania sent five chiefs of diplomatic mission in Athens, while in Turkey, Romanian authorities accredited six diplomats at the head of its diplomatic representation in the interwar period⁵.

What was the situation in other capitals? In Tirana, for instance, Romania sent seven chiefs of mission from 1925 to 1939, while in Bulgaria six Romanian ministers plenipotentiary worked between 1920 and 1939. Greater stability at the level of the delegation's leadership is to be found in Austria, since in 1920–1938 Romania was only represented by four chiefs of mission. We encounter the same situation in London, where there were four Romanian chiefs of legation during the interwar period.⁶ Romania sent between five and seven chiefs of diplomatic mission in most states. It was also the case of Belgium, where Romania was represented by six chiefs of mission (Radu Tr. Djuvara had two terms of office), Switzerland and France (six mission chiefs, Victor Antonescu was accredited twice), Germany (five chiefs of mission, but Nicolae Petrescu-Comnen had two terms of office), Italy (five chiefs of mission, but Dimitrie I. Gr. Ghica was chief of legation twice), Portugal (seven chiefs of legation, but between 1922 and 1928 either the minister in Madrid, or the one in Paris were accredited in Lisbon). We encounter a different state of affairs in Hungary, where only three chiefs of legation were sent in the inter-war period.

First Appointments for Chief of the Warsaw legation

After the establishment of official diplomatic relations between Romania and Poland in June 1919, the opening of a legation in Warsaw and the appointment of diplomat Alexandru G. Florescu as envoy extraordinary and plenipotentiary⁷ were sanctioned through a royal decree on July 16th.

Having entered diplomacy in 1890, Alexandru G. Florescu (1867–1925) worked as attaché at the Paris (1890–1891) and Vienna (1891–1892) legations, was then chancellor of the general consulate of Romania in Thessaloniki (1892–1893)⁸. He

---

here mentioned that the diplomat held the leadership of the Belgrade representation. Also see *Anuar diplomatic și consular 1942*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1942, p. 182; Andrei Alexandru Căpușan, *Diplomați români de elită. O istorie – incompletă – a diplomației române prin diplomați*, vol. II, *Epoca modernă. Epoca contemporană, 1919–1947*, București, Ars Docendi, 2009, p. 96).

⁴ *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe. Acte și documente*, vol. II, 1920–1947, edition coordinated by Ion Mamina, George G. Potra, Gheorghe Neacșu, Nicolae Nicolescu, București, Fundația Europeană Nicolae Titulescu, 2006, p. 557.

⁵ *Ibidem*, p. 547, 560–561.

⁶ The legation was headed by chargés d'Affaires during the time Nicolae Titulescu was minister of Foreign Affairs (1927–1928, 1932–1936).

⁷ Florin Anghel, *Construirea sistemului „cordon sanitaire”. Relații româno-polone 1919–1926*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2008, p. 62–63.

⁸ *Anuarul diplomatic și consular al României pe 1894*, Bucuresci, Imprimeria Statului, 1894, p. 44.

became chief of cabinet of the Minister of Foreign Affairs in 1893⁹, while in the following years he was secretary of legation in Berlin (1894) and Saint Petersburg (1895–1899). He was also secretary general of the ministry for a while (1899–1901), which proves he had a strong connection with the minister and that he had become an important figure in the Ministry of Foreign Affairs. In 1911 he was appointed envoy extraordinary and class II minister plenipotentiary in Athens (1911–1913)¹⁰. Starting with April 1st, 1913, Florescu ended his mission in Athens as a result of the minister of Foreign Affairs having accepted his resignation.¹¹ He returned at the head of a diplomatic mission in August 1919, when he takes over the newly opened legation in Warsaw (1919–1924)¹². The Romanian government thus entrusted the Poland mission to an experienced diplomat who had previously held the position of secretary-general of the ministry and had been minister in Athens. For Florescu, who has 52 by that time, the mission in Poland represented the re-launch of his diplomatic career in a position that presented a diplomat with quite a number of professional challenges.

At the time of Florescu's arrival in Poland, the diplomatic corps in Warsaw was only beginning to take shape. The Romanian diplomat was only preceded in the presentation his accreditation letters by the representatives of the United States of America, Vatican and Belgium¹³. Florescu's mission was not simple. He had to manage relations with a newly-founded state, with which Romania shared not only a border, but also a set of common issues. Al. Iacovaky, one of Florescu's collaborators, thought that the chief of the Warsaw legation had the mission to observe the extent to which Poland was a viable state with which one could collaborate in matters of regional security. This is how Al. Iacovaky portrayed Florescu: 'Its chief [of the Warsaw legation – my note A.V.] was a very intelligent man, eager to work and endowed with innate kindness.'¹⁴ Reading the reports sent by Florescu to the ministry of Foreign Affairs of Romania we can notice these traits belonging to the Romanian diplomat, who played an important part in the development of Romanian-Polish relations. The prestige he had in Bucharest, as well as the connections he forged in Poland, led to Alexandru G. Florescu's endurance as the head of the legation for more than five years despite the changes that occurred on the political scene of Romania. The precarious state of his health, as well as his financial problems determined Florescu to request the termination of his mission in Warsaw in the summer of 1924. Forced by the circumstances, the minister of Foreign Affairs appointed the legation counsellor Constantin Laptew to manage the position.

In the autumn of 1924 discussions took place in Bucharest on the issue of appointing a new minister plenipotentiary in Warsaw. Information on the accreditation of politician Jean Th. Florescu in Warsaw appeared in this context. He however refused the position (he wanted the position in Paris instead), just as, allegedly, Nicolae Pennescu (for financial reasons or because of Poland's wet and humid climate), the then

---

⁹ AMAE, fond 77, F 13 – Alexandru G. Florescu, Copy of decree no. 43, 10th November 1893, signed Al. Lahovary, unpaginated.

¹⁰ *Ibidem*, Copy of decree no. 6673, 4th Aprilie 1911, signed Titu Maiorescu, unpaginated.

¹¹ *Ibidem*, Request submitted by Al. G. Florescu to the president of the Counsel of Ministers, Bucharest, 23rd February 1913, unpaginated. Titu Maiorescu's signature appears on the documents, accepting Florescu's resignation starting with 1st April 1913.

¹² See Florin Anghel, Nicolae Mareş, Dumitru Preda, *România – Polonia. Relații diplomatice*, I, 1918–1939, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 2003, p. 13.

¹³ Florin Anghel, *op. cit.*, p. 64.

¹⁴ BAR, Mss., A. 2650 a, Al. Iacovaky, Amintiri, f. 65.

minister plenipotentiary of Romania at the Holy See¹⁵. Postponing the appointment of a chief of mission in Warsaw could have led to the deterioration of relations with Poland, which the Brătianu government and the minister of Foreign Affairs, I. G. Duca, did not want. This led to the solution of appointing a professional diplomat. Alexandru Iacovaky was chosen, who had been legation counselor in Warsaw between 1919 and 1921¹⁶. Thus, Iacovaky's experience in Poland, the good image he had in the ministry, where he was chief of Protocol, Staff and the Chancery of Orders and then director of the Directorate-General for Foreign Affairs were elements that weighed in his appointment as the head of the Polish legation. Moreover, Iacovaky had over two decades and a half experience' in diplomacy, as he had been hired by the ministry in 1899¹⁷, and according to some, 'also had some knowledge of Slavic languages'¹⁸ and was 'the only Romanian diplomat in Poland in the interwar period with direct access to the Polish press'¹⁹.

For diplomat Alexandru Iacovaky, who had turned 49²⁰, the mission in Warsaw was a first, since it was, in fact, the only term he served as chief of a diplomatic representation. Apparently, Iacovaky also had good connections with the political and cultural elite of Poland²¹, despite the fact that there were rumours of diplomatic incidents he was supposedly involved in circulating the Romanian press²².

Iacovaky's mission in Poland ended suddenly in mid-1927. He was replaced by the authorities in Bucharest by Carol (Citta) A. Davila. The latter was a politician who had had no contact with diplomacy until then. Thus, the Romanian leaders appointed a chief of mission external to diplomacy in Poland. Intelligent and charming, he had an evident setback from the point of view of his knowledge of international politics. There are several opinions on the appointment of Davila as chief of the diplomatic mission in Poland. In his memoir, Al. Iacovaky mentions the fact that Davila's appointment meant the removal of an inconvenient adversary from the political circles at home, someone influential in the Giurgiu town area²³, while Constantin Argetoianu writes he was one to support Davila's wish to 'receive' the Warsaw legation before Barbu Știrbey, the then prime-minister²⁴. In fact, Știrbey tried to appoint Davila minister plenipotentiary class II, offering him a position in the central administration first. As this was contrary to the laws of the Ministry of Foreign Affairs, since a newcomer to diplomacy appointed minister plenipotentiary could only hold a position abroad, one was found for him²⁵. It

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ He was transferred from Bern to Warsaw in July 1919 (AMAE, fond 77, I 10 – Alexandru Iacovaky, Personal record, vol. II, unpaginated).

¹⁷ In 1899, after finishing his university studies in Paris, the fresh Law graduate becomes supernumerary legation attaché. He then works in the central administration, as well as the Berlin, Sofia and Constantinople legations. In 1916, he becomes part of the diplomatic staff of the Switzerland mission, and in 1919 he leaves, with Florescu, to Warsaw (BAR, Mss, A. 2650 a, Al. Iacovaky, Amintiri, f. 22).

¹⁸ Nicolae Mareș, *Lucian Blaga – diplomat*, in *VR*, no. 3–4, 2010, p. 68. His personal file stated that he spoke French and German and had some knowledge of English (AMAE, fond 77, I 10 – Alexandru Iacovaky, Personal record, vol. II, unpaginated).

¹⁹ Nicolae Mareș, *Lucian Blaga. Diplomat la Varșovia*, București, Editura Fundației România de Măine, 2011, p. 103.

²⁰ Iacovaky was born on 24th July 1876 at Blăjani, Buzău county.

²¹ Nicolae Mareș, *Lucian Blaga. Diplomat la Varșovia*, p. 64, 83–84.

²² *Ibidem*, p. 68.

²³ BAR, Mss, A. 2650 a, Al. Iacovaky, Amintiri, f. 85.

²⁴ Constantin Argetoianu, *Memorii. Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. VIII, partea a VII-a (1926–1930), București, Editura Machiavelli, 1997, p. 132–134.

²⁵ AMAE, fond 77, D 57 – Carol A. Davila, Personal record, unpaginated.

is in this context that Davila was offered the Warsaw legation, a proposition Ion I. C. Brătianu, who followed Știrbey at the leadership of the government, approved of. Thus, on July 1st 1927²⁶, Carol A. Davila, aged 41, was appointed envoy extraordinary and minister plenipotentiary class II of Romania in Poland²⁷.

Warsaw: the beginning of a journey, the end of a career

The mission in Poland was, for Davila, a first. Despite being in Warsaw, the new diplomat did not neglect the connections with the decisional factors in Romania. He understood the fact that his being kept in diplomacy and the ultimate obtaining of a better position depended on the will of Bucharest leaders. After the National Peasants' Party came to power (1928), Davila pushed for to obtain the lead of the diplomatic mission in the United States of America. Finding out about the possible appointment of Davila at Washington from the Romanian press, the holder of the legation in the United States' capital, George Cretzianu, telegraphed his confusion to Bucharest. 'The associated press received a telegram from its correspondent in Bucharest, reprinted by the American newspapers, announcing an exchange between myself and Mr. Davila. On the one hand, I am informed that his friends are spreading the news that he is as good as engaged to senator Borah's daughter, so that his appointment in Washington would ensure the strong support of Romania in the United States government. Borah has neither daughter nor niece, and I am ready to accept a change of position for a serious work interest, but not to favour personal schemes'²⁸. The Romanian minister of Foreign Affairs, G. G. Mironescu, informed Cretzianu, on February 23rd, 1929, that the legation in Washington would be included in the 'diplomatic movement' that he intended to create, suggesting that the diplomat write to him if he wished for any diplomatic mission in particular²⁹. Cretzianu told Mironescu he was interested in two legations: Vatican and Warsaw. Nevertheless, the diplomat would have preferred being sent to Vatican, since he was afraid that the climate in Poland would worsen his health³⁰.

The Romanian authorities eventually resorted to an exchange, confirming the rumours mentioned by Cretzianu. Through two royal decrees from July 15th, 1929, George Cretzianu³¹, a 64 year-old diplomat³² at the end of his career, was appointed in Warsaw and Carol A. Davila replaced him as head of the diplomatic representation in Washington.

²⁶ *Ibidem*. The decree was passed June 20th, 1927.

²⁷ Davila was born on December 1st, 1886 and had a Bachelor's degree in Law. He was the son of playwright Alexandru Davila and grandson of doctor Carol Davila. He fought in World War I and then entered politics.

²⁸ AMAE, fond 77, D 57 – Carol A. Davila, Telegram no. 9302, Legațiunea din Washington, 12th January 1929, George Cretzianu to Grigore Gafencu, unpaginated).

²⁹ AMAE, fond 77, G 46 – George Cretzianu, vol. II, Draft of telegram no. 12440, București, 23rd February 1929, G. G. Mironescu to George Cretzianu, unpaginated.

³⁰ *Ibidem*, Telegram no. 9356, Legațiunea din Washington, 4th March 1929, George Cretzianu to G. G. Mironescu, unpaginated.

³¹ In 1913, Titu Maiorescu suggested George Cretzianu as minister plenipotentiary in Madrid. This was his first poste as chief of diplomatic mission after approximately 27 years from his entry in the ministry. His case is, however, particular, since between September 1898 and August 1911 he stopped working in diplomacy. After his experience in the capital of Spain (1913–1922) Cretzianu was entrusted with the legation in the United States of America (5th November 1926 – 15th July 1929) and the mission in Poland (*ibidem*, Personal record, unpaginated).

³² Cretzianu was born on 24th July 1865, with more than 29 years' experience in the diplomatic corps of Romania (ACNSAS, fond D, file 8845, vol. 5, List of officials of the Ministry of Foreign Affairs, 11th September 1929, unpaginated).

Cretzianu's mission in Warsaw was short-lived, however, as he was withdrawn at the end of 1930 since he had already exceeded the retirement age and his health had worsened visibly³³. Under these circumstances, the leadership of the diplomatic mission in Poland was given to Grigore Bilciurescu. He was appointed in Warsaw on March 1st, 1931 and headed the legation until May 1st, 1932. A professional diplomat, Bilciurescu was experienced as chief of legation, since he had headed the missions in Norway and Bulgaria. Nevertheless, Grigore Gafencu, who held offices in the Ministry of foreign Affairs during the governing of the Peasants' National Party, was not thrilled by Bilciurescu's relocation from Sofia to Warsaw. Gafencu wrote: 'The appointment of Bilciurescu, a hard-working, but mediocre, civil servant, with a limited world view, lacking in political flair and the most elementary *usage du monde* seems shameful and, in fact, worthy of the regime of mediocrity established by Mironescu. With Cesianu in Paris, with poor Tașcă in Berlin and Bilciurescu in Warsaw, Mironescu can boast he is represented as faithfully as possible abroad.'³⁴

Bilciurescu's relocation from Sofia might have been the result of the fact that the Romanian diplomat was not well seen in Bulgarian society in the context of negotiations between the representatives of the two countries on the topic of the sequester of Bulgarian goods in Romania. As early as December 1930 veiled attacks on Bilciurescu appeared in the Bulgarian press, accusing him of having allegedly 'hampered the solving the issue of sequestered goods in Romania', speaking of a possible move of his in Belgrade³⁵. Even if the Romanian minister of Foreign Affairs assured Bilciurescu, in December 1930, of his support, Mironescu proposed that the chief of the Sofia legation take over as head of the diplomatic mission in Warsaw in February 1931. Grigore Bilciurescu accepted his new task, but stayed for a while longer in Bulgaria to finalize some negotiations. Eventually, at the end of March 1931, he presented the recall letters, but only took over the head of the Poland legation two months later³⁶.

Diplomat Bilciurescu, aged 57³⁷, had a short mission, effectively leading the legation for almost a year.³⁸ The reasons of his replacement are connected to the perspective the Bucharest leaders had on his relations with Poland and the powerful neighbour from the East, the Soviet Union, in the context of on-going Romanian-Soviet negotiations³⁹.

From 'Titulescu's people' to king Charles II's 'cronies'

The person chosen to lead the Warsaw legation was Victor Cădere. Born on July 23rd, 1891, PhD in Law and graduate of the School of Political Sciences in Paris,

³³ AMAE, fond 77, G 46 – George Cretzianu, vol. II, Telegram no. 4397, Warsaw, 16th December 1930, George Cretzianu to G. G. Mironescu, unpaginated. Cretzianu presented his recall letters on 16th December 1930. He died in January 1931 in Vienna (*ibidem*, Telegram no. 4326, Bucharest, 25th January 1931, G. G. Mironescu to the Romanian legation in Vienna, unpaginated).

³⁴ Grigore Gafencu, *Însemnări politice*, București, Humanitas, 1991, p. 61.

³⁵ AMAE, fond 77, B 39 – Grigore Bilciurescu, Telegram no. 2842, Sofia, 9th December 1930, Bilciurescu to G. G. Mironescu, unpaginated.

³⁶ *Ibidem*, Telegram no. 1457, Warsaw, 27th May 1931, Grigore Bilciurescu to D. I. Ghica, unpaginated.

³⁷ Bilciurescu was born on 1st February 1874 and had worked in Romanian diplomacy for almost 40 years.

³⁸ At the end of his mission in Poland, Bilciurescu should have arrived in Vatican. After this possibility fell through, he was supposed to go to Vienna. Due to problems with agreement and some political calculations in Bucharest, he was eventually accredited in Holland.

³⁹ Alexandru-Murad Mironov, *Vremea încercărilor. Relații româno-sovietice 1930–1940*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2013, p. 103–120.

Cădere was a university professor and member of the National Peasants' Party⁴⁰. At the same time, he had close connections with king Charles II, a factor which contributed to his appointment in the position available in Warsaw. Although he had not worked in diplomacy, Cădere held several public offices⁴¹, among which director of State Safety and headed, at the end of World War I, the Romanian mission in Siberia. Being, thus, experienced in the public life and having political support at the highest level, Cădere seemed to be the appropriate person for the Poland legation, which was also an important observation point of the situation in the Soviet Union. Moreover, Victor Cădere had manifested his interest in working for the Ministry of Foreign Affairs⁴² on multiple occasions, so that his appointment as chief of the diplomatic mission in Warsaw was the fulfilment of one of his wishes.

Cădere's mission started in July 1932 and ended in the summer of 1935. Cădere's recall was not well received by the authorities in Warsaw, the decision being perceived as a measure taken by N. Titulescu to further dilute his relations with Poland⁴³. Indeed, Titulescu, who was not on good terms with Romania's minister in Warsaw and quite cool towards the chief of Polish diplomacy, too, effected Cădere's replacement. As a result of his recall from Warsaw, Cădere should have occupied the position of minister plenipotentiary in the capital of Brazil, but for personal reasons did not accept the mission, being appointed, in the autumn of 1936, minister of Romania in Belgrade⁴⁴.

Cădere was replaced by Constantin Vișoianu, a young diplomat (aged 38) promoted by Nicolae Titulescu⁴⁵. As a result of the tensions in the Bucharest–Warsaw relations, Vișoianu effectively took over the legation leadership in January 1936⁴⁶, but his stay in Poland would not be long. Perceived as the exponent of Titulescu's vision in Warsaw, and one of the members of 'Titulescu's group', Vișoianu was among the recalled diplomats after his 'patron' was replaced as head of the Ministry of Foreign Affairs⁴⁷.

He was succeeded in Warsaw by Alexandru Duiliu Zamfirescu (44 years old)⁴⁸, son of the writer, diplomat and politician Duiliu Zamfirescu. He had never worked in Warsaw before, but his experience in the central administration of the ministry, as well as in several legations (Berlin, Hague) qualified him to lead the diplomatic representation in Poland⁴⁹. For Zamfirescu, the position in Warsaw was a great step ahead, since

⁴⁰ For details on Cădere, see Ioana Cazacu, *Victor Cădere – diplomat (1919–1944)*, doctoral thesis, Iași, 2012, p. 12–15.

⁴¹ He was a member of the Romanian Parliament, as well as secretary-general of the Ministry of Justice.

⁴² Ioana Cazacu, *op. cit.*, p. 15.

⁴³ *Ibidem*, p. 132. Argetoianu also recounts in his memoirs that king Charles II wanted to keep Cădere in the Polish capital since the diplomat had received tasks from the sovereign several times without Titulescu knowing (Constantin Argetoianu, *Însemnări zilnice*, vol. I, 2 februarie 1935 – 31 decembrie 1936, edited by Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 1998, p. 119).

⁴⁴ Ioana Cazacu, *op. cit.*, p. 16. Victor Cădere refused this new appointment under the excuse of his health and the young ages of his children (four and one, respectively).

⁴⁵ Vișoianu was born on 4th February 1897 and studied Law and Philosophy in Bucharest. He was one of Titulescu's collaborators as early as the 1920s, being propelled by the latter secretary of the Mixed Arbitration Commission in Paris. Vișoianu entered diplomacy in 1933, when he was appointed envoy extraordinary and minister plenipotentiary in Hague. For more details on his career, see: Constantin Vișoianu, *Misiunile mele (culegere de documente)*, edited by George G. Potra, Nicolae Dinu, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 11–17; Andrei Alexandru Căpușan, *op. cit.*, p. 174–176.

⁴⁶ Constantin Vișoianu, *op. cit.*, p. 84–86.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 19, 137.

⁴⁸ Zamfirescu was born on 18th March 1892 in Rome and had Bachelor's degrees in Letters and Law (AMAE, fond 77, Z 17 – Alexandru Duiliu Zamfirescu, Personal record, vol. 1, f. 4).

⁴⁹ See details in *Anuar diplomatic și consular 1942*, p. 158.

he had previously been chief of the Brazil and Portugal legations, diplomatic missions without great importance in the diplomatic network of Romania. The period when Zamfirescu headed the legation in Warsaw, in November 1936 – April 1938, was one of a ‘rapprochement’ between Romania and Poland. Besides daily activities, Zamfirescu took part in meetings between the political leaders of the two states. It seems he was also the one to broach the topic of upgrading the diplomatic missions in Bucharest and Warsaw to the rank of embassies⁵⁰, an issue solved favourably through the royal decree of April 21st, 1938⁵¹. Nevertheless, Zamfirescu was relocated to Rome starting with April 1st, 1938 and Richard Franasovici became the holder of the Warsaw position. Apparently, Zamfirescu’s relocation to Rome was a reward offered by the king to the Romanian diplomat, since he did not have the required ‘status’ to be ambassador. Zamfirescu was merely minister plenipotentiary class II and it would have been too great of a career leap for a professional diplomat to head the first embassy of Romania. Consequently, the king decided to appoint an ‘outsider’ in Warsaw.

Romanian Ambassadors in Poland

Starting with May 1st, 1938, Franasovici was appointed head of the Warsaw embassy. Born in 1883⁵², he was one of Charles II’s cronies and had a vast experience in Romanian politics. His political career, however, had circumstantial connections with the foreign affairs policies of Romania, which could have represented a disadvantage for the chief of a diplomatic mission. Nonetheless, the king wanted to have someone trustworthy in Warsaw and he was not bothered by the fact that Franasovici was not experienced in foreign affairs. He took over the lead of the mission at the end of May 1938⁵³, a few days after the visit of the Romanian prime-minister in Poland, patriarch Miron Cristea. Despite the occurrence, in 1938 and in the first months of 1939, of several tense moments in the Bucharest-Warsaw relations, Richard Franasovici was kept as head of the embassy until August 1939. The end of his mission in Warsaw was closely connected to the king’s decision to replace Gheorghe Tătărescu from the leadership of the Romanian embassy in Paris⁵⁴. In this situation, the Romanian sovereign decided to appoint Franasovici in Paris, since, from his point of view, the latter had acquitted himself well of his duties.

A professional diplomat, Gheorghe Grigorcea, was appointed in the Polish capital instead. Born on March 1st, 1878, in Carapciu on Siret, which was then a part of the Austrian-Hungarian Empire, Grigorcea studied Law in Innsbruck, and from 1909 onwards was employed in the imperial diplomatic service⁵⁵. In 1919, Grigorcea was

⁵⁰ Constantin Argetoianu, *Însemnări zilnice*, vol. III, 1 iulie 1937 – 31 decembrie 1937, edited by Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 2001, p. 25–27.

⁵¹ Through royal decree no. 1640 the Romanian legation in Warsaw was upgraded to the rank of embassy starting with 1st May 1938 (Florin Anghel, Nicolae Mareș, Dumitru Preda, *op. cit.*, I, 1918–1939, p. 192–193).

⁵² AMAE, fond 77, F 42 – Richard Franasovici, Personal record, unpaginated. He had graduated from the Faculty of Law of Bucharest University and declared he spoke French, German, English and Russian.

⁵³ Franasovici arrived in Warsaw on 26th May and had meetings with representatives of the Polish ministry of Foreign Affairs the following day. Initially, the ceremony of handing in accreditation letters was scheduled for May 31st, but was postponed from the beginning of June 1938 due to protocol-related issues (*ibidem*, Telegram no. 2774, Warsaw Embassy, 1st June 1938, R. Franasovici to N. Petrescu-Comnen, unpaginated).

⁵⁴ In fact, Tătărescu wanted to put an end to his diplomatic adventure, which he perceived as an estrangement from the home affairs of Romania.

⁵⁵ Nicolae Mareș, *Gheorghe (Georges) Grigorcea. Un diplomat prea puțin cunoscut și apreciat*, in „Diplomat Club”, an XIX, no. 8–11 (233–236), 2011, p. 14; idem, *Gheorghe (Georges) Grigorcea – eminența*

appointed counsellor with the Romanian Commission for liquidation in Vienna, and in 1920 he became legation counsellor. The diplomat had a brilliant career in the ministry's central administration. He was head of several directorates within the Ministry of Foreign Affairs and at the beginning of 1939 was advanced to the rank of ambassador. At the same time, starting with December 24th, 1938, Grigorcea was secretary general of the ministry⁵⁶. Thus, the moment he was appointed ambassador of Romania in Poland, Gheorghe Grigorcea was occupying a key position in the Ministry of Foreign Affairs as one of the most experienced Romanian diplomats, despite the fact that he had only previously headed the Bruxelles legation (1930–1932). The minister of Foreign Affairs, Grigore Gafencu, needed someone trustworthy in Warsaw, which is why he suggested Grigorcea to the king. He received the agreement on August 28th, the second day after he had an audience with the king⁵⁷, and at the end of the month he was already in the Polish capital. The German attack on Poland, however, prevented Grigorcea from submitting the accreditation letters to the president of the Polish state. In full war, he left the territory of Poland and returned to the country alongside the embassy staff. Once in Bucharest, Grigore Gafencu delegated him to provisionally occupy the position of secretary general of the ministry⁵⁸.

Conclusions

From the Romanian chiefs of mission in Poland, the longest mandate belonged to Alexandru G. Florescu (July 16, 1919 – September 1, 1924), and the shortest to Gheorghe Grigorcea, who arrived in Warsaw at the end of August 1939. Six of the ten diplomats who were in charge of the diplomatic mission in Poland held the position for less than two years, which points to a certain instability of the Warsaw position.

The youngest chief of mission in Warsaw was Constantin Vișoianu, 38 at the time, while Victor Cădere was appointed legation chief at 41 and Richard Franasovici became ambassador at 55. The oldest of the 10 representatives of Romania in Poland was George Cretzianu, who occupied the position at 64.

Seven career diplomats and three chiefs of mission from outside the Romanian Ministry of Foreign Affairs (C. Davila, V. Cădere and R. Franasovici) were appointed heads of the diplomatic representation in Warsaw. One must make a note of the fact that all three chiefs of diplomatic mission appointed on 'political criteria' continued to fill positions in the diplomatic corps of Romania after leaving the mission in Warsaw. Moreover, after their experience in Poland, C. Davila and R. Franasovici were appointed in Washington and Paris. Consequently, while Warsaw was a diplomatic launch pad for diplomats outside the profession, the same was not true for career diplomats. Only Alexandru Duiliu Zamfirescu was appointed in Rome after the Warsaw mission ended, in an important position for Romanian diplomacy. In fact, it was an 'intermediary position' for only two of the ten diplomats (Grigore Bilciurescu and Al. D. Zamfirescu had headed diplomatic missions before Poland, too), while for five of them (Alexandru G. Florescu, Alexandru Iacovaky, George Cretzianu, Constantin

---

cenușie a diplomației românești din perioada interbelică, in idem, *Istorie – Diplomație. Eseuri*, vol. II, p. 493–498.

⁵⁶ He shared secretary general attributions with Alexandru Cretzianu.

⁵⁷ Regele Carol al II-lea al României, *Insemnări zilnice. 1937–1951*, vol. II, 13 martie – 15 decembrie 1939, edited by Nicolae Răuș, București, Editura Scripta, 1997, p. 191.

⁵⁸ Nicolae Mareș, *Gheorghe (Georges) Grigorcea – eminența cenușie a diplomației românești din perioada interbelică*, p. 497.

Vișoianu, Gheorghe Grigorcea) Warsaw was their last mission abroad, although some continued their diplomatic career in the ministry's central administration (Alexandru Iacovaky and Gheorghe Grigorcea). Seen from this perspective, Romania's diplomatic representation in Poland was rather a place where careers ended than a transitional stage to the leadership of diplomatic missions, as in the case of the Romanian representations in the Scandinavian countries, for example. On the other hand, though, the Bucharest authorities generally sent experienced diplomats to Warsaw, people who had stood out in the ministry's central administration or the leadership of diplomatic missions, as well as mission chiefs from outside the world of diplomacy, who had a long-standing experience in home affairs (R. Franasovici) or who had held other positions in the administration of the Romanian state (V. Cădere). This meant that the Warsaw post was important for the Romanian diplomacy, from the perspective of the Romanian-Polish alliance, but also because it was an observation point for the developments in Northern Europe. Nonetheless, just one of the diplomatic mission chiefs in Warsaw worked in the Polish capital before being appointed as chief of legation (Alexandru Iacovaky).

The intellectual profile of the chiefs of diplomatic representation in Warsaw is characteristic of the Romanian diplomatic elite of the interwar years. All ten diplomats had studies in Law, but some also had complementary specialisations. Alexandru Duiliu Zamfirescu, for instance, had a bachelor's degree in Letters from Paris, but had also attended *École libre des Science Politique* in the French capital, where Victor Cădere also studied.

The frequent changes at the head of the diplomatic mission in Poland were based on political decisions generated by the developments in Romania's home affairs (the appointments of C. Davila, V. Cădere, C. Vișoianu) and king Charles II's involvement in foreign affairs decisions (Vișoianu's replacement, Alexandru Duiliu Zamfirescu and Richard Franasovici's appointments). On the other hand, we must also consider the diplomats' personal issues. Alexandru G. Florescu's health worsened due to the Polish climate, one of the reasons why he asked to be replaced from as head of the Warsaw legation. Additionally, some diplomats had higher ambitions, seeking to obtain positions in other world capitals. One of the typical cases is Carol A. Davila, who did his best to secure the position of chief of the Washington legation.

FROM ALEXANDRU G. FLORESCU TO GHEORGHE GRIGORCEA.
THE CHIEFS OF DIPLOMATIC MISSION OF ROMANIA IN POLAND (1919–1939)
(Summary)

Keywords: diplomacy, interwar period, Romania, Poland.

The present study proposes an analysis of chiefs of diplomatic mission of Romania in Poland from 1919 to 1939, looking to see who were the ten diplomats sent to represent the Romanian state in Warsaw. We also try to notice if they have any personal or professional connections with Poland or Northern Europe, and if Poland was a professional attraction in the career of Romanian diplomats. We noticed that seven career diplomats and three chiefs of mission from outside the Romanian Ministry of Foreign were appointed heads of the diplomatic representation in Warsaw. For five of the Romanian diplomats Warsaw was their last mission abroad, although some continued their diplomatic career in the Ministry of Foreign Affairs. The Bucharest authorities generally sent experienced diplomats to Poland because the Warsaw post was important for the Romanian diplomacy. Nonetheless, just one of the diplomatic mission chiefs in Warsaw worked in the Polish capital before being appointed as chief of legation.

CLAUDE-GILBERT DUBOIS*

**ENTRE MYTHE ET HISTOIRE, HISTOIRE REVISEE
DES « DIX FLEAUX ». LES « PERSÉCUTIONS » DES CHRÉTIENS
DANS LES PREMIERS SIÈCLES DE L'EMPIRE ROMAIN****

Les « persécutions », pour reprendre le mot le plus couramment utilisé, dont firent l'objet les Chrétiens, au sein de l'Empire romain, au cours des premiers siècles, sont un fait historique avéré. Aucun révisionniste des temps modernes n'oserait le mettre en doute. Ces campagnes antichrétiennes furent répétées et atroces. Néanmoins ce n'est ni par une voie impartiale, comme serait celle d'historiens extérieurs au drame, ni par une voie directe de relation documentaire que leur narration nous est parvenue. L'existence des faits n'est pas en cause, ce qui fait problème est la véracité de leur présentation. En effet, lorsque les Chrétiens se furent installés au faite du pouvoir, à la fin du quatrième siècle, ils récrivirent l'histoire du passé à leur manière, en même temps qu'ils firent disparaître les témoignages adverses. C'est donc le point de vue de ceux qui en définitive furent les vainqueurs dont nous avons hérité. Le point de vue des vaincus reste en grande partie à reconstruire.

Un fait d'histoire instrumentalisé

La présentation des faits nous est parvenue par toutes sortes de détours et d'arrangements, d'intermédiaires et de dérivatifs, de sorte que ce n'est plus le fait d'histoire qui est premier, mais l'émotion ou l'indignation qu'on peut en faire surgir, ou encore l'argument qu'on peut en tirer pour légitimer la situation privilégiée de l'Église chrétienne, lorsqu'elle a atteint les sommets du pouvoir politique, à participer au gouvernement des « nations »¹ et à les soumettre à ses croyances. C'est aussi le plaisir ambigu d'une représentation théâtrale, destinée à provoquer admiration, terreur et pitié, les ressorts tragiques issus d'un « grand spectacle », qu'on peut mettre en scène, mettre

* Professeur émérite de l'Université « Michel de Montaigne », Bordeaux.

** Cette étude est la version aménagée d'une conférence prononcée en Aquitaine en septembre 2015 ou 2016.

¹ On appelle « nations » (*natio, nationes*) les pays ou provinces extérieures au judaïsme, puis au christianisme (dans les *Épîtres* de saint Paul et dans les *Évangiles*). Les habitants de ces pays, répartis en clans (*gentes*) sont appelés « Gentils » (*gentiles*). Sous la plume des auteurs chrétiens, les Romains de l'Empire qui maintiendront leur attachement aux dieux anciens seront appelés « Païens » (*Pagani*) terme péjoratif dérivé du bas-latin *pagus* (le village). Les « Païens » sont donc des villageois, donc des ruraux, donc rustiques, voire rustres. Les Chrétiens seront appelés de divers noms avant celui-ci (utilisé pour la première fois à Antioche, selon les *Actes* de Luc): Nazôréens (disciples du *nazir* Jésus, on appelle *nazir* dans la Bible les enfants consacrés à Dieu dès leur naissance) qui a donné son nom à son village, *Nasrath* ou Nazareth, inconnu avant lui), Galiléens (quand on les distinguera des « Judéens » ou Juifs), ou encore « athées » parce qu'ils ne respectent pas les dieux de la cité.

en chants à travers oratorios ou opéras, ou projeter sur un écran avec sonorisation symphonique adaptée. Les persécutions des Chrétiens, telles que nous les avons d'abord reçues, c'est un spectacle, dont on exploite toutes les ressources pour impressionner le spectateur. C'est un gisement d'émotions fortes.

Les persécutions des premiers Chrétiens, c'est aussi la base d'un argument qui va servir aux théoriciens ultérieurs de l'Église pour se forger une doctrine de la légitimité du pouvoir. La victoire de l'Église sur les nations, qui est le résultat d'un dessein divin, selon les interpréteurs chrétiens, n'a pu être acquise que par un baptême du sang, qui forge sa légitimation. Comme le triomphe du Christ, manifesté par sa Résurrection, est l'issue inattendue de sa Passion préalable, il était tout aussi nécessaire, diront les prédicateurs futurs de l'Église triomphante, que, par décret de la volonté divine, les premiers fidèles souffrissent des supplices, pour que les suivants acquissent les délices de la victoire, dans la pompe et les fastes de la gloire donnée par Dieu après l'épreuve, et devinssent ainsi, suivant la parole évangélique, de derniers qu'ils étaient, issus d'une province éloignée de l'Empire, les premiers à la tête de l'État qui gouverne tout le corps impérial. « Les derniers seront les premiers », c'est ce qui fut promis par le Christ, mais pour son Royaume qui, comme on le sait, « n'est pas de ce monde »². On n'eut pas le Royaume, mais on eut l'Église et l'Empire romain réunis³; on n'eut pas la « Maison du Père », mais on eut la Cour impériale et les synodes réunis. Il suffisait de faire croire que c'était pareil, puisque tout ce qui se lie sur la terre est également lié dans le ciel. Ce fut fait, et bien fait.

Les persécutions des Chrétiens, c'est aussi le moteur d'une future économie florissante, celle qui est liée au culte des saints et à leurs reliques. Un auteur païen, contemporain de Dioclétien, s'étonnait, dans un haussement d'épaules, de voir des femmes chrétiennes se précipiter pour mettre des linges sur les tréteaux de décapitation et recueillir ainsi le sang des martyrs. Ce sang est sacré, comme celui du Christ, et donc digne de culte. Ces braves femmes, encore un peu païennes, qui ne connaissaient sans doute pas la deuxième loi du *Décalogue*⁴, ne pensaient sans doute pas non plus qu'elles initiaient un mouvement qui deviendra le commerce le plus fructueux des temps futurs, celui des reliques de martyrs devenus saints.

Le saint lui-même, par sa sanctification, acquiert des vertus et des pouvoirs surnaturels. Il devient un des intermédiaires qui permettent d'atteindre le porche d'entrée du Paradis et d'obtenir la réalisation des vœux personnels ou collectifs : « Regarde saint Christophe, et va-t-en rassuré ; saint Vincent, saint Vincent /, nos vignes seront belles / si vous étendez sur elles / votre bras puissant ». Un monothéisme pur et dur, sans intermédiaires, risquait de réduire au chômage toutes ces divinités païennes, dieux, demi-dieux et petits dieux, nymphes et génies, auxquels on demandait une faveur. Les saints, avec les anges, qui sont les aides des saints et qui seront recensés et

² *Jean*, 16, 3.

³ On connaît la formule, devenue célèbre, d'Alfred Loisy : « on attendait le Royaume, on eut l'Église » (*nb 1*). En fait l'Église ne se substitue pas, tant que dure l'Empire Romain, au pouvoir séculier de l'Empereur, qui est le chef suprême de l'Église. Il faut attendre la création de la « Papauté » romaine, au onzième siècle, pour que le chef de l'Église romaine, appelé « Pape », annexe à ses pouvoirs le droit d'intervenir dans les affaires politiques. Dans la période antérieure, l'Église s'associe au pouvoir politique et pèse sur lui autant que les impératifs de l'État pèsent sur elle.

(*nb 1*) La citation exacte est : « Jésus annonçait le Royaume et c'est l'Église qui est venue » (Alfred Loisy, *l'Évangile et l'Église*, Paris, Picard, 1902, p. 111).

⁴ Cette règle du « Décalogue » (*Exode*, 20, 4-6) interdit de sacrifier, pour lui rendre un culte, tout objet, naturel ou fabriqué de main humaine.

répertoriés un peu plus tard⁵ emplissent le trou laissé béant par le licenciement des divinités païennes. Leur nom va progressivement se substituer à celui des villes romaines : plus de Césarée, d'Héraclée, d'Aquilée ou de Philadelphie ; Saint Étienne, saint Jacques, saint Denis et autres, ont pris leur place. Les noms, les croyances et les rituels du paganisme sont ainsi transférés, sans risque toxique, par un simple changement de vocabulaire, du paganisme au christianisme, par une voie pacifique, sans *hiatus* ni *saltus*, sans saut ni rupture. On appellera ce « changement dans la continuité » le *transitus*⁶, le transit, opération indolore de remodelage formel.

Spectacle de cirque ou projection sur grand écran, argument théologique sur le pouvoir de la Providence, sacralisation des vestiges matériels érigés en objets mémoriels, nouvelles aides pour se hausser de la terre au ciel, le fait historique revêt de telles parures qu'il devient autre que ce qu'il fut. Il est transmis à la postérité dans l'habit de lumière et de gloire dont l'a revêtu la légende dorée des saints, rédigée par les thuriféraires de la loi du salut par le sang versé.

Il conviendra donc de partir de l'héritage qui nous été légué sur ce sujet, c'est-à-dire essentiellement d'une légende, dont on peut évoquer le grand art et l'efficacité, mais qui a des finalités autres que de respecter la vérité historique. Il s'agira en même temps de restituer le corps des faits recouverts de leurs habits de légende. C'est une opération délicate et ingrate que de déshabiller une statue sacralisée. On peut à tout instant taxer cette opération de chirurgie restitutive ou en tout cas de mise à nu, de « réductionnisme ». On peut voir en elle une malveillance non dépourvue d'idéologie anticléricale ou antireligieuse. C'est ce qui se passe quand on veut réduire à de l'histoire ce qui tient de la poésie épique. Nous n'opérerons pas de réduction en gardant à ces œuvres leur caractère artistique ou moralisateur, Nous voulons seulement établir une séparation des genres littéraires et une distinction entre ce qui tient de l'écriture historique et ce qui tient de l'hagiographie ou de la poésie lyrique, épique ou dramatique. Relativement à ce sujet, il y a une multitude d'attitudes possibles : que ceux qui veulent croire croient ce qu'ils voudront, et que ceux qui veulent comprendre comprennent ce qu'ils pourront.

Du fait historique au spectacle esthétique

Le premier contact personnel, m'ayant laissé une trace sérieuse, que j'ai eu avec les persécutions des Chrétiens des premiers temps, fut physique, visuel et fortement émotif. C'était en 1949. Un film à succès était projeté sur tous les écrans de France, avec les meilleurs acteurs de l'époque, Michèle Morgan dans le rôle-titre, et Henri Vidal, jeune premier expérimenté dans ce type de rôle, accompagnés des anciens de la bande à Marcel Carné, Michel Simon et Louis Salou. Le film s'appelait *Fabiola*. Je ne me souviens de rien, sauf d'une atmosphère assez pénible de violence, de guerre et de carnage, dans un grand déploiement de pompe et de décors, et de ce tout petit fait, indélébile dans le souvenir. Lorsqu'on a commencé à manier dans l'arène les haches et les couteaux pour martyriser les pauvres victimes, ma mère, assise à côté de moi, a mis sa main devant ses yeux, en disant : « Je ne veux pas voir ça ». On avait été abreuvé pendant la guerre, de récits de massacres, des tortures de la Milice et de la Gestapo, dont

⁵ Dans les *Hiérarchies ecclésiastiques* de Denys l'Aréopagite, nom d'emprunt sous lequel se dissimule un moine syrien du sixième siècle, fêtu de théologie, qu'on appelle désormais le Pseudo-Denys. La hiérarchie des anges, répartis en neuf cercles célestes, vient de cet ouvrage.

⁶ Terme repris par Guillaume Budé, auteur, au seizième siècle, d'un traité sur le passage de l'hellénisme au christianisme (*De Transitu Hellenismi ad christianismum*, Paris, 1535).

les lieux d'exercice étaient tout proches. On avait eu à quelques dizaines de kilomètres, les pendus aux balcons de Tulle, et les femmes et les enfants passés aux lance-flammes dans l'église d'Oradour-sur-Glane. Les magazines d'après-guerre relataient avec illustrations les horreurs des camps d'extermination nazis. On en avait assez du sang et des larmes. Le film tombait vraiment mal. Et pourtant, il voulait tomber bien, parce que c'était une histoire d'oppression, de résistance puis de libération. Il était en résonance avec l'actualité encore fraîche d'hier. Une épopée de la résistance et de la libération réapparaissait en des temps éloignés et redonnait vie à la tragédie d'hier en sonnant à nouveau le tocsin.

Ce souvenir personnel m'a fait chercher à nouveau le contenu oublié de ce film. Il s'agissait d'une production franco-italienne, dont la trame romanesque avait déjà été utilisée dans un film muet de 1918⁷. L'argument est le suivant : cela se passe à Rome, au début du quatrième siècle. Un jeune Gaulois, nouvellement converti au christianisme (il s'appelle Ruhâl), vient à Rome pour faire du prosélytisme. Il tombe amoureux de la fille d'un sénateur, appelée Fabiola. Or le sénateur est assassiné. On accuse les Chrétiens. Ruhâl échappe une première fois à la mort grâce au sacrifice de Sébastien. Mais il persiste dans ses croyances et est condamné. Devant cet acte héroïque, Fabiola se convertit et le rejoint dans l'arène. Le couple est sauvé par l'arrivée des troupes de Constantin.

Si l'on remonte aux origines de cette histoire sentimentale et édifiante, sur fond qui se veut historique, on constate que l'histoire, comme science du fait accompli, y est pour peu en comparaison de l'héritage artistique et littéraire. Il s'agit d'un sujet – les cruautés de l'arène – maintes fois repris par la peinture religieuse du XIXe siècle, qui remonte elle-même au roman épique de Chateaubriand, *Les Martyrs*⁸. L'histoire est la même dans *les Martyrs* : un jeune grec chrétien, Eudore, s'éprend d'une jeune païenne, Cymodocée. Ils vont s'aimer. Elle va se convertir et ils entreront dans l'arène lors de la grande persécution du début du quatrième siècle. Ils meurent, mais le sacrifice n'est pas vain. Constantin arrive avec ses troupes et instaure le christianisme. L'intention de Chateaubriand était à la fois politique et littéraire. En 1802, le Premier Consul signe un Concordat avec Rome, dont le *Génie du christianisme* de Chateaubriand, paru la même année, légitime la tenue par une réhabilitation de la religion. Dans cet ouvrage, Chateaubriand assure que le merveilleux issu du christianisme vaut largement celui qu'on emprunte par tradition aux auteurs du paganisme. *Les Martyrs*, parus en 1809, sont une création littéraire destinée à le prouver.

Cet exemple veut seulement montrer comment le fait historique, qui est réel, devient l'élément de construction d'une œuvre artistique dont les buts ne sont pas de vérité, mais d'émotion affective ou d'admiration esthétique, avec un arrière-fond apologétique. Après *Fabiola*, vint en 1951 une réalisation hollywoodienne, *Quo vadis?*

⁷ *Fabiola*, film franco-italien, sorti en France en 1949, réalisé par Alessandro Blasetti. Le film s'inspire du roman du cardinal Wiseman (*Fabiola, or the Church of the Catacombs*, 1854). C'est un *remake* du film muet *Fabiola* d'Enrico Guazzoni (1918). Film à grand spectacle, avec 50.000 figurants et 88 décors. Les principaux interprètes sont Michèle Morgan (*Fabiola*) et Henri Vidal (*Ruhâl*), avec Michel Simon, Louis Salou, Gino Cervi. Le film raconte, avec des péripéties, les amours d'un jeune Gaulois chrétien et d'une romaine, fille d'un sénateur, au temps des persécutions du début du quatrième siècle.

⁸ *Les Martyrs* de Chateaubriand sont une fresque littéraire en forme de roman historique, publiée en 1809, et destinée à démontrer une thèse soutenue dans le *Génie du christianisme* (1802) selon laquelle il était possible d'utiliser le merveilleux chrétien avec de meilleurs résultats que par l'usage du merveilleux païen. L'auteur nous fait parcourir le monde antique, sans oublier les peuples barbares (les Celtes, avec l'épisode de Velléda, et les Francs, avec le bardit « Pharamond, Pharamond »). Cet ouvrage a joué un rôle déterminant dans la passion pour l'histoire au cours du XIXe siècle.

d'après l'œuvre du romancier polonais Sienkiewicz, qui avait obtenu le prix Nobel de littérature en 1905⁹. C'est l'histoire d'un officier romain épris d'une jeune fille chrétienne au temps de Néron. La production de ce qu'on appellera des « *peplum* » culmine en 1959 avec *Ben Hur*¹⁰ qui valorise surtout les prouesses athlétiques, mais avec un clin d'œil en coulisse vers le religieux, pour une séquence de rencontre avec le Christ.

Toute cette production populaire et à grand spectacle exploite, avec des moyens modernes, une vieille tradition qui remonte au Moyen Age, avec ses représentations de martyres, très variées dans leur constant expressionnisme (Sébastien et ses flèches, Laurent et son gril, Barthélemy écorché, saint Érasme étripé, et tous les énucléés, les démembrés, les décapités). Il passe ensuite par les tragédies de la Contre-Réforme (saint Polyeucte vu par Corneille et saint Genest par Rotrou) pour arriver jusque-là. C'est une voie royale, celle de l'art, mis au service d'une cause idéologique, par des moyens qui ressortissent à l'émotion.

Un argument au service d'une cause

La mise en œuvre émotionnelle et esthétique est elle-même tributaire de l'interprétation de ce fait d'histoire, telle qu'elle fut ultérieurement élaborée par les théologiens et poètes de la Chrétienté. L'Église et ses fidèles l'ont véhiculée au cours des siècles, à partir de sa conquête du pouvoir politique (soit à la fin du quatrième siècle). Les artistes chrétiens y ont prêté leur talent, avec des variantes selon les temps, pour en magnifier les effets. Quelle est cette interprétation ?

Principe premier, qui gouverne tout le reste : l'histoire des hommes et du monde est menée par la main de Dieu. Cette conception est rassurante, car il est agréable de se sentir sous protection, mais elle est de l'ordre de la croyance. Une croyance a pour fondement la ferveur de ceux qui y croient. Cette attitude subjective ne peut être considérée comme preuve objective de vérité. C'est ce qu'on appelait autrefois *Providentia*, la Providence, auquel on tend à substituer aujourd'hui, où l'anglais a supplanté le latin, le terme d'*intelligent design*. Le cours de l'histoire est le résultat d'une volonté divine qui sait ce qu'elle veut : les événements sont suscités et orientés en fonction du dessein que Dieu a préalablement fixé. Or Dieu a voulu voir son message se répandre sur l'univers et ses fidèles réunis en Église prendre les rênes du pouvoir. Il l'a fait annoncer par les prophètes, notamment dans le fameux rêve de Nabuchodonosor, qui exprime la succession des Empires, et l'abolition du dernier, l'Empire romain, par la fronde de David¹¹. Celle-ci représente l'installation d'un Empire chrétien, instauré de

⁹ *Quo vadis?*, film américain de Mervyn Le Roy, sorti en 1951, d'après le roman de Henryk Sienkiewicz (Prix Nobel de littérature, 1905). Avec Robert Taylor et Deborah Kerr dans les rôles principaux, et Peter Ustinov. Le film raconte, avec des péripéties les amours d'un officier romain et d'une esclave chrétienne au temps de Néron.

¹⁰ *Ben Hur*, film de William Wyler, sorti en 1959, adapté du roman de Lewis Wallace, *Ben Hur* (1880). Une première adaptation à l'écran du roman avait eu lieu en 1925. L'action se passe au temps de Tibère. Judah Ben Hur, prince de Judée, a des aventures multiples. Le film met en spectacle des scènes de la vie de Jésus et transpose à l'écran les prouesses des vedettes de l'arène sous les Romains.

¹¹ *Daniel*, chap. 2, appelé communément « le songe de la statue composite ». Le roi Nabuchodonosor a vu en rêve une statue à tête d'or, au buste d'argent, au ventre de bronze, aux jambes de terre et de fer. Une pierre lancée brise les jambes et la statue s'effondre. Daniel interprète le rêve comme celui de la succession historique des empires orientaux. Le dernier serait celui d'Antiochus IV Épiphane, roi de Syrie, contemporain de l'écriture du *Livre de Daniel*. Au cours du Moyen Âge et de la Renaissance, le rêve a été interprété comme la succession des empires babylonien, perse, alexandrin, romain. La pierre lancée correspond à l'effondrement de l'empire romain auquel doit succéder le christianisme pour un règne éternel.

main divine et qui doit durer jusqu'à la fin des temps. L'installation du christianisme à la tête de l'Empire romain, à la fin du quatrième siècle, illustrerait donc dans les faits la réalité de ce dessein.

Deuxième principe : toute réalisation d'une victoire suppose préalablement une épreuve que doivent subir soit les futurs bénéficiaires soit des victimes choisies, appelées « boucs émissaires », pour le bien de ceux qui profiteront de ces bienfaits. C'est l'antique croyance de la nécessité et de l'efficacité du sacrifice, notamment du sacrifice humain, épreuve préalable à la réalisation d'un vœu ou à la réussite d'un dessein. Cette idée est présente et expérimentée dans presque toutes les religions primitives connues, et reste vivante sous des formes diverses dans les religions évoluées. Dans la culture occidentale, la fin du sacrifice, prenant un être humain comme victime à immoler, semble signifiée par l'histoire d'Iphigénie, ou par le destin d'Isaac, auxquels sont substitués des animaux. Désormais on sacrifiera des animaux au Temple de Jérusalem, comme à Athènes ou à Rome. Or le christianisme ressuscite, sous une forme nouvelle, l'idée du sacrifice humain. Cette fois-ci, c'est Dieu qui envoie son fils, incarné en un corps d'homme mortel et charnel, donc accessible à la souffrance physique, se sacrifier cruellement comme « hostie » vivante ou comme « agneau de Dieu », pour réaliser le dessein d'offrir une voie de rédemption à l'humanité¹². On sait que cette idée eut du mal à s'imposer dans certains milieux chrétiens (les monophysites, les gnostiques chrétiens, puis chez les Musulmans)¹³. Elle s'imposa néanmoins dans le christianisme pour expliquer la nécessité de la Passion du Christ, et fut reprise pour justifier la Passion des fidèles souffrants nécessaire à la victoire de l'Église triomphante. C'est en vertu de ce principe que s'expliquent les persécutions des premiers chrétiens, immolés sous forme de sacrifice humain, par la volonté de Dieu, dont le dessein terminal ne sera visible qu'après trois siècles de souffrances nécessaires à sa manifestation.

Troisième constatation : des signes de la volonté transcendante de Dieu sont manifestement visibles dans l'exécution du dessein divin. De même que Pharaon s'était vu infliger dix fléaux avant de libérer le peuple élu d'Égypte, de la même manière, les troupes fidèles à Dieu se verront infliger dix fléaux avant que les Pharaons de l'époque moderne, les empereurs romains païens, ne cèdent à la volonté de Dieu. On peut fournir toutes les précisions sur ces fléaux et leurs responsables. Il s'agit des empereurs 1 – Néron (en 64), 2 – Domitien (vers 90), 3 – Trajan (vers 115), 4 – Marc-Aurèle (en 177), 5 – Septime Sévère (vers 205), 6 – Maximin le Thrace (235–238), 7 – Décus (ou Dèce) (249–251), 8 – Valérien (253–260), 9 – Aurélien (270–275), 10 – Dioclétien (303–311). Tout prend fin en 313 lorsque Constantin, le premier empereur qui deviendra chrétien, promulgue l'édit de Milan qui met fin aux persécutions et fait de l'Empire romain un Empire chrétien¹⁴.

¹² L'idée d'un rachat des fautes collectives obtenu par l'immolation d'une victime, qui n'a pas participé à ces fautes, offerte aux dieux (ou à Dieu), est en rapport avec le principe ethnologique du « bouc émissaire ». On appelle ainsi un fait sociologique qui consiste à reporter, généralement sur un animal (d'où vient l'appellation de « bouc »), mais aussi sur un homme (ex. Jésus-Christ), ou un groupe humain (ex. les Juifs), ou un objet naturel ou fabriqué toutes les fautes commises par une communauté. L'immolation de la victime choisie redonne au groupe sa pureté. Cette appellation est due au mythologue James George Frazer, dans un ouvrage qui porte ce nom. Elle a été analysée et approfondie par René Girard, dans *La Violence et le sacré*, Paris, Grasset, 1972.

¹³ Les Chrétiens monophysites (ex. les Coptes) n'attribuent qu'une seule nature, d'ordre divin, au Christ, ce qui le rend insensible à la souffrance. Certains gnostiques chrétiens font de lui un « éon », émissaire divin se mêlant aux hommes, d'origine et de nature transcendantes. Les Musulmans ne donnent qu'une nature humaine à Jésus, mais nient sa crucifixion (et par conséquent sa Résurrection).

¹⁴ Sur ce qu'il faut rectifier dans ce catalogue en dix points, nous nous expliquerons point par point ci-dessous. Rappelons également que Constantin n'était pas chrétien, lorsqu'il partit de York en se déclarant

On verra que cette interprétation est sujette à caution et que les faits historiques entrent difficilement dans ce formatage théologique. D'autres signes manifestent le dessein surnaturel de ces faits d'histoire, comme l'incroyable résistance des victimes aux souffrances, la présence, invisible aux non-initiés, des anges qui viennent réconforter les suppliciés, les couronnes de lauriers qui descendent d'en haut et les chants qui retentissent dans le ciel et couvrent la voix des bourreaux. L'épopée, avec son appareillage de merveilleux, est en marche et se réalise déjà en récits ou en tableaux édifiants.

Cette interprétation présentait un intérêt évident pour l'Église, installée au pouvoir à partir du IVème siècle, et pour le pouvoir politique qui se servait de l'Église, indissolublement associée à lui, pour renforcer son propre pouvoir, en constituant ainsi un gouvernement général des corps et des consciences. En montrant que Dieu triomphe en définitive et en toutes circonstances de ses ennemis, elle permettait de renforcer la confiance des fidèles dans leur option religieuse. Elle permettait également d'attiser la compassion sur le sort des victimes qui avaient été les agents nécessaires au succès, et par conséquent de constituer une littérature faite d'héroïsme et une liturgie fondée sur la reconnaissance aux martyrs. En donnant aux saints une place dans la nouvelle mythologie religieuse, elle permettait de trouver un substitut à l'abandon des croyances et des rites anciens.

Il est vrai que cette transformation utilitaire, à fondement idéologique et à finalité apologétique, s'établissait en effaçant une autre manière de l'envisager, celle justement que pouvait avoir la majorité des citoyens de l'Empire face à un phénomène venu de l'étranger et perçu comme dangereux : une tentative de subversion culturelle dont la finalité était de détruire les valeurs et les traditions de la romanité et de la république, au sens de *res publica* (du bien collectif, appartenant à l'ensemble du monde romain, dont fait partie l'État) pour y substituer ses valeurs et ses règles communautaristes minoritaires. Si l'on adopte ce point de vue, il n'y a pas de « persécutions », mais une série de réactions défensives d'un État qui se sent menacé dans ses valeurs fondatrices, qu'il a pour devoir de maintenir. Ces réactions ne sont pas religieuses, en ce sens qu'elles n'attaquent pas les croyances, mais seulement la manière dont ces croyances mettent en péril l'harmonie du vivre ensemble. Elles sont, dans la tradition qui en est issue, surestimées (en fait elles n'ont pas été permanentes ni toujours programmées) et modifiées dans le sens d'un merveilleux mythologique non dépourvu d'arrière-pensées.

*

*   *

Nous allons donc essayer de revoir, avec un regard critique accompagné d'une neutralité qui se veut sans amour ni haine, à partir de quelques points exemplaires, la légende instaurée par le christianisme triomphant, en tenant compte du point de vue adverse. Il s'agira de comprendre quel fut le point de vue de Romains attachés à leur longue et glorieuse histoire, qu'ils voient menacée par l'intrusion d'une culture et de

---

« Augustus » (empereur) et que l'édit de tolérance de Milan (automne 313) à l'égard des Chrétiens est précédé en 311 d'une mesure semblable de Maxence à Rome, et de Galère et Maximin en Orient, et en février 313 d'un édit de même nature pris par Licinius dans les Balkans Rappelons également que la date de conversion personnelle de Constantin est l'objet de controverses de la part des historiens : elle va de la date de sa victoire sur Maxence au pont Milvius à la veille de sa mort (335), où il se fait baptiser par un prêtre arien. Enfin Constantin n'a pas imposé le christianisme comme religion d'État : il a gouverné en tant que *pontifex maximus*, doté du titre attribué au premier des flamines, et en respectant toutes les religions de l'Empire. Il est vrai qu'il a accordé de grandes faveurs aux Chrétiens, et de plus en plus vers la fin, notamment en accédant aux demandes de sa mère, Hélène, qui était chrétienne, concubine de l'« Augustus » Constance Ier.

croyanances étrangères, qui leur paraissent aussi extravagantes que dangereuses pour leur propre identité.

Premier exemple : les persécutions de l'an 64 sous Nero

Les premières victimes de leur choix religieux, avant même que le mot de « chrétien » fût inventé, furent des individualités, qui avaient opté, à l'intérieur de la religion juive, pour la messianité de Jésus : on les appelait « nazôréens »¹⁵. Mais il s'agit là de conséquences de contentieux entre tendances internes au judaïsme.

Avant même de parler des fidèles, disciples et sectateurs, on peut dire que le premier martyr de la cause qu'il défendait fut Jésus lui-même, arrêté par les vigiles du Temple (ou par une cohorte romaine, sur indication des gens du Temple, comme peut le laisser penser le quatrième *Évangile* dit de Jean)¹⁶, traduit de nuit, ou à l'aube, devant le sanhédrin, sorte de conseil d'administration du Temple, et confié aux Romains, occupants et administrateurs de la colonie de Judée, pour appel et exécution du jugement, dans un procès jugé comme étant de nature politique. Néanmoins, en raison de l'interprétation théologique de la vie de Jésus donnée ultérieurement par la doctrine chrétienne (c'est le thème johannique de l'*agnus Dei*, l'agneau que l'on immole à Dieu), on préféra le terme plus général de « Passion », dont le sens est intensifié par la doctrine. Cette dérivation fait évoluer le sens de l'exécution politique vers celui de sacrifice voulu ou d'immolation sacrée. Néanmoins le cas de Jésus prend valeur exemplaire et suscitera chez certains de ses sectateurs le désir de suivre son exemple, On appellera cette position, selon le point de vue où l'on se place, soit « imitation de Jésus-Christ » du côté chrétien soit « folie de la croix ».

Dans ces conditions, en mettant à part le cas de Jésus, qui n'est pas, selon la théologie du christianisme la plus communément reçue, « martyr », mais victime consentante, le premier « martyr »¹⁷ chrétien fut le diacre Étienne, un Juif appartenant au clan des « hellénistes » qui, devant la synagogue des Affranchis, à Jérusalem, osa dire devant des Juifs orthodoxes que désormais le Temple n'avait plus le monopole du lieu de résidence de Dieu¹⁸. Il fut lapidé par un groupe de ses coreligionnaires en colère,

¹⁵ Le terme de *Nazôraïoi*, utilisé dans l'*Évangile* connu sous le nom de *Matthieu*, semble provenir du mot *nazir*. Le naziréat est défini dans la Bible, et désigne la consécration à Dieu par ses parents, d'un enfant, au moment de sa conception ou de sa naissance. Jésus fut donc, selon cette hypothèse, consacré comme *nazir* par ses parents. C'est pourquoi le lieu où la famille s'installa en Galilée, à son retour d'Égypte, suivant la version de *Matthieu*, fut appelée Nazareth (*Nasrath*, le village du *nazir*). On ne trouve en effet aucune trace de ce toponyme dans la Bible avant l'arrivée de Jésus en ce lieu. Selon *Luc*, la famille de Jésus est dès l'origine domiciliée à Nazareth : il utilise, pour nommer les sectateurs de Jésus, le terme de Nazaréens (*Nazarènoi*). *Luc* nous apprend également dans ses *Actes* que le nom de « Chrétiens » (*Christianoi*) n'apparaîtra que plus tard, à partir de la communauté d'Antioche. C'est à partir d'Antioche que le nom se diffusera vers l'Europe alors qu'en Asie subsiste une appellation (*nasri*) dérivée du nom originel.

¹⁶ *Jean*, 18, 3. On traduit généralement par « cohorte » le terme grec *speira*. Cette troupe accompagnée des gardes du Temple, bien différenciés, peut laisser penser que ces soldats sont bien des envoyés de Ponce Pilate. L'idée d'une seule petite troupe de vigiles envoyée par le Temple, conforme au texte des trois autres *Évangiles*, a prévalu : elle est plus conforme au développement du procès.

¹⁷ Il convient de préciser ici le sens du mot « martyr ». Le sens du mot grec dont il est issu signifie seulement « témoin ». Le « martyre » est un témoignage. L'exécution publique accompagnée de souffrances témoigne en effet de ce que la victime ne renie pas sa foi. Le « martyre » a fini par mettre en avant la nature douloureuse de cette souffrance, et à faire passer la victimisation pour elle-même au premier plan au détriment de sa signification première.

¹⁸ Le récit de cet événement, longuement détaillé, et le discours reconstitué d'Étienne, nous sont fournis par *Luc* dans ses *Actes*, 6,8–8,3.

vers l'an 35 ou 36. Le deuxième fut Jacques dit le Majeur (celui que l'on dit s'être rendu à Compostelle), fils de Zébédée, un des premiers sectateurs de Jésus, condamné sans raison explicitement dite et exécuté sur ordre du roi Agrippa Ier en l'an 41. L'affaire était peut-être en rapport avec des troubles de la communauté juive de Rome, à la suite desquels le roi des Juifs, Agrippa Ier, voulait montrer sa loyauté à l'égard de Rome ; peut-être aussi l'exécution fut-elle en rapport avec le projet de Caligula de se faire élever une statue dans l'espace du Temple. Le troisième martyr de la cause chrétienne (mot encore inconnu à Jérusalem, où l'on parle des « Nazôréens ») fut un autre Jacques, le frère de Jésus et le chef principal de la communauté juive nazôréenne de Jérusalem. En 61, Jacques fut exécuté à l'instigation du grand-prêtre Hanan, sans doute parce que Jacques lui faisait ombrage, en profitant de l'absence du procureur romain. Ce notable juif fut par la suite démis de sa fonction, pour avoir agi dans cette affaire sans l'accord des Romains¹⁹. La mort des autres premiers disciples de Jésus, dont les apôtres (y compris Pierre et Paul), n'est connue que par des récits invérifiables ou fictifs, qui se sont établis ultérieurement par tradition sur des bases inconnues ou légendaires, et n'ont jamais été confirmés par des documents fiables.

La première relation d'une persécution collective de Chrétiens, organisée par le pouvoir impérial, vient d'un historien romain (au demeurant, très connu, dont l'œuvre est un fleuron de la littérature latine). Il s'agit de Tacite, auteur des *Annales*, qui a écrit au temps de l'empereur Trajan (début du deuxième siècle). A son époque les Chrétiens, qui ont largement débordé les frontières de la judaïté et se recrutent désormais auprès des populations païennes d'Orient, sont connus, avec des bruits malveillants qui font état d'activités répréhensibles. Une lettre de son ami Pline le Jeune, proconsul de Bithynie, en Asie mineure, adressée à l'Empereur Trajan, a contribué à les faire connaître. Ils font également l'objet de rumeurs hostiles, comme l'indique une remarque énigmatique de Tacite qui parle de leurs « honteuses actions » ou d'« abominations » (*flagitia*) sans en préciser la nature. Cette méfiance est courante à l'égard de groupes qui se retranchent de la société civile pour vivre en sectes fermées ou du moins différentes du commun.

Tacite raconte que le 19 juillet de l'an 64, un incendie se déclara dans les bas-quartiers de Rome, entre les monts Palatin et Cœlius²⁰. C'était un quartier vétuste, où s'étaient installées de petites boutiques de produits inflammables (huiles, onguents, parfums). Le feu s'étendit pendant six jours. Lorsqu'il fut arrêté, on découvrit l'ampleur de la catastrophe. Les vigiles romains, employés d'État qui assuraient la protection contre le feu, abattaient les immeubles qui risquaient d'être atteints par les flammes, avant leur arrivée. Cette méthode pour arrêter l'incendie fut mal interprétée : on y vit un ordre donné par l'Empereur pour détruire les bâtiments. Or l'incendie reprit et s'étendit cette fois dans un secteur résidentiel. Il détruisit la maison de Tigellin, un ami de Néron, ainsi que des monuments publics qui faisaient la fierté des Romains. Néron, même s'il était responsable du premier incendie (ce qui n'est pas assuré) ne semble pas avoir voulu cette extension. Il fait tout ce qu'il peut pour limiter les dégâts et secourir les sinistrés. Il fallut attendre le 28 juillet pour que l'incendie fût maîtrisé.

¹⁹ Plusieurs témoignages traitent de ce fait. Le plus crédible est celui de l'historien juif Flavius Josèphe, contemporain de l'événement, qui ne fait aucune mention, dans l'ensemble de son œuvre, de la secte « nazôréenne », et encore moins des « Chrétiens ». La mention « frère du Christ » concernant Jacques est une interpolation ultérieure d'un lecteur ou correcteur chrétien.

²⁰ (20) Tacite, *Annales*, XV, 39 sqq.

D'après Tacite (qui n'aime pas Néron), une rumeur se serait développée dans la ville : l'Empereur serait l'instigateur de l'incendie, qu'il aurait fait allumer et développer par des sbires à son service. Néron n'était pas à Rome lorsque l'incendie s'est déclaré. Il a fait tout ce qu'il a pu pour préserver les vies, ouvrir des refuges aux sinistrés, et leur distribuer des vivres. Il organise des prières publiques aux dieux et des cérémonies votives. Toutes ces mesures ne prouvent évidemment pas son innocence. On connaît d'autres dictateurs cyniques qui ont pratiqué ce genre de forfaits en couvrant leur responsabilité par une attitude apparemment contraire à leurs objectifs cachés. En tout cas, la rumeur s'intensifie. On raconte que, pendant l'incendie, une lyre à la main, il récitait, sur des textes homériques, les malheurs des Troyens dans leur ville livrée aux flammes. On disait qu'il voulait se faire construire un palais sur l'emplacement laissé vide (ce fut la fameuse *domus aurea*). En tout cas, il décide de recourir à un procédé bien connu pour faire dériver les accusations : la technique du bouc émissaire. Voici ce que dit Tacite :

Aide aux sinistrés, largesses du prince, cérémonies expiatoires, rien n'y fit. Le bruit infamant ne faiblissait pas. Sur son ordre avait été provoqué l'incendie, voilà ce qu'on croyait. Conséquence : pour faire taire la rumeur, Néron fit dériver l'accusation sur d'autres. Il soumit à des supplices raffinés des individus que, en raison de leurs actes odieux très mal perçus, les gens du peuple appelaient « les Chrétiens ». L'origine du mot était un certain « Christus ».

À l'époque de l'empereur Tibère, le procureur Ponce Pilate l'avait fait supplicier. La superstition était en recul pour le présent, mais elle se faisait jour à nouveau, non seulement en Judée, lieu de naissance du mal, mais jusque dans la ville de Rome, où tout ce qu'on produit de partout en fait d'atrocités ou d'inconvenances honteuses afflue et se développe. Conséquence : on se saisit de ceux qui avouaient, puis, sur leurs indications, d'un nombre imposant des personnes convaincues tout à la fois du crime d'incendie et de leur haine du genre humain. Leur mise à mort s'accompagnait de mises en scène qui se voulaient amusantes : on les couvrait de peaux de bêtes pour les faire déchirer par des chiens, on les clouait à des croix, ou on attendait pour les brûler, et lorsque le jour baissait, on s'en servait comme d'éclairage nocturne, tout le temps qu'ils étaient en flammes. Néron avait ouvert ses jardins pour ce spectacle, et se livrait à des amusements d'histrion. En habit de cocher il se mêlait à la foule, ou s'installait sur un petit char. Résultat : bien qu'on eût affaire à des coupables ayant mérité les derniers châtiments, on voyait naître une compassion pour eux. Ce n'était pas dans l'intérêt général, mais pour satisfaire l'instinct sadique d'un seul, qu'on les faisait périr²¹.

Ce texte soulève quelques questions. Lorsqu'il le rédige, Tacite sait très bien qui sont les chrétiens : il connaît même les rumeurs malveillantes sur eux, qui lui font parler de *flagitia*, d'actes odieux, vraisemblablement de prétendus sacrifices d'enfants pour des initiations, et des orgies sexuelles lors des réunions²².

Tacite raconte un événement qui s'est produit en 64, un demi-siècle avant. En 64, un Romain est incapable de distinguer un chrétien (si du moins il y en a à Rome) d'un Juif. La secte nazôrénne qui s'est formée à Jérusalem, et s'est fortifiée en Syrie, n'a pas atteint massivement la capitale. Aucun texte antérieur à celui de Tacite ne fait état de leur existence. Tacite ne donne pas ses sources, qui ne peuvent venir que de témoins

²¹ *Ibidem*, XV, 44.

²² Ces bruits calomnieux nous sont connus par plusieurs témoignages, notamment par l'écrivain chrétien Minucius Felix, dans son *Octavius* (long fragment cité par Pierre de Labriolle, *La Réaction païenne*, Paris, Cerf, 2005, nouvelle édition, p. 91).

installés en Orient. Certes Paul est bien venu à Rome vers 60, mais il n'a rencontré que des Juifs dont il cite les noms. Il ne parle ni de conversion ni de présence d'autres missionnaires, pas même de Képhas, nom qu'il donne généralement à Pierre, qu'il connaît bien et avec lequel il a longuement œuvré en Palestine et en Syrie. Les salutations à des « frères en Christ » qu'il cite concernent des personnes qui ne sont généralement pas à Rome²³. Les Juifs d'autre part admettent parmi eux les adeptes, eux-mêmes juifs, de ces croyances nouvelles, mais compatibles jusqu'ici avec la religion traditionnelle. La rupture s'opérera bien plus tard, après 90, lorsque le recrutement des nouveaux adeptes se fera auprès de Païens, à qui on ne demande même pas de se convertir préalablement au judaïsme.

Si les Juifs, en 64, ne font pas eux-mêmes de différence, comment un Romain pourra-t-il faire la distinction entre Juifs traditionnels et Juifs adeptes de ces idées récentes²⁴ ? Des hypothèses se sont forgées pour l'expliquer. La plus connue d'entre elles fait intervenir Poppée. Poppée était alors la compagne de Néron et avait une place influente auprès de l'Empereur. On sait aussi (par Flavius Josèphe) qu'elle fréquentait la communauté juive de Rome, en tant que « théosébès » (intéressée par la doctrine monothéiste juive). Elle aurait averti le chef de la communauté des intentions malveillantes de Néron à son égard. C'est ce notable juif qui aurait alors orienté la colère feinte de Néron vers ces familles qui avaient adopté le messianisme de Jésus de Nazareth, en livrant le nom et l'adresse de ces gêneurs²⁵. Cette hypothèse, qui ne repose sur aucune preuve concrète, supposerait que le chef de la communauté livre délibérément aux Romains, avec leur nom et leur domicile, des coreligionnaires admis comme Juifs à part entière. On rétorquera qu'après tout Caïphe l'a bien fait pour Jésus. Outre que les circonstances ne sont pas tout à fait les mêmes, comment peut-on alors arriver à en détecter un nombre si imposant (*multitudo*, dit le texte de Tacite). En outre les Chrétiens ne sont pas spécialement hostiles au pouvoir des Romains (on donne en général pour raison la fameuse phrase de Jésus sur les devoirs non contradictoires, mais distincts, envers César et envers Dieu).

En revanche, il existe, y compris à Rome, des Juifs qui sont très hostiles au pouvoir impérial à cause de l'occupation de la Judée par les troupes romaines, de l'exploitation éhontée qui est faite de sa population traitée en masse colonisée, et des profanations qui ont lieu de temps en temps (bavures de soudards ou provocations délibérées) à l'encontre du Temple. Ces opposants à Rome se sont déjà manifestés par des émeutes. En 41, l'Empereur Claude a dû sévir et interdire toute nouvelle

²³ *Épître aux Romains*, 16, 1-16.

²⁴ Fait significatif : l'expression « ennemi du genre humain » utilisé par Tacite pour les Chrétiens est une expression qui s'applique généralement aux Juifs.

²⁵ Cette hypothèse, qui ne s'appuie sur aucun fait établi, est née d'une remarque de Flavius Josèphe (*Antiquités juives*, XX, 195, 252, dans l'édition Niese), selon laquelle Poppée, l'épouse momentanée de Néron, s'intéressait au judaïsme et fréquentait les milieux juifs de Rome. On en déduit qu'elle aurait été informée par le chef ou un rabbin de la communauté juive de l'existence de ces Juifs chrétiens. L'hypothèse a été accueillie sans réticence à une époque où l'antisémitisme était virulent en Europe. Pierre de Labriolle déclare, en 1934, dans la première édition de son livre, que « les Juifs l'ont obligeamment aidée » à distinguer les Chrétiens d'eux-mêmes (*op.cit.*, p. 39). L'auteur d'un roman historique très bien informé par ailleurs, intitulé *Néropolis*, Hubert Montheillet, en fait état (mais il s'agit d'un roman). Des auteurs juifs, comme Pierre Vidal-Naquet, se sont insurgés contre cette hypothèse qui ferait des Juifs des délateurs et impliquerait que les Juifs rejettent leurs coreligionnaires encore non séparés de la communauté juive. Le débat devient idéologique et polémique. La fragilité de cette hypothèse tient surtout à ce qu'elle n'est étayée par aucune preuve et qu'on voit mal comment on aurait trouvé une « énorme foule » (*ingens multitudo*, dit Tacite) de Chrétiens à Rome en 64.

immigration juive à Rome. Un texte de Suétone nous dit que ces émeutes s'étaient faites sous l'impulsion d'un certain « Crestus » (*Cresto impulsore*)²⁶. On a interprété Crestus comme une mauvaise graphie de « Christus », on a identifié ce « Christus » avec le Christ des Chrétiens, on a traduit « sous l'impulsion de Crestus », qui désigne un meneur, par « à propos de Christus », qui désigne une raison de discorde. On en a conclu que la religion chrétienne était la raison de ces émeutes. C'est déjà beaucoup de distorsions lexicales et sémantiques à accepter. Le but est de démontrer qu'il y avait déjà des Chrétiens en 41 (puisque, dira l'Église de Rome, Pierre s'est installé en ce lieu dès 39, et y a régné comme premier « pape » pendant vingt-cinq ans²⁷). Ces manipulations, qui entraînent des distorsions historiques, sont idéologiques et destinées à défendre une cause (en l'occurrence la présence de Pierre à Rome dès 41). Tout cet échafaudage ne résiste pas à une analyse sérieuse. Qu'aurait fait Pierre à Rome en 39 ? Les textes du *Nouveau Testament* qui le concernent, lui font, pendant ce temps, parcourir la Judée, la Galilée et la Syrie, faire des va-et-vient incessants entre Antioche en Syrie et Jérusalem en Judée, et à sa sortie de prison, partir « vers une autre ville » (sans doute Antioche où il y a une communauté chrétienne qu'il connaît bien). En 48 il est à Jérusalem, où il reçoit Paul, avec Jacques le frère de Jésus et Jean, le fils de Zébédée. Il disparaît à nouveau sans plus reparaitre, même pas à Rome où s'est rendu Paul en 60. D'autre part il faut admettre que Crestus est bien une graphie fautive de Christus. Rien ne permet de l'inférer. Enfin, même si on l'admet, ce « Christus » n'est pas forcément le Christ des chrétiens. Christus est la traduction latine du grec « christos », lequel correspond à l'hébreu « messiah ». « Messiah » ou « christos », qui signifie « l'oint », comme l'étaient les rois d'Israël, notamment David, désigne, pour certains juifs, un Libérateur à venir, descendant de David ou semblable à David, qui viendra les délivrer du joug romain : cette croyance est connue sous le nom de messianisme, et nombre de ceux qui n'ont pas adopté Jésus de Nazareth comme Messie, continuent à croire en l'imminence de l'arrivée de ce Messie ou « Christos » comme Libérateur. Les émeutes de 41, si elles ont pour cause, un « Christus », renvoient plutôt au messianisme juif d'essence politique qui agite la communauté. En 64, il en est de même. C'est même encore plus marqué, puisque, deux ans plus tard, en 66, vont éclater en Palestine des insurrections dont la coordination aboutira à la « guerre des Juifs » racontée en détail par Flavius Josèphe. Ces agitateurs politiques, avec leurs antennes romaines, sont certainement connus de la police de Néron qui surveille tout de près. Il n'est pas besoin de délateur haut placé pour l'informer.

En définitive, il est possible que Tacite se soit trompé en désignant les Chrétiens comme victimes choisies des persécutions de Néron. Il a sans doute été influencé par les bruits qui couraient en son temps sur cette secte de mauvaise réputation. Il serait plus pertinent de penser aux « zélotes » juifs, à ces agitateurs politiques chauffés à blanc contre Rome par leur espérance messianique. Pour désigner ceux-ci à la vindicte publique, il suffisait de mettre en œuvre les informations fournies par les officines de

²⁶ « *Claudius Iudaeos, impulsore Cresto, adsidue tumultuantes Roma expulit* », Suétone, *Vie de Claude*, XXV. On a retrouvé à Alexandrie un texte de Claude faisant état de cet arrêt de l'immigration des Juifs (P. de Labriolle, *op. cit.*, p. 21). Suétone, contemporain de Tacite dans sa biographie de Néron, dit, très brièvement, que « on livra aux supplices des Chrétiens, de drôles de gens adonnés à une superstition nouvelle et malfaisante ». On peut émettre sur cette mention les mêmes remarques que sur le texte de Tacite.

²⁷ Nous avons développé les arguments qu'on peut développer à l'égard de cette thèse, en nous fondant sur les *Actes* de Luc, dans nos *Mythes et récits de fondation*, Bordeaux, P. U. Bordeaux, 2009, chap. « la fondation de l'Église romaine ».

renseignements dépendant des services impériaux. Mais la tradition ayant fait des Chrétiens les premières victimes de cette répression savamment organisée, il est difficile ensuite de revenir sur cette opinion banalisée.

Deuxième cas litigieux : les « persécutions » de Domitien et de Trajan

Domitien, le deuxième fils de Vespasien, qui régna, après la mort prématurée de son frère aîné Titus, de 81 à 96, jouit longtemps d'une mauvaise réputation. Les historiens latins de l'époque de Trajan le présentent comme sujet à des tendances tyranniques qui ont causé son assassinat. Les auteurs chrétiens, Tertullien, puis Eusèbe de Césarée, bien plus tard, font de lui un persécuteur de Chrétiens. Le jugement des auteurs romains est sujet à contestation. Il est vrai que des tendances autoritaires de gouvernement se sont manifestées sous Domitien. Mais les historiens latins, contemporains de Trajan, sont partiels, et servent la nouvelle lignée d'empereurs, favorables au sénat, mise en place à sa mort, dans un complot monté par les adversaires de l'empereur. Les auteurs chrétiens, plus tardifs, sont sans doute été influencés par ces écrits et par d'autres, d'origine chrétienne. En tout cas, nulle trace de persécution montée par Domitien contre les Chrétiens n'a été retrouvée. Le seul élément sujet à caution est une épuration qui ne touche que les proches de l'empereur : quelques notables qualifiés d'« athées » sont éliminés. Le terme d'« athées » qualifie en effet souvent les Chrétiens, qui ne respectent pas les dieux de la religion romaine. Mais il s'applique aussi à toutes les personnes qui enfreignent les lois civiles et morales en méprisant les dieux. Domitien, dont le bilan de gouvernement est jugé aujourd'hui beaucoup plus positif, notamment dans son renforcement de la religion traditionnelle, est sans doute victime d'une interprétation donnée par un texte polémique très hostile à Rome, composé en Asie mineure et daté d'une période allant de 90 à 120, Il s'agit de l'*Apocalypse*, attribuée, de manière traditionnelle, mais abusive, à un disciple immédiat de Jésus, Jean, fils de Zébédée, un des douze apôtres²⁸.

L'*Apocalypse* dite de Jean, écrit rattaché tardivement au corpus de textes chrétiens appelé *Nouveau Testament*, reste aujourd'hui encore très énigmatique. L'écriture apocalyptique est un phénomène qui prend corps dans le judaïsme tardif (à partir du deuxième siècle avant notre ère, à l'époque de la lutte contre le roi de Syrie, Antiochus IV Épiphane). Il est possible que l'*Apocalypse* dite de Jean soit une reprise christianisée d'un texte juif antérieur. Ce texte-modèle aurait pu être écrit par un résistant juif, indigné de voir le Temple de Jérusalem profané les occupants lors de la « guerre des Juifs » (vers 70, lors de la prise de Jérusalem). On sait d'autre part que l'île de Patmos, où sont censées avoir eu lieu les visions de Jean, était un lieu de relégation pour tous les condamnés ou suspects hostiles à Rome, dans la région d'Éphèse. On ne sait rien sur l'auteur (ou les auteurs), sauf que le nom qu'il se donne de « Jean » n'est pas celui de l'apôtre. L'idée s'est répandue que cet écrit serait une conséquence des « persécutions » de Chrétiens faites au temps de Domitien, inventées pour justifier cet écrit. Les auteurs chrétiens l'ont prise en compte, sans vérifier ce qu'il en était réellement.

L'implication de l'empereur Trajan dans des « persécutions » de Chrétiens vient, elle aussi, d'une méprise non dénuée d'intentions malignes. L'origine en est sans doute la réponse de l'Empereur à un de ses administrateurs d'une province asiatique où se trouvaient des Chrétiens. Il s'agit de Pline, dit Pline le Jeune (pour ne pas le confondre

²⁸ Sur le contenu et la réception de ce texte, nous renvoyons au chapitre de nos *Mythologies de l'Occident*, Paris, Ellipses, 2007, p. 435–470. Voir également le texte que nous lui consacrons *supra*.

avec son oncle, célèbre érudit polygraphe, qu'on appelle Pline l'Ancien). Trajan le connaissait bien et l'avait nommé, avec le titre de proconsul, gouverneur de la province de Bithynie, sur les bords de la Mer noire. Le christianisme s'était installé là sous forme de petits groupes, d'obédience diverse, comme les elkasaïtes ou les montanistes. Ces derniers, qui pratiquaient des trances collectives, étaient particulièrement agités et suscitaient la colère des voisins. Il y avait donc des dénonciations pour ce tapage, dans lequel était impliquée la religion de ces frénétiques. Le gouverneur, face à ce problème qu'il ne savait comment résoudre, pour la raison évidente qu'il n'y avait pas de problèmes semblables en Italie, d'où il venait, prend quelques mesures d'attente, et écrit à l'Empereur pour avoir son avis. Les mesures prises sont les suivantes : 1) S'assurer que la dénonciation correspond bien à une réalité, en posant trois fois la question : « Appartenez-vous à la secte incriminée ? » ; 2) En cas de confirmation, demander d'accomplir les actes civiques et religieux reconnus par les lois de l'Empire (en général, acte d'allégeance à l'empereur et encens brûlé devant sa statue). Relâche en cas d'acceptation ; 3) En cas de refus, enquête pour savoir s'il y a eu des actes délictueux (Pline précise qu'il n'a rien trouvé, sauf des réunions et des repas pris en commun, qui ne tombent pas sous le coup de la loi) ; 4) S'il y avait délit constaté, une suite judiciaire serait donnée ; s'il s'agit de personnes ayant le statut de citoyens romains, envoi à Rome pour la suite judiciaire. Pline indique que le nombre des Chrétiens est important, mais que ces mesures ont permis d'en réduire l'effectif. L'Empereur, dans sa réponse, confirme, demande de ne pas tenir compte des dénonciations anonymes, et pose pour principe que les poursuites judiciaires ne peuvent être faites qu'en cas de refus des obligations civiques²⁹.

Comme on le voit, il ne s'agit pas de « persécutions », mais d'enquête policière et de suites judiciaires qui ne concernent que des infractions avérées aux lois civiles. Le malentendu vient de ce que les Romains ne comprennent pas l'exclusivisme chrétien selon lequel on ne peut rendre un culte à un dieu ou à une autorité civile pourvue d'une légitimité religieuse, comme l'est l'Empereur, autre qu'à celui de la communauté chrétienne. C'est ce qu'on appellerait aujourd'hui : « placer la loi communautaire au-dessus de la loi civile ». On constate également que beaucoup de Chrétiens, que l'on appellerait aujourd'hui Chrétiens « modérés », acceptent le compromis, tandis que d'autres, que l'on pourrait appeler aujourd'hui « radicaux », ou « intégristes », le refusent, plaçant ainsi leur communautarisme au-dessus de leurs obligations envers l'État romain et la nation dont ils font partie. Face à ce phénomène, la réaction des autorités, représentées par Trajan et Pline, paraît pertinente et justifiée de leur point de vue. Il est difficile de parler de « persécutions » qui supposent un harcèlement intempestif, constant et clairement orienté. C'est là une affaire de droit, banal et justifié pour la sécurité de l'État impérial et de la société romaine contre des atteintes à son autorité par refus d'obligations où le civil n'est pas distinct du religieux.

Les persécutions sous Marc-Aurèle

L'Empereur Marc-Aurèle, qui régna de 169 à 180, a laissé à la postérité une image plutôt favorable. Ce philosophe stoïcien était d'une culture telle qu'il a pu laisser

²⁹ La lettre de Pline le Jeune et la réponse de Trajan ont été insérées dans le dixième livre des *Lettres* de Pline, qui concernent sa correspondance avec l'Empereur. Quelques objections ont été faites sur l'authenticité de ces documents. Elles ne semblent pas justifiées, en raison de témoignages très anciens qui confirment leur existence et leur contenu (Pierre de Labriolle, *op. cit.*, p. 29).

des *Pensées* appréciées, en même temps qu'il gouverna sereinement en une période relativement pacifique et florissante. Le jugement que portent sur lui les Chrétiens est plus contrasté³⁰. Ceux qui se sont fait une place dans la société apprécient ce lettré dont la philosophie comporte des affinités avec la morale chrétienne. Tertullien (155–222), théologien chrétien qui vécut à son époque, évoque dans son *Apologie* une raison qui aurait poussé l'Empereur à se montrer indulgent envers les Chrétiens. Dans une région aride où l'armée souffrait de la soif, la pluie serait miraculeusement tombée après que ses soldats chrétiens eurent adressé des prières à leur Dieu. Il y eut même plus tard un document qui témoignait du fait : une lettre de Marc-Aurèle attestant sa reconnaissance. En fait, il s'agissait d'un faux créé par des Chrétiens, et si ce miracle a bien eu lieu (on peut le penser, car l'Empereur l'a fait graver dans la pierre, sur un bas-relief de son arc de triomphe), il en attribue la faveur aux dieux protecteurs de l'Empire. Beaucoup de Chrétiens considèrent que l'état florissant de l'Empire sous son règne fait qu'il n'a pas cherché à gêner les Chrétiens dans l'exercice de leur religion.

L'animosité qu'ont d'autres Chrétiens contre lui vient de deux événements, de même nature quoique distants, qui se sont produits dans des provinces éloignées du centre impérial. En Asie mineure, à Smyrne, en 177, une partie de la population, excédée par l'activisme de certains groupes chrétiens, sans doute des « montanistes » qui faisaient un prosélytisme ostentatoire, monte une manifestation de protestation dans la rue en criant : « À bas les athées ». Des échauffourées ont lieu, qui se terminent par un massacre. Les autorités locales, voulant mettre de l'ordre, font de la répression. Au cours de ces tumultes meurt l'évêque du lieu, Polycarpe, qui fut sanctifié par la suite.

D'autre part, en Gaule, à Lyon, la même année, se produit un événement semblable, mais encore plus violent. Un groupe de Chrétiens venus d'Orient, ne parlant entre eux que le grec, s'est installé dans la ville. Leurs différences de manières de vivre, associées à leur désir de se faire connaître pour attirer à leur doctrine la population, entraîne un mouvement violent de rejet de la part de la population romanisée depuis près de trois siècles. Les autorités s'en mêlent en prenant fait et cause pour les émeutiers païens. La répression est atroce : les Chrétiens périssent dans les spectacles de cirque, dont l'horreur nous est aujourd'hui insupportable. C'est au cours de ces événements que mourut l'évêque Pothin, et la petite esclave anatolienne Blandine, qui donna lieu à une émouvante hagiographie écrite en grec.

On ne peut pas dire que l'Empereur Marc-Aurèle prit une part active dans ces événements qui troublaient la paix générale. Ce sont des affaires locales ponctuelles et brèves, réglées par les autorités locales d'une manière qui peut être contestée. L'Empereur n'est pas en cause, sauf qu'il n'a pas émis d'objection à la manière dont elles avaient été traitées. Aujourd'hui, on peut comprendre que l'État cherche à sauvegarder l'ordre public. Ce qui fait problème est la barbarie de la répression. On a connu récemment des phénomènes de résurgence d'une barbarie théâtralisée sous couverture religieuse, dans le Proche Orient : l'horreur provoquée reste la même.

Au cours de la deuxième moitié du deuxième siècle, on constate une très nette expansion du christianisme. Cette expansion se fait en quantité, mais aussi en intensité. On constate des cas d'intensité inflammatoire de la croyance, qui sera appelée « folie de la croix » et ses victimes des « fous de Dieu ». La réaction païenne fut de deux ordres : intellectuelle et policière. Marc Aurèle lui-même ne pouvait arriver à comprendre

³⁰ Sur « l'attitude de Marc-Aurèle », nous avons suivi les informations fournies par Pierre de Labriolle, qui intitule ainsi son étude, *op. cit.*, p. 71–79.

certain aspects du christianisme, particulièrement son caractère d'irrationalité poussée jusqu'à l'extravagance (incroyables miracles, résurrections de morts), et l'absence d'esprit critique de ses adeptes. Sous son règne parut en 178 l'ouvrage d'un auteur païen appelé Celse, intitulé *La Parole de vérité* (le titre grec est *Logos Alèthès*). C'est la première fois où l'on a une réfutation raisonnée de la doctrine chrétienne (qui n'est pas encore bien formée, et n'a pas les têtes pensantes qui surgiront au cours des deux siècles suivants). Il serait intéressant de savoir ce que disait Celse pour comprendre son attitude, qui était celle de beaucoup de Romains. Malheureusement l'ouvrage a été totalement détruit. Lorsque les Chrétiens sont parvenus au pouvoir, les plus ardents ont détruit ce qui représentait le passé, comme si l'histoire de l'humanité antérieure n'était rien pour eux. Il ne reste que des citations faites dans les écrits des auteurs chrétiens (notamment chez Origène d'Alexandrie, qui a réfuté les assertions de Celse, soixante-dix ans plus tard, avec l'assentiment vraisemblable de l'Empereur Philippe).

La réaction policière, venue ouvertement de l'État, se manifestera de manière explicite à partir du troisième siècle. C'est que le christianisme est devenu un danger pour l'identité de la civilisation romaine, et pour la sécurité des citoyens lorsqu'il s'insinue dans ces deux piliers du pouvoir que sont l'administration et l'armée. Néanmoins rien n'y fera : l'expansion se poursuit. Il faudra en comprendre les raisons, qui échappent généralement aux Romains, dont la vision est politique et conservatrice. Un des symptômes de ce grignotage interne nous est fourni par l'histoire privée du successeur de Marc-Aurèle, son propre fils, Commode, qui dirigea l'Empire de 180 à 192.

Commode, qui a mauvaise réputation auprès des Chrétiens, avait pourtant, avant d'être empereur, vécu en concubinage avec une esclave, qui était chrétienne. Devenu empereur, il l'épousa et elle devint l'impératrice Marcia Augusta. Des proches de Commode étaient également chrétiens, comme le chambellan Prosénès. La présence de ces intrus dans la cour impériale éveille des soupçons de la part des courtisans et des sénateurs, défenseurs des traditions romaines. Commode, qui ne voulait pas que se reproduise le complot qui avait abouti à la mort de Domitien, pratique une épuration des membres de son entourage. C'est sans doute ce qui lui valut la réputation de « persécuteur » auprès des Chrétiens. Par contre, il garda la reine chrétienne, qui avait sans doute su s'adapter à la situation sans rien renier, comme épouse et reine.

Cet exemple, qui a des précédents et sera suivi après Commode, montre qu'il y a un investissement par les Chrétiens des lieux du pouvoir. Il se fait notamment par les femmes, ou par des collaborateurs proches. Leur découverte appelle aussitôt une réaction, de plus en plus vive, de la part des Romains fidèles à leur histoire et à leurs traditions. Ces notables ou ces gens du peuple, tous fêrus de la grandeur de Rome, veulent préserver leur identité culturelle et historique, face à cette intrusion inopinée, venue d'Orient, jugée étrangère à l'esprit des ancêtres et nocive à l'héritage qu'on leur doit. Au troisième siècle, la présence et l'expansion du christianisme deviennent donc une affaire d'État.

Les persécutions du troisième siècle

La politique du gouvernement impérial romain, face aux difficultés créées par le refus d'une partie des groupes chrétiens de répondre à leurs obligations civiques, lorsque s'y mêle un élément religieux, utilise deux méthodes bien connues et qui se veulent complémentaires : soit l'intimidation (qu'on appelle vulgairement « le bâton ») soit la tentative d'intégration (qu'on appelle « la carotte »). Or il se mêle toujours un

élément religieux à la vie politique, puisque la fonction impériale évolue de plus en plus vers le droit divin. Les décisions impériales se disent inspirées par une trinité céleste : un « Dieu le père », en la personne de Jupiter, qui détient la « pensée » dont l'Empereur, en tant que souverain pontife (*pontifex maximus*) est le premier des servants, un « Dieu le fils », généralement Apollon, assesseur du dieu suprême, qui rend sa pensée intelligible (c'est l'équivalent du *logos* néo-platonicien) et un transmetteur du message (un génie ailé, ou Mercure en personne). On peut voir là une duplication du principe trinitaire chrétien dans le paganisme, à moins que ce ne soit l'inverse et que ce modèle, utilisé dès l'époque d'Auguste, ait servi à l'invention de la Trinité chrétienne³¹.

À partir du troisième siècle, les refus d'obéissance et les actes subversifs touchent l'armée, pilier fondamental du régime, et s'y multiplient. Un exemple nous est fourni par Tertullien, dans son *De Corona*. L'objet du discours est la couronne, une récompense honorifique que reçoit un soldat, auquel celui-ci doit répondre par un acte cultuel de reconnaissance à l'égard de l'Empereur. Un soldat chrétien vient de refuser la récompense pour n'avoir pas à rendre cet hommage. Tertullien explique et justifie cet acte du point de vue chrétien. L'écrit de Tertullien se répand parmi les soldats chrétiens. Ce refus de reconnaître le caractère divin du pouvoir est considéré par l'autorité militaire comme un refus d'obéissance, qui tombe sous le coup de la loi civile et du règlement de l'armée. La répression et l'épuration dans les rangs de l'armée deviennent affaire, sinon courante, au moins répétée.

Septime Sévère et la politique de répression

L'empereur Septime Sévère (193–211), le premier d'une nouvelle dynastie, est essentiellement un militaire, qui a franchi par l'armée tous les degrés du pouvoir. Né en Libye, il a fortement œuvré pour le développement de l'Afrique romaine et de ses villes de garnison (Leptis magna, Timgad, Djemila). Un tel chef ne peut évidemment admettre les écarts que propagent les textes théologiques dans les rangs des soldats chrétiens. L'armée doit être au service de l'Empire, et non subir les règles de conduite communautaristes d'une petite minorité religieuse qui veut imposer sa propre loi. Les coups tombent sur les récalcitrants et leurs apologistes, en même temps que se forge une tentative pour revigorer la religion romaine. La deuxième femme de l'Empereur le pousse à utiliser les services d'un écrivain grec, Philostrate, pour valoriser les actes et la vie d'un certain Apollonios de Tyane, censé faire concurrence au Christ révéralé par les Chrétiens.

Caracalla et sa volonté d'intégration civique

Le nouvel empereur, fils du précédent (212–217), qui ne passe pas pour un tendre (il a fait assassiner son frère) étend, par décret impérial, à tous les hommes libres de l'Empire le titre de « citoyen romain ». Les Chrétiens bénéficient de ce privilège. On sait combien saint Paul était fier de ce droit, alors peu répandu en Orient, et le fit valoir lors de son procès. En accordant la nationalité romaine, la conséquence est de mieux intégrer les sujets qui risquent de se tenir ou d'être à l'écart. La reconnaissance qui devrait

³¹ Sur la formation du concept théologique de Trinité divine, propre au christianisme, il faut tenir compte également de la théorie néo-platonicienne (en fait revue par l'hermétisme alexandrin) qui explique la création du monde par trois instances divines : le *Noûs* ou la Pensée, qui est première, le *Logos* (le Verbe du christianisme) ou la verbalisation de la pensée, et le *Demiourgos* (le Dmiurge), réalisateur du plan verbalisé de la Pensée initiale. Sur la question, voir notre article « Du *Logos* à l'*Opus* », à paraître dans les *Mélanges offerts à Gérard Peylet*, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux, 2016. La première occurrence de ce concept chrétien, sous la forme *Trias*, est contemporaine du règne de Marc-Aurèle.

s'ensuivre et leur fierté d'être des membres à part entière d'une grande puissance devraient affermir leur loyauté. L'Empereur établit une charte à l'usage de ces nouveaux citoyens romains pour s'assurer de leur fidélité. Caracalla avait été élevé, enfant, par une nourrice et un précepteur chrétien (Prosénès). Il connaît sans doute mieux qu'un autre les principes de conduite de cette religion, mais il n'a pas adhéré au christianisme. Il estime que son statut d'Empereur l'oblige à se tenir au-dessus des options confessionnelles. Il veut seulement faire reconnaître la souveraineté des lois de la *res publica* sur celles des multiples communautés religieuses qui mettraient en cause les pouvoirs de l'Empereur légitimés par la volonté des dieux. Le résultat ne fut pas probant.

Palinodies entre attraction et répression (217–252)

Après l'extinction de la dynastie des Sévères, à partir de 235, commence une période d'instabilité à la tête de l'Empire romain. Les empereurs sont des chefs de guerre, portés à l'Empire par leurs troupes. C'est pourquoi ils veillent avec un soin particulier aux menaces qui peuvent peser sur l'armée ou sur l'ordre public.

Ce fut le cas de Maximin (dit le Thrace, 235–238) qui sévit brutalement lorsqu'il y eut des cas de désobéissance militaire ou des émeutes populaires contre des groupes chrétiens, suscitant un désordre public. L'ensemble de ces actions répressives lui valut d'être considéré comme un des grands persécuteurs. Inversement l'Empereur Philippe (dit l'Arabe, 244–248), qu'Eusèbe de Césarée, historien chrétien, tient lui-même pour un Chrétien, pratique une politique de tolérance et de faveurs, tout en assumant loyalement son rôle de protecteur de toutes les religions et traditions de l'Empire, en particulier pour la célébration du millénaire de Rome en l'an 247. Divers gestes montrent qu'il regardait avec faveur la religion chrétienne. Au cours de son gouvernement, les Chrétiens jouirent d'une paix constante. Il agréa même la proposition d'Origène, un des théologiens les plus actifs du christianisme, de réfuter les allégations de Celse dans sa *Parole de vérité*. Ce fut fait en 248. Cette politique lui créa des opposants. Renversé, il fut remplacé par Decius (249–251), dont le nom est souvent francisé en Dèce. Celui-ci remit en place la politique de répression. Néanmoins cette politique fut d'une ampleur bien moindre que ce qu'en disent les auteurs chrétiens. Elle se résume dans l'exécution de quelques dizaines d'individus particulièrement récalcitrants. Il suffisait en effet de brûler de l'encens devant une statue de l'Empereur pour être disculpé. On a là un témoignage sur la modération de la plupart des Chrétiens qui savaient accepter des actes symboliques à valeur politique, sans y introduire le soupçon d'idolâtrie. Ceux-ci n'étaient pas pour autant tenus pour des renégats. L'intolérance à l'égard de cette attitude s'amplifia plus tard à mesure que s'intensifiait l'importance numérique des Chrétiens et leurs exigences. On qualifia plus tard ces compromis de compromissions, et ces chrétiens pragmatiques de « collaborateurs » avec le pouvoir, de « déchus » (*lapsi*) ce qui entraîne leur mise en quarantaine ou leur excommunication.

L'époque de Valérien, Gallien et Aurélien (251–285)

La période qui va de 250 à 285 se caractérise par une augmentation de l'instabilité à la tête de l'Empire, qui est un signe des tensions internes entre les armées. Quinze empereurs se succèdent en l'espace de trente-cinq ans, dont certains ne restent que quelques mois. Dans ces conditions, il est difficile d'avoir une ligne politique continue à l'égard du christianisme. On constate en effet les mêmes palinodies dans le traitement du problème. L'empereur Valérien (253–259) pratiqua une politique répressive, qui le

fit passer, dans la légende bâtie après coup, pour l'instigateur d'une « huitième persécution ». Les édits de 257–258 intensifient les sanctions par la confiscation des biens. C'est également sous ce règne que l'évêque de Carthage, Cyprien, fut condamné et exécuté. Valérien dut ensuite défendre les frontières orientales de l'Empire et fut fait prisonnier par les Perses. Son successeur, Gallien (259–268), bien connu à Bordeaux par l'édifice qui porte son nom, pratiqua une politique de paix intérieure et promulgua une sorte d'« édit de tolérance » à l'égard des groupes chrétiens. La « neuvième persécution », si l'on en croit l'épopée rédigée par les auteurs chrétiens sur le modèle des fléaux d'Égypte, eut lieu sous Aurélien (270–275). Il est difficile d'attribuer à Aurélien une action répressive précisément ciblée sur les Chrétiens. Cet empereur est surtout connu pour deux faits qui n'ont qu'un rapport biaisé avec les problèmes liés au christianisme. Le premier concerne l'annexion à l'Empire romain de l'État de Palmyre, une oasis syrienne, qui jouait un rôle commercial actif dans les échanges de produits venus d'Asie et la Romanité. Il s'agit là du résultat d'une entreprise strictement politique : la « reine de Palmyre » ambitionnait le titre d'Empereur pour son fils. Cette principauté en effet, dont le territoire conquis était gouverné par une femme, associée à l'un de ses fils, connue sous le nom de Zénobie, était un centre commercial très prospère d'échanges entre Orient et Occident. Le nom, hellénisé, de Zénobie, signifie « vie de Zeus ». Il semble dériver de Bath-Zabbai, qui désigne un nom araméen de clan, et confirme l'origine indigène de la famille royale. La reine avait recruté dans son gouvernement des Juifs (elle s'intéressait au monothéisme des Juifs) et quelques Chrétiens issus d'une population largement influencée par les formes diverses de la doctrine chrétienne encore mal établie. Les « options » théologiques, adoptées par les uns ou les autres, dénommées en grec *haïreseis*, donneront plus tard, lorsqu'une orthodoxie sera constituée, le mot d'« hérésie », l'« option » initiale devenant une « déviation ». On en était alors, dans le christianisme d'Orient, à l'époque des options, ce qui n'empêchait pas de franches hostilités engendrées par ces choix internes à la doctrine. Or Zénobie avait pris pour auxiliaires des Chrétiens qui réduisaient le rôle du Fils par rapport à Dieu le Père. On peut comprendre cette affinité pour une orientale, de culture néo-platonicienne (elle avait eu pour maître le philosophe Longin) qui tient à une conception hénothéiste, sinon monothéiste, et se trouve amenée à choisir des auxiliaires chrétiens. Elle choisit donc, parmi eux, les plus proches de sa propre opinion, comme Paul de Samosate. Les autres sont mécontents et dénoncent à l'Empereur la reine comme une menace à l'intégrité de l'Empire. Mais ce sont principalement les ambitions politiques de la reine pour son fils qui ont suscité la défiance de l'Empereur. Elle a pu passer pour une prétendante au gouvernement de l'Empire romain, comme l'ont été d'autres chefs de guerre orientaux. Aurélien profite de l'occasion qui lui est offerte pour attaquer Palmyre, faire prisonnière la reine qu'il transfère à Rome et annexer le territoire. Néanmoins l'attitude de ces Chrétiens qui se déchirent entre eux lui donne à réfléchir. Il voit dans ces déchirements, s'ils devaient prendre de l'ampleur, une menace pour l'unité de l'Empire et la conformation des esprits.

Ainsi se forge la deuxième de ses grandes réalisations. Il imagine de pouvoir réunir toutes les croyances qui se manifestent sur son territoire impérial diversifié en quelques propositions communes. Il généralise donc le culte d'une divinité unique répandue dans tout l'Empire, et particulièrement dans l'armée, à laquelle on pourrait joindre, selon les vœux de chacun, les divinités propres aux divers groupes. Ainsi se fonde officiellement le culte de *sol invictus*, un dieu qui se veut universel saisi à travers ses attributs de lumière, de fertilité et de renaissance, dont la célébration aurait lieu le

25 décembre. Cette initiative syncrétique connut un certain succès, notamment auprès des adeptes de Mithra, nombreux dans l'armée, mais pas auprès des Chrétiens, dont l'exclusivisme ne permettait aucun partage. La malveillance dont Aurélien fut l'objet de la part des Chrétiens, qui en ont fait un persécuteur, vient sans doute de ces initiatives qui se présentaient comme un moyen d'assurer la survie de l'Empire païen. Pour les Chrétiens, il ne s'agissait pas d'assurer la survie de l'empire, mais de le conquérir pour en faire un Empire chrétien. C'est ce que montre la suite des événements qui, après une dernière crispation et de nouvelles palinodies, aboutit à la mainmise totale de l'idéologie chrétienne sur l'appareil politique de l'Empire, à la fin du quatrième siècle.

La « grande persécution » dite de Dioclétien

En 284, accède au pouvoir suprême, après avoir éliminé un concurrent, un chef d'armée qui va s'imposer dans la durée, après la longue époque des empereurs précaires. Il s'agit d'un chef d'origine balkanique, portant le nom grec de Dioclès, né en 245, dans l'actuel Montenegro³² (32). Après avoir vaincu son rival Macrin, il se trouve seul à la tête de l'empire et prend le nom latin de Caius Aurelius Valerius Diocletianus, traduit en français par Dioclétien.

L'armée reste le pilier fondamental du régime. Elle impose et défait les empereurs. Or l'armée, composée de recrues venant d'Orient, comporte un nombre de plus en plus grand de Chrétiens. D'autres soldats ont souvent pour épouses des Chrétiennes, rencontrées au cours des campagnes orientales. Dioclétien a lui-même épousé une Chrétienne, Prisca, et leur fille Valeria est élevée dans la religion de sa mère³³. Une nouvelle fois, dans l'histoire de l'empire romain, une chrétienne se trouve élevée au trône impérial. La relation entre la partie chrétienne de l'armée et l'empereur est donc bonne, dans la mesure où les soldats chrétiens se tiennent tranquilles et accomplissent les missions qui leur sont confiées. Lorsqu'ils les refusent, l'acte de refus est considéré comme désobéissance professionnelle et civique, dans laquelle n'intervient pas le choix religieux en tant que tel. Il apparaît néanmoins par contre-coup lorsque les soldats mettent en avant leurs principes religieux pour désobéir.

Dioclétien eut cependant à sévir en 297 contre une autre religion orientale, le manichéisme, qui s'était développé, à partir de l'empire perse, notamment à Alexandrie d'Égypte. Le dualisme divin de cette religion portait atteinte, dans son esprit, à l'hénothéisme³⁴ païen qui justifiait la nature monarchique du pouvoir impérial, selon

³² Nos informations sur la personnalité et le règne de Dioclétien sont principalement empruntées à Stephen Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, Great Britain, Basford (Chrysalis Books), 1985 ; traduction française : *Dioclétien, le renouveau de Rome*, France, Infolio Editions, 2006.

³³ Notons que ces deux femmes chrétiennes seront exécutées ultérieurement par Licinius, pour des raisons plus politiques que religieuses. Si elles ne furent pas déclarées martyres, leur histoire tragique semble avoir inspiré ultérieurement les hagiographies des saintes chrétiennes, notamment de sainte Valérie.

³⁴ On appelle « hénothéisme » une religion qui institue un dieu principal, mais non unique. C'était depuis longtemps le cas dans la mythologie gréco-latine, où Jupiter avait pris cette place. L'universalisation de *sol invictus* fit que Jupiter (ou éventuellement son fils Apollon) hérita des attributs du nouveau dieu. Ce dieu principal ne porte parfois pas de nom, comme dans les *Métamorphoses* d'Ovide, où il est question d'une divinité non nommée qui a créé l'homme ou il se résorbe dans une force transcendante, le *fatum*, supérieur aux dieux de l'Olympe qui exécutent ses décisions, comme il apparaît par exemple dans l'*Énéide*. Le manichéisme procède de la restauration de l'ancienne religion de la Perse au temps des Achéménides, le zoroastrisme. La dynastie des Sassanides, qui s'installe en Perse au troisième siècle, la remet en place. Elle prend alors le nom de mazdéisme et garde l'idée d'un dualisme divin. Mani, né dans une famille chrétienne où l'on cultivait la vie en commun (peut-être l'elkasaïsme) proposait une variante qui mettait en avant la vie intérieure en introjetant en chaque individu les principes du bien et du mal.

une formule qui établissait une analogie entre l'organisation politique terrestre et l'organisation du gouvernement des dieux dans le ciel. Cette religion nouvelle venait également de Perse, le grand empire en cours de rénovation sous le règne des Sassanides qui constituait la menace la plus forte contre l'Empire romain du côté des frontières orientales.

En prenant, dans son identité latine, les noms d'Aurelius et de Valerius, il signifiait qu'il se plaçait dans la continuité politique des empereurs Valérien et Aurélien qui l'avaient précédé. Il se devait de fortifier l'unité des consciences (ce qu'on appelle l'« ordre symbolique » d'une société). C'est ce qu'il fit : il renforça les rituels liés au dominat, en soulignant le caractère sacré de la fonction impériale par une étiquette de cour. Il plaça dans la trinité céleste Héraklès-Hercule, plus proche de l'esprit militaire qu'Apollon, en tant que dieu, fils du Dieu suprême. Il renforça le culte de sol *invictus* instauré par Aurélien. La partie païenne de l'armée était satisfaite. On ne connaît pas de faits de désobéissance venus des soldats chrétiens. Dioclétien avait promis de ne pas appliquer la peine de mort, pour des questions de croyances religieuses, lorsqu'elles n'avaient pas d'implications sur l'ordre public.

Par contre, sur le plan administratif, Dioclétien pratique une politique de décentralisation du pouvoir. Il trouve que l'Empire est devenu une machine trop lourde, aux régions trop différenciées, pour pouvoir être administrée par une seule tête en un seul lieu. Après avoir établi une diarchie en s'adjoignant un de ses compagnons de campagne, Maximien, il opte pour une tétrarchie. L'Empire est réparti en deux secteurs, Orient et Occident. Chaque secteur comprend un « Auguste » et un « César », qui commandent chacun un ensemble de provinces administratives appelés « vicariats » tout en restant dans une collaboration constante. La succession est assurée par le glissement du rôle de César à celui d'Auguste, et par le choix de nouveaux Césars choisis uniquement au mérite. La fonction d'Auguste est limitée à vingt ans.

Ces principes de gouvernement, en soi assez séduisants et cohérents, vont se heurter à deux obstacles : le premier, c'est qu'il met à l'écart le principe de dévolution dynastique. Les fils des Augustes, lorsqu'ils ont acquis une notoriété et une popularité auprès des troupes, supportent mal de n'avoir pas priorité et vont le faire savoir par des actes tenant clairement de l'usurpation de pouvoir. Le deuxième obstacle vient de ce que la décentralisation, en autonomisant partiellement les provinces, crée des écarts de plus en plus massifs, dans l'économie. On constate une disparité de plus en plus marquée, selon les régions, dans les prix des denrées et dans la valeur de la monnaie. Il en est de même dans les variations de mentalité, d'une région à l'autre, selon les antécédents historiques et culturels. Or les provinces d'Orient sont de plus en plus investies par les religions issues de l'Asie. Parmi elles, le christianisme est en pleine progression. Le prosélytisme des civils atteint les soldats. Les nouvelles recrues sont choisies parmi leurs coreligionnaires au sein de leur propre religion. Lorsque le nombre de Chrétiens l'emporte dans une petite unité, décurie ou centurie, ils demandent d'être commandés par un officier de même religion. En cas de refus du choix ou d'attentisme, les soldats refusent de servir. De véritables grèves, préméditées et organisées, sont décrétées, lorsque le choix des officiers ne correspond pas à leurs vœux.

Ces phénomènes ne sont pas encore très marqués au début de la tétrarchie. Dioclétien s'était installé à Nicomédie (sur la côte d'Asie mineure, un peu au nord de Byzance, ville grecque située sur la côte européenne, que choisira pour siège du pouvoir un peu plus tard Constantin). Il avait pris pour César un chef éprouvé et ambitieux, Galère. Pour l'Occident, l'Auguste était Maximien, qui avait pour César un autre

général, Constance, passé à la postérité avec son surnom de Chlore (« le vert », sans doute à cause de son teint olivâtre). Constance Chlore vivait en concubinage avec une Chrétienne, rencontrée dans ses campagnes en Asie mineure, connue sous le nom grec d'Hélène. Tout allait bien au début. Mais quand l'échéance des vingt années prévues pour la démission des deux Augustes se rapprocha, les ambitions jusqu'ici tenues en réserve se déclarèrent. En 305, Dioclétien quitte le pouvoir et demande à Maximien d'en faire autant. Celui-ci rechigne, mais s'exécute. Les nouveaux gouvernants sont, en Orient, Galère qui s'adjoint Maximin Daïa comme César, et en Occident, Constance Chlore, qui s'adjoint un César nommé Sévère. Deux prétendants au pouvoir, qui espéraient bien l'obtenir, sont mécontents : il s'agit de Maxence, fils de Maximien, et de Constantin, fils de Constance Chlore et d'Hélène. Tous les deux, le moment venu, se comporteront en usurpateurs, pour prendre le pouvoir à la tête de leur armée.

Pendant ce temps, les armées d'Orient se christianisent de plus en plus vite et les tentatives pour étendre l'influence chrétienne dans la troupe se manifestent par des actions subversives, souvent menées avec l'appui des autorités religieuses, car les fidèles de la nouvelle religion se sont organisés en Églises très hiérarchisées, avec à leur tête des évêques (*episcopoi*), des prêtres (*presbyteroi*) et des diacres (*diakonoï*). Dioclétien, beaucoup trop occupé par les affaires de rivalités, les menaces aux frontières et les écarts créés par la décentralisation, ne dit rien. C'est le César d'Orient, Galère, qui en 303, prend l'initiative d'arrêter la progression des Chrétiens dans les armées orientales. En Occident, il ne se passe rien dans les armées, pour la raison que les soldats, recrutés parmi les Gaulois, les Bretons, les Ibères et quelques peuplades germaniques, tous Païens, romanisés ou non, ne sont pas atteints par l'influence du christianisme. Galère ne nomme désormais que des officiers fidèles à la religion de l'Empire, ce qui augmente le refus d'obéir. Il pose la question de l'épuration de l'armée, en trace un tableau dramatique et obtient, à force d'insistance sur ce problème de l'armée, qui lui paraît commander tous les autres, l'adhésion à sa politique des trois autres tétrarques. Il est possible que Galère visât aussi l'entourage de Dioclétien, avec ses deux Chrétiens très proches et trois dignitaires (les chambellans) qui les avaient rejoints. Dioclétien comprend la suspicion qui pèse sur lui. En outre, un nouvel ouvrage, élaboré par un philosophe néo-platonicien réputé, Porphyre³⁵ (35) qui est un catalogue critique des croyances et des manières de vivre propres aux Chrétiens, se répand dans les milieux païens lettrés. Dioclétien demande à sa femme et à sa fille, pour éviter tout soupçon à leur égard, de brûler en public de l'encens devant les statues des dieux protecteurs et il écarte les Chrétiens reconnus de son proche entourage. Les quatre tétrarques lancent donc en 303 une offensive antichrétienne générale. En fait seule la partie orientale de l'Empire est concernée, car le christianisme, qui a fait quelques percées en Italie et dans la vallée du Rhône, reste en Occident un phénomène marginal. La répression, menée par Galère, très fortement hostile au christianisme, est terrible, car les Chrétiens ne se laissent pas faire. A Nicomédie, des émeutes éclatent. Un Chrétien déchire ostensiblement en public le texte du décret. Le Palais impérial est incendié.

³⁵ L'ouvrage s'intitule *Contre les Chrétiens (Kata Christianôn)*. Il a été élaboré par son auteur à partir des années 270. L'auteur, Porphyre, un philosophe né à Tyr, vers 230, était connu. Il avait été l'élève de Plotin, dont il avait publié les *Ennéades*, et était l'auteur d'ouvrages strictement philosophiques. L'ouvrage, très documenté, était une somme de griefs accumulés contre le christianisme. Interdit, puis détruit sur l'ordre des empereurs chrétiens, il ne reste de lui que des fragments et les citations ou jugements produits par ses adversaires chrétiens avant sa disparition. En revanche le nom de Porphyre reste connu pendant tout le Moyen Âge chrétien, en raison de ses études sur Aristote qui, elles, ne furent pas détruites.

Certains disent que l'incendie s'était déclaré à l'instigation de Galère, qui pratiquait la politique du pire pour justifier l'intensité de la répression et peut-être pour accéder plus vite au titre d'Auguste en rendant impopulaire l'attitude de modération tenue jusqu'ici par Dioclétien. C'est possible, d'autant que cela ressemble à ce qui s'était passé sous Néron, lors de l'incendie de Rome.

En 305, Dioclétien, après vingt ans de règne, et conformément à la règle de limitation dans le temps de la fonction, quitte le pouvoir, et demande à Maximien d'en faire autant. Galère devient Auguste d'Orient, et a pour César un autre extrémiste antichrétien, Maximin Daia. La répression continue avec fureur et des atrocités sans nombre. En Occident Constance Chlore devient Auguste d'Occident et a pour César un collaborateur du nom de Sévère. Constance Chlore meurt en 306. Le César Sévère devient Auguste. Sévère est assassiné. Il n'y a plus personne à la tête de l'Empire d'Occident. Le fils de Maximien, Maxence, est très irrité de n'avoir pas reçu la charge de Sévère, lorsqu'on le lui avait préféré comme César. Maxence veut réaliser son ambition. Il rappelle son père Maximien aux affaires et entame une marche sur Rome en 307, en s'efforçant d'entraîner son père dans ce coup d'état. Galère, craignant les ambitions de Maxence, fait aussitôt remplacer Sévère par un homme à lui, Licinius, qui s'installe dans les Balkans. Constance Chlore était, lorsqu'il mourut, à York, dans la Bretagne romanisée (*Britania*, qu'on appelle aujourd'hui la Grande-Bretagne). Le fils qu'il avait eu d'Hélène, Constantin, retenu à Nicomédie, où l'on craignait son ambition, s'échappe, rejoint York, se fait nommer Auguste par les troupes de son père et place sous son commandement les provinces occidentales qui recouvrent la Bretagne, la Gaule et l'Espagne. Il s'apprête alors à marcher sur Rome pour en finir avec Maxence, qui occupait la ville.

Maxence, à Rome, s'était assuré de la fidélité de son armée, composée pour une grande partie de Chrétiens, qu'il avait recrutés en accordant à tous la liberté de culte, dès 307, par le premier édit de tolérance viable, légitimé en 311, lorsque Galère, en Orient, adopte la même attitude. L'édit de Maxence est en fait assez théorique, puisqu'en Occident le problème n'avait rien d'urgent ni d'important. Il met fin à toute tentative de retour de répression en Occident. Dans l'armée de Constantin, les Chrétiens sont peu nombreux, mais très actifs. Constantin est lui-même un croyant païen très ardent, qui avait déjà eu des visions dans les campagnes antérieures, notamment dans un sanctuaire dédié à Apollon (ou à Mars) dans les Vosges. La même vision revient avant la confrontation avec Maxence. Il voit dans le ciel l'équivalent d'un P grec, qui représente la crosse dont est doté l'empereur, chef des flamines de Jupiter et gardien en tant que « souverain pontife » de la paix religieuse dans l'Empire, suivi de trois X, qui signifient trente. La vision est interprétée comme une prophétie : « tu seras empereur pendant trente ans ». Après qu'il eut gagné la bataille contre Maxence, au pont Milvius, près de Rome, ses soldats chrétiens lui expliquèrent qu'en fait il avait vu les deux premières lettres X et P de XRISTOS, le nom du Christ. Les auteurs chrétiens disent que ce fut le point de départ de sa conversion au christianisme. C'est possible. En tout cas, Constantin, devenu empereur, se comporta en protecteur de toutes les religions de l'empire, comme il était de son devoir. En 313, peu de temps après Licinius, l'édit de Milan entérine la reconnaissance du christianisme comme religion licite, parmi les autres, dans l'Empire. On peut donc dire qu'en 313 prend fin la période des persécutions à l'égard des Chrétiens.

Le règne de Constantin ne fit pas de l'Empire romain un État chrétien, contrairement à ce qui est dit généralement. La religion officielle romaine fut maintenue par

l'Empereur, qui se fit le protecteur et le garant de la sécurité de toutes les religions. Il est vrai que l'Empereur accorda beaucoup de faveurs aux Chrétiens, en répondant en particulier aux sollicitations de sa mère. Mais la religion chrétienne n'était pas religion d'État. Constantin, devenu chrétien, fut baptisé la veille de sa mort, par un prêtre chrétien, de confession « arienne ». A la mort de Constantin, ses fils massacrèrent leurs demi-frères et leurs collatéraux, toute la famille issue du mariage de Constance Chlore avec son épouse légitime, l'impératrice Theodora, fille de Maximien, par crainte de revendications de leur part, qui se fonderaient sur la légitimité dynastique. Plus tard, Constance II, fils de Constantin, le dernier vivant après la mort de ses deux frères, voulut imposer le christianisme arien à tous. Il n'y parvint pas. Son successeur, l'empereur Julien (longtemps appelé de manière abusive par les Chrétiens « l'Apostat »), qui avait huit ans lors du massacre de sa famille perpétré par Constance II et ses frères, avait échappé aux bourreaux. Devenu empereur après la mort de Constance II, il rétablit la liberté de culte et le pluralisme religieux, tout en favorisant, mais de manière maladroite et anachronique, la religion romaine traditionnelle. Julien avait énormément de griefs contre le christianisme : toute sa famille massacrée, baptisé de force, élevé de force dans un christianisme qu'il a constamment refusé, il est difficile aujourd'hui de voir dans un tel cas, où la liberté de conscience est foulée aux pieds, une « apostasie ». Il n'en était pas ainsi jusqu'à il y a peu (jusqu'en 1965, pour le catholicisme, où la « liberté de conscience » et la « déclaration des droits de l'homme de 1948 » ont été reconnus comme licites par le concile de Vatican II). Néanmoins, malgré son mépris de philosophe admirateur de la culture grecque pour cette religion, il ne procéda à aucune persécution, comme le demandait son statut de « souverain pontife » protecteur de toutes les religions de l'Empire. L'idée qu'il se faisait de sa fonction politique ne l'y autorisait pas. L'empire romain ne devint chrétien qu'en 380, lorsque l'Empereur Théodose, fortement influencé par les autorités religieuses, le déclara religion unique et obligatoire pour tous les sujets de l'Empire. En 392, les autres religions furent assimilées à des cultes sataniques et poursuivies en tant que telles. C'est à partir de cette date qu'on peut parler véritablement d'Empire chrétien³⁶.

Au royaume des aveugles...

À l'issue de ces quatre siècles de confrontations, de plus en plus importantes, il reste à établir un bilan et à poser quelques questions.

D'abord le bilan. Le terme de « persécutions religieuses », appliqué aux fidèles des premiers groupes (mot que traduit le vocable grec d'*ecclesiai*) de Chrétiens, sous l'Empire romain, n'est pas exactement approprié à la réalité historique.

La « persécution » suppose un harcèlement délibéré et continu. Elle laisserait penser que les Chrétiens sont les ennemis les plus dangereux de l'Empire au cours de ces trois ou quatre siècles, poursuivis de manière permanente et obsessionnelle. C'est faux. Au premier siècle, il n'y a pas de problèmes causés par les Chrétiens, largement inconnus. Au deuxième siècle, ils commencent à être connus, mais à travers des rumeurs malveillantes qui faussent la réalité. C'est une secte venue d'Orient, aux croyances extravagantes et qui se livrent entre eux à des actes répréhensibles. C'est

---

³⁶ Nos informations concernant l'histoire du quatrième siècle ont été fournies, pour la plupart, par Marcel Simon, *La Civilisation de l'Antiquité et le Christianisme*, Paris, Arthaud, 1972, coll. « Les Grandes civilisations ».

seulement vers la fin du deuxième siècle que les Chrétiens commencent à faire problème et à devenir un souci d'État. Au troisième siècle, les institutions et les corps de l'État sont partiellement investis. La promotion des Chrétiens dans l'armée et l'administration est perçue comme un travail de sape, qui devient dangereux pour la survie de l'État et de la civilisation séculaire qui a fait de Rome une grande puissance. Les Romains, par l'intermédiaire des institutions ou sous prétexte des soulèvements populaires, réagissent de manière répressive et brutale. Ces réactions se veulent des coups d'arrêts intermittents, mais de plus en plus violents, jusqu'au dernier, dans les années 303–311, qui s'avère être un échec. La reconnaissance du fait chrétien scelle cette impuissance.

La religion n'est généralement pas poursuivie pour elle-même (sauf en quelques cas où la rumeur sur les Chrétiens est plus forte que la réalité, et entraîne des réactions inconsidérées). Ce sont ses effets sur la vie sociale qui sont condamnés, notamment lorsque la loi de la communauté religieuse entre en conflit avec la loi civile, celle de la *res publica* romaine.

Si, lorsque les Chrétiens ont enfin abouti à la conquête du pouvoir politique, il y a eu des déformations de faits, c'est parce que le christianisme a intégré le fait d'histoire dans une vision théologique de lutte entre les principes du Bien et du Mal. Ils se présentent en serviteurs de Dieu, qui est le Bien suprême, contre un monstre satanique qui, après avoir utilisé tous ses pouvoirs maléfiques, finit en vaincu. Diabolisation de l'ennemi, survictimisation des victimes : la stratégie intellectuelle est facilement décelable. On passe ainsi du réel à l'imaginaire, et de l'objectif à l'affectif. Il reste à rationaliser l'imaginaire. C'est le rôle de la doctrine : l'histoire obéit à un dessein intelligent, qui est la volonté de Dieu appelée Providence. Les chemins de la victoire ultime passent par des épreuves initiatiques sanglantes où les martyrs perdent la vie, mais font rayonner leur foi qui les amène au triomphe. Après la rationalisation vient la preuve par les faits : c'est la victoire finale qui l'apporte et prouve qu'il en est bien ainsi dans les faits.

C'est là le point de vue des vainqueurs. Pour voir objectivement les données du problème, il faudrait tenir compte en égale part du point de vue des vaincus. La tâche est difficile, puisque tous les documents compromettants pour les Chrétiens, ont été détruits par les vainqueurs. On ne possède plus que des bribes des écrits sur ce problème de Celse, de Fronton, de Porphyre, de Julien. Néanmoins on peut comprendre, de manière assez claire, que le christianisme, en refusant de vénérer les dieux de la cité et le caractère sacré de la fonction impériale, en préférant les réunions de fidèles réduites aux coreligionnaires aux repas en commun et aux fêtes nationales, se placent d'eux-mêmes en position d'ennemis de la société et de l'État. Leur progression constante, au cours des siècles, est pensée par leurs adversaires comme le résultat d'un travail de sape des valeurs traditionnelles de Rome et un refus de participer à l'histoire pourtant glorieuse de la puissance romaine. Les rumeurs infamantes sur les Chrétiens vont de pair avec la crainte qu'ils soulèvent du travail destructeur qu'ils mènent contre les traditions séculaires de Rome. Leurs méthodes de sape interne, par l'« entrisme » ou investissement sournois des places fortes de l'État, notamment par les épouses et conseillers chrétiens, est dénoncé et réprimé avec une vigueur d'autant plus outrée que l'imaginaire (la peur d'une menace d'anéantissement de la civilisation) l'emporte sur la perception objective des faits (les Chrétiens n'ont pas eu la puissance qui leur est prêtée). Dans ces conditions, les diverses « persécutions » apparaissent comme la pratique de coups d'arrêts, lorsque l'influence, notamment dans l'armée, est perçue comme insupportable.

Il n'empêche que le christianisme, malgré cette mobilisation contre lui, a fini par gagner. Comment expliquer cette victoire ? Ce qui reste à expliquer est la faveur dont jouit la nouvelle mythologie et la morale instaurées par le christianisme, que n'ont pas compris les Païens, même pas leurs plus perspicaces lettrés. Ils n'ont pas compris que le christianisme instaurait une sacralisation de l'humanité dans son aspect universel. Il doit y avoir un respect de la nature et de la condition humaines, qui sont le produit d'une institution divine. L'idée que Dieu s'est fait homme implique que l'homme mérite un autre statut que celui de chose. Ce statut est celui de la « personne » humaine. On n'a plus le droit d'humilier, de priver de liberté, de massacrer ces créatures de Dieu que sont les hommes créés à son image. Un humanisme fondé sur une base religieuse s'est forgé, que n'avait pas jusqu'ici compris la mentalité païenne: la valeur de l'homme réside dans son existence, « je vaudrais par le fait que je vis ». Ils n'ont pas compris non plus la force de la solidarité exprimée par ces deux formules : « aimez-vous les uns les autres », « aidez-vous les uns les autres ». Faire de l'amour la base d'une relation généralisée les dépasse, comme les dépassent aussi les propositions paradoxales, qui font des derniers les premiers, qui exaltent la valeur des laissés pour compte d'une société de castes. C'est cette force spirituelle aux retombées sociales et civilisationnelles positives qui n'a pas été comprise. C'est cette incompréhension qui explique leur résistance. Elle a pourtant été comprise par un nombre de plus en plus large : c'est ce qui explique sa réussite. Il est évident que la qualité spirituelle et morale du christianisme l'emportait sur celles des Païens, forts seulement de leur loyauté à l'égard du passé. Face aux passésistes le christianisme représente un état futur de l'humanité. On a toujours raison, quand on travaille en faveur de l'avenir.

Si le paganisme peut être perçu comme le royaume des aveugles, on dit qu'au royaume des aveugles, ce sont les borgnes qui sont rois. Le christianisme, installé au pouvoir, a eu un œil ouvert et l'autre désespérément fermé. L'œil ouvert, c'est celui qui a permis, à travers les Églises, de faire passer le message évangélique, avec ses piliers de sagesse et d'amour, qu'ont soutenus et illustrés tous les saints et les oubliés de la cause, et qui soutiennent toujours l'édifice. L'œil fermé, c'est de ne pas avoir vu que la conquête du pouvoir politique et sa complicité ou son assimilation avec le pouvoir temporel allait détruire toutes les vertus qu'il transportait. Arrogance de la victoire, goût des honneurs et de la représentation, intolérance à l'égard de tout ce qui est différent ou étranger, utilisation de la force pour contraindre les consciences, défense inconsidérée des acquis, voilà ce qu'on va trouver dans l'histoire à demi réussie, à demi ratée, de l'accession du christianisme au pouvoir. Très tôt les persécutions vont recommencer, mais cette fois-ci c'est l'institution ecclésiastique chrétienne qui persécute tout ce qui n'est pas de son parti : les derniers Païens, les Juifs, les « hérétiques », tous ceux qui introduisent une différence dans la norme. Le long martyrologue des victimes ne fait que commencer. Et pourtant, l'autre œil, celui qui est resté ouvert, est dans la tombe et regarde Caïn qui, les yeux fermés, pendant des siècles, a maltraité ses frères humains.

BETWEEN MYTH AND HISTORY, THE REVISED HISTORY OF THE "TEN FLEAUX".
THE CHRISTIANS' "PERSECUTION" IN THE FIRST CENTURIES
OF THE ROMAN EMPIRE
(Summary)

Keywords: history of Antiquity, Roman empire, persecutions of Christians, paganism, critique.

The persecutions of the pagan Roman state against the Christians were real and atrocious until the advent of a Christian Empire at the end of the fourth century. The brutality of the Romans manifested itself with regard to all the enemies of the State or its institutions, and the sadism of the circus shows nourished evident perversions.

Nevertheless, these persecutions were intermittent, between long periods of peace or indifference. They were motivated by military, political or social reasons, and not by a principle of religious intolerance, which was far from the spirit of the Romans. They were far less deadly than it was said. They apparently caused a hundred thousand victims at most, spread over more than three centuries, and never took on a genocidal character. This is nothing in comparison with the massacres of the modern period.

Once the political victory gained – despite the hard work and struggle – the Christians amplified the importance and the spectacular character of the persecutions in order to support a doctrine which associated the necessity of sacrifice with the advent of a triumph (as the Passion of Christ is necessary to his Resurrection or as the plagues of Egypt are essential to the liberation of Israel). They provide a demonstration of the inevitable and providential course of history led from above by the hand of God, who wants to make his Church triumph and legitimate the power it has acquired by the price of shed blood.

This is the point of view of the victors. Can we try to understand what motivated the vanquished? The Romans, proud of their history and culture, were not afraid, especially at the end, of the destruction of their civilization, by the sly investment of a foreign religion, coming from the East and carrying off values external to their centuries-old traditions? The defence strategies used are at the same time the affirmation of an identity of civilization of which they assume the pride. Their mistake is to have forgotten that everything is mortal, including civilizations.

ȘTEFAN PETRESCU*

GRECII DIN ROMÂNIA: ÎNSEMNĂRILE DE CĂLĂTORIE ALE UNUI JURNALIST ATENIAN LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Între 1892 și 1898, ziaristul ateniian Gheorghios P. Paraskevopoulos [Γεώργιος Π. Παρασκευόπουλος] călătorea prin provinciile regatului elen și în țările limitrofe, din Egipt și Palestina până în Rusia și Balcani.

Relatările lui de călătorie prin țară și prin comunitățile grecești de peste hotare au fost publicate în cotidienele la care lucra, sub formă de reportaje. Aceste însemnări au fost adunate ulterior și publicate în două volume. În 1895, a apărut volumul *Călătorii în Grecia* [Ταξείδια ανά την Ελλάδα], reeditat în 2002 (editura Pelasgos). În 1898, Paraskevopoulos a publicat cartea *Marea Grecie, în Rusia, România, Bulgaria, Serbia, Muntenegru, Turcia, Samos, Creta, Cipru, Egipt și Palestina* [Η Μεγάλη Ελλάς ανά την Ρωσσία, Ρουμανίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μαυροβούνιον, Τουρκίαν, Σάμον, Κρήτην, Κύπρον, Αίγυπτον καί Παλαιστίνην]. Edițiile anastatice din 1998 și 2004, publicate de Ekati și respectiv Pelasgos, au readus la lumină un jurnalist ignorat până atunci. Totuși, niciun cercetător nu a scris încă o biografie a acestui ziarist și călător balcanic al sfârșitului de secol al XIX-lea. Numele lui nu se regăsește în enciclopedia presei grecești, editată recent în mai multe volume¹. Acest ziarist abia dacă este menționat în studiul voluminos al profesorului Vasilis Gounaris, *Balcanii grecilor*, care analizează publicistica din Regat². În opinia istoricului Richard Clogg și nu numai a acestuia, *Marea Grecie* este un manifest politic, care pledează pentru strângerea legăturilor dintre centrul național, ținuturile aflate sub stăpânirea otomanilor și diaspora din spațiul Europei de Est, Sud-Est și în cel Mediteranean³. *Marea Grecie* conturează geografia politică și culturală a irendentismului național de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

---

* Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, București.

¹ Λουκία Δρούλια și Ιούλια Κουτσοπανάγου (coord.), *Εγκυκλοπαιδεία του ελληνικού τύπου 1784–1996* [Enciclopedia presei grecești 1784–1996], vol. I–IV, Atena, EIE/INE, 2008.

² Βασίλης Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* [Balcanii grecilor. De la Iluminism la Primul Război Mondial], Salonic, Epikentro, 2007, p. 193–195, 381–382.

³ Richard Clogg, *Η ελληνική διασπορά: το ιστορικό πλαίσιο* [Diaspora greacă: cadrul istoric], în idem (coord.), *Η ελληνική διασπορά στον 20° αιώνα* [Diaspora greacă în secolul al XX-lea], Atena, Ellinika Grammata, p. 36–37 (traducere a ediției în limba engleză *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, UK, Palgrave Macmillan, 1999).

Despre viața și cariera lui G. P. Paraskevopoulos

Informații despre viața și activitatea jurnalistului ne oferă *Memoriile* sale, publicate în 1932, în ultimul an de guvernare al lui Elefterios Venizelos, cu scopul de a clarifica poziția sa antivenizelistă și regalistă⁴.

Paraskevopoulos provenea dintr-o familie de funcționari, de origine arvaniți (albanezi) din Kranidi, o mică localitate în Peloponez. În 1882, părinții l-au trimis pe absolventul claselor primare la gimnaziul din Pireu. După încheierea ciclului secundar, junele s-a înscris la Facultatea de Drept a Universității din Atena. Nu știm dacă și-a luat licența în științe juridice. Tânărul era mai degrabă dornic de a se rostui. În memoriile sale, Paraskevopoulos relatează despre prima întâlnire, din 1884, cu Vlasios Gavriilidis, director al ziarului „Acropolis” și „părinte” al jurnalismului grecesc. La momentul acela, visul lui nu era să devină ziarist, ci negustor, adică să obțină un post de funcționar la o casă comercială din Europa, de preferat, la Triest. „Interviul de angajare” suscită interes. Gavriilidis îl întreabă: „Câte limbi străine știi?” [Ποιες γλώσσες γνωρίζεις?], iar băiatul răspunde cu nonșalanță: „Știu, [...] exceptând limba greacă, albaneza” [Γνωρίζω, του λέω, πλην της ελληνικής, και τα αρβανίτικα]. Gavriilidis a izbucnit surprins: „[...] ha, ha, ha, copile, socotești albaneza limbă? Această limbă nu îți folosește la nimic. Vezi, învață mai întâi cel puțin două limbi străine și contabilitate, pentru a putea ține registre, și apoi vino la mine, dragul meu skipetar, pentru a discuta din nou?” [Τα αρβανίτικα; Χα, χα, χα... και την παίρνεις για γλώσσα την αρβανίτικην, παιδί μου?... αλλ' αυτή η γλώσσα δεν σου χρησιμεύσει εις τίποτε... στάσου να μάθης δυο τουλάχιστον ξένες γλώσσες και λογιστικά για να κρατήσεις βιβλία, και έλα τότε Σκυπετάρη μου να τα ξαναπούμε]. În 1932, când scrie aceste rânduri, la vârsta de 60 de ani, Paraskevopoulos observă cu mândrie că la vremea aceea reputatul jurnalist de la care învățase meserie nu intuise faptul că albanezii vor avea cândva propriul regat și își vor face un rost ca națiune în Balcani⁵. Paraskevopoulos, mândru de originea lui, s-a folosit adesea în presă de pseudonimul „Alvanos” [Αλβανός].

Pe la 1888, Paraskevopoulos a fost angajat la redacția ziarului „Acropolis”, la recomandarea unei rude, tatăl lui Spyros Merkouris, viitorul primar al Atenei⁶. „Acropolis” era un ziar popular, similar cu „Universul” din România ultimului deceniu al veacului al XIX-lea. Acest cotidian a introdus noi genuri jurnalistice, precum reportajul și corespondențele trimișilor particulari în diferite locuri din țară și străinătate. Ziarul era accesibil publicului larg, mai ales că folosea o limbă mai apropiată de forma vorbită⁷. Polemica dintre adepții limbii vorbite (*dimotiki*) și cei ai limbii oficiale (*katharevousa*) era foarte aprigă la vremea aceea.

„Acropolis” trimitea regulat corespondenți de presă în capitalele balcanice și nu numai. Unul dintre aceștia, Nicolaos Spandonis, a călătorit de mai multe ori la Sofia, Belgrad și București în primii ani ai ultimului deceniu al secolului al XIX-lea.

Directorul ziarului, Gavriilidis, „părintele” jurnalismului grec, un apropiat al prim-ministrului Harilaos Tricupis, a militat pentru cultivarea legăturilor dintre diasporă

⁴ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη, αναμνήσεις μιας πενήκονταετίας* [Raze și nori, amintirile a cinci decenii], Atena, Pirsos, 1932.

⁵ *Ibidem*, p. 107.

⁶ *Ibidem*, p. 107.

⁷ A. Jones, *Powers of the Press Newspapers Power and the Public in Nineteenth-Century England*, Olderslot, 1996; K. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, vol. II, Atena, 1959, p. 67, 69; Νάση Μπάλλα, *Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες τον 19^ο αιώνα* [Evoluția știrilor de presă în secolul al XIX-lea], în Λουκία Δρούλια (coord.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις* [Presă greacă de la 1784 și până astăzi. Abordări istorice și teoretice], Atena, EIE/INE, 2005, p. 63–70.

și regatul elen, venind în întâmpinarea guvernului, care iniția măsuri economice de stimulare a transferului de capital al grecilor din Imperiul Otoman și diasporă către Grecia⁸. În acest context, Gavriilidis i-a propus lui Paraskevopoulos să întreprindă un turneu în comunitățile grecești din străinătate. Gavriilidis l-a chemat în birou și i-a spus: „Începe cu Egiptul grecesc” [άρχισε από την ελληνικωτάτην Αίγυπτον]⁹. Prin această călătorie și multe altele care au urmat, Paraskevopoulos a trecut dincolo de ținuturile otomane, ținta aspirațiilor expansioniste ale regatului grec. Scopul lui nu era de a formula revendicări de natură politică, ci de a inocula conaționalilor săi sentimentul apartenenței la un spațiu care-i unea prin tradiție și cultură. Astfel, tânărul jurnalist și-a descoperit una din marile lui pasiuni: călătoriile. În memorii, Paraskevopoulos mărturisește: „[...] am fost pasionat de călătorii” [Ἡμουν μανιώδης φίλος τῶν ταξιδιῶν ἀνέκαθεν]¹⁰.

În anii ce au urmat, Paraskevopoulos a ajuns redactor la „Asty”¹¹, ziarul „aristocrației”, al „lumii bune”, al elementelor tradiționaliste, care milita pentru Harilaos Trikoupis, iar mai apoi pentru Gheorghios Theotokis¹². În calitate de redactor la „Asty”, Paraskevopoulos a fost în Creta și în Epir, pentru a relata despre conflictul greco-turc din 1897¹³. Succesul în presă i-a deschis lui Paraskevopoulos apetitul pentru politică. A și fost ales de mai multe ori deputat și consilier municipal al Atenei¹⁴, fără ca activitatea în serviciul public să-l fi oprit din scris. Astfel, la 1907, el publica o monografie a primarilor Atenei, care s-a bucurat și de o nouă ediție¹⁵.

În 1910, Paraskevopoulos a fost ales deputat pe listele partidului lui Emmanuil Repoulis, originar din Kranidi, director al ziarului „Asty”¹⁶. În 1915, Paraskevopoulos, care era partizan al prim-ministrului Elefterios Venizelos, a trecut în tabăra adversă pe fondul disputei acestuia cu regele Constantin privind intrarea Greciei în Primul Război Mondial. În timpul guvernelor lui Dimitrios Gounaris în 1915 și între 1921 și 1922, Paraskevopoulos a fost prefect al Cicladelor și respectiv al Salonicului¹⁷. În ultima parte a vieții, el a ocupat postul de secretar general al Primăriei Atenei, iar această calitate apare scrisă sub numele lui în pagina de titlu a memoriilor sale, publicate în 1932.

Prima călătorie în România

Prima vizită a lui Paraskevopoulos în România a avut loc în 1887, pe când avea numai 17 ani. Negustorul Antonios Laconos (Λάκωνος) i-a propus atunci să fie profesorul copiilor lui Ioannis Komminos, negustor de cereale și hotelier în Mangalia, originar din Kythira. Oferta i s-a părut de nerefuzat, mai ales că avea nevoie de bani ca

⁸ Despre Tricupis, vezi Τρίχα Λύντια, Χαρίλαος Τρικούπης. *Ο πολιτικός του „Τις πταίει” και του „Δυστυχώς επωχεύσαμεν”* [Harilaos Trikoupis, politicianul lui „Cine greșește” și „Din nefericire, am dat faliment”], Atena, εκδόσεις Πόλις, 2016.

⁹ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, p. 131.

¹⁰ *Ibidem*, p. 167.

¹¹ *Ibidem*, p. 171.

¹² *Ibidem*, p. 155.

¹³ *Ibidem*, p. 158.

¹⁴ *Ibidem*, p. 193.

¹⁵ *Οι δήμαρχοι των Αθηνών (1835–1907), Μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας* [Primarii Atenei (1835–1907), cu o prefață referitoare la elita politico-administrativă locală], introducecere Ματούλα Τομαρα-Σιδέρη, Atena, 2001.

¹⁶ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, p. 219; despre partidele politice, vezi Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821–1936* [Partidele politice în Grecia, 1821–1936], Atena, Fundația Băncii Naționale a Greciei, 2004, p. 881.

¹⁷ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, p. 291 și 337.

să-și continue studiile la Facultatea de Drept. Cunoștințele sale despre această țară erau cuprinse în câteva pagini învățate la școală: „[...] știam din istorie că această țară nu doar că era considerată bogată și civilizată, dar avusese o oarecare cultură greacă, câtă vreme a fost condusă de fanarioți” [χώρα αυτή, πλὴν του ὅτι θεωρεῖτο πλούσια και πολιτισμένη, εγνώριζα εκ της ιστορίας ὅτι εἶχεν αυτή και κάποιαν μορφήν ἑλληνικήν, αφού την εκυβέρνησαν οι Φαναριώται]. Tânărul avea și ceva rude care emigraseră în România. Unul din verișorii mamei, Ilias Kyprios, era negustor înstărit în Brăila¹⁸.

La 14 septembrie 1887, tânărul s-a imbarcat la Pireu, iar câteva zile mai târziu ajungea la Constanța, unde s-a cazat la cel mai bun hotel din oraș, Hotel Carol (azi Comandamentul Flotei de Mare). A doua zi, poștalionul (diligența) l-a dus la Mangalia, unde a fost găzduit în locuința preotului paroh al bisericii grecești Sf. Nicolae, ctitorită în 1832 și demolată în 1956¹⁹. Paraskevopoulos a rămas doar câteva luni în această mică localitate de la malul mării. De Boboteaza anului 1888, întreaga comunitate greacă a participat, ca de obicei, la sfințirea apei și la aruncarea crucii în mare, care era atunci înghetată pe o distanță de 3–5 mile în larg. Iarna aspră l-a speriat atât de mult, încât în februarie 1888 s-a întors în Grecia, în pofida sfatului unchiului său Kyprios²⁰.

Mitul grecului îmbogățit în emigrație l-a atras pe tânărul atenian pe drumul înstrăinării. În amintirile sale, Paraskevopoulos scria: „Poate, dacă rămâneam acolo [în România] și mă implicam ulterior în afaceri, aș fi devenit într-o zi omoghenis, așa cum îi numea Gavriilidis pe grecii care trăiau în străinătate” [Ἰσως παραμένων ἐκεῖ και αναμιγνόμενος εἰς ἐμπορικάς κατόπιν επιχειρήσεις, θα εγινόμην μιαν ημέραν ομογενής, ὅπως ὠνόμαζεν ο Γαβριηλίδης τους εν των ἐξωτερικῶ βιοπαλαιόντας Ἕλληνας]²¹.

Correspondențe de presă pentru ziarele „Acropolis” și „Asty”

Cartea *Marea Grecie*, rodul mai multor ani de călătorie, a fost scrisă în 1898, ocazie cu care face multe referiri la războiul greco-turc și la proiectata autonomie a Cretei. Paraskevopoulos mai călătorise în România de cel puțin două ori, în 1895 și 1896.

La 12 august 1895, la rubrica Αθήνα-Πειραιώς, ziarul „Acropolis” anunță sosirea la Atena a redactorului Paraskevopoulos: „[...] redactorul nostru, care s-a aflat timp de mai multe luni în Rusia și România, s-a întors ieri. Impresiile lui de călătorie vîi și frumoase au fost urmărite cu regularitate de cititorii noștri, care s-au delectat și au învățat din acestea, călătorind și vizualizând cele descrise de el [Ο περιοδεύων συντάκτης μας ἐπι μήνας τελευταίον ἀνά την Ρωσσίαν και την Ρωμουνίαν, τας ζωηράς και ωραιάς εντυπώσεις του οποιου τακτικά παρακολουθούν οι αναγνώσται μας, τερπόμενοι και διδασκόμενοι, συμπεριοδεύοντες μετ’αυτου και βλέποντας ὅσον κοσμοπεριγράφει, επανήλθε χθές]²². În cartea *Balcanii grecilor*, Vasilis Gounaris atribuie lui Gheorghios Pop [Γεώργιος Πωπ]²³ paternitatea tuturor textelor din „Acropolis”, semnate G.P. [Γ.Π.]²⁴. Această afirmație nu este tocmai exactă. Textul

¹⁸ *Ibidem*, p. 103.

¹⁹ Silvana Cojocărașu, *Callatis, legenda Mării Negre (XV). Mangalia, vârsta de aur: patrimoniul spiritual*, în „Alternativa”, Canada, rubrica „Studii Pontice”, <http://www.alternativaonline.ca/StudiiPontice1208.html>.

²⁰ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, p. 104.

²¹ *Ibidem*, p. 105.

²² „Ακρόπολις”, 12 august 1895, nr. 4850, p. 3.

²³ <http://www.greekencyclopedia.com/pwp-gewrgios-samos-1872-athina-1946-p5026.html>.

²⁴ Vasilis Gounaris, *Τα Βαλκάνια των Βαλκανίων, από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Salonic, Epikentro, 2007, p. 366.

semnat Γ.Π., din paginile ziarului „Acropolis”, referitor la podul de la Cernavodă, publicat în numărul din 21 august 1895, este identic cu cel din cartea *Marea Grecie*²⁵. Mai mult, în vara anului 1896, Paraskevopoulos se afla din nou în România, ca redactor la „Asty”. În corespondența trimisului special de la Galați, Γ.Π., din 29 iulie 1896, respectivul își expune ideile referitoare la rolul consulatelor în străinătate. Aceleași fraze sunt reproduse aidoma în cartea *Marea Grecie*²⁶.

Referiri la turneul redactorului atenian în centrele elenismului găsim într-un articol al ziarului „Asty”, din 27 ianuarie 1896, despre Jocurile Olimpice. El scrie: „[...] pe când călătoream, în urmă cu ceva luni, prin centrele elenismului din afară, în Rusia, România, Egipt, Bulgaria, Turcia, am sesizat dorința fierbinte pe care o au grecii de a fi prezenți la sărbătorile ce vin” [Όταν προ μηνών περιηγούμην τα κέντρα του έξω ελληνισμού, την Ρωσία, τη Ρουμανίαν, την Αίγυπτον, την Βουλγαρίαν, την Τουρκίαν, αντελήφθητον τον θερμότερον πόθον του οποίου έχουν οι Έλληνες να παραστούν κατά τας προσεχείς εορτάς]²⁷. De altfel, călătoriile în Egipt, Rusia și România, din 1898, sunt consemnate în același periodic. În septembrie 1898, Paraskevopoulos se afla la Constanța, ultimul popas al voiajului său, corespondența fiindu-i publicată de „Asty”, la 15 octombrie 1898, sub pseudonimul Alvanos²⁸.

Itinerarul descris în cartea *Marea Grecie*

Itinerarul descris în capitolul XIX al cărții *Marea Grecie* nu știm dacă a fost întocmai urmat. Paraskevopoulos trece, rând pe rând, prin toate porturile dunărene, abătându-se din drum doar pentru a vizita trei orașe în interiorul țării: București, Iași și Craiova. Prima oprire este la Sulina, sediul Comisiei Europene a Dunării. Cu vaporul în amonte, trece prin Tulcea, Galați și Brăila. De la Galați, călătorul ajunge cu trenul la Iași, apoi la București. Calea ferată îl aducea în alt port dunărean, Giurgiu, de unde o lua în amonte, spre Turnu Severin, până la granița cu Serbia și Austro-Ungaria. Localitățile de pe malul românesc și bulgăresc sunt vizitate una câte una. Paraskevopoulos călătorește cu trenul de la Turnu-Severin la Craiova și retur. Călătoria continuă pe Dunăre în aval spre Silistra, Călărași și Cernavodă. De aici, trenul de Constanța îl purta către punctul final al călătoriei prin Vechiul Regat.

Scopul călătoriei: viața grecilor la Gurile Dunării

Scopul călătoriei lui era acela de a investiga viața comunităților grecești de pe axa Dunării. La Sulina, punctul de intrare în România, observa el, toată lumea vorbea grecește: evrei, englezi, români, ba chiar și turci²⁹. Dar afacerile nu mai mergeau așa bine ca în trecut. Un cefalonit îi spunea că grecii ar fi fost pierduți dacă nu ar fi stat sub umbrela regimului de porto-franco³⁰. Pentru toate orașele vizitate, Paraskevopoulos ne oferă date statistice: procentul grecilor în raport cu totalul populației, numărul și tonajul vaselor grecești³¹.

²⁵ „Ακρόπολις”, 21 august 1895, nr. 4859, p. 3; vezi, Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα ανά την Ρωσσίαν, Ρουμανίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μαυροβούνιον, Τουρκίαν, Σάμον, Κρήτην, Κύπρον, Αίγυπτον και Παλαιστίνην*, Atena, 2004, p. 141.

²⁶ „Αστύ”, 21 iulie 1896, nr. 2045, p. 3; vezi Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 201–202.

²⁷ „Αστύ”, 27 ianuarie 1896, nr. 1864, p. 1.

²⁸ „Αστύ”, 15 octombrie 1898, nr. 2845, p. 2.

²⁹ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 127.

³⁰ *Ibidem*, p. 130.

³¹ Lucrare de referință despre viața economică a grecilor la Dunărea de Jos, Σπ. Γ. Φωκάς, *Οι Έλληνες εις την ποταμοπλοΐαν του Κάτω Δουνάβειος* [Grecii în navigația Dunării de Jos], Salonic, IMXA, 1975. Vezi și

La Galați, Paraskevopoulos observa pretutindeni fizionomii grecești, simțindu-se ca și cum ar fi ajuns la Pireu, Calamata ori în Patras, nicidecum într-un oraș românesc de la Dunărea de Jos: „[...] nu trebuie să o luați ca o exagerare, dar imediat ce am debarcat am crezut că pășesc pe pământ grecesc; limba dominantă e limba noastră” [ούτε πρέπει να το θεωρήσετε ως υπερβολήν ότι μόλις αποβιβασθείς ενόμισα ότι πατώ ελληνικά χόματα, κυριαρχούσα γλώσσα η γλώσσα μας]³².

În orașele dunărene, în amonte de Brăila, atât pe malul românesc, cât și pe cel bulgăresc, scria ziaristul atenian, găseai un amalgam de neamuri, rase și naționalități, unde „auzi toate limbile lumii. Un fel de Turn Babel al Cărtii Sfinte” [ακούεις δε όλας τας γλώσσας του κόσμου. Είδος Πύργου Βαβέλ της Γραφής]³³. Sunt menționate cafenelele, hotelurile aflate în proprietatea sau antrepriza grecilor, principalele firme comerciale și fabricile din fiecare oraș.

Galați și Brăila, principalele centre ale negoțului românesc, unde trăiau cei mai mulți greci, erau la o oră distanță unul de celălalt. Cele două orașe negustorești se aflau într-o relație de complementaritate, fiecare port cu specificul lui: colonialele și lemnul sunt tranzacționate prin Galați, iar grânele prin Brăila³⁴. Interesul lui Paraskevopoulos se îndrepta și spre păturile sociale de jos. În aceste orașe trăiau altădată numeroși lucrători portuari, majoritatea greci, dar mecanizarea operațiunilor de manipulare a mărfurilor făcuse ca mulți să-și piardă locul de muncă și să devină pauperi³⁵. Într-adevăr, aceste schimbări au afectat în mod special sute de căruțași și hamali care își căutau de lucru prin porturi³⁶.

La Brăila, ziaristul a vizitat morile Milas și Violatos³⁷. În 1897, Panaghis Violatos construia o nouă moară, proiectată de Anghel Saligny. Treizeci de ani mai târziu, Paraskevopoulos își amintește de întâlnirea cu Panaghis Violatos, „unul dintre acei cefaloniți crescuți prin forțe proprii, care își lasă patria lor iubită, Cefalonia, și se duc până la marginile lumii, fără niciun ban, fără protecție și recomandare, dar înarmați cu hotărârea ce îi caracterizează pe acești greci aleși, pentru a munci și a se îmbogăți” [ένας από τους αυτοδημιουργητάς εκείνους κεφαλλήνας οι οποίοι αφίνουν την αγαπητήν πατρίδα των, την Κεφαλληνίν, και σπεύδουν εις τα πέρατα της οικουμένης, χωρίς όβολον, χωρίς προστασίαν και σύστασιν, αλλά θωρακισμένοι με την

Δημήτριος Μ. Κοντογεώργης, *Η ελληνική διασπορά στη Ρουμανία. Η περίπτωση της ελληνικής παροικίας της Βραϊλας (περ. 1820–1914)* [Diaspora greacă în România. Cazul comunității grecești din Brăila (1820–1914)], teză de doctorat nepublicată, Secția de Istorie a Facultății de Filosofie, Universitatea din Atena, 2012.

³² Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάς*, p. 136.

³³ *Ibidem*, p. 182.

³⁴ *Ibidem*, p. 142–143.

³⁵ *Ibidem*, p. 131.

³⁶ Vezi Dimitrios Kontogeorgis, „International” and „National” Ports. *The Competition between the Ports of Brăila/Galați and Constanța during the Period 1878–1914*, în Constantin Ardeleanu, Andreas Lyberatos (ed.), *Port Cities of the Western Black Sea Coast and the Danube: Economic and Social Development in the long Nineteenth Century*, vol. 1, Ionian University: „Black Sea and Port Cities from the 18th to the 20th centuries. Development, Convergence and Interconnections to the World Economy”, 2015 (https://blacksea.gr/download.php?fен=books/books_0015_1046.pdf), p. 124; Paul S. Demetriad, *Câteva cuvinte despre grevele și nemulțumirile muncitorilor din Portul Brăila în legătura cu necesitatea introducerii aparatelor de manutanțiune mecanică*, București, 1913.

³⁷ Despre această întreprindere, vezi *Statutele Societății „Morile Române Millas, Brăila – Galați”*, București, Institutul Artelor Grafice Carol Göbl, 1899. Performanțele fabricii sunt remarcate de ziarul „Πατρίς”, 23 august/4 septembrie 1892, nr. 493, p. 4. Producția ajungea la 2.000 de saci pe zi, cu o piață de desfacere orientală. Vezi și articolul lui Dimitrios M. Kontogeorgis, *The Greek Dimension of the Romanian Flour Industry in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, în Gelina Harlaftis, Radu Păun (ed.), *Greeks in Romania in the Nineteenth Century*, Atena, Alpha Bank, Historical Archives, p. 261–277.

αποφασιστικότητα εκείνην που διακρίνει τους προνομιούχους αυτούς έλληνας να εργαστούν και να πλουτήσουν]. Industriaşul era, ca să spunem așa, tipul clasic al grecului emigrant: nu ceruse de la nimeni nimic, învățase limba țării unde alesese să trăiască și deschisese mai întâi un magazin de mărunțişuri. El îl ducea pe tânărul ziarist pe faleza Dunării, pentru a-i arăta o clădire multietajată: „Aceasta este moara cu valțuri pe care o fac exclusiv din capitalul meu. Va fi prima de acest fel din Orient, iar utilajul este elvețian, ultimul cuvânt în materie de asemenea stabilimente industriale” [Αυτό είναι ο κυλινδρόμυλος που φτιάνω, με κεφάλαια αποκλειστικώς ιδικά μου. Θα είναι ο πρώτος της Ανατολής, τα δε μηχανήματα είναι ελβετικά, η τελευταία λέξις των τοιούτου είδους βιομηχανικών κτηρίων]³⁸. În sufletul tânărului se trezea vechea lui dorință de a ajunge negustor, așa că Paraskevopoulos îi cerea lui Violatos să-l angajeze secretar sau contabil la noua moară, dar acesta îl refuza, zicându-i că nu poate da ordine unui om înzestrat cu atâta carte [όχι, εγώ να διατάζω εσάς, ένα άνθρωπο διαβασμένο?].

Altminteri, în „Asty” apărea și un articol laudativ la adresa activității acestui industriaş³⁹. După cinci sau șase ani, Violatos, trecând prin Atena, îi mărturisea cu amărăciune: „[...] nu te-am luat lângă mine, dragul meu, atunci când mi-ai cerut; i-am luat pe nepoții mei, care m-au distrus, eram cât pe ce să-mi pierd moara și sănătatea” [Δεν σ'έπερνα κοντά μου, φίλτατε μου όταν μου επρότεινες τότε· πήρα τ'ανηψιά μου και με κατέστειψαν, εκινδύνευσα να χάσω και το μύλον και την υγεία μου]⁴⁰.

Paraskevopoulos ținea să consemneze care fusese ținutul de origine al conaționalilor din fiecare localitate vizitată. De pildă, în Turnu Severin, observă că toți grecii erau din Papingo (Epir). Ei îi păreau însuflețiți de ideea națională, pregătiți să lupte pentru eliberarea Epirului de sub otomani⁴¹. În Oltenița, aproape toți grecii proveneau din Ithaca⁴². Cefaloniții activau însă pretutindeni: „[...] geniul, spiritul întreprinzător, neobosit, gata de a risca, propriu cefaloniților m-a surprins [...] oriunde i-am întâlnit, i-am găsit întotdeauna minunați. Ca și cum ar fi plămădiți din alt aluat, nu din cel obișnuit” [η μεγαλοφυΐα, το επιχειρηματικόν, το ρισοκίνδυνον, το ακαταπόνητον των Κεφαλλήνων με εξέπληξε [...] όπου τους συνήντησα, τους εύρηκα πάντοτε υπέροχους· Ως να είνε πλασμένοι από άλλην ζύμην, όχι την κοινήν]⁴³.

Grecii și evreii

Față de trecut, când grecii era mai mulți și mai bine organizați, elenismul din România suferea pierderi de la an la an. Una dintre cauze, ne spune Paraskevopoulos, era concurența pe care o reprezentau evreii. Oriunde mergea, ziaristul deplângea concurența nelocală a israeliților, împrumutând discursul publicistic antisemit al diasporei grecești. De pildă, vechea capitală a Principatului Moldovei, Iași, locul unde începuse revoluția de la 1821, „din oraș grecesc a ajuns unul evreiesc” [από ελληνοπόλεως μετεβλήθη εις εβραϊούπολιν]⁴⁴. Șlepurile de pe Dunăre, care altădată erau toate în mâinile grecilor, erau acum împărțite cu românii, evreii și germanii. Grecii erau constrânși să se asocieze, pentru a plăti navlul. În timp ce evreii, „rasa foarte vicleană a lui Avraam și Isaak”

³⁸ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, p. 385.

³⁹ *Ibidem*, p. 385.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Idem*, *Η Μεγάλη Έλλάς*, p. 190. Despre grecii din Papingo stabiliți la Turnu Severin, vezi Paula Scalcău, *De la Papingo la Turnu Severin*, București, Uniunea Elenă din România, 2008.

⁴² Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Έλλάς*, p. 195.

⁴³ *Ibidem*, p. 146.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 151

[Η παμπόνηρος φυλή του Αβραάμ και Ισαάκ], făceau loc în lumea încurcată a afacerilor, „grecii mândri” [Οι έλληνες υπερήφανοι] erau dați la o parte. Desigur, existau și printre evrei „exceptții notabile” [εννοείται ότι υπάρχουν μεταξύ των Εβραίων και έντιμοι εξαιρέσεις]⁴⁵. În cartea referitoare la Ierusalim, Paraskevopoulos îi compătimea pe evrei, având cuvinte frumoase la adresa lor, mai ales în privința fizicului femeilor din Bethlehem⁴⁶. Totuși, vorbind despre grecii din Cairo și Alexandria, ziaristul le prevedea un viitor sumbru, căci evreii se dovedeau niște concurenți reductabili mai ales la Gurile Dunării⁴⁷.

Comunitățile grecești din diaspora

Cum putea fi stăvilit acest proces de deznaționalizare? În parte, recunoștea Paraskevopoulos, procesul de asimilare al grecilor în societatea românească era unul firesc și ireversibil. Și totuși, grecii de la Gurile Dunării constituiau un izvor de prosperitate pentru elenismul de pretutindeni, iar identitatea lor trebuia salvată. De altfel, el enumeră numeroasele familii de armatori greci din orașele portuare ale României, care dezvoltau afaceri cu mari case comerciale din Europa și America: Embirikos, Theofilatos, Stathatos, Vlassopoulos etc.⁴⁸

Ziaristul ne prezintă exemple concrete de bărbați care făceau cinste neamului lor. Un astfel de caz era președintele comunității grecești gălățene, medicul Spiridon Karavias din Ithaki, apreciat de colegii de breaslă români și străini. „Un om cu inima mare, mînat de cele mai nobile sentimente” [άνδρος μεγάλης καρδίας, ευγενέστατων αισθημάτων], Karavias se arăta dezamăgit de situația politică din Grecia de după războiul cu turcii. El rămânea un fervent susținător al ideilor lui Tricupis, a cărui dispariție politică o regreta⁴⁹. Paraskevopoulos era foarte impresionat de Karavias, așa că îi dedica cartea *Marea Grecie*: „[...] am considerat că această carte nu poate fi dedicată nimănui altcuiva decât acestuia” [Ενόμισα δε ότι το μικρόν τούτο βιβλίον προς ουδένα άλλον ηδύνατο καταλληλότερον ναφιερωθή].

În opinia lui Paraskevopoulos, Karavias era un exemplu de cinste și abnegație, un om în slujba intereselor elenismului. Comunitatea greacă din Galați, sub conducerea lui Karavias, se lupta de ani de zile pentru a salva averea bisericii și a școlii din „gura lupilor” [από τα στόματα των λύκων]⁵⁰. Știm că, în 1893, comunitatea din Galați fusese acționată în justiție de Grigorie Bonachi, moștenitorul proprietarului care vânduse comunității terenul, în urmă cu peste treizeci de ani. După mai multe procese, în 1897, Curtea de Casație dădea câștig de cauză comunității. În motivarea sentinței, judecătorii invocau Codul Calimachi, conform căruia orice asociație avea de drept personalitate juridică fără a fi necesară o lege în acest sens⁵¹.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 145.

⁴⁶ *Idem*, *Εντοπίσεις από τους Αγίους Τόπους*, Atena, Pirsos, 1932.

⁴⁷ Andronikos Falangas, *Reflections on the Greek-Jewish Coexistence in Romania during the 19th Century*, comunicare susținută la conferința *Relații româno-grecești în secolul XIX*, București, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, 2008 (nepublicată în volumul dedicat conferinței).

⁴⁸ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 144.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 139.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 138.

⁵¹ Pentru sentința Curții de Casație, vezi Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας [Arhiva Istorică a Ministerului de Externe al Greciei], dosar 8.4/1901, Alexandropulos către ministrul de Externe, 9 februarie 1897 (nr. 125). Avocații implicați în proces erau oameni politici. Titu Maiorescu, Mihai Kornea, V. Missir, Victor Macri reprezentau comunitatea, în timp ce Bonachi era asistat de D. Alexandrescu, P. Missir și C. Dissescu.

Biserica greacă din Brăila, „poate chiar mai spațioasă decât catedrala metropolitană din Atena” [ίσως και της μητροπολέως Αθηνών ευρύτερος], „ar fi putut fi mai mică și mai elegantă, dar tot ce s-a făcut, s-a făcut într-un moment de explozie de entuziasm” [ηδύνατο να είνε μικρότερος και κομψότερος και τελειότερος. Αλλ’ό, τι έγινεν, έγινεν εις στιγμήν εκρήξεως αισθήματος και ενθουσιασμού]⁵².

Propaganda: misiunile diplomatice și școlile

Fruntașii comunităților grecești nu își puteau atinge obiectivele fără sprijinul diplomatic al Greciei. Reprezentanții ei diplomați, atrăgea atenția Paraskevopulos, trebuiau să înțeleagă acest fapt și să fie mai bine pregătiți și mai energici. Epoca practicilor orientale, a „rahatului și a narghilelei, dar și a mătâniilor komboloi, a apus” [η βασιλεία του ραχατιού και του ναργιλέ και του κομβολογίου παρήλθε πλέον]. Propaganda trebuia bine organizată: „[...] avem nevoie de fanaticism religios, național și lingvistic” [Μας χρειάζεται φανατισμός δια την θρησκείαν, φανατισμός δια τον εθνισμόν, φανατισμός δια την γλώσσαν]. Un exemplu de conduită corectă era consulul Dimitrios Kympritis de la Galați⁵³. Dar erau și multe locuri unde consulii nu își făceau datoria, însă nu din vina lor, ci pentru că nu aveau mijloacele necesare. În 1899, în articolul *Consulate fără fonduri, consuli neprătiți* [Άμισθα προξενείαν και πρόξενοι άμισθοι], publicat în „Asty”, Paraskevopulos observa că reprezentanții diplomați ajungeau la mila altora. Ziarul atenian reproducea o știre publicată de cotidianul bucureștean „Patris”, care sesiza situația viceconsulului grec din Turnu Măgurele; cel care primise bani de drum de la conaționali, pentru a se putea întoarce în capitala Greciei⁵⁴.

Un reprezentant diplomatic elen avea datoria să protejeze interesele conaționaliilor săi sub toate aspectele: „[...] consulii în străinătate au rol de părinte, profesor, pedagog, preot, duhovnic în relația cu supușii săi” [οι πρόξενοι εν τη ξένη έχουν θέσιν πατρός, διδασκάλου, παιδαγωγού, ιερέως, πνευματικού απέναντι των υπήκοων των]⁵⁵. În orașele fără consulat, comunitățile grecești nu se bucurau nici de biserică, nici de școală. Așa era cazul comunității din Călărași, în folosul ei Paraskevopulos sugerând deschiderea unei reprezentanțe diplomatice⁵⁶.

Remarcăm că grecii din România nu așteptau bani din partea statului elen. În darea de seamă, din 1900, a comunității Brăila, cea mai mare comunitate grecească din România, se spunea că statul grec nu era dator să sprijine financiar comunitățile din diasporă, nefiind răspunzător pentru soarta celor care voiau să trăiască departe de patrie⁵⁷.

Alt pilon de susținere a edificiului național este școala. Institutorii și preoții insuflau copiilor nu doar setea de carte, ci și sentimentul patriotic. În cartea lui de călătorii, Paraskevopulos precizează: „[...] acord o mare importanță profesorilor din străinătate, precum și clericilor” [Δίδω μεγάλην σημασίαν εις τους διδάσκουνται εν τη ξένη, επίσης και εις τον κλήρον]⁵⁸. Dascălii, mai credea el, erau scutul care îi va salva

⁵² Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 146; despre biserica greacă din Brăila, vezi Cristian Filip, *Comunitatea greacă din Brăila 1864–1900*, București, Editura Istros, 2004; Βυκέντιος Κουρελάρου, *Οι Εκκλησίες των Ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας τον 19^ο αιώνα* [Bisericile comunităților grecești din România în secolul XIX], Salonic, Kyriakidis, 2008.

⁵³ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 141.

⁵⁴ „Αστύ”, 3 martie 1899, nr. 2981, p. 1.

⁵⁵ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 186.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 197.

⁵⁷ *Ελληνική κοινότης Βραϊλας. Λογοδοσία της επιτροπής της ελλην. Κοινότητος από της 1^{ης} Ιουνίου 1897 μέχρι τις 30 Απριλίου 1900*, Π. Μ. Πεστεμαλτζιόγλου, Brăila, 1900, p. 18.

⁵⁸ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 133.

pe greci de la românizare: „[...] să îi învețe mai întâi să fie greci, iar mai apoi înțelepți și învățați” [Να τους διδάσκουν να γείνουν έλληνας και έπειτα σοφοί και πολυμαθείς]. Enumera școlile grecești din orașele pe care le vizita, ca, de pildă, Venieri și Pylarinos în Galați și respectiv Chrisohoidis în Brăila. În privința școlilor de fete, ziaristul preciza că directoarele erau absolvente ale renumitei Școli Normale Arsacheion din Atena⁵⁹.

În România existau, aproape în fiecare oraș, școli comerciale și de meserii. Paraskevopoulos amintește de Nicolae G. Dossios, care preda limba germană la școala comercială din Iași⁶⁰. Spre deosebire de România, în Grecia învățământul practic progresa lent: „O, greci nemuritori, noi nu am reușit încă să punem pe picioare singura noastră academie comercială pe care o avem, cea a lui Rusopulos” [ημείς μίαν και μόνην, την λαμπράν Ακαδημίαν του Ρουσοπούλου δεν κατορθώσαμεν ακόμη να ορθοστήσωμεν, ω αθάνατοι Έλληνες!]⁶¹.

Tipografiile, librăriile și ziarele grecești din România erau, la rândul-le, amintite în lucrarea lui Paraskevopoulos: editorul și tipograful Ioannis Pesmatsoglu din Brăila, cunoscut pentru Pinacoteca eroilor revoluției grecești; librăria lui Gheorghios Costomyris din Brăila; ziarele „Elefteros Logos” din Brăila⁶² și „Patris” din București⁶³.

Organizarea statală a României: goana după progres și febra comparațiilor

Paraskevopoulos se interesa nu doar de grecii din România, ci și de organizarea statală și administrativă a țării. În opinia lui, România era un exemplu de stabilitate și prosperitate pentru toate statele naționale din regiune; se putea compara chiar și cu o mare putere, precum Rusia. De pildă, observa Paraskevopoulos, în România căile ferate erau mai rapide, mai bine organizate, iar trenurile ajungeau la timp. În România toți călătorii își cumpărau bilet, în timp ce în Imperiul Rus mulți încălcau legea. Funcționarii români ai căilor ferate erau mai bine plătiți ca cei din Rusia și Grecia. În privința Greciei, nici nu existau termeni de comparație. Dacă rețeaua de căi ferate românești împânzise deja toată țara, grecii, observa cu ironie ziaristul, se puteau mândri doar cu magistrala Atena – Patra – Pyrgos. Mai mult, România era conectată la rețeaua feroviară a Europei, Grecia nu⁶⁴. În jurul anului 1895, rețeaua feroviară a Greciei ajungea la 900 km. Nu exista însă o linie care să lege Atena de granița nordică, de Larisa și de rețeaua feroviară a țărilor învecinate⁶⁵. În aceeași perioadă, rețeaua feroviară română, pe o lungime de 2 534 km, traversa țara în lung și în lat, unind granițele, de la Roman la Vârciorova și de la Predeal la Constanța⁶⁶. România avea o densitate a rețelei de căi ferate mai mare decât a țărilor balcanice, dar mult mai mică decât a altor țări europene⁶⁷.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 140. Despre diplomele de studii ale profesoarelor care activau în școlile de fete din Galați, vezi „Σύλλογοι”, 20 iunie/2 iulie 1891, p. 1.

⁶⁰ Autor, între altele, al lucrării *Studii greco-române*, partea I, *Clasicismul în Principatele Române în secolele XVII-XVIII și la începutul secolului al XIX-lea*, Iași, 1901. Despre Dossios, vezi Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19^ο αιώνα*, Atena, EIE/INE, 2010, p. 132–136 (traducere din limba română, *Comunitățile grecești din România în secolul al XIX-lea*, București, Editura Omonia, 2010).

⁶¹ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάς*, p. 154.

⁶² *Ibidem*, p. 146.

⁶³ *Ibidem*, p. 173.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 146.

⁶⁵ Γ. Β. Δερτύλης, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830–1920* [Istoria statului grec, 1830–1920], vol. II, Atena, Estia, 2005, p. 676 și 680.

⁶⁶ Academia Română, *Istoria Românilor*, vol. VII, tomul II, București, 2004, p. 119.

⁶⁷ Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*, București, Editura Polirom, 2010, p. 146.

Dezvoltarea urbană era și ea impresionantă. Orașele progresaseră pe toate planurile; de pildă, sistematizarea străzilor, pavarea cu piatră cubică sau chiar asfaltarea lor, o inovație a timpului prezentă și la Iași⁶⁸, apoi ridicarea de edificii publice grandioase⁶⁹. În contrast cu această imagine de progres urban, municipalitățile din Grecia păreau falimentare. De ce? Una din explicațiile progresului românesc în materie de urbanism era sistemul de taxe și impozite locale, care îi obliga pe orașeni să contribuie la orice acțiune a primăriei. În Grecia, clientelismul politic ucidea însă orice inițiativă a administrației locale⁷⁰.

Din cele 84 de pagini dedicate României, 21 au în vedere Bucureștiul. Dintre acestea, doar 5 reprezintă textul original al lui Paraskevopoulos, restul fiind fragmente traduse din eseul reginei Elisabeta, *Bucarest*, apărut în 1892, în „Les Capitales du Monde” (nr. 1, p. 297–320)⁷¹. Dintre capitalele balcanice, ne asigură Paraskevopoulos, doar Bucureștiul și Atena meritau să concureze la titlul de „Paris al Orientului”. El se întreba retoric: „Bucureștiul sau Atena este Parisul Orientului? [Το Βουκουρέστι ή αι Αθήναι είνε το Παρίσι της Ανατολής:]. Fără îndoială, Bucureștiul, un oraș în plină expansiune, câștiga detașat titlul de „micul Paris al Balcanilor”. Drumurile pavate, piețele publice spațioase, grădinile, parcurile și bulevardele largi, străjuite și umbrite de pomi. Poliția urbană era organizată exemplar și inspira locuitorilor un sentiment de siguranță. Telegraful și poșta funcționau impecabil, după model englez. Orașul era brăzdat de o rețea de linii de iluminat electric și telefonie. Clădirea gării centrale îi părea și ea impresionantă⁷².

Populația orașului era de două ori mai mare decât a Atenei. Bucureștenii vorbeau fluent franceza și germană. Capitala României se afla la doar 20 de ore de Viena, de inima Europei, în timp ce Atena era la patru zile distanță de lumea occidentală din cauza subdezvoltării feroviare⁷³.

În memoriile sale, Paraskevopoulos remarca în fiecare oraș românesc edificii publice impozante, pe al căror frontispiciu scria „Palatul de Justiție”, „Palatul Administrativ” etc. Capitala Greciei, după o sută de ani de viață statală, nu reușise ridicarea unui palat de justiție [εστάθη δε αδύνατον μεθ'ενός αιώνος ελευθέρον βίον ν' αποκτήση η πρωτεύουσα των Πανελλήνων ενα δικαστικόν μέγαρον]⁷⁴. Necesitatea construirii unui asemenea edificiu la Atena a fost dezbătută intens în societatea greacă, dar fără rezultatele scontate⁷⁵.

În timp ce românii construiau școli încăpătoare, copiii din Grecia „sunt nevoiți să învețe în barăci, nu în școli” [στην Ελλάδα τα παιδιά φοιτούν εις τρώγλας αντί σχολείων]⁷⁶. Este puțin probabil ca Paraskevopoulos să fi călătorit în cartierele mărginașe ale orașelor și în satele românești, unde școlile erau adăpostite în localuri neadecvate

⁶⁸ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 150.

⁶⁹ Despre lucrările publice în vremea lui Carol I, „arhitect” al Bucureștiului, vezi Nicolae Șt. Noica, *Lucrări publice din vremea lui Carol I. Acte de fundare și medalii comemorative*, București, Editura Vremea, 2008.

⁷⁰ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 148–149.

⁷¹ Despre regina Elisabeta, vezi studiul lui Gabriel Badea-Păun, *Carmen Sylva 1843–1916: uimitoarea regină Elisabeta a României*, București, Editura Humanitas, 2014.

⁷² Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 171.

⁷³ *Ibidem*, p. 172.

⁷⁴ Idem, *Ακτινες και νέφη*, p. 142. Despre schimbările editulare ale Atenei în secolul al XIX-lea, vezi Denis Roubien, *Creating Modern Athens: A Capital Between East and West*, New York, Routledge Focus, 2017.

⁷⁵ <http://www.kathimerini.gr/918440/gallery/politismos/vivlio/h-epi-eth-peripeteia-ths-dikaiosynhs>.

⁷⁶ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτινες και νέφη*, p. 142.

acestui scop. Pe de altă parte, în secolul al XIX-lea, instituțiile de învățământ din Atena și din alte orașe din Grecia fuseseră înzestrate cu clădiri spațioase, în stil neoclasic, grație donațiilor unor negustori bogați din comunitățile grecești de peste hotare⁷⁷.

Dar cuvintele frumoase despre București se opreau aici. Oraș de consum, la fel ca marile metropole, precum Londra, capitala regatului român nu producea nimic și nu avea altă industrie în afară de tăbăcării. Orașul era împânzit de magazine de lux, restaurante, teatre, dar și de prostituate frumoase de toate națiile: poloneze, unguroaice, evreice și române. Străzile înguste, exceptând câteva bulevarde largi, îți tăiau orizontul. Orașul era aglomerat și sufocant. Spre deosebire de București, Atena, deși cu mai puține progrese în domeniul edilitar, își croise bulevarde largi, care ofereau perspectivă. În schimb, nimic nu se compara cu suburbiile Bucureștiului, unde se aflau „conacele românilor Rothschild” [τα εξοχικά μέγαρα των Ρουμάνων Ρότσιλδ]⁷⁸.

Dintre orașele balcanice, doar cele bulgărești erau departe de a avea un aspect occidental. Rusciuk (Ruse) rămânea un târg oriental: „[...] trebuie să treacă mulți ani pentru ca bulgarii să-l sistematizeze și să-i dea strălucire” [Πρέπει να παρέλθουν έτη πολλά δια να ρυμοτομήσουν και λαμπρύνουν αυτήν οι Βούλγαροι]⁷⁹.

Paraskevopoulos s-a lăsat fermecat de cântecele țigănești și de folclor. Chiar și femeile din clasele superioare, nu doar cele din popor, iubeau muzica țărănească: „Românii sunt înnebuniți după muzica lor națională și cântecele populare. Toată lumea, atât femeile saloanelor, cât și cele din popor, cântă în chip plăcut cântece locale. În Grecia, un parvenit, snob sau danty, dacă aude vreun cântec muntenesc vlah sau rumeliot, își astupă urechile în chip disprețuitor față de aceste melodii grecești, considerându-le – acest aristocrat de sânge albastru – de proastă calitate” [Οι Ρουμάνοι τρελαίνονται δια την εθνικήν την μουσικήν και τα εθνικά των τραγούδια. Όλοι και όλοι, γυναίκαις των σαλονιών και γυναίκες του λαού, τραγουδοούν πολύ χαριτωμένα τα εντόπια άσματα. Εις την Ελλάδα όταν κανένας οψίπλουτος, ή ντιστεργκέ ή λιμοκοντόρος ακούη κανένα βλάχικο ή ρουμελιώτικο βουνίσιο τραγούδι, αποστρέφει μετά περιφρονησεως τ'αυτιά του από το ελληνικόν αυτό άκουσμα, διότι το θεωρεί – αυτός ο γαλαζοάιματος – πολύ προχτηχό!]⁸⁰.

În cartea de memorii, Paraskevopoulos scria că „nicăieri în altă țară nu sunt interpretate cântecele și dansurile populare cu atâta fanaticism ca în România” [εις κανένα άλλον τόπον δεν εκτελούνται με τόσον φανατισμόν οι εθνικοί χοροί και τα εθνικά τραγούδια, όπως εις την Ρουμανίαν]⁸¹. Ce putea fi mai relaxant decât să te duci în grădinile restaurantelor, unde poți mânca pui fript cu salată de ardei și brânză românească, la un pahar de vin de Drăgășani sau țuică, băutura națională a românilor, ascultând doinele și cântările țiganilor lăutari⁸²?

Dar ce ar fi însemnat, din punct de vedere geo-strategic, România, grâнарul Europei, fără Dunăre și portul Constanța? Ultimele pagini din periplusul românesc al ziaristului atenian aduc în discuție două lucrări edilitare de proporții care au revoluționat economia țării. Mai întâi Podul de la Cernavodă, ce redusese distanța dintre București și

⁷⁷ Vezi articolul lui Denis Roubien, *Prominent Educational Institutions in 19th Century Athens. The case of Varvakeion*, *Archaeology & Art*, 25-4-16, https://www.academia.edu/25303434/Prominent_educational_institutions_in_19th_century_Athens_The_case_of_Varvakeion.

⁷⁸ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάς*, p. 173.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 197.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 176.

⁸¹ *Idem*, *Ακτίνας και νέφη*, p. 141.

⁸² *Ibidem*, p. 141.

Constanța la șase ore pe calea ferată, și apoi lucrările de modernizare ale portului Constanța, care au integrat România în circuitul internațional al mărfurilor⁸³.

Podul „Carol I” de la Cernavodă, o lucrare gigant, a cărui construcție durase cinci ani, conjugase efortul a 5 000–6 000 de lucrători de diverse naționalități. Românii, scrie Paraskevopoulos, se mândreau cu această capodoperă inginerescă, ei obișnuind chiar să-i întrebe pe călători: „Ai văzut podul de la Cernavodă?” [Είδες την γέφυραν της Τσερναβόδας;]⁸⁴. De altfel, lucrările de modernizare ale portului Constanța fac obiectul unui articol din 15 octombrie 1898, publicat sub pseudonimul „Alvanos”, în cotidianul „Asty”, intitulat *Puține lecții de la Vlahi* [Ολίγα μαθήματα από τους Βλάχους]. Românii le dădeau lecții grecilor prin flota comercială și de război și prin lucrările de la portul Constanța, executate de francezi și italieni⁸⁵. Podul de oțel „Carol I”, cel mai lung din Europa acelor timpuri, și noul port al orașului Constanța deveniseră pentru români simboluri ale tehnologiei și progresului național, dar și vectori ai adaptării Dobrogei la „patria-mamă”⁸⁶.

Ultima parte a capitolului dedicat României, din cartea *Marea Grecie* a lui Paraskevopoulos, descrie regimul politic și economic de la nordul Dunării⁸⁷; mai ales observațiile referitoare la sistemul votului cenșitar sunt interesante. El nu prea înțelegea avantajul votului universal într-o țară ca Grecia, aflată la marginea Europei. În România, cetățenii votau proporțional cu nivelul taxelor și cu gradul de școlarizare. Țăranii votau prin intermediul unor delegați, selectați dintre cei mai învățați și mai avuți dintre ei. În concluzie, Paraskevopoulos afirma: „[...] acestui sistem de vot presupun că datorează românii progresul lor” [Εις το εκλογικόν τούτο σύστημα υποθέτω ότι οφείλουν οι Ρουμάνοι την σχετικήν βελτίωσιν των]⁸⁸. O analiză pertinentă arăta că sistemul electoral românesc era unul dintre cele mai restrictive din Europa⁸⁹. Spre deosebire de alte țări din Europa de Sud-Est, marea proprietate funciară supraviețuise în România, aflându-se încă în mâinile vechilor familii boierești.

Boala societăților balcanice era corupția, iar în Grecia, acest flagel sufoca progresul pe toate planurile. Articolul *Care dintre greci?* [Ποιός των Ελλήνων], publicat în 1899, în „Asty”, reprezintă o reflecție asupra acestei spinoase probleme. Ideea principală era că „Atena, inima elenismului de pretutindeni [...] este nedreptățită de guvernării ei” [Αι Αθήναι, η καρδιά του απανταχού ελληνισμού [...] είνε ηδικημένη από τους κυβερνήτας τας]. România era din nou adusă ca exemplu, aproape pozitiv: „[...] fură și în România antreprenori și ingineri, la fel prefecti și miniștri. Fură, dar și corijează, lasă ca moștenire țării lor clădiri extraordinare prin volum, plan și arhitectură. [...] Așa că, dacă vă duceți în Valahia fanarioșilor și a boierilor de ieri sau în România de azi, vă veți acoperi fața de rușine când veți vedea ce clădiri strălucite și edificii publice au” [Κλέπτουν και εις την Ρουμανίαν εργολάβοι και μηχανοί, έστιν ότε δε και νομάρχαι και υπουργοί. Κλέπτουν αλλά και διορθώνουν, κληροδοτούν εις τον τόπον

⁸³ Idem, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 204.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 200.

⁸⁵ „Αστού”, 15 octombrie 1898, nr. 2845, p. 2.

⁸⁶ Constantin Iordachi, *Global Networks. Regional Hegemony and Seasport Modernization in the Lower Danube*, în vol. Meltem Toksöz și Biray Kolluoğlu (ed.), *Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day*, London, New York, Tauris, 2010, p. 172, 173.

⁸⁷ Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάδα*, p. 206–210.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 194.

⁸⁹ Despre sistemul electoral în diferite țări balcanice, vezi Robert J. Goldstein, *Political Repression in the 19th Century Europe*, London/New York, Routledge, 2010 (prima ediție 1983), p. 18.

των κτίρια καταπληκτικά κατ'όγκον, κατά σχέδια και αρχιτεκτονικήν... Αλλ'αν μεταβείτε εις την χθεςινήν Ρουμανίαν την φαναριώτικην αλλά και άρχοντογεννημένην Βλαχίαν, θα καλύψετε από εντροπήν το πρόσωπον σας, όταν ίδητε τι λαμπρά δημόσια και δημοτικά μέγαρα έχει]⁹⁰.

În acești ani observăm un curent favorabil României în presa elenă, dornică să șteargă urmele nefaste ale afacerii moștenirii Zappa, care tulburase ani de-a rândul bunele raporturi româno-grecești⁹¹. Ministrul român la Atena, Dimitrie I. Ghica, observa că presa greacă ducea o campanie susținută de reabilitare a relațiilor cu românii. În 1899, corespondența din România, semnată de G. D. Frangudi, pentru ziarul „Neologos” din Atena, este un exemplu în acest sens. Ghica nota în raportul său către ministrul elen de Externe: „[...] comparația ce se face între progresele realizate la noi și starea în care se află Grecia este cu totul în defavoarea grecilor și scopul evident propus prin instituirea acestui articol așa de elogios pentru noi este, fără îndoială, a da pe înțeleptul nostru suveran drept exemplu regelui Greciei”⁹².

Concluzii

În acest studiu ne-am propus să interpretăm observațiile ziaristului ateniian Gheorghios Paraskevopoulos despre spațiul românesc. Aceste remarci sunt cuprinse în capitolul *Prin România* (Ανά την Ρουμανία) din cartea *Marea Grece*, care oferă cititorului o panoramă a lumii elene. Paraskevopoulos era, în mod cert, un admirator al României; mai ales că negustorii și industriașii greci contribuiau substanțial la progresul țării. Acesta este un argument pentru susținerea drepturilor lor naționale în raport cu populația majoritară. Cu ocazia excursiei studenților români la Atena, în anul 1901, Paraskevopoulos oferea această carte profesorului Grigore Tocilescu, organizatorul grupului⁹³: un adevărat ghid al elenismului, ea fusese scrisă într-un moment crucial pentru națiune, deoarece, în 1897, grecii suferiseră o înfrângere umilitoare pe câmpul de luptă în fața otomanilor, inamicul lor secular.

Datele biografice ale acestui ziarist au fost prezentate sumar chiar și în studiile introductive ale lucrărilor acestuia, reeditate în ultimii ani. Memoriile lui, publicate în 1932, când avea 62 de ani, sunt și ele un izvor de neprețuit, pentru a afla câte ceva despre viața și activitatea interesantului personaj. Paraskevopoulos, un călător balcanic prin țări balcanice, mișcându-se în perimetrul unei lumi ce aparținuse cândva civilizației bizantine și postbizantine, este cuprins de febra comparațiilor. Popoarele din Europa de Sud-Est, observă Maria Todorova, și-au construit imaginea de sine prin prisma percepției celuilalt, adică a călătorului occidental. Ea a numit sugestiv acest proces „balcanism”, un derivat al „orientalismului” lui Edward D. Said⁹⁴. Călătorul Europei de

⁹⁰ „Αστύ”, 9 martie 1899, 2987, p. 1.

⁹¹ Constantin Velichi, *Les relations roumano-grecques pendant la période 1879–1911*, în *RESEE*, VII, 3 (1969), p. 509–542.

⁹² AMAE, Problema 21, dosar 1, 23 iulie/4 august 1899, f. 124.

⁹³ BAR, mss. rom. 5157, f. 90.

⁹⁴ Edward D. Said, *Orientalism. Concepțiile occidentale despre Orient*, Timișoara, Editura Amarcord, 2001; Maria Todorova, *Balkanii și balcanismul*, București, Editura Humanitas, 2000, p. 22; Adrian Cioflâncă, *Cunoașterea alterității ca formă de putere. Despre orientalism și balcanism*, în „Xenopoliana”, X, 2002, p. 116–123. De asemenea, vezi Alexandru Duțu, *Ideea de Europa și evoluția conștiinței europene*, București, 1999, p. 80; Paschalis M. Kitromilidis, *In the Pre-Moderns Balkans... Loyalties, Identities, Anachronismus*, în Dimitris Tziouvas (coord.), *Greece and the Balkans. Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Londra, Ashgate, 2003, p. 19; Diana Mishkova, *Symbolic Geographies and Visions of Identity. A Balkan Perspective*, în „European Journal of Social Theory”, vol. 11, nr. 2, 2008, p. 237–256.

Sud-Est era și el contaminat de acest sindrom al „balcanismului”. Bagajul său intelectual este unul occidental, fiind permanent preocupat să pună în armonie aspirațiile lui pro-occidentale cu realitățile socio-politice și culturale ale spațiului în care viețuia. Pe tărâmul publicisticii balcanice, acest fenomen este bine surprins în sintagma „Balcanii grecilor”, titlul cărții lui Vasilis Gounaris.

THE GREEKS IN ROMANIA:
THE TRAVEL NOTES BY AN ATHENIAN JOURNALIST
AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY
(Summary)

Keywords: journalist, travel, Greek diaspora, Balkans, nineteenth-century Romania.

This paper is based on a Greek book published in 1898 by Georges P. Paraskevopoulos, an Athenian journalist of the time, who travelled several times in Romania in 1890's. The primary sources used are also the articles published in the newspapers *Acropolis* and *Asty* between 1890 and 1897 and his book of *Memories*, published in 1932. His aim was to provide a global vision about the dynamic achievements of the conational Greeks (*omogenis*) who had settled throughout the Black Sea and Eastern Mediterranean area.

Paraskevopoulos focus on the Greeks of Romania in the nineteenth chapter. This chapter is a travel guide of Romania, a book of information about the Greek communities in the ports of the Danube and the Black Sea and the largest cities of Bucharest, Iasi and Craiova. His description of a Danubian city is characteristic. The Greeks are owners of the river barges and leaders of the corn trade on the Danube. The traders created strong and prosperous communities, which have several stores, churches and schools. Paraskevopoulos gives also more information about the Romanian society and the institutional progress of the country. The journalist makes a comparison of different Balkan countries and noted that despite of difference concerning languages, and geographical elements the small national states in this region have in common a certain way of understanding and acting. According to Paraskevopoulos, the Kingdom of Romania was the most development national state in the Balkans.

ANA LAURA BULIGA *

PREZENȚE TEATRALE ITALIENE PE SCENELE BUCUREȘTENE (SECOLELE XIX–XX)

Italia a fost una dintre primele țări despre care se poate afirma că a creat un model în organizarea teatrului și, la sfârșitul secolului al XIX-lea, statistica menționa existența a 1 055 de asemenea așezăminte în 775 de localități italiene, cele mai multe fiind atestate în provinciile Lombardia, Piemont și Toscana¹. Deoarece statul nu finanța companiile teatrale, acestea supraviețuiau grație „autofinanțării” asigurate prin lungi turnee în străinătate. Succesul acestor companii depindea de activitatea mai multor factori: impresarul, agenția și compania teatrală. Impresarii se implicau în descoperirea pieselor solicitate pe piața internațională, agențiile asigurându-și publicitatea prin asocierea unor colaboratori care scriau recenzii și cronici mondene la reviste celebre, precum „L'Arte Dramatica”, „Il Piccolo Faust”, „Il Mefistofele”. Companiile teatrale se implicau în activități de impresariat, angajare de actori pe bază de contract și erau deținute în proprietate exclusivă de un *prim comic* sau de asociații ale actorilor; iar directorii aveau ca atribuție prioritară asigurarea continuității și calității spectacolelor².

Punerea în scenă a pieselor revenea actorilor cu experiență, de regulă cei care dețineau rolurile principale. Și tot dintre actorii buni vor fi și primii regizori profesioniști, căci, anterior secolului al XX-lea, funcția regizorală exista, dar nu era una de creație. Cu toate acestea, în zorii modernismului, începea să se considere că o piesă de teatru nu trebuia construită doar prin mijloace acustice; și că se impunea o potențare a mijloacelor vizuale, apreciindu-se că cei care consacraseră regia în spectacolul de teatru fuseseră englezul Eduard Gordon Craig și elvețianul Adolph Appia³. Regizorul urma să fie tot mai preocupat de punerea în valoare a elementelor tehnice din spațiul scenic; totodată, trebuia să fie într-o relație strânsă cu actorul, cel care, întruchipând un personaj, îi dezvăluia interiorul psihologico-emoțional⁴. În majoritatea cazurilor, regizorii nu aveau o idee clară despre *interpretarea* unui personaj, recurgând la rețeta realismului care stipula că „arta actoricească este de a fi pe scenă tot așa de natural ca la cafenea”⁵.

---

* Dr., Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași; profesoară, Liceul Teoretic „Dante Alighieri”, București.

¹ Corina Popescu, *Verismul italian și literatura română (Teatrul italian în România: 1871–1911)*, București, Editura Universității din București, 2000, p. 37.

² Daniel Prallea-Blaga, *Evoluția conceptului de regie în Teatrul Liric*, București, Editura Amurg Sentimental, 2010, p. 146; Corina Popescu, *op. cit.*, p. 37.

³ Vera Molea, *Teatrele din grădinile de vară ale Bucureștilor de altădată*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2011, p. 15.

⁴ Sergiu Dan Pop, *Teatrul muzical. Reflexii structurale și stilistice*, București, Editura Muzicală, 2000, p. 177–184.

⁵ Daniel Prallea-Blaga, *op. cit.*, p. 183–185.

Primul care s-a impus ca regizor pe scenele românești a fost Adolphe Francois Gatieneau, un actor de origine franceză, venit ca *al doilea comic* în trupa Pellier; aceasta juca la Teatrul Mare din Iași și, datorită bunei sale receptări, a dat spectacole și la Teatrul Național din București⁶. Începuturile teatrului românesc în Principate se leagă de prezența italienilor, încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când trupe de artiști din Peninsula ofereau în mod curent reprezentații. Nu de puține ori, în târguri și orașe poposeau, spre bucuria localnicilor, menajerii, circuri și, mai ales, spectacole de teatru. Periodic, trupe de teatru italiene veneau în turnee pe care le puteau repeta de la un sezon la altul, existând chiar și situații când artiștii se stabileau în orașe pe o perioadă mai îndelungată, datorită unor contracte încheiate cu un teatru sau chiar prin fondarea unuia. Un astfel de teatru este cel creat de Gerolamo Mamolo, care a cumpărat sau închiriat casele lui Radu Slătineanu⁷; unde, în 1839, a înălțat peste una dintre case o sală, renumită ulterior în epocă pentru petrecerile susținute încă de la inaugurarea ei. În orice caz, activitatea acestui teatru s-a desfășurat până în 1853⁸. Gerolamo Mamolo, menționat înainte de 1838, deținea un renumit restaurant, dar era faimos și în lumea teatrului, prin salonul de dans binecunoscut de înalta societate bucureșteană. Numit și „teatrul cel vechi” sau „teatrul mic”, teatrul Mamolo devenea principalul așezământ de specialitate din București până la construirea Teatrului Național. Iar descrierea acestuia de către contemporani era elogioasă:

Clădirea avea ziduri de paiantă cu moloz și era căptușită cu scânduri, sala lunguiată și cu tavanul jos, avea un rând de loji, despărțite între ele cu un stâlp de lemn, pe care era așezată o lampă. Teatrul Mamolo avea 15 rânduri de bănci de lemn, învelite în chembrică⁹, formând cele trei staluri. În fund era galeria pe șapte trepte cu lavițe goale de lemn. Lângă scenă era loja domnească, îmbrăcată cu roșu, iar peste drum de această lojă, față în față erau trei canapele, în care lua loc Curtea¹⁰.

Inițiativele înființării unui teatru național datau din primăvara anului 1821, când Nicolae Văcărescu, Grigore Băleanu, Dinicu Golescu, Constantin Câmpineanu, Emanoil Florescu, Ilarion Episcopul Argeșului inițiau „Societatea Literară Română”, care își propunea inclusiv crearea unui teatru național. Prin petiția din 1833, înaintată generalului Pavel Kiseleff, Claude Bongianini, profesor al Filarmonicii, și Honoré Costa, consultant la Eforia capitalei pentru examinarea artiștilor străini, solicita fondarea unui teatru italian, urmând ca acesta să fie construit și condus de Mihail Cornescu, funcționar al Departamentul Vorniciei din Lăuntru. Instituția urma să dispună de o trupă formată din 14 actori și 24 de muzicanți, însă petiția nu a fost aprobată, cei doi italieni nu și-au finalizat proiectul¹¹.

Cum în toată Europa, muzica și teatrul au avut evoluții comune, desprinderea teatrului de proză de acela de operă s-a realizat cu dificultate, mult timp cele două

⁶ Ștefan Oprea, *Pionieri ai regiei*, la adresa de internet <http://convorbiri-literare.dntis.ro/OPREAIun4.html> (accesat la 29.05.2016).

⁷ Aflate pe locul actualului hotel Capșa.

⁸ George D. Florescu, *Din vechiul București. Biserici, curți boierești și hanuri după două planuri inedite de la sfârșitul veacului al XVIII-lea*, București, 1935, p. 115–116.

⁹ Țesătură subțire bine apreată, vopsită într-o singură culoare, având diferite întrebuințări (în legătorie, la confecționarea hainelor de vară).

¹⁰ Raluca Tomi, *A Chapter of the Italian Immigration in the Romanian Principalities: the Italians of Bucharest (1831–1878)*, în *RA*, nr. 3–4, 2007, p. 179–202, aici p. 185.

¹¹ Ion Horea Rădulescu, *Contribuții la istoria operei italiene din București*, în „Studii italiene. Roma”, București, an IV, 1937, p. 38–40; Raluca Tomi, *A Chapter of the Italian Immigration in the Romanian Principalities...*, p. 198.

sisteme teatrale întrepătrunzându-se, iar marii actori preferând încă școala spectacolului de operă¹². În acest spirit, în anul 1833, se înființa la București o „Societate Filarmonică” din inițiativa lui Ion Heliade-Rădulescu și a lui Ion Câmpineanu, cu scopul de a impulsiona arta dramatică națională. Societatea avea ca obiective cultivarea limbii românești, precum și dezvoltarea muzicii vocale și instrumentale din Principate în așa fel încât acest demers să se finalizeze cu formarea unui Teatru Național¹³.

Prin membrii acestei „Societăți” s-au tradus și tipărit piese din literatura universală: Voltaire, Molière, Alfieri. Deși multă vreme I. Heliade-Rădulescu a fost director, iar președinte era vornicul G. Filipescu, geneza teatrului avea să se datoreze și inițiativei lui C. Golescu. El a pus la dispoziție vastele saloane ale palatului său pentru repetiții, în vederea pregătirii tinerilor artiști, ajutând „Societatea” să publice și o revistă specială: „Gazeta Teatrului Național”¹⁴. Apărută sub redacția lui Ion Heliade-Rădulescu, publicația lupta pentru crearea unui teatru național, atât ca instituție, cât și ca edificiu.

În urma unui examen public, la 29 august 1834, ieșea prima generație de actori și cântăreți profesioniști din școala de declamație și muzică, iar elevii „Societății”, aflați sub conducerea lui Costache Aristia (1800–1880), au jucat pe scena Mamolo prima reprezentație teatrală în limba română din București. „Societatea Filarmonică” avea să asigure patronajul acestei reprezentații în seara de 29 august 1834, prin piesa *Mahomed* sau *Fanatismul* de Voltaire, transpusă în versuri de I. Heliade-Rădulescu¹⁵. În aceeași sală Mamolo-Slătineanu, avea să se desfășoare, la 1 august 1850, primul spectacol al unei trupe românești, cea a marelui actor Matei Millo, cu piesa *Baba Hârca*¹⁶.

Prima jumătate a secolului al XIX-lea fiind o epocă de mari incertitudini politice, ideea întemeierii Teatrului Național prindea cu greu viață. Crearea unui asemenea teatru a fost inițiată prin donațiile hatmanului Constantin Cornescu, logofătului Alexandru Filipescu, colonelului Ioan Câmpineanu și aga Costache Manu, pentru cumpărarea locului numit „Hanul Câmpinencii” (sau „Hanul Filaret”) și pentru grabnica înălțare a edificiului Teatrului Național. Proiectul construcției Teatrului Național apăruse în 1836, dar era reluat în 1840; iar lucrările de construcție începeau în 1844, prin activitatea vienezului A. Heffet, desfășurându-se până la sfârșitul lui noiembrie 1852. Inaugurarea avea loc în 1853, iar contemporanii îl descriau entuziasmați ca pe o „construcție frumoasă, după modelul redus, al teatrului Scala din Milano”¹⁷. Sala dispunea de 1 000 de locuri și de o bună acustică; era compusă din parter, trei rânduri de loji și galerie, fiind socotită „a treia în Europa, ca mărime”¹⁸. Spectacolul inaugural a avut loc la 31 decembrie 1852, la ora 19:30, cu piesa *Zoe sau un amor românesc* – traducere și adaptare a vodevilului francez *Zoe ou l'amant poët*, de Scribe și Mellsville –, ilustrația muzicală fiind semnată de Ioan Wachmann. Spectacolul se încheia cu un program de operă, reprezentanți de seamă ai artei interpretative italiene oferind spectatorilor arii

¹² Corina Popescu, *op. cit.*, p. 39–40.

¹³ Ionuț Niculescu, *Directorii Teatrului Național din București*, București, Editura Nemira, 2002, p. 9–10.

¹⁴ *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”*, partea a II-a, *Dicționarul istoric și geografic universal, A–J*, de Gheorghe Adamescu, București, Editura Cartea Românească, 1931, p. 1640.

¹⁵ Vasile A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800–1864*, vol. 1, București, Imprimeria Statului, 1892, p. 278; N. E. Idieru, *Istoria artelor-frumoase (arhitectură, sculptură, pictură, muzică – din toate timpurile și din toate țările, inclusiv România)*, București, Tipografia Gutenberg, Joseph Göbl, 1898, p. 454; G. Băiculescu, I. Masoff, *Teatrul românesc acum o sută de ani*, București, Editura Vremea, 1935, p. 5–6, 26, 36, 40, 42.

¹⁶ Silvia Colfescu, *București – ghid turistic, istoric, artistic*, București, Editura Vremea, 2012, p. 26.

¹⁷ *Marele dicționar geografic al României, alcătuit și prelucrat după dicționarele parțiale pe județe* de George Ioan Lahovari, C. I. Brătianu, Grigore C. Tocilescu, vol. I–V, București, Stab. Grafic Socec, 1898–1902.

¹⁸ *Ghidul Bucureștilor*, București, Editura Ghidul României, 1935, p. 52.

celebre din operele lui Verdi și Donizetti. Teatrul cel Mare a fost concesionat, încheindu-se un contract pe trei ani (1852–1855) cu Costache Caragiale și Ioan Wachmann, și abia în 1874, sub conducerea lui Alexandru Odobescu, devenea Teatrul Național. Baza repertoriului dramatic se compunea dintr-o colecție de traduceri din dramaturgia franceză, italiană și germană, iar opera italiană era promovată alături de comedia și drama românească¹⁹. Teatrul era deseori închiriat lui Mihail Pascaly, al cărui repertoriu era compus din traduceri, iar Matei Millo, cel mai mare actor din acele timpuri, juca mai mult prin țară, deoarece la București, pentru reprezentațiile extraordinare de la Teatrul Național, trebuia să obțină aprobări speciale²⁰. Millo mai juca, când avea trupă, în mica și vestita sală Bossel: ea aparținea tapișerului sas Bossel, ce o cumpărase în 1839 și amenajase la etaj o sală pentru baluri și spectacole. Sala a avut un mare succes mai ales după ce apunea gloria sălii Mamolo, iar la Bossel jucau tot mai multe trupe străine venite în turneu²¹. Existența celor trei teatre naționale, din Iași, București și Craiova, a făcut ca, în perioada 1877–1878, să se ajungă la legiferarea transformării teatrelor în societăți dramatice. Astfel, la 29 iunie 1877, intra în vigoare *Regulamentul de organizare a Teatrelor, Cafenelelor și Concertelor*. Direcția Generală a Teatrelor înregistra însă dificultăți legate de textul spectacolelor, urmărindu-se evitarea trivialităților, a atacurilor la adresa instituțiilor statului sau a persoanelor de rang înalt. Impresarii din domeniu aveau obligația să prezinte liste cu repertoriul ales, dar și cu artiștii trupei; de asemenea, să aducă garanții referitoare la salubritatea locului, la măsurile luate împotriva incendiilor și chiar să semneze un angajament de respectare a regulamentului teatrului, urmând ca toate aceste verificări să ducă, finalmente, la eliberarea autorizației de funcționare. În secolul al XIX-lea, majoritatea spectacolelor erau fragil construite și, în consecință, cronicile de specialitate deplâneau acest lucru, arătând, la unison, că „toate ne lipsesc, și actori, și decoruri, și autori”²². În România, evoluția artei dramatice – care însemna nașterea unui teatru românesc cu un repertoriu susținut de actori profesioniști – a devenit o realitate îndeosebi după turneele diverselor trupe de teatru italian. Prima divă ajunsă pe o scenă românească a fost Adelaide Ristori, tragediană de talie europeană, sosită în România cu o trupă de teatru numeroasă, compusă din 20 de artiști, inclusiv opt femei²³. Artista smulgea aplauzele frenetice ale sălii nu atât pentru calitatea textului, cât mai ales pentru maniera de interpretare a personajelor din repertoriul său. Reprezentațiile cu dramele *Medeea*, *Maria Stuart* sau *Maria Antoaneta* nu s-au bucurat mereu de săli pline, în condițiile în care „lumea bună”, ce deținea abonamentele la teatru, nu era încă în capitală, iar membrii familiei regale se aflau la Sinaia, asistând doar la ultima reprezentație, în seara zilei de 28 septembrie 1871. Cu toate că sala era plină, iar cronicile se întreceau în elogi, unul dintre analiștii acestor spectacole, Cesar Bolliac, critica lipsa de rafinament a publicului și neînțelegerea actului creator al uneia din cele mai mari artiste:

A se vedea teatrul nostru gol când Ristori ridică pe Phedra la creațiunea ei dovedea că bucureștenii nu sunt pentru altceva decât pentru farse din vodeviluri și pentru bastarda

¹⁹ Roberto Fava, *Amintiri din Țările Române. Note dintr-o călătorie în Transilvania și România*, București, Editura Typ. Universul, Luigi Cazzavillan, 1894, p. 100.

²⁰ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată*, vol. I, 1871–1884, București, Editura Ziarului „Universul”, 1935, p. 47.

²¹ Silvia Colfescu, *op. cit.*, p. 28.

²² „România liberă”, nr. 205, 24 ianuarie 1878, p. 2, rubrica „Revista dramatică”.

²³ *Istoria teatrului în România*, vol. II, București, Editura Academiei, 1971, p. 77–79.

teatrului: opera, pe care n'o înțeleg în limbajul său cel metafizic, dar fac haz când văd pe scenă, între machinării și costume, că-și dau oamenii bună dimineața cântând, se gălcesc cântând, se ceartă și se omoară cântând²⁴.

Drumul deschis de Ristori era lărgit prin alte apariții scenice de mare ecou, precum turneul din iunie 1875, organizat de renumita Giacinta Pezzana, considerată o moștenitoare a actriței Ristori. Actrița a dat reprezentații cu piesele *Sora Teresa*, *Dama cu camelii*, *Maria Stuart*, iar publicul a ovaționat atât de mult evoluțiile acesteia, încât spectacolul *Sora Teresa* a fost reluat. Efectul acestor turnee se reflecta în cronici care evidențiau o schimbare a artei teatrale, căci maniera realistă îl determina pe spectator să creadă că nu mai era în fața unei regii, ci înaintea unui fapt aievea²⁵.

În 1878, Teatrul Național găzduia cel mai important eveniment artistic din București: venirea marelui artist tragedian Ernesto Rossi, care a susținut 14 spectacole, desfășurate cu casa plină. Spectacolul a fost organizat de celebrul impresar italian Benedetto Franchetti, iar marele actor acceptând acest turneu datorită succeselor repurtate de artiste compatriote, Ristori și Pezzana. La sosirea în București, actorul era impresionat de căldura publicului român, găsind asemănări cu acela italian²⁶. Scena bucureșteană s-a dovedit deci neîncăpătoare la aparițiile lui în *Hamlet*, *Othello*, *Richard al III-lea* sau *Regele Lear*. Deoarece actorul își exprimase îngrijorarea că bucureștenii nu cunoșteau repertoriul shakespeareian, Frédéric Damé, unul dintre cei mai importanți cronicari de teatru ai urbei bucureștene, a avut un rol major în familiarizarea publicului cu spectacolele lui Rossi. Situându-se în spiritul timpului, Damé publica rezumatele pieselor shakespeareiene, dezvoltând, totodată, considerații asupra jocului actoricesc²⁷. Numai citind impresiile lui Constantin Bacalbașa, care comenta piesa *Othello*, înțelegem puternicul impact produs asupra bucureștenilor: „Este de prisos să spunem marea impresiune produsă de jocul artistului neîntrecut al Italiei”²⁸; aceeași interpretare îl determina pe Damé să exclare: „Shakespeare, în mărețele-i visuri, n-a visat niciodată un *Othello* mai complet decât acela pe care ni l-a reprezentat d. Rossi”²⁹. În interpretarea artistică a lui Rossi, gradul cel mai înalt de emoție a fost atins în piesa *Moartea civilă* de Paolo Giacometti, textierul celebrei tragediene Adelaide Ristori. Jucată cu mare succes pe scenele europene, *Moartea civilă/La morte civile* (1861), rivaliza cu epopeea secolului, *Mizerabilii* (1862), ambele având în comun faptul că se centrau pe individul exclus de societate³⁰. În rolul eroului Corrado, actorul a impresionat îndeosebi prin redarea scenelor de agonie într-o „manieră realistă”; iar Damé descria elogios finalul reprezentării veridice a operei: „Trebuie să vadă cineva pe Rossi pentru a înțelege cât e de sfâșietor un asemenea deznodământ. Ieși năbușit de emoțiune. E sublim. Zic cuvântul cum îmi vine și nu e prea tare”³¹. Chiar Eminescu și Slavici relatau că nu se mai puteau aduna junimiștii în ședințe, datorită atracției exercitate de prestațiile marelui actor. Slavici însuși exclama: „Acum putem și noi zice: în această scurtă viață, afară de toate celelalte ne-a mai fost dat să vedem și pe Rossi”³².

²⁴ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 52.

²⁵ Corina Popescu, *op. cit.*, p. 52–53.

²⁶ *Ibidem*, p. 55.

²⁷ Ion Anestin, *Schiță pentru istoria teatrului românesc*, București, Editura Vreimea, 1928–1938, p. 186.

²⁸ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 244.

²⁹ „Românul”, XXII, 25 ianuarie 1878, p. 79.

³⁰ Corina Popescu, *op. cit.*, p. 24–25.

³¹ „Românul”, XXII, 8 februarie 1878, p. 123.

³² „Timpul”, III, nr. 36, 28 ianuarie 1878.

O altă apariție de răsunet pe scena Teatrului Național din București a fost aceea a marelui actor italian Tommaso Salvini – considerat cel mai mare interpret al lui Shakespeare –, care, după reprezentațiile de la Odessa, poposea la București între 20 martie și 14 aprilie 1880. În reprezentarea deja cunoscutei piese *Moartea civilă*, în rolul eroului Corrado, actorul se distingea îndeosebi prin scenele de agonie care purtau eroul prin toate variantele zbuciumului sufletesc. Cu toate acestea, în memoria publicului predomina interpretarea inegalabilă a lui Rossi, cronicile reflectând această opinie: „Incontestabil artist superior, unul din cei mai covârșitori ai Europei de atunci, însă parcă tot Rossi întrunea cele mai multe sufragii”³³. Ca recunoaștere a meritelor sale artistice, Guvernul român i-a conferit artistului ordinul *Crucea „Steaua României”*, iar *Societatea de ajutor reciproc a italienilor din România* l-a desemnat asociat onorific³⁴. De asemenea, Benedetto Franchetti reușea, cu acordul Direcției Teatrelor, să readucă pe scenele românești marea stea a teatrului italian, Giacinta Pezzana-Gualtieri; care își programa un turneu, în martie 1881, ajungând la Iași, Craiova, București, Galați. Iar cronicile îi elogiau reușitele obținute alături de Eleonora Duse în dramele lui Alexandru Dumas, Paolo Giacometti, dar și în *Thérèse Raquin* de Émile Zola³⁵.

În februarie 1889, în drum spre Constantinopol, revenea cu mare succes Ernesto Rossi. Iar criticul ce semna cronică *Teatru-Concert*, din ziarul „Epoca”, referindu-se la reprezentațiile marelui actor, se arăta extaziat în fața perfecțiunii actului teatral și declara: „Succesul său, faima ce a dobândit pretutindenea, mă scutesc de a-i mai aduce și eu tămâie. Și apoi, e prea bătrân, prea recunoscut de toată lumea, pentru ca să-l mai mângâie vreo laudă”³⁶. În noiembrie-decembrie 1895, revenea la București, Galați și Iași, cu trupa lui Angelo Saltarelli. Mai mult, cei cincizeci de ani de teatru i-a sărbătorit chiar la București, unde ziarele românești îl proslăveau pe „bătrânul vecinic tânăr”; și puțin înainte de Crăciun, regele Carol I îl decora personal cu ordinul „Coroana României” (în grad de ofițer), știut fiind artistul primise deja „Steaua României” din anul 1878³⁷.

La spectacolele din octombrie 1899, date de Eleonora Duse, publicul nu a fost numeros, însă elevat, Al. Vlahuță apreciind renunțarea la declamație și jocul natural al artistei: „Ea intră pe scenă cum ar intra în casă, în familia ei”³⁸. La rândul său, M. Faust Mohr se declara fascinat de interpretarea care „zgodue pe spectatori până în cele mai adânci cute ale sufletului”³⁹. Un alt italian, Ermete Novelli, a fost actorul cu cel mai mare impact pe scena bucureșteană, grație turneului din 1903, organizat în două etape, în lunile aprilie și decembrie. La sfârșitul lunii aprilie, spectacolele lui Novelli erau descrise ca un eveniment covârșitor, la spectacolul *Moartea civilă* asistând chiar Regele Carol și Regina Elisabeta. Actorul era aclamat îndelung, și Regele Carol, care nu obișnuia să frecventeze teatrele, făcea o excepție pentru Novelli, gratulându-l și cu ordinul „Steaua României”⁴⁰. Cronicarii teatrali vedeau în Novelli un actor care umplea sălile până la refuz la fiecare reprezentație; cel care generase printre actorii Naționalului

³³ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 277.

³⁴ Corina Popescu, *op. cit.*, p. 64.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ „Epoca”, an IV, nr. 962, 3 februarie 1889, p. 2.

³⁷ Corina Popescu, *op. cit.*, p. 64.

³⁸ „Pagini literare”, an II, nr. 1 (26), 17 octombrie 1899, reproduc în *Scrieri alese*, II, 1963, p. 478–480.

³⁹ M. Faust Mohr, *Amintirile unui spectator. Mișcarea teatrală în București între 1899–1910*, București, Tipografia de Artă și Editură Leopold Geller, 1937, p. 11.

⁴⁰ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 40.

dorința de a învăța italiana și, mai ales, cel care avea să schimbe gustul publicului, îndepărtându-l de arta declamatorie franceză. Novelli era unanim recunoscut, era iubit, aclamat, elogiât, putându-se concluziona că „nici un actor străin nu a mobilizat atâtea condeie”⁴¹. Cronicarul M. Faust Mohr scria cu entuziasm despre interpretarea formidabilă a actorului în tragedii, dar îl socotea unic în farsă și în comedie: „Cred că n-am râs în viața mea ca la aceste spectacole și nu le-am uitat, după 33 de ani!”⁴²

În 1906, ne vizita și Alfred de Sanctis, care dădea o serie de spectacole la Teatrul Lyric alături de Ada Borelli, soția sa, sora divei de cinema Lydia Borelli, cele două fiind fiicele fostului impresar al Teatrului Național din Iași, Alfredo Borelli. Această companie ieșea prima dată din Italia – de altfel, reprezentațiile aveau loc doar la București⁴³ –, cu nu mai puțin de opt piese, remarcându-se prin interpretarea pieselor *Strigoii* de Henrik Ibsen și *Micii burghezi* de Maxim Gorki. Turneul nu a fost însă o reușită, iar explicația consta în faptul că „numele lui, cu totul necunoscut, și împrejurarea că spectacolele au loc înaintea sărbătorilor făceau ca reprezentațiile să fie puțin populate”⁴⁴.

Anul 1907 a fost marcat de două evenimente artistice cu artiști italieni ca protagoniști: în primul rând, noul turneu al Eleonorei Duse, organizat în martie la Teatrul Național, care nu a avut nici de această dată audiența așteptată datorită războaielor țărănești; și, în al doilea rând, turneul lui Ermete Zacconi, unul dintre cei mai polemici actori ai generației sale. Artistul ajungea la București în noiembrie–decembrie 1907 și juca în mult discutata piesă *Moartea civilă*: spectacol ce-i adusese celebritatea în urma disputei cu Salvini legată de redarea morții lui Corrado. Dacă Salvini își imagina personajul ca o victimă a propriilor suferințe, Zacconi alegea varianta sinuciderii; însă, pe scena românească venea cu o interpretare deosebită de aceea a lui Novelli, admirată de publicul românesc. Reprezentația a avut numeroase cronici, remarcându-se cele care înregistrau reacția spectatorilor:

Vezi moartea cu ochii. O vezi pentru 3, 5, 20 sau 100 de lei, când alții plătesc câte o mie și două spre a putea asista la o execuție prin guilotină sau spânzurătoare. Cele prin electricitate sunt mai sumare și eram mai fericit dacă Zacconi simula moartea prin electricitate: era mai scurtă. Dar era și mai puțin probabilă, căci pe la 1840, de când datează piesa, nu era încă execuția prin electricitate⁴⁵.

Mai mult, același condeier încerca să descopere valoarea actului artistic: „Mă întreb dacă aceste convulsii [...] au vreo legătură cu arta, vreo noimă în misiunea artistului de a emoționa”⁴⁶. Dacă criticul Mihai Dragomirescu îl caracteriza pe Zacconi ca fiind înzestrat cu o „genialitate de mâna a doua”⁴⁷, cronică din „Adevărul”, referindu-se la scena finală, ținea să precizeze stupoarea spectatorului, produsă de noua tehnică teatrală, una apropiată de cinematograful:

La Zacconi, aseară, în rolul lui Corrado, această cinematografiere a spasmelor corporale ale morții a întunecat tot ce a făcut el ca meșteșug artistic. S-a uitat restul, ca să nu rămâie

⁴¹ Corina Popescu, *op. cit.*, p. 75.

⁴² M. Faust Mohr, *op. cit.*, p. 69.

⁴³ Corina Popescu, *op. cit.*, p. 81.

⁴⁴ M. Faust Mohr, *op. cit.*, p. 109.

⁴⁵ „Adevărul”, an XIX, nr. 6540, 8 noiembrie 1907, p. 3.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ „Convorbiri critice”, nr. 22, 15 noiembrie 1907, p. 893.

decât oroarea și teroarea exercitată asupra spectatorului. Zacconi a reușit pe deplin: publicul a plecat îmbolnăvit de-a binelea și mulți au declarat că-și vor cruța nervii pe viitor, ferindu-se de a-l mai vedea, în credința că în toate piesele va găsi să facă ceva la fel. Să sperăm că nu, căci nici fotografia colorată nu e pictură, nici cinematografierea realității nu e artă și noi voim să vedem pe artistul, nu cinematograful Zacconi⁴⁸.

La rubrica *Năzbătii* din „Adevărul”, articolul *Primejdia lui Zacconi se referea la terifiantele spectacole ale artistului*, declarând în glumă că *Societatea de salvare* „lua măsuri ca, în fiecare seară, cel puțin 30 de medici să fie de față la spectacol”; totodată, nu recomanda „doamnelor gravide să asiste la spectacol”⁴⁹. Deși publicul era vizibil marcat, sălile au fost arhipline: interpretarea celor șase personaje propuse de Zacconi anunțau noi timpuri în interpretarea actului teatral. În noiembrie–decembrie 1908, revenea Novelli, la fel de iubit de critici și de public. Iar cele zece spectacole de pe scena Teatrului Lyric se prelungeau cu un „festival” dat, pe 1 ianuarie 1909, în beneficiul victimelor cutremurului din Calabria. Cu acest prilej, Novelli apărea pe scena Naționalului alături de C. Nottara și orchestra lui Grigoraș Dinicu. Actorul ținea un discurs, tipărit a doua zi cu titlul *Due parole di Ermete Novelli*, ce era împărțit bucureștenilor⁵⁰.

Ultimul turneu al lui Novelli, cel din 1911, programat la Bruxelles, Viena și București, reconfirma situarea României pe linia manifestărilor culturale europene. Reprezentațiile date la Teatrul Leon Popescu au fost elogioase, dar apăreau și critici, ceea ce demonstra o schimbare a gustului noilor generații și încheierea epocii marilor actori tragedieni. Martor al aceluși veac, Bacalbașa nota că nu existase artist sau artistă mare din Franța ori din Italia care să nu fi jucat în București:

[...] în tot timpul cât țin minte, dela 1872 în jos, am văzut pe scena Teatrului Național sau la Ateneu defilând cele mai mari stele ale artei: Ristori, Adelina și Carlota Patti, Rossi, Salvini, Coquelin cel Mare și cel Mic, Sarah Bernard, Judic, Eleonora Duse, Ermette Novelli, Mounet Sully, Feraudy, Kubellk, Huberman și atâți alții⁵¹.

Prezența acestor artiști italieni a impulsionat organizarea vieții teatrale, dar imboldul lor nu a fost destul de mare încât să facă posibilă dezvoltarea unui al doilea teatru, alături de Teatrul cel Mare bucureștean. La cumpăna secolelor XIX–XX, toate spectacolele, atât cele dramatice, cât și cele muzicale, se dădeau la Național, a cărui stagiune „oficială” nu dura decât șase luni. Ea se încheia, de obicei, la sfârșitul lunii februarie, iar în martie se dădeau beneficiile⁵². Din lipsă de spectatori, iarna funcționa un singur teatru, cel Național, astfel încât, în secolul al XIX-lea, existau patru săli de teatru: Scena Naționalului, Dacia, Orfeu și Sala Bossel, aceasta din urmă fiind descrisă ca sală de teatru; dar după dispariția sălii Slătineanu a rămas ca cea dintâi întâlnire de bal mascat⁵³. Sala Bossel, mai puțin spațioasă ca sala Naționalului, se bucura de o acustică bună; dar nu avea trupă permanentă și numeroase trupe străine dădeau acolo

⁴⁸ „Adevărul”, an XIX, nr. 6540, 8 noiembrie 1907, p. 3.

⁴⁹ Idem, nr. 6542, 10 noiembrie 1907, p. 3.

⁵⁰ I. Massof, *Istoria Teatrului național din București*, București, Editura Librăriei „Universala” Alcaly, 1937, p. 336–337.

⁵¹ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 160.

⁵² M. Faust Mohr, *op. cit.*, p. 6.

⁵³ Victor Bilciurescu, *Bucureștii și bucureștenii de ieri și de azi*, București, Editura Paideia, 2003, p. 227; Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 59–70.

reprezentării. Sala Eforiei, mai încăpătoare, era închiriată Conservatorului de Artă Dramatică și Lirică, pentru examinarea elevilor ce frecventau cursurile de dramă și comedie. Sala Dacia era și ea spațioasă, având avantajul scenei de vară din grădina hotelului⁵⁴. În toate aceste săli, dar și în cafenele sau restaurante se solicitau aprobări de la prefectura poliției pentru organizarea balurilor mascate, ilustrate de Ulysse de Marsillac în cronicile sale mondene: „În timp ce actorii de teatru sunt aplaudați, iată că cei din lumea bună se pregătesc pentru a deveni actori pentru o seară”⁵⁵. *Mascaradele* aveau loc regulat, de două ori pe săptămână, și alternau cu spectacolele obișnuite ale sălii: operă, teatru, revistă, așa cum reieșea din anunțurile presei: „Teatrul Dacia. Cu începere de la 27 Decembrie a.c. și până la finele carnavalului se vor da în fiecare Miercuri și Sâmbătă *baluri mascate cu tombolă*. Iar în cele alte zile vor urma reprezentațiile de café-concert regulat cu artiștii cei mai distinși din străinătate”⁵⁶. Articolul intitulat sugestiv *Curierul Petrecerilor*, publicat în ziarul „Epoca”, afirma:

[...] plictiseala e în adevăr necunoscută în societatea bucureșteană și n-avem de cât să înșirăm o serie de baluri, serate și adunări, cari s-au dat de la anul nou până acum, ca se convingem pe ori-cine că petrecem mult, enorm. Judecați: Duminecă, 1 Ianuarie – Bal la Curte, Marți, 3 Ianuarie – Bal la d-na Chrissoveloni, Miercuri, 4 Ianuarie – Bal la d-na Slătineanu, Vineri, 6 Ianuarie – Bal la d. Gr. Suțu, Sâmbătă, 7 Ianuarie – Bal mascat la d-na Vlassoff. Duminică, 8 Ianuarie – Bal de copii, după amiază, la legațiunea franceză. Iată dar opt zile de petreceri destul de bune! Și cât suntem de neobosiți? Nu ne ajunge o săptămână întreagă, ci mai petrecem și a opta zi, ceea-ce nici d-zeu n-a făcut⁵⁷!

Numeroase au fost și balurile organizate de membrii comunității italiene, motivația acestora fiind, de regulă, aceea de a strânge fonduri; iar acțiunile filantropice ale *Societății Italiene* vizau fie Școala italiană, fie solidarizările cu cererile de ajutor venite din Italia, fie asistarea membrilor coloniei care se confruntau cu greutățile familiare. Un astfel de eveniment a fost organizat la 1 martie 1903, când se anunța un bal „în folosul școlii italiene”, preconizat să aibă loc în sala mare a palatului școlii de pe strada Neptun, sub patronajul doamnei marchize Beccaria d’Incisa, soția ministrului italian la București. În anunțul publicat de „Universul”, sunt nominalizate persoanele de la care pot fi procurate biletele, foarte probabil membri cu spirit de inițiativă ai comunității italiene din capitală: Clelia Bruzzesi, Maria Narice, Ugo Ascoli, directorul societății de asigurare *Generală*, și, nu în ultimul rând, Luigi Cazzavilan⁵⁸. De asemenea, la 18 ianuarie 1914, *Societatea italienilor* pregătea un bal de binefacere, la care personalul Legației italiene – în frunte cu noul consilier, Ugo Cafiero – a oferit cadouri pentru organizarea unei tombole. Sub patronajul soției baronului Fasciotti, *Societatea Cooperativă de Operă Italiană* susținea un concert din muzica lui Giuseppe Verdi, la *Ateneul Român*, la 8 martie 1914, în folosul instituțiilor de binefacere din Capitală⁵⁹.

Populația Bucureștiului fremăta la multitudinea spectacolelor de operă, operetă, dramă și comedie susținute atât de *Societatea Dramatică Română*, cât și de nenumăratele

⁵⁴ *Ibidem*, p. 228.

⁵⁵ Adrian-Silvan Ionescu, *Balurile costumate din secolul al XIX-lea și sursele lor de inspirație istorică*, în „București. Materiale de istorie și muzeografie”, București, Editura Museion, an XI, 1992, p. 229–230.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 230.

⁵⁷ „Epoca”, nr. 940, 10 ianuarie 1889, p. 2.

⁵⁸ „Universul”, an XXI, nr. 55/28 februarie 1903, p. 3, publicat și în nr. 58/1 martie, p. 3.

⁵⁹ Alina Dorojan, *L'emigrazione italiana nelle terre romene (1861–1918)*, p. 245, la adresa de internet [http://dspace-roma3.caspar.it/bitstream/2307/4187/1/L'emigrazione%20italiana%20nelle%20terre%20romene%20\(1861-1916\).pdf](http://dspace-roma3.caspar.it/bitstream/2307/4187/1/L'emigrazione%20italiana%20nelle%20terre%20romene%20(1861-1916).pdf) (accesată la 7.03.2016).

trupe franceze, germane și renumitele trupe de operă italiană⁶⁰. Nu de puține ori, sălile de teatru găzduiau spectacolele unor cabarete și adăposteau manifestările unor artiști celebri, cum a fost cazul faimoaselor reprezentații date, în 1902, de transformistul italian Frizzo Fregoli. Celebrul artist, care venise pentru două seri, avea să strălucească în zece reprezentații, iar triumful se datora interpretării scenice și faptului că își juca singur comediile, în care prindeau viață cinci, șase sau chiar zece roluri. Rapiditatea schimbării decorurilor, costumelor, perucilor, precum și redarea diferențiată a vocii personajelor creau impresia că nu era vorba de unul și același artist; care în fapt era ajutat în culise „de un pluton de regisori, coafori și croitori”⁶¹. Constantin Bacalbașa observa dificultățile vieții de actor în România și aprecia că, „dacă n-ar fi fost închirierile teatrului la trupe străine și balurile mascate, actorii ar fi murit de foame”⁶². Deseori, artiștii italieni din spațiul românesc recurgeau și la alte forme de exprimare: astfel, erau celebre lecțiile de dans oferite tinerelor din Focșani de către Donato Boldini, coregraf și director al Teatrului Italian din București, care le garanta învățarea dansurilor moderne în 30 de lecții⁶³.

Una din primele dive ale scenei românești, Fani Tardini, a fost o actriță cu origini italiene, despre debutul ei în teatru existând opinii contradictorii. Dacă unele voci afirmau că acesta avusese loc în 1844, în trupa lui Caragiali, altele considerau că debutase cu trupa lui Millo; iar unii socoteau că mentorul îi fusese Mihail Pascally⁶⁴. Incertitudinea debutului se completează însă cu certitudinea întemeierii propriei trupe la 6 octombrie 1859⁶⁵. Din această trupă mai făceau parte Alexandru Vlădescu, Lache Chirimescu, Stavru Sachelarie, Ion Lupescu, Elena Albescu, Irina Poenaru, Catinca Dumitrescu; și, pentru o vreme, actorii au înregistrat ceva succese în sala Dacia. Dacă spectacolele trupei nu trezeau totuși un prea mare entuziasm în rândurile bucureștenilor, în provincie izbuteau să-și formeze un public fidel⁶⁶. De altfel, trupa condusă de Tardini, până la stabilirea la Galați, avea să devină cea mai bine organizată și cea mai mare trupă de provincie, călătoriile prin țară contribuind la dezvoltarea vieții teatrale în numeroase regiuni ale țării. Reprezentațiile date au avut menirea de a schimba mediul cultural al urbei în spațiul românesc, iar Fani Tardini a fost actrița care, în turneele din orașele românești, interpreta cu aceeași intensitate drama și comedia de salon, ceea ce a determinat-o pe Aristizza Romanescu să o numească pe Tardini „întemeietoarea teatrului”⁶⁷.

Teatrul Național avea să fie socotit, încă de la începuturi, o școală a bunei exprimări, a îndreptării moravurilor și a instruirii unor segmente cât mai largi din publicul românesc. În secolul al XIX-lea, se constata că teatrul tradiționalist, al declamației, pierdea disputa cu noul teatru naturalist, care promova ideea dispariției autorului în umbra personajului. Cel care avea să facă aceste schimbări la nivelul *Conservatorului de Artă Dramatică* era Ștefan Vellescu. Nu întâmplător, făcuse cursurile în străinătate, fiind coleg cu tragedieni reputați din vremea aceea, Rossi și Salvini, care jucaseră și la

⁶⁰ „Epoca”, nr. 940, 10 ianuarie 1889, p. 2.

⁶¹ M. Faust Mohr, *op. cit.*, p. 45.

⁶² Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, p. 277.

⁶³ Raluca Tomi, *Imigrația italiană în spațiul românesc: italienii din Galați și Ismail (1834–1876)*, în *RI*, s.n., vol. XIX, 2008, nr. 3–4, p. 228.

⁶⁴ Nicolae Săvulescu, *Costache Caragiali*, în „Revista Fundațiilor Regale”, an VI, nr. 2/1939, p. 376.

⁶⁵ I. Massoff, *Teatrul românesc*, vol. II, 1860–1880, București, Editura pentru Literatură, 1966, p. 166.

⁶⁶ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 317; Victor Anestin, *Amintiri din teatru*, București, Editura I. Brănișteanu, 1918, p. 4.

⁶⁷ I. Massoff, *Teatrul românesc*, vol. II, p. 200–201.

București⁶⁸. *Conservatorul de Artă Dramatică* pregătea actorii pe baza unui curs al unui autor spaniol, Maxim Ioachim Bastus, și orice interpretare se baza pe respectarea textului, fără inovații în voce ori gesticulație. Era înrădăcinată în conștiința spectatorului ideea că „a te abate de la sacrosantele lui prescripții ar fi fost un sacrilegiu”, așa încât „se cădea mort cum scria la curs, se debita monologul după tipicul din curs, se debitau declarațiile de dragoste după cum scria la cartea meșterului spaniol, se râdea, se plângea, se bea, se certa după același tipic”⁶⁹. Distanțarea de textul dramaturgului a lăsat loc interpretării libere, determinând o amplificare a indicațiilor scenice în gestică și intonația personajelor, dar și în reorganizarea scenelor spre a se asigura cursivitatea actului teatral⁷⁰. Spectacolul de teatru se remodela după contextul istoric și după experiențele individuale ale protagoniștilor; determina, mai mult ca oricând, stabilirea unor relații între acțiunea psihologică și acțiunea verbală declanșată prin intermediul cuvântului⁷¹. Activitatea teatrală din București poate fi considerată un reper pentru viața artistică a întregii țări, căci întemeierea Teatrului Național indica o anumită maturizare a societății românești, aptă să adopte valori europene, dar și să-și afirme propriile valori. Crezul formulat de marele dramaturg I. L. Caragiale, pe când exercita calitatea de director al Naționalului, era: „Teatrul în care actorii joacă bine, acela este adevărat teatru, iar nu acela în care se joacă piese bune”⁷².

ITALIAN DRAMA APPEARANCES ON THE STAGES OF BUCHAREST
(NINETEENTH–TWENTIETH CENTURIES)
(Summary)

Keywords: Italian community, Bucharest, actors, National Theatre.

Small, but well organized, the Italian community from Bucharest contributed culturally, as well, to the growth of modern Romania because of its role of catalyst of creative energies. The means through which they acted in the Romanian society were educational, literary, theatrical and artistic and the element of unity was the one of common identity originating from Latinity. The involvement of Italians in the cultural life was under the form of many tours of famous actors that graced the great stages of the world: Adelaida Ristori, Ernesto Rossi, Ermete Novelli and Tommaso Salvini, who put Bucharest on the cultural map of the great capitals of Europe. The presence of these great Italian artists stimulated the growth of the theatrical life and enabled the development a Great Theatre, as the National Theatre was called, whose repertoire included translations from the French and German dramaturgy while the Italian one was to be promoted at the highest forms of manifestation at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

⁶⁸ Victor Bilciurescu, *op. cit.*, p. 224.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Corina Popescu, *op. cit.*, p. 18–20.

⁷¹ Sergiu Dan Pop, *op. cit.*, p. 28–33.

⁷² Ion Anestin, *op. cit.*, p. 83.

CĂTĂLINA MIHALACHE*

COSTUMUL „NAȚIONAL” ROMÂNESC: GENEZA UNUI SIMBOL IDENTITAR**

Tradiția neinventată

În următoarele rânduri ne propunem chestionarea istoricității unor practici tradiționale, considerate de obicei atemporale sau mai vechi decât era cazul. Studiul originii, evoluției, finalităților, instrumentării sau disoluției unor astfel de *tradiții* a intrat, în ultimele decenii, sub incidența studiilor culturale, a investigațiilor asupra memoriei și culturilor istorice, a ritualurilor politice și a istoriei sociale¹, astfel încât demersul nostru nu face decât să extindă, asupra cazului românesc, un tip de investigație binecunoscut istoriografiei occidentale.

Invocând o tradiție *ne-inventată*, subliniem preexistența certă a unor realități în uz, receptate și reformulate în timp de către observatorii culți. Considerăm că arta „tradițională” nu a fost *imaginată* în sensul uzual al limbii române, pornindu-se de la ceva complet diferit sau chiar inexistent. A fost o realitate parțial premergătoare modernității, adaptată însă și instrumentată potrivit unor comenzi și așteptări publice. Celebra formulă a lui Benedict Anderson – *Comunități imaginate. Reflecții asupra originii și răspândirii naționalismului* – se potrivește, mai curând, fostelor colonii occidentale, forțate, de exemplu, să-și însușească aniversarea Revoluției franceze ca eveniment crucial al trecutului lor, decât societății românești moderne, oricât de fascinată a fost ea de varii modele.

De altfel, chiar și formularea mai radicală a lui Eric Hobsbawm, care invoca un proces de „inventare a tradițiilor”, se poate echivala, la o nouă reevaluare, cu un parcurs de formalizare și ritualizare a unor practici sociale funcționale². Sub denumirea de „tradiții”, volumul publicat de Hobsbawm în 1984 urmărea un alt gen de realități istorice decât cele vizate de noi, investigând mai mult zona ceremonialurilor politice

---

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

** Articolul reprezintă varianta în limba română a textului nostru *Romanian „National” Costume: Genesis of an Identity Symbol* („Romanian Cultural History Review Supplement of Brukenthal. Acta Musei”, nr. 6/2016, p. 741–759).

¹ Nu ne propunem să rezumăm acest vast corpus de studii. Vom invoca doar o lucrare recentă, curajoasă și bine documentată, care aduce în atenția cititorilor faptul că însăși noțiunea de „țaran” a fost pusă sub semnul întrebării de criticii „tradițiilor” naționale, hotărâți să chestioneze și cele mai indestructibile reprezentări ale istoriei sociale și culturale; vezi Alex Drace-Francis, *The Tradition of Invention. Romanian Ethnic and Social Stereotypes in Historical Context*, Leiden/Boston, Brill, 2013, mai ales primul capitol, *The Tradition of Invention. Representation of the Romanian Peasant from Ancient Stereotype to Modern Symbol*, p. 11–59.

² Eric Hobsbawm, *Introduction: Inventing Traditions*, în Eric Hobsbawm, Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge/London/New York, Cambridge University Press, 1984, p. 1, 3, 4.

legitimante (instituirea zilelor/celebrărilor naționale, ridicarea monumentelor comemorative, organizarea festivităților civice etc.). Se amintea doar pasager despre afișarea publică a costumului țărănesc în Anglia secolului al XIX-lea, ca formă de proclamare a unei identități sociale valorizante³. Investigația sa are totuși o sugestie utilă prezentului demers, căci corelează fenomenul producerii sau difuzării „în masă” a tradițiilor cu unele probleme de guvernare din epocă, respectiv nevoia de a genera noi forme de loialitate și cooperare din partea cetățenilor unui stat modern; ceea ce s-a întâmplat cu precădere în anii 1870–1914⁴. Din acest punct de vedere, civismul vehiculat de justa receptare și promovare a produselor de artă națională/tradițională românească poate fi corelat cu aceeași construcție instituțională aflată în plină desfășurare, simultan, în statele-model ale civilizației vest-europene⁵.

Colecții de obiecte și imagini

Povestind despre venirea lui Carol I în țară, la 1866, Sabina Cantacuzino amintea că tatăl său, Ion C. Brătianu, l-a dus pe domnitor „să facă cunoștință celei mai de seamă familii românești atât prin cultura ei, cât și prin simțămintele ei patriotice dezinteresate”, Goleștii. La conacul acestora, doamnele, care „purtau toate portul țărănesc”, s-au prins într-o horă cu sătenii. Carol a fost foarte impresionat atunci de Anica Racoviță (o nepoată a lui Nicolae Golescu, căsătorită cu doctorul Carol Davila), de-a dreptul strălucitoare în acele veșminte⁶. Spre sfârșitul anului, tânăra i-a trimis surorii prințului Carol „costume românești a căror originalitate au încântat-o pe principesa”⁷.

Sunt și alte semnale despre faptul că, ocazional, unele tinere din familiile de frunte ale țării apelau la costumul „național”: portretele de epocă, chiar mai timpurii decât relatarea despre familia Golescu. Fiind, în general, portrete făcute de pictori străini, putem bănuși că ei au solicitat modelele să apară în astfel de costumații, care ofereau o precizare identitară pitorească și memorabilă, la modă în Europa vremii.

Un caz recent adus la lumină este cel al domniței Aglaie Ghica (1834–1904), fiica lui Grigore al V-lea Ghica (domn al Moldovei între anii 1849 și 1856) și a mamei cunoscutului memorialist Radu Rosetti. Chipul ei a intrat într-un album „de femei frumoase”, cu denumirea *Mädchen aus der Moldau*. Nu doar că era îmbrăcată în costum de țărăncă, dar tânăra prințesă era înfățișată torcând, pentru a ilustra și mai explicit rolul asumat în portret. După cum specifică cercetătoarea Ruxandra Beldiman, „albumul fusese oferit de breasla artiștilor münchenezi regelui Ludwig I al Bavariei (1825–1848), cu ocazia inaugurării statuii alegorice *Bavaria* de Leo von Klenze, la ridicarea căreia contribuise fostul monarh”⁸.

³ *Ibidem*, p. 7–8, vezi nota 7.

⁴ Eric Hobsbawm, *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914*, în *ibidem*, p. 263–265.

⁵ După cum o demonstrează și Anne-Marie Thiesse, în cunoscuta sa lucrare *Crearea identităților naționale în Europa. Secolele XVIII–XX*, traducere de Andrei-Paul Corescu, Camelia Capverde, Giuliano Sfichi, Iași, Editura Polirom, 2000.

⁶ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei I. C. Brătianu (1821–1891)*, București, Editura Universul, 1933, p. 54. Scena este credibilă, așa cum o sugerează un frumos portret al Anei [Anicăi] Davila, realizat de Sava Henția în anii 1860 sau 1870. Aici, ea poartă un costum „național” rafinat, cu o maramă transparentă și o podoabă de gât de mare efect: o bandă închisă la culoare, de care era prins un medalion (vezi ilustrația nr. 94 în George Oprescu, *Pictura românească în secolul al XIX-lea*, București, Editura Meridiane, 1984).

⁷ Emilia Grecu, *Azilul Elena Doamna și ajutorul domnesc dat orfanilor*, ediția a II-a, Universitatea București, Editura Ars Docendi, 2012, p. 75.

⁸ Ruxandra Beldiman, *Despre un portret al domniței Aglae Ghycă de Ernst Wilhelm Rietschel. Portrete de personalități feminine din Țările Române în costume naționale la mijloc de secol XIX*, în SCIA.

Cunoscutele portrete ale Marii Bibescu, realizate cu câțiva ani mai devreme (1845), stilizau de o manieră mai fastuoasă, orientală și post-bizantină, un costum românesc dominat de elemente specifice zonelor din sud⁹. Dar și ea apare, într-o versiune ulterioară (probabil din 1849), pozând de o manieră mai credibilă, într-un cadru arhitectural de inspirație rurală, cu un costum sobru și mimând o activitate specifică femeilor de la țară, cu un fuior și o roată de tors (1849)¹⁰. Cel mai emblematic rămâne însă portretul alegoric al lui Mary Grant – soția englezoaică a lui C. A. Rosetti –, simbolizând, în viziunea pictorului Constantin Daniel Rosenthal, *România revoluționară* (tablou realizat în 1850, la Paris).

Dincolo de implicitul politic și civic al pictorilor, al comanditarilor sau al modelelor care au ales costumul „național”, și nu altă vestimentație, notăm faptul că, cel puțin în anii 1840, existau boieri pământeni și prinți din familiile domnitoare care puteau prețui costumul și arta țărănească, dându-i o supra-semnificație etnică, nu doar etnografică și socială¹¹. Sunt puține știri clare despre cei care adunau sau foloseau pe atunci astfel de obiecte, dar se știe că primele participări românești la expozițiile internaționale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu astfel de obiecte, se alimentau cu precădere din colecțiile personale.

În 1865, Franța a invitat Principatele Unite să participe la o mare expoziție internațională, care urma să se deschidă peste doi ani. Din Comisia instituită pentru a se ocupa de participarea Principatelor la Paris făceau parte Theodor Aman, Alexandru Odobescu, Carol Davila. Era o mare șansă diplomatică, cu evidente mize politice. Reprezentând poziția oficială a guvernului, Odobescu pleda pentru o amplă expunere a comorilor naturale și artistice ale țării. Pentru el, cel dintâi element artistic care trebuia arătat lumii era chiar faptul că „poporul nostru poartă unul din costumele cele mai grațioase”¹². Este de presupus că multe dintre piese au fost aduse de la diferiți particulari, colecționari sau poate chiar săteni care și-au vândut sau „împrumutat” obiectele casnice ce atrăgeau atenția comisiei.

La Expoziția de la Paris din 1889, pavilionul românesc a fost organizat și promovat, în mare măsură, de prințul George Bibescu, fiul fostului domnitor. Obiecte din colecția sa personală au fost expuse la standul de covoare și cuverturi de lână, ele atrăgând în mod special atenția publicului vizitator¹³. Cum prințul trăise, după exilul tatălui său – Gheorghe Bibescu, fostul domnitor al Țării Românești între anii 1843 și 1848 –, în Franța, se poate bănui că cel puțin o parte dintre obiecte fuseseră adunate de

---

Artă plastică, serie nouă, tom 2 (46), 2012, p. 139–143. Autoarea plasează momentul realizării tabloului la 1850: anul publicării albumului la München, unde fusese reprodus tabloul original, pictat în ulei. Ținând cont de precizarea făcută de Radu Rosetti, că pictorul respectiv venise în Iași „pe la începutul domniei lui Grigore Ghyka”, putem lua în considerare și anul 1849 ca moment al realizării efective a tabloului.

⁹ „Ambele costume naționale în care este înfățișată Maria Bibescu au un caracter compozit, reprezentând, ca și cel al Aglaei Ghyka, versiuni boierești ale portului popular, reelaborări culte, operate în ambianța curților domnești de la București și Iași, în preajma Unirii Principatelor” (*ibidem*, p. 145).

¹⁰ Acest portret aparține pictorului Constantin Lecca, iar cele din 1845 lui Carol Popp de Szathmári (*ibidem*, p. 143, 144, 146).

¹¹ Unii călători străini care descriu costumul specific locuitorilor Țărilor Române, la mijlocul secolului al XIX-lea, precizează insistent că este strict asociat „claselor de jos”, sătenilor (Anonim scoțian, *De la Pera la București*, în Daniela Bușă (coord.), *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, s.n., vol. VII, 1857–1861, București, Editura Academiei Române, 2012, p. 49–50, 59), în timp ce, în familiile boierești, femeile urmau „cu rigurozitate moda de la Paris” (Virgile Doze, *O lună în Moldova*, în *ibidem*, p. 91).

¹² Laurențiu Vlad, *Imagini ale identității naționale. România și expozițiile universale de la Paris, 1867–1937*, București, Editura Meridiane, 2001, p. 24, 26.

¹³ *Ibidem*, p. 69–70.

familia sa până la revenirea lui târzie în România (după Războiul de Independență, din anii 1877–1878).

După mijlocul secolului, atenția familiilor boierești pentru arta sătească a devenit și mai vizibilă, în același timp cu interesul manifestat de principesele României, dar nu neapărat doar din această cauză. În amintirile sale, Elena Văcărescu (născută în 1864) povestea că pe la zece ani, aflându-se în conacul de la Văcărești, din județul Dâmbovița, era foarte atrasă de hainele viu colorate ale țărăncilor, „cu roșu, vânăt, auriu-roșcat sau galben”, ca și de „portul falnic al bărbaților”. Era un impuls spontan, care o indigna pe guvernanta sa englezoaică: „[...] îmi era cu desăvârșire interzisă orice apropiere de această lume rustică plină de necunoscut”. Cu toate acestea, mama ei a hotărât că e timpul să învețe jocurile românești; așa că, de la un timp, a mers duminică de duminică la hora din sat¹⁴. Poate că în amintirea horelor de atunci, la sfârșitul anilor 1870, tână se fotografiă „în port românesc”¹⁵. Și cele patru fete ale lui Ion Brătianu îmbrăcau ocazional portul național¹⁶. De altfel, familia Brătianu manifesta un interes cert pentru arta populară românească, care s-a accentuat la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor¹⁷. În aceeași perioadă, informațiile despre lumea colecționarilor au devenit tot mai frecvente.

Alexandru Tzigara-Samurçaș, el însuși un pasionat căutător de obiecte, pentru sine dar și pentru muzeul său, era la curent cu cele mai importante fonduri particulare. Un motiv de conflict cu Spiru Haret a fost chiar problema achizițiilor: „[...] semnalând ministrului [...] vânzarea colecției de țesături românești a baronului Mustață [din Bucovina], acesta mi-a răspuns că nu are bani pentru așa ceva”¹⁸.

La expoziția națională din 1906, Basarabia s-a distins „prin expunerea unei interesante colecții de scoarțe repede achiziționate de publicul nostru”¹⁹, ceea ce dovedea existența unor numeroși particulari avizați. În același an, Samurçaș a reușit să viziteze, la Sibiu, bogata colecție a lui D. Comșa, „pe care neputând-o achiziționa pentru Muzeu, care n-avea fonduri într-acest scop, am recomandat-o doamnei Eliza Brătianu, care a cumpărat-o, cedând și Muzeului unele piese duble”²⁰. În 1908, nota că, mai mult decât Muzeul sau alte instituții publice, colecțiile doamnei (Eliza) Brătianu și ale lui Alexandru Bellu „se îmbogățesc mereu”²¹. Tot în 1908, cu prilejul unei alte expoziții organizate la Iași de N. Iorga, „în onoarea bucovinenilor”, „s-au scos la iveală [...] foarte prețioase obiecte [...] din *colecțiile particulare* vechi moldovenești [s.n., C.M.]”²².

Samurçaș îl îndemnase și pe Henri Focillon să adune obiecte românești.

Înainte de el, la începutul secolului, faimosul Alexandru Bogdan-Pitești, politician, mecena, poet, critic de artă, asocia în colecția sa arta țărănească cu pictura și sculptura înnoitoare a

¹⁴ *Din amintirile Elencuței Văcărescu*, traducere de Măriuca Vulcănescu și Ioana Fălcoianu, București, Editura Paideia, 2000, p. 41.

¹⁵ *Ibidem*, p. 40. În 1879 a plecat la Paris cu părinții, de unde a revenit pe la 1888, când a fost chemată la Curtea regina Elisabeta.

¹⁶ Cel puțin în timpul unei excursii în nordul Moldovei, consemnată de Nicolae Gane (Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 327).

¹⁷ De exemplu, Ionel Brătianu aducea pe moșia sa biserica lui Horia, de pe malurile Arieșului, pentru a o salva de la distrugere. Intenționa să facă din ea „un muzeu de obiecte românești” (*ibidem*, p. 364–365).

¹⁸ Relatarea era plasată în contextul evocării serbărilor din 1904, dedicate aniversării a patru sute de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare (Al. Tzigara-Samurçaș, *Memorii*, vol. I, 1872–1910, București, Editura „Grai și suflet – Cultura națională”, 1991, p. 87).

¹⁹ *Ibidem*, p. 206.

²⁰ *Ibidem*, p. 222.

²¹ *Ibidem*, p. 263.

²² *Ibidem*.

timpului său, impunând implicit în societatea românească de atunci noi criterii de gust și ierarhii artistice. Icoanele și ceramica populară stăteau pe același palier cu pictura lui Luchian și Ressu sau cu sculptura lui Brâncuși²³.

Gusturile publicului erau tot mai îndrăznețe și mai variate.

Serbările naționale de la începutul secolului al XX-lea au încurajat în mod special prezentarea și achiziționarea produselor de artă populară care puteau satisface atât criteriile estetice rafinate, cât și impulsurile artisanale ale publicului mai puțin pretențios. Pentru a ajuta la selectarea și reproducerea „adevăratelor” modele artistice naționale, s-au publicat mai multe albume, adesea din inițiativa celor care aveau deja colecții bogate²⁴. Uneori era vorba chiar de acele doamne implicate în societățile pentru promovarea artei populare, dintre care mai cunoscute au fost Elena Cornescu²⁵ și Eliza Brătianu²⁶.

Ultima mărturie, în prefața albumului din 1943, că:

[...] de foarte multă vreme, aş spune din însăși copilăria mea, cusăturile românești sunt pentru mine un subiect de uimire și încântare. Cum mi-am trăit anii copilăriei mai mult la țară, mi-a fost dat să-mi deprind ochii cu portul țărănilor noastre, pe care apoi l-am văzut – sub formă de „modă” – și în lumea femeilor Bucureștilor și Sinaiei. Cât de puțin seamănă însă *imitația* [s.a.] acestora din urmă cu portul celor dintâi, pe care îl văzusem în lumea satelor noastre²⁷.

Totuși, în planșele sale erau și modele luate de pe ștergarele reginei Elisabeta sau din colecția Mariei Racotă²⁸. Interesant este că cei mai mulți dintre colecționari nu își făceau publică pasiunea, asociind obiectele de „artă populară” cu intimitatea unui spațiu mai puțin expus rigorilor sociale²⁹, cu lejeritatea zilelor de vacanță³⁰, cu

²³ Ioana Vlasu, *Anii '20, tradiția și pictura românească*, București, Editura Meridiane, 2000, p. 31.

²⁴ D. Comșa, *Din ornamentica română. Album reprezentând 284 de broderii și țesături de pe originale țărănești*, Sibiu, 1904.

²⁵ Elena Cornescu, *Cusături românești*, București, Editura Socec, 1906, 41 de planșe colorate. Urmașii săi au păstrat vie amintirea acestei realizări, asociind-o cu activitatea ei la societatea „Furnica” și cu devotamentul întregii familii pentru „cauza” artei populare. Elisabeta Odobescu-Goga își amintea despre acest episod că „în 1906, când a fost jubileul regelui Carol, bunica mea scosese un album de cusături românești [pe hârtie milimetrică] și mătușile mele, mama mea, unchiul meu, câțiva prieteni de familie copiau broderii ale cămășilor. Punct cu punct. Și a făcut un album, a trimis în Germania, fiindcă la noi nu se imprimau în culori, și a făcut un album de cusături. Fiecare cămașă reprezenta un județ. Era măneca, erau piepții... Fiecare punct avea un nume” (Zoltán Rostás, *Secolul coanei Lizică. Convorbiri din anii 1985–1986 cu Elisabeta Odobescu-Goga. Jurnalul din perioada 1916–1918*, traducerea jurnalului și transcrierea convorbirilor Irina Marmor-Rostás, București, Editura Paideia, 2004, p. 176).

²⁶ Cel mai cunoscut este albumul său din 1943 (Elisa I. Brătianu, *Cusături românești*, București, Marvan, Edițiune a Consiliului Superior al Industriei Casnice, 1943, 180 de planșe), reeditat și în format redus (*Cusături românești culese de Elisa I. Brătianu*, București, Institutul de Arte Grafice „Marvan” SAR, 16 planșe, 1943). Dar la începutul secolului apăruse o primă culegere cu *Modele de cusături naționale*, publicată de Eliza A. Marghiloman, la Carol Göbl, în București, cu 104 pagini colorate în „negru, roșu și albastru” (vezi numărul 4 al inventarului făcut de G. T. Niculescu-Varone, *Albume cu modele de cusături naționale. Bibliografie (1893–1939)*, București, Tipografia „Graiul Românesc”, 1939, 16 p.). În acel timp, Eliza Știrbei era căsătorită cu Al. Marghiloman, abia în 1906 devenind soția lui Ionel Brătianu.

²⁷ *Cusături românești culese de Elisa I. Brătianu*, p. 1.

²⁸ *Ibidem*, planșele 4, 10 și 11.

²⁹ Zoe Cămărășescu povestea despre pasiunea surorii sale mai mici, căreia soțul, pentru a-i face plăcere, îi amenajase pe moșia lor de la Ștorobăneasa, județul Teleorman, „o căsuță țărănească”, „o adevărată jucărie pentru noi [s.n., C.M.]”. Aici, sora ei, cu fire „copilărească”, aducea tot ceea ce „aduna, din toate colțurile pe unde umbla în țară, un ciob de farfurie veche, o zdreanță cu colorit rar, o cusătură cu desen mai original, o icoană din bătrâni, un ceaun ars, o oală de lut în forma cea mai perfectă și așa mai departe” (Zoe Cămărășescu, *Amintiri*, București, Casa Editorială Ponte, 2011, p. 231).

³⁰ Arta populară în varianta ei utilitară putea să însemne și „un șorț de pânză românească, brodat cu arnici roșu sau albastru, cumpărat de mama de la Tudorița din Câmpulung”, purtat prin casă în zile foarte călduroase de vară (*ibidem*, p. 164).

excursiile prin țară, când își îngăduiau o vestimentație mai puțin rigidă, adecvată mediului rustic³¹.

Patronajul princiar și portul național

În anii 1870, regina Elisabeta a ținut să își arate cât mai explicit simpatia pentru portul românesc, pe care îl arbora în anumite ocazii publice³², preferând variantele stilizate, unorii deosebit de somptuoase. Încă din 1869, primul său an în România, principesa a fost fotografiată „îmbrăcată în costumul popular național pe care l-a primit în dar de la soțul său”³³. Nu a fost doar un capriciu. Peste câțiva ani, într-un tablou din 1872, Elisabeta purta un impresionant costum sudic, cu maramă de borangic, șiraguri mari de mărgele și o fotă bogat ornamentată³⁴.

Atitudinea sa era consonantă cu opțiunea politică și estetică a altor principese (și germane) din deceniile anterioare.

Către 1830–1860, efigii pictate în costume naționale – soții și fiice de capete încoronate sau domnitori din sud-estul european – se legau de ideea independenței și a unității naționale. Prin adoptarea vestimentației respective, acest tip de efigie, având conotația de „portret de aparat”, căpăta valoare simbolică, exprimând identitatea națională. Este de semnalat rolul jucat în epocă de înalte personaje feminine în implantarea gustului pentru

³¹ Amintindu-și de tinerețea ei la Curtea regilor Carol și Elisabeta, atât de constrângătoare prin eticheta sa rigidă, regina Maria nota că în zilele excursiilor pe Dunăre totul era mai destins, puteau renunța la hainele de gală și îmbrăca „portul de la țară” (vezi Maria, regina României, *Povestea vieții mele*, vol. II, București, Editura RAO, 2013, p. 311). Fotografiile mărturisesc aceeași opțiune „de vacanță”. Astfel, într-una din plimbările prin pădure, la Sinaia, principesa Maria a pozat „cu fiii mei Carol și Nicolae în costume naționale” (vezi grupajul de ilustrații, în *ibidem*). O altă fotografie (datând, probabil, din anii 1920) o arată împreună cu fiicele sale, la Bran, toate fiind îmbrăcate în costume naționale. Dintr-o excursie în Deltă, din 1926, a rămas o poză în care regina apare din nou în costum popular, de această dată alături de fiul său Nicolae (vezi ilustrațiile lucrării lui Guy Gauthier, *Missy. Regina României*, traducere de Andreea Popescu, București, Editura Humanitas, 2004). În general, albumele de familie sunt mărturii mai explicite decât însemnările scrise, confirmând că era vorba de un fenomen destul de răspândit, de la sine înțeles.

³² Iată, de exemplu, o relatare despre regina Elisabeta la marele bal al Curții din 1 ianuarie 1882 : „[...] la souveraine a inauguré les produits de l'industrie roumaine. Elle porte une robe d'étoile du pays, posée sur un transparent a reflets d'argent; garnitures de magnifique broderies d'or et d'argent, *style roumaine le plus pur, travaillée à l'école patronnée par Sa Majesté* [s.n., C.M.]”. Era o costumație fastuoasă, originală, care îi dădea o alură imperială, bizantină, în nici un caz de femeie „din popor”. Majoritatea doamnelor amintite pentru toaletele lor din acea seară nu purtau însă astfel de veșminte, ci rochii și accesorii occidentale, sofisticate și intense colorate. Doar câteva dintre ele aveau costumația din „pânză românească” albă (doamna Radu Mihai), brodată în motive fanteziste (Eufrosina Grădișteanu, doamnă de onoare a reginei) sau măcar „broderie românească din aur” pe satin alb (domnișoara Romalo). Vezi Claymoor, *La vie à Bucarest, 1882–1883*, București, s.a., p. 5–6.

³³ Fotografia (realizată de Franz Duscheck) a fost identificată în Cabinetul de Stampe al Bibliotecii Academiei Române din București (vezi ilustrații în volumul Gabriel Badea-Păun, *Carmen Sylva, 1843–1916. Uimitoarea regină Elisabeta a României*, ediția a II-a, traducere de Irina-Margareta Nistor, București, Editura Humanitas, 2007).

³⁴ Lucreția Carandino-Platamona, *Carmen Sylva. Prima regină a României*, București, Editura ziarului „Universul”, 1936, p. 55. O posibilă explicație a portretizărilor în costume naționale ar putea fi și influența directă a pictorului Nicolae Grigorescu. Relativ la aceasta, doctorul Constantin Istrati nota în amintirile sale: „Încă din 1871–1872, Majestatea sa îi poză. *Grigorescu-i oferi, mi se pare, ideea costumului național*. Fapt e, că la acea epocă, el găti cu velințe și lucruri românești pavilionul ce se afla în vechea grădină botanică de sub direcția doctorului Grecescu [s.n., C.M.]” (Ștefan Dumitrescu, *Nicolae Grigorescu în corespondență cu regina Elisabeta*, în *MI*, mai 2007, p. 58). Este însă și mai probabilă o influență din partea pictorului oficial al Curții, Carol Popp de Szathmári, care, încă din 1837–1840, repertoria personaje în veșminte tradiționale din ținuturile românești, ceea ce a reluat sistematic în anii 1866–1868 (Ion Frunzetti, *Arta românească în secolul XIX*, București, Editura Meridiane, 1991, p. 256–257, 273).

moda costumului național. Astfel, Amalia de Wittelsbach, regină a Greciei aflată într-o ambianță diferită de Germania natală, a creat în patria de adopție, către 1837–1840, un costum de curte numit „costumul regina Amalia”/„amaliopoimenes”, ce reunea componente etnografice din variate regiuni ale țării. Costumul a fost adoptat ulterior de către orășence de origine greacă în mai multe regiuni ale Imperiului Otoman, precum Serbia sau Macedonia³⁵.

Dar gestul său avea precedente autohtone, după cum sugerează amintitele portrete ale Marii Bibescu sau portul doamnelor de la conacul Golești. Un caz special este cel al principesei Elena Cuza, care nu și-a asumat direct portul popular³⁶, însă a creat – cu fermitate, dar și cu lipsă de ostentație – o adevărată tradiție pentru școlile de fete din țară: la Azilul de fete din București a impus ca principală ocupație a elevelor învățarea cusăturilor naționale³⁷. De altfel, se spunea că „primul costum național purtat de Principesa Elisabeta a fost lucrat tot de elevele Azilului”³⁸.

Spre deosebire de Elena Cuza, Elisabeta s-a remarcat prin asiduitatea aparițiilor publice în costum național și prin evidentă dorință de a „molipsi” doamnele din înalta societate. „La cele mai multe baluri, ceaiuri, primiri atât la București, cât și la Sinaia, ținuta de gală era pitorescul costum național”, care ajunsese „ceva obișnuit” pentru Curtea de la Sinaia³⁹. Realizarea unei colecții personale nu ar fi fost, în sine, ceva cu totul insolit. Dar Elisabeta a făcut mai mult decât atât, promovând prin asociații culturale și lucrative, școli sau ateliere de țesut arta costumului popular. A oferit mereu un exemplu personal⁴⁰, purtând piese de inspirație populară, vizitând expoziții și serbări școlare unde costumul și arta „națională” erau în centrul atenției. La castelul Peleş amenajase chiar un atelier, în care lucrau doamnele și domnișoarele din preajma sa. Ea însăși țesea și torcea uneori, dar nu materiale uzuale pentru costumul tradițional, ci „mătase și lână fină”⁴¹. În cea mai mare parte a timpului său „personal”, regina era nedespărțită de lucrul de mână: o dantelă fină de tip *frivolité* – pe care o dăruia, de obicei, celor din jur – sau o broderie bogată, cu destinație bisericească⁴².

³⁵ Ruxandra Beldiman, *op. cit.*, p. 142–143.

³⁶ O fotografie făcută principesei în faimosul atelier *Disdéri & Co. Phot* din Paris (probabil în anii 1861–1862) o surprinde într-un costumăție hibridă, combinând cu îndrăzneală elemente occidentale și „naționale”: poartă un fel de maramă pe cap – lăsând să i se vadă coafura și podoabele de cap – care se revarsă și peste mânecile largi, bogat ornamentate cu modele românești, iar peste crinolină este etalată o sugestie de șorț-catrință. Fundalul este cult și nu face trimitere la cadrul rural (cuprinde o coloană dorică, parțial mascată de o draperie somptuoasă). Fotografia face parte din fondul Muzeului Național de Istorie a României, din București. Vezi Aurica Ichim, Mircea Ciubotaru, Sorin Iftimi (coord.), *Doamna Elena Cuza – un destin pentru România*, Iași, Editura Palatul Culturii, 2001, p. 104.

³⁷ „Îndeletnicirea de seamă a orfanelor erau *cusăturile naționale* (s.a.) [...]. Materialul era în bună parte dăruit. Doamna Maria Catargiu a fost printre primele donatoare de pânză românească pentru confecționarea primelor costume” (vezi Emilia Grecu, *op. cit.*, p. 55). Viziunea principesei era bine organizată: costumul național a fost impus ca uniformă școlară festivă, iar fetele trebuiau să contribuie direct la preluarea și difuzarea modelelor autentice în mediile educate. De la început se făcuse un apel public pentru crearea unei colecții reprezentative și astfel s-au primit costume naționale din toate districtele țării – pentru „Museul Asil Elena Doamna” –, majoritatea trimise de donatori particulari. În mai puțin de o lună, se adunaseră 15 costume, pe lângă alte piese dispartate (*ibidem*, p. 47).

³⁸ *Ibidem*, p. 84.

³⁹ Lucreția Carandino-Platamona, *op. cit.*, p. 54.

⁴⁰ De altfel și fetița ei, mica principesă Maria (1870–1874), a pozat în costum național, după cum se vede într-o fotografie de epocă (Arhivele Naționale ale României, fototecă, F1 6813; imagine publicată în *Copilărie regală*, București, Corint Books, 2014, p. 83).

⁴¹ Lucreția Carandino-Platamona, *op. cit.*, p. 54.

⁴² Regina Elisabeta, așa cum o vedeau cei din preajma ei, inclusiv doamna sa de onoare Zoe Bengescu sau fiecele acesteia, lucra mereu la o broderie: „[...] dantele cu fir, brodate cu pietre scumpe, din care făcea

Imaginea ei ca promotoare a industriei casnice românești s-a impus definitiv la începutul secolului al XX-lea, fiind acceptată ca atare chiar și de cei care vedeau în aceste demersuri doar o altă „modă” trecătoare sau un patriotism de serată. Rațiunile promovării industriei casnice românești par să fi fost mai mult caritabile și economice decât estetice. Pentru Elisabeta, reînvierea „acestei arte poporane” era un mijloc în plus „de a contribui la propășirea țării”. Abia odată cu trecerea anilor a subscris și ea la tendința de patrimonializare și de încurajare a studiului etnografic, care se manifesta și în alte țări. Acest interes nou, legat de arta populară, s-a concretizat ulterior în promovarea activității lui Al. Tzigara-Samurçaș, inclusiv a „muzeului național”.

Inițiativele concrete ale Elisabetei au fost provocate și de conjunctură: războiul din 1877–1878, răscoalele țărănești, teribilii de secetă și de criză economică. Pornind de la nevoia acută de pânză din timpul războiului, a transformat barăcile în care fusese spitalul militar rusesc în „ateliere de țesut, în care fete de la țară [lucrau] pânza din care se fac cămăși pentru soldați, cearceafuri și veștminte pentru copilele Azilului [Elena Doamna, din București]”. Este adevărat că, „la început, se lucra în războaie primitive”, dar în 1882 a adus războaie perfecționate din Viena și Belgia, apoi din Transilvania. Era, deci, mult mai interesată de performanță, de eficiență și de profit economic, decât de perpetuarea tradiției. Inițiativa sa a fost în deplină consonanță cu protecționismul industrial și comercial specific epocii. În 1878, aceste prime ateliere s-au transformat într-o școală profesională, unde elevele învățau, „pe lângă croitorie, *broderie românească, confecționarea costumelor naționale*, țesutul pânzei și efectuarea comenzilor pentru diferite autorități [s.n., C.M.]”⁴³.

În paralel, s-a ocupat de funcționarea mai multor societăți, organizate „în ajutorul fiicelor sărace de săteni, îndrumându-le spre industria casnică, cu scopul de a da produse naționale în locul fabricatelor străine și a le forma chiar un izvor de câștig”. Astfel, în 1882, iniția „Furnica” – o continuare a societății „Concordia”, înființată în 1877. Au urmat „Munca” (1885), „Țesătoarea” (1905) și „Albina”. „Furnica” a fost cea mai longevivă, dar și „Țesătoarea” a progresat, înființându-și în 1907 o școală și un atelier, sub deviza atât de dragă reginei „viitorul țării îl țese femeia”⁴⁴. Ea nu a fost singură în toate aceste acțiuni, mai ales că doamnele din înalta societate aveau deja o tradiție autohtonă a binefacerii, încurajată prin tot felul de societăți caritabile. De „Furnica” se leagă, după cum am văzut deja, numele Elenei Cornescu, iar „Albina”⁴⁵ era, în bună măsură, creația Elizei Brătianu. În plus, unele dintre doamnele din lumea

---

perdele pentru mănăstire, acoperământ pentru potir sau pentru masa bisericii. Lucru migălos și îndelungat”, dar care nu era, de obicei, specific artei populare românești (Zoe Cămărășescu, *op. cit.*, p. 193).

⁴³ Lucreția Carandino-Platamona, *op. cit.*, p. 51. A fost numită apoi „Școala de țesut Regina Elisabeta”, fiind asociată Azilului de orfâne „Elena Doamna”, pe care îl luase sub ocrotirea sa, continuând astfel inițiativa Elenei Cuza, din 1862. Secția de școală profesională s-a desprins în 1896 de aceea a școlii normale a Azilului. Ambele au activat cu succes și în perioada interbelică (*ibidem*, p. 52).

⁴⁴ *Ibidem*, p. 52–53. Autoarea recunoaște meritele speciale ale „neobositei președinte”, care iniția bazare și expoziții permanente. Longevitatea societății s-a datorat și faptului că a intrat apoi sub patronajul reginei Maria.

⁴⁵ Biografia citată o trece în contul reginei Elisabeta, dar urmașii familiei Brătianu îi atribuie Elizei meritul înființării: „[...] în ajunul Primului Război Mondial organizase un atelier și un magazin – «Albina» – pentru încurajarea cusăturilor românești”. Din amintirile rămase familiei nu lipsește nici tradiționala fotografie de tinerețe, „în costum național”, a Elizei Știrbey, născută în 1870 (Elisa I. Brătianu, Ion I. C. Brătianu, *Memorii involuntare*, redactate de Elisaveta Varlam, București, Editura Oscar Print, 1999, p. 14, 17).

bună interveneau direct pe moșiile lor, dând de lucru țărăncilor pe timpul iernii⁴⁶ sau „învățându-le” cusături naționale⁴⁷.

Patronajul era o tradiție de familie, asociată unui anumit statut social, dar exprima și opțiunea personală de a proteja defavorizați meritoși, de a cultiva moralitatea și frumosul. Era, în același timp, o formă de integrare în largi rețele sociale, de acumulare a unui prețios capital de „relații”. Participarea la activitățile acestor asociații – momente presărate printre „baluri, primiri, concerte, reprezentații cu artiști străini, teatru de amatori” – lua o bună parte din timpul oamenilor „de societate”; dar „nu te puteai sustrage [...], căci era o obligație de familie, dacă nu pentru tine, față de viitorul copiilor tăi, pentru care trebuia neapărat să întreții relații cu «lumea»”⁴⁸.

Adunarea fondurilor depindea în bună măsură de notorietatea persoanelor care se implicau direct și de abilitățile lor organizatorice. Toate mijloacele erau bune, așa că se apela la întregul repertoriu al sociabilităților la modă, finalizate cu un bilanț financiar pozitiv. La evenimentele amenajate erau solicitați membrii familiei regale, ai corpului diplomatic străin, ai lumii politice românești, într-un cuvânt, „lumea distinsă” și chiar onorabili „străini în treacăt”. Așa operau marile societăți de binefacere de la începutul secolului al XX-lea („Obolul”, „Materna”, „Roiul”, „Tibișoiul” ș.a.), deci și cele devotate promovării „industrii casnice românești”. Mizele puteau fi mari: „[...] devotându-se uneia din aceste operații de binefacere, acele doamne din lumea mare deveneau personalități recunoscute și de diferite autorități de stat”⁴⁹.

Societățile ofereau deci o interpretare feminină a vieții politice, cu intrigi, ambiții și beneficii destul de asemănătoare. De exemplu, Maria Poenaru „inventase o societate de binefacere” cu scopul de a se apropia de Palat, numind-o președintă pe prințesa Elisabeta, fiica cea mai mare a principilor Ferdinand și Maria. Societatea „Zănele” trebuia să boteze copii săraci și să-i înzestreze cu câteva lucruri folositoare. Au fost chemate să contribuie, cu propriile îndemânări, tinere din anturajul și de vârsta prințesei, care se adunau, în fiecare joi, „la Poenărești acasă”. Despre acele zile, Zoe Cămărășescu a păstrat amintiri amestecate: „[...] croșetam cu lână aspră și tristă rochii pe care ni le terminau cei de acasă, bonețele țuguiate cu câte un pompon în vârf [...] și, după ce mâncam bine, ne jucam în saloanele de sus”. Societatea a dat faliment după ce inițiativa și-a atins scopul, ajungând doamnă de onoare a reginei⁵⁰. În ciuda superficialității și a

⁴⁶ Elisabeta Odobescu-Goga vorbea despre doamna Filipescu, care, la ea la moșie, „dădea de lucru” femeilor din sat, fiind, în schimb, foarte exigentă: dacă una venea cu „lucru murdar”, i-l plătea, dar apoi „ardea lucrul față cu celelalte”; astfel, le „umilea grozav” și definitiv pe contraveniente (Zoltán Rostás, *Chipurile orașului. Istoria de viață din București. Secolul XX*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 50–51). Complicitatea orășenilor la „înfrumusețarea” artei populare țărănești a devenit mai explicită în timp. Însemnările artistei Cecilia Cuțescu-Storck, profesoară la Școala de Belle-Arte din București, au surprins cu naturalețe o astfel de situație, plasată, probabil, în anii imediat următori Primului Război Mondial: „[...] lui [Ipolit] Strâmbulescu i-a părut bine aflând că am dat vrednicei înfăptuitoare Lia Brătianu, președinta societății *Principele Mircea*, vreo 27 de planșe dintre cele mai bune ale elevelor, ca să le țeară țărăncile de pe moșia sa pe gherghefuri. Această influențare reciprocă dintre arta decorativă urbană și cea sătească va duce la o reîmprospătare” (Cecilia Cuțescu-Storck, *Fresca unei vieți*, București, Editura Vreamea, 2006, p. 303).

⁴⁷ Zoe Cămărășescu amintea de Felicia Racoviță, căsătorită Goleșcu, ai căror unchi fuseseră cunoscuții revoluționari Golești, de la 1848: „[...] în jurul ei se adunau încă toți din neamurile bătrânului Golești; în jurul ei se aduna tot satul, de locuitorii căruia se îngrijea ca de adevărați copii. *Răspândise gustul cusăturilor pe la femei*, tradiție ce a rămas din nepoată în nepoată până astăzi [s.n., C.M.]”. Vezi Zoe Cămărășescu, *op. cit.*, p. 150.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 209.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 246.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 137–138. Maria-Elena Poenaru, născută Văleanu, a fost doamnă de onoare a reginei Elisabeta între anii 1872–1878 și 1900–1916 (vezi Gabriel Badea-Păun, *op. cit.*, p. 139).

capriciilor multora din cei implicați⁵¹, aceste societăți funcționau. Pentru un timp mai mult sau mai puțin îndelungat, pentru tot felul de comunități profesionale, confesionale sau locale, ele reușeau să producă, să colecteze și să distribuie celor asistați tot felul de lucruri „ce se împărțeau de Crăciun și de Paște”, la serbări școlare sau cu alte prilejuri festive. Idealul era servit, în ciuda unei realități descurajante⁵².

Regina Elisabeta s-a îngrijit în mod special de promovarea artizanatului românesc în străinătate, prin darurile pe care le făcea diferitelor curți princiare⁵³ sau prin participarea la expozițiile internaționale. A și pozat, demonstrativ, în costum național, pe broșura de prezentare a României la o astfel de expoziție. Ulterior, într-o altă broșură, au fost cooptați și principesa Maria cu cei doi fii ai săi, tot în costume populare⁵⁴. Era o formă de propagandă națională agreată în epocă, care stimula concret interesul pentru produsele românești. În 1909, de exemplu, când România a participat la expoziția internațională de artă populară de la Berlin, „societatea «Liberty» din Anglia a comandat de peste 20 000 lei pânzeturile românești”, iar firma Wertheim, care administra spațiul expozițional, și-a anunțat intenția de a amenaja un magazin permanent, cu produse românești⁵⁵. O nouă expoziție la Berlin, în 1912, a prilejuit aprecieri favorabile pentru lucrările personale ale reginei și ale principesei Maria, ale „altor doamne ale societății” și, în general, pentru obiectele prezentate de societățile „Albina”, „Munca” și „Furnica”⁵⁶. De altfel, societățile acestea se remarcău întotdeauna, obținând medalii și diplome, angajând comenzi și mărinind considerabil prestigiul și profitabilitatea imediată a pieselor „tradiționale”⁵⁷.

⁵¹ Despre Maria Poenaru, regina Maria nota, în 1922: „[...] preocupată de «Vatra Luminoasă» și de planurile ei, mereu energică, activă și mulțumită. Un suflet bun, însă cu o tentă de vulgaritate” (Maria, regina României, *Însemnări zilnice*, vol. IV, București, Editura Albatros, 2005, p. 25).

⁵² Regina Maria era frecvent solicitată să arbitreze dispute între doamnele ce activau la diferite societăți. La 25 mai 1921, nota că îl primise în audiență pe C. Argetoianu pentru că „doamnele de la Societatea Orfanilor se ceartă între ele” (*ibidem*, vol. III, p. 179). Conflictul s-a prelungit, căci la 11 februarie 1922 scria: „[...] am avut o obositoare întrevvedere cu Lisette Greceanu, pe care am chemat-o să mă informeze asupra unei lamentabile dispute, dintre Olga și Didina, de la Organizația Orfanilor. Un lucru atât de neplăcut și de înjositor, și fiecare parte este convinsă că cealaltă parte greșește, și acum amestecă și politica în aceasta. E dezgustător! Mi-am petrecut tot restul serii cu o treabă stupidă” (*ibidem*, vol. IV, p. 67). Peste doar trei zile, a fost vizitată de „doamnele de la «Materna» cu plângeri împotriva doamnelor de la «Societatea Mircea», cu care se presupune că lucrează în pace, dar nu e așa. Fiind prost dispusă, mi-a fost silă de toate certurile lor mărunte, însă am zâmbit cu amărăciune și am promis să ajut” (*ibidem*, p. 70). În lipsa certurilor, chiar și bunele intenții provocau destule neajunsuri, atunci când nu erau bine administrate. În iunie 1919, Regina a fost solicitată de „Lili Fălcoianu, împreună cu câțiva domni, ca s-o ascult despre un fel de ligă pe care ea vrea să o înființeze pentru ajutorarea țăranilor de la sate, chiar genul de activitate pe care vreau să îl sprijin, dar ea a fost prea neserioasă și era în afara legislației ca să-i poată convinge pe domnii pe care-i adusesese cu ea. A înțepat cu dorința de a distribui medicamente într-un mod de-a dreptul ilegal, ceea ce i-a făcut de râs pe bărbați. A fost un început prost. Nu a obținut nimic, dar [...] am de gând s-o ajut să facă ceva [s.n., C.M.]” (*ibidem*, vol. I, p. 214).

⁵³ Darurile erau în stil mai mult sau mai puțin „autentic” popular. De exemplu, la palatul familiei sale din Neuwied „exista o cameră decorată numai cu broderii românești”, iar la nunta reginei Olandei i-a dăruit acesteia un salon brodat, cu pereții îmbrăcați în pânză fină lucrată „în stil național de societatea «Albina»”, dar într-o combinație de culori mai puțin tradițională: albastru și verde (Lucreția Carandino-Platamona, *op. cit.*, p. 53).

⁵⁴ Este vorba de broșura realizată pentru participarea României la o expoziție de vânatoare și industrie casnică din Viena, patronată de împăratul Austriei, în 1910. Portretul era semnat autograf *Carmen Sylva*, fiind însoțit de aceeași deviză a Societății „Țesătoarea”. Modelul a fost reluat și în anii următori; vezi Al. Tzigara-Samurcaș, *Memorii*, vol. I, p. 284, 285 și vol. II (1910–1918), 1999, p. 27.

⁵⁵ *Ibidem*, vol. I, p. 268.

⁵⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 26–27.

⁵⁷ Încă de la Expoziția internațională de la Paris, din 1889, produsele expuse de Societatea „Furnica” au avut un succes neașteptat. În 1900, exponatele sale primeau două medalii de aur și una de argint (Laurențiu Vlad,

Chiar de la sosirea în România, principesa Maria a fost impresionată de portul tradițional românesc. Oamenii care o întâmpinaseră în acele zile geroase de la începutul anului 1893, în noua și necunoscuta sa patrie, o încântau: „[...] nu-mi luam ochii de la acest popor în costume ciudate, atât de diferit de tot ce văzusem până atunci”. Între darurile primite cu ocazia căsătoriei se aflau, firește, multe „cusături românești, scoarțe, sipete [...] și alte lucrări ce deosebesc industria națională”. În scurt timp, prințesa a cunoscut, alături de Ferdinand, 32 de perechi de țărani, aleși din cele 32 de județe ale țării, ceea ce a fost, din nou, un prilej pentru o „adevărată paradă țărănească”⁵⁸.

În afara acestor prime impresii, aproape pierdute în vârtejul schimbărilor ce tulburau viața tinerei de 16 ani, Maria nu a manifestat de la început un interes ferm pentru artizanatul românesc. În prima ei fotografie făcută în România, purta deja tradiționalul costum „național” din sud⁵⁹, așa cum o făcuse cândva și regina Elisabeta. Dar după propriile sale mărturisiri, pe atunci i se păreau mult mai pitorești țiganii, care o vrăjeau, ca și pe Ferdinand, cu „un farmec neînțeleș”. Prințesa s-a acomodat cu greu în România. Reamintindu-și acei ani dificili, Maria recunoștea că a durat destul de mult timp până să prețuiască cu adevărat „arta și arhitectura țării mele”, ajungând astfel „inițiatorul de căpetenie a unei mișcări ce avea acest scop, reînvierea unui stil național care să înlocuiască neconținută imitație a tot ce venea din apus”⁶⁰. Societatea „Domnița Maria”, înființată în 1908, a încercat, într-adevăr, să realizeze ceva mai multe în această direcție.

Până atunci, Principesa avusese câteva inițiative punctuale, ghidate cu amabilitate de Alexandru Tzigara-Samurcaș. Plimbându-se adesea până la mănăstirea Samurcășești, aflată la circa 10 km de palatul Cotroceni, Maria organiza aici un atelier de țesătorie „pentru stârpirea gustului rău”⁶¹. Cu intenții similare de „îndreptare” a lelelor obiceiuri din popor, întemeiease la Iași, din fonduri personale, o școală de menaj⁶². „Domnița Maria” începea prin a deschide în București un atelier „în care se copiau cele mai frumoase scoarțe din Muzeu, punându-se în vânzare, pe prețuri de cost, spre a răspândi modele bune în locul celor de speclă ce inundau capitala [s.n., C.M.]”⁶³. Societatea a încercat

op. cit., p. 69–70, 179). La expoziția internațională de la Gand, din 1913, societățile „Munca” și „Țesătoarea” au luat medalii de aur. Despre prima dintre ele se afirma că produsele sale erau „remarcabile prin finețe și trănicie”, iar cele 2 000 de femei și 150 de bărbați care lucrau aici realizau o producție de aproximativ 1 365 000 de franci, din care 350 000 erau obținuți din exporturi. „Țesătoarea” a fost înființată cu sprijinul capitalului belgian, deci a fost din start proiectată să aducă profit investitorilor săi (idem, *Pe urmele „Belgiei Orientului”. România la expozițiile universale sau internaționale de la Anvers, Bruxelles, Liege și Gand (1894–1935)*, București, Editura Nemira, 2004, p. 102).

⁵⁸ Maria, regina României, *Povestea vieții mele*, vol. II, Iași, Editura Moldova, 1991, p. 11, 19, 21.

⁵⁹ Conform identificării asumate de Gabriel Badea-Păun, în volumul citat, este vorba de „prima fotografie a prințesei Maria după sosirea în România, Sinaia, 1892, fotograf Alfred Brand. București, Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de stampe”. Căsătoria ei cu Ferdinand a avut însă loc la 10 ianuarie 1893 (stil nou), în Germania. Abia la câteva zile după acest eveniment tinerii au plecat spre România. Au traversat Austro-Ungaria cu trenul, oprindu-se pentru o scurtă vizită de curtoazie la împăratul Franz Joseph. Au intrat în țară prin Predeal. Aici nu s-au oprit decât pentru a-i saluta pe cei prezenți la gară, continuându-și drumul spre București, unde au ajuns la sfârșitul zilei (Guy Gauthier, *op. cit.*, p. 46–52). Este deci posibil ca respectiva fotografie să dateze din 1893.

⁶⁰ Maria, regina României, *Povestea vieții mele*, vol. II, p. 45–46, 216.

⁶¹ Al. Tzigara-Samurcaș, *Memorii*, vol. I, p. 193.

⁶² *Vezi Decretul regal pentru aprobarea donațiunei făcută de A. S. Regală Principesa Maria*, din 12 august 1903, și *Regulamentul pentru școala de menajiu principesa Maria*, din 14 august 1903, în Ministerul Instrucțiunii Publice și al Cultelor. *Colecțiunea legilor, regulamentelor și a diferitelor decizii și dispozițiuni generale ale acestui departament de la ianuarie 1901 – iulie 1904, adunată și publicată sub îngrijirea d-lor C. Lascăr și I. Bibiri*, București, Imprimeria Statului, 1904, p. 275.

⁶³ Al. Tzigara-Samurcaș, *Memorii*, vol. I, p. 264.

și mijloace de persuasiune mai adecvate epocii, lansând concursuri cu premii pentru cele mai frumoase obiecte realizate în stil popular. Poate că au fost metode prea moderne și cu totul nefamiliare modeștilor lucrători manuali, probabil analfabeți, trăind în comunități izolate, departe de esteții și colecționarii din capitală. Ca dovadă, la concursul de țesături s-au prezentat neașteptat de puține obiecte, iar dintre acestea și mai puține meritau premii.

Ajunsă regină, Maria și-a intensificat activitatea de patronaj caritabil datorită, în primul rând, războiului și urmărilor sale greu de remediat. Uneori, găsea că e prea mult:

[...] zilele mele sunt mai pline, mai chinuitoare și din cauza eternelor solicitări de binefaceri, până când cu adevărat uneori nu știu încotro să mă îndrept și nici dacă vor fi suficiente mijloacele mele. Eu sunt sursa centrală din care sug toți, sunt obișnuiți să o facă și ei cred că o vor putea face mereu. Și prețurile care cresc, în loc să scadă, fac să nu pot da sume mici⁶⁴.

Cu toate acestea, ea nu și-a pierdut interesul pentru arta populară, dimpotrivă. Ca parte a îndatoririlor sale publice, continua tradiția vizitării bazarurilor⁶⁵, a expozițiilor și serbărilor din școli⁶⁶, a standurilor de artizanat⁶⁷. În particular, regina își declara o adevărată pasiune pentru arta rustică⁶⁸, folosind obiectele de acest gen pentru amenajări interioare⁶⁹ sau pentru a le dărui celor apropiați⁷⁰. Ea însăși purta destul de mult costumul popular, cu unele adăugiri fanteziste, mai ales în zilele de vacanță petrecute în țară sau în străinătate⁷¹. Pozând în costum sau dând interviuri pe această temă, regina își

⁶⁴ Maria, regina României, *Însemnări zilnice*, vol. IV, p. 400.

⁶⁵ Prezența ei aici nu era doar protocolară. De obicei, făcea și unele achiziții, pentru a-și arăta sprijinul concret, ceea ce nu era întotdeauna o dovadă de pragmatism: „[...] am fost la un bazar [...] și am cumpărat la un preț mare lucruri inutile” (*ibidem*, vol. III, p. 145). Dincolo de inconvenientele bănești, asemenea îndeletniciri îi ofereau și câteva momente plăcute: „[...] bazarul [Societății] «Mircea» a fost plin de doamne drăguțe, în costum național, care ne-au servit și ne-au stat la dispoziție” (*ibidem*, vol. IV, p. 404).

⁶⁶ Aflată în vizită la Iași, la noiembrie 1922, a ajuns și la școala profesională a „doamnei Mârzescu, la o mare expoziție de lucruri făcute de femei”. În aceeași seară, se grăbea „spre o mare școală de fete unde au fost coruri bune și dansuri naționale frumoase [s.n., C.M.]” (*ibidem*, vol. IV, p. 359). A doua zi de Crăciun, în același an, nota că reușise să treacă pe „la o școală de covoare, ca să încurajez o doamnă foarte respectabilă care lucrează deosebit de bine” (*ibidem*, p. 399).

⁶⁷ La 28 iunie 1919, regina nota că vizitase expoziția societății „Țesătorea”, apreciind că „au lucrat lăudabil, în ciuda dificultăților legate de lipsa de materii prime” (*ibidem*, vol. I, p. 226).

⁶⁸ Vizitând o expoziție industrială, în Parcul Carol, regina nota, la 1 octombrie 1922: „[...] m-a interesat totul, dar cel mai mult m-a atras arta țărănească, aceasta întotdeauna mă fascinează. Am o afecțiune aparte pentru lucrurile rustice și primitive” (*ibidem*, vol. III, p. 304).

⁶⁹ La Bran, de pildă, își împodobise încăperile personale, apelând inclusiv la „două covoare românești galbene cu margini albastru închis, strălucitor” (*ibidem*, vol. III, p. 203). Tot pentru Bran, aduna „oale vechi, albastre și albe” (*ibidem*, p. 358) ori covoare basarabene, care i se păreau foarte potrivite și pentru alte „case mai simple” (*ibidem*, vol. IV, p. 145) pe care le decora în stil rustic.

⁷⁰ În vacanța franceză din august 1921, s-a întâlnit cu sora ei, marea ducesă Kiril, căreia i-a cumpărat „un costum românesc pe care ea l-a îmbrăcat, unul portocaliu [!] în care arăta foarte bine” (*ibidem*, vol. III, p. 244). În vara anului următor, pleca împreună cu sora ei mai mică și cu Elena, proaspăta soție a prințului moștenitor Carol, să dea un tur prin „magazinele în care se vând cusăturile noastre românești”, făcându-le „daruri, peste tot” (*ibidem*, vol. IV, p. 207). La ziua de naștere a regelui Ferdinand, tot în 1922, i-a oferit acestuia „niște covoare vechi, pentru diferite cabane de vânatoare” (*ibidem*, p. 253). Și ea primea astfel de daruri, de la servitori, de la țărani sau chiar de la familia sa (*ibidem*, p. 234, 324, 331).

⁷¹ În acea vacanță petrecută în Franța, în 1921, a îmbrăcat de mai multe ori costumul național, în timpul unor mici excursii sau vizite neprotocolare (*ibidem*, vol. III, p. 244, 253, 275). În anul următor, mergând la băi la Sovata, a trecut prin Hodoș, pentru a face o vizită la bătrâna care o crescuse pe „mica slujnică” a principesei Ileana. Regina s-a pregătit special pentru această ocazie: „[...] eram îmbrăcată în costum național cu albastru, roșu și alb, și cu cusături bogate, cu un turban roșu în jurul mamei mele și, desigur, toată numai zâmbet” (*ibidem*, vol. IV, p. 224).

asuma cu toată responsabilitatea cauza artei naționale⁷², dincolo de preferința personală pentru anumite obiecte decorative.

Școli, albume, expoziții

Relația dintre arta populară și muzeu era, în viziunea „specialiștilor” și a societăților de patronaj, una circulară, de realimentare reciprocă cu modele satisfăcătoare. Arbitrii acestei selecții se plasau din start departe de consumul real și majoritar al artizanatului „național”, fiind pe cât de neîncrezători în inventivitatea ieftină și necalificată, a anonimilor, pe atât de vigilenți față de reproducerea și difuzarea formelor autorizate. Pentru exercitarea acestui gen de cenzură, școala era un mijloc mult mai potrivit decât concursurile. De ce?

Școlile aveau obligația să expună anual rezultatele concrete ale orelor de lucru manual, supuse omologării publice, estetice și financiare. Pentru a aduce venituri suplimentare, încurajau comenzile și organizau bazine ocazionale, mai ales cu prilejul unor festivități. Participarea la expozițiile *din afara* mediului școlar era mult mai onorantă, aducând un prestigiu indiscutabil corpului didactic și instituției respective. Cu atât mai merituose erau, așadar, distincțiile câștigate în competițiile internaționale, pentru produse mai mult sau mai puțin „tradiționale”.

Școlile se identificau cu toate „participările”, medaliile și diplomele adunate de-a lungul anilor. De exemplu, în istoria „Școlii centrale de fete” din Craiova se menționau, ca reușite remarcabile, trimiterea unor obiecte lucrate de elevele sale la expozițiile internaționale din 1867 și 1873⁷³; sau faptul că „d-șoara Victoria Roșescu a primit medalia de aur la Expoziția Societății regionale din Craiova, în 1898, pentru dantelele artistice lucrate de ea”⁷⁴. La expoziția din 1900, de la Paris, în Pavilionul artizanatului era expus „un costum național din județul Gorj”, trimis de școala profesională de fete din Târgul Jiu. Cu același prilej, „Academia de croitorie și creație de modele” prezenta mai multe lucrări din borangic și diferite părți de costum național din Mehedinți, Argeș, Muscel și Banat, iar obiectele trimise de școala profesională „Elisabeta Doamna” luau medalia de argint⁷⁵. Participarea școlilor la astfel de manifestări a devenit o tradiție. În 1937, România participa la o nouă expoziție în Paris, cu obiecte trimise de „Institutul de Studii al Artelor Menajere” – un „covor cu 1 500 de motive”! – sau de Școala industrială „Tudosca Doamna” din București, care expunea „*costume dace* [s.n., C.M.]” și „păpuși în costume naționale”⁷⁶.

Creativitatea elevilor și a maestrilor era disciplinată prin intermediul unor serii de albume cu „modele naționale” și prin colecții școlare de obiecte luate drept reper la orele de lucru. Cel mai vechi album de acest fel, identificat de G. T. Niculescu-Varone la Biblioteca Academiei, data din 1893 și avea doar 15 planșe. Erau modele culese din județul Muscel, apoi litografiate și publicate de I. Niculescu⁷⁷. După cum am văzut, autoritățile au fost de timpuriu interesate de soarta albumelor naționale, astfel încât nu e

⁷² De exemplu, în octombrie 1921, regina primea un jurnalist „trimis de Corbescu pentru un interviu pe tema artei țărănești din România [...], interviul fiind pentru America”, ceea ce o făcea să fie foarte atentă la propriile cuvinte (*ibidem*, vol. III, p. 316).

⁷³ Anghel Manolache, Gh. Pârnuță, *Istoria învățământului din România*, vol. II (1821–1918), București, Editura Didactică și Pedagogică, 1993, p. 297.

⁷⁴ Petru Râșcanu, *Istoricul învățământului secundar*, Iași, Tipografia Națională, 1906, p. 166.

⁷⁵ Laurențiu Vlad, *Imagini ale identității naționale...*, p. 174–175, 179–180.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 174.

⁷⁷ G. T. Niculescu-Varone, *op. cit.*, nr. 1.

de mirare că, în 1904, Ministerul Instrucțiunii se preocupa de „cumpărarea pentru școlile profesionale a albumului [lui] I. Niculescu fotograf, de modele de cusături și broderii naționale”⁷⁸.

La începutul secolului al XX-lea a apărut un număr important de albume, între care și cele deja menționate, al Elenei Cornescu, al Elizei Marghiloman și al lui D. Comșa, ultimul fiind „întocmit din încredințarea comitetului reuniunii agricole române din Sibiu”⁷⁹. Chiar Haret a încurajat publicarea unui album de „cusături naționale”, al Margaretei Myller Verghi⁸⁰. Dar formula cea mai frecvent utilizată pentru orele de lucru pare să fi fost aceea a unui simplu caiet cu „modele de cusături naționale pentru Școalele de fete”, cum a fost acela tipărit de editura Librăriei Socec⁸¹ sau lucrările copiate manual de învățătoare și maestre de lucru⁸². O nouă etapă din istoria acestor albume se situează în anii 1930–1940, culminând cu cele ale Elizei Brătianu, din 1943. Chiar din titlurile alese, se putea observa o specializare tot mai pronunțată și o anume competiție între autori, care subliniau performanța – *Scoarțe oltenești premiate în 1929 și 1930* – sau obediența față de prescripțiile oficiale – *Manual de cusături românești și vopseli vegetale pentru școalele de fete și șezători. În conformitate cu noua programă*⁸³.

Albumele erau, de fapt, școli volante, care trebuiau să ajungă la adulți, să îi ajute să aleagă, să îi aducă în orizontul „adevăratei” tradiții, până atunci subestimată sau ignorată. Ca și în cazul obiectelor de artă populară, luau fie înfățișarea unor exemplare luxoase, pentru colecționari generoși sau instituții școlare de prestigiu, fie aceea a unor broșuri modeste, ieftine și accesibile „oamenilor din popor”. Situația a fost surprinsă și de Eliza Brătianu, în 1943. Ea înțelegea că primul volum al albumului său, masiv, bogat, cu 180 de planșe color, „nu ar fi putut chiar ușor pătrunde în lumea satelor. Se cerea, parcă, și ceva mai potrivit cu nevoile acestei lumi”. Poate că nu a fost de la început atentă la acest aspect, dar solicitarea Direcției Generale a Institutului Național al Cooperăției a făcut-o să înțeleagă diferența. Ca urmare, a transformat volumul inițial într-o cărțuie nepretențioasă, „o lucrare de înțelegere lesnicioasă și de ușoară circulație pentru satele noastre”. Credea că așa „poate fi la îndemâna oricui și ajunge până la cea mai cuviincioasă căsuță, în care săteanca noastră, în zilele ei de odihnă sau în nopțile ei de veghe, coase cu acul așa de îndemânatec”⁸⁴. În câteva cuvinte, ea schița aici tabloul idilic al unei lumi miniaturale, copilăroase, care își strica din nebăgare de seamă frumusețea și inocența – atât de prețuite de cei „mari” – și care trebuia, cu blândețe, readusă în limitele buneii cuviințe.

Autenticitatea, o miză nu doar estetică

Maria Mandrea, născută în 1885 ca descendentă a familiei Bălcescu, își amintea de o serbare din tinerețea sa, la care se adunaseră fete de săteni și de boieri. Tinerele

⁷⁸ Vezi Arhivele Naționale ale României, București, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 862/1904.

⁷⁹ G. T. Niculescu-Varone, *op. cit.*, nr. 3.

⁸⁰ Constantin Dinu, *Spiru Haret*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1970, p. 120.

⁸¹ G. T. Niculescu-Varone, *op. cit.*, nr. 7.

⁸² Arhivele Naționale ale României, București, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosarul 1691/1907 despre expoziția jubiliară din 1906, unde este amintit un „izvod de cusături bătrânești, cu multe modele în format de album, lucrat de D-na Anastasia Gafencu, învățătoare”, de la școala din Bucecea, județul Botoșani (fila 28).

⁸³ G. T. Niculescu-Varone, *op. cit.*, nr. 25 și nr. 27.

⁸⁴ *Cusături românești culese de Elisa I. Brătianu*, p. 1.

țărănci au început să danseze hora „și regina [a spus că] nu, ăsta nu-i dans românesc. Româncea e nobilă!, ea dansează liniștit. Uite cum începe. Începe trei băieți, pe urmă se adaugă pân'la șapte, când sunt la zece vin fetele, la un loc, începe așa, și ajunge hora mare. Dar nu ca la călușei. Nu. Când dansează cu femeile, se dansează dans demn”⁸⁵. Era puțin după 1900, iar societatea de binefacere „Tibișoiu” din București pregătea serbarea pentru obișnuitele sale colecte. Carmen Sylva asista la repetiții și, în calitatea ei de regină-poetă, ținea să corecteze coregrafia tradițională, să o atenuze în ritmurile sale prea puțin urbane. De altfel, ea își asumase de mult reprezentarea generică și elogioasă a femeii române, intervenind cu deplină libertate în „portretul” feminin al nației. Dansurile nu se puteau imagina fără costumația adecvată, iar tinerii știau că asta înseamnă o contribuție financiară proprie, de vreme ce „fiecare costum trebuia să ni-l plătim noi”⁸⁶. Erau, foarte probabil, cumpărate din oraș, de la bazarile și magazinele societăților de profil. Doar familiarizați cu satul real puteau să-și dea seama că hainele de serbare erau destul de departe de modelul invocat.

După voga albumelor cu modele naționale, autenticitatea a devenit o nouă miză pentru amatori ca și pentru specialiști. La câțiva ani după răscoala din 1907, tânăra Zoe Bengescu și prietenele sale erau mândre că dansau de Paști, alături de săteni, în „costumul național «autentic», nu fantezie din târg”. Erau haine grele, din materiale lucrate și vopsite în casă, adunate de pe la bătrâne care le păstrasera cu anii; și care, până la urmă, le vindeau, pentru că tinerele din sat nu mai voiau să poarte o cămașă „prea groasă și veche”; ele „doreau, vai, din cele noi, cusute cu fluturi pe pânză topită, brodate modern cu «blieu și cu liliachiu»”⁸⁷. Valoarea costumelor stimula și nevoia de autenticitate a dansurilor populare. La București se înființa societatea de dansuri „Chindia”, care își propunea să îi învețe pe tinerii orășeni „adevăratul” dans popular, „nu jocul acela fantezist, ce se vedea la serbările școlare de la sfârșit de an, când, în costume naționale, băieții cu fluiere la gură și fetele cu o floare la ureche țopăiau un «ciobănaș» fără ritm, o horă săltăreață și un «Banu Mărăcine» cu clopoței la picioare [s.n., C.M.]”⁸⁸. În numele acestui purism, societatea de dans intervenea, la rândul său, recalibrând tradiția și căutând, cu tot dinadinsul, „forma primitivă, păstrată din bătrâni”. În plus, maestrul de dans era la fel de preocupat, ca și Regina, de a evita vulgaritatea. Dansatorii trebuiau să păstreze o ținută sobră, căci doamnei Fanny Seculicz, animatoarea societății, „nu-i plăceau jocurile prea săltate la femei, [...] nici cămașile subțiri de pânză topită și nici fotele fantezii”. Coregrafia era un reflex urban greu de evitat, oricare ar fi fost scopurile sale. Până la urmă, tot cei care trăiseră suficient „la țară aduseseră adevăratul stil al jocului, așa cum îl jucau țărani, fiecare din regiunea sa”⁸⁹. Să îmbini însă autenticitatea frustă a satului cu rafinamentul „de societate” era totuși o probă de măiestrie pe care puțini o puteau trece.

Majoritatea amatorilor de folclor se mulțumea cu forme mai puțin pretențioase din punct de vedere estetic și etnografic, dar animate de un civism manifest și de plăcerea imediată a participării. Ei nu puneau la îndoială ceea ce elevii exersau cu învățătorii sau cu maestrul de gimnastică și dansuri, pentru serbările școlare și balurile de binefacere. Era deja o convingere larg răspândită că învățătorii erau direct responsabili pentru

⁸⁵ Zoltán Rostás, *Chipurile orașului...*, p. 29.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 30.

⁸⁷ Zoe Cămărășescu, *op. cit.*, p. 235.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 238.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 239. Autoarea mai amintește, în afara sa și a fetelor cu care mergea, de obicei, la moșia surorii de la Ștorobăneasa, pe „frumoasa Dudaia Gărdăreanu și Titit Kapri”, care știau dansurile „adevărate”.

readucerea la viață a „tradițiilor străbune”, pornind de la axioma unui trecut uniform, care trebuia reactivat la semnalul oficialităților⁹⁰.

Misiunea dascălilor animați de spiritul haretist al „ridicării satelor” începea, după cum am văzut, cu purtarea costumului național. Exemplul învățătorului era, în mod ideal, completat de cel al învățătoarei, care trebuia să educe femeile din sat, îndemnându-le stăruitor să poarte și să confecționeze „frumosul port românesc”. Acest ideal a ajuns, după cum am văzut, și în paginile romanului *Apostol*, al lui Cezar Petrescu. Învățătorul portretizat aici nu a fost de la început capabil să își înțeleagă vocația. Personajul principal lega eșecul său inițial de a comunica cu sătenii de slăbiciunea pentru hainele scumpe de la oraș, la care a renunțat cu greu, după ce și-a înfrânt vanitatea, nerăbdarea, nechibzuința: altfel spus, atunci când a înțeles că trebuie să trăiască „viața celor pe care vrea să-i lumineze”⁹¹. Adulții, adevărata țintă a învățătorului, erau întotdeauna niște „elevi” dificili. Copiii puteau fi mai lesne atrași în efortul dascălului de corectare a realității, „învățându-i cântecele vechi, ale tradiției [...] colinde și urături”⁹². După copii, femeile satului ar fi trebuit să fie cele mai vulnerabile la pedagogia vremii. În acest roman al realității dezirabile, stăruința învățătoarei, care „mișuna dintr-o casă în alta”, nu a rămas fără rezultat. Așa „s-au înmulțit în sat cămășile cu alțițe în locul urâtelor bluze de cit și de flanelă”. Discursul moralist al romanului avea nevoie și de personaje negative, dintre care nu lipsea negustorul-cârciumar evreu, al cărui comerț nociv – inclusiv cu „urâtele bluze” – era pus în antiteză cu devotamentul și meșteșugul „apostolilor” școlii⁹³.

Regăsim aici multe idei din discursul circularelor ministeriale, dublate de aura care alimenta mitul lui Spiru Haret ca „părinte” și model al învățătorilor din popor. Al doilea deceniu interbelic consacrase posteritatea glorioasă a acestui model, haretismul fiind redescoperit pentru uzul provinciilor care se întorseseră atât de greu la patria-mamă. Noilor cetățeni li se cerea să se familiarizeze cât mai repede cu adevărata lor identitate, iar pentru aceasta se apela la formele de persuasiune consacrate la începutul secolului XX. Astfel de diligențe se practicaseră, mai întâi, în Dobrogea și în Cadrilater⁹⁴, apoi s-au extins și în Basarabia. Spre deosebire de aceste provincii, în Bucovina, Transilvania și Banat, românismul avea o susținere locală instituționalizată, care afișa de mai multe decenii un repertoriu identitar consonant cu cel din Regat. Costumul „național”, dansurile și cântecele „populare”, tricolorul și celebrarea eroilor neamului erau tot atâtea însemne ale programului național asumat de școli, societăți culturale, publicații locale, ș.a. Spiritul organizatoric și voluntarismul care se dezvoltau aici erau redirectionate, cu

⁹⁰ Din copilăria sa în București, Zoe Cămărășescu (născută Bengescu, în 1895) își amintea că vecinii erau speriați de cetele de Vicleim, care aveau o „reputație proastă”. Apăruse chiar „obiceiul să nu se mai primească nici Steaua, de frica «derbedeilor», așa că „bieții băiețași [...] erau goniți din toate curțile și cu încetul se pierduseră vechile datini, până când le-a reînviat «Oficialitatea» [s.n., C.M.]” (*ibidem*, p. 98).

⁹¹ Cezar Petrescu, *Apostol*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1984, p. 167, 211.

⁹² *Ibidem*, p. 104.

⁹³ *Ibidem*, p. 246–247.

⁹⁴ Situația era sumar amintită de Yvonne Blondel, fiica lui Camil Blondel, ambasador al Franței în România din 1907 și până în 1916. Căsătorită cu Jean Cămărășescu, primul prefect român de Silistra, între 1913 și 1916, s-a dedicat cu entuziasm patriei de adopție și, în puținii ani de pace de care s-a bucurat aici, a încercat tot ceea ce se i se cerea să facă: „[...] în sfera mea, am participat la ameliorarea acestei provincii, la restabilirea obiceiurilor și tradițiilor românești pe care uzurpatorul bulgar voise să le smulgă, cu toată umbra măreții a lui Mircea cel Bătrân care nu a încetat să plutească aici. Am asistat la atâtea noi creații, școli, drumuri, biserici, și am fost pretutindeni acolo unde mâna binefăcătoare a mamei Patrii și-a răspândit mana [s.n., C.M.]”. Vezi Yvonne Blondel, *Jurnal de război, 1916–1917. Frontul de sud al României*, traducere de Rodica Zagăr, București, Editura Institutului Cultural Român, 2005, p. 93.

sprijinul celor din Regat, către provinciile deficitare. Pedagogia socială a haretismului era dublată de un naționalism pasional, revendicativ, care punea tradiția în serviciul schimbării.

Încă din mai 1917, în Basarabia se făceau pregătiri pentru „naționalizarea” școlilor de către români, preparative la care ardelenii Onisifor Ghibu și Romulus Cioflec au avut un rol decisiv. Între primele urgențe, se aflau tipărirea de noi manuale și organizarea unor cursuri de vară pentru învățători și profesori. Astfel de cursuri au avut loc în vara anului 1917 și a celui următor: se predau rezumate de limbă și literatură română, istorie și geografie națională, „cântece moldovenești și activitate extrașcolară”⁹⁵. Finalitatea lor era aceea de a-i învăța pe cursiști un românism sumar dar incisiv, care urma să se simplifice și mai mult atunci când ei, la rândul lor, aveau să-l transmită mai departe. Părea un program identitar ambițios, desfășurat în condițiile extrem de precare ale învățământului în vreme de război. Iar de la activitatea extrașcolară se așteptau, în scurt timp, rezultate cât se poate de concrete. De aceea, noii inspectori și revizori școlari erau foarte atenți la acest aspect, tot ei ocupându-se și de societățile culturale locale. Ei solicitau, de regulă, sprijinul „Casei Școalelor” din București, cerând să se trimită „cărți, tablouri naționale, *costume populare, modele de broderie*, turnee ale companiilor artistice, cărți poștale și portrete ale familiei regale [s.n., C.M.]”. În Basarabia s-a înființat și un Departament de Activitate Extrașcolară, care publica și distribuia gratuit sătenilor, prin intermediul școlii, sute de mii de „broșuri, calendare, periodice, imagini și hărți”⁹⁶. Haret ar fi fost, fără îndoială, mulțumit de munca urmașilor săi.

În Transilvania, costumul național era de mult un manifest politic explicit și, în același timp, o realitate mult mai vie decât în regat. Înainte de 1919, tinerii români care veneau din satele lor la școlile superioare din oraș se loveau brutal de disprețul colegilor și profesorilor, care purtau haine „nemțești” sau „europene”. Li se cerea categoric să renunțe la „costumul țărănesc” și, plini de resentimente, cedau⁹⁷. În acest război al veșmintelor și al naționalităților, cei care au venit la adunarea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, îmbrăcați în costume naționale, aveau ceva în plus de demonstrat⁹⁸.

Războiul, ocupația străină, pierderile sau câștigurile teritoriale au exacerbat și mai mult sensibilitățile identitare. În septembrie 1917, când țara era neașezată și expusă atâtor amenințări, disputele politice atingeau, în treacăt, și promovarea portului național de către regina României. Un articol al „domnișoarei Sekulici (Bucura Dumbravă)”, intitulat *Viitorul țării îl țese femeia* – după o binecunoscută deviză a reginei Elisabeta –, a deranjat serios sentimentele dinastice ale bucureștenilor: „[...] toată lumea a fost indignată, mai ales că [făcea] aluzie la Regina Maria”⁹⁹. O tânără care semna „o româncă din România care va deveni Mare” a încercat să dea un răspuns la acest articol, în ziarul lui C. Stere. Replica sa accentua originea străină a autoarei incriminate și îi

⁹⁵ Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism în România Mare, 1918–1930*, traducere de Vlad Russo, București, Editura Humanitas, 1998, p. 125–127.

⁹⁶ Ștefan Ciobanu, directorul general pentru învățământ din Basarabia, era însărcinat cu activitatea acestui Departament, înființat la 1 februarie 1919 (*ibidem*, p. 127–128).

⁹⁷ Onisifor Ghibu descria, în amintirile sale, ceea ce a trăit chiar el la liceul unguresc din Sibiu, unde a ajuns în 1893. Amenințat cu exmatricularea dacă mai vine la școală în haine „țărănești”, a trebuit să se conformeze, ca și ceilalți colegi ai săi; dar, imediat ce ajungea acasă, se schimba înapoi în cele „românești” (*ibidem*, p. 176).

⁹⁸ Chiar în serviciul instituit ad-hoc pentru asigurarea ordinii în Alba Iulia erau câteva companii ale Gărzii românești, îmbrăcate „în port național”, una din Zlatna și două din Abrud. Vezi Iulian Negrilă (ed.), *Ziarul „Românul” și Marea Unire*, București, Editura Politică, 1988, p. 373.

⁹⁹ Zoltán Rostás, *Secolul coanei Lizica...*, p. 279.

punea la îndoială loialitatea față de patria aflată în suferință. Concluzia era extrem de acidă: „Patriotismul nu constă în a-ți plăcea portul românesc atât de frumos sau de-a face plimbări igienice prin munți [...]. Viitorul țării îl țese femeia, ziceți că a spus Sf. Regina Elisabeta, însă uitați că R.E. a făcut greșeala să vrea să țese viitorul Germaniei în România [s.n., C.M.]”¹⁰⁰. Insinuările erau exagerate, nedreptățind alți compatrioți, dar ilustrau cu prisosință cât de mult se investea în simbolistica „costumului național”, mai ales de către cei care nu erau purtătorii lui firești, „din popor”. Rațiunile estetice și personale erau cu mult depășite de militantismul asociativ al epocii.

Fiind declarat „național”, costumele nu înceta să fie și un semn distinctiv al lumii țărănești, care devenea tot mai vizibilă în cursul Marelui Război. De altfel, triumfurile și tulburările, care se succedau în ritm alert după 1917, au solicitat tot mai mult „portul românesc”. El se preschimba într-o marcă politică a festivităților de tot felul, la care apelau deopotrivă dinastia, partidele politice sau guvernările locale. După război, regina Maria continua să apară în public¹⁰¹ și să pozeze în diferite „costume naționale” din colecția personală¹⁰², care se îmbogățea în mod constant¹⁰³. Există însă o ierarhie clară a etichetei. La marile ceremonii de stat, regina nu ar fi putut să apară în costum popular, oricât ar fi fost el de valoros. Atunci, „poporul” se prezenta în fața conducătorilor săi în cele mai frumoase specii de „port național”, într-un omagiu colectiv și afectiv care depășea cu mult „rațiunea de stat”¹⁰⁴.

Generația următoare a fost mult mai familiarizată cu portul efectiv al costumului popular. În comparație cu părinții lor, tinerii epocii interbelice făceau mai puțin caz de afișarea sentimentelor naționale ori a apartenenței sociale prin aceste veșminte. Amintindu-și de adolescența sa, principesa Ileana scria „pe când organizam sau vizitam diverse cluburi sportive sau grupări de tineret, călătoream încolo și înapoi prin țară purtând o uniformă sau costumele naționale ale regiunii respective sau pur și simplu haine

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 280.

¹⁰¹ În Ajunul Crăciunului din 1918, regina a participat la un dîneu la Palat, „cu toată casa noastră”. Apoi, își amintea suverana, „ne-am schimbat cu toții în costume românești și am plecat la o mare serbare dată de familia Chrissoloveni, sub patronajul meu, pentru soldații francezi, englezi și români. A fost un «succes monstre», căci toate doamnele erau în costume naționale și aproape toți bărbații în uniformă (s.n. C.M.)”. Regina preciza că îmbrăcase costumele sale preferate, „fota neagră cu alb, cu ia cu mâneci cusute cu fir argintiu”, la care adăuga „turbanul meu albastru înfășurat în jurul frunții”. În plus, a împrumutat costume din colecția sa „în dreapta și în stînga”. La 24 ianuarie/6 februarie 1919, regina nota că „a trebuit să ne punem costumele naționale și să plecăm devreme la teatru, întrucât este ziua «Unirii» și unii entuziaști fac manifestații [s.n., C.M.]”. Vezi Maria, regina României, *Însemnări zilnice*, vol. I, p. 25–26, 50.

¹⁰² Se plîngea de oboseala ședințelor pentru fotografiat și de insistența solicitărilor. În iulie 1921, accepta totuși cererea a două transilvănence, pentru care poza numai în costum național, „refuzând categoric” să se îmbrace „în altceva”. În octombrie 1922, regina era din nou fotografiată în costume populare, din „diferite zone ale țării”, pentru ca o anumită societate să vîndă pozele „în profitul lor” (*ibidem*, vol. III, p. 218, 305).

¹⁰³ Colecția sa de artă populară românească se alimenta în continuare prin achiziții personale și prin darurile pe care le primea. În prima călătorie în Transilvania, împreună cu regele Ferdinand, în mai–iunie 1919, femeile au copleșit-o pretutindeni cu flori și cusături lucrate în casă (*ibidem*, vol. I, p. 195, 196, 199, 203). În 1922, cumpăra frecvent covoare frumoase și vechi de la basarabeni aflați la ananghie, ajungând chiar să aibă o „mare cantitate”. S-au adăugat și oale de lut, ba chiar o poartă de lemn „frumos încrustată” (*ibidem*, vol. IV, p. 145, 176, 197, 199, 215, 227, 395).

¹⁰⁴ În acea primă călătorie în Transilvania, regele și regina au fost mereu întâmpinați de populația care venea în număr mare, mai ales din sate, purtând „costume minunate”. Ajunsă la Oradea, primul oraș vizitat, regina a apărut și ea în costum național, pe care l-a schimbat pentru banchetul cu oficialitățile locale. La banchetul din Bistrița, au fost serviți de „tinerele doamne din oraș îmbrăcate în costume naționale”. În general, oamenii defilau ordonat, grupați pe sate, dublând practic parada militară cu o paradă a portului local în varianta lui cea mai strălucitoare, chiar cu alaiuri de nuntă (*ibidem*, vol. I, p. 186–204).

moderne – care erau cele mai confortabile”¹⁰⁵. Era o modă, nu lipsită de cochetărie, asociată la oraș fie femeilor care se implicau în diferite activități sociale, fie copiilor și adolescenților de vârstă școlară¹⁰⁶. În schimb, elevii și studenții de proveniență rurală purtau „costumul național” constrânși de resursele financiare limitate¹⁰⁷ și mai puțin, poate, din acel orgoliu identitar speculat de mișcările politice naționaliste¹⁰⁸.

Orientările politice marcau și investigația etnografică, dar, în ciuda opțiunilor ideologice divergente, profesionalizarea celor care investigau lumea satului a devenit tot mai evidentă. În fața noilor specialiști, haretismul părea demodat. Etnografia, muzeistica, sociologia ori demografia se diferențiau tot mai clar de activismul social, iar studiul sistematic al realităților sătești lua tot mai mult locul amatorismului entuziast de la începutul secolului¹⁰⁹. Această evoluție a fost ilustrată de mișcarea monografică inițiată de Dimitrie Gusti, de o nouă generație de etnografi și folcloriști, care depășeau abordările generaliste ale lui N. Iorga sau Al. Tzigara-Samurçaș. Impulsul revigorării simpliste a „industriei casnice românești”, atât de puternic în preajma Primului Război Mondial, s-a repliat spre alte forme de interes pentru „arta populară”. O perspectivă modernă, comercială sau avangardistă, estompa treptat concepția utilitară și tradiționalistă, orientând entuziasmul în direcția unui eclectism creativ.

Răspunzând tuturor gusturilor, producția de „artă populară românească” pentru piața internațională devenea, în anii 1930, o activitate aparte, cu un profit asigurat.

¹⁰⁵ Ileana, Princesă de România, Arhducesă de Austria, *Trăiesc din nou*, traducere din engleză de Agra Baroti-Gheorghe, București, Editura Humanitas, 1999, p. 40. Ileana, cea mai mică dintre fetele reginei Maria, era născută în 1909.

¹⁰⁶ În amintirile Ameliei Pavel (născută în 1917), „doamnele din societate” îl purtau mai ales când organizau bazare de binefacere, baluri, serate. În bazare, „obiectele lucrate de mână erau oferite spre vânzare de aceste doamne, îmbrăcate în costum național”. „Doamnele din burghezia înstărită fără blazon boieresc” le imitau, organizând diferite activități caritabile, dar „ele nu se îmbrăcau chiar în costum național – exista o politicoasă rezervă în a încălca mici, dar bine înrădăcinate delimitări sociale. În schimb se îmbrăcau copii, în împrejurări solemne, cu astfel de costume” (Amelia Pavel, *Un martor în plus*, București, Editura Universală, 1997, p. 80–81). „Solemnitatea” purtării acestei costumații de către copii și tineri trimitea, în primul rând, la virtuțile de buni școlari ale acestora. Și tatăl ei insistase să o fotografieze într-un astfel de costum, ca premiantă la serbarea de la sfârșitul clasei a doua primare (*ibidem*, p. 81). Rememorând excursia premianților la concursul anual organizat de societatea „Tinerimea Română”, un alt elev din acei ani descria un tren „frumos pavoazat” în care „aproape toți tinerii erau îmbrăcați, băieți și fete, în *costume naționale*: o grădină de flori, care umplea ferestrele, scările [s.n., C.M.]”. Era în mai 1925 (Iulian Vesper, *Memorii*, București, Editura Saeculum, 1999, p. 38).

¹⁰⁷ Iulian Vesper își amintea cum l-a întâlnit prima oară, în Cernăuți, pe studentul Titus Cristureanu, „un tânăr înalt, în costum național”. Era în 1927, și el însuși, ca proaspăt student al Facultății de Litere și Filosofie din același oraș, își punea problema costurilor, inclusiv pentru îmbrăcăminte, căci chiar „costumul național, cămașă, ȋtari, trebuia schimbat cel puțin săptămânal – ce era de făcut?” (*ibidem*, p. 49–50). Tânărul a rămas deci, mai mult de nevoie, în portul țărănesc. Dar când i s-a oferit un post de asistent la Universitatea din București, unde și-a încheiat studiile, a trebuit să refuze tocmai pentru că nu avea măcar un costum „de oraș” cât de cât prezentabil; și era exclus să se prezinte altfel în fața studenților (*ibidem*, p. 94).

¹⁰⁸ De la un război mondial la altul, epoca a fost generoasă în „țărănisme” de tot felul, socialisme sau inițiative politice de dreapta care implicau, spre deosebire de perioada anterioară, și un masiv electorat sătesc. De la Ion Mihalache până la Corneliu Zelea Codreanu și apoi până la Frontul Plugarilor, mulți lideri și agitatori politici au apelat la „costumul” socotit, deopotrivă, „național” și „popular”. Contemporanii sesizau destul de clar această politizare, care atingea mai ales costumul bărbătesc (Amelia Pavel, *op. cit.*, p. 80).

¹⁰⁹ Henri H. Stahl, care a lucrat în această perioadă în echipele monografice gustiene, numea „haretism” o „iluzorie nădejde” că s-ar putea reforma societatea prin „luminarea poporului”, prin apostolatul unor „misionari culturali”. Amintea condescendent de vremea când etnografia se rezuma la confecționarea de păpuși îmbrăcate „național” sau era lăsată în grija învățătorilor și a „doamnelor” care, potrivit unei „mode” lansate în preajma Curții Regale, se pasionau de costume, ouă încondeiate sau creștături în lemn (Henri H. Stahl, *Amintiri și gânduri din vechea școală a „monografiilor sociologice”*, București, Editura Minerva, 1981, p. 7–8, 178).

Astfel, la Expoziția internațională de la Barcelona, din 1929–1930, România participa cu succes, ca de obicei, la secția „industriilor casnice”, unde „sub îngrijirea d-nei H. Cosma și a d-rei Florescu s-au vândut atât de caracteristicile și încântătoarele scoarțe, broderii și alte produse ieșite din mâna măiastră a țărâncii române”¹¹⁰. Pentru cea de la Paris, din 1937, s-au adus, sub patronajul lui Dimitrie Gusti, locuințe și mobilă „de stil țărănesc, executate de Școala de Arte și Meserii din București”¹¹¹. Societățile care debutaseră ca promoatoare ale artei populare autentice își depășeau în mod vădit intențiile inițiale, adaptându-se nevoilor spectaculare și comerciale ale vremii. „Furnica”, „Domnița Maria”, „Arta Românească” au introdus tot mai multe modificări la modelele inițiale. „Liga națională a femeilor din Gorj”, condusă de Aretia Tătărescu, a transformat treptat covoarele țărănești în tapiserii moderne, care ignorau tradiția chiar și prin dimensiuni: „covorul oltenesc”, realizat pentru Expoziția de la New York din 1939, avea 18 × 24 m¹¹²!

Varianta școlărească a redifuzării „tradiției naționale” a rămas un instrument privilegiat al educației civice, intens solicitat în epoca interbelică și în timpul regimurilor autoritare care i-au urmat. Abia după instalarea comunismului istoria a luat alt curs, reinvestindu-se vechile simboluri prin deplasări de accente, de la *național* (românesc) la *popular* (țărănesc), de la *autentic* la *autorizat* ș.a.m.d.

Istoria unei adopții

De-a lungul câtorva generații, costumațiile specifice unor comunități rurale și periurbane din ținuturile românești au atras nu doar atenția străinilor, ci și a localnicilor obișnuiți să se distanțeze, din rațiuni sociale și politice, de oamenii „din popor”. Mai întâi, câteva doamne din familiile boierești și chiar princiare au acceptat o identificare limitată și reorganizată estetic, civic sau național cu astfel de artefacte. Mișcarea revoluționară din 1848 și apoi cea unionistă din deceniul următor au preluat și dezvoltat această tendință, oferind „fiicelor patriei” șansa de a-și manifesta, de o manieră proprie, militantismul și convingerile politice. Casa domnitoare a României a preluat mesajul, oferindu-i cea mai înaltă protecție și apelând la instituții aflate, de asemenea, sub patronaj princiar (școli, societăți culturale sau caritabile, expoziții etc.). Aceasta poate fi considerată o a doua mare schimbare în moda și mentalitățile Țărilor Române, după trecerea de la veșmintele orientale la cele occidentale. De altfel, descoperirea costumului tradițional se datorează, în bună măsură, privirii occidentalizate, „culte”, care s-a impus treptat și în societatea românească.

Dar această revenire la „cusăturile naționale” nu s-a produs în ritmul, spectaculos de contagios, cu care a fost preluată moda europeană. Dimpotrivă, la costumul românesc se apela în situații bine delimitate: pe scena internațională era o emblemă națională asumată, iar în mediile locale (pe moșie, în colecțiile particulare, în familie) era o formă de comuniune cu cei din jur; sau, la fel de bine, de manifestare a originalității, a unui nonconformism îngăduit, *chic*. Ca și în cazul trecerii la costumația de tip occidental, femeile au fost primele care au adoptat schimbarea, bărbații fiind mai reticenti la afișarea unui simbol asociat de secole cu un statut social inferior.

Intervenția unor doamne din elita societății a modificat radical receptarea, structura și modul de difuzare a costumației rurale. Piese de vestimentație și motive

¹¹⁰ Al. Tzigara-Samurcaș, *Scrieri despre arta românească*, București, Editura Meridiane, 1987, p. 347.

¹¹¹ Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 342–343.

¹¹² Anne-Marie Thiesse, *op. cit.*, p. 154–155.

decorative de uz local au fost dislocate din contextul lor foarte precis și cvasi-autonom de funcționare, fiind expuse unui public neobișnuit de larg, cu gusturi mult mai sofisticate. Un astfel de public s-a simțit îndreptățit să colaționeze și să deturneze uzajele obiectelor „tradiționale” în numele unui „costum românesc” ideal.

Cooptările instituționale și stipendierile oferite de feluriți filantropi au dus la alte devieri de la cutumă. În mod obișnuit, hainele țăranilor se făceau în casă, strict pentru familie – cu excepția unor accesorii (podoabe, pălării) sau a unor piese mai dificil de confecționat, produse de anumiți meșteri specializați (cojocari, ciubotari etc.). La mijlocul anilor 1930, Mircea Vulcănescu s-a lovit de acest adevăr simplu al satului. Dorind să îmbrace și el portul localnicilor din Drăguș, unde participa la o campanie monografică, a descoperit că hainele nu aveau preț și nici mărimi standardizate: „[...] nimeni nu vânduse, nu cumpărase și nu lucrase la comandă, de când se știa, straie omenești. Toate erau făcute în sat, de gospodine, cu materii prime din sat, cu mijloace tehnice locale, pentru soții și copiii băștinași”¹¹³.

Școala a avut, la rândul său, un impact de durată asupra „costumului românesc”. Asistența cu care autoritățile au cerut adoptarea și redifuzarea lui în mediul rural, mai ales de către învățătoare, a dus la o re-tradiționalizare stereotipizată și, în timp, la o stilizare mai puțin inspirată a prototipurilor. Depozitar al unor idilice calități ale neamului, costumul a ajuns să condiționeze comportamente (ceea ce nu s-ar fi putut întâmpla dacă rămânea în sfera doamnelor din înalta societate) și să ceară asocierea cu alte elemente identitare (dansuri, cântece, jocuri, șezători etc.). *Costumul* a devenit o *costumație*, cerând un anumit patos și expunându-se facil activismelor de orice fel, succedate de la un regim politic la altul.

ROMANIAN “NATIONAL” COSTUME:
GENESIS OF AN IDENTITY SYMBOL
(Summary)

Keywords: tradition, folk art, national symbol, modernity, patronage.

The study proposes an excursion in the history of how the specific folk costume has been perceived, from a social mark deprived of prestige, to a symbol of the Romanian nation, adopted and promoted by the elite of the society and by the institutions of the modern state.

The stimulus of these shifts is to be placed around 1830–1840, with both cultural and political grounds. The western look upon the pre-modern Romanian society and then its appropriation by the local aristocracy, educated in the European academic centres of the time, seem to have originated the phenomenon. Each of the great political movements of the century provided further motivation for the transfiguration of the folk costume, which was given new and new values on the occasion of the 1848 Revolution and of the unionist movement, at the beginnings of the Romanian Principality, when state independence was gained, and culminating with the Great Union of 1918.

All along this way, a decisive role was played by the ladies educated in the spirit of the romantic and civic patriotism characterizing the second half of the 19th century, particularly the Princesses of Romania – Elena Cuza, Elisabeta, Maria and her daughters – who actually institutionalised the new symbolism of the Romanian costume. Although at its origins it had been the

---

¹¹³ Henri H. Stahl, *Amintiri și gânduri din vechea școală a „monografiilor sociologice”*, București, Editura Minerva, 1981, p. 145.

product of a modest, anonymous world, clearly differentiated from the urban and nobility elites, the costume in question became, over several generations, an object of institutionalised trading, protection and promotion.

Its establishment and canonization as an emblem of the Romanian ethnicity and state started by means of private initiatives – private collections, cultural or charity settlements, organization of exhibitions, competitions, costume parties and patriotic festivities –, which never disappeared completely, but the process was finalized with the contribution of the public (especially school) institutions, which imposed catalogues of models, regulations of production and exhibition, forms of certification of the skills needed for the transmission of folk and national art, etc.

ALEXANDRA TOADER*

DISCREPANȚA DINTRE IMAGINEA REALĂ ȘI CEA FABRICATĂ A REPREZENTANȚILOR PUTERII ÎN PRIMII ANI AI REGIMULUI COMUNIST DIN ROMÂNIA

*Acest regim este un regim de teroare
mai rău ca pe timpul lui Vlad Țepeș¹.*

Monolitic în esență și, în același timp, o copie fidelă a „vecinului de la Răsărit”, regimul comunist din România s-a concentrat, în permanență, pe crearea unui efect de masificare a societății. Cultul personalității liderilor aflați la vârful piramidei puterii ori generarea unui sentiment de frică generalizată – deși, în realitate, fenomene contradictorii – au fost rezultate ale politicilor instrumentate în sensul unei atomizări generale.

Prin demersurile lui propagandistice, regimul s-a preocupat mereu de crearea unei imagini idealizate a întregului social și, în special, a reprezentanților așa-zisei „conducere colective”. De aceea, există tendința eronată de a analiza istoria perioadei comuniste, cel puțin primele două decenii, din perspectiva unei subordonări totale a populației față de deciziile celor aflați la conducere. E drept, membrii societății și-au însușit, de multe ori inconștient, gesturi și sentimente care le-au fost insuflate din exterior, astfel încât au ajuns „să se macereze conformismului social”, după cum concluzionează cercetătorii din domeniul psihologiei sociale². În plus, spre deosebire de state precum Polonia, Ungaria sau RDG, România nu a dezvoltat prea mult o cultură a opoziției față de regim³. În acest context, formula lui Kenneth Jowitt – „privatism anti-politic” – poate fi folosită cu succes pentru a explica paraliza membrilor societății în prima parte a dictaturii comuniste, precum și „disimularea” la care au apelat, ca răspuns la monopolul politicului asupra sferei publice⁴. Situația, de multe ori însă, s-a prezentat diferit.

* Cercetător științific, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

¹ ACNSAS, fond DGSS, dosar nr. 4287, f. 406. Este o opinie exprimată, în 1952, de un frizer din Baia Mare, consemnată ulterior de Securitate.

² Serge Moscovici, *Psihologia socială sau mașina de fabricat zei*, traducere de Oana Popârda, selecția textelor și postfață de Adrian Neculau, Iași, Editura Polirom, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997, p. 69.

³ Vezi Detlef Pollack, Jan Wielgoths (ed.), *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*, Ashgate Publishing Limited, 2004.

⁴ Kenneth Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, University of California Press, Berkeley, 1992, p. 80; Cristina Petrescu, Dragoș Petrescu, *Resistance and Dissent under Communism: The Case of Romania*, în „Totalitarism și Democratie”, 4 (2007), 2, p. 323–346; idem, *Collaboration and Resistance: Some Definitional Difficulties*, în Lavinia Stan, Lucian Turcescu (ed.), *Justice, Memory and Redress in Romania. New Insights*, Cambridge Scholars Publishing, 2017, p. 36.

Utilizând surse documentare din cadrul ANIC și CNSAS – instituții depozitare ale unor fonduri și colecții arhivistice, ce reflectă ipostaze de multe ori opuse ale epocii –, ne propunem să creionăm interacțiunea dintre două paliere contradictorii din primii ani de după instaurarea regimului comunist în România. Cu alte cuvinte, studiul de față pune accent pe discrepanța dintre imaginea reală și cea fabricată a reprezentanților puterii, analizând reacțiile oamenilor obișnuiți față de liderii epocii. Trebuie precizat totuși că, deși un asemenea fenomen a fost specific majorității regimurilor totalitare, nu s-a transformat niciodată într-unul care a prevalat. A devenit însă una dintre fațetele regimului care, deși periferică, a consumat de foarte multe ori energiile Securității prin varietatea formelor pe care le-a încorporat: de la zvonistică, injurii, amenințări verbale sau în scris⁵, îndreptate împotriva personalităților comuniste, până la acțiuni de distrugere a tablourilor/afișelor ce le reprezentau. O astfel de opoziție – uneori inconștientă – față de regim este încadrată, de literatura de specialitate, în categoria formelor de „rezistență pasivă”⁶, fiind denumită, totodată, „armă ale celor slabi”⁷.

Am pornit de la premisa că literatura de specialitate a reperat deja principalele acțiuni îndreptate împotriva regimului și venite, în general, din partea unor grupări mai mult sau mai puțin coagulate. Cu toate acestea, preocupările legate de atitudinile membrilor societății, analizați singular, au fost lăsate într-un plan secund. Deși consemnate haotic, existența lor oglindește un mic univers paralel, care nu pulsa în ritmurile dictate de regim.

*

*   *

Dintre toate aceste reacții ale populației, cea mai frecvent întâlnită – din care transpare limpede imaginea negativă a liderilor comuniști ai epocii – a fost distrugerea tablourilor ce îi reprezentau sau a afișelor pe care le era imprimat chipul. Întrucât erau mai îndepărtate de epicentrul urban al puterii, cele mai frecvente cazuri s-au consemnat la nivelul comunităților rurale.

În primii ani ai puterii comuniste, situația distribuirii tablourilor nu era foarte clară, întâlnindu-se portrete ale fruntașilor Partidului „pe unde vrei și unde nu vrei”⁸; sau, altfel spus, „prin toate bodegile, așezate la tejghele etc.”⁹ În plus, adesea s-a criticat faptul că „vezi pretutindeni colțuri roșii cu poze multe, cărora le-ar mai trebui o candelă și o icoană”¹⁰. Într-o cuvântare din iunie 1948, Vasile Luca se întreba:

⁵ Multe dintre scrisorile de amenințare făceau trimitere la uciderea destinatarilor (vezi ANIC, fond CC al PCR – Secția Organizatorică, dosar nr. 143/1948, f. 84–85).

⁶ Lynne Viola, *Popular Resistance in the Stalinist 1930s. Soliloquy of a Devil's Advocate*, în Lynne Viola (ed.), *Contending with Stalinism. Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2002, p. 20. Vezi și Hyung-min Joo, *Hidden Transcripts... Shared?: Passive Resistance in the Soviet Case*, în „The Korean Journal of International Studies”, vol. 8, nr. 2, 2010, p. 277–298.

⁷ James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven, Yale University Press, 1985.

⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția Cancelarie, dosar nr. 93/1948, f. 37. Nu numai România comunistă s-a confruntat cu problema existenței unor fotografii nereușite ale liderilor. În RDG, de pildă, la nivelul anului 1951, a fost inițiată o campanie de eliminare a tuturor tablourilor cu Wilhelm Pieck, executate de amatori. Potrivit unei note, chiar oamenii simpli constatașeră că, de la distanță, președintele est-german „arăta bine”, însă, privit de aproape, le apărea „respingător” (Alexey Tikhomirov, *Symbols of Power in Rituals of Violence. The Personality Cult and Iconoclasm on the Soviet Empire's Periphery (East Germany, 1945–61)*, în „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History”, vol. 13, nr. 1, Winter 2012, p. 59).

⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 37/1948, f. 10.

¹⁰ Idem, fond CC al PCR – Secția Cancelarie, dosar nr. 33/1956, f. 19.

[...] de ce este nevoie să fie expuse în vitrinele băcăniilor, peste tot, [...] portretele conducătorilor partidului? Ce, sunt tovarăș cu cârciumarul? Eu pe cârciumar acum îl strâng cât pot cu impozite. Nu avem nevoie să fie portretele conducătorilor noștri în toate magaziiile. [...] Sau vezi portrete care mai mult sunt caricaturi în formă hidoasă¹¹.

Deși foarte accesibile populației, cu scopul inițial de a se constitui într-un liant între conducere și societate, portretele au fost interpretat total diferit, oamenii simpli manifestând sentimente negative față de proiecțiile personalizate ale regimului. În consecință, distrugerea acestor imagini era frecventă. Aceasta pentru că rezistența activă și deschisă – chiar dacă ar fi fost posibilă – nu ar fi putut fi decât temporară și în niciun caz atât de frecventă. Vom surprinde, așadar, cele mai elocvente gesturi consemnate de aparatul represiv. Multe dintre ele îmbracă forma nostalgiei față de Casa Regală. Nu întâmplător, câțiva ani mai târziu, Emil Bodnăraș remarcă, într-o ședință a Biroului Politic: „[...] pentru noi era regele bun, pentru că el reprezenta vârful de la care emana autoritatea formală, care *psihologic* [subl. ns.] conta foarte mult”¹². Este o afirmație care atrage atenția asupra rolului important al tradiției istorice în societatea românească. În ianuarie 1948, de pildă, în județul Prahova, fostul președinte al Fabricii de rafinare de petrol Câmpina a forțat lăutarii să cânte imnul regal și „a scuipat portretele conducătorilor”¹³. Se observă o amplificare a numărului acestor reacții în preajma sărbătorilor comuniste oficiale. Într-un raport din 1948 privitor la manifestările „reacțiunii”, s-a semnalat că în unele județe, în preajma zilei de 7 noiembrie, se rupseseră, se mângă-liseră sau se furaseră lozinci și tablouri ale liderilor comuniști¹⁴.

Școala – spațiu simbolic al mediului rural, unde portretele fruntașilor Partidului aveau un rol de „educare a maselor”, sprijinind, în același timp, ideea ubicuității lor – a fost principalul mediu în care s-a recurs la asemenea acțiuni. În județul Botoșani, de pildă, „elemente dușmănoase regimului” au pătruns în incinta școlii din satul Ripiceniei Vechi, distrugând tablourile lui Marx, Engels, Stalin și Petru Groza. De asemenea, în comuna Coșula s-a distrus tabloul cu Lenin și Stalin din gazeta sătească aflată în localul școlii¹⁵. Au fost semnalate și fapte mult mai violente. În noaptea de 23 spre 24 ianuarie 1949, în comuna Ruginești din fostul județ Putna, autori necunoscuți intraseră în școala primară și tăiau tablourile aflate pe pereții claselor: Marx, Engels, Lenin, Constantin Parhon, Petru Groza, Ana Pauker, Gheorghiu-Dej și Gheorghe Vasilichi¹⁶; iar într-o comună din județul Argeș, un „chiabur” – cum era catalogat – spărsese geamurile școlii și luase de pe pereți lozincile și tablourile liderilor PMR, distrugându-le ulterior¹⁷. La fel s-a întâmplat și în comuna Ciomăgești din același județ, unde câțiva tineri au pătruns în școală și au incendiat tablourile și lozincile date jos de pe pereți¹⁸. La nivel general, într-un raport privind atmosfera politică din țară în luna februarie a anului 1949, se remarcă faptul că, în mai multe județe, portretele „conducătorilor proletariatului” fuseseră rupte și înețate cu ace¹⁹.

¹¹ *Ibidem*, dosar nr. 93/1948, f. 37–38.

¹² *Ibidem*, dosar nr. 1/1960, f. 6.

¹³ Idem, fond CC al PCR – Secția Organizatorică, dosar nr. 143/1948, f. 3.

¹⁴ *Ibidem*, f. 84.

¹⁵ ACNSAS, fond Documentar, dosar nr. 8159, f. 93.

¹⁶ Idem, fond DGSS, dosar nr. 33/1949, f. 268.

¹⁷ ANIC, fond CC al PCR – Secția Organizatorică, dosar nr. 143/1948, f. 113–114.

¹⁸ *Ibidem*, f. 114.

¹⁹ *Ibidem*, dosar nr. 15/1949, f. 13.

Exemple similare au fost frecvente și în alte spații publice sau chiar individuale. Într-un local din București, tabloul lui Vasile Luca fusese lăsat cu capul în jos, fără ramă, dar prins în pioaneze, ca semn al unei posibile premeditări. Acest fapt a fost semnalat pe data de 29 ianuarie 1948 și, în urma cercetărilor demarate, s-a constatat că în vitrina localului se afla, într-adevăr, tabloul demnitarului comunist, însă „fără să fi fost prins în pioaneze și nici cu capul în jos”. În schimb, „colțurile de sus erau îndoite, abia se observa capul, iar partea de jos era făcută sul”. Drept urmare, patronul localului a fost înaintat Inspectoratului de Siguranță al Capitalei, pe motiv că „nu se încadrează spiritului democratic”²⁰.

Alte exemple individuale trădează resentimentele oamenilor obișnuiți față de reprezentanții puterii. Este remarcabil în acest sens un episod petrecut în dimineața zilei de 25 septembrie 1949, când secretarii PMR din comuna Jegălia (Călărași) mergeau să orneze sediul PMR, instalat la acel moment în casa unei femei. Nu li s-a dat însă permisiunea de a face acest lucru. Dimpotrivă, femeia arunca peste gard tablourile lui Stalin, Engels, Marx și Gheorghiu-Dej, prilej cu care acestea se deteriorau. Din acest motiv, sediul rămânea neornat tocmai de Ziua „Scânteii”. Mai mult, secretarul PMR era amenințat că „va fi tăiat”²¹.

Întâlnim reacții negative din felurite „sectoare de activitate”, fără a ști însă dacă intensitatea lor era atât de mare sau dacă era exagerată de denunțator. Dintr-o sinteză informativă a DGSS din 14 iunie 1952, privind starea de spirit în regiunea Teleorman, aflăm că o avocată din Turnu Măgurele „și-a arătat ura sa personală pe care o poartă față de conducătorii PMR”. Astfel, la data de 3 iunie, cu ocazia scoaterii tablourilor unor membri din Comitetul Central din biroul avocaților²², aceasta spunea că, din momentul când se luaseră respectivele tablouri, „parcă s-a luminat camera”; și, în continuare, întreba dacă „va scăpa și de celelalte”²³.

Cele mai multe gesturi ostile erau la adresa Anei Pauker. Pe 4 noiembrie 1949, întrebată fiind de ce ține în casă tabloul ei, o femeie din județul Sălaj ar fi răspuns, cu un aer inocent: „Doar este ministrul nostru”. Drept răspuns, persoana care întrebuse afirmă că Ana Pauker era „o drăcoaică”, scuișând de trei ori peste chipul ministrului de Externe. În nota informativă redactată ulterior, se recomandă ca acesteia să i se

²⁰ ACNSAS, fond Documentar, dosar nr. 10340, f. 285.

²¹ *Ibidem*, dosar nr. 10374, f. 99. S-au consemnat multe astfel de cazuri de violență. În ziua de 5 februarie 1948, spre exemplu, membrii de partid au fost bătuți de față cu populația mobilizată de preot și învățători, în fața Primăriei din comuna Vătava, județul Mureș (ANIC, fond CC al PCR – Secția Organizatorică, dosar nr. 143/1948, f. 8). În județul Alba, la fel, a fost atacată de două ori mașina partidului, folosindu-se fier și pietre. Și în Suceava sau Baia au fost bătuți unii membri de partid. În comuna Vânători, din județul Teleorman, trei „chiaburi” au încercat un atac împotriva secretarului organizației de bază din comună, trăgând focuri de revolver pe fereastra casei lui și încercând același lucru cu notarul și cu primarul comunei. Vinovații au fost arestați (*ibidem*, f. 29).

²² Tipărirea portretului unui membru al Partidului confirma activitatea lui pe scena puterii. De aceea, odată cu dispariția sa – fizică sau politică – era scos din uz și tabloul ce îl înfățișa. Merită oferit exemplul discuțiilor purtate de liderii PMR cu privire la măsurile de luat cu tablourile lui Vasile Luca, după Plenara CC al PMR din 26–27 mai 1952. Căci, dacă de 1 Mai portretele încă îi mai erau expuse, două luni mai târziu s-a ridicat problema „dacă ar trebui să se dea jos portretele ministrului de Finanțe sau nu” (ANIC, fond CC al PCR – Secția Cancelarie, dosar nr. 21/1952, f. 4). Astfel, până la sfârșitul lunii iunie a anului 1952, tablourile cu Vasile Luca au fost scoase din toate edificiile (*Complotul unor vechi comuniști români. Și Ana Pauker ar fi căzut în dizgrație* (Italia, Milano), 30.06.1952, în idem, Colecția „Gh. Gheorghiu-Dej”, dosar nr. 707, f. 140. Atât portretele, cât și biografia lui Vasile Luca, cea apărută la Editura PMR în 1951, au fost retrase din circuit, la fel cum s-a întâmplat și în cazul Anei Pauker).

²³ ACNSAS, fond DGSS, dosar nr. 4287, f. 454.

întocmească dosar de suspect și să fie ținută în continuare sub supraveghere²⁴. În același registru poate fi plasat un alt episod, petrecut pe data 9 ianuarie 1950, la atelierul mecanic al Filaturii „Olga Bancic”. Venind zugravii să văruiască și trebuind să dea deoparte panourile și tablourile cu membrii Guvernului, unul dintre muncitori folosea „cuvinte murdare și jignitoare” la adresa lui Vasile Luca, a Anei Pauker și a lui Stalin. Mai mult, atunci când era rugat să ia de pe perete tabloul Anei Pauker, el afirma: „Ce am eu nevo[i]e dacă o vāru[i]ește”, după care „a înjurat cu cuvinte murdare”. Privind apoi tabloul lui Stalin, ar fi întrebat: „cum l-a urcat pe acesta așa de sus și ce este el să ne privească așa de jos?”, „pronunțând cu dușmănie aceste cuvinte”, după cum se specifică în nota informativă. De asemenea, cum pe tabloul lui Vasile Luca era o pată de ulei, i s-a recomandat să o curețe; numai că respectivul muncitor arăta „o deosebită neatenție, spunând că stă mai bine cum este”²⁵.

Într-adevăr, multe din aceste episoade nu au avut urmări dramatice pentru cel/cei în cauză. Cu toate acestea, au existat și momente când gesturile de frondă ale unor persoane au primit accente grave. Pe data de 2 septembrie 1950, patru absolvenți ai Școlii profesionale din cadrul Uzinelor Sovromtractor-Stalin devastau dormitorul căminului, spārgând ferestrele, rupând tablourile de pe pereți și furând hainele pedagogului. Întorcându-se în dormitor, spārgeau tablourile lui Stalin și Lothar Rādăceanu, precum și stema RPR. Totodată, aruncau cu roșii în spālătorul internatului, murdārind tabloul „pārintelui popoarelor” și al lui Vasile Luca. În aceeași seară, după ce se întorceau de la un local din oraș, loveau cu pepeni tabloul lui Gheorghiu-Dej și al Anei Pauker – aflate în dormitorul căminului –, spārgându-le. De asemenea, au mai rupt și o lozincă de 2 metri lungime, cu fotografiile membrilor CC al PMR²⁶. Acestor contravenienți, soarta nu le-a surās: au fost înaintați Tribunalului Militar, pentru a fi judecați²⁷.

Exemplele privind distrugerea tablourilor reprezentanților puterii comuniste sunt extrem de frecvente, fiind consemnate și în literatura memorialistică. Miron Radu Paraschivescu relatează un episod petrecut în iulie 1945, când un manifest cu portretul Anei Pauker, lipit pe un zid, fusese „sfārtecat în obraz cu briceagul de către cineva care-l înfipsea cu sete până-n cārāmidă”²⁸. Pe un alt zid, aflat la 20 de metri distanță, portretul aceleiași *Passionaria* din Balcani purta pecetea unor urme asemānătoare de violență²⁹. Asemenea practici au fost o constantă în primii ani după 23 august 1944. Într-o ședință a Sectorului de Propagandă și Agitație, din 16 noiembrie 1948, se aduceau în discuție frecvențele cazuri când „s-a gāsīt cāte un afiș al nostru rupt sau s-a gāsīt tabloul tovarāșei Ana Pauker cu un ochi gāurit”³⁰. Iar o notă informativă din 28 noiembrie 1950 semnala cā „cea mai rāspānditā formā de manifestare a dușmāniei de clasā este aceea cā se rup și se māzgālesc afișele, se scriu lozinci dușmānoase pe pereți”³¹.

Opiniile cetātenilor denotā credința populației în faptul cā România se confrunta cu o conducere ilegitimā, cu oameni politici lipsiți de experiență, care se aflau sub aservirea totalā a Moscovei. Datā fiind aceastā atmosferā, majoritatea injuriilor făceau

²⁴ Idem, fond Documentar, dosar nr. 8139, f. 126–128.

²⁵ Idem, fond DGSS, dosar nr. 71/1950, f. 65.

²⁶ *Ibidem*, f. 206.

²⁷ *Ibidem*, f. 224.

²⁸ Miron Radu Paraschivescu, *Jurnalul unui cobai (1940–1954)*, ediție îngrijitā de Maria Cordoneanu, prefață de Vasile Igna, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994, p. 236.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 28/1948, f. 1.

³¹ Idem, fond CC al PCR – Secția Cancelarie, dosar nr. 195/1950, f. 1–2.

referire la cele mai proeminente personalități ale vremii: Gheorghiu-Dej, Ana Pauker și Vasile Luca. Situația a făcut ca falia dintre imaginea reală și cea fabricată a fruntașilor comuniști să devină tot mai mare, reprezentanții puterii fiind asemuiți – inspirat – unor „dumnezei falși”³². Nu este de mirare că descoperim astăzi note informative ce consemnează reacția diverselor persoane care amenințau că „vor spânzura pe toți comuniștii de vârful macaralei”³³. De asemenea, au fost trimise și scrisori de amenințare adresate, de regulă, liderilor comuniști locali. De multe ori, li se cerea să-și înceteze activitatea, fiind amenințați cu spânzurătoarea³⁴.

Ostilitatea provenea din temerile și scepticismul populației. La 8 noiembrie 1947, funcționarii comentau noile numiri din fruntea Guvernului ca fiind binevenite. Unii însă se arătau mai rezervați, considerând că acțiunile Anei Pauker, noul ministru de Externe, și ale lui Vasile Luca, proaspătul ministru de Finanțe, se vor rezuma la încadrarea propriilor oameni în diferite funcții importante, iar „pe alții îi vor da afară”³⁵. Așadar, caracterul ilegal al celor situați la vârful conducerii transpare foarte clar din atitudinea oamenilor simpli. Majoritatea persiflărilor, vizând lideri precum Lucrețiu Pătrășcanu, Gheorghiu-Dej, Ana Pauker, Teohari Georgescu sau Vasile Luca, surprind raportarea diferențiată a populației față de aceștia. Inspectoratul de Siguranță al Capitalei semnala într-o notă din 1 martie 1948, cu privire la „demisia” lui Lucrețiu Pătrășcanu, opinia unui student care ar fi spus că Pătrășcanu a fost schimbat pentru că era „singurul intelectual din fruntea partidului”. În plus, îl considera „un doctrinar prin esență, fiind singurul dintre membrii din Guvern care voia ca totul la noi în țară să se facă evolutiv, nu brusc”. Un alt student era de părere că, în materie de comunism, Lucrețiu Pătrășcanu „a avut idei mai bune” decât ceilalți membri ai PCR, acesta fiind și motivul pentru care a fost debarcat³⁶. Într-o manieră cu totul diferită erau văzuți reprezentanții „grupului moscovit” ori secretarul general al PMR.

Spre exemplu, în urma unei ședințe desfășurate la Șantierul Naval din Constanța, la care luase cuvântul Vasile Luca, un funcționar se exprimase astfel în ziua de 19 mai 1952: „Aceștia sunt niște papagali care transmit întocmai poezia învățată de stăpânii lor”. Tot ca urmare a discursului ministrului de Finanțe, la care s-a adăugat faptul că nu pronunța bine unele cuvinte, anumite „elemente reacționare” evidențiaseră că Vasile Luca „e unghur, evreu etc.”, „singurul român” fiind considerat Gheorghiu-Dej³⁷. Cu toate acestea, opiniile nefavorabile nu l-au ocolit nici pe liderul PMR. Un fost membru de partid ar fi spus, în noiembrie 1952: „Gheorghiu-Dej semnează ca un copil de 11 ani care ar avea patru clase primare. Om deștept este Moghioroș și cât de curând îi va lua locul lui Gheorghiu-Dej, iar acesta va cădea, deoarece Moghioroș este mult mai inteligent”³⁸. Acest tip de caracterizare s-a conservat în timp. În martie 1953, un elev de

³² În contextul alegerilor din 28 martie 1948, în Oradea s-au introdus în câteva buletine de vot bilete, conținând lozinci religioase împotriva însemnului electoral „Soarele”: „În zadar vopsim pe pământ Soarele, dacă Soarele dat de Dumnezeu nu strălucește, vom umbla în întuneric și noroi, în zadar punem Dumnezei falși, dacă ocolim drumul lui Dumnezeu, rătăcim în întuneric” (ACNSAS, fond Documentar, dosar nr. 8159, f. 89). De asemenea, un avocat din București afirma că „regimul comunist încearcă să creeze o nouă religie, unde Dumnezeu este tov. Stalin, care este adorat la fel ca și Dumnezeu” (idem, fond DGSS, dosar nr. 4287, f. 501).

³³ ANIC, fond CC al PCR – Secția Organizatorică, dosar nr. 15/1949, f. 13.

³⁴ *Ibidem*, f. 14.

³⁵ ACNSAS, fond Documentar, dosar nr. 11065, f. 6.

³⁶ *Ibidem*, dosar nr. 10332, f. 112.

³⁷ *Ibidem*, dosar nr. 8744, f. 147. Într-o notă din 13 noiembrie 1947 a Inspectoratului Regional de Siguranță se afirma despre Gheorghiu-Dej că este „respectat chiar și de partidele din opoziție pentru integritatea caracterului său” (*ibidem*, dosar nr. 11065, f. 64).

³⁸ *Ibidem*, dosar nr. 8744, f. 320.

clasa a XI-a sublinia, tranșant, următoarele: „Gheorghiu-Dej și ceilalți erau *țărani din punct de vedere ideologic* [subl. ns.]”. În notă se preciza subînțelesul depreciativ al exprimării elevului: „*țărani* [subl. ns.] nu în înțelesul cuvântului de muncitor agricol, ci cu înțeles de dispreț, de nivel redus”. Elevul ar fi afirmat aceste lucruri după ce un coleg al său ar fi susținut că, în 1940, Doftana fusese „o academie de partid”, iar Miron Constantinescu era „cel mai ridicat din punct de vedere ideologic și teoretic”³⁹. În aceeași cheie se pronunța și o altă persoană, convinsă că „azi au ajuns toți proștii și țărani să conducă și toate servitoarele nenorocite să fie în munci de răspundere”⁴⁰.

Toate aceste cazuri nu erau simple atacuri la persoană, ci constituiau și o reflectare a modului în care societatea percepea consecințele politicilor regimului dejist. La 15 noiembrie 1952, un strungar din cadrul Depoului de locomotive CFR Câmpulung Est s-a exprimat față de un informator:

Partidul de astăzi nu are grijă de muncitori și îi bagă în... măsei [sic!], că ei îți cere numai să muncești cât de mult în producție, să îndeplinești planul și să-l depășești și îți dă salar[iu] puțin și nu după munca efectuată. Deși avem în frunte pe Gheorghiu-Dej care a fost și el ceferist, îl bag în... măsei [sic!] că nu are grijă de muncitori și își bate joc de ei⁴¹.

Pe același palier se plasează și alte reacții. DGSS Regiunea Putna raporta, în 1952, că un anume muncitor nu participase la ședința sindicală pe motiv că „nu are nevoie să asculte gogoșile lor mincinoase, că nu vrea să-și otrăvească sufletul cu ideologia marxistă”; iar un procuror din Tecuci era de părere că nu va mai dura mult timp și regimul se va schimba, deoarece „acești proști care conduc azi nu sunt capabili de nimic”⁴².

În ciuda proliferării acestor remarci, după debarcarea „facțiunii moscovite” și, mai cu seamă, după alegerea sa în funcția de președinte al Consiliului de Miniștri, pe data de 2 iunie 1952, imaginea lui Gheorghiu-Dej a început să se consolideze. Comentariile negative la adresa lui au început să se diminueze. Dintr-un raport asupra scrisorilor primite la Cancelaria Secretariatului, în perioada 1 ianuarie – 1 iulie 1952, aflăm că în luna iunie numărul acestora fusese neobișnuit de mare. Ceea ce dovedea, potrivit documentului, două aspecte: solidarizarea cetățenilor cu deciziile CC al PMR privind măsurile ce trebuiau aplicate în vederea „lichidării abaterii de dreapta din partid” și „dragostea și încrederea nețărmurită față de CC al PMR și de Tovarășul Gheorghiu-Dej cu ocazia alegerii sale ca Președinte al Consiliului de Miniștri”⁴³. De altfel, rapoartele adresate Ministerului Afacerilor Interne, cu privire la starea de spirit a populației în urma hotărârii Marii Adunări Naționale, confirmă atmosfera generală de entuziasm. Potrivit acestora, în perioada 11–20 iunie 1952 mai multe persoane își manifestau „încrederea față de secretarul general, care-i va duce spre noi și noi succese”⁴⁴. Au fost reperate și „atitudini ostile” – puține la număr –, câteva persoane opinând că alegerea lui Gheorghiu-Dej în noua funcție avea scopul de „a duce țara noastră pe drumul anexării la URSS”⁴⁵.

³⁹ Idem, fond DGSS, dosar nr. 1/1953, f. 272.

⁴⁰ *Ibidem*, dosar nr. 4287, f. 191–192.

⁴¹ Idem, fond Documentar, dosar nr. 8744, f. 324.

⁴² Idem, fond DGSS, dosar nr. 4287, f. 435.

⁴³ ANIC, fond CC al PCR – Secția Cancelarie, dosar nr. 187/1952, f. 9.

⁴⁴ Idem, fond CC al PCR – Secția Administrativ-Politică, dosar nr. 58/1952, f. 2.

⁴⁵ *Ibidem*.

Comentariile oamenilor obișnuiți, cu acest prilej, au fost urmărite îndeaproape. Rapoartele DGSS consemnau afirmații potrivit cărora alegerea lui Gheorghiu-Dej în această funcție „e foarte justă, fiindcă el merită”. Alții erau de părere că toate evenimentele ce avuseseră loc în ultimul timp, prin schimbările de miniștri și venirea la conducere a lui Gheorghiu-Dej, fuseseră provocate, de fapt, de situația politică internațională, calificată ca extrem de încordată. Aceste schimbări s-au făcut, potrivit anumitor păreri, cu scopul ca Guvernul să aibă o structură de o asemenea manieră, încât să se apropie de mase⁴⁶. Foarte interesante în acest sens sunt și comentariile înregistrate în rândurile familiilor foștilor fruntași politici ai „regimului burghez”. Ulise și Sanda Negropones (fiica și ginerele lui Gheorghe Tătărăscu) considerau că aceste schimbări trebuiau făcute de mai mult timp. Ei mai adăugau că, dintre toți miniștrii comuniști, „cel mai bine pregătit este tov. Gheorghiu-Dej”, pe care-l considerau „un om corect”⁴⁷.

*

*   *

Chiar și aceste câteva exemple fac notă total discordantă cu imaginea pe care propaganda a fabricat-o liderilor comuniști prin intermediul feluritelor instrumente: presa scrisă, publicarea biografiei oficiale, literatura encomiastică. În România primelor două decenii de putere comunistă, nu numai Gheorghiu-Dej a beneficiat de un cult al personalității sau de o imagine totalmente fabricată; nu doar membrii cei mai importanți ai Partidului, ci chiar și liderii locali. Această realitate era recunoscută chiar în epocă. De pildă, Vasile Luca mărturisea, în 1948, că existaseră cazuri când aproape fiecare secretar județean își expunea portretul la vedere, cerând chiar să se compună poezii despre el⁴⁸. Însuși Gheorghiu-Dej era nevoit să semnaleze apariția, la nivel local, a unor personalități pe care le denumea „dictatori” sau chiar „generali”. Bunăoară, evidenția faptul că în raionul Calafat, regiunea Craiova, pentru a-și crea „o asemenea popularitate ieftină”, prim-secretarul ceruse întocmirea unor fotomontaje în care apărea în varii ipostaze: strângând mâna cu țăranii, discutând cu ei și așa mai departe⁴⁹. Mai mult, Gheorghe Vasilichi afirma, în martie 1956, că „noi ne-am făcut o serie de zei în țara noastră în fața cărora dădeam din cap și nu aveam curaj să spunem lucrurile pe care aceștia le făceau”⁵⁰. Sunt observații care nu au fost niciodată făcute publice. Datorită propagandei, „realitatea” reflectată la nivelul maselor era una total distorsionată, luând forma unei proiecții ideale a societății comuniste.

Prin urmare, atitudinile surprinse în studiul de față – nicidecum singulare – ne îndepărtează de paradigma totalitară de interpretare a regimurilor comuniste. Într-adevăr, nu putem invoca existența unor grupări coagulate care să conteste puterea din România primilor de după cel de-al Doilea Război Mondial⁵¹. Totuși, atitudinea oamenilor obișnuiți a ridicat o serie de probleme liderilor comuniști, dovadă fiind multitudinea consemnărilor din epocă. Din punctul nostru de vedere, nu a fost vorba – în ciuda unor

⁴⁶ Idem, fond DGSS, dosar nr. 4287, f. 103.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 109.

⁴⁸ *Sedința Biroului Politic al CC al PMR din 13 iulie 1948*, în *Stenogramele Ședințelor Biroului Politic al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, vol. I, 1948, studiu introductiv de Ioan Scurtu, București, Arhivele Naționale ale României, 2002, p. 86.

⁴⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția Organizatorică, dosar 26/1956, f. 2.

⁵⁰ Idem, fond CC al PCR – Secția Cancelarie, dosar 27/1956, f. 104.

⁵¹ Nu am luat în calcul fenomene precum rezistența din munți sau revoltele țăranilor, ca reacție la colectivizare. Considerăm că literatura de specialitate a acoperit, în mare măsură, subiectul.

abordări sociologice și antropologice⁵² – de o formă de rezistență, întrucât aceasta ar fi presupus o decizie conștientă și pregătită din timp. De cele mai multe ori, cazurile mai sus menționate au fost reacții spontane, neorganizate; considerăm că s-au constituit, mai degrabă, într-o componentă a „vieții obișnuite în vremuri excepționale”⁵³, după formula Sheilei Fizpatrick.

THE DISPARITY BETWEEN THE GENUINE AND
THE MANUFACTURED IMAGE OF THE POWER HOLDERS
DURING THE FIRST YEARS OF COMMUNIST RULE IN ROMANIA
(Summary)

Keywords: passive resistance, propaganda, personality cult, communism, communist posters, rumours.

The aim of the propagandistic discourse in communist regimes has always been to create an idealized image of the social corpus and, in particular, of the representatives of the so-called “collective leadership”. Therefore, there is an erroneous tendency to analyze the history of the communist period, in the first two decades, from the perspective of a total subordination of the citizens to the decisions taken by the leaders, as well as to consider the unconditioned acceptance by the population of the measures undertaken by those who were in power. It is true that the members of the society have often adopted unconsciously the gestures and feelings that have been inspired from the outside. The reality, however, has sometimes been different.

By using documentary sources from ANIC and CNSAS – depositories of archive funds and collections that often reflect opposite sides of the era – the study underlines the disparity between the genuine and the manufactured image of the power holders. Although the existence of such a phenomenon was specific to most of the totalitarian regimes, it has never been transformed into an aspect that prevailed. It has, however, become one of the facets of the regime which, although peripheral, has consumed the energies of the Securitate through the variety of forms it has embraced: from rumors, insults, verbal or written threats against communist personalities, to actions of destroying posters that represented them.

We started from the premise that the research so far highlighted the main moments in the history of communism that generated attitudes against the regime, generally coming from more or less coagulated groups. Nonetheless, concerns about the attitude of the members of society, singled out, were left in a second plan. Albeit chaotically recorded, their existence mirrors a parallel society that does not pulse in the rhythms dictated by the regime.

---

⁵² Vezi José M. Faraldo, *Resistance Against Fascism and Communism in Europe Towards a Model of Analysis*, în „Analele Universității București”, seria Științe Politice, 16 (2014), 2, p. 23.

⁵³ Sheila Fizpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, 1999.

VERONICA TURCUȘ*
ȘERBAN TURCUȘ**

NEGOCIERI PRIVIND REDESCHIDERA BISERICII ITALIENE DIN BUCUREȘTI ÎN TIMPUL REGIMULUI ATEOCRAT

Biserica Italiană din București¹ a fost închisă la începutul anilor '50, în contextul deteriorării raporturilor româno-italiene din perioada respectivă și a înghețării celor cu

---

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „George Barițiu”, Academia Română – Filiala Cluj-Napoca.

** Conf. univ. habil. dr., Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

¹ Biserica a fost construită, în perioada 19 august 1915 – 2 iulie 1916, pentru nevoile de cult ale comunității italiene din București, sprijinită – în inițiativa ridicării unui lăcaș religios propriu, în condițiile sosirii unui preot italian în capitala României – de către ambasadorul Regatului Italiei la București, baronul Carlo Fasciotti. Arhitectura Bisericii Italiene din capitala României a fost inspirată de stilul bisericilor din nordul Peninsulei, caracteristică fiind tratarea exteriorului edificiului *in cotto*, în conformitate cu specificul romanului lombard și a goticului timpuriu din regiune, pentru care cărămida reprezenta principalul material de construcție. Ridicată după planurile arhitecților Mario Stoppa și Giuseppe Tiraboschi, care adăugau amintitului stil și elemente Art Déco, și pictată de Carlo Donati, biserica a fost sfințită, la 2 iulie 1916, cu hramul Preasfântului Mântuitor, de către arhiepiscopul Raymund Netzhammer și l-a avut ca prim paroh pe părintele Antonio Mantica (Vicenza, 17 ianuarie 1871 – Bevadoro, 18 iunie 1958), fost misionar în Sudan și care a fost trimis în anul 1914 de episcopul de Vicenza, Ferdinando Rodolfi – sprijinitor în anii respectivi ai luptei italiene pentru unitate –, la București, pentru a păstori spiritual comunitatea italiană de aici. De reținut că, în mai 1900, episcopul de Cremona, Geremia Bonomelli, interesat îndeosebi de problema asistenței spirituale a emigrației italiene – în anul 1896 a promulgat chiar o pastorală pe amintita temă, *L'Emigrazione* – a fondat „Opera di assistenza per gli italiani emigrati in Europa”, numită apoi „Opera Bonomelli”, destinată să ofere emigranților italieni asistență materială și religioasă, prin grija atât a unui personal laic, cât și a misionarilor. Inițiativa a fost apoi suprimată în 1928 de Sfântul Scaun în contextul repetatelor tendințe ale regimului fascist de ingerință în activitatea operei, pe fundalul politicii decretate de Mussolini, de limitare a continuei expatrieri a italienilor, cu scopul de a face din Italia o veritabilă putere demografică. Ar fi de reținut că Biserica Italiană din București, inițial în subordonarea strictă a structurilor Bisericii Romane și depinzând de Catedrala „Sf. Iosif”, a dobândit la 20 mai 1928 autonomie canonică, baza sa materială trecând în proprietatea statului italian. După peste treizeci de ani de pastorat în fruntea comunității dedicată Preasfântului Mântuitor (SS. Redentore), Antonio Mantica a fost arestat la 17 decembrie 1948: pe cale de a fi expulzat, hotărârea fiind amânată însă la intervenția lui Gala Galaction. La 27 decembrie 1949, părintele Mantica a fost convocat și reținut de Ministerul de Interne de la București, urmărindu-se ca preotul să părăsească România și să declare că făcea aceasta de bună voie, și nu în urma unei expulzări. După plecarea sa din București, la 7 februarie 1950, regentul Nunțiatirii Gerald O'Hara a încredințat funcția de rector al Bisericii Italiene din capitala României părintelui Clemente Gatti, fost profesor la Colegiul franciscan de la Hunedoara, vreme de patru ani, din 1909, apoi capelan militar în Primul Război Mondial, revenit în Transilvania în 1937. Vezi Gianfausto Rosoli, *L'opera Bonomelli e l'azione di Rodolfi a favore degli emigrati*, în *Tradizione e innovazione nella pastorality di Ferdinando Rodolfi, vescovo di Vicenza, 1911–1943. Atti del Convegno di studio, Vicenza, 23–24 aprile 1993*, a cura di Tullio Motterle, Vicenza, Tipografia Rumor Editrice, 1996, p. 32–53 (*Fonti e studi di storia veneta*, 22); Livio Bordin, Livio Zancan, *Il vescovo Ferdinando Rodolfi e l'opera Bonomelli per gli italiani emigrati in Europa: Svizzera, 1911: le famose vie ferree sotterranee; nel vertice della prima guerra mondiale 1914–1920*, Vicenza, Archivio Vescovile, Quinto Vicentino, Tipografia Editrice Peretti, 1997, 194 p.; Alba Lazzaretto Zanolo, *Vescovo, clero, parrocchia: Ferdinando Rodolfi e la*

Sfântul Scaun. Amintita crispă a relațiilor bilaterale cu Italia s-a concretizat, în plan cultural, prin denunțarea de către Ministerul de Externe de la București a acordului cultural italo-român din 8 aprilie 1943 (încheiat de România antonesciană cu Italia lui Mussolini). Iar în mod particular s-a manifestat prin disensiunile privind chestiunea *Accademia di Romania* de la Roma (de unde fuseseră îndepărtați bursierii în vara lui 1948 și, succesiv, intrase în clădire Legația României, schimbând astfel în mod nefericit destinația edificiului construit la începutul anilor '30 prin contribuția Băncii Naționale a României, modificarea destinației devenind motiv de revendicare a imobilului de către Municipality Romei, în virtutea prevederilor actului de concesiune a terenului din 1922). Se adaugă închiderea, în paralel, în primăvara anului 1950, a Institutului Italian de Cultură de la București – în problema căruia autoritățile comuniste din capitala României erau nemulțumite de menținerea directorului Manzone, acuzat de o activitate filo-fascistă în anii războiului – a *Accademie di Romania* din capitala Italiei și a Casei Românești de la Veneția.

În privința congelării raporturilor cu Sfântul Scaun în perioada postbelică, ar fi de amintit că, la 17 iulie 1948², România denunța Concordatul încheiat la 10 mai 1927 cu Sfântul Scaun și ratificat prin Legea din 12 iunie 1929. În august 1948, guvernul român a uzurpat o parte din prerogativele pontificale, noua Lege a Cultelor consfințind prerogativa statului ideocrat de a interveni în organizarea bisericească³. Această normă

diocesi di Vicenza (1911–1943), Vicenza, Pozza, 1993, XVIII + 320 p. (*Fonti e studi di storia veneta*, 18); Philip V. Cannistraro, Gianfausto Rosoli, *Emigrazione, Chiesa e fascismo. Lo scioglimento dell'Opera Bonomelli (1922–1928)*, Roma, Studium, 1979, VI + 260 p. (*La cultura*, 21); Ministero degli Affari Esteri, *Museo Nazionale Emigrazione Italiana*, a cura di Alessandro Nicosia, Lorenzo Principe, Roma, Gangemi Editore, 2009, p. 95–96; Candido Romeri, *Un eroe della fede in Romania*, Lonigo, Pia opera dei Fratini di S. Antonio, 1957, 52 p. (scrisori ale lui Clemente Gatti și un scurt profil); Francesco Molinari, *Padre Clemente Gatti, eroe della fede in Romania*, Bucurest, U.C.E.R.E.C., Gaifana (Perugia), La Salette Editore, 38 p. (*Associazione Ecumenica „La Salette”*, 19); Claudio Bratti, *Padre Clemente Gatti, un francescano tra gli emigrati italiani di Romania*, București, Institutul Italian de Cultură, 2010, 34 p.; Dănuț Doboș, Tereza Sinigalia, *Biserica italiană „Preasfântul Mântuitor” din București*, București, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice, 2006, 156 + [28] p. (Monografii/Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice); Ovidiu Bozgan, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963–1978)*, București, Curtea Veche Publishing, 2004, p. 259 (*Istoria timpului prezent*, 4).

² Decretul nr. 151 din 17 iulie 1948, publicat în *MOF*, partea I, 116, nr. 164, din 19 iulie 1948.

³ Decretul nr. 177 din 4 august 1948, pentru regimul general al cultelor religioase, *MOF*, partea I, nr. 178, 4 august 1948 (corectat conform rectificării din nr. 204, 3 septembrie 1948). Art. 21 al amintitei legi stabilea că ierarhia înaltă a cultelor, inclusiv „superintendenții, administratorii-apostolici, vicarii-administrativi și alții, având funcțiuni asemănătoare, aleși sau numiți în conformitate cu statutele de organizare ale cultelor respective, nu vor fi recunoscuți în funcțiune decât pe baza aprobării Prezidiului Marii Adunări Naționale, dată prin decret, la propunerea guvernului, în urma recomandării ministrului cultelor”. În plus, înainte de intrarea în funcțiune, respectivii prelați erau obligați să depună un jurământ de credință față de Republica Populară Română în fața ministrului Cultelor. Art. 25 din aceeași normativă legislativă stipula prerogativa Ministerului Cultelor de a suspenda orice hotărâri, instrucțiuni, ordonanțe sau orice ordine cu caracter administrativ-bisericesc, cultural, educativ, filantropic sau fundațional care ar contraveni „securității și ordinii publice”, iar pastoralele și circularele de interes general trebuiau comunicate în timp util aceluiași minister. De asemenea, formula utilizată în pomeniri în legătură cu autoritatea supremă a statului trebuia, în prealabil, aprobată de Ministerul Cultelor (art. 27); totodată, „deservenții cultelor” – apărea acum un nou termen pentru a desemna clerul – cu „atitudini antidemocratice” puteau fi înlăturați temporar sau definitiv de la salarizarea acordată de stat (art. 33), ingerința statului ateocrat fiind astfel masivă, oricum, în cazul tuturor cultelor religioase practicate în România anilor respectivi. Erau monitorizate în mod special relațiile cultelor religioase active în țară cu străinătatea, toate raporturile de acest fel trecând prin filtrul Ministerului Cultelor (a cărei aprobare era obligatorie) și a Externelor (care le intermedia în mod necesar), inclusiv ajutoarele și ofrandele fiind supuse controlului statal. De altfel, Ministerul Cultelor – înființat ca organism de sine stătător prin Legea nr. 188 din 24 martie 1945 și originat în vechea instituție interbelică cu titulatura Ministerul Cultelor și Artelor, constituită la 13 iunie 1920 – era reorganizat tot în zilele respective (Decretul nr. 178 din 3 august 1948) pentru a răspunde eficient noilor cerințe de monitorizare și control.

legislativă – în mod special prin art. 13, care stipula obligativitatea recunoașterii cultelor religioase prin decret al Prezidiului MAN, dat la propunerea guvernului, în urma recomandării ministrului Cultelor, care stabilea că „în cazuri bine motivate se va putea retrage recunoașterea în același mod”, prin art. 22, privitor la organizarea eparhială, și prin art. 37, referitor la patrimoniul comunităților religioase – a constituit un vag temei juridic pentru desființarea Bisericii Greco-Catolice din România. Nu trebuie uitat că legea din august 1948 nu nominaliza efectiv cultele recunoscute, însă condiționa recunoașterea acestora de întocmirea și aprobarea unor noi statute de funcționare (art. 14: „În vederea recunoașterii, fiecare cult religios va înainta, prin Ministerul Cultelor, spre examinare și aprobare, statutul său de organizare și funcționare”). Până în 1950 au fost recunoscute cultele Ortodox, Reformat, Luteran (Sinodo-Presbiterial), Unitarian, Mozaic, Armeano-Gregorian, Musulman, Creștin de Rit Vechi, Evanghelic (Confesiune Augustană), Baptist, Penticostal, Creștin după Evanghelie, Adventist de Ziua a Șaptea⁴. În schimb, cultele Greco-Catolice, inclusiv de Rit Armean și Rutean, au fost desființate la 1 decembrie 1948⁵, iar Cultul Romano-Catolic, în lipsa unei recunoașteri oficiale, a funcționat în virtutea inerției⁶.

Abia în perioada dezghețului relațiilor României cu blocul occidental s-a înregistrat și o atitudine mai tolerantă a autorităților comuniste de la București în privința problemelor religioase, oglindită, în anii '60, în tentativele de reevaluare a „problemei catolice”. Era și contextul facilitat de Conciliul Vatican II, care, pe de altă parte, crease o bază a lansării unei politici de dialog a Sfântului Scaun cu regimurile de dincolo de Cortina de Fier, în vederea normalizării situației bisericilor romano-catolice din țările respective; abordare, desigur, mult mai deschisă după hotărâta condamnare a comunismului, lansată de Pius al XII-lea, la 30 iunie 1949, când credincioșilor catolici le fusese interzisă promovarea doctrinei comuniste, cei care nu respectau dispoziția pontificală fiind excluși de la administrarea sfințelor taine și căzând sub excomunicarea papală⁷. Autoritățile comuniste aveau în vedere, de asemenea, posibilele ecouri pe care hotărârile promulgate de Conciliu cu privire la ecumenism le-ar avea în România și încercau soluții pentru tranșarea „problemei catolice” în condiții cât mai favorabile regimului ateocrat.

De altfel, amintita atitudine mai tolerantă în privința cultelor religioase a putut fi percepută – desigur doar la nivelul poziției față de ortodoxie – încă din anii imediat succesivă perioadei staliniste. Astfel, deja din 1956 exista o oarecare deschidere față de biserică atât în URSS, cât și în RPR. În anul amintit, guvernul Uniunii Sovietice a făcut o donație Republicii Populare Române în scopul susținerii Bisericii Ruse din București (edificiul situat pe Str. Ion Ghica, la nr. 9)⁸. În trendul declanșat de poziția URSS din acel moment – și care a adus după sine o mai mare permisivitate față de actul de cult și

⁴ O. Bozgan, *op. cit.*, p. 40.

⁵ Decretul nr. 358 din 1 decembrie 1948, publicat în *MOF*, nr. 281, din 2 decembrie 1948, stipula desființarea organizațiilor centrale și statutare ale Bisericii Greco-Catolice, „în urma revenirii comunităților locale (parohii) ale cultului greco-catolic la cultul ortodox român și în conformitate cu art. 13 din Decretul nr. 177/1948”, averea mobilă și imobilă a acestora revenind statului român. Pentru problemă, vezi și O. Bozgan, *op. cit.*, p. 35.

⁶ Arhivele Naționale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor și Artelor 1948–1968*, 2014, p. I–II.

⁷ Baza dialogului Bisericii Romane cu regimurile de dincolo de Cortina de Fier, lansat în anii '60 ai secolului trecut, a constituit-o enciclica Papei Ioan al XXIII-lea, din 11 aprilie 1963, *Pacem in Terris*, care reevalua condamnarea dialogului cu regimurile ateocratice, mărginindu-se doar la afirmarea opoziției ireconciliabile a Bisericii Catolice față de amintita ideologie (O. Bozgan, *op. cit.*, p. 214–215).

⁸ Arhivele Naționale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor și Artelor 1948–1968*, 2014, p. 23.

în cadrul regimului ateocrat din România – se înscriu și demersurile făcute, în 1957, de Grecia, prin ambasada ei din România, pentru redeschiderea Capelei Grecești din București. O întregă corespondență s-a purtat atunci între Departamentul Cultelor de pe lângă Consiliul de Miniștri al RPR (organism în care fusese convertit vechiul Minister al Cultelor – înființat în 1945, după ce, în anii interbelici și ai celui de-al Doilea Război Mondial, a fost întotdeauna unit cu Artele sau cu Instrucțiunea Publică/Educațiunea Națională și reorganizat de mai multe ori –, în condițiile deciziei Biroului Politic al CC al PMR, urmată de hotărârea Consiliului de Miniștri, ambele din martie 1957, de reducere a numărului de ministere și membri ai guvernului) și Ambasada Greciei în România. Se urmărea, la momentul respectiv, și situația juridică a bisericilor grecești din România (de la Brașov, Brăila, Constanța, Calafat, Galați, Giurgiu, Sulina, Tulcea), o bază pentru inventariere constituind-o Protocolul relativ la bisericile și școlile grecești din România, anexat la Convenția de Comerț și Navigație între România și Grecia, din 11 august 1931⁹.

Această permisivitate față de cultul ortodox s-a înregistrat, din anii '60, nu numai în ceea ce privește exercitarea sa pe teritoriul României de către străini sau minorități. Era vizată emigrația română, și comunitățile ei religioase, mai ales din dorința de a o rupe de greco-catolicism; și după 1964 s-au întreprins acțiuni concrete – monitorizate de Consiliul de Miniștri, Ministerul Afacerilor Externe, Consiliul de Stat și Comitetul Central al PCR – în vederea înființării de parohii ortodoxe române și numiri de preoți în Marea Britanie, Franța, Australia, Suedia, Venezuela, Elveția, RFG, Austria, Spania, Olanda, Belgia, Italia. Se avea în vedere funcționarea Capelei Române din Baden-Baden și se făceau, în amintitul context, demersuri pentru înființarea parohiilor ortodoxe române din Adelaide (Australia¹⁰), Malmö (Suedia¹¹), Caracas (Venezuela¹²) și Geneva (Elveția¹³), organizate în marea lor parte abia din deceniul al VIII-lea al secolului trecut¹⁴. Chiar dacă în problema Bisericii Greco-Catolice autoritățile comuniste de la București au rămas consecvente (în 1964, de exemplu, Departamentul Cultelor avea în continuare în vedere „consolidarea unificării BOR”, alcătuind tabele cu preoți greco-catolici „care nu au revenit la Biserica Ortodoxă, considerați periculoși”¹⁵; iar în contextul relaxării relațiilor cu Occidentul a fost dusă chiar o politică de desființare a Misiunilor Române Unite, organisme ale Bisericii Greco-Catolice consolidate prin grija emigrației

⁹ *Ibidem*, p. 30–31.

¹⁰ Parohia Ortodoxă Română „Sfântul Nicolae” din Adelaide, Australia, a fost înființată la 4 noiembrie 1973 sub jurisdicția canonică a Patriarhiei Ortodoxe Române. Vezi *Scurt istoric. Biserica Ortodoxă Română „Sfântul Nicolae” din Adelaide, Australia*, în prezentarea făcută de Romanian Orthodox Episcopate of Australia and New Zealand, <http://www.roeanz.com.au/biserica-sfantul-nicolae-adelaide-australia-p>.

¹¹ De reținut că rezultatele nu au fost imediate, iar prima slujbă românească din Suedia s-a oficiat în noaptea de Paște, 18 aprilie 1971, la Göteborg și abia în 1983 încep să fie oficiate slujbe ortodoxe în limba română la Malmö. Vezi Toader Doroftei, *Biserica Ortodoxă Română din Suedia și Scandinavia. 40 de ani de existență: 1971–2011*, la adresa de internet <http://borss.se/2011/12/1540-de-ani-de-existenta/>.

¹² Încă din anul 1968, Patriarhia Ortodoxă Română a trimis la Caracas un preot pentru a oficia acolo, care a ținut slujbele, în lipsa unei locații adecvate, într-o biserică catolică. Abia la sfârșitul anilor '90 a fost adusă aici o biserică de lemn maramureșeană (*Biserica ortodoxă românească din Caracas*, în „Atlasul Lumii Creștine”, anul I, nr. 6, august/septembrie 2007; George Milea, *Surpriza din America Latină/Biserica ortodoxă românească din Caracas*, în „Viața liberă”, Galați, 4 aprilie 2014).

¹³ Prima parohie ortodoxă românească din Elveția – de la Geneva – a început să funcționeze statutar din 1975 (Vergil Vâlcu, *Începuturile unei vieți religioase organizate a credincioșilor ortodocși români din Elveția sau Parohia Ortodoxă Română „Învierea Domnului” din Geneva – Chambésy, de la înființare și până astăzi*, la adresa de internet <http://www.biserica-geneva.ch/Istoric.html>).

¹⁴ Arhivele Naționale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor și Artelor 1948–1968*, p. 156, 167, 410.

¹⁵ *Ibidem*, p. 197.

românești, încercându-se înlocuirea lor cu parohii ortodoxe dependente de București¹⁶), pe filonul emergent al naționalismului comunist, de la mijlocul deceniului al VII-lea al secolului trecut, în politica Bucureștilui, caracterizată de o sesizabilă distanțare față de autoritatea URSS, se cristaliza ideea aducerii în România, de la Roma, a osemintelor lui Ioan Inocențiu Micu-Klein¹⁷.

În privința Bisericii Romano-Catolice, din 1964 se prefigurau deja, pentru regimul ateocrat din România, normalizarea relațiilor cu Sfântul Scaun și tranșarea situației catolicilor din țară în condițiile în care statele din jur, precum Ungaria sau Iugoslavia, perfectau deja acorduri cu Scaunul Apostolic. De altfel, la 6 august 1964, Paul al VI-lea, prin enciclica *Ecclesiam Suam* – cu toate că rămânea constant în condamnarea comunismului –, se arăta deschis dialogului Bisericii Catolice cu necatolicii și necreștinii (era epoca în care pontiful a creat Secretariatul pentru Necredincioși), deschizându-se astfel posibilitatea de dialog cu regimurile de inspirație comunistă. Astfel, negocierile dintre Sfântul Scaun și Iugoslavia, lansate într-o primă rundă de convorbiri în perioada 26 iunie – 7 iulie 1964, au condus la semnarea unui protocol la Belgrad, la 25 iunie 1966 (între Agostino Casaroli, subsecretar al Congregației Afacerilor Eccleziastice Extraordinare a Sfântului Scaun, unul dintre artizanii politicii estice a Romei pontificale, și Milutin Moraca, președintele Comisiei Federale pentru Probleme Religioase); protocol care a consfințit recunoașterea de către guvernul iugoslav a exercitării jurisdicției spirituale, bisericești și administrative a Sfântului Scaun asupra Bisericii Catolice de acolo, în limitele respectării ordinii legale. La 15 septembrie 1964 a fost semnat, la Budapesta, un acord între același Casaroli și președintele Oficiului pentru Probleme Bisericești al Ungariei, József Prantner, care a avut drept consecință practică numirea de papă a noilor episcopi, constituindu-se ca o bază pentru viitoare consultări; iar în urma contactelor inițiate în 1963 între diplomația vaticană și Praga, în februarie 1965, Casaroli, însoțit de Luigi Poggi, a discutat termenii unui acord cu autoritățile cehoslovace¹⁸. România nu putea rămâne, așadar, fără vreo reacție față de noul trend al politicii europene, chiar dacă Biserica Ortodoxă Română s-a arătat destul de refractară în privința dialogului, cu toată deschiderea marcată de întâlnirea istorică dintre patriarhul Athenagoras și Paul al VI-lea din ianuarie 1964, urmată, în 1965, de ridicarea anatamelor care generaseră Marea Schismă. Iar autoritățile comuniste erau vizibil deranjate de dispozițiile conciliare privind reforma liturgică și apostolatul laicilor, considerate mult prea stimulatoare pentru comunitățile catolice reduse la tăcere¹⁹.

¹⁶ O astfel de politică s-a încercat pentru Austria, autoritățile ecleziastice ale României comuniste sensibilizându-l pe cardinalul de Viena Franz König, deschis dialogului cu bisericile ortodoxe din țările Blocului răsăritean, să accepte desființarea Misiunilor Române Unite de la Viena și Salzburg, ulterior înlocuite cu parohii ortodoxe dependente de București (Peter Zima, Dan Wilhelm Sviștea, *Misiunea Română Unită – leagănul românilor din exil. 50 de ani de activitate*, în „Perspective”, München, 2007, nr. 76, p. 27–28).

¹⁷ Arhivele Naționale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor și Artelor 1948–1968*, p. 157 (calupul de documente din anii 1964–1976). De asemenea, documentele din 1968, din Arhiva Departamentului Cultelor, puse la „Strict secret; Secret”, privitoare la „reconsiderarea activității și personalității fostului episcop greco-catolic Hossu Iuliu, relațiile dintre stat și cultele din România [...]”; problema aducerii în țară a rămășițelor lui Inocențiu Micu Klein” (*ibidem*, p. 462–463). La 8 noiembrie 1968, Patriarhul Justinian I-a primit în audiență pe Giovanni Cheli, funcționar al Consiliului Pontifical pentru Afacerile Publice, cu acest prilej fiind discutate o serie de probleme, între care cea a rămășițelor pământești ale episcopului Ioan Inocențiu Micu-Klein, care erau pe punctul de a fi aduse în țară în anul respectiv (O. Bozgan, *op. cit.*, p. 203). Pentru problema aducerii osemintelor în anii '90, vezi Mircea Remus Birtz, *Cui prodest? (Scurtă contribuție la biografia episcopului Ioan Inocențiu Micu)*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, Alba Iulia, 2000–2001, 4–5, p. 217–219.

¹⁸ O. Bozgan, *op. cit.*, p. 102, 223–224, 232–233, 237–238.

¹⁹ *Ibidem*, p. 244.

Ar fi de reținut că primele tatonări între diplomația Sfântului Scaun și autoritățile comuniste, din a doua jumătate a anilor '60, au avut loc prin intermediul Ambasadei României la Roma și că s-a distins o poziție ușor diferită a Ministerului Afacerilor Externe de la București – mai deschis relansării relațiilor diplomatice, întrucât de acestea erau condiționate și alte probleme, de natură economică și vizibilitate la nivel internațional. Se deosebea de atitudinea adoptată de Departamentul Cultelor, care opta pentru formula neapăratei adoptări a unui statut al Bisericii Catolice, aprobat de autoritățile comuniste, și nu pentru restabilirea de relații diplomatice, care ar fi interpus o „putere străină” în relațiile cu enoriașii catolici din țară²⁰. În acest context, în august 1964, se repunea problema aprobării Statutului de organizare și funcționare a Cultului Romano-Catolic (și aici ar fi de remarcat că s-au înregistrat mai multe încercări ale clerului catolic, încă din 1948, în frunte cu episcopul Márton Áron, rămas la un moment dat singurul ierarh care mai putea hirotoni preoți, de a înainta autorităților comuniste un proiect de statut, respins însă din cauza neacceptării dependenței riguroase a ierarhiei și organizării cultului latin din România de o autoritate străină, Sfântul Scaun, planul guvernamental fiind cel al promovării unei „biserici naționale” fără o atât de strânsă legătură cu Roma²¹), în forma unui decret al Prezidiului MAN²².

²⁰ *Ibidem*, p. 248.

²¹ *Ibidem*, p. 24, 40. De altfel, problema Cultului Romano-Catolic va rămâne o constantă a tuturor negocierilor purtate între diplomația vaticană și autoritățile regimului ateocrat din România, atât la sfârșitul anilor '60, cât și pe parcursul deceniilor următoare. După primele tatonări dintre emisarii Sfântului Scaun și autoritățile comuniste (vezi contactele lui Agostino Casaroli cu ambasadorul României la Roma în vara lui 1966), Departamentul Cultelor de la București insistă pe statutul Cultului Romano-Catolic, propunând să fie convocată reprezentanții catolicilor din România pentru a-l elabora, promițându-se totodată Curiei romane că proiectul de statut va fi adus la cunoștința sa. Secretarul general al Departamentului Cultelor, Dumitru Dogaru, a susținut necesitatea prezentării de către Biserica Catolică din România a unui proiect de statut și cu ocazia vizitei din zilele de 29 octombrie – 9 noiembrie 1968, pe care prima delegație diplomatică a Sfântului Scaun (compusă din consilierul Consiliului pentru Afaceri Publice al Bisericii Romane, Giovanni Cheli și fratele franciscan originar din Moldova, Petru Tocănel) a efectuat-o în România după plecarea regentului Gerald Patrick O'Hara la 7 iulie 1950. Problema este reamintită lui Cheli și cu ocazia celei de-a doua vizite în România, din martie 1969, acesta opinând că elaborarea statutului ar trebui să aibă loc la Roma, întrucât în România nu existau episcopi suficienți. În anul 1971, problema statutului a fost repusă pe tapet, contextul fiind acela al vizitei la Roma, în cursul lunilor aprilie și mai, a protopopului catolic de Oradea, Hosszú Ladislau; care, fiind favorabil autorităților comuniste, a încercat să convingă Sfântul Scaun de necesitatea de a reglementa situația comunităților catolice, în condițiile în care destinul acestora nu mai trebuia legat de cel al „dispărutei” Bisericii Greco-Catolice. Se pare că atunci și Cheli, care pregătea o vizită în România în septembrie 1971, se arăta de acord cu alcătuirea unui statut doar pentru catolicii de rit latin. În vara anului 1972, a existat un nou proiect de vizită a lui Cheli în România și, cu această ocazie, s-a adus din nou în discuție problema statutului, însă divergențele de opinii erau evidente (în octombrie 1972, Cheli comunica autorităților de la București, prin intermediul Ambasadei României la Roma, că Sfântul Scaun pregătește două proiecte de statut, unul pentru ritul latin și celălalt pentru ritul bizantin). În contextul vizitei oficiale a lui Ceaușescu în Italia, în 1973 – ocazie cu care liderul comunist a fost primit în audiență de Paul al VI-lea la 26 mai 1973 –, cel dintâi s-a pronunțat în favoarea rezolvării problemelor Bisericii Catolice de rit latin din România pe baza unui statut. Poziția autorităților regimului ateocrat din România a rămas neschimbată în privința statutului Cultului Romano-Catolic și în contextul vizitei pe care nunțul apostolic Luigi Poggi – din 1 august 1973 numit nunțiu cu însărcinări speciale pentru ameliorarea relațiilor cu Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, România și Bulgaria – a întreprins-o în România în perioada 24 noiembrie – 4 decembrie 1973. Departamentul Cultelor a insistat atunci pe indiscutabila disociere a problemei romano-catolice de cea greco-catolică, autoritățile de la București dând semn că, pe viitor, exista posibilitatea angajării unor tratative pentru soluționarea chestiunii Bisericii Catolice de rit latin din țară, cu condiția elaborării statutului acestui cult și a totalei abandonări de către Sfântul Scaun a problemei „fostului cult greco-catolic”. La sfârșitul anului 1974, pregătind vizita pe care urmau să o întreprindă Poggi și John Bukovsky – verbist slovac, ulterior primul nunțiu apostolic la București după restabilirea, în 1990, a relațiilor diplomatice cu Sfântul Scaun – în România în ianuarie 1975, Departamentul Cultelor era chiar de părere că temporizarea problemei statutului Bisericii Romano-Catolice era binevenită.

Astfel, multe manifestări religioase nu se puteau desfășura în lipsa acestuia. Oricum, problema statutului va constitui unul dintre aspectele discutate de autoritățile române cu Poggi și Bukovsky în timpul vizitei întreprinse de cei din urmă în România, în perioada 11–25 ianuarie 1975, Departamentul Cultelor insistând ca proiectul de statut să fie elaborat în România de episcopii rezidenți secondai de experții acestora, ulterior dezbătut în cadrul Departamentului și abia apoi prezentat Sfântului Scaun; pentru ca acesta să fie informat că doar în respectiva formă statutul putea fi acceptat de guvernul de la București, în timp ce Poggi propunea soluția mai nuanțată ca statutul să fie elaborat în țară, însă să devină fapt doar cu aprobarea atât a Sfântului Scaun, cât și a statului român. Cu prilejul noii vizite a lui Poggi și Bukovsky în România, în perioada 8–19 octombrie 1976, nu s-a făcut vreun progres în privința statutului, însă la începutul lui 1977, în așteptarea noii vizite a lui Poggi în România, Departamentul Cultelor s-a situat pe o poziție mai conciliantă, acceptând ca proiectul de statut să fie elaborat de ierarhii din țară cu participarea Sfântului Scaun și apoi să fie înmănat autorităților de la București, în același timp amintind departamentul urmând să preia inițiativa contactelor cu Scaunul Apostolic prin intermediul Ambasadei României la Roma. În cadrul discuțiilor avute la Departamentul Cultelor, între autoritățile comuniste și Luigi Poggi, la 4 și 12 iulie 1977, partea română a insistat pe necesitatea redactării statutului ritului latin, în timp ce emisarii Sfântului Scaun susțineau că prioritară era refacerea diecezelor. În cele din urmă, Poggi a fost de acord cu începerea redactării statutului, iar Departamentul Cultelor promova atunci ideea constituirii unei comisii compusă din ierarhii catolici din țară, cu majoritate românească, în vederea elaborării proiectului, care trebuia apoi supus aprobării preoțimii pentru a fi încărcat cu autoritate democratică. În plus, Departamentul se arăta atunci deschis la cele mai diverse propuneri, făcându-se aluzie la proiectul noii legi a cultelor, unde puteau fi inserate anumite modificări, lege care nu a mai intrat însă în vigoare. În septembrie 1977, se redactase deja la Roma un proiect de statut, iar Bukovsky a venit în România, între 5 și 12 octombrie același an, pentru a se consulta cu ierarhii locali pe marginea textului. La 20 decembrie 1977, Bukovsky a fost primit la Departamentul Cultelor, unde a arătat că s-a consultat cu preoții din țară și că proiectul de statut, după ce va fi văzut de Papă și de Casaroli, va fi trimis la București în luna ianuarie 1978, prelatul solicitând Departamentului să dea un răspuns până în februarie. Bukovsky vine din nou în România în 1978 și este primit la Departamentul Cultelor la 1 și 4 aprilie, însă proiectul prezentat este respins, așa că se reiau din nou negocierile, Poggi și Bukovsky vizitând iarăși România în perioada 24–30 iunie 1978, punând la punct cu ierarhii de aici un nou proiect, care urma să fie definitivat la Sfântul Scaun. Noul proiect, care din perspectiva Scaunului Apostolic era definitiv, a fost prezentat Departamentului Cultelor de Poggi și Bukovsky în iulie 1979 și oglindea punctul de vedere al Vaticanului (libertatea comunicării ierarhiei din România cu Sfântul Scaun, resuscitarea organizării diecezane din perioada ante-concordat, dreptul Scaunului Pontifical de a numi arhiepiscopii, episcopii și administratorii, guvernului de la București fiindu-i doar comunicată lista înainte de numire, pentru a putea ridica eventuale obiecții cu caracter politic general, crearea conferinței episcopale, o serie de prevederi care ofereau posibilitatea restabilirii ordinilor și congregațiilor religioase în România, libertatea edificării bisericilor și a participării credincioșilor la slujbe, folosirea limbilor materne în liturghii). În a doua jumătate a anului 1979, proiectul a fost trimis spre analiză Consiliului Legislativ, Departamentului Cultelor și Ministerelor de Justiție, de Interne și de Externe, care au ridicat obiecții în special în privința jurisdicției episcopale a Papei asupra Bisericii Catolice din România, a subordonării provinciilor ecleziastice, insistând că statutul nu trebuie să aibă caracterul unei reglementări a raporturilor dintre Vatican și statul român. În consecință, Departamentul Cultelor a opinat că e necesară redactarea unui contraproiect de statut. Problema statutului a fost abordată și la 22 martie 1980, când Poggi și Bukovsky sunt din nou primiți la Departament pentru a discuta pe tema dată. Contraproiectul de statut din 1980 al Departamentului Cultelor admitea autoritatea dogmatică și canonică a Suveranului Pontif, însă punea accent pe reglarea autonomă a problemelor administrative ale Bisericii de rit latin din România și pe recunoașterea numirii operate de Sfântul Scaun de către stat. În 1981, diplomația vaticană conferea problemei statutului un loc central, condiție a oricăror gesturi politice mai substanțiale (vezi vizita lui Poggi la București din iunie 1981). Autoritățile române au tergiversat răspunsul, iar declarația Papei Ioan Paul al II-lea, din ianuarie 1982, în legătură cu Biserica Română Unită, a adus o temporară răcire a contactelor bilaterale. Cu ocazia vizitei din octombrie 1983, în România, Bukovsky a pledat din nou în problema statutului, însă autoritățile regimului ateocrat nu au reușit să depășească stadiul contraproiectului din 6 decembrie 1980. În 1984, contactele sunt relansate (vezi vizita din 19 martie a ambasadorului Italiei la Departamentul Cultelor cu ocazia alegerii lui Ioan Robu ca administrator diecezan și vizita la Roma, în perioada 5–12 noiembrie, a directorului Departamentului, Ion Popescu, la investirea ca episcop a lui Ioan Robu, unde directorul de la Culte a fost primit de Suveranul Pontif) și se intenționează prezentarea unui contraproiect din partea română, în esență cel din 1980 ușor modificat. După o nouă rundă de consultări interne, la ministerele și organele care și-au exprimat punctul de vedere și în 1979–80, la 24 decembrie 1984 Departamentul Cultelor propunea ca textul depus deja de patru ani la Consiliul de Miniștri să fie remis Sfântului Scaun și să se demareze din nou negocierile, însă se pare că răspunsul a fost negativ și proiectul a fost returnat la Departament. Autoritățile comuniste nu au mai considerat oportună discutarea și

Departamentul Cultelor monitoriza în continuare, cu mare atenție, activitatea ierarhilor catolici (de exemplu, a episcopului romano-catolic Márton Áron, pe tot parcursul anului 1964, mai ales că acesta intenționa să sărbătorească 25 de ani de la consacrarea ca episcop de Alba Iulia)²³. De altfel, în 1966, Departamentul Cultelor era preocupat de intenția unor prelați din Italia de a vizita România, notele informative elaborate în acest context fiind puse la secret²⁴.

În ceea ce privește chestiunea Bisericii Italiene din București și a întreruperii funcționării sale la începutul anilor '50 ai secolului trecut, trebuie precizat că aceasta s-a făcut pe fundalul înghețării raporturilor politice româno-vaticane în anii imediat postbelici. La 7 iulie 1950, România întrerupea în mod unilateral relațiile diplomatice cu Sfântul Scaun, relațiile juridice rămânând astfel suspendate²⁵. În aceste condiții, nici Biserica Italiană din București, destinată uzului religios al misiunii diplomatice și comunității italiene de acolo, precum și al unor credincioși catolici autohtoni și străini, nu a cunoscut o soartă mai bună.

Era perioada procesului stalinist împotriva „spionilor” Vaticanului în România (1951) și aici ar fi de menționat că rectorul Bisericii Italiene de la București, părintele Clemente Gatti, cetățean italian, fusese arestat la 8 martie 1951 împreună cu alți cetățeni străini și români sub acuzația de „spionaj în favoarea Vaticanului”. Părintele Gatti a fost înprocesat împreună cu „lotul Pacha” (episcopul romano-catolic de Timișoara, Augustin Pacha) și la 17 septembrie 1951 a primit condamnarea la 15 ani de temniță grea. Tranșarea amintitei „afaceri de spionaj” a venit câteva luni mai târziu, în contextul tratatelor dintre cele două guverne, italian și român, pentru o altă chestiune de spionaj: cazul funcționarului Legației italiene de la București, Eraldo Pintori – arestat de autoritățile române, în 1951, pentru spionaj și sabotaj și condamnat la închisoare; și, în contrapartidă, al șoferului Legației române de la Roma, Dumitru Dobre, arestat de partea italiană și ulterior expulzat. Această a doua chestiune de spionaj – cu implicații ample la nivel economic și politic, întrucât se discuta în noiembrie 1951 de problema acțiunilor firmei *Azienda Petrolifera Italo-Romana*, aflate în proprietate românească, în care era implicat Creditul Minier, sechestrate în Italia, de problema predării României, de către partea italiană, a celor 120 kg de aur depuse pe numele *Direction du Danube*

---

aprobarea statutului nici în 1985, când Sfântul Scaun intenționa să își trimită delegații în România pentru această problemă și nici la sfârșitul anului 1986, când noul nunțiu care luase locul lui Poggi în raporturile Scaunului Apostolic cu statele comuniste, Francesco Cuolasono, a solicitat misiunii române de la Roma să vină în România (la 7 februarie 1987 vicepremierul Ion Dincă, răspunzător de activitatea cultelor, decidea că nu era cazul să aibă loc o astfel de vizită). *Ibidem*, p. 249–251, 266–269, 271–272, 281–287; vezi, mai ales, *ibidem*, p. 288–346 (capitolul 5, *Cultivarea unei himere: problema statutului Bisericii Romano-Catolice din România, 1975–1984*) și documentele din anexă.

²² Nu trebuie neglijat faptul că, în vara anului 1964, Iosif Schubert, consacrat de regentul O'Hara, la 30 iunie 1950 episcop de București – deci chiar în preajma expulzării personalului nunțiatului de la București –, eliberat în iulie 1964, ar fi primit permisiunea autorităților comuniste de a ocupa scaunul Arhiepiscopiei de București dacă ar fi acceptat să semneze un angajament că va respecta instrucțiunile Vaticanului doar în probleme morale și religioase. Departamentul Cultelor dovedea însă, în aceeași perioadă, o ostilitate evidentă față de primele tatonări ale înaltei ierarhii catolice de a redeschide punțile unor eventuale negocieri cu autoritățile comuniste. Spre exemplu, la 4 august 1964, amintitul departament considera, în legătură cu proiectata vizită a Cardinalului Franz König în România, că nu era oportună, întrucât putea veni și acțiunea „din încredințarea Vaticanului” și nu ca primat al Austriei (*ibidem*, p. 24, 183–184; Arhivele Naționale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor și Artelor 1948–1968*, p. 199).

²³ *Ibidem*, p. 200.

²⁴ *Ibidem*, p. 276.

²⁵ Vezi, pe tema dată, și Veronica Turcuș, Șerban Turcuș, *Un episod diplomatic tulburător: închiderea Legației române pe lângă Sfântul Scaun (ianuarie 1948)*, în *AHIX*, LI, 2014, p. 253–260.

Maritime la Banca Commerciale, de problema deblocării unor sume românești blocate în Italia și de o mai mare permisivitate a părții italiene în privința mișcărilor de personal de la Legația românească la Roma, care dorea să își lărgească personalul, diplomații români acreditați în capitala Italiei fiind, de fapt, mulți dintre ei spioni și agenți ai Cominformului – a fost rezolvată după tratative purtate până la sfârșitul anului 1954. Pintori era descarcerat și revenea în cele din urmă în Italia, însă pe parcursul discuțiilor ambele părți au fost nevoite să facă anumite „semne de bunăvoință” în vederea continuării negocierilor. Astfel, la sfârșitul lunii februarie 1952, guvernul italian se arăta dispus – pentru facilitarea eliberării părintelui Gatti – să își reconsidere propria poziție în ceea ce privea edificiul *Accademia di Romania*, adică să dea satisfacție propunerilor românești; dar pe o bază de reciprocitate, renunțând la exercitarea propriilor drepturi și permițând ca imobilul din Valle Giulia, după ce avea să fie total eliberat de Legația RPR (lucru care s-a și întâmplat, de altfel, la începutul verii lui 1952²⁶) – misiunea diplomatică românească trebuind să înceteze să îl mai utilizeze în vreun fel –, să rămână, închis, în custodia și păstrarea amintitei Legații. Pentru reciprocitate, guvernului român i se solicita să „nu întreprindă vreun act de rechiziționare și de expropriere sau de molestare în vreun fel a edificiilor din România, aflate în proprietatea statului italian”, care nu erau, desigur, grevate de vreo sarcină, așa cum era grevat terenul pe care fusese construit edificiul *Accademia di Romania*. Aici era vorba de școlile italiene de la București și Ploiești, fosta Casă a Italiei de la Constanța, Biserica Italiană din București²⁷. Între cele două guverne – italian și român – au avut loc discuții în martie 1952, iar în urma lor, pe de o parte, în privința *Accademiei di Romania* de la Roma, se stabilea că localul, „proprietate a statului român”, avea să rămână închis, Legația României din capitala Italiei păstrând cheile și ocupându-se de întreținerea și menținerea în bună stare²⁸. Pe de altă parte, la începutul lunii aprilie 1952, părintele Gatti a fost eliberat și s-a putut reîntoarce în Italia, unde a murit însă, fiind grav bolnav, la doar două luni de la eliberare. De reținut că eliberarea lui Clemente Gatti a fost direct relaționată cu rezultatele la care ajunseseră tratativele dintre guvernul român și italian la momentul respectiv. Astfel, după ce vreme de șapte luni nu fusese permis nimănui să îl vadă, părintele italian a fost vizitat în închisoare, la 9 aprilie 1952, de ministrul Italiei la București, Alberto Calisse. Preotul a fost scos din închisoare a doua zi, a fost găzduit în Legația Italiei de la București, vreme de câteva zile, a fost lăsat apoi să plece la Viena și a ajuns în cele din urmă în Italia. În ceea ce privește edificiul Bisericii Italiene din București, acesta a fost închis cultului, având de suferit de pe urma stalinismului brutal care greva viața politică, educațională, culturală și confesională a României postbelice.

Amintita permisivitate a regimului ateocrat față de practicile religioase în imediată perioadă post-stalinistă, concretizată, așa cum am mai menționat, prin negocieri privind redeschiderea diverselor biserici „naționale” din București, era exploatată și de diplomații italieni aflați în capitala României, care, după tranșarea problemei edificiului *Accademiei di*

²⁶ Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma. 1922–2012*, Roma, Accademia di Romania, 2012, p. 161.

²⁷ „Telespresso” din 25 februarie 1952 al MAE italian către Legația Italiei la București pe tema *Liberazione impiegato Eraldo Pintori – Questione Accademia di Romania*, în Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Roma (ASDMAE), Affari Politici, 1950–1957, Romania, 1954, pacco 1247. De altfel, într-un document din 7 iulie 1952, care inventaria „beni demaniali italiani” din București, era trecută ca proprietate a statului italian și „immobile cappella italiana e canonica”, cu o suprafață de 621,23 mp (*ibidem*).

²⁸ M. Bărbulescu, V. Turcuș, I. M. Damian, *op. cit.*, p. 161.

Romania de la Roma și a eliberării lui Eraldo Pintori, au tatonat problema redeschiderii Bisericii Italiene din București. Astfel, la începutul lunii ianuarie 1956, ministrul Italiei la București a discutat cu ministrul adjunct de Externe, Aurel Mălnășan, posibilitatea de a se redeschide pentru cult Biserica Italiană din capitala României. Mălnășan i-a răspuns atunci că cererea putea fi aprobată dacă liturghia era oficiată de un preot român care să fie numit de vicarul Arhiepiscopiei Catolice de București, dar nerecunoscut de Roma, monseniorul Traian Jovanelli; în timp ce partea italiană insista că Biserica Italiană este a comunității și trebuie să fie slujită de un preot care vorbea și spovedea în limba italiană²⁹. Întrucât la momentul respectiv redeschiderea edificiului de cult atinge sfera mai amplă a relațiilor româno-italiene-vaticane, tensiunile cu lumea catolică de dincolo de Cortina de Fier fiind încă prea acute, chestiunea a rămas suspendată, fiind reluată și rezolvată cu succes abia peste un deceniu.

Contextul redeschiderii Bisericii Italiene din București a fost acela al detensionării relațiilor politice dintre România și Italia, la mijlocul anilor '60, rezultat atât al politicii externe promovate de București și axate pe delimitarea față de poziția URSS în cadrul Blocului răsăritean (și de deschidere în raport cu statele occidentale), cât și a politicii promovate de Democrația Creștină și PSI în Italia în perioada guvernelor Aldo Moro, de detașare față de Washington, de mediere în problema marilor crize internaționale ale vremii – cea a Sud-Estului asiatic și cea arabo-israeliană – și de relansare a legăturilor cu statele de dincolo de Cortina de Fier și cu cele ale lumii a treia. În acest cadru de *Détente* în plan politic – cu numeroase implicații în sfera raporturilor economice și comerciale –, are loc, în întâlnirile bilaterale dintre reprezentanții celor două guverne, român și italian, mai mult ca un semnal și simbol pentru relansarea negocierilor de factură economică, repunerea pe tapet a chestiunilor culturale și religioase tranșate brutal în anii '50. Astfel, cu ocazia vizitei pe care ministrul de Externe român, Corneliu Mănescu, a întreprins-o în Italia în perioada 5–7 septembrie 1966, în discuțiile care au avut loc la Farnesina cu Amintore Fanfani, șeful Afacerilor Externe de la Roma și exponent al Democrației Creștine, au fost menționate și o serie de chestiuni culturale și religioase. S-au referit la lărgirea activității atașajilor culturali ai celor două țări și stabilirea de locații propice pentru aceștia – în amintitul scop, Externele de la București studiind deja încă din 1965 posibilitatea de reintrare în circuitul cultural al edificiului *Accademia di Romania* din Valle Giulia și a Casei Românești de la Veneția, ambele clădiri solicitând la momentul respectiv reparații substanțiale –, precum și la chestiunea redeschiderii pentru cult a Bisericii Italiene din București. În legătură cu problema Bisericii Italiene, lui Mănescu i s-a înaintat, de oficialitățile de la Roma, un *promemoria*, dorindu-se din partea italiană obținerea acordului pentru începerea lucrărilor de restaurare de care biserica avea nevoie urgentă; și aceasta în așteptarea autorizației din partea guvernului român în vederea redeschiderii pentru cult a edificiului ecleziastic (documentul nr. 1).

În contextul în care raporturile politice dintre România și Sfântul Scaun rămăseseră, la momentul respectiv, unilateral înghețate, Externele italiene își puneau problema – așa cum rezultă din telegramele publicate în anexă, conservate în *Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri de la Farnesina*, la Roma, telegrame ce reprezintă o parte a corespondenței diplomatice pe problema Bisericii Italiene de la București, între Ambasada Italiei din capitala României și MAE italian – dacă proiectata redeschidere a Bisericii Italiene de la București putea fi însoțită și de obținerea

²⁹ Vezi „telespresso” nr. 1583/875 din 26 septembrie 1956 al Legației Italiei la București către Ministerul de Externe italian, în ASDMAE, Affari Politici, 1950–1957, Romania, 1956, busta 1339.

autorizației ca un preot italian să officieze slujbele, lucru care, de altfel, fusese prospectat în timpul vizitei lui Mănescu în Italia. Autoritățile italiene aveau însă o problemă cu încadrarea preotului italian care urma să fie trimis la București dacă partea română ar fi răspuns pozitiv solicitării, deoarece nu se putea merge, în cazul unui preot catolic, pe sistemul de relații diplomatice cu Sfântul Scaun. Întrucât din partea română nu se primise, până în martie 1967, vreun răspuns în legătură cu chestiunea redeschiderii Bisericii Italiene de la București și a trimerii unui preot catolic italian pentru a oficia slujbele de acolo – și aceasta în ciuda repetatelor întâmpinări pe care Roma le făcuse Bucureștiului pe tema dată –, la începutul lunii martie 1967 secretarul general de la Farnesina, Egidio Ortona³⁰, solicita Ambasadei Italiei de la București să sondeze încă o dată autoritățile comuniste. Le considera mai maleabile, în contextul proximei vizite a lui Fanfani în România – vizită care a fost programată inițial pentru iulie 1967 și care s-a desfășurat apoi în zilele de 7–11 august 1967, șeful Externelor italiene întâlnindu-se în amintita ocazie la București, în 8 august, cu Corneliu Mănescu, apoi a doua zi, în 9 august, cu președintele Consiliului de Miniștri, Ion Gheorghe Maurer, la reședința acestuia de vară de la Sinaia, iar în 10 august, la vila de protocol de la Eforie, cu Nicolae Ceaușescu, atunci secretar general al PCR, deci forul suprem de decizie în cadrul negocierilor –, cu privire la răspunsul în problema redeschiderii pentru cult a Bisericii Italiene din București și a numirii unui preot italian. Studiind problema formulei juridice sub care putea fi trimis în România mai sus-amintitul oficiant religios, Farnesina avansa, la începutul lui martie 1967, soluția ca preotul italian să fie inserat *formal* în cadrul personalului Ambasadei Italiei din capitala României. De altfel, în 1966 și Grecia cerea un preot grec la Biserica Greacă din București³¹, în climatul de deschidere al acelor ani ideea unui preot străin pentru diversele comunități religioase ale

³⁰ Egidio Ortona (1910–1996), diplomat de carieră, a intrat în Ministerul Afacerilor Străine de la Roma în 1932 și a ocupat importante poziții în Externele italiene în perioada postbelică. După o serie de misiuni consulare și diplomatice avute în anii '30 (la Cairo, Johannesburg și Londra), Ortona a funcționat în cadrul ministerului, la începutul anilor '40, în Direcția Generală Affari d'Europa e del Mediterraneo, condusă de Gino Buti, alături de care a participat la negocierile de aderare a României, Ungariei și Slovaciei la Pactul Tripartit (27 septembrie 1940). Între 7 iunie 1942 și 15 februarie 1943, a fost șeful secretariatului guvernatorului Dalmației, Giuseppe Bastianini, continuând să fie secretarul lui și după revenirea acestuia din urmă la Roma, în calitate de subsecretar la Externe. Ortona a activat în fruntea secretariatului Ministerului Regal al Afacerilor Străine după căderea lui Mussolini, secondându-l pe ministrul de Externe al guvernului Badoglio, Raffaele Guariglia, în momentele anunțării armistițiului cu Aliații, la 8 septembrie 1943. Reintrat în serviciu activ din 2 iunie 1944, în calitate de responsabil al raporturilor economice cu Aliații și de însărcinat cu legătura dintre Tezaur și Comisia Aliată în guvernul Badoglio, Ortona a participat la lucrările primei misiuni economice și comerciale italiene în SUA (15 noiembrie 1944 – 6 martie 1945), devenind din momentul respectiv diplomatul care a reprezentat aproape constant Italia la Washington până în 1975. Diplomatul italian și-a continuat munca în cadrul Delegației Tehnice Permanente a Italiei la Washington și după ce a fost redeschisă reprezentanța diplomatică de acolo a Romei, în primăvara anului 1945, contribuind la forjarea cooperării economice între cele două state pe tot parcursul anilor '50. Din octombrie 1958, Egidio Ortona a fost numit reprezentant permanent al Italiei pe lângă ONU, poziție pe care a deținut-o vreme de trei ani, în perioada în care se cristaliza în politica externă italiană formula „neatlantică” propusă de Amintore Fanfani. Din mai 1961, Ortona a ocupat funcția de director general al Afacerilor Economice de la Farnesina, iar din 1966 pe cea de secretar general al ministerului. Din 10 iunie 1967 și până în iunie 1975, diplomatul a reprezentat Italia la Washington în calitate de ambasador (Egidio Ortona, *Gli anni della Farnesina: pagine del diario 1961–1967*, Milano, SPAI, 1998, 185 p.; *Amintore Fanfani e la politica estera italiana. Atti del Convegno di studi tenuto a Roma il 3 e 4 febbraio 2009*, a cura di Agostino Giovagnoli e Luciano Tosi, Venezia, Marsilio, 2010, 527 p.; Mauro Campus, *Ortona, Egidio*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 79, *Nursio – Ottolini Visconti*, Roma, Treccani, 2013).

³¹ Arhivele Naționale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor și Artelor 1948–1968*, p. 298.

străinilor din România nereprezentând o problemă atât de dificilă, chiar dacă respectivii sacerdoți erau atent monitorizați³².

Concomitent cu problema redeschiderii Bisericii Italiene din București, Departamentul Cultelor analiza situația Colegiului Pontifical „Pio Romeno” din Roma și a capelei ortodoxe din Roma³³. Atitudinea Departamentului era destul de refractară, autoritățile comuniste nefiind de părere că diplomații italieni au nevoie de un loc propriu de cult. „Ce ar fi dacă fiecare legație – apreciau guvernării vremii – ar pretinde câte o biserică în centrul Capitalei [...]. De altfel, dacă ei [diplomații italieni] sunt cu adevărat religioși, se pot ruga și în celelalte biserici catolice așa cum fac membrii de diferite religii ai altor legații”. Atitudinea refractară a autorităților comuniste față de redeschiderea Bisericii Italiene în raport cu alte „capele naționale” din București era bazată pe raționamentul că „statul italian servește interesele Vaticanului”. O posibilă redeschidere a Bisericii Italiene putea eventual fi condiționată de principiul reciprocității, în 1941 fiind creată în principiu o capelă ortodoxă română la Roma, dar care nu a activat niciodată. Interesul Patriarhiei Ortodoxe Române pentru deschiderea la Roma a unei biserici ortodoxe era văzut ca prea puțin stimulant pentru regimul ateocrat de la București; dacă în capitala Italiei s-ar fi deschis un asemenea lăcaș, „câștigul pentru noi este neînsemnat față de rolul negativ pe care îl va avea o biserică a Vaticanului în centrul Capitalei RSR”, mai ales că, înainte de închiderea ei, 80% din cei care o frecventau erau necatolici. La momentul respectiv, autoritățile comuniste înclinau doar spre acceptarea unei capele în cadrul Ambasadei Italiei la București³⁴. Și tot în același context, se negocia și redeschiderea Capelei „Sacré Coeur” din București, a comunității franceze³⁵, iar partea română înțelegea să accepte deschiderea unei biblioteci franceze la

³² Așa a fost și în cazul preotului grec venit temporar, în 1966, la Biserica grecească din București, a cărei activitate era urmărită atent de Departamentul Cultelor; documentele referitoare la monitorizarea amintitului cleric sunt puse la „strict secret” (*ibidem*, p. 341).

³³ *Ibidem*, p. 285.

³⁴ O. Bozgan, *op. cit.*, p. 259–260.

³⁵ Istoricul Bisericii franceze „Sacré Coeur” din București, situată pe Str. Cpt. Demetriade nr. 3 din sectorul 1, la capătul Pieței Monseniorul Vladimir Ghika (unde este așezată din 2004 și statuia lui Vladimir Ghika, realizată de sculptorul Gheorghe D. Anghel), diferă sensibil de cel al Bisericii Italiene din capitala României, care a fost construită la începutul secolului al XX-lea, prin efortul comunității italiene din București. În cel dintâi caz se poate spune că este vorba de rezultatul unei opere de apostolat și caritate a Bisericii Romane, materializată prin efortul prințului Vladimir Ghika – descendent al ultimului principe al Moldovei, Grigore Alexandru Ghica –, diplomat, scriitor și mecena, cu studii la Paris; ortodox prin botez, decidea să facă profesiunea de credință catolică după o perioadă, începută în 1898, când a studiat la Roma, la Angelicum – atunci vechiul *Collegio di San Tommaso* al dominicanilor –, unde fusese deschisă din 1882 Facultatea de Filosofie, iar din 1896 cea de Drept Canonic. După trecerea la catolicism (1902), Vladimir Ghika s-a dedicat apostolatului laical, devenind unul din pionierii acestuia și desfășurându-și activitatea caritabilă în toată lumea, de la București, Roma și Paris, în Congo, Tokyo, Sidney sau Buenos Aires. În acest context, a contribuit, în București, la deschiderea primului dispensar gratuit „Bethleem Mariae”, iar în 1906 a pus bazele primului spital și sanatoriu gratuit din România, Institutul Superior de Caritate Sfântul Vincențiu de Paul; de fapt, era fondatorul primei opere catolice de caritate din Vechiul Regat, al primului spital gratuit și al primului serviciu de ambulanță de acolo. Fundația a fost făcută cu sprijinul Mariei Păcleanu, fosta soție a ministrului Constantin C. Arion, care a donat în 1910 terenul necesar, o proprietate mare pe fosta Șosea Jianu, comunității de vinčenține sosite la București în 1906. Saint Vincent de Paul (1581–1660), sfânt de origine franceză, a constituit un model de inspirație pentru numeroase congregații religioase – deosebit de cunoscută fiind cea a lazariștilor, fondată la Paris în 1625 și dedicată apostolatului în rândul celor săraci –, printre care și cea a Fiicelor Carității Sfântului Vincențiu de Paul – vinčenținele –, constituită tot în secolul al XVII-lea, în Franța, cu scopul de a-i ajuta la domiciliu pe cei săraci și bolnavi. Amintita congregație a Fiicelor Carității, care activa în Institutul de Caritate de la București, a construit în 1930 biserica parohiei romano-catolice „Sacré Coeur”, anexată laturii estice a edificiului institutului, o biserică austeră, mai mult capelă de spital. După anul 1948, surorile

București, autoritățile comuniste insistau în mai 1967 – prin vocea ambasadorului României la Roma, Cornel Burtică – pe problema acordării italienilor a „aceluiași tratament rezervat francezilor, avansându-se posibilitatea ca un preot să fie autorizat să se deplaseze aici [la București] cu ocazia celor mai importante sărbători religioase” (documentul nr. 2). În anul 1966, Departamentul Cultelor se preocupa de situația Bisericii Ortodoxe Române din Paris, a Capelei Române din capitala Franței, de statutul Asociației pentru practica cultului ortodox român din Paris, fiind întocmit în cadrul amintitului departament, pe o temă mai generală, referatul *Situația parohiilor ortodoxe române din țările capitaliste, realități și perspective*³⁶. Cu acest prilej, Departamentul Cultelor de la București era interesat – așa cum o arată documentele din arhiva acestuia pe anul 1967 – de „situația fostului preot al Bisericii Italiene din București, Gotti [sic!] Clement”³⁷. De altfel, în arhiva Departamentului Cultelor se păstrează, cu inventarierea „strict secret”, corespondența pe anul 1967 a departamentului cu Ministerele Afacerilor Externe și Afacerilor Interne referitoare la situația Bisericii Romano-Catolice din România de atunci³⁸.

Problema redeschiderii Bisericii Italiene din București a fost rezolvată pozitiv cu ocazia amintitei vizite a lui Fanfani în România, în august 1967, dat fiind că Italia era considerată la momentul respectiv unul din principalii parteneri în politica de deschidere spre Occident³⁹ (nu întâmplător, pe parcursul întrevederii pe care Corneliu Mănescu a

---

carității au fost nevoite să își întrerupă activitatea aici și să părăsească România, așa că au vândut statului francez, la 1 octombrie 1948, întreaga proprietate (capela, prezbiteriul, spitalul cu două etaje și mansarde, sanatoriul care avea trei corpuri de clădire și edificiul unde locuiau membrele congregației). Prin decretul de naționalizare din 3 noiembrie 1948 (vezi Decretul nr. 302 din 3 noiembrie 1948 privind naționalizarea instituțiilor sanitare particulare, în *MOF*, nr. 256, din 3 noiembrie 1948, și rectificările din *MOF*, nr. 265, din 13 noiembrie 1948), toate clădirile și terenul aferent au intrat în proprietatea statului român, cu excepția bisericii și a casei parohiale, clădirile vechiului așezământ devenind sediul Spitalului de Endocrinologie „C. I. Parhon”. În contextul persecutării clerului catolic din România anilor '50, preoții au fost arestați și condamnați la închisoare, iar biserica a fost închisă în 1957. În anul 1968, Departamentul Cultelor analiza „situația bisericii și casei parohiale a fostei Congregații «Sf. Vincent de Paul» din București”, în contextul redeschiderii unor biserici „naționale” din capitala României. Cele două edificii au fost redade credincioșilor abia după prăbușirea regimului ateocrat, când, la solicitarea Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București și a credincioșilor locali, adresată Ambasadei Franței, s-a început serviciul religios, din mai 1991 celebrându-se doar două mese duminicale în română și franceză. Doar la 1 decembrie 1991 a fost reînființată Parohia „Sacré Coeur” (Jean Daujat, *Principe, sacerdote e martire. Vladimir Ghika*, Padova, Edizioni Messaggero, 1996, 206 p., *Testimoni nel tempo*; Magda Marincovici, *Un eveniment cu semnificație europeană și ecumenică: dezvelirea statuii închinată Mons. Vladimir Ghika*, în „Actualitate Creștină”, București, anul XV, nr. 6, 2004, p. 5; Liviu Bălășcuți, *Biserica Sacré Coeur: unitate în diversitate*, în „Actualitate Creștină”, anul XV, nr. 6, 2004, p. 10–11; Raymond Netzhammer, *Episcop în România într-o epocă a conflictelor naționale și religioase*, ed. Nikolaus Netzhammer, Krista Zach, vol. I, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 101–102, 115, 206, 300, 548; Arhivele Naționale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor și Artelor 1948–1968*, p. 419.

³⁶ Arhivele Naționale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor și Artelor 1948–1968*, p. 299.

³⁷ *Ibidem*, p. 376.

³⁸ *Ibidem*, p. 409.

³⁹ Această postură privilegiată acordată Italiei de diplomația românească se va menține și la începuturile anilor '70, chiar dacă RSR adopta treptat o poziție mai prudentă în cadrul Pactului de la Varșovia. La începutul deceniului al VIII-lea al secolului trecut, raporturile româno-italiene depășiseră faza tatonărilor și concesiilor la nivel cultural – văzute în anii precedenți ca simptom pentru relansarea dialogului și a raporturilor economice și comerciale – și se concretizau acum pe finalități practice și cointeresări la nivel economic (vezi interesul unor oameni de afaceri italieni pe fundalul rolului important pe care politica de industrializare l-a avut în România vremii). Vezi Marialuisa Lucia Sergio, *Bucarest, la porta orientale della diplomazia italiana? I colloqui italo-romeni nei documenti inediti dei fondi Fanfani e Moro*, în „Studia Politica. Romanian Political Science Review”, vol. XIII, 2013, nr. 2, p. 341–342.

avut-o cu Amintore Fanfani în dimineața zilei de 8 august 1967, șeful Externelor românești sublinia poziția privilegiată a Italiei în strategia politicii externe a României, argumentând cu perfectarea convenției consulare româno-italiene – pentru care se duceau tratative între cele două ministere de Externe în mai 1967⁴⁰ – „prima din punct de vedere istoric cu statele occidentale”, indicând, în plus, faptul că acordul consular cu francezii va fi parafat abia ulterior⁴¹). Discuțiile dintre cei doi miniștri au urmărit atunci și probleme de politică economică, Mănescu indicând disponibilitatea României pentru relații în sfera tehnică și a industriei extractive (delegații ENI – Ente Nazionale Idrocarburi – erau așteptați în septembrie 1967 să vină în România pentru a lua contact cu Ministerul Petrolului, acest lucru constituind și unul din subiectele discuției dintre Ceaușescu și Fanfani din 10 august 1967), arătând că acordul deja perfectat cu firma franceză „Renault, pentru o fabrică de auto de turism, care se va deschide în ’69–’70”, putea să reprezinte un model de cooperare și cu Italia (subiect care a apărut și în întrevăderea ministrului de Externe italian cu Ceaușescu, cei doi declarându-se mulțumiți cu „buna cooperare inițiată cu FIAT”⁴²). De asemenea, s-a pus și problema consultanței italiene în chestiunea irigațiilor (Italia fiind experimentată în domeniu, întrucât oferise asistență similară Egiptului)⁴³; și, așa cum se observă, considerentele financiare au fost suficiente de importante încât să faciliteze acorduri la nivel cultural sau concesiile de natură religioasă, văzute mai mult ca un semn al disponibilității pentru cooperarea economică. Cu același prilej, Fanfani a deschis un subiect deja vetust, cel al proprietăților italiene, pe care autoritățile de la Roma se arătau pregătite să îl rezolve. Ca un rezultat pozitiv al colocviilor, la 11 august 1967 a avut loc, între cei doi miniștri, un schimb de scrisori privind redeschiderea *Accademia di Romania* de la Roma – lucru pentru care Nicolae Ceaușescu a insistat în mod expres⁴⁴ – și a unui local pentru promovarea culturii italiene la București, documentele lansând și negocierile pentru o secțiune italiană a Bibliotecii Centrale de Stat din România⁴⁵. În acest context a fost ridicată de Fanfani, în cadrul întrevăderii din 8 august 1967 cu Mănescu, chestiunea Bisericii Italiene din București. Oficialul italian a pus mai întâi problema restaurării bisericii ca un edificiu aflat în proprietatea statului italian – așa cum, de altfel, Mănescu a făcut pentru edificiul din Valle Giulia al fostei *Accademia di Romania*, aflat în custodia Ambasadei României de la Roma –, flancând însă obținerea aprobării pentru lucrările de refacere, desigur, „fără a tulbura relațiile noastre sau organizarea voastră”.

⁴⁰ Telegrammele nr. 14543 din 11 mai 1967 și nr. 15803 din 20 mai 1967, trimise Farnesinei de ambasadorul Moscato, în ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1967, Romania, vol. 70.

⁴¹ Vezi stenograma întrevăderii, conservată la Archivio Storico del Senato della Repubblica Italiana, de la Roma, în M. L. Sergio, *op. cit.*, p. 351. Convenția consulară a fost încheiată cu ocazia vizitei lui Fanfani la București (vezi Convenția consulară din 8 august 1967 între Republica Socialistă România și Republica Italiană, ratificată la 10 iulie 1968 de Consiliul de Stat și tipărită în „Buletinul Oficial”, nr. 91 din 10 iulie 1968, în care a fost publicat și Decretul nr. 568 din 10 iulie 1968 de ratificare a convenției). Convenția consulară între Republica Socialistă România și Republica Franceză datează din 18 mai 1968 (semnată cu ocazia vizitei lui Charles de Gaulle la București) și a fost ratificată de Consiliul de Stat prin Decretul nr. 1178 din 28 decembrie 1968, publicat în „Buletinul Oficial”, nr. 2, din 7 ianuarie 1969, împreună cu convenția.

⁴² Stenograma discuțiilor Fanfani – Mănescu și Fanfani – Ceaușescu din 8, 10 august 1967 (M. L. Sergio, *op. cit.*, p. 351, 359).

⁴³ *Ibidem*, p. 352.

⁴⁴ Stenograma convorbirii Fanfani – Ceaușescu în *ibidem*, p. 358.

⁴⁵ Vezi Jurnalul politic al lui Amintore Fanfani din 1967 (pentru zilele de 7–11 august 1967), păstrat la Roma la Archivio Storico del Senato della Repubblica (M. L. Sergio, *op. cit.*, p. 349). Textul scrisorilor schimbate cu această ocazie în Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, București, dosar 220/1967, Italia/6, f. 268–271.

cu solicitarea suplimentară de „admitere a unor acte de cult”, adică de o deschidere ocazională a bisericii pentru serviciul religios⁴⁶. Răspunsul lui Mănescu, așa cum este consemnat de partea italiană în stenograma discuțiilor, a fost pozitiv – mai ales că se dorea acceptul italian pentru redeschiderea edificiului din Valle Giulia și pentru schimbarea destinației clădirii *Accademia di Romania*, care urma să devină sediu al atașatului cultural al României la Roma –, chestiunea fiind tratată pe principiul parității cu capelele altor națiuni din București, și nu în ecuația vreunei concesiuni făcute catolicismului. În plus, se accepta venirea de preoți italieni pentru a celebra liturghia cu ocazia unor sărbători mai importante [„Noi, d’altra parte – răspundea Corneliu Mănescu conform stenogramei originale în limba italiană –, vorremmo trovare una soluzione accettabile. Per la Chiesa abbiamo trovato una soluzione tanto sul restauro dell’edificio (cosa che del resto è in corso) a condizioni pari a quelle di altre chiese. Desidero assicurare che non avrete meno di altre chiese nelle stesse condizioni. I sacerdoti potranno venire qui in determinate occasioni. Bisogna discutere il problema in base allo sviluppo della situazione”]⁴⁷. În consecință, la 11 august 1967, odată cu schimbul amintitelor note, s-a decis și redeschiderea Bisericii Italiene cu ocazia a cinci sărbători pe an. De asemenea, tot în ziua de 11 august 1967, ministrul Amintore Fanfani vizita localul Bisericii Italiene din București⁴⁸.

Edificiul religios italian din capitala României a fost redeschis pentru cult printr-un serviciu divin oficiat la începutul lunii noiembrie 1967, de un preot italian (documentul nr. 4), după o serie de temporizări pe care procesul negocierilor asupra redeschiderii Bisericii Italiene din București le-a cunoscut pe parcursul anilor 1966–67. Biserica a început să funcționeze din 2 noiembrie 1967, fiind, așadar, deschisă doar cu ocazia a cinci sărbători pe an (între care se numărau, așa cum reiese din documentele publicate în anexă, Paștele, Crăciunul, Sfânta Maria și Comemorarea Morților). Nu întâmplător, în noiembrie 1967 – chiar dacă relațiile cu Sfântul Scaun erau congelate unilateral, România fiind cea care a denunțat Concordatul –, cu toate că redeschiderea pentru cult a Bisericii Italiene de la București se făcea pe baza relansării raporturilor politice și culturale româno-italiene, axate pe interese economice pregnante, acest lucru fiind subliniat în repetate rânduri de Externele românești prin vocea lui Corneliu Mănescu (anume că se puna problema în cheia relațiilor româno-italiene, tratamentul rezervat fiind paritar bisericilor din capitala României, aparținând altor națiuni⁴⁹, și fiind deseori comparat cu facilitățile rezervate francezilor, deci celor două țări latine cu care România înțelegea să stabilească relații privilegiate în contextul deschiderii spre Occident⁵⁰,

⁴⁶ „Stamane – arăta Fanfani în cadrul discuției – parliamo di *restauri* della Chiesa italiana, cui dobbiamo provvedere anche per dar prova della nostra cura. Tale restauro potrebbe, in certo modo, essere completato, senza turbare le nostre relazioni o il vostro ordinamento, ammettendo certi atti di culto” (M. L. Sergio, *op. cit.*, p. 338, 350).

⁴⁷ Stenograma convorbirii Fanfani – Mănescu, în *ibidem*, p. 352.

⁴⁸ *Vezi* Jurnalul politic al lui Amintore Fanfani din 1967 (pentru 11 august 1967), în *ibidem*, p. 349.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 352.

⁵⁰ De amintit, în acest context, vizita pe care Charles de Gaulle a întreprins-o la București în zilele de 14–18 mai 1968, moment de relansare a relațiilor româno-franceze. Așa cum rezultă din declarația franco-română dată publicității la 19 mai 1968, care trasa principalele direcții ale amplificării colaborării dintre cele două țări, se aveau în vedere, în primul rând, sectoarele economic și tehnico-industrial (creșterea schimburilor și diversificarea acestora, respectiv intensificarea cooperării economice prin îmbinarea fericită a tehnicii franceze cu potențialul industrial românesc). Se preconiza lărgirea colaborării economice și tehnico-științifice la nivelul industriei chimice și mecanice, electronice, construcțiilor navale, irigațiilor, exploatării pașnice a energiei nucleare. În amintitul scop, a fost instituită chiar o comisie la nivel guvernamental, însărcinată să supravegheze punerea în practică a acordurilor existente și studierea de noi forme de cooperare. Așadar, nu întâmplător, în

aceasta mai ales că din 1928 Biserica Italiană era, material, proprietatea statului italian), se înregistrau și prime tatonări și contacte în relațiile dintre guvernul comunist și Biserica Catolică. Astfel, la două săptămâni după redeschiderea pentru cult a Bisericii Italiene din București, făcută cu ocazia sărbătorii religioase *Commemorazione dei Defunti* (care are loc în 2 noiembrie fiecare an, celebrată la Roma în succesiunea Zilei tuturor sfinților – adică a mării sărbători din 1 noiembrie – Ognissanti), în seara zilei de 19 noiembrie 1967, cardinalul Franz König ajungea la București, întreprinzând o vizită în România, la invitația Patriarhului Justinian Marina. Vizita cardinalului austriac a avut la momentul respectiv o importanță notabilă, cunoscut fiind și faptul că acesta era adeptul unei politici ecleziastice de apropiere între Biserica Catolică și bisericile ortodoxe din lagărul socialist. În plus, în ceea ce privește poziția sa în sânul Bisericii Romane, ar fi de amintit rolul-cheie pe care cardinalul de Viena l-a jucat în anul 1978 în alegerea ca papă a lui Karol Wojtyła, un papă venit de dincolo de Cortina de Fier. Împreună cu patriarhul Justinian, primatul Austriei a vizitat atunci o serie de biserici din București (cea de la Schitul Maicilor, cea a Mănăstirii Antim⁵¹), mănăstirile Cozia, Curtea de Argeș, Dealu etc., interesantă fiind relatarea ambasadorului Italiei în România, Niccolò Moscato, conținută într-o telegramă urgentă trimisă Farnesinei în după-amiaza zilei de 20 noiembrie 1967, care surprinde relativul climat de detensionare dintre autoritățile comuniste de la București și înalta ierarhie a Bisericii Romane. În primul rând, ambasadorul Moscato înștiințează Externele de la Roma că primatul austriac a fost întâmpinat la aeroport de Patriarhul Justinian⁵², alături de episcopii catolici Márton Áron și Petru Pleșca. Referitor

Uzina de Autoturisme de la Colibași-Mioveni din județul Argeș – construită, de altfel, într-un timp record, un an și jumătate, începând din 1966 – s-a demarat, la 20 august 1968, producția modelului Dacia 1100, model sub licența Renault 8. Pentru crearea unui automobil „național”, autoritățile comuniste ale vremii optaseră pentru soluția unei licențe obținute de la un producător străin, în vederea reducerii timpului dintre proiectare și lansarea producției de serie. În acest sens, s-a prospectat în principal piața italiană și cea franceză – în virtutea relașării unor legături deja tradiționale –, dar și cea britanică (modele precum Renault 10, Peugeot 204, Fiat 1100D, Alfa Romeo 1300 și Austin Mini Motors). Cu toate că au fost avute în vedere firmele Renault, Peugeot, Fiat, Alfa Romeo sau Austin, în urma vizitei lui de Gaulle în România s-a optat pentru producerea de automobile sub licența Renault, primul automobil ieșit pe poarta fabricii fiindu-i făcut cadou lui Nicolae Ceaușescu. În mod simbolic, adâncirea cooperării economice și acordarea în anumite probleme de politică internațională – vezi crizele momentului, Vietnam sau Orientul Mijlociu – era întărită și prin semne de bunăvoință în planul relațiilor culturale, decizându-se instituirea, pe bază de reciprocitate, a Bibliotecii române la Paris și a celei franceze la București, precum și a unor centre de documentare tehnică și științifică. Cu ocazia vizitei a fost semnată convenția consulară, s-au decis viitoare negocieri pentru încheierea unui acord de asistență juridică, iar de Gaulle l-a invitat pe Ceaușescu să viziteze Franța (în ceea ce privește ultimul aspect, acesta se va materializa mai târziu, Nicolae Ceaușescu întreprinzând o vizită în Franța la 15–19 iunie 1970, când președinte era Georges Pompidou). Pentru ecoul în mediul diplomatic al vizitei lui de Gaulle la București, vezi telegramele nr. 17226 din 14 mai 1968, nr. 17411 din 15 mai 1968, nr. 17588 din 16 mai 1968, nr. 18035 din 19 mai 1968, trimise Farnesinei de ambasadorul Moscato (ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1968, Romania, vol. 69).

⁵¹ Vezi fotografia pe <http://fototecaortodoxiei.ziarullumina.ro/1218, 1220>.

⁵² Atitudinea Patriarhului Justinian trebuie interpretată în conformitate cu percepția pe care Biserica Ortodoxă Română o avea în momentul respectiv față de lumea catolică. Chiar dacă a fost mai refractară decât alte biserici ortodoxe în privința dialogului cu Biserica Romană și a deschiderii față de Conciliul Vatican II – să nu uităm că a rămas singura dintre bisericile ortodoxe autocefale absentă pe toată durata lucrărilor conciliare, problema trimerii reprezentanților Bisericii Ortodoxe Române la Conciliu constituind un intens subiect de dezbateră și stârnind o succesiune de atitudini oscilante în rândul autorităților ecleziastice și statale din România anilor 1962–1965 –, Ortodoxia română a privit la sfârșitul anilor '60 contactele cu înalții ierarhi catolici nu din perspectiva poziției lor de reprezentanți ai Sfântului Scaun, ci din punctul de vedere al calității acestora de exponenți ai bisericilor catolice ale diferitelor națiuni, promoatoare ale intereselor popoarelor respective de a stabili raporturi de frățietate și colaborare cu alte națiuni, biserici „catolice naționale” care se bucurau de o mai mare libertate de acțiune în raport cu centrul în epoca postconciliară (O. Bozgan, *op. cit.*,

la poziția autorităților de la București față de fiecare dintre aceștia din urmă, ministrul italian făcea observații interesante. În legătură cu Márton Áron – arestat la 21 iunie 1949, condamnat, la 30 iunie 1951, la muncă silnică pe viață pentru spionaj în favoarea Ungariei, și eliberat în 1955, însă obligat din 1957 la domiciliu forțat în Palatul Episcopal de Alba Iulia până în 1967 –, diplomatul italian aprecia că „ha ormai dunque una certa libertà di movimento dopo la lunga clausura ad Alba Iulia”⁵³.

Pe de altă parte, episcopul Petru Pleșca fusese numit, la începutul anilor '50, „substitut”, de către Gheorghe Peș, atunci *ordinarius substitutus* pentru dieceza de Iași a episcopului Marcu Glaser, și a devenit, din 11 martie 1951, conducătorul efectiv al diecezei (recunoscut apoi de Ministerul Cultelor ca locțiitor al episcopului romano-catolic de Iași)⁵⁴. Era un context dificil în care funcționa Biserica Romano-Catolică în România, deoarece în urma Legii Cultelor din 1948 fuseseră desființate trei dintre cele cinci dieceze romano-catolice, menținându-se doar cele de Iași, pentru vechiul Regat, și de Alba Iulia, pentru Transilvania și Banat. Iar ierarhii, nemaiputând fi numiți de Sfântul Scaun, și așa a fost până în 1989, în contextul denunțării unilaterale a Concordatului, Suveranul Pontif recursese la soluția numirii în cascadă a substituiților (prin dispoziția papală *De Nominatione Ordinariorum Substitutorum*, din 29 iunie 1948, se prevedea ca fiecare episcop în funcție să numească îndată doi preoți supleanți, *ordinarius substitutus*, abilitați să preia conducerea diecezei în cazul în care episcopul legiuit ar fi fost arestat, la rândul său fiecare preot supleant trebuind să își numească succesorul⁵⁵), asigurându-se astfel supraviețuirea Bisericii Romano-Catolice în România. În plus, în urma unei vizite la Vatican, în 1965, legată de lucrările Conciliului Vatican II⁵⁶,

---

p. 132–142, 161, 164–166). De altfel, în anul 1968 – așa cum rezultă dintr-o telegramă a Farnesinei către misiunea diplomatică italiană de la București – existau preoți ortodocși dispuși să studieze la Roma, în universitățile catolice de acolo (Mario Pinna Caboni, funcționar ministerial responsabil de emigrația italiană și afaceri sociale din Ministerul de Externe de la Roma, cerea ambasadei de la București să acorde, dacă va fi solicitată, viza de intrare pe o perioadă de trei ani pentru „Padre Dumitru Popescu della Chiesa Ortodossa romena”, care obținuse o bursă de studiu la Universitatea Gregoriană și urma să fie cazat la Seminarul Francez de la Roma). Vezi telegrama nr. 23609 din 22 noiembrie 1968 a Farnesinei către Ambasada Italiei la București, în ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1968, Romania, vol. 74. Părintele Dumitru Popescu va deveni, la începutul anilor '70, specialistul Bisericii Ortodoxe Române în probleme pontificale (O. Bozgan, *op. cit.*, p. 205).

⁵³ Telegrama nr. 40908 din 20 noiembrie 1967 a ambasadorului Moscato către Farnesina, în ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1967, Romania, vol. 71. Se pare că, la intervenția lui König, la 22 noiembrie 1967 a fost ridicat regimul de domiciliu obligatoriu la care fusese supus Márton Áron din 1957, autoritățile comuniste adoptând și decizia de a i se acorda, cu începere de la 1 ianuarie 1968, indemnizația corespunzătoare rangului de episcop. Informația privitoare la ridicarea restricțiilor la care fusese supus Márton Áron apare la „Radio Vatican”, într-o transmisiune din 26 noiembrie 1967 (date la O. Bozgan, *op. cit.*, p. 188).

⁵⁴ O. Bozgan, *op. cit.*, p. 51.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 41.

⁵⁶ Era ultimul an al desfășurării lucrărilor Conciliului Vatican II (11 octombrie 1962 – 8 decembrie 1965) și autoritățile comuniste – vezi mai ales Departamentul Cultelor – se confruntaseră frecvent cu problema reprezentării comunităților religioase din țară la sus-numitul conciliu. La nivelul Bisericilor ortodoxe se discutase soluția trimiterii unor observatori delegați la lucrările conciliare, însă Patriarhia Bisericii Ortodoxe Române rămânea refractară la astfel de propuneri. În cele din urmă, în octombrie–noiembrie 1964 au putut participa la întrunirile Conciliului prelații Francisc Augustin, aflat în fruntea Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, și Cărol Pákocs, canonic de Satu Mare, unul de origine germană, celălalt maghiar. În 1965, ultimul an al lucrărilor conciliare, autoritățile de la București au permis deplasarea la Roma a lui Petru Pleșca, provicar general al Arhiepiscopiei de București, pentru a participa la Sinodul Ecumenic în calitate de expert, prelatul fiind prezent la sesiunea publică din data de 7 decembrie 1965 și la închiderea lucrărilor Conciliului din 8 decembrie același an. La Roma, ierarhul a fost însoțit la lucrările conciliare de Hosszú Ladislau, preot romano-catolic născut în Șimleul Silvaniei, atunci protopop de Oradea (acesta din urmă, cu studii canonice și doctorat la Roma, revenit apoi în România, și cu o bogată activitate pastorală și didactică, va deveni, la moartea lui

Petru Pleșca a fost numit de Paul al VI-lea, la 4 decembrie 1965, episcop titular de *Voli in partibus*, aceasta pentru facilitarea hirotonirii absolvenților Institutului Teologic Romano-Catolic de la Iași, până atunci siliți să se deplaseze la Alba Iulia pentru a primi consacrarea întru preoție de la episcopul Márton Áron, singurul ierarh aflat în libertate. În consecință, la 16 decembrie 1965, la Roma, în urma dispoziției date de Suveranul Pontif, Petru Pleșca a fost consacrat în Capela Sixtină ca episcop al Bisericii Romano-Catolice, de cardinalul Carlo Confalonieri, secretar al Congregației Sf. Consistoriu din Curia Romană, cardinal-preot de Sant'Agnese Fuori le Mura, asistat de arhiepiscopul titular de Leontopolis in Pamphylia, Giuseppe D'Avack, și de arhiepiscopul titular de Emmaüs, Franco Costa⁵⁷. Întrucât autoritățile regimului ateocrat aveau serioase probleme cu acceptarea unei numiri care nu era supusă aprobării organelor în drept ale statului, la 29 decembrie 1965, primit la Departamentul Cultelor, lui Pleșca i s-a reproșat că nu a consultat oficialitățile române în privința consacrării sale ca episcop. Guvernanții considerau că „rangul ce i s-a conferit constituie un titlu personal”, care nu antrenează vreo schimbare de autoritate bisericească. Situația era apoi tranșată în 1966, sub forma unui compromis: episcopului i se interzicea să officieze sau să sfințească biserici deoarece ar fi fost vorba de ceremonii celebrate cu fast, dat fiind noul său statut, însă i se permitea să hirotonească preoți în capela institutului de la Iași⁵⁸. Ambasadorul Moscato preciza la 20 noiembrie 1967 că „per la prima volta a Monsignor Pleșca viene pubblicamente attribuito il suo titolo di Vescovo cattolico, il che prova che – almeno tacitamente – è stata approvata anche sul piano governativo la consacrazione episcopale: tanto più che all'arrivo di Sua Eminenza [König] era presente un Rappresentante del Dipartimento dei Culti che gli ha port[at]o il saluto ufficiale”⁵⁹. De altfel, în toamna anului 1967, monseniorul Pleșca a fost anunțat de cardinalul Cicognani că fusese numit consultor în Comisia Pontificală de revizuire a Codului canonic, fiind invitat, în toamna aceluiași an, să participe la primul Sinod al Episcopilor, instituit de Conciliu, care a avut loc în perioada 29 septembrie – 24 octombrie 1967. Pretextând motive de sănătate, monseniorul Pleșca va declina invitația⁶⁰; însă, așa cum reiese din vizele de intrare acordate de Ambasada Italiei la București, la 23 mai 1968 înaltului prelat i-a fost eliberată viza italiană în vederea participării la lucrările amintitei comisii⁶¹.

Cu toate că Biserica Italiană din București și-a deschis porțile pentru credincioși încă de la sfârșitul lui 1967, abia pe parcursul anului 1968 au fost încheiate lucrările de

Bélteky Francisc, *vicarius generalis, ordinarius substitutus* al Bisericii Romano-Catolice din Oradea). Rămâne însă o realitate faptul că, până la urmă, preotul greco-catolic Vasile Cristea, în anii 1946–1948 rector al Colegiului „Pio-Romeno” de la Roma, ulterior retras la Florența în cadrul comunității asumpționiste de acolo și consacrat la 8 septembrie 1960 episcop titular de Lebedo pentru diaspora românească greco-catolică, va rămâne singurul român participant constant la Conciliul Vatican II (O. Bozgan, *op. cit.*, p. 62–66, 106, 146–155; *Treizeci de ani de la moartea Episcopului Petru Pleșca*, Iași, 20 martie 2007, la adresa de internet <http://www.catholica.ro/2007/03/20/treizeci-de-ani-de-la-moartea-episcopului-petru-plesca/>).

⁵⁷ *Bishop Petru Plesca*, la adresa de internet <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bplesca.html>.

⁵⁸ Date în O. Bozgan, *op. cit.*, p. 68; Cristina Diac, *La limita legii: Biserica Romano-Catolică în timpul comunismului*, în „Adevărul”, București, 1 noiembrie 2012; vezi și <https://www.historia.ro/>.

⁵⁹ Telegrama nr. 40908 din 20 noiembrie 1967 a ambasadorului Moscato către Farnesina, în ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1967, Romania, vol. 71. Despre vizita cardinalului König, vezi și O. Bozgan, *op. cit.*, p. 186–191.

⁶⁰ O. Bozgan, *op. cit.*, p. 68.

⁶¹ ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1968, Romania, vol. 69; vezi și calupul de documente (81 de file) din 1968, din cadrul Arhivei Departamentului Cultelor, conținând și „referate, note, adrese cu privire la vizita episcopului Petre Pleșca la Roma”; Arhivele Naționale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor și Artelor 1948–1968*, p. 419.

restaurare și a fost tranșată situația preotului oficiar. De altfel, în anul 1968, Departamentul Cultelor urmărea cu atenție poziția Bisericii Catolice în raport cu statele de dincolo de Cortina de Fier, purtând în acest sens o corespondență cu Ministerul Afacerilor Externe și primind rapoarte de la Ambasada României la Roma privind „dialogul Bisericii Catolice cu ateismul și comunismul”⁶². De asemenea, pe parcursul lui 1968, 57 de file conservate în arhiva Departamentului Cultelor de la București indică interesul autorităților comuniste pentru „relațiile cu Vaticanul”⁶³. Era, pe de o parte, un moment al apropierii româno-italiene, concretizat și prin vizita oficială întreprinsă la 22–24 ianuarie 1968 de președintele Consiliului de Miniștri, Ion Gheorghe Maurer, în Italia, unde a fost primit și de Papa Paul al VI-lea, în audiență neoficială, la data de 24 ianuarie⁶⁴. Din delegația română a făcut parte atunci și Corneliu Mănescu – primit și el de Suveranul Pontif cu ocazia amintitei audiențe⁶⁵ –, iar cu prilejul vizitei la Roma, la 23 ianuarie 1968, Fanfani și Mănescu au semnat un acord financiar și un acord turistic româno-italian, operându-se schimbul de ratificări pentru acordul cultural⁶⁶. În acel context, diplomația italiană urmărea cu interes relativa deschidere a autorităților

⁶² Arhivele Naționale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor și Artelor 1948–1968*, p. 411.

⁶³ Materialul documentar conține ca anexe Legea din 12 iunie 1929 de ratificare a Concordatului cu Sfântul Scaun, adresa Ministerului Afacerilor Străine de la București din 20 iunie 1928, adresa de răspuns a Nunțiatului Apostolic din 22 octombrie 1928 către Ministerul Afacerilor Străine, Decretul-lege pentru interpretarea art. IX din Concordatul de la 10 mai 1927 dintre Sfântul Scaun și guvernul român, statutele Diocezei Catolice de Rit Latin din Alba Iulia (*ibidem*, p. 421).

⁶⁴ O. Bozgan, *op. cit.*, p. 262.

⁶⁵ La 3 iulie 1968, Ambasada Italiei la București solicita Farnesinei autorizația pentru a da viza de intrare în Italia părintelui franciscan Petru Frîncu, născut în România, la 28 ianuarie 1910, „divenuto apolide per ottenere locale documento viaggio che poi consentirà sola uscita dal Paese” (adică privat de cetățenia țării de origine, din motive politice, și fără a avea vreă altă cetățenie, aceasta pentru a reuși să obțină permisul autorităților comuniste de a se deplasa în străinătate, permis care îi asigură doar ieșirea din România). Părintele franciscan intenționa să ajungă la trapiștii de la Abația Tre Fontane, situată la Roma lângă Via Laurentina, fiind invitat acolo de *Magister Novitiorum* al amintitei comunități monahale pentru a intra în respectivul ordin călugăresc. Ambasadorul Moscato preciza Farnesinei că autoritățile de la București permiteau călătoria franciscanului în urma intervenției personale a Monseniorului Casaroli, cu ocazia vizitei lui Mănescu la Sfântul Părinte, din ianuarie anul respectiv („Autorità locali hanno permesso viaggio a seguito personale intervento Monsignor Casaroli in occasione visita Manescu al Santo Padre del gennaio scorso”). În plus, ambasadorul italian insista să primească un răspuns urgent din partea Externelor italiene, în privința celui interesat să plece la Roma. La 12 iulie 1968, Moscato anunța Farnesina că, în dimineața respectivă, franciscanul Petru Frîncu plecase cu avionul spre Roma, având ca destinație comunitatea monahală de la Tre Fontane, și că acest lucru se realizase cu asistența Ambasadei Italiei la București. Ambasadorul Moscato adăuga rugămintea ca Farnesina să informeze Ambasada Italiei pe lângă Sfântul Scaun despre cele întâmplate, astfel încât cazul să îi fie comunicat Monseniorului Casaroli. Situația amintită apărea pe fondul încadrării nefirești a membrilor fostelor ordine monahale din România și ai diverselor congregații religioase catolice în puținele comunități călugărești ce supraviețuiseră stalinizării României sau în rândul clerului secular. Cum este bine cunoscut, Hotărârea Consiliului de Miniștri nr. 810/1949, din 29 iulie 1949, dispunea încetarea activității a 15 dintre cele 25 de ordine și congregații ale Bisericii Romano-Catolice active în România anulului 1948 (printre care și amintita Congregație a „Surorilor de Caritate Sf. Vincentiu de Paul”). Membrii organizațiilor ecleziastice desființate puteau să aleagă între continuarea vieții monahale în câteva comunități (pentru bărbați la București și Alba Iulia, iar pentru femei la Radna, Popești-Leordeni sau Timișul de Sus), retragerea în aziluri publice pe motive de boală ori bătrânețe sau intrarea în câmpul muncii. Chiar dacă Ordinul Franciscan – cu numeroși membri în Moldova – s-a numărat printre cele 10 ordine nedesființate prin lege, a fost nevoit să își restrângă simțitor activitatea și mulți franciscani au fost siliți să își continue viața religioasă în calitate de clerici seculari. De cele mai multe ori, foștii monahi sau frați conventuali erau nemulțumiți de cadrul în care își puteau manifesta vocația. Vezi telegrama nr. 24800 adresată Farnesinei de ambasadorul Moscato la 3 iulie 1968 și cea cu nr. 26215 din 12 iulie 1968, în ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1968, Romania, vol. 70–72.

⁶⁶ Vezi telegrama nr. 1507 trimisă de Farnesina către Ambasada Italiei din București la 23 ianuarie 1968, în ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1968, Romania, vol. 74.

comuniste față de Sfântul Scaun. La 1 martie 1968, ambasadorul Moscato relatează Farnesinei audiența la Ceaușescu a diverșilor reprezentanți ai cultelor religioase din România, din data de 29 februarie 1968, stăruind asupra felului în care au fost primiți episcopii catolici Márton Áron și Petru Pleșca. După istorisirea discursului lui Ceaușescu, ținut cu acest prilej – în care se insistă pe necesara susținere de către exponenții diverselor confesiuni, atât în interior, cât și în cadrul relațiilor cu alte culte din exterior, a politicii române a momentului –, diplomatul italian menționa răspunsul la discurs al patriarhului ortodox și al reprezentanților altor culte: „Aron – notoriamente vissuto sino a poco fà in ritiro coatto ad Alba Iulia – ha assicurato ausilio Clero e fedeli, rilevando intenso costruttivo lavoro del Presidente nel campo sia nazionale che internazionale e compiacendosi inoltre pe recente visita Maurer e Manescu al Papa”⁶⁷. În plus, ambasadorul Moscato aprecia „sembra lecito rilevare favorevole andamento della distensione con la Chiesa Cattolica, per la prima volta venuta in contatto con Capo dello Stato a mezzo alti prelati attaccati alla Santa Sede e da essa graditi. Dopo la nota visita a Bucarest Cardinal Koenig ed in attesa quella prossima del Cardinal Doepfner”⁶⁸. Governo mostra di voler favorire un ambiente di intesa che sarà certo foriero di futuri sviluppi”⁶⁹.

Lucrările de restaurare la edificiul Bisericii Italiene din București, începute din vara anului 1967, au continuat în ritm intens și în lunile următoare, așa cum rezultă și din telegramele schimbate între Farnesina și misiunea diplomatică italiană din capitala României. Într-o telegramă din 24 noiembrie 1967 (documentul nr. 5), ambasadorul Moscato solicită de urgență Externelor italiene sumele necesare achitării lucrărilor angajate cu întreprinderea de stat românească responsabilă de restaurare, arătând că Ambasada Italiei din București avansase deja din fondurile ei, în august anul respectiv, o primă tranșă de 100 000 de lei pentru efectuarea reparațiilor. La 30 noiembrie 1967 (documentul nr. 7), Moscato reamintește Farnesinei că, încă din 24 august 1967, prin „telespresso” nr. 2726, trimisese contractul în original pentru angajarea lucrărilor, însoțit de traducerea autenticată în italiană, de avizul juridic și de expertiza tehnică a unui specialist de încredere, iar la 13 septembrie același an, prin raportul nr. 2919, expediasse la minister estimarea costurilor reparațiilor. Diplomatul italian avertiza, la sfârșitul lunii noiembrie 1967, că neplata operațiunilor ar fi avut neplăcuta consecință a sistării restaurării. Așa că insistă pentru obținerea finanțării necesare, arătând că pentru facilitarea rezolvării chestiunii financiare trimitea prin curierul diplomatic din 1 decembrie 1967 un alt exemplar din contractul de angajare a lucrărilor, împreună cu traducerea autenticată în dublă copie. Restaurarea edificiului a fost încheiată în anul 1968, iar la 14 septembrie 1968, cu ocazia vizitei la București, primarul Romei, Rinaldo Santini, a mers la proaspăt restaurata Biserică Italiană din capitala României (documentul nr. 13).

În ceea ce privește problema preotului ofician care urma să se deplaseze la București, cu ocazia sărbătorilor mai importante, pentru a sluji în Biserica Italiană, se

⁶⁷ Vezi telegrama nr. 7486 din 1 martie 1968 a ambasadorului Moscato către Externele italiene, pe tema „Rapporti Romania – Santa Sede”, în ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1968, Romania, vol. 68.

⁶⁸ Cardinalul german Julius August Döpfner, arhiepiscop al Arhidiecezei de München și Freising, era unul dintre cei patru cardinali moderatori ai lucrărilor Conciliului Vatican II, susținător al ecumenismului și considerat liderul progresiștilor la lucrările conciliare (adept al punctului de vedere favorabil reînnoirii bisericii *ecclesia semper reformanda*). Vizita cardinalului în România, la invitația Patriarhului Justinian, din 10 aprilie 1968, acceptată în mod oficial la 12 iulie același an, nu s-a mai realizat în condițiile invadării Cehoslovaciei în august 1968 (O. Bozgan, *op. cit.*, p. 192–193).

⁶⁹ Vezi telegrama nr. 7486 din 1 martie 1968 a ambasadorului Moscato către Externele italiene, pe tema „Rapporti Romania – Santa Sede”, în ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1968, Romania, vol. 68.

poate afirma că abia din 1968 s-a ajuns la soluția trimiterii constante a aceleiași persoane, părintele Francesco Molinari din rândul misionarilor Congregației Nostra Signora della Salette⁷⁰. Acesta devenea – după părintele paroh Antonio Mantica și rectorul franciscan Clemente Gatti – al treilea sacerdot însărcinat cu păstoria lăcașului de cult italian⁷¹.

Slujba de redeschidere a Bisericii Italiene din București, din data de 2 noiembrie 1967, a fost oficiată de rectorul Bazilicii Santa Cecilia în Trastevere, don Umberto Dionisi (documentele nr. 3 și 4), sosit la București încă din 30 noiembrie 1967, ce s-a adresat asistenței – din care făceau parte, așa cum arăta ambasadorul Moscato, alături de membrii corpului diplomatic, și numeroși credincioși din România – atât în limba italiană, cât și în franceză, împărțind binecuvântări pontificale și distribuind obiecte de cult în numele Sfântului Părinte. Ecoul redeschiderii Bisericii Italiene a fost destul de puternic, așa cum relatează diplomatul italian, mai ales în rândul credincioșilor catolici ai misiunilor diplomatice străine de la București; dar nu a fost de neglijat nici prezența catolicilor din țară, redeschiderea edificiului fiind „primită cu vie satisfacție de mediile catolice locale”.

Câteva săptămâni mai târziu, la 28 noiembrie 1967, Ambasada Italiei la București își punea problema preotului care venea din Italia pentru a oficia liturgia din 25 decembrie, Moscato solicitând Externelor italiene să se pună de acord cu autoritățile ecleziastice pentru desemnarea respectivului părinte. Sublinia totodată (documentul nr. 6) că reintrarea în funcțiune a „capei italiene” a fost primită cu „vii interes de ambasadele de aici ale țărilor catolice”, biserica putând să câștige și rolul de „loc de cult al personalului diplomatic rezident aici”. Numai că, probabil, părintele Dionisi fiind ocupat cu slujbele la Roma în perioada Crăciunului, Farnesina anunța misiunea de la

⁷⁰ Misionarii de Notre Dame de La Salette (Missionarii Dominae Nostrae a La Salette) – congregație clericală fondată la 19 septembrie 1851 și transformată în 1858 în institut religios masculin de drept pontifical –, denumiți astfel de la localitatea La Salette-Fallavaux (dep. Isère) – devenită sediu de devoțiune mariană după ce, în 1846, s-a înregistrat o apariție miraculoasă a Fecioarei Maria în fața unui băiețel și a unei fete care pășteau vacile (miracol recunoscut de Biserica Romană în 1851, sanctuarul dedicat Madonei de La Salette fiind ridicat între 1852 și 1865 și declarat bazilică minoră în 1879) – s-au extins în Italia abia din 1896, când a fost fondat primul lor centru la Roma. Expulzați din Franța, misionarii și-au transferat în 1901 Consiliul General din sediul de la sanctuarul din La Salette în provincia Torino, la început la Villar Focchiardo (1902–1907), apoi în orașul episcopal Susa (1907–1928), pe urmă la Torino. În 1926, aceștia și-au deschis o școală apostolică la Salmata di Nocera Umbra (aproape de Perugia), unde erau pregătiți aspiranții la misionariat. „Opera italiana dei Missionari di Nostra Signora della Salette” își are oficial începutul la 1 noiembrie 1938, inițial depinzând de superiorul general, iar din 9 octombrie 1948 devenind autonomă și având ca prim superior delegat pe părintele Carmine Savinelli. La 7 iulie 1952, a fost ridicată la rangul de vice-provincie, cu același Savinelli ca superior vice-provincial, urmat în funcție, în noiembrie 1961, de părintele Francesco Molinari. La 21 decembrie 1961, a devenit provincie, cu sediul legal la Torino și cu titlul Beata Maria Vergine Mediatrice, denumire avută din 1952. Funcția de superior provincial a fost ocupată pe rând de părinții Pietro Rampietti, Carmine Savinelli, Giuseppe Nuzzo, Celeste Cerroni, Francesco Molinari, Sergio Abbate, Silvano Marisa, iar după 1995, Celeste Cerroni, Silvano Marisa și Heliodoro Santiago Bernardos. *Vezi Cenni storici sulla provincia italiana*, la adresa de internet <http://www.lasallettesantuariodisalmata.it/i-missionari/chi-siamo/cenni%20storici-sulla-provincia-italiana/>; Francesco Molinari, *Nostra Signora de La Salette. Cenni storici e pie pratiche*, Gaifana (Perugia), Missionari di N.S. De La Salette, Terni, Tip. Alterocca, 1942, 117 p.; Macario Caterini, *I missionari di Nostra Signora de la Salette*, Torino, Roma, Centro Stampa Salettino, Parrocchia Madonna de La Salette, 1962, 51 p.

⁷¹ Rectorul Bisericii Italiene Francesco Molinari a fost urmat la conducerea vieții religioase a lăcașului de cult de monseniorul Luigi Vittorio Blasutti (născut la Buzău, într-o familie de origini italiene, consilier al Arhiepiscopiei de București și paroh în cadrul acesteia în anii '70, apoi vicar general al Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București în anii '80), de rectorii Lazarin Belizarie și Colombo Graziano, apoi de părinții Cornel Damian și Daniel Bulai. *Vezi și O. Bozgan, op. cit.*, p. 301, 384.

București, la 9 decembrie 1967 (documentul nr. 8), că Ambasada Italiei de la Ankara era dispusă să ofere un preot de la Istanbul, pe salezianul Filippo Carignani⁷², și că Externele italiene solicitaseră deja Secretariatului de Stat al Sfântului Scaun *nulla osta* pentru trimiterea în România a părintelui Carignani. De îndată ce călătoria era autorizată – indica Farnesina misiunii de la București –, urmau să fie anunțate autoritățile române, cu rugămintea ca Ambasada italiană de la București să intervină pentru ca misiunea română din Turcia să îi dea părintelui Carignani viza de intrare. Erau discutate și detaliile financiare legate de deplasarea preotului la București și se arăta că sumele pentru sejur erau luate din fondurile destinate manifestărilor religioase în favoarea comunității italiene, în timp ce cheltuielile de călătorie cu avionul se acopereau din același fond, dar pertinent Consulatului din Istanbul. La 17 decembrie 1967, Externele italiene anunțau misiunea lor de la București (documentul nr. 9), în legătură cu problema slujbei de Crăciun din „capela” italiană de acolo, că Ambasada italiană de la Ankara le comunicase că nunțul apostolic din capitala Turciei primise autorizarea din partea Sfântului Scaun pentru ca salezianul Carignani să se deplaseze temporar la București. Întrucât misiunea italiană de la Ankara urma să prezinte cererea pentru viza preotului, Farnesina indica Ambasadei Italiei de la București să intervină pe lângă autoritățile comuniste cu rugămintea de a acorda viza prin reprezentanța României în Turcia.

Problema preotului care să slujească la Biserica Italiană din București s-a ridicat și cu ocazia Paștelui din anul 1968. La 8 aprilie 1968, Farnesina trimitea misiunii sale de la București o telegramă, prin care anunța că părintele Dionisi, desemnat la 1 aprilie 1968 pentru slujba pascală de la Biserica Italiană din capitala României, fusese internat de urgență în spital în urmă cu o zi, aflându-se deci în imposibilitatea de a se deplasa la București pentru masa pascală ce trebuia oficiată acolo la 14 aprilie (documentul nr. 10). Întrucât părintele Dionisi nu putea să plece spre București la 12 aprilie, așa cum fusese prevăzut, Externele italiene înștiințau totodată misiunea din capitala României că Secretariatul de Stat al Sfântului Scaun fusese solicitat pentru desemnarea unui alt preot. În ziua următoare, la 9 aprilie 1968, Farnesina anunța Ambasada Italiei de la București că Sfântul Scaun îl desemnase, în locul lui Dionisi, pe părintele Francesco Molinari să officieze acolo slujba din 14 aprilie. Se cerea misiunii diplomatice din capitala României să informeze din timp autoritățile regimului asupra noii numiri, așa încât acestea să intervină pentru ca părintelui Molinari să îi fie acordată, de către Ambasada României la Roma, viza de intrare (documentul nr. 11). În plus, se arată în telegrama Externelor italiene, că noul preot urma să sosească la București în ziua de vineri, 12 aprilie.

Tot părintele Molinari a fost trimis să officieze și masa de Sfânta Maria din același an. Încă de la 24 iulie 1968, Francesco Molinari era desemnat să săvârșească, la 15 august, slujba de Sfânta Maria din Biserica Italiană de la București, iar Ambasada Italiei din capitala României, anunța Farnesina la 2 august 1968, cerea autorităților locale viza

⁷² Prezența saleziană la Istanbul datează din 1926, când discipolii lui Don Bosco s-au instalat aici pentru a sprijini spiritual comunitatea italiană locală. Salezienii au officiat în biserica San'Antonio da Padova, reprezentativ edificiu al Bisericii Romane la Istanbul, construit în 1725 prin grija comunității italiene de acolo și refăcut în stil neogotic în anii 1906–1912, după planurile arhitecților Giulio Mongeri și Edoardo de Nari. Tot în grija salezienilor se afla la Istanbul și Sanctuarul Nostra Signora di Lourdes de acolo. În 1903, salezienii au construit la Istanbul o școală – Istituto Giustiniani di Arti e Mestieri –, devenită după Primul Război Mondial școală elementară de băieți, în directă legătură cu Liceul italian din Istanbul (la sfârșitul anilor '80 s-a transformat în Școala turcă privată „Evrin Lisesi”). Din 1989, salezienilor le-a fost încredințată Catedrala Latină „Saint-Esprit” pentru oficiul religios, o biserică ridicată în 1846 după planurile arhitecților Giuseppe Fossati și Julien Hillereau, inspirați de stilul baroc (Pierluigi Cameroni. *Salesiani nel mondo. Don Bosco a Istanbul*, în „Bollettino Salesiano”, an CXXXV, nr. 7, luglio–agosto 2011, p. 10–12).

pentru preot, acestea din urmă asigurând partea italiană că vor fi date misiunii române de la Roma dispozițiile necesare, astfel ca sacerdotul să poată sosi la București, începând cu data de 13 august (documentul nr. 12).

Pentru slujba de comemorare a morților, din 2 noiembrie 1968, misiunea italiană de la București solicita Farnesinei, încă din 15 octombrie, să se pună de acord cu autoritățile ecleziastice pentru ca părintele Molinari să poată oficia și să ajungă din timp în capitala României (documentul nr. 14), răspunsul Externelor italiene din 17 octombrie fiind pozitiv (documentul nr. 16). La 4 noiembrie același an, ambasadorul Moscato trimitea Externelor italiene un raport complet asupra manifestărilor desfășurate în cadrul comunității italiene din București în primele zile ale lunii (documentul nr. 15). Astfel, aflăm că la 2 noiembrie 1968 fusese oficiată în Biserica Italiană mesa solemnă de comemorare a defuncțiilor. Pentru comunitatea din București aceasta era, cu precădere, dedicată italienilor căzuți în Primul Război Mondial, în biserică aflându-se și o placă destinată comemorării italienilor din România căzuți pentru patrie în anii 1915–1918, amplasată acolo în 1930. În dimineața zilei de 4 noiembrie se desfășura, în cimitirul militar italian din București, o ceremonie solemnă care celebra a 50-a aniversare a Victoriei italiene de la Piave, din 4 noiembrie 1918, sărbătorită în Italia ca zi a Unității Naționale și a Forțelor Armate. Ceremonia se desfășurase – relata diplomatul italian – în prezența membrilor comunității, dar și a reprezentanților forțelor armate române, ai municipalității bucureștene și ai Ministerului de Externe. Se sublinia că preotul italian rostise rugăciuni, pentru ca, mai apoi, să fie depusă o coroană la monumentul militarilor căzuți.

În vederea slujbei de Crăciun din 1968, misiunea italiană de la București solicita Farnesinei, la 9 decembrie, confirmarea trimerii părintelui Molinari ca oficiant la Biserica Italiană din capitala României. Ambasadorul Moscato promitea că își va da interesul ca autoritățile comuniste să acorde viza de rigoare (documentul nr. 16), și astfel să permanentizeze în practica liturgică de la Biserica Italiană din București – cu toate că serviciul religios a fost la început ocazional – prezența aceluiași preot italian, părintele Francesco Molinari, care se va îngriji de păstorirea credincioșilor.

Francesco Molinari a permanentizat activitatea sa ca titular al Bisericii Italiene din București, traversând anii cei mai negri ai dictaturii comuniste, după cum a mărturisit recent, cu ocazia aniversării centenarului sfințirii edificiului de cult (octombrie 2016), arhiepiscopul romano-catolic de București, Ioan Robu: „Părintele Francesco Molinari (responsabilul de atunci al comunității italienilor din București) a reușit, nu știu cum, să facă în așa fel încât biserica să fie deschisă de cinci, șase ori pe an, la marile sărbători. Trebuia să fie prezenți numai italieni. Uneori se mai strecurau și străini; am făcut-o și eu. În felul acesta, credincioșii italieni puteau să participe la Liturghie. Pentru mine era o bucurie că această biserică se deschidea, chiar și numai de câteva ori pe an, că italienii puteau să se întâlnească, doar la aceste ocazii, pentru a-și mărturisi credința catolică”⁷³. Succesorul său a fost numit în august 1994, în persoana lui Belisario Lazzarin, din Congregația Opera Don Orione.

⁷³ *București: centenarul Bisericii Italiene*, la adresa de internet <http://angelus.com.ro/bucuresti-centenarul-bisericii-italiene/>.

ANEXĂ⁷⁴

1

Ministero Degli Affari Esteri
 Telegramma in partenza n. 3665
 Spedito da Mangiarotti
 Cifrato da „

P.C. il revisore Signorini

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 8.3.67 ore 15.40

Mittente POL.
 PERS.

Oggetto: Chiesa italiana in Bucarest

Visione

Testo 47 – Come noto, in occasione sua visita a Roma fu ricordata a Ministro Manescu, con apposito promemoria, questione Chiesa italiana di Bucarest, bisogna urgenti restauri che ci si proponeva effettuare nell'aspettativa che venisse in seguito autorizzata da parte rumena riapertura al culto della Chiesa. Al tempo stesso fu prospettata opportunità che detta riapertura fosse accompagnata da autorizzazione ad ufficiatura da parte di un sacerdote italiano che avrebbe potuto essere inviato a Bucarest ed eventualmente inserito, dal punto di vista formale, nel personale Ambasciata.

Poichè, nonostante questione sia stata più volte ricordata a rumeni, Bucarest non ha fornito finora alcuna risposta, V.E. è pregata intervenire nuovamente costà per sottolineare opportunità che, anche in vista prossima visita On. Ministro, codeste autorità ci rendano note proprie disposizioni al riguardo.

Ortona

2

Ministero Degli Affari Esteri
 Telegramma in partenza n. 9508
 Spedito da Ardita
 Cifrato da „

P.C. il revisore Vinci Gigliucci

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 1° giugno 1967, ore 16.45

Mittente POL.
 PERS.

Oggetto: Chiesa italiana di Bucarest

Visione

Testo 130 – Circa questione riapertura al culto ed ufficiatura Chiesa italiana di Bucarest, questo Ambasciatore di Romania ha reso noto che da parte romena si penserebbe

⁷⁴ Documentele publicate se păstrează în ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1967, Romania, vol. 71–72; a. 1968, Romania, vol. 71–74.

accordarci „stesso trattamento riservato a francesi”, accennando a possibilità che un sacerdote sia autorizzato recarsi costà in occasione più importanti festività religiose.

In vista ulteriore esame e discussione argomento, pregassi telegrafare ogni utile informazione circa trattamento riservato a francesi cui ha fatto riferimento Ambasciatore Burtica.

Ortona

3

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 20479
Spedito da Arditia
Cifrato da

P.C. il revisore Signorini

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 24/10/67, ore 23.00

Mittente EMIGR.

GAB. PERS.

Oggetto: Officiatura Cappella Italiana Bucarest

Visione POL.

Testo 272 – Relazione telespresso 167/19993 informassi che Monsignor Umberto Dionisi è stato designato ad officiare nella Cappella Italiana 2 novembre prossimo.

Pregassi opportunamente informare codeste Autorità, con preghiera di intervenire perché sia concesso al medesimo da questa Ambasciata Romania necessario visto.

Monsignor Dionisi giungerà costà lunedì 30 con volo Tarom.

Pinna Caboni⁷⁵

4

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 38440
Ricevuto da Zona
Decifrato da Guazzini

il revisore Vinci Gigliucci

Provenienza Italdipl

Bucarest, li 2/11/67, ore 16.00

Roma, li idem, ore 20.30

⁷⁵ Mario Pinna Caboni, înalt funcționar din Ministero degli Esteri de la Roma, în perioada respectivă în cadrul Direzione Generale dell'Emigrazione e degli Affari Sociali, al cărei director a fost la începutul anilor '70. Din 1972 și până la 29 august 1973, a fost reprezentant permanent al Italiei la OCDE (Organisation de Coopération et de Développement Économiques). A reprezentat Italia în calitate de ambasador la Teheran în anii 1961–1966, iar în 1973 și-a încheiat cariera diplomatică, în momentul respectiv fiind ambasador al Italiei în Belgia. Vezi „Annuario di Politica Internazionale. 1972”, Istituto per gli studi di politica internazionale, Dedalo Libri, vol. 25, 1974, p. 1287; „Annuaire Européen. European Yearbook. 1973”, La Haye/The Hague, Martinus Nijhoff, vol. XXI, 1975, p. 287–288; Dawinka Laureys, *La contribution de la Belgique à l'aventure spatiale européenne des origines à 1973*, Paris, Beauchesne Editeur, 2008, p. 303.

Assegnazione PERS.
STAMPA
Visione POL. R. CULT
EMIGR.

Oggetto: Riapertura chiesa italiana a Bucarest

Testo 1070 – Stamane celebrata nella Chiesa Italiana funzione religiosa alla presenza nostra collettività, capi missione e membri corpo diplomatico. Fedeli, tra cui anche cittadini romeni, hanno gremito la cappella.

Rettore Basilica Santa Cecilia in Trastevere Mons. Umberto Dionisi⁷⁶ ha officiato rivolgendosi in italiano e francese all'assistenza, impartendo la benedizione del Pontefice e distribuendo in suo nome oggetti religiosi ai convenuti.

Riapertura al culto del Tempio dopo sì lungo periodo di chiusura è stata accolta con viva soddisfazione da ambienti cattolici locali.

Moscato

5

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 41711
Ricevuto da Andreis
Decifrato da Guazzini

P.C. il revisore Vinci Gigliucci

Provenienza Italdi

Bucarest, li 24-11-67, ore 11.00
Roma, li id., ore 22.00

Assegnazione PERS.

Oggetto: Restauro Cappella italiana Bucarest

Visione

Testo 1148 – Dispaccio 078/17707 del 29 settembre.

Prego provvedere cortese urgenza finanziare capitolo 1783 relativamente restauro Cappella italiana in considerazione scadenza prossimo pagamento da effettuare impresa stato romana dato avanzamento lavori in corso: ciò in conformità clausole contrattuali.

Rammento che come riferito con rapporto 2726 del 24 agosto ho già anticipato sui fondi Ambasciata Lei 100.000: attualmente mi trovo nella impossibilità di far fronte alla scadenza suddetta.

Ad evitare spiacevoli conseguenze per eventuale sospensione citati lavori, sarò grato assicurazione telegrafica.

Moscato

⁷⁶ Referitor la monsignor Umberto Dionisi și activitatea sa îndelungată ca rector al Bazilicii S. Cecilia in Trastevere, vezi Arcangelo Paglialunga, *Cecilia trasteverina la santa della musica tra storia e leggenda*, in „Strenna dei Romanisti”, Natale di Roma, MMDCCCLXI, 21 aprile 2008, vol. 69, p. 510–519 (p. 512, 518), www.gruppodeiromanisti.it/wp-content/uploads/2014/10/2008-parte-2-pp.380-766.pdf.

6

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 42233
Ricevuto da Andreis
Decifrato da Testaiuti

P.C. il revisore Signorini

Copia modificata nell'assegnazione
Provenienza Italdi

Bucarest, li 28/11/1967, ore 11.00
Roma, li idem, ore 21.30

Assegnazione EMIGR.
POL.

Oggetto: Cappella Ambasciata

Visione

Testo 1164 – Rapporto 3325 del 6 corrente e lettera 3461 al Capo Gabinetto del 13 successivo.

Dato approssimarsi Natale sarò grato a codesto Ministero se prenderà opportuni accordi con Autorità ecclesiastiche per designazione sacerdote che officerà 25 dicembre nella nostra Chiesa, di ciò fornendomi cortese assicurazione telegrafica.

Segnalo al riguardo che sua riapertura è stata accolta con vivo interesse da queste Ambasciate Paesi cattolici e che molti colleghi mi hanno espresso loro soddisfazione in merito, di guisa che Cappella potrebbe avviarsi a diventare anche luogo culto del personale diplomatico qui residente.

Moscato

7

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 42455
Ricevuto da Piro
Decifrato da Ghirardi

P.C. il revisore Vinci Gigliucci

Provenienza Italdi

Bucarest, li 30-11-67, ore...
Roma, li id., ore 10,00

Assegnazione PERS.

Oggetto: Restauro Cappella italiana

Visione

Testo 1175 – Suo 305.

Rammento di aver spedito contratto in originale con relativa traduzione autenticata assieme a pareri legale e tecnico fiducia con telespresso 2726 del 24 agosto scorso. Con rapporto 2919 del 13 settembre successivo ho poi inviato anche preventivo spesa di cui ad articolo 12 predetto accordo.

Pertanto non ho altri elementi da fornire dovendosi considerare per ambe le parti quella già trasmessa quale intesa definitiva.

Ad ogni buon fine includerò in corriere di domani altro esemplare contratto anzidetto con traduzione autenticata in duplice copia e rimango in attesa accreditamento.

Moscato

8

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 23804
Spedito da Nicodemo
Cifrato da

P.C. il revisore Vinci Gigliucci

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 9/12/67, ore 16.00

Mittente EMIGR. e A.S.

Oggetto: Cappella Ambasciata Bucarest

Visione GAB.-POL

Testo 315 – Suo 1164.

Ambasciata Ankara, interessata per invio sacerdote da Istanbul, ha fatto presente che salesiano Filippo Carignani sarebbe disposto recarsi costà. Richiesto a Segreteria di Stato nullaosta. Non appena viaggio sarà stato autorizzato, pregassi opportunamente informare codeste Autorità con preghiera di intervenire perché venga concesso medesimo da Autorità romene in Turchia necessario visto. Spese soggiorno costà sacerdote potranno essere imputate sui fondi già accreditati capitolo 3092 come spese per manifestazione religiosa a favore della collettività italiana, mentre quelle viaggio via aerea faranno carico stesso capitolo ma su fondi Italconsul Istanbul.

Pinna Caboni

9

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 24495
Spedito da Vitelli
Cifrato da

Urgentissimo P.C. il revisore Signorini

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 17 dic. 67, ore 14.40

Mittente EMIGR.
GAB. POL.

Oggetto: Messa Natale Cappella italiana Bucarest

Visione

Testo 330. Suo 1233.

Italdipl Ankara comunica che quel Nunzio Apostolico⁷⁷ ha ricevuto autorizzazione Santa Sede a che Salesiano Parignani [Carignani] si rechi temporaneamente a Bucarest.

Dato che Italdipl Ankara prevede presentare domanda visto si prega codesta Ambasciata voler informare codeste autorità con preghiera sollecita concessione visto da parte autorità rumene in Turchia.

Pinna Caboni

10

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 6440
Spedito da Bianciardi
Cifrato da

P.C. il revisore Faiola

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 8/4/68, ore 23.10

Mittente EMIGRAZ.
GAB.

Oggetto: Cappella italiana Bucarest

Visione POL.

Testo 69. Seguito 167 del 1° corrente. Monsignor Dionisi, ricoverato ieri urgentemente in clinica, sarà impossibilitato partire come previsto 12 corrente. Interessata Segreteria di Stato per designazione altro Sacerdote. Si fa riserva ulteriori notizie al riguardo.

Savina⁷⁸

11

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 6477
Spedito da Lucentini
Cifrato da

P.C. il revisore Castellaneta

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 9.4.68, ore 15.40

⁷⁷ Delegația apostolică de la Constantinopol a fost constituită în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, iar la 25 ianuarie 1960 a luat ființă Internunțiatura apostolică. Nunțiatura Apostolică a Turciei a fost instituită la 30 august 1966, prin *Optimo sane, litterae in forma brevis* a papei Paul al VI-lea. Ca nunțiu apostolic la Ankara, de la 30 august 1966 și până la 17 mai 1969, a funcționat arhiepiscopul de Serra, Saverio Zupi, unul dintre participanții importanți la Conciliul Vatican II, fost delegat apostolic în Coreea, în 1960, apoi internunțiu și pro-nunțiu apostolic în Pakistan (1962–1965) și, ulterior, nunțiu apostolic în Malta (1969–1983). Vezi *Archbishop Saverio Zupi*, la adresa internet <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bzupi.html>.

⁷⁸ Era vorba despre vice-directorul general de la Departamentul Emigrație și Afaceri Sociale din Ministerul Afacerilor Externe de la Roma. Vezi anul 1969, în *Istituto per gli Studi di Politica Internazionale, Inventario dell'archivio storico 1934–1970*, a cura di Maria M. Benzoni, Anna Ostinelli, Silvia M. Pizzetti, dir. scient. Brunello Vigezzi, Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Direzione Generale per gli Archivi, Union Printing SpA, 2007, p. 212 (Publicazioni degli Archivi di Stato. Strumenti, CLXXVII).

Mittente EMIGR.
GAB. On. le Ministro

Oggetto: Cappella italiana di Bucarest

Visione POL.

Testo 70 – Seguito telegramma 69 dell'8 corrente.

Informassi che in sostituzione Monsignor Dionisi la Santa Sede ha designato Padre Francesco Molinari ad officiare costà il 14 corrente⁷⁹.

Pregassi tempestivamente informare codeste Autorità con preghiera di intervenire perché sia concesso al medesimo da questa Ambasciata Romania necessario visto.

Padre Molinari giungerà costà venerdì 12 corrente con volo Tarom.

Savina

12

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 29114
Ricevuto da Mari
Decifrato da Zuffanelli

P.C. Il revisore De Vito

Provenienza Italdi

Bucarest, li 2-8-1968, ore 11.00
Roma, li idem, ore 20.50

Assegnazione EMIGR. (A.C.)
POL.

Oggetto: Visto Padre Molinari

Visione

Testo N. 1681 – Dispaccio 089 assistenza religiosa del 24 luglio.

Circa visto Padre Molinari interessate locali autorità che assicurano verranno impartite disposizioni relative a codesta Ambasciata Romania. Egli potrà quindi qui giungere martedì 13 corrente con volo TAROM e in proposito attendo cortese conferma telegrafica.

Moscato

13

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 34993
Ricevuto da Convertito
Decifrato da

Il revisore Signorini

Provenienza Italdi

Bucarest, li 14/9/1968, ore 12.00
Roma, li idem, ore 22.20

⁷⁹ Referire la serviciul liturgic pascal, Paștele fiind sărbătorit în anul 1968 la 14 aprilie.

Assegnazione POL.
STAMPA

Oggetto: Visita Sindaco Roma a Bucarest

Visione

Testo 2148 – Sindaco Roma e seguito qui giunti ieri sera cordialmente accolti da Presidente Consiglio popolare Bucarest che lo ha stamane ricevuto al Municipio in forma ufficiale. Deposta corona Monumento eroi socialismo nonché nostro cimitero militare⁸⁰. Visita che ha compreso anche restaurata chiesa italiana svolgessi con particolare calore e vivo interesse da parte popolazione.

Moscato

14

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 39698
Ricevuto da Contino
Decifrato da Ulmo

P.C. Il revisore De Vito

Provenienza Italdipl

Bucarest, li 15/10/68, ore 11.00
Roma, li idem, ore 20.15

Assegnazione EMIGRAZ.

Oggetto: Celebrazione festa 2 Novembre

Visione

Testo 2414. Riferimento telespresso 089 del 24 luglio u.s.. Dato approssimarsi 2 novembre sarò grato a codesto Ministero se prenderà opportuni accordi con Autorità ecclesiastiche affinché Padre Francesco Molinari, missionari Nostra Signora de la Salette, venga designato ad officiare messa giorno defunti nella Chiesa italiana di Bucarest.

Rimango in attesa conoscere data arrivo predetto sacerdote.

Baldocci⁸¹

⁸⁰ De fapt, de două parcele (F și E) din Cimitirul Militar din Ghencea (Bulevardul Ghencea, nr. 20), care fuseseră concesionate statului italian pe o perioadă nelimitată de către Societatea Mormintelor Eroilor. Vezi documentul din 7 iulie 1952, referitor la bunurile italiene proprietate de stat din București în ASDMAE, problema *Liberazione impiegato Eraldo Pintori – Questione Accademia di Romania*, Affari Politici, 1950–1957, Romania, 1954, pacco 1247.

⁸¹ Pasquale Antonio Baldocci, diplomat de carieră, a funcționat în Externele italiene în cadrul misiunilor de la Zagreb, Paris (reprezentanța pe lângă OCDE), Saint Louis, București, Copenhaga, Basel, Ankara, Berna. A negociat programele de cooperare bilaterală în vederea dezvoltării cu o serie de țări din Africa și Asia și a fost numit, în 1989, ambasador în Tanzania, apoi director general al Institutului Italo-African. Din 1992 s-a consacrat carierei universitare, predând în cadrul Cursului pentru licența în Științele internaționale și diplomatice de la Universitatea din Trieste, sediul de la Gorizia. Specializat în teoria formelor de limbaj diplomatic și istoria integrării europene, a devenit și președinte al Istituto per gli Studi di Previsione e le Ricerche Internazionali. A redactat o serie de lucrări de specialitate, precum *Dalla integrazione europea alla globalizzazione: itinerari della diplomazia contemporanea*, Gorizia, ISIG, 2000, 94 p.; *L'Europa politica nella prospettiva dell'allargamento dell'Unione*, Gorizia, 2001; *Per una rifondazione dell'Europa*, Gorizia, 2002; *The Gorizia Manifesto. For a new Europe in a Global context*, Gorizia, 2003; *La penna del diplomatico. I libri*

15

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 42435
Ricevuto da Vitelli
Decifrato da

Il revisore De Vito

Provenienza Italdi

Bucarest, li 4/11/68, ore...

Roma, li idem ore, 20.00

Assegnazione EMIGRAZ.
POL.

Oggetto: Cerimonia Anniversario della Vittoria

Visione CERIM.
STAMPA

Testo 2532. Mio 689.

Dopo messa celebrata 2 corrente nella nostra chiesa in commemorazione caduti prima guerra mondiale, stamane si è svolto nel cimitero italiano di questa città solenne cerimonia celebrativa in occasione 50° Anniversario della Vittoria⁸² alla presenza collettività nonché rappresentanti forze armate romene, municipalità e Ministero Esteri; sacerdote connazionale ha recitato preghiere di suffragio, dopo di che ho depresso corona sul monumento in memoria dei militari defunti.

Moscato

16

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 47208
Ricevuto da Albanese
Decifrato da Borgna

P.C. Il revisore Tarelli

Provenienza Italdi

Bucarest, li 9 dic. 68, ore 11

Roma, li idem, ore 21

---

scritti dai diplomatici italiani dal dopoguerra ad oggi, Milano, FrancoAngeli Edizioni, 2004, 160 p.; 2 ed., 2006, 239 p.; *L'Europa in crisi*, Gorizia, ISIG, 2006, 65 p.; *Europa in bilico*, Gorizia, ISIG, 2007, 140 p.; *Verso quale Europa?*, Gorizia, ISIG, 2008, 80 p.; *La vocazione europea nella scuola e nell'Università*, Accademia europeista del Friuli Venezia Giulia, Gorizia, 2013, 64 p., dar și de literatură (sub pseudonimul Andrea Bardi – spre exemplu, *La farfalla di Circe e altre memorie*, Perugia, Guerra Edizioni, 2006, 72 p.), și a colaborat la reviste ca „Rivista di Studi Politici Internazionali”, „Nuova Antologia”, „Quaderni dell'Istituto di Sociologia Internazionale di Gorizia”.

⁸² Era vorba de a 50-a aniversare (1918–1968) a Victoriei din 4 noiembrie 1918, din Primul Război Mondial (a treia Bătălie de la Piave, numită și Bătălia de la Vittorio Veneto, încheiată cu pacea de la Villa Giusti, lângă Padova), sărbătorită din 1919 ca Zi a Unității Naționale și a Forțelor Armate Italiene. *Il Cinquantenario* a fost celebrat în Italia cu mare pompă (au fost bătute în aur medalii comemorative, donate participanților la Marele Război, au fost organizate ceremonii solemne și au fost puse plăci comemorative pe monumentele dedicate celor căzuți în bătălie, au fost celebrate liturghii solemne în memoria celor căzuți).

Assegnazione EMIGR.

Oggetto: Celebrazione messa natalizia

Visione

Testo 2727. Dispaccio 089/ Assistenza Religiosa del 17 ottobre scorso.

Sarò grato se mi sarà confermato telegraficamente che padre Molinari officerà messa natalizia nella locale chiesa italiana.

Provvedo da parte mia interessare queste autorità per concessione visto.

Moscato

NEGOTIATIONS ABOUT REOPENING THE ITALIAN CHURCH IN BUCHAREST
DURING THE ATHEOCRATIC REGIME
(Summary)

Keywords: Romania, Italia, Church, communism, Nicolae Ceaușescu, Amintore Fanfani.

The study covers a new subject in Romanian historiography: the issue of reopening the Italian Church in Bucharest in the context of the permissive attitude towards the West of the Ceaușescu regime during its first five years. Romanian-Italian relations were heavily tested in the years 1950–1955 with various spy scandals and political processes that damaged the Catholic Church in Romania and the Italian community gathered around the Italian Church in Bucharest. The latest priest of the church, Clemente Gatti, was arrested and sentenced to prison and was released before his death. After 1956 Romania make several attempts to get closer to the West and, in this context, after Ceaușescu came to power, tries to rebuilt the relations with Italy, both politically, from an economic point of view and culturally. In the cultural field Italians accept negotiations that were intended to reopening Accademia di Romania in Rome and that the Italian Church reopened for worship in Bucharest. The negotiations were led by Corneliu Mănescu, Foreign Minister of Romania and Amintore Fanfani, Foreign Minister of Italy and were directly supervised by Nicolae Ceaușescu. The negotiations were positive and the Italian Church in Bucharest could work from 1968 to the fall of communism during the main religious feasts of the year.

SORIN D. IVĂNESCU*

SUPRAVEGHEREA OPERATIVĂ (FILAJUL) ȘI INVESTIGAȚIILE EFECTUATE DE SECURITATE ÎN PERIOADA 1948–1958

Operațiunile de filaj și investigații intrau în sarcina Direcției a VII-a Operativă. Aceasta avea dreptul să supravegheze orice persoană ce interesa Securitatea, să o rețină (timp de 24 de ore) și să o percheziționeze dacă era considerată suspectă (excepție făceau membrii CC al PCR, ai guvernului și diplomații, pentru care era necesară aprobarea ministrului Afacerilor Interne), să realizeze controale secrete și sustrageri de materiale de la indivizii urmăriți de poliția politică și să întreprindă investigații pentru a-i descoperi pe cei suspecți de „activitate dușmănoasă”¹.

Ulterior, atribuțiile cu privire la arestări și percheziții au revenit Direcției de Anchetă². Personalul Direcției Operative avea dreptul să poarte orice fel de uniformă, să folosească legitimații false drept acoperire, să utilizeze nume conspirative, să se travestească și să se machieze în timpul executării misiunilor. Din punctul de vedere al structurii, Direcția Operativă era compusă dintr-un birou secretariat, garderoba (ce păstra și întreținea hainele, încălțăminte și diferite obiecte necesare travestirii și machiajului), Serviciul I Filaj (împărțit pe 12 grupe) și Serviciul II Investigații (compus din opt grupe)³.

Filajul era, de fapt, o supraveghere secretă a persoanelor asupra cărora se deschisese acțiuni informative de către poliția politică și avea menirea să descopere legăturile acestora (anturajul), adresele vizitate, să cunoască modul de viață, obiceiurile și comportamentul celui vizat, momentele considerate mai importante fiind fotografiate în mod clandestin. Filorii acordau multă atenție locurilor de expediere a scrisorilor de către cei urmăriți, cu scopul de a fi interceptate de serviciul de cenzură a corespondenței (serviciul „F”).

Definiția dată de către Instrucțiunile privind munca de supraveghere operativă a organelor MAI din RPR, elaborate în 1957, era următoarea: „Supravegherea operativă are menirea să descopere legăturile criminale ale elementelor urmărite, să stabilească metodele de culegere și transmitere a informațiilor cu caracter de spionaj, iar în cazurile când situația o cere să treacă la curmarea actelor dușmănoase (diversiuni, acte de

---

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ Sorin D. Ivănescu, *Terrorist Practices in the activity of the Securitate machinery 1948–1965*, în Alexandru Zub, Flavius Solomon (eds.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Middle Ages to the Present*, Iași, Editura Trinitas, 2005, *passim*.

² *Ibidem*.

³ Arhiva Ministerului de Interne (AMI), fond Direcția de Management și Resurse Umane (DMRU), nr. inventar 7364, dosar 10, f. 51–52.

teroare, difuzări de fițuici dușmănoase etc.)”⁴. Sintagma „dacă situația o cere”, deschidea larg calea abuzurilor, instrucțiunile neexemplificând momentele când era necesară o intervenție. Vizate de către filaj erau persoanele urmărite informativ de către Securitate, cei ce urmau a fi arestați, funcționarii legațiilor, misiunilor sau consulatelor statelor occidentale, cetățenii acestor țări ce se găseau în tranzit prin țara noastră, românii ce vizitau ambasadele statelor vestice, precum și agenții (informatorii) Securității suspecți de duplicitate⁵.

Ofițerii care efectuau supravegherea operativă nu aveau voie să locuiască în casele MAI-ului, să vină în contact cu lucrătorii neacoperiți ai Securității, să se fotografieze în grupuri; nu puteau fi folosiți în acțiunile oficiale ale instituției, purtau numai haine civile și erau înregistrați la domiciliu ca muncind la diferite întreprinderi de stat, pe baza documentelor speciale cu care erau dotați. Erau obligați să păstreze o strictă conspirativitate asupra identității și acțiunilor lor, iar dacă apăreau semnalări privind deconspirarea, acestea se verificau neîntârziat și, în funcție de rezultate, se luau măsuri ca reconstituirea, mutarea în alt oraș, scoaterea din serviciu sau, dacă urmăririle erau grave, trimiterea lui în judecată⁶. Pentru fiecare lucrător se întocmea un plan de conspirare, aprobat de conducerea direcției, el neavând dreptul de a intra în sediile Securității, decât în cazuri excepționale. Unitățile aparatului de filaj erau dislocate în spații speciale, fiecare dintre acestea beneficiind de o acoperire (denumirea acordată sediului trebuia realizată în așa fel încât să nu atragă atenția; se interzicea utilizarea legendării ca locuri aparținând organelor de partid, de stat sau a organizațiilor sindicale). Pentru aceste spații se deschidea un dosar ce cuprindea materiale privind modul de realizare a conspirării, instrucțiunile cu privire la utilizarea sediului, precum și tabele cu lucrătorii operativi ce aveau drept de acces în interiorul lui. Ofițerii de securitate care nu aveau o legătură directă, de muncă, cu cei de la supravegherea operativă nu aveau dreptul să cunoască adresa sediului conspirativ. În cazul în care, dintr-un motiv sau altul, apăreau date despre o eventuală deconspirare a locului de activitate, lucrătorii de la filaj erau mutați în altă parte⁷.

Ofițerilor poliției politice din cadrul acestui serviciu li se cerea o bună cunoaștere a localității unde activau. Aveau obligația să-și însușească adresele tuturor întreprinderilor și instituțiilor, a secțiilor de miliție, a Poștei și Telegrafului, a legațiilor, misiunilor și consulatelor, a teatrelor, cinematografele, restaurantelor, hotelurilor, gărilor, itinerarul mijloacelor de transport din oraș, precum și traseele drumurilor și șoselelor naționale.

Calitățile cerute lucrătorului de filaj erau abilitatea, îndrăzneala, inventivitatea și, mai ales, spiritul de observație, el trebuind să fie capabil de a sesiza imediat orice schimbare survenită în comportarea celui supravegheat. Se insista și asupra dezvoltării memoriei vizuale, necesară detalierii, în nota de supraveghere ce avea obligația să o întocmească, a înfățișării persoanei vizate și a celor cu care intra în contact⁸. Descrierea

---

⁴ *Instrucțiuni privind munca de supraveghere operativă a organelor Ministerului Afacerilor Interne din Republica Populară Română*, nr. 85 din 1.IV.1957, Broșură de uz intern MAI, p. 6.

⁵ *Ibidem*, p. 8. În privința informatorilor supravegheați, chiar dacă *Instrucțiunile* nu-i menționează, trebuie să precizăm că aceștia erau filaj și în acțiuni de rutină, ce aveau drept scop verificarea lor, chiar dacă nu existau suspiciuni în privința sincerității.

⁶ *Ibidem*, p. 8–9.

⁷ *Ibidem*, p. 8–10.

⁸ *Ibidem*, p. 11. În notele de supraveghere operativă sunt surprinse aceste detalii: „Semnalmentele legăturii «Petcu»: Etate 25–30 ani, statură potrivită, la corp, față ovală, tenul șaten, nasul ascuțit, în partea dreaptă a

se făcea după o anumită regulă, în felul următor: vârsta aproximativă, statura, corporalitatea, culoarea părului, pieptănătura, culoarea feței, descrierea frunții, a sprâncenelor, a ochilor, urechilor, nasului, buzelor, gurii, bărbiei, gâtului. Pe lângă acestea se menționa îmbrăcămintea, încălțăminte, precum și semne particulare privind mersul, eventuale cicatrici, tatuaje etc. De asemenea, trebuia să cunoască tehnicile fotografierii secrete, a deghizării, precum și utilizarea mijloacelor de legătură radio.

În anumite situații, în procesul de filaj se putea folosi și agentura informativă, lucru ce trebuia stabilit și realizat de comun acord cu direcția ce solicitase supravegherea operativă. În asemenea cazuri, lucrătorul operativ trasa sarcinile ce reveneau informatorului, de la care apoi primea și materialele rezultate, luând măsuri ca acesta să nu înțeleagă esența acțiunii ce se desfășurase și nici să cunoască identitatea lucrătorului de la filaj⁹.

Dacă în cadrul urmăririi apăreau persoane necunoscute ofițerilor, în notele de supraveghere tuturor acestora li se atribuiă nume conspirative (porecle)¹⁰, iar dacă nu se putea realiza fotografierea lor, la sfârșitul notei se expuneau semnalmente. Ei erau, la rândul lor, filați și urmau a fi identificați în timp de 48 de ore, în urma verificării prin agentură, după confruntarea materialelor de supraveghere operativă cu datele obținute în urma investigațiilor, prin compararea fotografiilor executate de filaj cu cele existente în biroul de evidență a populației (sau cu cele de la serviciul de cadre de la locul de muncă, atunci când se bănuia că cel rămas neidentificat ar putea fi un coleg de serviciu).

Dacă „obiectivul” depunea într-o cutie poștală o scrisoare, filorii aveau obligația ca, în limita posibilităților, să rețină forma, dimensiunea, culoarea plicului, numărul cutiei poștale, locul unde este așezată și să introducă înăuntrul ei un plic de control¹¹. Ulterior, trebuiau să comunice ofițerului de serviciu că cel urmărit expediasă o scrisoare, dar și locul unde se găsea, pentru a se comunica urgent Serviciului „F”, ce realiza controlul secret al corespondenței (se anunța imediat și dacă se trimiseseră colete, recomandate sau telegrame, ele urmând a fi ridicate la fel ca și corespondența obișnuită)¹².

Serviciul de filaj își începea activitatea în baza unei note de sarcini primite de la direcțiile operative. Nota se completa într-un singur exemplar și se înainta direct echipei de supraveghere operativă, cu cel puțin trei zile înainte de debutul acțiunii; au existat și excepții de la regulă în cazul persoanelor considerate de regimul comunist ca „teroriste”

feței are trei negi de culoare neagră lângă nas. Poartă ochelari de vedere. Îmbrăcat cu palton gris, costum cu dungi, pantofi maron, galoși negri. Poartă pălărie gris, cu panglică neagră”. Notă de supraveghere din 7.XII.1957. Document publicat în Stela Covaci, *Persecuția. Mișcarea studențească anticomunistă București – Iași (1956–1958). Nume de cod „Frăția Paleolitică”, documente din Arhiva Securității*, București, Editura Vremea, 2006, p. 163–164.

⁹ *Instrucțiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 12–13.

¹⁰ Toate persoanele urmărite primeau nume conspirative în timpul acțiunilor de filaj, chiar atunci când nu exista nici un dubiu în privința identității lor: „Conform sarcinii de supraveghere operativă venită de la Direcția a III-a, am luat în supraveghere operativă pe numita Pogorilovski Steliana din București, str. Academiei nr. 7, care în notele viitoare va purta pseudonimul de Puica” (Stela Covaci, *op. cit.*, p. 141). În cele mai multe cazuri studiate, inițiala pseudonimului folosit pentru cel urmărit corespundea și pentru numele acordate de filaj persoanelor cu care acesta intra în contact. Spre exemplu, Steliana Pogorilovski primise numele conspirativ de Puica, iar legăturile sale rezultate în urma filajului erau „Puiu”, „Părvu”, „Pușă”, „Petre”, „Paraschiva”, „Petcu”, „Pavel”, „Panait”, „Petrică”, „Prică” și „Popa” (*ibidem*, p. 138–139).

¹¹ În sensul celor afirmate, prezentăm mai jos un fragment dintr-o notă de filaj datată 12.02.1957. „De aici «Balagia» continuă pe strada Ion Brezoianu, Domnița Anastasia, Ilfov, Mihai Vodă, Calea Victoriei și intră la Poșta Centrală, ora fiind 13.10. În poștă, «Balagia» merge la ghișeu nr. 46, de unde cumpără timbre poștale pe care le aplică pe scrisori, după care le introduce în cutia poștală din interiorul poștei situată lângă ghișeu nr. 46 (s-au luat măsuri de interceptare)” (ACNSAS, fond Informativ, dosar 2761, vol. I, f. 202).

¹² *Instrucțiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 14.

sau „diversioniste”. Nota cu privire la sarcina de supraveghere trebuia să indice datele de identificare ale celui urmărit, scopul acestei acțiuni, perioada și orele între care se realiza filajul, măsurile necesare de precauție pe care lucrătorii trebuiau să și le ia (de exemplu, dacă persoana vizată era înarmată, contrafilată etc.), date cu privire la modul de viață. Dacă existau fotografii ale „obiectivului” acestea se anexau notei de sarcină¹³. Fotografia devenea obligatorie în cazul în care nu se făcea predarea urmăritului de către ofițerul ce îl avea în acțiune informativă către cel ce urma să realizeze filajul. Cu ajutorul Serviciului II al Direcției Operative se cerceta dacă cel urmărit locuia cu adevărat la adresa indicată de nota de sarcină, apoi se studia casa unde domicilia, instituția sau întreprinderea unde lucra (cu scopul de a se stabili de care intrări și ieșiri se folosește, la ce etaj este apartamentul acestuia sau biroul de lucru, pe ce parte sunt dispuse ferestrele), eventualul traseu pe care se deplasa, precizându-se și ce stații ale mijloacelor de transport există pe itinerarul folosit¹⁴.

După ce toate aceste lucruri erau atent studiate, se întocmeau un plan de supraveghere și o schemă de organizare a posturilor. Planul trebuia să cuprindă o caracterizare a celui urmărit, obiectivele supravegherii operative (ce anume urma să stabilească filajul, legăturile celui vizat, felul întâlnirilor pe care le avea acesta, comportament, adrese frecventate etc.), descrierea eventualelor trasee utilizate, schemele de organizare a posturilor de supraveghere și a modului cum executau urmărirea, indicații în privința folosirii deghizajului și a mijloacelor tehnice, date despre componența grupului de filori, recomandări cu privire la timpul de supraveghere în decursul a 24 de ore, metoda de preluare a „obiectivului” în urmărire¹⁵. Pe timpul executării acțiunii, planul putea fi modificat.

Posturile de supraveghere operativă puteau fi descoperite (în aer liber utilizându-se aglomerațiile de oameni, vegetația, diferitele construcții, sau folosindu-se deghizajul, în special în vânzători la chioșcuri, topometriști, lucrători la drumuri, paznici, milițieni, pictori peisagiști etc.) sau acoperite (organizate în diferite domiciliile sau birouri ale unor servicii. Existau locuri bine dotate tehnic din care în dese rânduri, sau în permanență, se efectua filajul, în special asupra reprezentanțelor statelor occidentale, hotelurilor, posturilor maritime)¹⁶. Termenul de supraveghere operativă nu trebuia să depășească 10–15 zile de urmărire neîntreruptă, o perioadă mai îndelungată sporind șansele unei eventuale deconspirări¹⁷.

Preluarea de către lucrătorul de filaj a „șinteii” se realiza pe baza fotografiilor acesteia, prin „predarea” ei de către lucrătorul operativ ce avea cazul în lucru sau utilizându-se un agent (informator); ori prin indicarea semnelor particulare ale urmăritului și așteptarea lui la ieșirea din casă (în cele mai multe din cazurile studiate) sau de la locul de muncă (mai rar). În general, un ofițer cu atribuții de conducere realiza preluarea urmăritului în filaj, apoi îl „preda” subalternilor săi, având ulterior obligația să întocmească un raport special în care se descria cum s-au desfășurat toate aceste etape. În momentul preluării în filaj, ofițerii Securității trebuiau să fie foarte atenți dacă cumva din partea urmăritului sau a anturajului acestuia nu se realiza o contrasupraveghere. Pentru ca acest lucru să nu se întâmple, se studiau cu atenție zona de acțiune și

¹³ Vezi documentul publicat de Stela Covaci, *op. cit.*, p. 136–138.

¹⁴ *Instrucțiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 16.

¹⁵ *Ibidem*, p. 16–17.

¹⁶ *Ibidem*, p. 17–18.

¹⁷ *Ibidem*, p. 15.

persoanele ce se aflau acolo¹⁸. Între filaj și serviciul informativ care îl avea „în lucru” se stabilea o relație permanentă pe tot parcursul misiunii, pentru a sprijini echipa cu date asupra adreselor și a legăturilor deja cunoscute ale celui urmărit.

Supravegherea operativă se făcea cu echipe specializate, pe jos sau în mijloace de transport, în funcție de mișcările urmăritului. În timpul executării misiunii, cei ce realizau filajul nu trebuiau să iasă în evidență, pe parcurs putându-și schimba aspectul exterior, de obicei în autovehicule sau în așa-numitele posturi-fixe, plasate pe anumite trasee. Supravegherea executată pe jos se realiza în funcție de numărul lucrătorilor de filaj, ținându-se cont dacă strada era aglomerată sau nu. În caz de aglomerație, supravegherea se făcea de la o distanță mică, o circulație mare fiind favorabilă pentru acoperire. Se cerea însă o atenție sporită din partea lucrătorilor, ca nu cumva cel urmărit să predea ceva, în mod discret, unei eventuale „legături”, profitând tocmai de această situație. În aceste condiții, un ofițer al poliției politice îl supraveghea din spate, iar un altul de pe partea opusă a străzii (dacă misiunea era executată de un singur securist acesta îl fila din urmă). Pe străzile neaglomerate, misiunea era realizată de la o distanță mai mare, iar dacă la ea participau, spre exemplu, doi lucrători, unul îl urmărea din spate, celălalt de pe partea opusă a străzii (acesta putea să se apropie mai mult de „șintă”), la anumite intervale schimbându-se între ei, în funcție de posibilități, modificându-și aspectul exterior¹⁹. În general, filajul se executa de cel puțin doi oameni, deoarece existau indicații ca atunci când cel urmărit se întâlnea cu o altă persoană și aceasta să fie luată, la rândul ei, în supraveghere, pentru a i se afla identitatea și în ce relații se găsea cu cel vizat de Securitate.

Un număr mare de filori participau atunci când misiunea era considerată de o mare importanță, cel urmărit intra frecvent în legătură cu alte persoane sau era inițiat în activitatea conspirativă (foști lucrători ai Siguranței, SSI-ului, ofițeri etc.). În astfel de misiuni, realizate de un număr mai mare de lucrători, supravegherea era efectuată fie „în lanț” (un ofițer îl fila în permanență din spate, restul urmărindu-l de la o anumită distanță, privindu-l fiecare pe cel din față, iar după o anumită perioadă făcând schimb de locuri), fie „în furculiță” (observarea realizându-se din stânga, dreapta și spate, lucrătorii modificându-și uneori locul între ei și schimbându-și aspectul exterior, sistemul fiind uzitat acolo unde existau alei sau străzi paralele); „pe străzi paralele” (doi lucrători foloseau strada alăturată față de cea pe care mergea „obiectivul”, îl depășeau, ieșeau prin străduțe în diferite puncte din care îl urmăreau, iar al treilea îl fila din spate, și atunci când era convins că ceilalți din echipă îl „preluaseră”, ieșea pe o alee paralelă așteptându-l într-un anumit punct); fie „pe trasee cunoscute” (sistem folosit într-un oraș sau comună cu străzi drepte, atunci când se cunoștea traseul ce urma a fi străbătut de urmărit, fiecare securist supraveghindu-l de la un colț la alt colț, „predându-l” următorului); fie în „dublă supraveghere” (realizată de două schimburi, unul efectuând urmărirea, celălalt rămânând un timp în rezervă, legătura fiind păstrată în mod vizual sau prin radio. Se folosea atunci când cel urmărit se aștepta să fie filat, iar după ce acesta făcea o serie de verificări, primul schimb ceda locul celui de-al doilea)²⁰.

Chiar dacă supravegherea se realiza pe jos, echipele de filori dispuneau și de mașini, folosite atât ca loc unde se deghizau, cât și ca mijloace de locomoție, în cazul în care urmăritul pe traseu folosea transportul în comun. În acest caz, încă din momentul

¹⁸ *Ibidem*, p. 19.

¹⁹ *Ibidem*, p. 21.

²⁰ *Ibidem*, p. 23–24.

când începea să se îndrepte spre o stație, unul din lucrători avea obligația să ajungă acolo înaintea lui, deoarece, din experiență, se constatase că urmăritii, de obicei, acordau o mai mare atenție persoanelor care se opreau să aștepte mijloacele de transport decât celor care se găseau deja acolo. Din această cauză, alți lucrători de supraveghere nu trebuiau să vină în stație, ci să stea pe undeva prin apropiere. Dacă „obiectivul” urca într-un tramvai, unul din urmăritori, împreună cu călătorii, urca în același vagon, iar un altul în celălalt. La urcarea în autobuze sau troleibuze unul dintre ofițerii de supraveghere îl urma, iar celălalt, dacă nu reușea să se urce, folosea mașina cu care era dotată echipa pentru a fila mijlocul de transport respectiv²¹.

Dacă persoana vizată utiliza mașina, echipa folosea, de obicei, două mijloace de transport, a căror numere de înmatriculare erau schimbate din când în când, ofițerii având obligația să utilizeze și mijloace de deghizaj. Între mașina supravegheată și cea a echipei operative erau lăsate să se intercaleze aproximativ două autoturisme, troleibuze sau autobuze. Pentru a nu fi surprinși de urmărit, care atunci când vira putea opri mașina, ca să vadă dacă nu este supravegheat, înainte de schimbarea sensului de mers unul dintre lucrători se dădea jos din vehicul, observând direcția de deplasare²². Dacă se foloseau două mașini operative, se menținea legătura prin radio, iar în situația menționată mai sus prima dintre ele depășea autoturismul oprit, acesta fiind preluat de cea de-a doua.

În timpul călătoriei cu trenul, filajul se realiza de către doi lucrători, unul dintre ei fiind postat în același vagon cu urmăritul, iar celălalt în următorul, având obligația să execute supravegherea în stații, ca nu cumva persoana vizată să dispară sau să expedieze corespondența ce ar fi putut scăpa neinterceptată.

O atenție deosebită se acorda modului de realizare a supravegherii în locuri publice, precum teatre, cinematografe²³, restaurante²⁴, magazine²⁵, parcuri²⁶, grădini și stadioane. De multe ori erau filați reprezentanții statelor occidentale, suspecți fiind de „activitate dușmănoasă”. Ofițerilor de securitate li se sugera că aceste persoane sunt

²¹ *Ibidem*, p. 25.

²² *Ibidem*, p. 26.

²³ „Dacă obiectivul merge la teatru sau la cinematograf, unul dintre lucrătorii de supraveghere, în cazul în care nu are bilet sau permis, trebuie să cumpere un bilet de la casă sau în ultimă instanță să obțină de la administrator un permis. Ceilalți lucrători de supraveghere rămân pe stradă la ieșirea din teatru sau cinematograf. Lucrătorul din interior caută în primul rând să găsească pe obiectiv și organizează o supraveghere organizată atât a obiectivului, cât și a persoanelor care se află în vecinătatea lui. Nu este exclusă posibilitatea ca, în timpul reprezentației, ei să aibă o întâlnire conspirativă. La ieșirea din teatru sau cinematograf, lucrătorul de supraveghere trebuie să se găsească în apropierea obiectivului, întrucât în aglomerație acesta are posibilitatea să se întâlnească cu vreo persoană sau să scape de supraveghere” (*ibidem*, p. 28).

²⁴ „În restaurant intră după un oarecare interval de timp, de preferință cu vreun grup, unul sau doi lucrători de supraveghere care au mai supravegheat obiectivul. Intrând în restaurant, lucrătorul de supraveghere își alege un asemenea loc la masă, de unde va putea observa nu numai pe obiectiv, ci și pe ceilalți consumatori. Se recomandă lucrătorului să plătească imediat după primirea comenzii, de asemenea se interzice consumarea de băuturi alcoolice. Lucrătorul de supraveghere observă cu atenție comportarea obiectivului în restaurant, îndeosebi a cunoștințelor sale, chiar dacă acestea par la prima vedere întâmplătoare” (*ibidem*).

²⁵ „Comportarea lucrătorului de supraveghere în magazin nu trebuie să se deosebească de comportarea cumpărătorului. El ca și un cumpărător privește, alege mărfuri. Nu se recomandă ca lucrătorul de supraveghere să stea undeva de o parte sau să se plimbe prin magazin și să observe insistent publicul, fără să acorde atenție mărfurilor. Când sunt puțini cumpărători în magazin, lucrătorul de supraveghere nu trebuie să intre imediat după intrarea obiectivului” (*ibidem*, p. 29).

²⁶ „În cazul când obiectivul se afla în masa unor oameni care se plimbă, lucrătorul de supraveghere operativă trebuie să se găsească la o distanță relativ mică de acesta. Dacă obiectivul se plimbă pe o alee neaglomerată, supravegherea trebuie efectuată de pe o alee paralelă. Lucrătorul de supraveghere trebuie să cunoască bine planul grădinii sau a parcului, altfel el va putea pierde obiectivul” (*ibidem*).

mult mai periculoase decât ceilalți urmăriți, pentru că ar beneficia de o instrucție specială dobândită în cadrul școlilor de spionaj și că, folosindu-se de imunitatea diplomatică, misiunile de serviciu, culeg, de fapt, informații la care nu ar trebui să aibă acces, despre obiective importante românești²⁷. Lucrătorii de la supravegherea operativă aveau misiunea să fileze orice vizitator al legațiilor, locuințelor diplomaților și ale funcționarilor statelor apusene pentru a afla identitatea acestora²⁸. Echipa operativă avea obligația să cunoască în detaliu instrucțiunile realizate pe baza hotărârilor guvernului cu privire la deplasările în provincie a reprezentanților diplomați și a străinilor, în general, și să posede hărți cu zonele interzise acestora. Echipa trebuia să observe cu atenție tot ceea ce interesa pe urmăriți, dacă ei consultau hărți sau scheme, dacă făceau însemnări sau fotografii obiectivelor interzise. Pe baza dispozițiilor ce existau cu privire la dreptul de fotografiere acordat străinilor, beneficiind de ajutorul organelor locale (comandament militar, miliție) se luau măsuri de a-i prinde în flagrant delict și de a li se confisca filmul. Reținerea sau confiscarea filmelor se efectua, în general, de către organele locale și nu de lucrătorii de la supravegherea operativă, iar dacă erau obligați totuși de împrejurări să o facă, trebuiau să efectueze această operațiune sub acoperire de milițieni, militari etc.²⁹

În cazul în care reprezentanții statelor occidentale vizitau provincia fără o înștiințare prealabilă a factorilor de decizie de la București, atunci când primeau permisiunea, dar se abăteau de la traseul aprobat, sau în situația în care încercau să pătrundă în zone catalogate ca interzise, ofițerii de la filaj erau obligați ca împreună cu Miliția sau comandamentele militare să ia măsuri pentru întoarcerea acestora din drum (când erau bănuți că au intrat în anumite zone protejate cu scopul de a culege informații se întocmeau documente prin care erau acuzați de spionaj). Dacă ofițerii operativi sesizau că reprezentanții diplomați – în întâlnirile cu cetățenii români – își transmiteau diferite obiecte, trebuiau să informeze imediat conducerea serviciului și să treacă la identificarea acelor persoane. Când călătoria în provincie se făcea cu trenul, după ce cetățeanul străin urmărit părăsea vagonul, se făcea o percheziție secretă și amănunțită a compartimentului cu scopul de a descoperi eventuale materiale lăsate de acesta. De asemenea, locurile în care cel supravegheat se opriese în timpul călătoriei, fie pe jos sau cu mașina, urmau a fi examinate cu multă atenție³⁰.

Cei urmăriți deprinseseră tehnici de verificare a supravegherii. Cele mai folosite metode, care puneau însă în gardă pe filori, erau: oprirea în fața vitrinelor ce aveau oglinzi, a afișelor sau în stațiile mijloacelor de transport în comun, schimbarea pe neașteptate a direcției de mers, simularea faptului că pierduseră ceva, legarea șireturilor

²⁷ *Ibidem*, p. 30.

²⁸ Orice vizită a unui cetățean român la sediul unei legații occidentale punea în funcțiune mecanismele Securității:

„MAI, Direcția Regională Galați
Strict secret

1 decembrie 1954

La raportul dumneavoastră nr. 2/123294 din 6.11.1954, privitor la deplasarea numitului Tănase Aurel la Legația franceză din București, raportați urgent rezultatele obținute în urma dirijării agenturii informative pe lângă susnumitul. Agentura informativă să fie dirijată în special asupra scopului pentru care s-a deplasat la susnumita legăție.

Șeful Regiunii MAI Galați
Locotenent colonel, Lazak Adalbert³¹.

(ASRI, fond Documentar, dosar 4648, f. 194).

²⁹ *Instrucțiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 32.

³⁰ *Ibidem*, p. 33.

de la pantofi, plimbarea timp îndelungat pe străzi neaglomerate de la periferia orașului, traversarea de pe o stradă pe alta prin curți cu două sau mai multe ieșiri, oprirea după un colț de stradă, intrarea în clădiri sau magazine și ieșirea imediată, utilizarea diferitelor mijloace de transport, coborând pe neașteptate înainte de plecarea acestora din stație spre a observa dacă cineva îi urmărea³¹.

În cazul în care persoana urmărită descoperea supravegherea, folosea diferite tehnici pentru a se sustrage acesteia, precum: schimbarea aspectului exterior înainte de ieșirea în stradă, intrarea în diferite instituții, magazine, restaurante pe ușa principală folosind apoi ieșirea de serviciu ce dădea în altă stradă, urcarea pe neașteptate în mijloace de transport în comun și coborârea rapidă la oprirea următoare, pregătirea din timp a unei mașini pe traseul folosit, mersul cu autoturismul cu viteză mare sau, din contra, extrem de mică pe străzi aglomerate³². În anumite situații, cel urmărit putea să efectueze, cu ajutorul prietenilor sau al rudelor, o contrasupraveghere a domiciliului, locului de muncă sau al celui de întâlnire, a traseului ce urma a fi efectuat (în această ultimă situație, „complicii” săi staționau în anumite puncte de pe drumul ales dinainte, pe care îl supravegheau pentru a observa dacă are loc o urmărire). În orice acțiune de filaj, ofițerii de Securitate trebuiau să țină cont de această posibilitate și să facă verificări pentru a constata acest lucru. Dacă sesizau că prezența lor a fost observată, filajul trebuia întrerupt complet, iar persoanele care luaseră parte la contrasupraveghere trebuiau identificate în cel mai scurt timp. Au existat cazuri în care ofițerii ce efectuau filajul îl pierdeau pe cel supravegheat, acest lucru era consemnat în notele întocmite după terminarea schimbului: „La orele 10.00. Costică a ieșit de la domiciliu și a mers pe strada Cantemir, Olteni, și a intrat la nr. 34 debit de tutun, de unde a cumpărat un ziar, după care a ieșit și a mers pe strada Olteni circa 10 m, s-a oprit și a desfăcut ziarul citindu-l, apoi a mers mai departe pe strada Olteni, Bradului, Calea Văcărești și a intrat pe strada Căuzași unde a fost pierdut, erau orele 10,20”³³.

Lucrătorii de la filaj erau „înarmați” cu aparate de fotografiat și filmat în vederea imortalizării în mod secret a momentelor mai importante a acțiunilor urmăritului (întâlniri cu alte persoane, transmiterea unor materiale). Prin intermediul convorbirilor telefonice sau radio se stabileau legături între posturi, comunicându-se echipei despre plecarea celui supravegheat, direcția de mers, diferitele întâlniri, sosirea unor vizitatori ai urmăritului. Legăturile radio sau telefonice erau inițiate, de obicei, din casele conspirative, posturile de supraveghere sau mașinile operative, convorbirile făcându-se prin utilizarea codurilor. Aparatura era ascunsă în servietă, valize sau haine³⁴.

După terminarea schimbului, lucrătorii de la filaj trebuiau să raporteze verbal șefului ierarhic despre desfășurarea misiunii și să întocmească nota de supraveghere. În prima parte a acestui document, se făcea o descriere foarte amănunțită a acțiunilor urmăritului, iar în a doua parte se menționa activitatea depusă de lucrători. Notele de supraveghere operativă erau întocmite numai în sediile conspirative ale Serviciului și cuprindeau precizări cu privire la orele între care se executase filajul, cine fuseseră ofițerii care participaseră la acțiune, ce mijloace tehnice și de deghizaj se folosiseră, cu cine se întâlnise urmăritul și ce adrese frecventase, dacă se fotografiaseră întâlnirile (dacă acest lucru nu se făcuse trebuiau argumentate cauzele)³⁵. Nota mai cuprindea

³¹ *Ibidem*, p. 34.

³² *Ibidem*, p. 35.

³³ Notă de supraveghere operativă din 27.XII.1956, publicată în Stela Covaci, *op. cit.*, p. 318–319.

³⁴ *Instrucțiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 37.

³⁵ Vezi Sorin D. Ivănescu, *op. cit.*, p. 227–236.

referiri despre controlul efectuat din partea conducerii, de cine fuseseră instruiți înaintea schimbului și cine primea raportul de supraveghere. Nota trebuia bătută la mașină în ziua următoare, în două exemplare, unul se trimitea direcției de la care se primise sarcina filajului, iar al doilea se cosea la dosarul de supraveghere operativă. Pe măsură ce se primeau notele de investigații, efectuate la adresele vizitate de urmărit și de persoanele cu care acesta venise în contact, se înaintau direcției ce solicitase filajul, iar copiile acestora se anexau dosarului de supraveghere operativă³⁶. Eventualele notițe luate pe teren de filori erau predate odată cu notele șefului de birou, care avea obligația să le distrugă pe cele dintâi. La terminarea lucrării sau la anumite perioade, notele în original redactate de lucrătorii de la supraveghere erau arse, pentru această operațiune redactându-se un proces-verbal, ce se anexa la dosar.

Odată cu începerea filajului se întocmea un dosar în care trebuiau să se regăsească următoarele materiale: opisul documentelor, sarcina de punere în supraveghere operativă de la direcția solicitantă, însemnări pe marginea acesteia, planul de organizare, schemele posturilor, copii ale notelor de supraveghere și investigații așezate în ordine cronologică, rapoarte ale lucrătorilor ce participaseră la misiune, tabele cu legăturile și adresele vizitate de urmăriti (menționându-se și notele de filaj din care reies), un document cu fotografiile persoanelor din anturaj³⁷. Serviciile și birourile de supraveghere operativă dețineau o cartotecă alfabetică cu persoanele asupra cărora se exercitaseră acțiuni de filaj, pe bază de fișe. Acestea cuprindeau numele și prenumele urmăritului, prenumele părinților, data și locul nașterii, domiciliul și locul de muncă, informații cu privire la cererea cărei direcții (sau serviciu) au fost inițiate măsurile de supraveghere și numărul dosarului. Exista, de asemenea, un registru de evidență cu sarcinile de filaj primite de la direcții sau servicii, a notelor de supraveghere operativă transmise către acestea și a dosarelor de filaj³⁸.

Investigațiile erau efectuate de către Serviciul II al Direcției a VII-a operativă, iar în teritoriu de birourile aferente. Investigația era o operațiune prin care se obținea, în mod secret, informații ce interesau Securitatea în privința persoanelor verificate, urmărite informativ sau asupra cărora se inițiaseră acțiuni de supraveghere operativă. De modul în care se obțineau rezultatele depindea îndrumarea eficientă a acțiunilor informative³⁹.

Activitatea de investigații era organizată pe baza principiului teritorial, pe străzi, sectoare, secții, raioane și regiuni, ofițerii care lucrau într-o anumită zonă având competențe numai pe teritoriul (străzile și imobilele aferente) ce li se repartizaseră.

Investigațiile puteau fi simple sau complexe. Investigația simplă era cea culegere de informații asupra uneia sau a câtorva aspecte privind persoana ce interesa poliția politică, precum natura relațiilor celui vizat cu locatarii din imobil; sau dacă într-o anumită perioadă lucrase la uzina „X” și pe ce post, sau locurile unde domiciliase⁴⁰.

³⁶ *Instrucțiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 38.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, p. 39.

³⁹ *Directivă despre munca informativă de investigații a organelor Ministerului Securității Statului*, Broșură de uz intern, Ministerul Securității Statului, 1953, p. 53.

⁴⁰ Directiva exemplifică modul în care trebuia să se facă o investigație simplă: „O Direcțiune Informativă trimite sarcini de investigație despre numitul Paraschiv Ioan cu domiciliul în București, str. Batiștei nr. 11, menționând că o interesează dacă susnumitul primește corespondență din străinătate și dacă la acesta vine în vizită numitul Etery Jean în vârstă de 50 de ani. De asemenea, emite să nu se ia relații de la numitul Roșeanu Martin, colocatar. Investigatorul primind această «sarcină» și studiind-o constată că este o investigație simplă și, consultând lista informatorilor săi, găsește că portarul imobilului este încadrat în agentură. În acest sens, el își întocmește un plan în care fixează ca puncte: urmărirea corespondenței primite de obiectiv și

Investigația complexă presupunea obținerea de material informativ care să poată permite elaborarea unui portret complet, din toate punctele de vedere, a persoanei ce interesa Securitatea, precum date biografice, apartenența politică, materiale compromițătoare despre urmărit și anturajul său, aspectul fizic, intelectual și moral, abilități etc.⁴¹

Pentru a reuși să ducă la bun sfârșit investigațiile, ofițerii de Securitate utilizau mai multe categorii de surse, și anume informatorii și persoanele nerecruitate (atunci când în sectorul unde trebuiau făcute cercetări Securitatea nu dispunea de agentură secretă, se făceau verificări în rândul persoanelor ce domiciliau în jurul urmăritului, ofițerul stabilind atât pe cei de la care putea afla ceva, cât și un motiv plauzibil pentru a provoca o discuție cu aceștia, pe care o canaliza în așa fel încât să obțină datele necesare)⁴². De asemenea, informații se obțineau și de la Serviciul de Cadre ale instituțiilor și întreprinderilor. Ofițerul de Securitate trebuia să găsească o modalitate de a consulta dosarul personal al urmăritului de la acest Serviciu, fără să deconspire persoana de care se interesa⁴³.

Căutarea persoanelor pe baza fișelor existente în arhivele Securității era o altă metodă folosită de ofițerii poliției politice pentru a obține datele utile verificării. În condițiile în care investigatorul avea o astfel de sarcină de îndeplinit, era dator să întocmească o notă de căutare pe baza căreia extrăgea de la Arhivă materialul existent despre acea persoană. Dacă faptele relatate în dosar avuseseră loc pe raza de activitate a unității din care făcea parte investigatorul, acesta era obligat să verifice dacă cele arătate corespundeau adevărului, completându-le cu informațiile obținute pe teren⁴⁴. Investigațiile se efectuau pe baza notei de sarcini scrise și apoi semnate de șeful Direcției sau de locțiitorul său. Dacă cercetările se efectuau cu scopul de a fi folosite de Direcția a VII-a Operativă, era nevoie de aprobarea ministrului sau a adjunctului său, iar în teritoriu de semnătura șefului regiunii sau a secunzilor lui.

Toate punctele din nota de sarcină privind investigațiile trebuiau completate clar, menționându-se numele și prenumele persoanei, data și locul nașterii, domiciliul și întreprinderea unde lucrează; ce anume trebuiau să stabilească cercetările și ce surse nu puteau fi folosite în timpul desfășurării acestora, cine cerea investigația și de ce, precum și termenul necesar pentru executare. O deosebită atenție trebuia să se acorde respectării punctului cu privire la sursele de informare care nu puteau fi folosite de investigator, aceasta fiind considerată o condiție importantă pentru buna îndeplinire a misiunii⁴⁵.

---

identificarea persoanelor care-l vizitează și printre care trebuie să apară și Eterty Jean. Apoi, el ia legătura cu informatorul cărui îi descrie planul său și îi indică eventuale procedee pe care le-ar putea folosi pentru a îndeplini sarcina. În cazul când informatorul nu este în măsură să posede pe loc datele arătate de investigator, i se fixează un termen în care informatorul să culeagă datele indicate de investigator și pe care să le predea printr-un raport informativ, scris" (*ibidem*, p. 19–20).

⁴¹ *Ibidem*, p. 7.

⁴² În practică, lucrurile nu stăteau întotdeauna așa: „Investigatorul nu a verificat locatarii care domiciliau în același imobil cu persoana [vizată] și intrând în curtea imobilului s-a adresat primului locatar ieșit în cale, folosindu-l ca sursă, ca să constate că persoana cu care discuta era chiar cel căutat" (*ibidem*, p. 5).

⁴³ Și aceste instrucțiuni erau în unele cazuri încălcate. „Un lucrător operativ, ducându-se la o instituție pentru a consulta dosarul unei persoane, s-a prezentat la biroul de informații, arătând că este de la Securitate și că dorește să meargă la Serviciul de Cadre. Funcționarul de la informații i-a atras atenția că nu poate merge la Serviciul Cadre fără a anunța în prealabil responsabilul de cadre. Lucrătorul operativ, luând legătura telefonic cu Serviciul de Cadre, a cerut permisiunea să consulte dosarul ce-l interesa, pronunțând totodată și numele persoanei la telefon față de funcționarul de la biroul de informații. Funcționarul, fiind prieten cu individul, l-a încunoștințat că Securitatea se interesează de el" (*ibidem*, p. 4).

⁴⁴ *Ibidem*, p. 17.

⁴⁵ Chiar dacă acest lucru era cerut în mod imperativ, au existat și cazuri când ofițerii de Securitate nu au ținut cont de el, iar misiunea lor a eșuat: „[...] deși primise indicații de a verifica persoanele cu care trebuia să

Investigatorul ce primea nota de sarcini avea obligația să o înregistreze în evidență⁴⁶, apoi să o studieze pentru a afla de la ce direcție sau serviciu venea lucrarea, cine era persoana care urma a fi verificată și ce informații se cereau în privința ei, precum și ce surse nu trebuiau folosite. Apoi, controla la fișier dacă nu s-au mai efectuat investigații asupra acelei persoane, iar după aceea, în funcție de domiciliul celui vizat, verifica evidența „pe străzi” a informatorilor Securității, pentru a stabili dacă nu cumva acesta avea legături cu vreun agent, căutând o soluție cu privire la cine ar putea furniza date. Urma să se facă o verificare și la evidența populației, pentru a se confrunta datele privind domiciliul indicat în nota de sarcină cu cele deținute de Miliție. Se consultau și cărțile de imobil de la Miliție, pentru a se obține adresele de imobil unde locuise anterior, cu scopul de a se afla informații din diferitele perioade ale existenței urmăritului. Disponând de aceste date, investigatorul își făcea un plan de acțiune, se deplasa la domiciliul urmăritului, unde intra în contact cu rețeaua informativă din zonă, de la care primea rapoarte scrise cu privire la problemele ce îl interesau⁴⁷. Pe baza materialelor obținute din sursele menționate, ofițerul trebuia să redacteze un referat ce îl înainta șefului său direct, spre analiză și corectare, superiorul având obligația să constate dacă documentul răspundea notei de sarcini primite de la direcția ce solicitase investigația. Apoi referatul se bătea la mașină în două exemplare, unul se trimitea solicitantului (completat pe verso cu numele investigatorului, data când a început și când a luat sfârșit investigația, precum și sursele de informare folosite), iar celălalt se clasa la dosarul de lucrări (după ce se întocmea o fișă nominală a persoanei, care apoi se trimitea la sistemul de evidență alfabetică)⁴⁸.

Serviciile, secțiile și birourile de investigații erau posesoare a unor forme de evidență nominală atât a persoanelor în privința cărora se făcuseră investigații, cât și a informatorilor⁴⁹ (în ordine alfabetică și în funcție de străzi, conform împărțirii teritoriale; ultimul sistem era necesar pentru a găsi mai ușor agenți în jurul urmăritului, care să furnizeze rapid date). Această arhivă dispunea și de registre de evidență a lucrărilor intrate și ieșite, ce cuprindeau indicativul direcției ce solicitase investigația, cu numărul de ieșire și data, numărul de înregistrare; se mai preciza la cine fusese repartizată pentru efectuare, semnătura celui care o primise, data ieșirii referatului de investigații. Copiile lucrărilor de investigație efectuate se țineau pentru a fi exploatate, în cadrul Serviciului, o perioadă de trei ani, ulterior fiind distruse, dar fișele de evidență erau păstrate⁵⁰.

---

ia legătura pentru a stabili activitatea unei alte persoane, nu a respectat aceasta și, pătrunzând direct în imobilul respectiv, a luat legătura cu fratele acestuia. Căutând să găsească o ieșire, s-a prezentat ca fiind trimis de Serviciul de Cadre al unui minister unde fusese propus pentru încadrare; or, cum cel cu care luase legătura știa că fratele său este vizat și mai ales că nu avea nimic cu ministerul respectiv, s-a sesizat și și-a prevenit fratele că este căutat de Securitate” (*ibidem*, p. 5).

⁴⁶ Serviciile, secțiile și birourile de investigație dețineau un sistem de evidență propriu.

⁴⁷ *Directiva despre munca informativă de investigații...*, p. 19.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 24–25.

⁴⁹ Fișa informatorului se păstra atât timp cât agentul era utilizat, iar în cazul excluderii din rețea, dosarul său se preda Serviciului „C” de Evidență-Arhivă. Mapa anexă cu notele informative furnizate se distrugea pe bază de aprobare, întocmindu-se un proces-verbal ce atesta acest fapt.

⁵⁰ *Directiva despre munca informativă de investigații...*, p. 26.

OPERATIVE SURVEILLANCE (TRACKING) AND INVESTIGATIONS
BY SECURITATE BETWEEN 1948–1958
(Summary)

Keywords: Securitate, stakeout, investigation, informer.

The operations of stakeout and investigation were the task of the 5th Operative Division, which had the right to monitor any person that might interest the Securitate.

Stakeout was, actually, a secret surveillance performed on the persons on whom informative actions were carried out by the Political Police and was meant to uncover their connections (entourage), visited addresses, to know the lifestyle, habits and behaviour of the person concerned, the moments considered more important being clandestinely photographed. The persons carrying out the stakeout gave a lot of attention to the dispatch places of the letters by those monitored, in order to be intercepted by the Service of Postal Censorship. Targeted by the stakeout were the individuals that were informatively followed by the Security, the ones who were to be arrested, the officials of the legations, missions or consulates of the western states, citizens of those countries who were in transit through our country, Romanians visiting the embassies of the western states, as well as the agents (informants) of the Securitate, suspected of duplicity.

The investigation was an operation through which information that was of interest for Securitate regarding the persons verified, tracked or informatively followed or on whom actions of operative surveillance were initiated was obtained, secretly. The efficient guiding of the informative actions depended on the way in which the results were obtained.

In order to complete their investigations, the Officers of the Securitate used a number of categories of sources, more precisely the informers and the persons not recruited (when in the sector where investigations needed to be carried out the Securitate lacked secret agents verifications were made among people who resided near the followed individual, the Officer establishing both the persons from whom he could find something and a plausible reason to cause a discussion with them, that he channelled so as to obtain the necessary data.

ANDI MIHALACHE*

HERMENEUTICĂ ȘI ISTORIE: CAZUL HANS GEORG GADAMER

Cuvântul „hermeneutică” vine de la Hermes, mesagerul și intermediarul zeilor greci, patronul hoților și al comercianților totodată¹. Negociator abil, nu foarte demn de încredere, el interpreta deseori veștile transmise într-o manieră foarte personală. De aceea, unele statui nu îl reprezentau în formula consacrată², cu un caduceu, sandale înaripate și vestita pălărie cu boruri largi, ci îl înfățișau fără brațe, pe motiv că vorbele răstălmăcite de Hermes constituiau, oricum, niște arme mult mai redutabile decât și-ar fi dorit patronii săi din Olimp³. Din comportamentul imprezibil al zeului, teoreticianul german Hans Georg Gadamer extrăgea o analogie cu funcțiile hermeneuticii, menită să ajute la înțelegerea a ceea ce este echivoc⁴; adică să interpreteze acele scrieri care nu pot avea un sens stabil⁵. Această comparație, atât de plastică, a stimulat și încercarea de a repertoria și a populariza măcar ideile-cheie din *Adevăr și metodă*, cea mai cunoscută lucrare a savantului menționat⁶. Motivul? Gadamer *nu avansează nicio ipoteză fără a*

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ Corespondentul roman al lui Hermes era zeul Mercur, iar Hegel îl invocă pentru aceleași „îndemânări”: „Atunci când, atingând nivelul reflecției, istoria ajunge să urmărească puncte de vedere generale, trebuie să observăm că asemenea puncte de vedere sunt prin natura lor veridice, ele nu constituie numai firul vizibil și ordonarea exterioară, ci însuși spiritul intern care cârmuiește evenimentele și acțiunile. Într-adevăr, așa cum Mercur cârmuiește sufletele, ideea este, în realitate, cârmuitor al popoarelor și al lumii, iar spiritul, adică voința sa rațională și necesară, este ceea ce a condus și conduce evenimentele istorice: cunoașterea spiritului, în această activitate de conducere, este scopul pe care-l urmărim aici” (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, traducere de Petru Drăghici și Radu Stoichiță, București, Editura Humanitas, 1997, p. 11). O analiză minimală a ideilor lui Hans Georg Gadamer nu ne obligă să îl contrazicem; mult mai constructivă ni se pare contextualizarea operei sale, integrarea ei în concertul teoriilor pe care și Gadamer le-a discutat. O critică eficace nu îl supune contestării, ci comparației.

² Anca Balaci, *Mic dicționar de mitologie greacă și romană*, București, Editura Mondero, 1992, p. 191–192; caduceul era un baston pe care se încolăceau doi șerpi.

³ Paul Hamilton, *Historicism*, London/New York, Routledge, 1996, p. 52.

⁴ Vezi Radu Neculau, *Filosofii terapeutice ale modernității. Hermeneutică, teorie critică, pragmatism*, Iași, Editura Polirom, 2001, p. 50–64. Gadamer era de părere că „înțelegerea nu se face doar în interiorul unei tradiții, ci și cu ajutorul acesteia [s.a., L.C.]”, spune Lucia Cifor, în *Principii de hermeneutică literară*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2006, p. 231.

⁵ Hans Georg Gadamer, *Actualitatea frumosului*, traducere de Val. Panaitescu, Iași, Editura Polirom, 2000, p. 8.

⁶ Idem, *Adevăr și metodă*, traducere de Gabriel Marcel, Larisa Dumitru, Gabriel Kohn, Călin Petcana, București, Editura Teora, 2001, 736 p. Despre această carte, apărută în 1960, există o bogată bibliografie: Diane P. Michelfelder, Richard E. Palmer (eds.), *Dialogue and Deconstruction. The Gadamer – Derrida Encounter*, State University of New York Press, 1989, 352 p.; Osman Bilen, *The Historicity of Understanding and the Problem of Relativism in Gadamer's Philosophical Hermeneutics*, Washington, The Council for

face istoria eventualelor ei precedente, oferindu-ne, indirect, o panoramă a întregii gândiri istorice moderne.

Tradiția, un text?

Hans Georg Gadamer consideră că înțelegerea tradiției facilitează investigarea unor fragmente de realitate (arta, filozofia, istoria) al căror adevăr depășește domeniul de competență acoperit de metodele științifice. În viziunea lui, tradiția nu presupune precepte epistemice intangibile, ci încercări de îndreptare a unor prejudecăți despre rostul și putințele științei. Nu dictează, ci mijlocește permanent un adevăr care nu rezultă decât din implicarea noastră în experiențe comune. *A înțelege și a participa* la o aceeași viață sunt aici premisele de bază ale drumului spre adevăr. În lectura gadameriană, adevărul patronat de tradiție nu e suprauman, „obiectiv”, definitiv stabilit. E mai curând o sinteză a realităților existente, „exersate”, o alchimie a tuturor istoriilor care vor fi fost.

Spre deosebire de accepția kantiană⁷ a ideii de adevăr, Gadamer consideră că arta include și ea o pretenție de veridicitate, diferită de aceea a științei, dar nu inferioară acesteia. Pledând pentru legitimitatea adevărului extras din experiența estetică, Gadamer

---

Research in Values and Philosophy, 2000, 212 p.; Robert J. Dostal (ed.), *The Cambridge Companion to Gadamer*, Cambridge University Press, 2002, 318 p.; Donatella Di Cesare, *Gadamer. A Philosophical Portrait*, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 2007, p. 36–47; Chris Lawn & Niall Keane, *The Gadamer Dictionary*, London, Continuum International Publishing Group, 2011, p. 144–148; Francis J. Mootz, George H. Taylor (eds.), *Gadamer and Ricœur. Critical Horizons for Contemporary Hermeneutics*, London, Continuum International Publishing Group, 2011, p. 63–103; Karl Simms, *Hans-Georg Gadamer*, London/New York, Routledge, 2015, 180 p.; Jerome Veith, *Gadamer and the Transmission of History*, Bloomington/Indianapolis, Indiana University, 2015, 220 p.

⁷ Lupta în jurul ideii de adevăr s-a dat deseori pe tărâmul artelor. Despre judecățile de gust subiective care, datorită prezumției unui simț comun universal, par obiective, vezi Immanuel Kant, *Critica facultății de judecare*, traducere de Rodica Croitoru, București, Editura ALL, 2007, p. 176–180. Kant ținea la ideea că adevărul (lumilor posibile) – pe care îl deosebea de veridicitate (verificată în practică) – nu este relevant prin el însuși, mult mai importantă fiind calea pe care ajungem la el. Vezi idem, *Observații asupra sentimentului de frumos și sublim*, traducere de Rodica Croitoru, București, Editura ALL, 2008, p. 216. În privința simțului comun și a capacității lui de a resemantiza viața cotidiană, preferăm însă glosele lui Herman Parret, *Sublimul cotidianului*, traducere de Magda Jeanrenaud, București, Editura Meridiane, 1996, 236 p. Distincțiile făcute de exegeți nu sunt consonante, dar noi reținem departajarea dintre abstractele „lucruri în sine” (care pot fi doar gândite) și fenomenele „în curs” (efectiv cognoscibile) care ne afectează aici și acum (Mircea Flonta, *20 de întrebări și răspunsuri despre Immanuel Kant*, București, Editura Humanitas, 2012, p. 93–95). Nu întrezărim o antiteză fermă clară între adevăr și eroare, de teamă ca ultima să nu fie confundată cu minciuna. S-a preferat opoziția mai ambiguă dintre adevăr și aparență; sau, am spune noi, s-a semnalat proliferarea confuziei dintre ceea ce ni se pare logic și ceea ce credem noi că ar fi veridic (Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, București, Editura IRI, 1994, p. 100–101). Dar s-a evidențiat o anumită istoricitate a acestor diferențieri, Umberto Eco evocând respectivele etapizări cu o anumită rezervă: „Kant ar fi făcut un pas înainte față de tradiția gnoseologică ce merge de la Aristotel până la [John] Locke [1632–1704], tradiție prin care se încearcă să se modeleze cunoașterea după percepții: Kant ar fi lichidat problema percepției, afirmând că cunoașterea atârână de propoziții, și nu de obiecte” (Umberto Eco, *Kant și ornitorincul*, traducere de Ștefania Mincu, Constanța, Editura Pontica, 2002, p. 77). Nu lipsită de importanță ni se pare o remarcă oarecum complementară a lui Umberto Eco, tot despre Kant, rolul ei istoricizant motivând citarea noastră: „Dar cel care-l deșteaptă din somnul său dogmatic se pare că a fost [David] Hume, problematizând raportul causal dintre lucruri, și nu Locke, care pusese și el pe tapet problema unei activități a intelectului în numirea lucrurilor” (*ibidem*, p. 76). Și dacă ne interesăm un pic de soarta ideii de eroare, aflăm că aceasta și-a procurat un faimos *post-scriptum*. Cunoașterea fiind pentru Nietzsche o iluzie, el „refuză, deci, să mai înțeleagă prin ideea de adevăr ideea de adecvare a intelectului la lucruri [...] și, de asemenea, să mai asocieze conceptul de cunoaștere cu conceptul de adevăr, afirmând că adevărul este o ficțiune sau o eroare (în concepția gânditorului nostru termenii sunt echivalenți) [s.n., A.M.]”. Vezi Vasile Frăteanu, *Critica gândirii mitice*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980, p. 79.

redescoperă filosofia lui Hegel⁸; cel care credea în posibilitatea de a scrie o istorie a concepțiilor despre lume și, totodată, o istorie adevărului, așa cum se nasc amândouă din oglinda artei⁹. Doar așa am „sintetiza” realitatea, am dezvălui-o, am scoate-o la lumină, dovedind că imitația are un potențial cognitiv, prin care reactualizăm lucruri esențiale, arhetipale, divine chiar; uitate, dar nu dispărute pentru totdeauna. Cel care imită o operă de artă aduce pe lume, încă o dată, ceea ce el cunoaște, restituindu-ne adevăruri știute și de noi, dar momentan pierdute din vedere. De exemplu, cu toate că unii artiști lansează modele și canoane, posteritatea lor nu se reduce la un șir de imitații oarbe. Chiar și atunci când reproducem o operă celebră, o recreăm potrivit sensului redescoperit în ea; ori i-l sporim pe acela vechi. Simplificând cumva, *a imita* înseamnă, într-o primă etapă, *a suplini*, a evoca ceva care nu mai e de față.

Abordând opera de artă ca „text”, Gadamer se întoarce la hermeneutica romantică, la Friederich Daniel Ernst Schleiermacher (1768–1834)¹⁰ în special, urmărind restaurarea, prin decriptare/înțelegere, a motivațiilor aflate la originea unei creații¹¹. După Schleiermacher, arta pusă în circulație și ajunsă până la noi nu mai este o entitate autentică, primară, deoarece fiecare artefact trebuie perceput, în primul rând, prin contextul care i-a dat viață¹². De aceea, dacă opera este smulsă din mediul ei originar

⁸ Nu oricine se poate apropia de Hegel, mai ales dacă nu are, cum este și cazul nostru, pregătirea filozofică necesară. Nu degeaba Andrei Pleșu lauda efortul lui Constantin Noica de a ne ni-l reda pe Hegel într-o manieră accesibilă, extrem de folositoare și istoricilor. Vezi Constantin Noica, *Povestiri despre om după o carte a lui Hegel*, București, Editura Humanitas, 2009, 308 p.

⁹ Vezi Hegel, *Prelegeri de estetică*, vol. 1–2, traducere de D. D. Roșca, București, Editura RSR, 1966, 630 p., 636 p. Vom încerca să înfățișăm ideile lui Gadamer punându-le în oglindă cu acelea ale filosofilor care au însemnat ceva în formarea lui. Iar când vine vorba despre artă, Hegel și Gadamer sunt deseori puși laolaltă: „Să mai notăm îmbogățirile particulare pe care Hegel le-a putut dobândi, pentru concepția sa estetică, în cei doi ani de la Heidelberg, înaintea chemării lui la universitatea din Berlin. Problema a fost reactualizată de Hans Georg Gadamer. [...] Gadamer caracterizează scurta întâlnire a severului filosof cu un Heidelberg romantic, preocupat de basme, poezie populară, cântece populare, cărți pline de fantezie, și susține că Hegel și-a îndreptat critica mai degrabă împotriva romantismului de la Jena decât a celui popular de la Heidelberg. Și Gadamer deplânge necunoașterea formei heidelbergiene a prelegerilor de estetică” (Ion Ianoși, *Hegel și arta*, București, Editura Meridiane, 1980, p. 121). O aplicare analogică, în domeniul artei, a teoriilor lui Karl Popper despre tradiție (vezi capitolul *Spre o teorie rațională a tradiției*, în *Conjecturi și infirmări. Creșterea cunoașterii științifice*, traducere de Constantin Stoescu et alii, București, Editura Trei, 2002, p. 163–181) o datorăm lui John E. Hancock, *Hermeneutica radicală și opera de artă*, traducere de Alina Cârâc, București, Editura Paideia, 2001, p. 71–72. Ce anume preia Hancock din gândirea lui Popper, ca să transpună totul în arhitectură? Este atras de ideea că factorul istoric dotat cu cel mai mare potențial revoluționar ar fi tocmai continuitatea; ceea ce nu ar fi posibil fără o tradiție secundă care corectează încontinuu tradiția primară, cea operativă. Luând ca exemplu raporturile dintre *dreptul* englez (tradiția) și *jurisprudență* (practica), Popper explică longevitatea Magnei Charta prin corijările care nu au subminat-o, ci adaptat-o la actualitate; și, cel mai important, au lărgit consensul social din jurul ei, deosebind dreptul (avantajat de o audiență consistentă) de științele experimentale (cu un public academic extrem de restrâns) (*ibidem*, p. 71). Comentând aceeași lucrare a lui Karl Popper, Horia-Roman Patapievicu nota: „Karl Popper, care a subliniat în repetate rânduri rolul crucial al tradiției în formularea cunoașterii inovatoare, spune că un raționalist înțelege foarte ușor că își datorează rațiunea altor oameni și că, tocmai pentru că este raționalist, raționalistul înțelege și limitele raționalismului, și faptul că acesta nu este posibil fără tradiție. Raționalism, pentru Popper, nu înseamnă atotputernicia rațiunii, ci capacitatea de a învăța din critică. Căci nici o discuție rațională nu se poate purta fără a avea în vedere adevărul teoriilor concurente” (Horia-Roman Patapievicu, *Partea nevăzută decide totul*, București, Editura Humanitas, 2015, p. 214).

¹⁰ Vezi capitolul *Schleiermacher's Theory of Language: the Ubiquity of a Romantic Text*, în Richard Crouter, *Friedrich Schleiermacher between Enlightenment and Romanticism*, Cambridge University Press, 2005, p. 195–206.

¹¹ Un reper constant pentru înțelegerea gândirii istorice din secolul XIX este lucrarea lui Friederich Daniel Ernst Schleiermacher, *Hermeneutica*, traducere de Nicolae Râmbu, Iași, Editura Polirom, 2001, 180 p.

¹² Glosând despre hermeneutica lui Schleiermacher în viziunea lui Gadamer, Lucia Cifor opinează că „interpretul poate să *re-facă* parcursul *facerii* operii în întregime [s.a.]” (Lucia Cifor, *op. cit.*, p. 87). Parafrazându-l

sau dacă acesta nu e conservat cum se cuvine, ea își sărăcește haloul semantic. Adevărata definiție a operei de artă stătea, după Schleiermacher, în *începuturile* ei, în împrejurările care i-au făcut posibilă geneza. A-i sesiza semnificațiile este același lucru cu a-i recupera ingredientele genezei sale. Hermeneutica romantică își propunea, cam utopic, să protejeze textele de falsele actualizări; să facă inteligibil adevărul lor înțeles prin descoperirea și reconstruirea stării dintâi, singura care părea să le explice în mod credibil¹³. Preceptele acestea i se par însă lipsite de noimă lui Gadamer, restaurarea unei vieți trecute/primare fiind imposibilă din cauza zdrobitoarei noastre istoricități. Cum adică? Viața pierdută pe care am vrea să o resuscităm, să o întoarcem cumva din îndepărtarea ei temporală, nu va mai fi niciodată aceea originală. Iar tendința postbelică de a scoate operele din muzee și de a le duce acolo unde fuseseră găsite este o bună exemplificare în acest sens. Îi mai adăugăm și dorința de a reda monumentelor forma lor inițială. În niciunul din aceste cazuri operele nu mai redevin, realmente, ceea ce fuseseră odinioară. Rămân simple obiective turistice. Căci valoarea de suvenir a unui vestigiu nu se află în obiectul însuși, afirmă Gadamer. Monumentul are oricum o însemnătate, doar ca amintire, pentru cel încă atașat de istoria acelei rămășițe. Suvenirurile nu mai au niciun rost dacă perioada pe care o evocă își pierde relevanța. Ele nu ne permit să zăbovim asupra-le, ci asupra trecutului pe care îl întruchipează în ochii cuiva.

Care ar fi ideile prin care Gadamer „înruștește” critica de artă cu hermeneutica¹⁴? *Opera de artă se caracterizează tocmai prin faptul că nu este înțeleasă pe deplin niciodată*. Nu obținem din ea o informație corectă și atât. Nu putem culege dintr-însa toate interpretările pe care le-ar conține, astfel încât să rămână după aceea vidă, asemenea unei știri aduse la cunoștința tuturor. O operă de artă, chiar și cea poetică, nu este niciodată epuizată, principala atitudine față de ea fiind *așteptarea diversificată*, prognozează Gadamer. Nicio creație nu ni se adresează mereu în același fel, consecința fiind că și noi trebuie să îi răspundem în mod diferit. Paradoxal, diversele disponibilități de receptare conservă unitatea mesajului artistic chiar printr-o mare varietate de răspunsuri, reacții și replici¹⁵.

Gadamer crede totuși că s-ar comite o mare greșeală dacă această pluralitate de interpretări derivate ar fi orientată împotriva sensului fundamental, definitoriu, al operei. Un exemplu: produs al matematicii, deci al unor postulate cu valabilitate universală, arhitectura era văzută de medievali drept un mod de cunoaștere¹⁶. Dacă ne distanțăm de această epocă din cauza judecăților estetice, atunci creațiile ei își pierd rostul inițial; mai ales că marile capodopere medievale nu au fost destinate liberei noastre acceptări sau

pe Gadamer, ea îi atribuie lui Schleiermacher următoarea „procedură” hermeneutică: „Avându-și originea în libertatea absolută de creație, operele (romantice) nu pot fi înțelese și interpretate după reguli prestabilite, ci – așa cum va spune Schleiermacher – prin *divinație*, singura de la care pornind se poate reconstitui (*reproduce*) momentul *productiv* [s.a.]” (*ibidem*, p. 86).

¹³ Vezi capitolul *Schleiermacher* din Frederick Copleston, *Istoria filosofiei*, vol. VII, *Filosofia germană în secolele XVIII și XIX*, traducere de Laurențiu Staicu și Alexandru Marcoci, București, Editura ALL, 2008, p. 144–152.

¹⁴ Anders Odenstedt, *Gadamer on Tradition – Historical Context and the Limits of Reflection*, Springer International Publishing AG, 2017, p. 33–53.

¹⁵ Același Hans Georg Gadamer opina că opera de artă „pretinde să fie construită de spectatorul în fața căruia se prezintă. [...] Este ceva ce nu este, nu e pur și simplu ceva cu scop determinat [...], ci este ceva care se întemeiază drept ceea ce apare și se epuizează prin jocul său abia în cel care trebuie s-o contemple” (Hans Georg Gadamer, *op. cit.*, p. 57). Și ca să fie mai clar, Gadamer dă drept exemplu cititul: „Nu produce o nouă realitate autonomă – și totuși pare pe cale s-o facă – și în toate modurile” (*ibidem*, p. 57).

¹⁶ Wladyslaw Tatarkiewicz, *Istoria esteticii*, vol. II, *Estetica medievală*, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Meridiane, 1978, p. 230.

respingeri. Nici un artist al evurilor strâns legate de religie nu și-a conceput opera cu altă intenție decât aceea de a fi acceptată ca atare¹⁷. În consecință, conștiința estetică este totdeauna secundară în raport cu *pretenția nemijlocită de adevăr* pe care asemenea lucrări o degajă, conchide Gadamer. Așadar, ori de câte ori judecăm o operă de artă religioasă din perspectivă estetică ne îndepărtăm de aspectele familiare oamenilor premoderni și felului în care ei își trăiau lumea. A judeca estetic este ca și cum ne-am sustrage contactului cu ceea ce ne impresionează direct, noi îndepărtându-ne astfel de realitatea experienței artistice.

Pledând pentru utilizarea limbajului esteticii în activitatea hermeneutică, Gadamer își argumentează abordarea cu unele trimiteri la istorie. Bunăoară, atunci când spunem despre o activitate oarecare că este făcută într-un „stil mare”, o judecăm într-un mod estetic. Iar dacă ne propunem să procedăm într-un stil anume, nu dorim decât să ne facem vizibili pentru alții. Stilul înseamnă și aici *unitate de expresie*, subliniază Gadamer. Transpunerea conceptului de *stil*, specific istoriei artei, în istoria generală, presupune că fenomenele celei din urmă *nu sunt vizate în propria lor semnificație*, ne avertizează Gadamer, ci în apartenența lor la un ansamblu de „forme” și modele de acțiune ce caracterizează o epocă. Totuși, *semnificația istorică* a unui eveniment nu trebuie să concorde neapărat cu *valoarea cognitivă* pe care acesta o are ca fenomen vizibil, concret, expresiv. Iar explicația o găsim în interpretările cu mare longevitate, transmise nouă de tradiție. Cea din urmă nu funcționează ca un mit al originii. Tradiția este, mai curând, codificarea consensuală și negociată a unor experiențe colective, aici incluzându-se chiar și modul în care este narativizată dispariția unor civilizații. În consecință, *racordarea la tradiție* nu este același lucru cu privilegierea *tradiționalului*; căruia ar trebui, chipurile, să ne supunem orbește. Formula „racordare la tradiție” nu se reduce la ceea ce cunoaștem despre biografia unei idei sau a unei comunități. După Gadamer, chiar și modificarea ordinii existente este o formă de reinventare a *deja știutului*, o tentativă de a-l aborda de pe alt versant¹⁸.

¹⁷ Iată o și „replică” românească, se înțelege imaginară, venită din partea lui Tudor Vianu: „[...] fiind produsele adaptării unui material la o dorință, operele au o valoare eternă, ca unele care reprezintă o posibilitate permanentă de a satisface o anumită dorință. Dacă le privim în afară de viața lor în timp, adică în reducere fenomenologică, operele sunt configurații în vederea unor dorințe posibile. Pentru a le gândi ca opere, spiritul trebuie să închipuie aceste dorințe, chiar dacă nu le resimte efectiv. Este ceea ce face de nenumărate ori cercetarea preistorică și arheologică, atunci când scoate la iveală obiecte aparținând unor civilizații trecute. Pentru a le identifica drept opere, și nu ca obiecte produse de întâmplare, preistoricul și arheologul trebuie să-și reprezinte dorința pentru satisfacerea căreia ele au putut fi configurate. Dacă multă vreme silexurile preistorice au putut fi luate drept fosile sau meteorite, înainte de a fi recunoscute ca arme, lucrul se datorește faptului că savanții n-au putut închipui din capul locului dorința umană cu care aceste obiecte au putut fi cândva corelate. [...] Incertitudinea în stabilirea caracterului lor de opere provine din greutatea întâmpinată de cercetători de a corela obiectele respective cu reprezentarea unei dorințe umane. Viața operelor în interpretarea arheologică, ca și aceea pe care ele o trăiesc în muzee, este însă o existență ipotetică, redusă. O viață deplină nu trăiesc însă operele decât atunci când se întâlnesc cu o dorință vie, actuală. Oscilațiile istorice ale dorințelor, orientarea lor în altă direcție, răirirea sau dispariția lor, uneori reinvierea sau chiar noua lor proliferare, determină viața lor în timp. De nenumărate ori, în decursul istoriei, operele au încetat să mai satisfacă vreă dorință, nu din pricina unei transformări în structura operei, ci din pricina transformării dorinței. Muzeele tehnice ne înfățișează, cu profunzime, ustensile, aparate, vehicule, mobile, costume pe care nimeni nu le mai dorește. Există și opere de artă, desigur nu cele mai de seamă dintre ele, din fața cărora dorința omenească s-a retras: romanele pastorale ale Renașterii, sonetele abaților galanți din epoca prețiozității, tragediile retorice ale epigonilor clasicismului. Din când în când, dorința actuală se poate acorda cu un tip mai vechi al ei și, atunci, opere care încetaseră să mai trăiască o viață deplină dobândesc un nou spor de vitalitate” (Tudor Vianu, *Tezele unei filosofii a operei*, București, Editura Univers, 1999, p. 57–59).

¹⁸ Nu toată lumea i-a cântat în strună lui Gadamer. Vezi dialogul dintre Patrick Llored și Jean Bollack; el atinge, în manieră critică, concepția gadameriană despre tradiție. Gadamer credea că semnificația unui text

Cu siguranță că tradiția nu este o înțelegere a istoriei ca *desfășurare*, insistă Gadamer, ci o reasumare a acelor întâmplări care ne ies în întâmpinare; și care ni se adresează și care ne implică. Nu lecturăm pur și simplu trecutul fără a visa, măcar puțin, să facem parte din el. Întreaga filozofie a istoriei este supervizată de o anumită *conștientizare a istoriei efectelor ei asupra noastră*, arată Gadamer. Altfel spus, nu ne detașăm de procesul istoric, nu ne plasăm în afara lui, nu îl avem „la dispoziție”, ca obiect. Dacă gândim altfel, vom ajunge mereu prea târziu ca să mai surprindem adevărata experiență a istoriei, trăirea ei autentică. Vom reuși însă câte ceva dacă vom accepta de la bun început că ne aflăm în mijlocul istoriei, că nu putem niciodată să „ieșim” din ea; dar, în același timp, că nu suntem doar o verigă a lanțului cronologic ce se derulează la nesfârșit, ci avem în fiecare clipă posibilitatea de a înțelege acel fapt istoric *care vine către noi* și ne este transmis, din trecut, prin tradiție¹⁹. După cum am

---

se consolidează prin readaptarea interpretărilor la noile împrejurări istorice în care sunt recitate acele rânduri. Jean Bollack este însă de părere că prezumtiva rezervă de sensuri nu e conservată întocmai: o lectură nouă nu apără vechile înțelesuri, ci redescoperă, mai degrabă, viziuni mai puțin acceptate, dar cu care ne obișnuim treptat. Să redăm aici un fragment: „P.L.: *Voința dumneavoastră de a reveni la starea constitutivă a materiei textului, la condițiile de producere a afirmațiilor, în fond, la starea obiectivă a textului, se lovește de critica obiectivismului întreprinsă de filozoful Gadamer. Într-adevăr, pentru Gadamer, nu putem să ne deplasăm din punct de vedere intelectual și să ne reaşezăm într-o situație istorică pentru a putea regăsi textul dintâi, inițial, în stare obiectivă, în măsura în care, «pentru a înțelege o tradiție, trebuie fără îndoială să dispui de un orizont istoric. Un asemenea orizont nu poate însă fi dobândit prin deplasarea într-o situație istorică. Dimpotrivă, pentru a putea să te reasezi astfel într-o situație, trebuie să dispui totdeauna de un orizont». Ce răspuns dați acestui argument forte, conform căruia orizontul istoric al textului este imposibil de cunoscut, pentru că cititorul nu se poate desprinde din orizontul lui propriu și singular?* [...] J.B.: În hermeneutica lui Gadamer, de exemplu, punctul de vedere istoric pare că deține primul loc în supraviețuirea operei pe termen lung. Fiecărei întâlniri îi corespunde o nouă adaptare, contextul trebuind retradus și exprimat cu conceptele pretinse de stadiul evoluției conștiinței lumii. Dacă textul clasic trebuie să rămână o referință vie și să continue să formeze spiritele, este necesară o formă de actualizare. Conținutul original, care este depozitat în limbă și în acest fel desprins de încarnarea lui istorică și de forma lui dintâi, limba însăși, de astă dată a interpretului, poate găsi mijloacele de a-l reconstitui rostindu-l din nou și explicitându-l pentru cititorii unei noi epoci. [...] Pentru a rămâne el însuși, Goethe, de pildă, nu poate să nu fie explicat. Astfel trăiește el, arătând pe această cale forța a ceea ce a spus sau a ceea ce, grație limbajului, s-a spus prin intermediul său. Poate fi el însă cu adevărat situat, apreciat sau criticat dacă nu ne punem întrebări despre propriul său punct de vedere și despre statutul unuia dintre adevărurile pe care s-a hotărât să le illustreze sau să le aprofundeze într-una dintre operele sale? Este oare de ajuns s-o retraducem pentru alte generații? Desprinzând-o din orizontul ei personal și istoric, nu înseamnă oare că o sufocăm? Iar cel care o reformulează nu riscă el oare să o deformeze? [...] Tradiția nu este ea oare locul unde operele sunt puse la dispoziția unor noi interese și scopuri în deplină libertate? Succesiunea reactualizărilor conforme luate în considerare de Gadamer nu este oare o utopie sau, mai curând, o proiecție, ce permite consolidarea edificii fragile al unei tradiții chemate să îmbine repetiția și conservarea cu o neîncetată reînnoire, în realitate mai degrabă fictivă? Istoria este înfățișată ca un vast parcurs traversat de tradiție, ce se îmbogățește fără doar și poate cu noi opere, fără a se modifica însă în chip esențial. Prin urmare, pentru Gadamer, moștenirea are întâietate; ea nu poate fi dominată decât prin adaptare” (Jean Bollack, *Sens și contra sens. Cum citim? Convorbiri cu Patrick Llored*, traducere de Magda Jeanrenaud, Iași, Editura Polirom, 2001, p. 95–99). Despre tradiție, Hans Georg Gadamer și critica lui Jean Bollack vezi și Pierre Judet de La Combe, *Sur la relation entre interprétation et histoire des interprétations*, în „Revue Germanique Internationale”, cu tema *Théorie de la littérature*, 8/1997, p. 9–29.

¹⁹ Formula are mai multe interpretări, cea gadameriană apropiindu-se, fără a se confunda, de aceea heideggeriană. „De ce ar fi «istoria» ceva metafizic? Deoarece, după Heidegger, înțelegem istoria ca succesiune de epoci, succesiune care respectă percepția timpului ca scurgere unidimensională de «acum»-uri, într-o direcție ce vine din viitor și merge spre trecut. Această perspectivă asupra timpului a fost fixată de către Aristotel în *Fizica* sa, consideră Heidegger – această carte fiind, la rândul ei, cartea fondatoare a filozofiei (metafizicii) apusene. [...] Heidegger opune perspectivei «fizice» asupra timpului o *perspectivă incipientă, construită în jurul începutului care ne vine din față* și în jurul sintagmei «a fi ajuns deja acolo unde încă nu suntem»: e vorba de timpul menitor al chemării ființei. În concordanță cu dimensiunea sa metafizică, «istoria» denumește și *știința* despre scurgerea perioadelor timpului «fizic». Or, pentru Heidegger, *Geschichte* denumește *donajia* chemării ce vine peste om din partea ființei [s.n., A.M.]” (Bogdan Mincă, *op. cit.*, p. 384–385).

precizat deja, Gadamer numește această situație „conștiință a istoriei efectelor” și își justifică formularea apelând la două ipoteze de lucru:

a) conștiința noastră este influențată de un proces istoric real, care nu ne permite situarea în afara istoriei;

b) producem în noi, iar și iar, conștiința faptului de a fi influențați de acel trecut ce ajunge în câmpul experienței noastre și ne constrânge să îi facem față, să ne asumăm oarecum adevărul lui.

Paradoxal, tocmai în eventualitatea ca un moment oarecare să întrerupă o evoluție îndelungată se află, în concepția lui Gadamer, șansa de a păstra și a cunoaște o anumite perpetuitate istorică. Perenitatea nu mai este gândită ca un *perpetuum mobile* al timpului în derulare. Dimpotrivă, *discontinuitățile* inerente experienței de zi cu zi sunt cele care dau seamă despre modul cum ne salvăm ideea de *continuitate*²⁰. Cea din urmă nu este o certitudine liniștită; nici nu reprezintă iluzia că devenirea ar fi adevărata realitate a fiecărei clipe ori că tranziția ar garanta perpetuarea unui proces în curs. Continuitatea este produsul unei *transmiteri* girate de tradiție. Dar respectivul transfer nu are nimic din siguranța liniștitoare a lucrurilor realizate de la sine; tradiția poate fi combătută cu pasiune revoluționară chiar acolo unde se dovedește lipsită de viață sau rigidă. *Tradiția își confirmă adevărul sens nu prin menținerea perseverență a ceea ce este adus până la noi, din trecut, ci prin faptul că își dovedește realitatea proprie furnizând alte întrebări, prin care continuă să ne influențeze și să „converseze” cu noi.*

Probitate iluministă, autenticitate romantică

Unul din punctele din care pleacă demonstrația lui Gadamer este opoziția, oarecum pedagogică, dintre iluminism și romantism.

Critica iluministă rezultă, în primul rând, din abordarea Bibliei ca *izvor istoric* și din subminarea adevărului ei dogmatic²¹. Dificultatea acestei „demascări” rezulta însă chiar din simplul fapt al *fixării scripturale* a faptelor din Vechiul și Noul Testament. Scrisul în sine a deținut, în decursul atâtor secole de analfabetism, un prestigiu deosebit. Posibilitatea ca o afirmație transcrisă să nu fie adevărată părea foarte greu de închipuit. *Scripturalul* putea fi arătat/expus/văzut, bucurându-se de o anumită „palpabilitate”; fără a fi citit/descifrat, putea trece drept probă materială²². De aceea, eliberarea de prejudecățile favorabile scrisului-revelație a pretins o anumită perseverență. Iluminismul venind cu ideea că ceea ce citim nu este obligatoriu și adevărat, sursa credibilității nu mai era tradiția, ci *rațiunea*²³. În replică față de credința în progres a iluminismului, atât de ostil superstițiilor, în epoca romantică, evul mediu gotic, simplitatea rustică și apropierea de natură dobândeau o oarecare echivalare cu *veridicitatea*. Ceea ce fusese de la început,

²⁰ Christopher Kubiak, *Sowing Chaos: Discontinuity and the Form Autonomy in the Fragment Collections of the Early German Romantics*, în „Studies in Romanticism”, volume 33, number 3, Fall (1994), p. 411–449.

²¹ Pentru o înțelegere „la firul ierbii” a criticismului iluminist, vezi Raymond Trousson, *Istoria gândirii libere. De la origini până la 1789*, traducere de Mihai Ungurean, Iași, Editura Polirom, 1997, p. 143–222.

²² Gadamer trebuie pus în oglindă cu alți filozofi, exact pe același subiect. De aceea, nu strică să parcurgem cele spuse de Michel Foucault, în a doua oră a cursului său din 3 martie 1982. O bună parte din acea prelegere el s-a referit și la *Scrisul ca exercițiu fizic de încorporare a discursurilor*. Detalii în Michel Foucault, *Hermeneutica subiectului. Cursuri la Collège de France (1981–1982)*, traducere de Bogdan Ghiu, Iași, Editura Polirom, 2004, p. 339–351.

²³ Vezi Peter Hanns Reill, *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*, University of California Press, 1975, p. 48–126.

deci *originar*, părea să fi fost *întreg*, nealterat, *autentic* și, de aceea, *adevărat*²⁴. Ca reacție la evoluția închipuită de iluminism, se naștea o tendință de restaurare a vechiului; se pleca de la criteriul *precedenței* și de la ceea ce Gadamer numește tendința aderării conștiente la inconștient, la înțelepciunea superioară a Genezei. Era pusă iarăși sub „reflectoare”, dar cu o altă intenție, opoziția iluministă dintre mit și rațiune. Credința în perfectibilitatea celei de a doua se transforma, odată cu romantismul, într-una a așa-zisei perfecțiuni a conștiinței „mitice”; una reflectată în starea primordial-paradisiacă a gândirii, de dinainte de „păcatul originar”. Se exalta deci un stadiu „originar” al reflecției, care ar fi premers „corupătoarea” logici umane, inevitabil „situată” și fragmentară. Cunoașterea mitică a Creației fiind dintotdeauna apanajul cunoașterii divine, supraumane, obscuritatea misterioasă care a precedat logica noastră era, pentru romantici, un alt nume al cunoașterii absolute²⁵.

Din revalorizarea romantismului s-a conturat și atitudinea științei istorice a secolului al XIX-lea. Ea nu mai măsoara trecutul cu criteriile prezentului, ci acorda epocilor consumate o inteligibilitate proprie. Discreditarea principială a tuturor prejudecăților – care leagă patosul empiric al noilor științe ale naturii de iluminism – devine radicală în cadrul iluminismului istoriografic. „Școala istorică” (Leopold von Ranke, Wilhelm Dilthey, Johann Gustav Droysen)²⁶ a apelat la un amestec de romantism și iluminism, îmbinând pasiunea restauratoare a primului cu antidogmatismul celui de-al doilea. Cum le împacă, peste ani și ani, Gadamer? Dacă iluminismul afirmă că orice tradiție care se înfățișează rațiunii drept absurdă poate fi înțeleasă *pe cale istorică* – cu alte cuvinte printr-o întoarcere la modul în care oamenii își reprezentau cândva trecutul –, atunci conștiința istorică apărută odată cu romantismul semnifică o *radicalizare a iluminismului*. Existența unui sens universal al devenirii – accesibil nouă prin rațiune – devine atât de puțin plauzibilă, încât întregul trecut și toate concepțiile care l-au marcat sunt înțelese „istoric”. Chiar și Luther, se apără Gadamer, credea că hermeneutica era menită să ne învețe utilizarea corectă a rațiunii pentru înțelegerea tradiției. Iluminismul respinge însă ideea că tradiția poate fi și o sursă de adevăruri. Totuși, *autoritatea* nu se întemeiază obligatoriu pe un act de abdicare de la rațiune; ea nu se cedează, ci se cucerește, superiorul câștigând considerația inferiorului. Înțeleasă astfel, autoritatea nu mai implică supunere oarbă: ceea ce afirmă ea nu este tocmai infailibil, dar poate fi admis în principiu, măcar temporar.

Lui Gadamer i se pare că între tradiție și rațiune nu există rupturi absolute. Nici chiar cea mai autentică tradiție nu se perpetuează în mod natural, grație persistenței a ceea ce există deja, necesitând afirmare, asumare, cultivare, păstrare. Iar conservarea este un gest rațional, deși unul discret, nuanțează Gadamer. Chiar și în mijlocul unor

²⁴ Aserțiunea de mai sus este, în opinia noastră, una din ideile pe care Heidegger, în ciuda multor rețineri, le prelua de la romantici și le „practica” chiar și în plan privat. În scrisoarea lui din 12 septembrie 1929, adresată Elisabetei Blochmann, el eseiza suprapunerile dintre ceea ce i se părea *întreg* și ceea ce i se părea *adevărat*: „[...] *adevăratul* existenței noastre nu este unul simplu. De aceea, felul în care-l resimțim în adâncul nostru cunoaște o profunzime și o diversitate cu totul aparte. Nu ajungem la el doar pe calea unor judecăți raționale confecționate de-a gata. El își are ziua și ceasul său, în care ajungem să deținem *pe de-a-ntregul* propria noastră existență”. Vezi Martin Heidegger, Elisabeth Blochmann, *Correspondență (1918–1969)*, traducere de Ileana Snagoveanu-Spiegelberg, București, Editura Humanitas, 2006, p. 51.

²⁵ Heidegger a preluat ideea romanticilor, dar nu a respectat-o, trecând de la comentariul parafrastic la acela intertextual: „Când omul face experiența primordială a întregului ființării, el înțelege ceea ce este din perspectiva unui *inceput care vine ca să se retragă* [s.a.], al unei desfășurări și adăpostiri a ființării”. Vezi Bogdan Mincă, *op. cit.*, p. 105.

²⁶ Frederick C. Beiser, *The German Historicist Tradition*, Oxford University Press, 2011, 614 p.

convulsii revoluționare, vechiul se menține într-o măsură mult mai mare decât ne dăm seama; și se unește cu noul, formând o altă valabilitate, o altă accepție a veridicității. Prezervarea nu provine dintr-un act mai puțin liber decât inovația, pentru că miza raportării reînnoite la trecut nu este deloc distanțarea față de ceea ce am moștenit. Ne aflăm mereu în interiorul tradiției, mesajul ei nefiindu-ne străin, ci aparținându-ne dintotdeauna, ca accesoriu indispensabil recunoașterii de sine, identității stabilizate.

Apariția conștiinței istorice a însemnat, într-adevăr, separarea comportamentului nostru științific de revenirea nostalgică la un trecut comun? Autodefinirea prin știință este oare mai corectă dacă mutăm tot ceea ce ține de propria ei istoricitate în sfera prejudecăților care trebuie eliminate? Gadamer crede că în științele spiritului înțelegerea se bazează pe o premiză fundamentală, aceea de a se lăsa interpelate de tradiție. Iar motivația i se pare simplă: *potrivit esenței universale a tradiției, doar ceea rămâne netrecător din trecut face posibilă cunoașterea istorică*. Tradiția este aici un alt nume pentru ideea de „clasic”. Or, „clasicul” nu se cere interpretat la rândul lui; este „acel ceva” care comunică cu prezentul nostru de parcă i s-ar adresa în mod special. Ceea ce numim „clasic” nu necesită o depășire prealabilă a distanței istorice, căci efectuează el însuși această acomodare printr-o mediere permanentă. Clasicul este atemporal și normativ, dar Gadamer vede și aici o modalitate de a fi a ființei istorice: *conștiința istorică include și altceva decât este dispusă să mărturisească de la sine, ne arată el*.

Tu și eu: Schleiermacher

Gadamer ne amintește că hermeneutica nu este o metodă. Aceasta se ocupă de întrebările care fac posibilă orice cunoaștere, ne avertizează el. Cea practică de romantici nu lua însă în considerare natura istorică a experiențelor umane. Schleiermacher credea numai în comprehensiunea celui alt chiar din text, la fel ca în raportul dintre *eu și tu*²⁷. Totul i se părea accesibil pentru că totul se reducea pentru el la text. De aceea, înclina să vadă explorarea trecutului ca *descifrare*, și mai puțin ca *explorare*. Va fi urmat, până la un punct, de Wilhelm Dilthey (1833–1911)²⁸.

²⁷ „Înțelegem prin identificare simpatetică afectul estetic al auto-transpunerii în Non-Eu, afect ce anulează distanța admirativă, conducându-l pe spectator sau cititor prin intermediul emoției la solidarizarea cu eroul aflat în suferință” (Hans Robert Jauss, *Experiență estetică și hermeneutică literară*, traducere de Andrei Corbea, București, Editura Univers, 1973, p. 275). Este o preocupare bine ilustrată și de alte epoci, mai vechi decât cea romantică. Vezi Raluca Dună, *Eu, Autorul. Reprezentări auctoriale în literatură și pictură. Din Antichitate până în Renaștere*, București, Editura Tracus Arte, 2010, p. 13–26.

²⁸ O abordare competentă a operei lui Dilthey ne este pusă la dispoziție de Radu Gabriel Pârnu, *Dilthey sau despre păcatul originar al filozofiei*, Iași, Institutul European, 2008, 242 p. Amănunte mai găsim la Marnie Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, London/New York, Routledge, 2001, p. 63–70. George Bondor arată că hermeneutica iluministă se dezvoltase pornind de la două prezumții: a) aceea a inteligibilității totale a Creației; însă, omul nu își îngăduia decât o investigație parțială a rosturilor ei, specializându-se în hermeneutica teologică, juridică sau filologică; b) aceea a unui intelect uman care funcționa după norme omnivalabile pentru fiecare individ, fără nici o deosebire. În opinia aceluiași George Bondor, Schleiermacher se remarcă deci prin opoziția sa față de acest universalism kantian, el contestând mai ales așa-zisa metodă universală ce reglementa cunoașterea, dar nu o sporea defel. Hermeneuții de până la el nu făcuseră decât să adune informații empirice eterogene, din arii de investigație restrânse. Or, adevărul hermeneutic nu putea să ne parvină – după cum preconizase și Hegel – decât prin cuprinderea întregului; unul care, pentru romantici nu mai era deloc la vedere, ca o carte deschisă de Dumnezeu, ci mult mai obscur, mai ezoteric, mai cifrat. Interesant este că rolul jucat de Schleiermacher în istoria hermeneuticii era devalat foarte clar abia de continuatori ca Wilhelm Dilthey, observă George Bondor. Pe de o parte, Schleiermacher descoperea adevărul unui text empatizând cu autorul acestuia și identificându-se cu dânsul; divinația lui pretindea o regresie completă în timp, mimând un fel de contemporaneitate ideală a filosofului cu interpretul său; cei doi își „sincronizau”

Hermeneutica romantică solicită, aşadar, pe baza preinsei omogenităţii a naturii umane, un substrat anistoric pentru teoria ei despre comprehensiune: individul care voia să înţeleagă ceva era astfel desprins de orice condiţionare istorică. Dimpotrivă, Gadamer consideră că înţelegerea nu trebuie văzută ca produs al unei subiectivităţi, cât mai ales ca inserare într-un eveniment pe care tradiţia îl interpretează, mediind mereu între trecut şi prezent. Schleiermacher practica însă o hermeneutică divinatorie prin care se transpunea în persoana autorului, suprimând, din această postură, orice înstrăinare faţă de text. În opoziţie cu Schleiermacher, Martin Heidegger (1889–1976)²⁹ vorbea de un cerc al comprehensiunii; întemeiat, sesizează Gadamer, nu pe transpunerea în situaţia autorului, ci pe anticiparea, pe întuirea sensului textual potrivit unor aşteptări existente deja în noi din pricina tradiţiei şi a experienţelor anterioare³⁰. La Heidegger înţelegerea nu se producea nici obiectiv şi nici subiectiv, el combinând dinamica tradiţiei cu iniţiativele interpretului³¹. Complicitatea cu tradiţia nu constituie, prin urmare, o simplă

---

opiniile, parcurgeau împreună itinerarul argumentativ şi ajungeau simultan la aceleaşi concluzii. Pe de altă parte, un continuator al său, Dilthey, schimba oarecum perspectiva, punându-se altfel în pielea autorului descifrat; el accepta paseitatea absolută a gândirii analizate; admitea deci distanţa temporală dintre autor şi hermeneut, „traducând” însă ideile celui dintâi în „limbajul” celui de-al doilea; conceptul-cheie mănuit de Dilthey nu mai era *empatia*, ci *retrăirea*, nuanţează George Bondor; în sensul de reactualizare, de „transportare” a sensului pierdut, din trecutul autorului în prezentul exegetului. Pentru mai multe detalii, vezi George Bondor, *Înţelegere şi adevăr. Proiecte hermeneutice în romantism*, în Andi Mihalache & Alexandru Istrate (coord.), *Romantism şi modernitate. Aitudini, reevaluări, polemici*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza”, 2009, p. 331–347.

²⁹ *Ibidem*, p. 143–149. Pentru raportarea lui Heidegger la romantici, vezi capitolul *From the Sense of Being to the Truth of Being. Poetry, Language, and History*, în Pol Vandavelde, *Heidegger and the Romantics. The Literary Invention of Meaning*, London/New York, Routledge, 2012, p. 89–139. Deşi relaţionările sale cu romanticii erau mai degrabă contradictorii, Heidegger are o vădită preferinţă pentru Hölderlin. Îl citează la tot pasul, chiar şi în corespondenţa cu Elisabeth Blochmann. Bunăoară, în scrisoarea din 11 iulie 1932, Heidegger îi aminteşte Elisabetei că „Hölderlin spune: «Însă, oamenii iubesc lucrurile prezente»” (Martin Heidegger, Elisabeth Blochmann, *Correspondenţă...*, p. 84). Simpatia faţă de nefericitul romantic are şi alte fundamente decât cele de gust, Heidegger preluând din scrierile poetului anumite *Sugestii pentru exprimare şi limbaj*, din Friedrich Hölderlin, *Pagini teoretice*, traducere de Christian Schuster, Piteşti, Editura Paralela 45, 2003, p. 68–73. Apoi, să luăm totuşi în seamă şi comentariile pe care Heidegger le-a încercat în marginea poeziei lui Hölderlin, reţinând că, prin cuvânt, poetul creează fiinţare, zămisliind, prin cuvânt, „permanenţe”. Vezi Mihai A. Stroe, *Limbaj şi conştiinţă în metafizica şi poetica lui Hölderlin*, în Friedrich Hölderlin, *Hyperion. Un fragment*, traducere de Mihai A. Stroe, Iaşi, Institutul European, 1998, p. 57.

³⁰ În 1988, Thomas Kleininger şi Gabriel Liiceanu îşi anunţau intenţia de a-l explica pe Heidegger cu ajutorul lui Heidegger (Martin Heidegger, *Repere pe drumul gândirii*, traducere de Thomas Kleininger şi Gabriel Liiceanu, Bucureşti, Editura Politică, 1988, p. 9). Dar nu puteau să nu-l compare cu marile repere ale filosofiei europene: „[...] potrivit lui Heidegger, opera lui Platon marchează tranziţia de la înţelegerea adevărului ca «stare-de-neascundere» [a fiinţării] la înţelegerea lui ca «rectitudine» şi «corectitudine» [a privirii]” (*ibidem*, p. 163). Iar „corectitudinea privirii” nu este decât o „corectă îndreptare către...”. Această „corectitudine” determină „o adaptare a privirii la lucrul ce urmează să fie văzut şi, astfel, o *potrivire*, o «asemănare» între pricepere, cunoaştere, enunţ şi lucru”. Sunt aprecieri care aparţin celor doi editori/traducători ai operei heideggeriene, pledoaria lor prefaţând studiul *Doctrina lui Platon despre adevăr*, din *Reperele* lui Martin Heidegger (*ibidem*, p. 169–196). Nici Gadamer nu poate fi interpretat numai prin intermediul lui Gadamer, trimiterea la acelaşi Heidegger părăndu-ne inevitabilă. În studiul său *Despre esenţa adevărului*, din acelaşi volum, *Repere pe drumul gândirii*, ultimul distinge un adevăr al experienţei de viaţă, un adevăr al calculului economic, un adevăr al cercetării ştiinţifice, un adevăr al creaţiilor artistice, un altul al meditaţiilor filosofice şi, să nu uităm, un adevăr al revelaţiilor religioase (*ibidem*, p. 178). Plecând de la o diferenţă simplă dintre aural pur şi cel falsificat, Heidegger nu identifica *adevărul* cu *realul* (căci şi aural contrafăcut este real), ci cu *autenticul* (*ibidem*, p. 137). Gadamer se vede, aşadar, obligat să ţină cont de o tradiţie a compatibilizării dintre afirmaţie şi obiectul ei; oricum, câştiga prea puţin din dezvăluirea inadvertenţelor apărute între ceea ce vedem şi ceea ce spunem.

³¹ În corespondenţa deja pomenită, Heidegger se confesa – la 4 aprilie 1937 – în legătură cu relaţia dintre autor, text şi cititor, luând ca pretext cursul pe care îl ţinea despre Nietzsche: „În ce mă priveşte, învăţ

premieră sub care ne plasăm din oficiu. O producem noi înșine înțelegând, participând la survenirea ei mereu într-o altă lumină și împingând-o, la rândul nostru, mai departe³². Așa cum destinatarul unei scrisori înțelege o scrisoare mai întâi prin intermediul expeditorului, dându-i dreptate fiindcă fusese la „fața locului”, tot astfel înțelegem textele transmise de tradiție pe baza unor expectanțe de sens ivite din raportarea noastră prealabilă la respectiva chestiune.

Ce spune Gadamer? Sarcina hermeneuticii *nu este aceea de a elabora o metodă a înțelegerii, ci de a elucida condițiile în care se petrece această înțelegere*. Însă, nu toate aceste condiții țin de un „procedeu” sau o metodă. Ele sunt mai curând „date”, preexistente. Interpretul nu dispune în mod liber de prejudecățile și concepțiile care îi domină conștiința și nu poate distinge între cele care îl ajută în căutările sale și cele care le obstrucționează. *Înțelegerea era gândită în romantism ca reproducere a unui act creator originar. De unde și subordonarea comprehensiunii față de necesitatea de a înțelege un autor mai bine decât s-a înțeles el însuși*. E un principiu legat de *estetica geniului*³³, de sinonimia între autenticitate, adevăr și creația inconștientă, spontană. Gadamer crede că fiecare epocă este nevoită să se înțeleagă pe sine grație unui text transmis prin tradiție; trebuie, așadar, să se înscrie în ea. Adevăratul sens al unui text, sub forma în care îl interpelează pe interpret, nu depinde de *autorul și publicul* său inițial. Sau, cel puțin, nu se epuizează în acest raport inaugural³⁴. Căci respectivul sens este *codeterminat* mereu de contextul în care activează *interpretul* și de totalitatea evoluției istorice, realizează Gadamer. Pentru el, nu este nici un secret că *sensul unui text își depășește totdeauna autorul*. De aceea, înțelegerea nu este doar un comportament *reproductiv*, ci și unul în permanență *productiv*. Este o idee care dislocă principiul criticii obiective din epoca Luminilor³⁵, fundamentând-o pe faimoasa estetică

---

acum, pentru prima oară, ocupându-mă cu gânditorul cel mai neobișnuit dintre toți, să mă apropiu cu adevărat de gândirea cuiva. *Lucrul ăsta te ajută să vezi ceea ce este în tine însuși neobișnuit și să-l pui în valoare căci, în chip evident, de aici pornește orice reușită esențială, dacă e o reușită* (s.n., A.M.; cu bold, s.a.)” (Martin Heidegger, Elisabeth Blochmann, *Correspondență...*, p. 150).

³² Comparând concepția heideggeriană (preponderent existențială) cu aceea gadameriană (mai aplicată) și deducând ceea ce le desparte atunci când vine vorba de ideea de *înțelegere*, Laura T. Ilea observă la Heidegger următoarele: „[...] țelul cunoașterii nu constă în posibilitatea unei cuprinderi teoretice, ci în faptul de a putea ceva, în a putea utiliza cunoștințele tale, în a fi copt pentru un anumit lucru” (vezi Laura T. Ilea, *Viața și umbra ei. Întemeierea existențială a cunoașterii – Martin Heidegger*, Cluj-Napoca, Idea Design & Print, 2007, p. 160).

³³ În interpretarea lui Immanuel Kant, estetica geniului ar însemna să produci o operă de artă sub impulsul naturii, care lucrează în om sub „acoperirea” rațiunii; dar fără a respecta vreo regulă; talentul cu care se creează fiind ceva prin el însuși dător de norme (Immanuel Kant, *Critica facultății de judecare*, traducere de Rodica Croitoru, București, Editura ALL, 2007, p. 254–255).

³⁴ Nu putem vorbi despre tradiția interpretării unui text – despre hermeneutică nici atât – dacă nu ne familiarizăm cu istoria scrisului/cititului/cărții și cu accepțiile pe care lectura (nu am sinonimiza-o cu cititul) le-a avut de-a lungul veacurilor. Vezi Jonathan Boyarin (ed.), *The Ethnography of Reading*, University of California Press, 1993, 286 p.; Roger Chartier (sous la direction de), *Histoires de la lecture. Un bilan de recherches*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, 1995, 318 p.; Frédéric Barbier, *L’empire du livre*, Paris, Les Éditions du Cerf, 1995, 612 p.; Chantal Horellou-Lafarge, Monique Segré, *Regards sur la lecture en France. Bilan de recherches sociologiques*, Paris, L’Harmattan, 1996, 416 p.; Henri-Jean Martin, *Histoire et pouvoir de l’écrit*, Paris, Albin Michel, 1996, 536 p.; Alberto Manguel, *A History of Reading*, London, Flamingo, 1997, 372 p.

³⁵ Gândirea iluministă, propunând destule idei radicale, a trezit reacții pe măsură, constituite, cu timpul, într-o adevărată tradiție. Vezi Zeev Sternhell, *Anti-Luminile. O tradiție din secolul al XVIII-lea până la Războiul Rece*, articol tradus de Mihaela Gabriela Stănică, într-un volum colectiv coordonat de Bogdan Ghiu și Vlad Alexandrescu (editori), *Ateliere ale modernității. Istorie intelectuală și filosofie franceză contemporană*, Iași, Editura Polirom, 2013, p. 393–448.

a geniului. Comprehensiunea nu este, în realitate, o mai bună înțelegere: nici în sensul unei competențe superioare, datorate unor obiective mai bine precizate, nici în sensul unei superiorități de principiu, de care ar dispune actul conștient al criticii în fața gestului inconștient al creației. *Dacă înțelegem, facem acest lucru mereu altfel*. E o abordare prin care Gadamer „învinge” postulatele hermeneuticii romantice.

Gadamer își expune opiniile pe îndelete, *dar în corelație permanentă cu întreaga istorie a gândirii de până la dânsul*. Ce mai sesizează el? Atunci când nu i se mai vizează „intenția”, ca în romantism, textul nu mai este perceput ca o simplă expresie a vieții. Este luat în seamă potrivit pretenției sale de adevăr. Faptul acesta era, într-o vreme, de la sine înțeles; dar a fost discreditat de cotitura psihologică³⁶ pe care hermeneutica i-o datorează lui Schleiermacher și conștiinței exaltate de istorism³⁷. S-a revenit însă la „normal” după declinul istorismului, odată cu mutația fundamentală impulsionată, în secolul al XX-lea, de Heidegger³⁸: distanța istorică nu mai trebuia depășită. Aceasta era presupuziția naivă a istorismului, socotea Gadamer, care susținea transpunerea în

³⁶ „În cadrul hermeneuticii moderne de orientare psihologistă și istoristă, a fost practică o teorie a lecturii orientată spre descifrarea intenției autorului. Dar acest tip de hermeneutică reprezentativă nu lua în calcul situarea temporală și lingvistică a interpretului și, pretinzând că aduce în prim-plan figura autorului, camufla figura exegetului în produsul interpretării. Hermeneutica modernă era, așadar, de două ori subiectivă: o dată pentru că încerca să înțeleagă caracterul inefabil al individualității autorului și, a doua oară, pentru că dorea să facă acest lucru prin cultivarea subiectivității interpretului” (Corneliu D. Bîlbă, *Strategiile interpretării*, Iași, Editura „Al. I. Cuza”, 2017, p. 164).

³⁷ „[...] programul hermeneutic al unui Schleiermacher purta o dublă pecete – romantică și critică: romantică prin apelul său la o relație vie cu procesul de creație, critică prin voința de a elabora reguli de comprehensiune universal valabile. Poate că orice hermeneutică este marcată pentru totdeauna de această dublă filiație romantică și critică, critică și romantică. Critic este proiectul de a lupta împotriva neînțelegerii în numele faimosului adagiu: «există hermeneutică acolo unde există neînțelegere»; romantic este proiectul «de a-l înțelege pe un autor la fel de bine și chiar mai bine decât s-a înțeles el însuși». Înțelegem astfel că în notele sale de hermeneutică, pe care nu a reușit niciodată să le transforme într-o lucrare încheată, Schleiermacher a lăsat moștenire o aporie, și totodată o primă schiță. Problema cu care s-a confruntat este aceea a raportului dintre două forme de interpretare: interpretarea „gramaticală” și interpretarea „tehnică”; aceasta este o distincție permanentă în opera sa, dar semnificația ei se va deplasa mereu cu trecerea anilor. Înainte de ediția Kimmerlé, nu se cunoșteau notele din 1804 și din anii următori; de aceea i s-a atribuit lui Schleiermacher mai ales o interpretare psihologică; la început, aceasta se afla pe picior de egalitate cu interpretarea gramaticală. Interpretarea gramaticală se bazează pe trăsăturile discursului care sunt comune unei culturi; interpretarea psihologică, pe care o numește și tehnică, privește singularitatea, chiar genialitatea mesajului scriitorului. Dacă cele două interpretări au drepturi egale, ele nu pot fi totuși practicate în același timp. Schleiermacher precizează: a observa limba comună înseamnă a-l uita pe scriitor; a înțelege pe un autor singular, înseamnă a-i uita limba care este numai străbătută. Fie percepi ceea ce e comun, fie percepi ceea ce e propriu. Prima interpretare este numită *obiectivă*, pentru că se referă la trăsăturile lingvistice distincte ale autorului, dar și *negativă*, pentru că indică doar limitele comprehensiunii; valoarea sa critică poartă numai asupra erorilor privind sensul cuvintelor. A doua interpretare este numită *tehnică*, fără îndoială datorită proiectului unei *Kunstlehre*, unei *tehnologii*. În această a doua interpretare se realizează proiectul unei hermeneutici. Este vorba de a ajunge la subiectivitatea celui care vorbește, limba fiind uitată. Limbajul devine aici un organ în serviciul individualității. Această interpretare este numită *pozitivă*, pentru că ajunge la actul de gândire care produce discursul. Cele două interpretări se exclud între ele; ba mai mult, fiecare cere talente distincte, cum o arată excesele lor, excesul celei dintâi dă naștere pedanteriei, excesul celei de-a doua, nebulozității. Numai în ultimele texte ale lui Schleiermacher a doua interpretare precumpănește asupra celei dintâi, și natura *divinatorie* a interpretării îi subliniază caracterul psihologic. Chiar și atunci însă, interpretarea psihologică – acest termen îl înlocuiește pe cel de interpretare tehnică – nu se limitează niciodată la o afinitate cu autorul; ea implică motive critice în activitatea de comparație; o individualitate nu poate fi sesizată decât prin comparație și prin contrast” (Paul Ricœur, *Eseuri de hermeneutică*, traducere de Vasile Tonoiu, București, Editura Humanitas, 1995, p. 72–73).

³⁸ Discutând conceptul de *temporalitate* din opera lui Martin Heidegger, Gabriel Liiceanu glosa: „Trecutul înțeles autentic nu este astfel ceea ce a trecut și nu mai e, ci ceea ce, fiind, a rămas în mine, ceea ce este inclus în ceea ce eu sunt și care, ca atare, mă constituie din adâncul meu” (Gabriel Liiceanu, *18 cuvinte-cheie ale lui Martin Heidegger*, București, Editura Humanitas, 2012, p. 132).

spiritul unei epoci și practicarea unei gândiri în termenii acelei perioade, pe motiv că noțiunile prezentului nu ar conduce la atingerea obiectivității istorice. Distanța temporală nu este însă o prăpastie de neînviș: un interval de timp poate fi umplut de continuitatea cutumelor și a tradițiilor, în lumina cărora ni se înfățișează întreaga *moștenire* de idei, de așteptări și experiențe.

O vreme s-a crezut că o cunoaștere obiectivă a istoriei poate fi atinsă doar din perspectiva unei anumite îndepărtări față de trecut. Gadamer nu e de acord, dar recunoaște că această axiomă prezintă și părți bune. Este adevărat, de pildă, că ceea ce distingem drept fapt esențial apare numai după ce fugim de actualitatea născută din circumstanțe tranzitorii. Depărtarea temporală mai asigură și o imagine sintetică asupra celor petrecute, adică o decantare a judecăților ce populează prezentul unui eveniment; ea este, indubitabil, condiția necesară bunei comprehensiuni istorice. Distanța filtrează într-adevăr amănuntele semnificative, oferindu-ne, în schimb, o înlănțuire mai precisă a faptelor, un tablou mai compact, mai coerent. Cu alte cuvinte, comenta sarcastic Gadamer, interesul istoricului ar trebui suscitât numai de ceva îndeajuns de lipsit de viață. Întrebarea este dacă problema hermeneutică se epuizează odată cu această îndepărtare temporală ce mumifică faptul analizat, lipsindu-l de mizele extra-academice. Iată și răspunsul gadamerian: epuizarea adevăratului *sens ce rezidă într-un text sau într-o creație artistică nu se încheie aici, constituind, în realitate, un proces infinit*. Contează mult apariția perpetuă a unor noi izvoare ale înțelegerii, care dezvăluie conexiuni de sens nebănuite. *Distanța istorică*, subliniază Gadamer, *nu are o dimensiune fermă, ea modificându-se și lărgindu-se continuu*; totodată, permite și reliefaarea prejudecăților care ne dirijează înțelegerea. Iar scoaterea lor la lumină implică, în mod evident, suspendarea valabilității lor. Căci atâta timp cât o prejudecată ne determină, nu avem cunoștința de ea și nu o considerăm ca atare.

Gadamer critică obiectivismul istoric, redescoperind eficacitatea, ea însăși istorică și schimbătoare, a modurilor în care ni se transmit și transmitem, la rândul nostru, niște tradiții de interpretare. Comprehensiunea se identifică, din acest punct de vedere, cu acea distanțare prin care discernem adevăratele *efecte* ale unor *cauze* istorice. Naivitatea istorismului a constat însă în ignorarea propriei istoricități, a propriului context în care se manifesta, mizând în zadar pe caracterul științific al tehnicilor sale. Or, dacă o investigație veritabilă este obligată să ia în considerare propria ei istoricitate, ea nu va mai crede în fantasma unui obiect de studiu față de care să fie complet neutră; și nici nu va mai tinde către o cercetare bănuită că ar progresa neîncetat. Obiectivismul istoric se apropie aici de statisticile care constituie uneori un instrument de propagandă pentru că „lasă să vorbească faptele”: simulează o obiectivitate dependentă, în realitate, de legitimitatea/intenționalitatea întrebării la care aceste statistici răspund. Gadamer asociază această limitare cu ideea de *orizont*: suntem între limitele lui și se mișcă odată cu noi.

Nu întâmplător, Gadamer evocă atitudinile diferite pe care filologia și istoria le aveau față de un text. În ochii istoricului, una din slăbiciunile filologului – cel apreciat de către romantici – este aceea că își privește textul asemenea unei opere de artă, suficient sieși. Dimpotrivă, istoricul trebuie să pună cap la cap frânturi de trecut și să controleze textul documentului cu ajutorul unor date „din afară”, cu mijlocirea unor interpretări moștenite. În cazul în care o lucrare poetică transmisă prin tradiție produce impresie asupra istoricului ca simplu individ, acest lucru nu are o relevanță hermeneutică pentru el, ca cercetător. În această ultimă ipostază, el nu se poate concepe ca destinatar al textului liric. Interoghează documentul mai curând în ceea ce acesta *nu* dorește să ofere din proprie inițiativă, *istoricul trebuind să interpreteze tradiția într-un*

*sens diferit de cel pe care textele îl reclamă de la sine*³⁹. Caută, altfel spus, realitatea pe care documentele o exprimă involuntar. Gadamer este de părere că aici asistăm la împlinirea conceptului de interpretare; una cerută acolo unde sensul textului nu poate fi înțeles direct și unde suntem neîncredători față de ceea ce el înfățișează în mod nemijlocit. Conștiința istorică a modificat cu vremea și atitudinea filologică, renunțându-se la ideea că textele dispun de o valoare normativă în sine. Nu se mai vedea în ele niște modele ale rostirii, fiind citite din perspectiva intenționalității lor; altfel spus, cu metodele istoriei. Filologia a devenit și ea o știință auxiliară a istoriei, cu atât mai mult cu cât cercetătorii trecutului se dedicau tot mai mult Antichității. Înțelegerea însemnase pentru filologi altceva, mai precis inserarea unui text dat în istoria unei limbi, a unei forme literare, a unui stil. Date fiind și prefacerile petrecute în filologie, se stinge și ideea că Antichitatea exprima artisticul în mod exemplar; nu numai ca forță poetică și frumusețe a rostirii, ci și ca adevăr superior.

Din ce istorie facem parte?

Gadamer pleacă de la un aparent loc comun: acela că un cititor nu citește niciodată doar ceea ce i se înfățișează într-o scriere; cel care parcurge un text este prezent el însuși în sensul pe care îl percepe. *Hermeneutica romantică considera, în mod greșit, că înțelegerea se întemeiază pe transpunerea de sine în celălalt, pe împărtășirea nemijlocită a unuia din altul*. De fapt, înțelegerea a ceea ce o persoană spune presupune o înțelegere în interiorul limbii, și nu o transpunere în celălalt; și nici refacerea trăirilor acestuia, cum credeau romanticii.

Tradiția scrisă nu este doar amprenta unei civilizații irosite, ci se ridică deasupra acesteia, în sfera aceluși sens minimal, dar constant, pe care textul îl păstrează pentru totdeauna⁴⁰. Ceea ce poartă tradiția mai departe nu este o scriere anume – poate, cine

³⁹ „Când un text este pus într-o sticlă – iar asta nu se întâmplă numai cu poezia sau cu proza, ci și cu *Critica rațiunii pure* –, adică atunci când un text este produs nu numai pentru un destinatar unic, ci pentru o comunitate de cititori, autorul știe că el va fi interpretat nu după intențiile sale, ci după o complicată strategie de interacțiune care-i implică și pe cititori, împreună cu competența lor în privința limbii ca patrimoniu social. Prin patrimoniu social nu înțeleg numai o anumită limbă, ca ansamblu de reguli gramaticale, ci și întreaga enciclopedie ce s-a constituit cu ajutorul exersării acestei limbi, mai precis convențiile culturale pe care limba respectivă le-a produs, precum și istoria interpretărilor precedente ale multor texte, inclusive ale textului pe care cititorul îl citește în acel moment [s.n., A.M.]” (Umberto Eco, *Limitele interpretării*, traducere de Ștefania Mincu și Daniela Crăciun, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 124). În acest domeniu al reinterpretărilor continue, apare adesea senzația de colaj, zisă și „cărți din cărți”. De fapt, cei care abordează un subiect cum ar fi istoricitatea tălmăcirilor de care s-a bucurat un text, nu pot evita următorul neajuns: *X relatează acum ce a spus cândva Y, atunci când se referea, cine știe când, la cartea lui Z*. Astfel, Umberto Eco se vedea obligat să ia în calcul cele două tipuri de textualism pe care Richard Rorty le repera în 1982: „Primul e al celor care nu se ocupă de intenția autorului și tratează textul lucrând pe el ca și cum ar conține un principiu privilegiat de coerență internă, cauză suficientă a efectelor pe care le provoacă în presupusul său cititor ideal. A doua tendință ar fi exemplificată de acei critici care consideră orice *reading* ca pe un *misreading* și care, spune Rorty, nu se adresează nici autorului, nici textului pentru a-i întreba care sunt intențiile lor, ci, de obicei, «ciocănesc textul a-l adapta mai bine afirmațiilor lor»” (*ibidem*, p. 38).

⁴⁰ Într-o lucrare despre cultul eroilor invocam diferența dintre *tradiție* și *tradiționalism*. O reiterăm aici, din cauză că respectiva categorisire este și mai utilă în cartea de față: „În timp ce tradiția desemnează o transmitere a ceva de la o generație la alta (sau a ceea ce este transmis), tradiționalismul trimite la o relație anume cu ceea ce este transmis. Spre deosebire de tradiție, tradiționalismul reprezintă o ideologie. Tradiția este acceptată fără o reflecție preliminară, pe când tradiționalismul presupune o raportare deliberată, conștientă. [...] Printre însușirile de bază ale tradiției se numără: generalitatea, universalitatea, aplicabilitatea sa în toate domeniile, caracterul nedeterminat, imprecis, flexibilitatea, influențabilitatea, adaptabilitatea, toleranța, capacitatea de a se ramifica pe o arie relativ extinsă, caracterul articulat, facultativ, recomandabil, distanța față de origine. La polul opus se află caracteristicile tradiționalismului: specificitatea, circumspecția, precizia în privința

știe, o frântură dintr-un întreg revolut –, ci *supraviețuirile memoriale*, apte să ne vorbească în mod nemijlocit. Acolo unde tradiția literară ne este familiară, nu ne devine cunoscut doar un lucru anume, ci suntem, *à rebours*, contemporani cu o întreagă umanitate, deja consumată în raporturile directe cu lumea. Dar dacă în locul moștenirii textuale lăsate de o cultură nu dispunem decât de monumente mute, înțelegerea noastră rămâne mereu incertă și episodică: „[...] nu numim încă istorie o astfel de veste dinspre trecut”, se pronunță, ferm, Gadamer. Vechile documente impun o sarcină hermeneutică doar într-un sens mai larg, pentru că nu sunt inteligibile în ele însele. Importantă este problema *interpretării*, nu numai a *descifrării* și *înțelegerii* în litera lor. Fără îndoială, tendința auto-perpetuării poate rezista și fără scriere. Însă, numai tradiția scrisă se poate desprinde de simpla dăinuire a rămășițelor unei lumi defuncte, făcând din ea un real punct de plecare; de la care o existență oarecare să permită deducții retrospective, care să întregească, laolaltă, o altă existență.

Gândindu-se la tot ce ne-a parvenit prin inscripții și relicve din piatră sau orice alt material, lui Gadamer îi este clar că voința de dăinuire și-a creat o formă proprie de auto-conservare: literatura. *Ea și-a cucerit, în timp, simultaneitatea cu orice formă de actualitate*, apropiată sau dimpotrivă. Aici nu e vorba de un raport între persoane, între cititor și autor (care, adesea, nu se cunosc reciproc niciodată), ci de racordare la *tipul de comunicare* pe care textul îl propune. Acolo unde reușim să înțelegem ceva, sensul celor spuse se dovedește viu și actual, cu totul independent de faptul că suntem ori nu capabili să folosim textul ca izvor istoric. Sarcina inițială a hermeneuticii fusese înțelegerea textelor. Potrivit lui Gadamer, cotitura psihologică adusă de Schleiermacher a blocat temporar dezvoltarea dimensiunii istorice a fenomenului hermeneutic. Astăzi însă, nu ne mai îndoim că fixarea în scris provoacă desprinderea scrierii de autorul ei și ridicarea textului într-o sferă semantică din care se împărtășește oricine știe să citească. Desprins de factorii emoționali ai exprimării și vestirii, înțelesul unei consemnări scrise stă doar în ceea ce rămâne mereu identic și neschimbat, în ciuda mai multor reluări. *Înțelegerea prin lectură nu este repetarea a ceva ce aparține trecutului, ci participarea la un sens contemporan cu ultima citire*. Concluzionând, Gadamer ne convinge că scrisul este un fel de vorbire înstrăinată de propriile origini, iar literatura una din ipostazele dorinței de a da ceva mai departe.

Un dublu discredit: dialogul și retorica

Dacă hermeneutica lui Paul Ricœur accentuează rolul pe care *narațiunea* îl are în conservarea acelor sensuri date de noi istoriei, hermeneutica lui Hans Georg Gadamer mizează pe *dialog* și pe certitudinile sociale oferite de acesta. În cele ce urmează, înfățișăm câteva din argumentele marelui gânditor german. Deși nu există o limbă comună pentru toți, din toate epocile, ea având, invariabil, propria ei istoricitate, ne putem totuși înțelege dincolo de limitele indivizilor, ale popoarelor, ale timpurilor⁴¹.

---

reglementărilor, fermitatea, exactitatea, rigiditatea, inflexibilitatea, consecvența, caracterul compact, stabilitatea structurală, caracterul imperativ, constrângător” (vezi Norbert Hintersteiner, *Către o depășire a tradițiilor. Contribuții anglo-americane la o hermeneutică interculturală a tradiției*, traducere de George Bratușca, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2003, p. 59).

⁴¹ „După Gadamer, un adevărat «dialog» trebuie să aibă drept rezultat ceea ce el numește o «fuziune a orizonturilor»: fiecare interlocutor trebuie să încerce să avanseze către Celălalt, astfel încât pe tot parcursul conversației să se producă o integrare a perspectivelor [...]. Acordul la care putem ajunge [...] nu înseamnă, de obicei, nici sinteza critică a punctelor de vedere exprimate, nici un consens de fond, ci o reprezentare mai clară, mai nuanțată, mai precisă a poziției celor doi parteneri” (Paul Cornea, *op. cit.*, p. 253).

Obiectele și ființele din jurul nostru ni se par atât de familiare doar pentru că *vorbit* despre ele, pentru că ne consolidăm cunoașterea prin banale și cotidiene schimburi de impresii. Felul cum este un lucru se arată abia atunci când discutăm cu alții despre el. În aceeași ordine de idei, Gadamer mai observă că în orice strădanie de a spune adevărul se află convingerea că *nu-l putem spune fără adresare*, fără un răspuns și, prin aceasta, fără un consens cu interlocutorul nostru. Lucrul cel mai uimitor în esența limbii/dialogului este însă acela că *nici unul dintre noi nu cuprinde întregul adevăr în gândirea lui singulară*.

Limba nu stă alături de artă, drept și religie, ci constituie mediul susținător pentru toate aceste fenomene, afirmă Gadamer. Limba interpretează experiențele noastre, mediind între posibilitatea unei cunoașteri infinite și puțințele noastre restrânse de a îngurgita această cunoaștere⁴². *Interpretarea lumii prin intermediul limbii nu avansează progresiv către un sens dinainte vizat. Este, la fiecare pas al ei, o reprezentare a acestui sens*, ne încredințează Gadamer. Privită metaforic, limba este o atotcuprinzătoare prelectură a lumii: înaintea oricărei gândiri critice, realitatea noastră este deja interpretată în limbă, cea care ne articulează Universul, completează filosoful german. Ea există sub forma cuvântului adresat cuiva, întemeind comunicarea dintre oameni și solidaritățile pe care ei le încearcă. Nu întâmplător, unul dintre cele mai profunde imbolduri ale epocii romantice a fost credința în *dialog* ca sursă de sine stătătoare a *adevărului*.

În orice tip de cunoaștere suntem înconjurați de limba pe care o vorbit. Creștem, aflăm tot mai multe și, în cele din urmă, ne *cunoaștem pe noi înșine învățând să vorbit*⁴³. A ne deprinde să articulăm cuvinte și propoziții nu presupune doar să numim ceea ce ne înconjoară. Înseamnă *să moștenim* o formă de familiaritate cu Universul, recognoscibilă în fiecare noțiune nouă pe care ne-o însușim, afirmă Gadamer. Fenomenul înțelegerii poate fi văzut și ca unul lingvistic, pentru că limba este cea care susține permanent *caracterul comun* al orientării noastre prin vreme. În faptul de a discuta unul cu altul se construiește mai degrabă caracteristica unanim acceptată a realității despre care vorbit. Dialogul înlătură treptat disensiunile, ducând la o viziune proprie tuturor, speră Gadamer; sub egida lui, nu mai întâlnim gândirea mea sau a ta, ci o modalitate, o predispoziție colectivă de interpretare a lumii⁴⁴.

⁴² La adresa convingerilor gadameriene s-au formulat destule critici. Bunăoară, Gianni Vattimo rezumă tezele lui Gadamer, dar le opune, totodată, scepticismul lui Habermas: „Istoria, din punctul de vedere al lui Gadamer, e istorie a transmiterii de mesaje lingvistice, a constituirii și reconstituirii de orizonturi de comunicare care sunt mereu, și de fiecare dată, fapte de limbaj”. În contraponderă, Vattimo redă succint și opinia habermasiană, întemeiată pe neîncrederea în caracterul lingvistico-hermeneutic al experienței: „[...] istoria nu apare ca «pură» transmitere de mesaje, ci lasă, dimpotrivă, să se ivească formele de opacitate ce se exprimă în scientism, în ideologie [...]. Comunicarea intraistorică, construirea și reconstruirea orizonturilor de dialog între indivizi, epoci, societăți, nu e ceva pașnic, ci e o întreprindere dificilă și amenințată de continue riscuri de *Missverstehen* (acea neînțelegere care, chiar pentru Schleiermacher, e condiția normală de pomire a oricărei interpretări)”. Vezi Gianni Vattimo, *Dincolo de subiect. Nietzsche, Heidegger și hermeneutica*, traducere de Ștefania Mincu, Constanța, Editura Pontica, 1994, p. 108–109. Totodată, Gadamer nu e recunoscut drept veritabil continuator al lui Heidegger decât, cel mult, pe filieră lingvistică, adică prin ideea că *ființa care poate fi înțeleasă e limbaj* (*ibidem*, p. 55–56).

⁴³ „Confuzia este la nivelul limbajului, iar limbajul este reflexia, ca orizont de înțelegere, a experienței. De aceea, «traducerea» în cuvânt nu poate fi decât aproximativă. De unde și farmecul intraductibilului. [...] Fiecare lucru crește «în limba lui». Diferența de spațiu se traduce/se regăsește întotdeauna și poate cel mai bine (prin parcurgerea experienței specifice) în diferența la nivelul limbii/limbajului”. Vezi capitolul *Despre chipul ascuns al filosofiei iudaice*, în Madea Axinciuc, *Profetul și oglinda fermecată. Despre imaginație și profeție în Călăuza rătăciților de Moise Maimonide*, Iași, Editura Polirom, 2017, p. 22.

⁴⁴ „Nu este vorba de transpunere în sufletul autorului (Schleiermacher), ci de *participare* la sensul textului” (vezi Mădălin Onu, *Experiență și adevăr în hermeneutica lui H. G. Gadamer. De la experiența*

Din această cauză, arta și istoria se sustrag unei înțelegeri definitive, realitatea limbii conținându-le pe amândouă. Gadamer subliniază că esențialul în științele spiritului nu îl constituie obiectivitatea, ci relația prealabilă cu obiectul cercetării. Savantul german tinde să completeze idealul *cunoașterii obiective* (stabilit de etosul științificității) cu idealul *participării*; o participare la expresiile esențiale ale experienței umane, așa cum s-au configurat ele în artă sau istorie. Căci *dialogul* se caracterizează și prin faptul că ceea ce iese la iveală în cadrul său nu este afirmat de un individ anume, astfel încât numai acea persoană să stăpânească chestiunea discutată: *participarea la adevăr se dobândește în comuniune*, insistă Gadamer. Marca distinctivă a experienței istorice o constituie, de altfel, realitatea că ne situăm în interiorul unui fenomen fără să știm ce ni se întâmplă; și abia retrospectiv ne dăm seama cum au stat cu adevărat lucrurile.

Caracterul dialogal al limbii face uitat punctul de pornire al dezbaterilor, situat la nivelul subiectivității individuale, al vorbitorului izolat în intenția lui de a da existenței personale un sens propriu, remarcă Hans Georg Gadamer. Ceea ce se produce în vorbire nu este o simplă fixare a unui înțeles, ci continua antrenare a locutorului în relația cu cineva. *Vorbirea nu este doar etalare și susținere a prejudecăților noastre, ci și o modalitate de le arunca în joc, de a le pune la încercare*. Cine nu cunoaște experiența pe care o câștigăm atunci când vrem să convingem pe cineva? Dar conduita dialogală nu se limitează la sfera argumentelor și contraargumentelor, prin interferarea cărora stabilizăm *sensul* unor dispute. Potrivit lui Gadamer, contează și forța modelatoare a dezacordului, care continuă să reziste dincolo de orice înțelegere a celor stabilite de comun acord.

Cu această viziune asupra limbajului, Gadamer reface, pe scurt, complicata poveste a retoricii. Cândva, aceasta susținea un flux al tradiției care păstra, fără a fi contestat, cunoașterea mai veche a omului despre om. Totuși, nici chiar *pentru greci retorica nu trecea drept știință. Același regim îl avea, de altfel, și istoriografia, ea fiind atunci de capacitatea de a vorbi și a scrie bine: pe bună dreptate, simpla acumulare de fapte nu putea fi acceptată ca fundament al științei experimentale*, subliniază Gadamer. În concepția vechilor greci, matematica era atunci știința prin excelență. Acesteia i se adăugau, abia în epoca modernă, atracția pentru constantele naturii, care diminuau cumva popularitatea înțelepciunii cifrice. Oricum, odată cu Galilei, începea o nouă epocă a cunoașterii științifice⁴⁵; și o nouă idee de cognoscibilitate începea să patroneze obiectul interogărilor de factură științifică, observă Gadamer. Este vorba de ideea de *metodă* și de primatul ei față de domeniul cercetat, *condițiile cunoașterii metodologice* definind indubitabil și *obiectul* investigațiilor. În noile condiții ale modernității, retorica primea, indirect, un înțeles peiorativ, desemnând argumentația neobiectivă. Acesta e și motivul pentru care Gadamer vrea să-i redea valoarea inițială,

---

adevărului *la adevărul experienței*, în George Bondor & Cristian Nae (coord.), *Imagine și text*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2012, p. 86). Experimentul este o metodă de cunoaștere, experiența de înțelegere. *Experiența adevărului* se desprinde din dialogul care conciliază comprehensiunea noastră cu pretențiile veritative ale textului. Concilierea dintre ultima generație de nedumeriri și bătrânele semnificații se realizează pe filieră langajieră (lexicală, etimologică, semantică), repunându-se înțelesuri vechi în cuvinte noi. Adevărul provenit din experiență se confundă cu modul în care este descrisă aceasta. Fiecare experiență reactualizează un adevăr și ne deschide drumul spre un altul; care își va confirma și consolida „predecesorul”. Astfel că *adevărul experienței* trebuie căutat mereu în consecințele unui fapt; în perpetuările și dezvoltările ce decurg din cele întâmplare, „rotunjind” și conferind completitudine aceluși adevăr pe care experiența ni-l stabilizează; ni-l dă la cheie, ca să spunem așa (*ibidem*, p. 82–84).

⁴⁵ Galilei nu a putut demonstra adevărul teoriilor sale, dar inventarea lunetei astronomice îi crea un fel de credință în adevărul observațiilor primite prin telescop. Convins că era depozitarul unei „priviri științifice”, Galilei lua aparențele drept certitudini, nu ca ipoteze de lucru (Jean Borella, *Criza simbolismului religios*, traducere de Diana Morărașu, Iași, Institutul European, 1995, p. 55–56).

subliniind că ea cuprinde orice formă de comunicare bazată pe putința de a vorbi unii cu alții și a ține astfel laolaltă societatea umană. El știe că retorica își pierduse deja prestigiul odată cu sfârșitul republicii romane, rămânând, în Evul Mediu, un privilegiu al culturii scolastice; era totuși redescoperită în timpul Renașterii, dar cu prețul unei adaptări funcționale, ne atenționează Gadamer. Retorica a fost reabilitată (deși știința modernă axată pe *dovadă*, *judecată* și *concluzie* o respingea) mai mult din cauza laturii ei formativ-educative, pe care a insistat Philip Melanchthon (1497–1560). El a avut un cuvânt greu de spus în învățământul public protestant – precizează Gadamer – unde retorica transmitea adevăruri religioase; ea trebuia să convingă, să emoționeze, să facă prezente scene biblice, și nu să imite Antichitatea, așa cum făceau umaniștii⁴⁶.

Melanchthon justifică utilitatea retoricii prin faptul că expunerile lungi nu erau bine receptate de public dacă nu urmau o artă a ordonării vorbitului și a clarificării lucrurilor obscure. De aici au început apropierea retoricii de hermeneutică și discuțiile în jurul alegerii citatelor semnificative; dar și acuzația de inconsecvență, întemeiată pe bănuiala că orice asemenea selecție conținea și o interpretare cu implicații dogmatice, completează Gadamer. Reforma favorizase textul scris, cititul în tăcere, preoția universală. Numai că acest gen de lectură nu dispune de mijloacele accentuării și nuanțării pe care le posedă un profesor viu. Abia pietistii August Hermann Francke (1663–1727) și Johann Jacob Rambach (1693–1735) recunoșteau că vechiul principiu al retoricii clasice, *trezirea afectelor*, este un principiu hermeneutic. În orice caz, Gadamer este acela care îi readuce în discuție cu destul folos. Aceleași cuvinte, spuse însă cu tonalități și gesturi variate, provoacă sensuri diferite, susțineau cei doi teologi. În recunoașterea acestui fapt inerent *prediciei* se află tocmai rădăcina interpretării „psihologice”, întemeiată de Schleiermacher, ne sugerează Gadamer; și, în ultimă instanță, a oricărei teorii a *empatiei* cu creatorul unei opere de referință. Or, însuși Rambach scrisese că interpretul trebuia să-și apropie spiritul autorului atât de mult încât hermeneutul să apară, treptat, *ca al doilea eu* al autorului. Și de la cei ca el s-a păstrat, vreme îndelungată, prezumția că motivul central al oricărei hermeneutici este *depășirea, însușirea a ceea ce resimțim ca străin*, crede Gadamer. Subordonând interpretarea de texte criteriului modern al științificității, optăm din start pentru o perspectivă reducăționistă, scrie Gadamer. În realitate, sarcina interpretului nu este niciodată o simplă descoperire logic-tehnică a sensului unui discurs oarecare, orice efort de înțelegere conținând deja acceptarea provocării constante pe care el o reprezintă. Pretenția lui de adevăr trebuie să fie presupuziția întregului demers, chiar și atunci când analiza conduce la concluzia că propoziția avută în atenție este falsă, ne spune Gadamer.

În secolele XVII–XVIII, legătura dintre retorică și hermeneutică slăbise datorită unor sceptici ca Johann Conrad Dannhauer (1603–1666), care lăsa deoparte ceea ce el

⁴⁶ Una din cele mai nimerite deslușiri ale hermeneuticii, dublată însă și de o critică a metodelor specifice studiilor culturale, poate fi aceea dată de Andrei Pleșu: „Hermeneutica unui text revelat nu-și poate propune *clarificarea* lui. Între sensul unui asemenea text și expresia lui scrisă, transmisibilă, există o diferență esențială, un «rest», o «ruptură de nivel» care nu se lasă domesticite analitic. Ceea ce poți face e să amplifici *prezența* textului, să pui în scenă inepuizabilul lui. Cu alte cuvinte, lectura adecvată nu este, în acest caz, lectura «competentă», sistematizatoare, ci *lectura uimită*, care intuește simultan anvergura sensului și vidul lui. Problema nu este a «clasa» profesoral textul, ci a-l «submina», a-i intensifica misterul, a provoca explozia «literei» lui, surparea evidențelor lui de primă instanță. Un text scripturar e bine citit atunci când el îți devine, în final, cordialmente «străin», când ordinea curentă a ideilor și a experiențelor nu te mai ajută să-l asumi. A fi «familiar» cu un astfel de text e a fi receptiv la ceea ce el ascunde, a învăța să trăiești cu straniețea lui. În genere, lecturile de tip «cultural», oricât de ingenioase, sunt *lecturi deviate*, *lecturi care nu se pun* în acord cu intenția textului, cu contextul lui originar” (Andrei Pleșu, *Despre îngeri*, București, Editura Humanitas, 2006, p. 233).

numea interpretare oratorică spre a conferi hermeneuticii o infailibilitate similară cu aceea a logicii. Importante nu sunt, neapărat, ideile lui Dannhauer, ci deducțiile pe care Gadamer le extrage din gândirea acestuia. După Dannhauer, logica ar fi avut două părți, una analitică și alta hermeneutică, ambele învățându-ne să descoperim falsul. Însă, ele se deosebesc prin aceea că hermeneutica ne-ar învăța să cercetăm sensul unei afirmații, chiar dacă este fundamental falsă, în timp ce analitica s-ar ocupa numai de adevărul propoziției concluzive, mizând numai pe criterii verificate⁴⁷. Hermeneutica s-ar preocupa, așadar, de *înțelesul* propozițiilor, nu de gradul lor de *corectitudine*. Gadamer consideră totuși că acest raționalism este exagerat, retorica putând activa, în opinia lui, ca o tehnică de descoperire a sensului, dar și de descifrare veristă a textului.

Cuvântul *hermeneutică* (interpretare, traducere, înțelegere) era cu mult anterior ideii de știință metodică, așa cum a fost ea dezvoltată în epoca modernă. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, apariția izolată a cuvântului „hermeneutică” la câțiva scriitori arată că, pe atunci, expresia (probabil venind din teologie) pătrunsese în limbajul curent, desemnând însă numai atitudinea practică a înțelegerii altuia, *acordul empatic cu celălalt*. De altminteri, Schleiermacher se baza și el pe faptul că arta înțelegerii ar fi folosite nu numai în raport cu textele, ci și în relațiile cu oamenii. Astfel, hermeneutica era, la începuturile ei, ceva mai mult decât o metodologie generală a științelor spiritului. Ea părea o aptitudine naturală a omului, Gadamer neezitând să gloseze despre *talentul* de a vorbi și înțelege. În fine, hermeneutica poate fi definită, la rigoare, ca o *artă de a face din nou să vorbească ceea ce a fost spus* ori scris. Are un evident caracter cognitiv. Iar Gadamer nu pierde prilejul de a istoriciza puțin accepția ideii de hermeneutică: dacă în *Gorgias* Platon nu vedea în ea decât o artă a lingușirii, la același nivel cu arta culinară, în *Phaidros* el îi dădea un sens mai profund, de *filozofie a vieții umane* marcate de vorbire. Lui Gadamer hotărâtoare i se pare diferența – preluată și de Aristotel – pe care Platon o făcea între știință (*techne*) și raționalitatea practică (*phronesis*). Altfel spus, retorica nu putea fi desprinsă de dialectică, iar faptul de a convinge prin cuvinte nu putea fi disociat de cunoașterea adevărului, concluzionează Gadamer⁴⁸. Germanul era preocupat de utilizarea pe care reformatorii ca Melanchthon o dăduseră retoricii, în condițiile știute, dar insuficient luate în seamă: schimbarea modului de a citi sub influența descoperirii tiparului, a respingerii Tradiției de către Reformă, a întoarcerii la Scriptură, a traducerii acesteia în

⁴⁷ Vocabularul cu care operează atât filozofia, cât și istoria comportă niște automatisme, niște cuvinte care par la discreția oricui, de parcă nu ar avea o poveste a lor. Unul dintre ele ar fi *verificare*, din cauză că inspiră o anumită convingere despre ajungerea la adevăr. Karl Popper se consideră însă un adversar al „verificaționștilor” care cred că „nimic din ceea ce nu poate fi susținut pe temeuri pozitive nu este demn de a fi crezut” (Karl R. Popper, *Conjecturi și infirmări...*, p. 296). Popper se justifică afirmând că omul nu vrea de fapt simplul adevăr, ci adevărul interesant, adevărul nou. După el, noi căutăm nu adevărul, ci „răspunsuri la problemele noastre” (*ibidem*, p. 298). Karl Popper se situează în cealaltă tabără, numindu-se „failibilist”. Cum așa? Ne lămurește în trei propoziții: „[...] pentru noi, știința nu are nimic comun cu căutarea certitudinii, a probabilității sau a fiabilității. Pe noi nu ne interesează să stabilim că teoriile științifice sunt sigure, certe sau probabile. Conștienți de failibilitatea noastră, pe noi ne interesează doar să le criticăm și să le testăm, sperând să descoperim unde am greșit” (*ibidem*, p. 297).

⁴⁸ Metoda noastră fiind aceea de a dubla afirmațiile din textul analizat cu alte observații „de control” din lucrări îngemănate, aparținând unor condeie avizate, vom cita din același Bogdan Mincă: „Revenind la Aristotel și la întrebarea cu privire la adevăr și esență, se întrevede deja maniera *radicală* în care privește Heidegger raportul lor cu devenirea omului: a merge înapoi la Aristotel pe filiera conceptului de adevăr și esență nu înseamnă a investiga istoric un moment demult trecut din istoria filozofiei, ci a face un efort de recuperare a începutului acestei tradiții *în vederea* trezirii interesului pentru întrebarea cu privire la adevăr ca întrebare fundamentală a filozofiei” (Bogdan Mincă, *op. cit.*, p. 426).

limbile naționale și a doctrinei preoției universale. Principala consecință a acestor reevaluări a fost *necesitatea de a găsi un alt îndrumător al lecturii*, care să ia locul reperelor interpretative date de Sfinții Părinți. Apelându-se la retorică, aceasta era transformată dintr-o îndemânare de a înșirui vorbe meșteșugite, într-o artă de a le urmări subînțelesul și a desprinde din ele mesajul corect. Ce anume relevă Gadamer? Că Melanchthon observase un detaliu de mare viitor din trecutul filosofiei: că Aristotel și oratorii antici făceau trimitere, ori de câte ori argumentau ceva, la punctul de vedere din care trebuie abordată expunerea⁴⁹. Dar nu același lucru se poate face dacă interpretăm o lege sau Sfânta Scriptură. Ele nu suportă o înțelegere „neutră”, ci mizează totul pe pretenția lor apriorică de valabilitate. Interpretarea corectă a unei legi este oarecum inclusă în aplicarea ei, explică Gadamer, rostirea concretă a unui verdict juridic nefiind o afirmație teoretică, ci *o facere a lucrurilor prin cuvinte*. Orice punere în aplicare a unei norme depășește simpla însușire a sensului ei juridic, propunând o nouă formă probitate. La fel se întâmplă și în cazul *artelor reproductive* care pun în scenă, inventează ori consolidează noi realități, conchide Gadamer.

Verificări, metode, sensuri

Oare știința este singurul purtător al adevărului?, se întreabă Gadamer⁵⁰. Cu cât scientismul se extinde asupra a tot ceea ce există, cu atât mai îndoielnică ni se pare capacitatea ei de a pune întrebări care să acopere adevărul lumii în toată vastitatea lui. În ce măsură ține de știință faptul că avem atât de multe îndoieli a căror rezolvare nu o întrezărim încă, iar ea nu ne ajută în niciun fel? Știința ignoră acele elucidări la care se ajunge fără utilizarea *savoir faire*-ului său, discreditându-le ca lipsite de noimă. Căci pentru știință are sens numai ceea ce satisface propria ei metodă de *descoperire* și de *verificare* a adevărului. Nu poate răspunde la nedumeririle pe care filozofia și religia le ridică.

Gadamer își amintește încă un amănunt: bătrânul Heraclit⁵¹, filozoful grec, credea că naturii îi place să se ascundă; rezulta, așadar, echivalența dintre *adevăr* și

⁴⁹ Aristotel opera o distincție între *intuiție* (ridicarea spontană a minții la principiile prime, făcându-se din adevăr un prezentiment), *inducție* (raționament prin care trecem de la particular la general, un studiu de caz generând uneori o teorie) și *silogism* (procedeu deductiv prin care ajungem la adevăruri particulare ce ni se par că decurg din cele universale). Vezi Giovanni Reale, *Istoria filosofiei antice*, vol. IV, *Aristotel și peripateticii*, traducere de Mihai Sârbu, Târgu Lăpuș, Galaxia Gutenberg, 2009, p. 211.

⁵⁰ „Considerarea a ceva ca adevărat sau valabilitatea subiectivă a judecății, în raport cu convingerea (care este în același timp obiectiv valabilă), are următoarele trei trepte: *păreră, credință și știință*. *Păreră* este considerarea a ceva ca adevărat, având conștiința că această considerare este insuficientă *atât* subiectiv, *cât* și obiectiv. Dacă considerarea nu este decât subiectiv suficientă și în același timp este obiectiv insuficientă, ea se numește *credință*. În sfârșit, dacă ea este suficientă *atât* subiectiv, *cât* și obiectiv, se numește *știință*. Suficiența subiectivă se numește certitudine (pentru oricine) [s.a.]”. Vezi Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, București, Editura IRI, 1994, p. 583. Încă de la începutul acestui volum, Kant arăta că, alături de *experiență*, mai dispunem și de alte facultăți de cunoaștere, *intuiția și percepția*: „[...] dacă orice cunoaștere a noastră începe *cu* experiența, aceasta nu înseamnă totuși că ea provine întreagă *din* experiență” (*ibidem*, p. 50). Pentru o mai bună înțelegere o ideilor de *opinie* și de *adevăr*, vezi Mircea Flonta, *Cognitio. O introducere critică în problema cunoașterii*, București, Editura ALL, 1994, p. 28–32. O analiză binevenită a raporturilor dintre experiență, intuiție și percepție, integrate în capitolul *Forme de a ști*, găsim și la Herbert Schnädelbach, *Introducere în teoria cunoașterii*, traducere de Mihail Radu Solcan, Pitești, Editura Paralela 45, 2007, p. 37–145. *Existența* este un recipient prea larg pentru ideea noastră de *realitate*; pe cea din urmă o restrângem în granițele noțiunii de *experiență*, și pe baza acesteia promovăm *veridicitatea* ca sinonim al *adevărului*.

⁵¹ „Pentru Heraclit – spune Karl Popper – nimic nu este mai real decât schimbarea. [...] Schimbarea este trecerea de la un opus la altul. Ca urmare, dacă opușii sunt identici în adevăr, deși ei ne par diferiți,

*neascundere*⁵². Lucrurile se mențineau de la sine într-o stare de „secretizare”, iar vorbirea avea rolul ei în acest „camuflaj”, spuneau anticii. De aceea, spre a ajunge la ființarea autentică era nevoie de o vorbire adevărată, starea de neascundere a ființării exprimându-se în transparența afirmației. Vorbirea era adesea tradusă și prin *rațiune*, în măsura în care, pentru greci, ceea ce se păstra/ascundea în vorbire era însăși inteligibilitatea lucrurilor, rezumă Gadamer. Rațiunea lor se comunica prin vorbire, mai ales când aceasta lua forma afirmației, a judecății. Spre deosebire de celelalte moduri de a vorbi, judecata vrea să fie doar adevărată, să se raporteze exclusiv la faptul că face vizibilă o ființare așa cum este aceasta. Care ar fi deci concluzia lui Gadamer? Grecii plasau adevărul la nivelul faptului de *a arăta prin vorbire*, acest adevăr al lor pretinzând o suprapunere exactă a vorbirii peste lucrurile desemnate. O judecată era falsă dacă lăsa ca în vorbire să survină ceva ce nu se integra perfect și „fără rest” în adecvarea dintre cuvânt și lucru.

Forma modernă a științei realizează însă o ruptură hotărâtoare în raport cu formele de cunoaștere ale Occidentului grec și creștin. Ideea de *metodă* este aceea care devine treptat dominantă, idealul științific dezvoltat de ea constând în faptul că noi *străbatem un drum al cunoașterii într-un mod atât de conștient, încât este todeauna posibil să îl parcurgem din nou*. Cuvântul *methodos* înseamnă, de altfel, *drum al urmăririi*, sesizează Gadamer. Faptul de a putea observa iar și iar felul cum au decurs deducțiile înseamnă „a proceda metodic” și el caracterizează demersul științei actuale. Gadamer atrage însă atenția că astfel ignorăm realități susceptibile să ridice pretenția de adevăr. Dacă numai posibilitatea *recontrolării* omologhează *adevărul*, atunci criteriul cu care este măsurată cunoașterea nu este acest adevăr; mult mai importantă fiind *certitudinea* ei⁵³. În consecință, de la instituirea certitudinii ca regulă – în vigoare de la Descartes încolo⁵⁴, precizează Gadamer – adevăratul etos al științei moderne este dominat de

---

schimbarea însăși ar putea fi numai aparentă. Dacă în adevăr și pentru Zeu toate lucrurile sunt unul, s-ar putea ca în adevăr să nu existe schimbare” (Karl R. Popper, *Conjecturi și infirmări...*, p. 192–193). Tragedianul Euripide îi dăruia lui Socrate o scriere a lui Heraclit. După o vreme, cerându-i părerea despre ea, Euripide obținea de la Socrate un răspuns ambiguu, și totuși plin de substanță: ar fi fost nevoie de un scufundător din Delos ca să cuprindă toate nuanțele prinse în gândirea heraclitiană. Cum așa? Se știa doar cât de limpezi erau apele din acea zonă! Autor al unei cărți puse sub semnul scufundătorului-hermeneut, Bogdan Mincă ne „traduce” minunata butadă socratică: „Atunci când Socrate vorbește de un scufundător din Delos capabil să străbată adâncimile, el știe foarte bine de ce anume e nevoie pentru a-l citi pe Heraclit [...]. Scufundătorul din Delos este partea cea mai bună din noi, care, în ciuda inerției și slăbiciunii vederii obișnuite, reușește câteodată să vadă mai departe, deci să vadă acea parte greu de înțeles [...] și să aibă acces *la întreg*” (Bogdan Mincă, *op. cit.*, p. 10–11). Oare această anecdotă nu-i privește cumva și pe istorici? Și mai ales pe aceia interesați de istoria culturală; adică de acele subînțelesuri pe care documentele nu le cedează la o primă citire și pretind căutări în plus, apoi corelări asidue?

⁵² Ne gândim deja la Martin Heidegger, *Introducere în metafizică*, traducere de Gabriel Liiceanu și Thomas Kleininger, București, Editura Humanitas, 2011, p. 157–158. Adevărul (echivalat cu neascunderea) și aparența (ce se acoperă pe sine ca aparență) ar fi derivatele aceleiași ființări, spunea Heidegger atunci când îi comenta pe vechii greci. „[...] ființa ca aparență nu este cu nimic mai prejos decât ființa ca stare de neascundere” (*ibidem*, p. 157). Mai mult, aparența își camuflează propria-i calitate de „simulator” al existenței. Heidegger ajungea la părerea că aparența ar fi o mască a adevărului fără a ști sigur dacă în spatele ei stă adevărul însuși.

⁵³ Pentru o mai bună punere în context, inevitabilă este cartea lui Andrei Cornea, *O istorie a neființei în filozofia greacă. De la Heraclit la Damascios*, București, Editura Humanitas, 2010, 384 p.

⁵⁴ Vezi subcapitolul *Veracitate și adevăr* din teza de doctorat a lui Marius Pascal, *Problema adevărului la René Descartes*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2010, p. 163–168. Drept criterii ale adevărului, Descartes propunea *claritatea și distincția*, filtrate obligatoriu de rațiune. Cunoașterea nu era posibilă decât pe cale intelectuală, îndeosebi matematică. De ce? Marius Pascal ne „traduce” gândirea carteziană: sensibilitatea poate sesiza obiectele, dar nu le poate cunoaște; iar lucrurile percepute prin simțuri, fără colaborarea rațiunii,

axioma potrivit căreia îndeplinesc condițiile de adevăr numai acele date care satisfac idealul certitudinii. Limitarea cunoașterii numai la ceea ce poate fi *recontrolat* își găsește împlinirea în *imitarea* acestei cunoașteri. Gadamer conchide: modul de investigare al științei este de așa natură încât face imposibilă o instanță intermediară între cunoaștere și aplicarea ei *practică*, restrângând totul la un fel de tehnică a confirmării.

Fiecare dintre noi trebuie să accepte ca ideal *verificabilitatea* tuturor cunoștințelor, dar numai în limitele posibilului. E mai bine să recunoaștem că acest deziderat este foarte rar atins și acei cercetători care se încrâncenează să-l atingă sfârșesc prin a nu reuși să ne comunice ceva cu adevărat important, persiflează Gadamer. Totul se restrânge la *raportul dintre cunoașterea adevărului și exprimarea acestei cunoașteri*, pentru că sus-numitul raport nu poate fi reglat în funcție de verificabilitatea informațiilor. De aici vine și neîncrederea lui Gadamer față de acele „umanoare” care insistă prea mult pe metoda folosită; ca și cum cele enunțate în introducerea unui studiu s-ar respecta *ad litteram* pe tot parcursul lui, impunând niște concluzii la fel de sigure ca rezultatul unei ecuații⁵⁵.

În *acele premise metodologice se interoghează oare ceva nou?* Sau doar metoda cu care se lucrează este efectiv bine imitată, simulându-se, prin sisteme de note supraîncărcate, progresul în cunoaștere? Trebuie să recunoaștem, insistă Gadamer, că în științele spiritului cele mai fructuoase realizări depășesc cu mult cutuma verificabilității. Nu este posibil să obții niște informații noi fără ca, prin aceasta, să renunți la altele, dintr-un registru diferit al realității, consideră Gadamer. De asemenea, nu putem cunoaște unele adevăruri pentru că suntem limitați de prejudecăți, de „mode” și de o anumită birocratizare a științelor spiritului, toate mizând numai pe un volum finit al cunoașterii, numai pe informațiile conservabile. Așa-numita „birocratizare” de care vorbește Gadamer compromite modul în care ajungem la adevăr: ea ne îndepărtează de presupuzițiile de la care am plecat, făcându-le să se piardă în obscuritatea „de la sine înțelesului”. De unde și dificultatea de a depăși acele ipoteze de lucru și a dobândi cunoștințe efectiv noi. Căci nu există nicio afirmație care să poată fi concepută doar din perspectiva conținutului pe care îl prezintă. Orice propoziție este „motivată”, are niște „intuiții” pe care nimeni nu le declină explicit, insistă Gadamer. Ce vrea să spună, în fond? Când cineva susține o teză pe care nu o înțelegem, atunci încercăm să lămurim ce întrebare și-a pus el pentru a ajunge la ideea cu pricina: niciodată sensul unei propoziții nu poate fi găsit *cu totul* în cuprinsul acesteia⁵⁶.

---

rămân confuze și obscure. Marius Pascal scrie că, pentru Descartes, claritatea se referă la ceea ce este evident pentru mintea atentă, iar distincția înseamnă claritatea percepției: ce nu permite confuzii în privința lucrului avut în atenție. În comentariul lui Marius Pascal, confuzia este o acțiune a minții, aceea de a atribui unui lucru ceva ce nu aparține naturii sale. Eliminarea confuziei este posibilă – potrivit lui Descartes, adnotat de Marius Pascal – doar prin intuiție, care presupune înțelegerea modului în care lucrurile simple contribuie la gena lucrurilor mai complexe.

⁵⁵ Vezi capitolele *Esența metodei filosofice: a ne conduce bine rațiunea prin intermediul unor reguli* și *Regulile generale și fundamentale ale metodei* în Jacqueline Russ, *Metodele în filosofie*, traducere de Vasile Tonoiu, București, Editura Univers Enciclopedic, 1999, p. 19–24.

⁵⁶ „Un text vrea ca cineva să-l ajute să funcționeze. [...] Cu alte cuvinte, un text este emis pentru cineva care îl actualizează – chiar dacă nu se speră (sau nu se dorește) ca acest «cineva» să existe în mod concret și empiric. [...] Deci a prevedea propriul Cititor Model nu înseamnă doar a «spera» că există, înseamnă și a orienta textul, astfel încât să-l construiască” (Umberto Eco, *Lector in fabula*, traducere de Marina Spalax, București, Editura Univers, 1991, p. 82, 83).

„A fi în istorie” sau geneza unei resemnări

Gadamer subliniază că istoricitatea (caracterului conjunctural al existenței și cunoașterii umane) a fost o obsesie germană care nu trebuie confundată cu eterna întrebare despre esența și sensul istoriei. Evident, faptul că realitățile umane se transformă neîncetat, că popoarele se înalță și decad, a fost dintotdeauna obiectul meditațiilor filozofice. Gadamer îi dă ca exemplu pe vechii greci: ei au crezut că ascensiunile și decăderile nu pleacă din esența omenescului, ci pornind de la *altceva*, care se păstrează în orice schimbare; pentru că acel ceva este adevărata ordine. Individul era imaginat prin analogie cu ordinea cosmică, cea care se menținea și se înnoia printr-o eternă reîntoarcere⁵⁷. În comparație cu această ritmicitate fără greș, copiind-o pe aceea a anotimpurilor, istoria universală nu era decât una a tuturor dezastrelor și surprizelor greu explicabile. Odată cu creștinismul se recunoștea, ca trăsătură fundamentală, *irepetabilul* ființei umane. Istoria căpăta un sens propriu, pozitiv, al mântuirii, care avea să stea la baza metafizicii istorice a Occidentului; chiar și într-o formă secularizată, credința în progres a epocii iluministe făcea încă parte din această concepție, ne calmează Gadamer; ba chiar ultima încercare importantă de a scrie o filozofie a istoriei, aceea a lui Hegel (evidențierea rațiunii în istorie), se înscrie tot în această metafizică⁵⁸. Abia după prăbușirea fundalului metafizic (întregul destin uman ascuns în gândirea lui Dumnezeu), problema istoriei devine determinantă pentru conștiința existenței umane, ne asigură Gadamer. Cum își putea dobândi istoria o îndreptățire epistemologică, după modelul științelor naturii? Este o dilemă pe care Gadamer o atribuie în special lui Dilthey⁵⁹, influențat, probabil, de *Critica rațiunii pure* a lui Kant⁶⁰. Se știe însă că istoricii nu caută în trecut legități cu bătaie lungă, așa cum se întâmplă în științele

⁵⁷ O imperturbabilă circularitate a existenței noastre? Cum și-o explică oamenii? Să fie oare o aceeași lume, remanentă prin definiție, care ne confiscă mereu și ne duce cu ea?; sau poate că ea ne întâmpină încontinuu și se tot repetă din cauză că noi suntem mereu alții? Mitul perpetuei recurențe a faptelor s-a propagat din Antichitate și până în secolul XIX, trecând cu ușurință și în veacul al XX-lea, datorită comentariilor pe care Martin Heidegger ni le-a formulat pe marginea operei lui Nietzsche. Vezi Martin Heidegger, *Despre eterna reîntoarcere a aceluiași*, traducere de Lucian Ionel, București, Editura Humanitas, 2014, 278 p. Și nu doar atât, corespondența personală elucidează involuntar unele abordări ale lui Heidegger. La 12 septembrie 1929, îi scria Elisabetei Blochmann: „Trecutul existenței umane, în momentele ei de măreție, nu este niciodată nimic, ci este tocmai lucrul la care nu conținem să ne întoarcem de fiecare dată când devenim ceva mai profunzi. Însă, a te întoarce în felul acesta nu înseamnă a prelua pur și simplu ce află acolo, ci a transfigura [s.n., A.M.]” (Martin Heidegger, Elisabeth Blochmann, *Correspondență...*, p. 51). Umberto Eco are cuvintele cele mai nimerite pentru a caracteriza acest reflex recidivant al povestirilor despre noi înșine: „[...] în lumile narative se întâlnesc cazuri în care adevărurile logice sunt negate. Sunt tipice în atare sens, multe romane științifico-fantastice în care, de exemplu, existând lanțuri cauzale închise [în atare sens un lanț cauzal închis permite plimbări la infinit și cât privește efectele textuale] rezultate mai curând «deschise», unde se întâmplă ca A să-l cauzeze pe B, B să-l cauzeze pe C și C la rândul său să-l cauzeze pe A și unde pot fi găsite personaje care călătoresc înapoi în timp și nu numai că se întâlnesc pe ei înșiși mai tineri, dar devin propriul tată sau propriul bunic” (Umberto Eco, *Lector in fabula...*, p. 203–204). Deși exemplul se potrivește numai parțial, amintim că ideea regresivității în alte vârste era textualizată de Francis Scott Fitzgerald (1896–1940) în *Strania poveste a lui Benjamin Button și alte întâmplări din epoca jazzului* (1922); iar în 2008 era ecranizată, cu Brad Pitt și Cate Blanchett în rolurile principale.

⁵⁸ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, traducere de Petru Drăghici și Radu Stoichiță, București, Editura Humanitas, 1997, p. 10–25.

⁵⁹ Wilhelm Dilthey, *Construcția lumii istorice în științele spiritului*, traducere de Virgil Drăghici, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1999, p. 31–62.

⁶⁰ Vezi *Știința naturii și legile științei*, în Mircea Flonta, *Kant în lumea lui și în cea de azi. Zece studii kantiene*, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 42–77. Din păcate, ne oprim direct la Kant, neglijând gânditorii care l-au precedat. Aceștia formează o îndelungată și copleșitoare istorie a ideii de natură, după cum reiese din Jean Ehrard, *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*, Paris, Albin Michel, 1994, 862 p.

naturii, ci identifică, pe cât posibil, particularul, individualul. În consecință, ne întrebăm: o întâmplare oarecare cum poate deveni ea realitate istorică? Iar răspunsul stă în *semnificația ei, adică raportarea la sistemul valorilor culturale ale omului, ale societății care îl cuprinde*.

Modelul cunoașterii din științele naturii rămâne totuși călăuzitor în ciuda tuturor delimitărilor care se impun. Numai că istoria nu ne interesează, neapărat, ca problemă a cunoașterii științifice – observă Gadamer –, ci ca una a *propriei conștiințe a vieții*. De asemenea, nu este vorba doar de faptul că avem o istorie pe care o trăim în ascensiunea, apogeul și decăderea destinului nostru; căci presiunea anilor, care ne împinge înainte, trezește în noi simțământul propriei noastre puteri asupra timpului. Ea ne ajută să dăm un sens finitudinii umane, aducând în atenție chestiunea *istoricității*: cea care a preocupat atât de mult Germania, țara unde moștenirea romantică a fost păstrată chiar în mijlocul elanului științific din secolul al XIX-lea, remarcă Gadamer.

Și încă ceva: Gadamer crede că trebuie să îl citim pe Wilhelm Dilthey împotriva propriei sale autointerpretări. Dilthey încercase o întemeiere autonomă, filozofică, a științelor spiritului, evidențiind principiile care le particularizează. Și le-a găsit fundamentul într-o psihologie descriptivă și analitică, pe care Gadamer ne-o deslușește. Cu ajutorul psihologiei, Dilthey depășea metodologia științelor naturii, dând științelor spiritului o conștiință de sine metodologică⁶¹. Dilthey pare însă dominat – ne intrigă Gadamer – de întrebările referitoare la științificitate și nu de acelea privitoare istorie⁶². El nu se oprea asupra părerilor noastre despre o epocă ori alta, ci medita la ființa umană, profund determinată de cunoașterea sa cu privire la trecut. *Viața* era pentru Dilthey realitatea originară și centrală care trimitea la formarea propriilor gânduri și nu la conturarea unui subiect epistemologic: în fond, arta, statul, religia și toate valorile își au originea în ideile și practica de zi cu zi⁶³. De aceea, dacă absolutizăm o valoare

⁶¹ Leszek Brogowski, *Dilthey, conscience et histoire*, Presses Universitaires de France, 1997, p. 86–98.

⁶² Despre științificitate în lumea umanioarelor, vezi Wilhelm Dilthey, *Esența filozofiei*, traducere de Radu Gabriel Pârnu, București, Editura Humanitas, 2002, p. 135–146.

⁶³ Dilthey se înțelege pe sine încercând să înțeleagă lumea lui întreagă. Se autoistoricizează, venind cu propria lectură asupra binomului *viață – operă* în cazul lui Lessing, Goethe, Novalis și Hölderlin. Vezi Wilhelm Dilthey, *Trăire și poezie*, traducere de Elena Andrei și I. M. Ștefan, București, Editura Univers, 1977, 462 p. *Viața?* Da, este un aspect pe care Martin Heidegger îl repera în opera lui Dilthey, dar punându-l într-un cadru mai extins, al redescoperirii lui Kant din perspectiva teoriilor cunoașterii. Heidegger reușea și un joc de cuvinte, arătând că celebrul demers kantian, *critica rațiunii pure*, devenise, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o *critică a rațiunii istorice*. În termeni neokantieni, „experiența e înțeleasă ca experiență științifică”, precizează el (Martin Heidegger, *Prolegomene la istoria conceptului de timp*, traducere de Cătălin Cioabă, București, Editura Humanitas, 2005, p. 44). Totodată, Heidegger echilibra perspectiva, amintind și de critica pozitivismului, de credința lui Dilthey în „necesitatea unei teorii pozitive a științelor pornind de la ele însele. El [Dilthey] a realizat că sarcina unei înțelegeri filozofice a disciplinelor istorice nu poate fi împlinită decât atunci când are loc o reflecție asupra obiectului lor – asupra realității ce stă propriu-zis ca temă a acestor științe – și când este evidențiată structura fundamentală a acestei realități, denumită de el «viață»” (*ibidem*, p. 45). De reținut, oricum, această echivalență *viață – experiență – realitate*. Comentat de Heidegger și de Gadamer, Dilthey ne devine mai familiar, capitolul *Obiectivarea vieții* părând că strânge în câteva pagini concepția diltheyană despre adevăr: „Individul, comunitățile și operele în care viața și spiritul s-au transpus constituie domeniul exterior al spiritului. [...] Această mare realitate exterioară a spiritului ne înconjoară întotdeauna. [...] Fiecare cuvânt, fiecare propoziție, fiecare gest sau formulă de politețe, fiecare operă de artă și fiecare faptă istorică sunt comprehensibile numai fiindcă o comunitate leagă pe cel care se exprimă în ea cu cel care o înțelege; individul trăiește, gândește și acționează întotdeauna într-o sferă a comunității, și numai printr-o asemenea sferă ajunge la comprehensiune. [...] Abia prin ideea obiectivării vieții câștigăm o perspectivă în esența istoricității. [...] Tot ceea ce spiritul transpune aici din caracterul său în propria-i exteriorizare a vieții este, mâine, când se descoperă, istorie. Cum timpul trece, noi suntem înconjurați de ruinele Romei, ale catedralelor, ale castelurilor monarhiei. Istoria nu este ceva despărțit de viață, nimic separat de prezent prin distanța ei temporală” (Wilhelm Dilthey, *Construcția lumii istorice...*, p. 88–89).

înseamnă că nu avem orizont istoric, decide Gadamer. Având o asemenea perspectivă vom ști, exemplifică el, că omorul nu a fost totdeauna socotit mai grav decât hoția. Vechiul drept german sancționa furtul mai sever decât crima, pentru că acesta era considerat laș și nebărbătesc. Să ai deci o perspectivă istorică înseamnă să înțelegi relativitatea unor aprecieri care, aparent, se cer acceptate necondiționat. Cu precizarea la care Gadamer nu renunță: că Dilthey nu devenea adeptul unui relativism istoric, căci nu relativitatea, ci realitatea vieții era aceea care îl preocupa.

Sub influența romantismului, Dilthey recunoștea: cunoașterea istorică – de exemplu, disecarea amintirilor noastre – este structurată cu totul altfel decât aceea din științele naturii⁶⁴. Nu se trece de la un lucru la altul și din nou la următorul, pentru a se abstrage din ele generalul, ci *fiecare trăire era deja un întreg al semnificației*⁶⁵, un context în sine. Nu faptul ultim pe care îl trăiește cineva ar fi cel care desăvârșește și determină, de fiecare dată, semnificația conferită unui eveniment. Sensul unui destin stă mai degrabă într-o totalitate aparte, care nu este configurată de *sfârșit*, ci pornind de la un centru generator de sens, observă comentatorul Gadamer. Nu în jurul ultimei trăiri, ci al *trăirii hotărâtoare* se elucidează interpretarea istorică, deoarece o clipă poate fi decisivă pentru o viață întreagă, completează Gadamer, gândind cu mințile lui Dilthey. Tributar aceluiași romantism, Dilthey dezvoltă problema sensului recurgând la un exemplu insolit: felul cum înțelegem muzica. O melodie este, ce-i drept, o succesiune de sunete, însă forma ei nu se construiește cu gândul la vibrația ultimului acord. Mai degrabă se merge pe motive semnificative, de la care se cristalizează linia melodică. După un calapod similar: înțelegerea istoriei pleacă de la un centru, sensul istoriei împlinindu-se în istoria universală. Ce mai remarcă Gadamer? Pentru Dilthey, înțelegerea istorică este o creștere continuă a conștiinței de sine și o lărgire permanentă a orizontului vieții. *Dar oare istoria începe cu adevărat, se întreabă Gadamer, abia acolo unde omenirea dă semne că ar vrea să transmită o conștiință despre sine însăși*⁶⁶?

Înțelegerea istorică promovată de Dilthey miza mult pe iluzia lipsei sale de prejudecăți, atenționează Gadamer. De fapt, la capătul oricărei critici a surselor se află totdeauna un ultim criteriu de credibilitate; el depinde de ceea ce considerăm posibil și suntem dispuși să acceptăm ca veridic. Ca și viața reală, istoria ne vorbește numai atunci când se adresează judecăților noastre prealabile despre lucruri, despre oameni și despre timpuri. Deprinderea a ceea ce este semnificativ presupune deja că aducem cu noi un ansamblu de prelecturi, se resemnează Gadamer. Este ceea ce Martin Heidegger, contrar

⁶⁴ Radu Gabriel Pârnu reperează și el chintesenta filozofiei lui Dilthey: „Distincția făcută între științele naturii și cele ale spiritului este unul din principalele merite pe care epistemologia modernă i le atribuie lui Dilthey. Deosebirea dintre cele două tipuri de științe nu este atât una de domeniu, cât de metodă. Mizând eminent pe categoriile intelectului, primele (ca științe care stabilesc legi pe baza constatării regularităților din natură) sunt *explicative*; în schimb, științele spiritului (științele despre individ, societate și istorie), care angajează întreaga noastră structură spirituală, implicând intelectul, sentimentul și voința, sunt *hermeneutice* [s.n., A.M.]”. Totul s-ar reduce, așadar, la deosebirea dintre *explicația cauzală și înțelegerea intuitivă*. Vezi notele de subsol scrise de Radu Gabriel Pârnu la Wilhelm Dilthey, *Esența filozofiei...*, p. 158.

⁶⁵ Leszek Brogowski, *op. cit.*, p. 52–80.

⁶⁶ De dragul studentului de la istorie, i-am „răspunde” lui Gadamer invocând comentariile aceluiași Radu Gabriel Pârnu: „La Dilthey există în plan conceptual, paradigmatic, o continuitate a formelor, iar în plan real, istoric, o discontinuitate a conținuturilor. *Nu faptele istorice, luate ca atare, au continuitate, ci numai cunoașterea noastră despre ele*. Progresul este posibil numai în cadrul aceleiași paradigme, nu de la un tip la altul; el nu are un sens real, ci unul conceptual, pentru că *istoria (Geschichte) devine inteligibilă și capătă sens abia prin noi înșine – ca Historik, în sensul consacrat de Droysen –, și nu este așa prin ea însăși* [s.n., A.M.]”. Vezi notele de subsol propuse de Radu Gabriel Pârnu la Wilhelm Dilthey, *Esența filozofiei...*, p. 154.

lui Dilthey, numea *cerc hermeneutic*⁶⁷. Înțelegerea trecutului părea accesibilă prin experiența efectului și a exercitării lui mai departe, în alte lanțuri cauzele, recapitulează Gadamer. Nu din înțelegerea suverană a lui Dilthey se sporește cunoașterea, arată Gadamer, ci din confruntarea cu antecedente ce ni se par, pe moment, neinteligibile, străine. Bunăoară, specifică Gadamer, nu noi interpretăm miturile, ci miturile ne interpretează pe noi. Istoria omenirii nu este aceea a dezidolatrizării lumii, a disoluției mitului, după cum considera gândirea iluministă, pentru că rațiunea nu se face singură posibilă⁶⁸. Ea este doar o șansă, o posibilitate istorică, dar una care nu se înțelege automat pe sine însăși. Rămâne susținută și cuprinsă de realitățile, de ideile premergătoare, cu ajutorul cărora o facem explicită, comentează Gadamer.

Dosarul istoriei „așa cum a fost”

Schleiermacher susținea că e necesar să înțelegem un scriitor mai bine decât s-a înțeles el pe sine: o formulă din care se va contura, pur și simplu, întreaga istorie a hermeneuticii moderne. Cel puțin așa îl percepe Gadamer, reperând și continuatorii cei mai importanți ai *Hermeneuticii*. În descendența lui Schleiermacher, Gadamer îl așază, bunăoară, pe Leopold von Ranke⁶⁹, cel care a dus mai departe echivalența forțată dintre intuiție/retrăire, pe de o parte, și exactitate, pe de alta⁷⁰. „Școala critică” a recunoscut, abia prin Dilthey – nu prin Ranke ori Droysen, precizează Gadamer –, că înțelegerea unui text ca produs literar, în funcție de intenția și compoziția lui, nu este totuna cu valorificarea acestuia ca document, folosit pentru cunoașterea unor istorii mai vaste, universale. Printre „diadohi” este plasat, așadar, și Wilhelm Dilthey, pe motiv că apelase și el la hermeneutica romantică, dar numai pentru a o transforma într-o metodică și chiar într-o epistemologie, e de părere Gadamer.

Hans Georg Gadamer statuează o antiteză care-i face expunerea mult mai antrenantă: după el, școala istorică își căpătase individualitatea ridicându-se contra lui Hegel și concepției acestuia despre istoria universală⁷¹. Mai importantă decât revolta în sine a

⁶⁷ Charles R. Bambach, *Heidegger, Dilthey, and the Crisis of Historicism*, Ithaca/London, Cornell University Press, 1995, p. 187–266.

⁶⁸ Asocierea iluminismului cu demitizarea este ea însăși un clișeu, suficient fiind, pentru a ne convinge, să citim paginile de exegeză alocate lui Schelling de Gillo Dorfles, *Estetica mitului...*, p. 37–67. Miturile nu reconstituie evenimentele, dar le facilitează supraviețuirea, fie și minimală, în memorie. Mitul este autentic, nu adevărat. El conservă un fel al nostru de a fi printre ceilalți; dar nu neapărat și faptele ce decurg, în timp, din modul în care noi ne situăm în lume (*ibidem*, p. 76).

⁶⁹ Vezi capitolul *Ranke* din G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, Boston, Beacon Press, 1962, p. 72–121.

⁷⁰ Perceperea lui Ranke drept apologet al empirismului este analizată de Georg G. Iggers, *The German Conception of History, The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Hanover, New Hampshire, Wesleyan University Press, 1988, p. 63–89.

⁷¹ Nu vom pricepe nimic din provocarea pe care Hegel o arunca secolului al XIX-lea dacă nu vom corobora prelegerile lui de filozofia istoriei cu acelea de istoria filozofiei. Străduindu-se să dea individualitate filozofiei ca disciplină (izvoare, arie de interes, cronologie etc.), Hegel o „despărtea” ba de un domeniu, ba de altul, neîncetând totodată să recunoască inevitabilele ei „colaborări”. Redăm aici numai câteva fraze pentru a ne explica de ce Hegel asocia mitul mai mult cu *rațiunea* decât cu *adevărul*: „Mai întâi, ne întâlnim cu mitologia; s-ar părea că ea putea fi cuprinsă în istoria filozofiei. Mitologia este produs al imaginației, nu al bunului plac, care are și el loc aici; însă, elementul principal al mitologiei este operă a rațiunii imaginative care face din esență obiect al său, dar care încă nu are alt organ de percepere în afară de modul sensibil de reprezentare. [...] Mitologia poate fi studiată în interesul artei etc., însă spiritul gânditor trebuie să descopere în ea conținutul substanțial, gândul, filozofema, cuprinse implicit în ea, întocmai cum căutăm rațiune în natură. [...] Cei vechi nu au gândit în mod conștient astfel de filozofeme. Aceasta nu o afirmă însă nimeni; dar a susține că astfel de conținuturi nu sunt cuprinse implicit în miturile respective înseamnă a ridica o obiecție absurdă. Ca

fost alianța dintre „școala critică” și filologie, ne asigură Gadamer. Pentru filologi nu exista însă nicio exterioritate a noastră în raport cu istoria universală, înțelegerea întregii ei desfășurări putând fi obținută doar din tradiția istorică. Nu mai este de mult un secret că, *potrivit hermeneuticii filologice, sensul unui text se găsește numai în cuprinsul acestuia*. Gadamer crede totuși că Hegel era mult mai sincer în mult criticatul său demers⁷². De ce? Din cauză că recunoștea dependența judecăților noastre de contextul istoric în care le formulăm; istoria universală nu numai că nu se afla la sfârșit, noi înșine, cronicarii, incluzându-ne în ea, în calitate de subiecte ale comprehensiunii: asemenea unor verigi condiționate de o înlănțuire neîncheiată, postulase Hegel⁷³. Or,

---

produse ale rațiunii (dar nu ale celei gânditoare), religiile popoarelor, precum și mitologiile, oricât ar fi ele de simple și oricât ar apărea de puerile, conțin, fără îndoială, asemenea operelor de artă veritabile, idei, determinații generale, adevărul; instinctul raționalității le stă la bază. [...] Trebuie însă recunoscut ca fapt esențial că mitologia conține în ea rațiune; a o înțelege în felul acesta este un mod necesar de a o considera” (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de istorie a filozofiei*, vol. 1, traducere de D. D. Roșca, București, Editura Academiei, 1963, p. 80–81). Umberto Eco ne ajută cumva să înțelegem neîncrederea lui Hegel în potențialul cognitiv al simbolurilor: „Platon însuși ne lămurise faptul că pronunțând un termen anume (fie acesta *câine*) putem, desigur, semnifica o anumită idee, dar numai enunțând o propoziție (cum ar fi *câinele acela latră*) se poate spune că *este vorba despre ceva* și astfel se *poate spune adevărul sau falsul*. [...] Ca și pentru Platon, pentru Aristotel termenii izolați nu afirmă nimic despre ce anume este vorba, ci semnifică o gândire. [...] Aristotel nu spune că afirmațiile semnifică ceea ce e adevărat sau fals, ci mai degrabă că *spun* [...] că un anumit lucru A aparține [...] unui anumit lucru B” (Umberto Eco, *De la arbore spre labirint. Studii istorice despre semn și interpretare*, traducere de Ștefania Mincu, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 304–305).

⁷² Hegel era criticat, printre altele, pentru concepția sa despre istorie: adeptii lui nu prea acceptau ipotezele de lucru, agreând mai degrabă adevărurile demonstrate prin ele însele (Frederick Copleston, *op. cit.*, p. 208–209). Percepția hegeliană asupra istoriei nu este cumva prea clișeizată? Se tot scrie despre disprețul său față de „istoria pragmatică”, deși motivațiile nu sunt dezbătute așa de mult încât să pricepem preferința lui pentru „istoria culturală”. Norbert Waszk a fost ceva mai scrupulos, găsind trei explicații ale neîncrederii lui Hegel față de istoriile strict factuale: în primul rând, Hegel contesta pretenția istoriei de a fi instructivă, din cauză că fiecare epocă are un specific al ei, care ne interzice analogiile; în al doilea rând, Hegel se ridică împotriva celor care coboară istoria la stadiul de servitoare a moralei, tolerând doar învățămintele istoriei biblice; în al treilea rând, nu agreează interpretările psihologizante: acestea ignoră constantele naturii umane doar pentru a-l fermeca pe cititor cu niște „secrete” ce caracterizează doar o anume personalitate sau alta influențându-i decisiv acțiunile. Vezi Norbert Waszk, *Histoire pragmatique – histoire culturelle: de l’historiographie de l’Aufklärung à Hegel et son école*, în „Revue germanique internationale”, cu tema *Histoire culturelle*, 10/1998, p. 28–31.

⁷³ De unde provine acest fel de a imagina cursul istoriei? Conexiunile pe care am putea conta sunt foarte multe. Noi propunem doar una: din capitole cum ar fi *Certitudine și adevăr al rațiunii* ori *Rațiunea observatoare* am desprinde, poate, esența gândirii circulare a lui Hegel. Cum spunea el, rațiunea ar fi conștiința apartenenței noastre la realitate ca întreg: „Rațiunea este certitudinea de a fi întreaga *realitate*. Acest *înșine*, adică această realitate, este însă [...] ceva cu totul universal, *abstracția* pură a realității. [...] Conștiința *observă*: aceasta înseamnă că rațiunea vrea să se găsească și să se posede ca subiect existent, *în mod real, prezent-sensibil*. Conștiința acestei observări crede și spune, desigur, că ea nu vrea să se afle *pe ea însăși*, ci, dimpotrivă, să facă experiența *esenței lucrurilor* ca fiind a lucrurilor [s.a.]” (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologia spiritului*, traducere de Virgil Bogdan, București, Editura IRI, 1995, p. 141, 146). Care etapă a gândirii istorice poate fi exemplificată prin „fenomenologia spiritului”? O sugestie primim din prelegerile lui Alexandre Kojève, susținute la École des Hautes Études în anii 1937–1938: „De fapt, ce înseamnă a-l înțelege pe Napoleon, dacă nu a-l înțelege ca pe cel care desăvârșise, realizându-l, idealul Revoluției Franceze? Și putem oare înțelege acest ideal, această revoluție, fără să înțelegem ideologia *Aufklärung*-ului, a Iluminismului? În general, a-l înțelege pe Napoleon înseamnă a-l înțelege în funcție de întreaga evoluție anterioară și deci a înțelege ansamblul istoriei universale. Or, aproape nici unul din filozofii contemporani cu Hegel nu și-a pus această problemă. Și nici unul, în afară de Hegel, n-a rezolvat-o. Căci Hegel e singurul care poate să accepte și să justifice existența lui Napoleon, adică s-o «deducă» plecând de la principiile de bază ale filozofiei, ale antropologiei, ale concepției sale istorice. Ceilalți se văd siliți să-l condamne pe Napoleon, adică să condamne *realitatea* istorică, iar sistemele lor filozofice sunt, *ipso facto*, condamnate toate de către această realitate. [...] Cunoașterea absolută a devenit *obiectiv* posibilă fiindcă, în și prin Napoleon, procesul *real* al evoluției istorice, în cursul căreia omul a *creat* lumi noi și s-a *transformat* creându-le, a ajuns la capăt [s.a.]”

„școala istorică” știa că nu poate escamota problema istoriei universale deoarece semnificația fragmentului se definitivează doar din perspectiva întregului. Ce-i rămânea atunci de făcut cercetătorului empiric, știut fiind că viziunile exhaustive aparțineau numai filozofiei?

După cum Gadamer o sugerează, „școala critică” s-a născut din refuzul filozofiei lui Hegel; adică din ideea că nu filozofia speculativă, ci doar cercetarea amănunțită a fiecărui detaliu poate să conducă la o perspectivă universală asupra istoriei⁷⁴. După Gadamer, premiza acestei cotituri ar fi fost critica lui Johann Gottfried von Herder (1744–1803) – plecând de la lucrarea lui Johann Joachim Winckelmann, *Istoria artei antice* – la adresa schemei iluministe de gândire⁷⁵. Vina lui Winckelmann era, pe scurt, aceea că dăduse un caracter absolut exemplar Antichității clasice; criticase în mod exagerat prezentul și îi propusese un singur model valabil, vechii greci. Or, conform lui Herder, *a gândi istoric însemna să acorzi fiecărei epoci un drept la propria existență*⁷⁶. Nuanța adusă de Herder este importantă, crede Gadamer, pentru că este anticlasicistă; mai este și antiiluministă, completează Gadamer, de vreme ce raționalismul secolului al XVIII-lea era transistoric, identificând modele numai acolo unde găsea asemănări cu actualitatea. Herder accepta exemplaritatea unui asemenea trecut, dar nu ca prototip care să genereze direct noi și noi prezenturi, ci ca început prestigios din care pleacă, autonom, o sumedenie de istorii: divergente, întortocheate, imprevizibile.

Iluminismul gândea istoria din perspectiva unui criteriu situat dincolo de ea, afirmă Gadamer. De aceea, Wilhelm von Humboldt (1767–1835) ar fi privit totul prin prisma modelului grec, înțelegând prezentul ca degradare a perfecțiunii anticilor. Iar teologia istorică a epocii lui Goethe, care avea să îl influențeze și pe Leopold von Ranke (1795–1886), concepea viitorul în consecință, doar ca o restaurare a străvechii exemplarității. Din nou, Hegel îi pare mai îndrăzneț lui Gadamer: el ar fi vrut să concilieze oarecum autoritatea estetică a Antichității cu noua conștiință de sine a modernității, proclamând că

(Alexandre Kojève, *Introducere în lectura lui Hegel*, traducere de Ed. Pastenague, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, 1996, p. 71).

⁷⁴ Apropiindu-ne viziunea lui Hegel asupra istoriei, nu ne este prea greu să acceptăm că unele contestări nu aveau cum să întârzie. De exemplu, una din ideile lui binecunoscute, *despre libertate ca promovare a singularității*, a fost percepută (nu neapărat și agreată) astfel: „[...] idealul este înțeles ca idealizare de sine a unui real a cărui devenire necesară îl eliberează ea însăși pe om”. Vezi Jacqueline Russ, *Istoria filozofiei*, vol. III, *Triumful rațiunii*, traducere de Laurian Kerestesz, București, Editura Univers Enciclopedic, 2000, p. 117.

⁷⁵ Myriam Bienenstock, *Le sens historique: un sens de la force? Herder, Hegel et leurs interprètes*, în Pierre Pénisson (sous la direction de), *Herder et la philosophie de l'histoire*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1997, p. 180: Herder îi reproșa lui Montesquieu că nu dădea atenție empiricului, experienței, și că utiliza noțiuni metafizice, cum ar fi „spiritul”. Ostil filozofiei, Herder cerea mai multă atenție dată faptelor, empiricului. Într-o scrisoare din martie 1765, adresată lui Johann Georg Hamann, Herder îi făcea destinatarului un reproș voalat: „Știu că Dumneavoastră luați cuvântul «stil» în sensul în care Winckelmann ia cuvântul «istorie»” (Johann Gottfried Herder, *Scrisori*, traducere de Cristina Petrescu, București, Editura Univers, 1981, p. 10). Prin *stil*, Winckelmann și emulii săi înțelegeau, cum spune și traducătoarea Cristina Petrescu, „totalitatea mijloacelor de expresie” ale artei grecești: însușiri sincronizate forțat, luate însă de-a valma și atemporalizate de parcă fiecare trăsătură ar fi existat de la bun început. Or, cei ca Herder găseau că opusul acestei noțiuni fără vârstă, *stilul*, era tocmai termenul *istorie*; care ținea cont că arta greacă avusese caracteristici ce apăruseră și dispăruseră pe parcurs, neexistând un prototip ideal, cu toate „semnalmentele” deja incluse.

⁷⁶ „Cât de diferit se manifesta odinioară gândirea timpurilor și a popoarelor, atunci când totul era încă atât de îngust național. Din nevoile cele mai particulare și singulare s-a ridicat orice cultură și s-a reîntors acolo, toată numai experiență, faptă, aplicare a vieții în cercul cel mai precis determinat.” Este un fragment din *Altă filozofie a istoriei cu privire la formarea omenirii*, publicat în Johann Gottfried Herder, *Scriseri*, traducere de Cristina Petrescu, București, Editura Univers, 1973, p. 111.

epoca sa avea să desăvârșească istoria. Dar rămânea, totuși, la ideea că o gândire istorică presupunea un criteriu situat în afara ei, îl critică Gadamer. Abia secolul al XIX-lea avea să corecteze caracterul anticipativ al construcțiilor apriorice schițate de filozofii istoriei, dar fără a se feri cu totul de presupuzițiile metafizice. Pe urmele lui Herder – și nu ale lui Wilhelm von Humboldt, specifică Gadamer –, Wilhelm Dilthey, Johann Gustav Droysen și Leopold von Ranke și-au exprimat opoziția față de filozofia istoriei, pentru că realitatea, subliniau ei, nu exista numai pentru a ilustra ideii cum ar fi „esență”, „libertate”, „necesitate”. Dimpotrivă, lumea noastră este o „ordine a consecințelor”, a efectelor unor evenimente, a resimțirii acestor efecte; că în istorie nu avem un scop stabil și mai ales identificabil din afara acesteia; că nu există o necesitate, dinainte recunoscută, a producerii unor fapte. După Ranke, unitatea de măsură între ceea ce a fost și ceea ce urmează este importanța dată mai târziu unui fapt oarecare. Gadamer sesizează însă că acest mod de a gândi este tot unul teleologic, dat fiind că ceea ce urmează în posteritate (aprecierea ori uitarea evenimentului) decide semnificația celor întâmplare la un moment dat. Și tocmai acest „succes” sau „eșec” al memoriei istorice face ca o întregă înlănțuire de fapte să devină relevantă ori lipsită de sens. Structura ontologică a istoriei poate fi teleologică chiar și în lipsa unui *telos* declarat, crede Gadamer: o anumită continuitate a percepțiilor despre trecut asigură o anumită substanță istoriei; căci ea include, spre deosebire de natură, factorul temporalității. În opoziție cu ciclurile cosmice, etern recurente, istoria ar fi deci caracterizată de o sporire a faptelor demne de ținut minte; ceea ce duce la prezervarea și, totodată, la depășirea calitativă a întâmplărilor conservate mai întâi în memoria colectivă, apoi în cărțile ce rezultă uneori din ea.

Adepții trendului critic au respins unitatea/omogenitatea temporală a istoriei cu „circuit” prescris, dar optau, observă Gadamer, pentru o autodefinire teologică: raportau cunoașterea noastră finită la un spirit divin căruia lucrurile îi stăteau la discreție în deplinătatea lor. Pentru Leopold von Ranke, conștiința istoricului era totuna cu împlinirea conștiinței de sine a omului. Iar Gadamer ne atrage atenția asupra unui detaliu biografic cu ecouri clare în concepția rankeană: cu cât individul avea să cunoască mai multă istorie, cu atât avea să gândească mai asemănător lui Dumnezeu; în gândirea luteranului Ranke, celebra *nemijlocire* în relația dintre om și divinitate putea fi atinsă și prin sondarea meticuloasă a trecutului. Din ea ar fi trebuit să rezulte compasiunea, „complicitatea cu cosmosul”, sesizează Gadamer. Or, tocmai acest lucru îl interesa pe istoric: pe de o parte să nu raporteze realitatea la concepte, iar pe de alta să nu se abțină de la înțelegerea manifestărilor vieții ca expresii ale divinității, ale vieții cosmice. Gadamer îl pune deci pe Ranke într-o lumină insolită: susține că, în mintea savantului din secolul al XIX-lea, cosmosul era un univers interior. Poetica rankeană se reflecta astfel și în cercetarea istoriei, de vreme ce Dumnezeu era prezent în toate, dar nu sub forma unor abstracțiuni, ci sub aceea a „reprezentărilor exterioare”, vizibile și chiar palpabile. Dar poezii plăsmuiesc o interpretare psihologică a evenimentelor, pe când, în realitate, mai acționează și alte elemente decât subconștientul personalităților. Ei tratează realitatea trecutului ca și cum aceasta ar fi voită și plănuită în amănunt de indivizi activi. De aceea, voința „actorilor” nu este obiectul propriu-zis al înțelegerii istorice, interpretarea lor psihologică neputând accede efectiv la sensul evenimentelor. Luând act de aceste opinii, Gadamer mai subliniază ceva: conceptul de cercetare (*forschung*) creat de Johann Gustav Droysen⁷⁷ indică despărțirea istoricului de creația

⁷⁷ Michael J. Maclean, *Johann Gustav Droysen and the Development of Historical Hermeneutics*, în „History and Theory”, vol. 21, no. 3 (Oct. 1982), p. 347–365. Despre Droysen vezi și G. P. Gooch, *op. cit.*, p. 125–131.

artistică și de confuzia dintre *Eu* și *Tu*. Cercetarea era restrânsă acum la *examinarea* tradiției transmise nouă, la exploatarea unor izvoare nevizitate încă și la interpretarea lor mereu înnoită. Gadamer pune în seama lui Droysen o dublă delimitare, nu numai de romantica empatie cu subiectul cunoașterii, ci și de metoda experimentală a științelor naturii⁷⁸. Ideea de cercetare intra în opoziție cu „știința” secolului al XVIII-lea ori cu „doctrina” secolului al XIX-lea, plecând de la sugestia de *explorare* a unor teritorii nesondate. Cu cât pălește fundalul teologic și filozofic al lumii, cu atât știința este gândită tot mai mult ca *înaintare în necunoscut*, sintetizează Gadamer. Numai că, spre deosebire de științele naturii, cercetarea istorică nu se bucură de univocitatea lucrului privit cu propriii ochi. Cercetăm, fatalmente, ceea ce nu mai putem vedea.

Gadamer schițează în câteva vorbe evoluțiile și intersecțiile interdisciplinare din secolul al XIX-lea: Schleiermacher mizase pe o filozofie panteistă, pe teoria romantică a comprehensiunii, pe poezie și psihologism; „școala istorică” i-a rămas tributară, pendulând între empirism și idealism; iar cel care conștientiza această duplicitate ca problemă epistemologică a fost Dilthey. Gadamer revine apoi, dând mai multe lămuriri. Hermeneutica romantică nu lua deloc în considerare natura istorică a experiențelor umane, evoluția lor inevitabilă. Se întemeia pe un concept fundamental al esteticii kantiene⁷⁹, acela de geniu: care ar crea o operă exemplară în mod inconștient, la fel ca natura, adică fără să aplice cu premeditare anumite reguli ori modele. Schleiermacher spera în comprehensiunea celui alt chiar din text, la fel ca în raportul dintre *Eu* și *Tu*⁸⁰.

⁷⁸ Nu toate opiniile concordă în istoria filosofiei și este bine să le luăm în calcul la modul panoramic, fără a „paria” decisiv pe vreuna, din cauză că fiecare are argumentele sale. Bunăoară, încă din 1868, Johann Gustav Droysen (1808–1884) „opune explicației din știința naturii comprehensiunea istorică a totalităților sufletești, mai ales ale sufletelor străine, ca o cheie pentru înțelegerea de sine. Nu ne cunoaștem pe noi decât după ce am cunoscut pe alții, datorită capacității de a ne transpune în situația lor, de a vedea cu ochii lor și de a simți cu inima lor” (Mircea Florian, *Introducere în filosofia istoriei*, București, Editura Garamond, 1997, p. 123).

⁷⁹ Cu toate că lucrarea de față se adresează studenților de la Istorie, și nu celor de la Filosofie, nu putem reduce estetica lui Kant la ideea de geniu. Vezi Manfred Kühn, *Kant. O biografie*, traducere de Cornelia Eșianu și Delia Eșian, Iași, Editura Polirom, p. 293–299. De fapt, sunt alte aspecte ale operei kantiene care au influențat mult ideea de adevăr, repercutându-se și în cercetarea istorică. În secolul al XX-lea, Karl Popper (*Logik der Forschung*, 1934), Gaston Bachelard (*La formation de l'esprit scientifique*, 1938) și Thomas Kuhn (*The Structure of Scientific Revolutions*, 1962) reitau, fiecare în felul său, o cunoscută dihotomie kantiană: ea așeza într-o „tabără” *judicata asertivă* (care enunță/constată un fapt aleatoriu ori unul doar posibil) și în cealaltă *judicata apodictică*, întemeiată pe demonstrațiile fără rest ale matematicii și pe cuceriri cu aer de axiomă. În termenii polemicii Kuhn – Popper, evoluția științei moderne s-ar reduce la rivalitatea dintre *argumentul în plus* (care consolidează paradigma, în opinia lui Kuhn) și *confirmarea în minus* (ce surpă edificiul teoretic pe care doar îl verifică, și nu îl justifică, în accepția lui Popper). Vezi, în acest sens, Didier Gil, *Bachelard et la culture scientifique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1993, p. 51–52. De asemenea, pentru dezbateră Kuhn – Popper, vezi capitolul *Logica descoperirii sau psihologia cercetării?*, în Thomas Kuhn, *Tensiunea esențială. Studii despre tradiție și schimbare în știință*, traducere de Any Florea, București, Editura Enciclopedică, 1982, p. 318, 322. Din confruntarea celor două lucrări, *Logica cercetării* și *Structura revoluțiilor științifice*, apar nenumărate dileme: căutăm efectiv adevărul sau ni-l desemnăm, ca să-l legitimăm retroactiv?; cine predomină: adevărurile construite ori acelea descoperite, acelea consacrate ori acelea verificate?; pe cine mizăm: pe adevărurile ce se detronează unele pe altele ori pe acelea care doar consolidează o tradiție cognitivă?; care dintre ele ne convine mai mult: adevărurile ce se pun de acord sau adevărurile ce se înnoiesc concurându-se? Cam acestea ar fi întrebările la care Gaston Bachelard (1884–1962), Karl Raimund Popper (1902–1994) și Thomas Kuhn (1922–1996) nu au avut un răspuns definitiv, făcând din istoria științei cel mai frumos exercițiu de gândire.

⁸⁰ John O. Lyons, *The Invention of the Self. The Hinge of Consciousness in the Eighteenth Century*, Southern Illinois University Press, 1978, 268 p. Mai aplicat la subiectul nostru, Corin Braga contextualizează o chestiune de critică literară, reușind astfel o subtilă istoricizare a eului textualizat: „[...] schemele arhetipale indică un principiu de organizare și de coerență internă a unor opere asemănătoare la nivelul arhitecturii, chiar dacă sunt construite din «cărămizi» tematice neomogene. Un astfel de arhetip formal, care organizează specia

Totul părea descifrabil pentru că totul era text, se entuziasma și Dilthey. De aceea, și el înclina să vadă explorarea trecutului ca *descifrare* și mai puțin ca *explorare*, explica Gadamer. Și ca să întregască „tabloul”, se oprește și asupra secolului al XX-lea, când comprehensiunii i se atribuia o structură anticipativă; dă exemplul lui Martin Heidegger, care credea că recunoașterea prejudecăților noastre este începutul oricărei hermeneutici. Gadamer îl explică mai pe larg, arătând că motivația heideggeriană era, întrucâtva, simplă: în ciuda criticilor sale la adresa raționalismului iluminist, istorismul secolului al XIX-lea a împărțit clișee identice; și mai ales convingerea că istorismul ar detrona toate prezumțiile și cutumele, ironiza Gadamer. La fel, depășirea prejudecăților, o exigență a iluminismului, se dovedise ea însăși o mare prejudecată. Revizuirea ei, abia în secolul al XX-lea, facilită o înțelegere mai adecvată a ideii de finitudine, care nu stăpânește doar existența biologică, ci și conștiința noastră istorică, ne spune Gadamer. De fapt, o Rațiune absolută nu constituie, în nici un chip, o însușire a umanității. Pentru noi, muritori de rând, rațiunea nu poate fi decât una istorică, adaptată împrejurărilor și schimbându-se odată cu ele. Altfel spus, ea nu este deloc autodeterminată, fiind mereu dependentă de datele asupra cărora se exercită. Omul este „exterior” destinului său într-un mod diferit de acela în care își este străină natura, care nu are conștiința propriei existențe. Istoria nu ne stă la dispoziție în întregime, noi fiind aceia care îi aparținem într-o foarte bună măsură. Dilthey sesizase acest lucru, dar fără a reuși să se desprindă de epistemologia tradițională, regretă Gadamer. Cu mult înainte de a ne înțelege pe noi înșine printr-o retrospecție, facem acest lucru în mod reflex, datorită familiei, școlii, societății. Prejudecățile inoculate individului reflectă realitatea istorică a ființei sale într-o măsură mult mai mare decât raționamentele lui conștiente, postulează Gadamer.

Opiniile noastre nu se mențin neschimbate și necriticabile: viața socială este, în fond, un proces neîncetat de transformare a ceea ce a fost socotit acceptabil până nu demult. Gadamer susține deci *un concept de știință care nu admite idealul observatorului imparțial și atemporal, înclinând, prin urmare, spre conștientizarea a ceea ce cercetătorul și obiectul cercetat au în comun la un moment dat*. Cine vrea să înțeleagă un lucru aduce deja cu sine niște legături apriorice cu acel lucru, o complicitate, o preînțelegere sau un acord preexistent cu ținta curiozității sale. Gadamer dă exemplul oratorului obligat să pornească totdeauna de la un semi-acord cu publicul său, dacă vrea să obțină câștig de cauză, prin cuvinte și dovezi, într-o chestiune controversată. Numai cel familiarizat cu zestrea de noțiuni a unei științe descoperă și întrebările care o duc mai departe, concluzionează Gadamer. Iar disponibilitatea noastră de a primi *noul* nu provine, oare, din *vechiul* ce ne-a câștigat deja?, se întreba savantul german.

---

romanului din secolul al XVIII-lea englez până târziu în secolul al XX-lea, este așa-numitul *Bildungsroman*, romanul formării unui caracter. Cuplarea epicului romanesc la ideea – de coloratură protestantă – de «destin individual» a introdus un scenariu foarte riguros, care, în romanul așa-zis modern, nu a mai permis vagabondajul și digresiunea necontrolată, care își făceau de cap în romanul cavaleresc sau picaresc și baroc, ci a impus ordonarea acțiunii într-o schemă unificatoare – cea a modelării unui caracter” (Corin Braga, *De la arhetip la anarhetip*, Iași, Editura Polirom, 2006, p. 276). În proza afirmării individului se impune, așadar, un ax narativ unic, în jurul căruia gravitau atât cronologia faptelor, cât și înlănțuirea lor pe sistemul cauză – efect.

HERMENEUTICS AND HISTORY:
THE CASE OF HANS GEORG GADAMER
(Summary)

Keywords: historical truth, method, tradition, hermeneutics, aesthetic.

This paper argues for the replacement of the term *historiography* with a broader one of *historical culture* in order to look into the ins and outs of how the results of academic investigations are received by society, and also how it reacts, in its turn, more often than not influencing the readjustment of the discourses on the past. That is so because the interest in history is at the same time, implicitly or surprisingly, an interest in other fields of significance like funeral cults, monuments and cemeteries, travel or confessional writing, tastes, aesthetic standards, museums, maps, landscapes. In any case, *professional research* and *public taste* for what used to be in the past are not the same thing. The social interest in history is not the same thing as the interest in recording it in writing, the two registers competing most of the times and collaborating only when they have to. But each historiography illustrates, in a more or less conscious way, a stage in the history of ways of knowing. In other words, any period in the history of writing about history starts from a certain theory of knowledge, truth and the methods of finding it out. However, this outlook is not exclusively scholarly, the society of the time participating in its formulation, with all the sensibilities, prejudices and fashions that characterized it.

ASTRID CAMBOSE*

„RĂSFULGERAȚII”: ISTORIA OFICIALĂ ȘI CONTRAISTORIILE EI MEMORIALISTICA, ISTORIA ORALĂ, REPORTAJUL DE ACTUALITATE ȘI CIRCULAȚIA INFORMAȚIEI ÎN MEDIA ONLINE, SURSE CONCURRENTE ALE UNEI ARHIVE ÎN CURS DE CONSTITUIRE

În 1945 (chiar anul când a fost nominalizat pentru prima dată în vederea acordării Premiului Nobel pentru Pace), Stalin îi dădea lui Churchill la Conferința de la Ialta faimoasa replică „moartea unui om e o tragedie, moartea a milioane este statistică”. Atribuite sau genuine, aceste cuvinte sunt pe deplin coerente cu tipul său patologic de personalitate, cu ideologia sa și, mai ales, cu acțiunile în plan politic și social conduse direct sau indirect generate de el, atât în timpul vieții sale, cât și decenii după 1953. La jumătatea de secol distanță, tendința compensatorie a devenit o dominantă a cercetării în diverse științe din aria istorico-antropologică: cercetătorii au încercat în ultimii ani să estimeze cât mai corect costurile umane ale experimentelor totalitare macrosociale din secolul al XX-lea, prin reconstituirea fiecărui destin individual, scoaterea din anonimat și din „statistică” a indivizilor, transformarea victimelor, a vinovaților și a martorilor (categorii uneori coexistente în una și aceeași persoană¹) în cazuri particulare, totul într-un efort de cunoaștere și de recuperare a adevărilor multiple, polimorfice, pe care le aduc la lumină destinele investigate.

Cercetarea cantitativă se vede astăzi concurată de una calitativă, ale cărei avantaje sunt evidente. După cum sublinia Sorin Bocancea, coordonator al seriei de volume *După 25 de ani. Comunismul în Europa de Est*, care valorifică preponderent interviuri de istorie orală, această perspectivă în studiul traumei istorice – de fapt, un mod de a întemeia științific domeniul, de a-i crea legitimitate ca obiect al cunoașterii, de a-i contura rolul de motor epistemologic – „aduce un plus în cercetarea subiectului, întrucât se preocupă de o realitate ce scapă statisticilor, documentelor oficiale și măsurătorilor: individul”²; realizată în manieră comprehensivă, prin interviuri, studii de caz, observație liberă, culegere și analiză nestatistică a documentelor, cercetarea calitativă propune o narațiune, și nu o demonstrație, iar în urma cercetării calitative

---

* Doctor, asistent cercetare, Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ Nu suntem nicicum de acord cu poziția extrem-relativizantă a adepților teoriei *post-adevărului*. Ștergerea vinovațiilor și a răspunderilor individuale ar transforma comunismul într-o „crimă perfectă, culpă fără inculpați, vină fără vinovați” (Sorin Bocancea, *Provocări metodologice ale cercetării comunismului din România*, în „Polis”, nr. 1 (11)/2015–2016, p. 68), echivalând cu un nemeritat certificat de absolvire pe care, din comoditate epistemologică, l-am livra autorilor unor crime în masă.

² *Ibidem*, p. 67.

problematica rămâne deschisă – situație care pare a corespunde cel mai bine statutului real al adevărului/cunoașterii.

Pierre Nora susținea, în anii '90, că modernitatea și-a pierdut memoria și tradiția, iar ceea ce el a numit *millieux de mémoire* (contexte vii ale memoriei) ar fi dispărut, fiind înlocuite, cu eforturi conștiente, prin *lieux de mémoire* (arhive, muzee, memoriale, alte locuri de istoricizare a memoriei). Or, istoria orală beneficiază încă, în România, ca și în Republica Moldova, de persistența contextelor vii ale memoriei în terenurile noastre etnografice, etnoantropologice și etnoistorice. „Pentru cei cărora experiențele le-au fost întipărite pe corp prin tortură, prin intermediul privațiunilor sau al umilirilor repetate, amintirile au fost cu adevărat în-carnate; corpurile lor slujesc drept locuri ale memoriei, în sensul lui Nora.”³ Arhivele de familie și mărturiile victimelor regimului totalitar-comunist sunt surse documentare de prim rang, reconsiderate în acest sens în ultimii 20–30 de ani ca reprezentând ceea ce Robert Conquest numea „dovezi primare”⁴. Ele „constituie o *contra-istorie* a regimului”⁵, iar culegerea, arhivarea și studierea lor circumscriu un „act de justiție publică, tradus în viață prin exercițiul rememorării”⁶. În Moldova dintre Prut și Nistru, ca și în Bucovina ucraineană, în România și în toate teritoriile din sfera fostei URSS, societăți debilitate istoric, în care „statul cândva își arogase monopolul asupra adevărului, iar moștenirea istoriografiei din perioada sovietică era, și mai rămâne uneori, dominată și instrumentalizată de mitologiile politice”⁷, cercetarea surselor alternative la versiunea oficială se desfășoară în prezent sub semnul unui efort de recuperare stringent necesar.

Se pare că, dincolo de datoria generală a istoricilor de a documenta viața comunităților din care fac parte, în ultimii ani în spațiul Republicii Moldova se conturează un adevărat fenomen social, la convergența dintre nevoia de a povesti a victimelor deportărilor/dislocărilor din perioada totalitarismului și nevoia cercetătorilor de a recupera informațiile. Pe teren, cercetătorul constată directetea și hotărârea cu care victimele represiunii își povestesc experiențele. Nevoia de confesiune este foarte prezentă, și nu doar sub forma memoriilor scrise (care predomină în peisajul românesc, de pildă), ci mai ales sub formă orală, care este forma primară, arhaică, a transmiterii moștenirii culturale. Pare că oamenii nu mai pot accepta să tacă. Pare că, reprimată din cauza spaimii, nevoia acestora de a-și povesti viața răbufnește în acești ani, cu patos, oferind aproape de-a gata istoricilor un teren extrem de fertil. Tematica represiunilor devine un subiect major, dacă nu chiar cel mai important, al istoriei recente a Moldovei. Arhivele de documente scrise oficiale și neoficiale, arhivele de imagini și documentele de istorie orală în curs de culegere și arhivare sunt reperele de egal interes ale temei.

Fenomenul social pe care l-am putea numi „transmiterea memoriilor concurențiale” se produce în strânsă legătură cu îmbătrânirea accentuată a oamenilor care dețin asemenea amintiri. Nevoia lor de a povesti este un legat al maturității, o manieră de așezare a românilor basarabeni, bucovineni și herțeni care trăiesc în afara sau

³ Gail Kligman, Katherine Verdery, *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949–1962)*, traducere de Justina Bandol, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 53.

⁴ Robert Conquest, *Recolta durerii. Colectivizarea sovietică și teroarea prin foamete*, traducere de Bogdan Marchidanu, București, Editura Humanitas, 2003, p. 15.

⁵ Ludmila D. Cojocaru (ed.), *Arhivele memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii. Documente. Studii de caz*, vol. 1, tom 1, *Cercetări realizate în localitățile din centrul Republicii Moldova*, Chișinău, Tipografia Balacron, 2016, p. 10.

⁶ *Ibidem*, p. 192.

⁷ *Ibidem*, p. 5.

înăuntrul granițelor României în propria istorie, de recuperare a sensurilor reale ale acesteia, de redefinire a adevărului în limitele experienței, și nu ale vreunei ideologii. Foștii deportați, dislocați, refugiați⁸ ș.a. care simt nevoia să își transmită amintirile o fac în mod sincer, descriind (aparent contrariant) unele persoane din tabăra opresorilor ca pe niște „oameni cu suflet bun”, care i-au ajutat să supraviețuiască în condițiile regimului impus, iar pe unii dintre consăngenii, consătenii sau conaționali lor ca pe niște „oameni de vânzare”⁹, agenți și profitori ai regimului sovietic. Demolarea edificiului societal s-a realizat în prima etapă cu concursul unei părți a țărănimii, provenind în special din pătura economică și etnică aflată la nivelul cel mai de jos în ierarhia socială¹⁰. Toți deportații subliniază rolul *politrukului* (responsabil cu munca ideologică) și al *miliționerului* din sat în realizarea efectivă a ridicării celor cuprinși pe listele de *kulaci* (chiaburi), colaboraționiști cu „imperialiștii români”, membri ai „partidelor fasciste PNL și PNT” și alți „dușmani ai poporului”. Membrii NKVD-ului, înarmați, asigurau „suportul tehnic” al operațiunii de ridicare și deportare, dar propunerile de înscriere pe liste, identificarea propriu-zisă sau, în multe cazuri, urmărirea și arestarea celor vizati erau coordonate de consătenii convertiți la comunism sau doar oportuniști. Țărani necolectiviizați din România îi numeau pe cei care promovau colhozurile *împingători* (înainte de a-și însuși termenul oficial de *activiști*). Vinovăția aceste păături largi de populație reiese din toate memoriile și interviurile:

La *selsovet* ședeau din aceștia care pârau. Am văzut cum se pârau unul pe altul – foarte, foarte mulți – și am auzit că și în alte sate a fost așa. Chiar am un unchi de pe mamă, Ulian, primul s-a dat în Comsomol, i-au dat *tijurcă*, pistol, *chepcă* și îmbla pe la oameni și mătura podurile încă cu vreo doi-trei. [...] El slujea și la ruși, și la români – oamenii de-acum îl urau, nici nu-i dădeau bună ziua – și pe ăștia îi pâra, și pe ceilalți, numai lui să-i fie bine¹¹.

Ne-au stricat din drumul nostru, din viața noastră, din tot al nostru. [...] Sunt vinovați rușii, dar sunt vinovați și moldovenii. Rușii sunt vinovați că au dat *prikaz* (ordin) să ne ridice, iar moldovenii că au venit și ne-au ridicat. [...] Aceia au fost cei mai mari tâlhari, cei care ne-au ridicat pe noi. Stalin n-a venit să mă ridice¹².

Eu îi întrebam cine m-a dus în Siberia: comuniștii și Stalin! Ne-au dus tot de-ai noștri săteni¹³.

⁸ Pe refugiații basarabeni care s-au stabilit în București, unii dintre localnici îi numeau, cu un amestec de compasiune și ironie, „răsfulgerați” (inf. Marga-Rita Popeli Tatu, august 2017, București).

⁹ Ludmila D. Cojocaru, *op. cit.*, p. 91.

¹⁰ Deviza schimbării sociale era „кто был никем, тот будет всем!” [Cine a fost nimic, va deveni totul!] (*ibidem*, p. 174). „Dară lumea s-a schimbat / Și de multe rele-am dat. / S-a schimbat c-așa să fie, / Țăla din urmă, întâie. / Cel din urmă să domnească, / Cel dintâi să chinuiască, / Cel dintâi întemnițat, / Cel din urmă cap la sat” (versuri compuse de „o fostă chiabură” din Ieud, citate de Gail Kligman, *apud* Dorin Dobrin, Constantin Iordachi (ed.), *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949–1962)*, cuvânt-înainte de Gail Kligman și Katherine Verdery, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 246). „Când li s-o dat posibilitatea, ei imediat s-o băgat și secretar și primar și comitetu’ executiv și nu știu ce, numa’ toți bagabonții, cei mai răi oameni din sat o apucat la conducere” (F.I., oier din Poiana Sibiului, citat de Răzvan Stan și Michael Stewart, *ibidem*, p. 303); „Partidu’ ista comunist, atuncea, oamini cii mai di jos i-o pus în frunți. Ș-acia apasau pi oamini, apasau pi oamini. Li lua, îi jăfuié, li lua pământu” (V.T.T., țaran din Darabani, *ibidem*, p. 324).

¹¹ Ludmila Cojocaru, *op. cit.*, p. 218–219.

¹² Elena Postică (ed.), *Arhivele memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz*, vol. 2, tom I, *Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova*, Chișinău, Tipografia Balacron, 2016, p. 279.

¹³ *Ibidem*, p. 300.

Motivul pentru care familia mea a fost deportată a fost faptul că dictatorii de sus au dictat, iar unii din ai noștri au ascultat și au hotărât că „dacă îi deportăm pe aceștia” o să trăiască ei mai bine și, uite așa, au ajuns să trăiască bine și azi! [...] Îi cunosc pe cei din sat care au ordonat să fim deportați, îi cunosc pe ei și pe copiii lor, dar nu vreau să le spun nimic. Dumnezeu să le ajute și să le facă ce mi-a făcut și mie, mai mult nu vreau nimic¹⁴.

Deportarea a fost o crimă din partea statului. Au deportat oameni fără voia lor, oameni nevinoveți (*sic!*), în primul rând oamenii care erau aici gospodari. [...] Puterea locală a fost de vină, apoi cea din Chișinău și apoi cea de la Moscova¹⁵.

Eu așa zice că mai mult sătenii au fost de vină, căci n-a venit cel din Moscova să mă ridice, nu știa el familia noastră și n-a venit din altă parte [lista]. Tot cei care erau la conducere aici, în sat, ei ne-au pus pe listă. Eu așa socot¹⁶!

Noi tot timpul zicem că Stalin a fost vinovat de toate astea, dar el era un schizofrenic. Nu-i așa? Cel mai strașnic a fost că ne-au dat aiștia din sat, rudele... apropiații noștri¹⁷.

Majoritatea victimelor represaliilor fac în narațiunile lor diferența între vinovățiile punctuale și malignitatea sistemului, dovadă a faptului că, la nivelul privirii de ansamblu, memoria colectivă pune just accentele în ceea ce privește culpa istorică: „Rușii sunt și buni, și răi, că asta depinde de educația omului. Politica lor însă a fost cotropitoare și a rămas cotropitoare!”¹⁸.

Specialitatea comunistă *par excellence* a fost ipocrizia dusă la ultimele ei limite prin dublul limbaj, deoarece, după cum observa Smaranda Vultur, „o lume a dublului limbaj încearcă să facă mai puțin vizibilă o lume a terorii”¹⁹. Albul era prezentat răspicat drept negru (și invers). De pildă, Petru Groza afirma, în 1945, că „generalissimul Stalin” i-ar fi spus: „Să lăsați plugăria și satele să meargă și să-și croiască singură [*sic!*] soarta; nimic silit, nimic forțat. Să vă feriți să imitați: să nu faceți colhozuri și sovhozuri!”²⁰. La fel i-ar fi spus Stalin și premierului cehoslovac Klement Gottwald: „Calea noastră a fost scurtă, rapidă și ne-a costat mult sânge și multe sacrificii. Dacă puteți evita toate acestea, evitați-le”²¹. A lua însă în considerare declarațiile reprezintă o lectură extrem de naivă a istoriei. Nu vorbele, ci numai faptele lui Stalin au fost relevante și pline de urmări. Conținutul declarativ – ceea ce Robert Conquest a numit „versiunea pentru public”²² – a fost menit, în toate ocaziile, să disimuleze adevăratele intenții, să ascundă realitățile, să transmită o versiune falsă și convenabilă, să creeze o aparență de legitimitate și să pareze astfel orice opoziție. De pildă, înfrângerea era tradusă de același Stalin ca o „victorie” în faimosul său discurs din 1930, *Amețala de pe urma succeselor*, cuvântare în care, de fapt, cerea abandonarea pentru moment a luptei cu o țărănime devenită prea exasperată și amenințătoare. După cum afirma istoricul sus-menționat, „înșelăciunea constituia esența fiecărei mutări”²³. Discursurile nu erau decât niște arme tactice. Puțini dintre istoricii occidentali au fost și sunt însă dispuși să accepte ca posibilă o distorsionare atât de radicală prin cuvânt a adevărilor factuale.

¹⁴ *Ibidem*, p. 207.

¹⁵ *Ibidem*, p. 182.

¹⁶ *Ibidem*, p. 224–225.

¹⁷ Ludmila Cojocaru, *op. cit.*, p. 50.

¹⁸ *Ibidem*, p. 153.

¹⁹ Dorin Dobrinu, Constantin Iordachi (ed.), *op. cit.*, p. 222.

²⁰ *Ibidem*, p. 51.

²¹ Gail Kligman, Katherine Verdery, *op. cit.*, p. 82.

²² Robert Conquest, *op. cit.*, p. 13.

²³ *Ibidem*.

Dublul discurs produce de multe ori un efect de comic involuntar: de pildă, ceea ce înfierau ideologii comuniști în 1949 ca „tare burgheze”, au exacerbat și au dus la extrem deceniile „întrecerii socialiste în muncă”:

Burghezia face să crească buruiana deasă a individualismului, a limitării fiecăruia la propriile sale interese. Se cultivă corupția, dezinteresul pentru treburile publice, oroarea de muncă (fiindcă e silnică), aviditatea spre o cât mai ușoară și rapidă căpătuire, oricum, în orice condiții, cu orice preț. Este climatul care convine în cel mai înalt grad exploataților. Munca în fabrică este – în aceste condițiuni – o muncă forțată²⁴!

Folosirea dublului limbaj a fost de multe ori un instrument de supraviețuire; cu un mimetism denotând un amestec de inteligență și cinism, nu doar intelectualii și orășenii, ci și unii țărani au devenit maștri ai jocului dublu la nivel de cuvânt – ca, de pildă, un ieudean desemnat „poet laureat” în vremea comunismului, care păstra în același timp în casă narațiuni și poezii scrise de el pe teme interzise, precum colectivizarea, împărțite doar celor apropiați, texte pe care i le-a livrat după căderea comunismului cercetătoarei Gail Klighman. Etnografii au cules numeroase astfel de texte de pe teren, unele chiar în anii '50–'60:

Astă lume ce să vede, / Nu-i șir de măeran verde, / Că-i șiruț de mătrăgună, / nimănu-i nu-i pare bună. / Nu-ș la alții cum le pare, / Mie mi-i amară tare. / Nu-ș la alții cumu li-i, / Da mie amară mi-i. / C-o pica 'bruma pă munte / Pe oamenii cei de frunte. / Ș-o pica 'bruma pă noi / Și ne mână ca pe boi / To' la lucru statului / În locu săracului. Așa horesc chiaburii amu. Chiaburele cân' să strâng laolaltă. No, așa l-e horea lor (inf. Maria Sas, Ieud, culegător Alexandru Amzulescu)²⁵.

Dumnezău tău de șură / Că te-am dat pe o friptură, / Dumnezău tău de-avere, / Te-am dat pe-o sticlă de bere! (Nimigea de Sus, 1961, culegător Zamfir Dejeu)²⁶.

Cele mai multe au ieșit la iveală, desigur, după căderea comunismului:

Cântic. Despre viața amară ș gre din colhoz

La Moldova în colhoz / Tare-i bine și frumos / C-avem pâne și mult vin / Și ne-o e banditul Stalin. // Toată vara noi lucrăm / Și nimic nu câștigăm (sic!) / Toată iarna ne ducem / La colhoz și tot cerem. // Iar nacealnici din colhoz / Tot ne pradă sănătos / Și-mpart pânea cu țuhalu / Măi Maxâne, măi Ioane. // Iar ceilaltă din colhoz / O dau statului folos / Și lui Stalin păcătos / C-o făcut la noi colhoz. // La colhoz noi toți lucrăm / Și postavca tot o dăm / Dă colhozul, dăm și noi / Ne jupoe ca pe doi. // Așa-i viața iast-amară / Pân s-or duce ruși din țară / Cu programa lor rusească / Nici un ceas să nu trăiască. / Of! Rusia cea mare / Tot nimica-ntr-ânsa n-are / Nici Rosia, nici norodul / C-au să treacă nemții podul / Of, of, of, of. //

Întâi toți comsomoliștii trebuie de omorât fără teamă. Aista cântic să-l cântați acuma și să-l învățați a cânta cât mai bine și să-l cântați și atuncea când om veni noi. Din zî în zî au să piară mulți partelnici și cei care or jupui [cuvânt ilizibil].

Cum veți găsi hârtia asta citiți-o spuneți la toți oamenii din sate. Învățați aista cântic. Dați-i versul la cânticul rusesc de la căderea Berlinului²⁷.

²⁴ Emanuel Copilaș, *Națiunea socialistă. Politica identității în Epoca de Aur*, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 97.

²⁵ Laura Jiga Iliescu, Mihaela Nubert Chețan (coord.), *Deschideri etnologice. In honorem Sabina Ispas la 75 de ani*, București, Editura Etnologică, p. 114.

²⁶ *Ibidem*, p. 113.

²⁷ Manuscris din colecția Muzeului de Istorie din Chișinău, transcriere *ad litteram* A.C.

Ce-am făcut înt-o viață / mi li-o luat înt-o dimineață²⁸!

[...] M-o luat, m-o arestat, / În temniță m-o băgat, / Că n-am dat cotele toate / De carne și nici de lapte. / Dar cum, Doamne, să le dai, / Când nimic tu nu ai? / M-o băgat, m-o ntemnițat / Fără să fiu vinovat, / Că câte vite-am avut / Mers-am la târg și le-am vândut, / Le-am vândut și lor le-am dat. / Ce mi-o rămas, măi, o luat, / Recoltă ce o-am recoltat / Tătă, tătă lor le-am dat [...] ²⁹.

[...] Dar și când m-am măritat / Mi-am ales fecior din sat / Și frumos și cu avere / Și tânăr și pe plăcere / Și frumos și și pe plac / Și înalt ca și un brad; / N-a fost ca și el în sat. / Și cu-atâta bunătațe / N-am văzut fecior pe sate / Și cu-atâta omenie / Nu știu-n lume să mai fie. / Dară lumea s-a schimbat / Și de multe rele-am dat. / S-a schimbat c-așa să fie / Ala din urmă întâie. / Cel din urmă să domnească / Cel dintâi să chinuiescă / Cel dintâi întemnițat / Cel din urmă cap la sat. / Dacă lumea s-a schimbat, / Pe-ai noștri pe toți i-au luat / Și-n temniță i-au băgat. / De-acasă tot au luat, / Podul mi l-au măturat, / N-au lăsat nici grâu, nici paie, / Nici în staul nicio oai. / N-au rămas nici boi, nici cai, / Nici o cană de mălai. / [...] Dar când a fost cel mai greu / Nu știam ce să fac eu / A dat bunul Dumnezeu / Că Stalin acela rău, / Acel rău și blestemat, / Dracu-a venit și l-o luat, / Cred că-n iad l-a aruncat. / [...] Am vrut să fiu iară gazdă / Să am pluguri două-n brazdă, / Să am cai și să am boi, / Staulul iar plin de oi. / Dară Dumnezeu a dat, / Planul mi l-a răsturnat, / C-o venit și m-au forțat / Și-n colectiv m-am băgat. / Doamne, rău m-am supărat! / Că m-am văzut iar săracă, / Fără cai și-n grajd o vacă. / Vai de mine n-am avere, / Nici pământ și nici putere / Să fac lumea s-o împac. / Cum a fost, iară s-o fac. / Dară văd că nu-i putere / Și nici n-am pe unde mere. / Că satu-i plin de nevoi / Și în țară-i ca la noi. / Peste tot e sărăcie, / Nu știu ce o să mai fie. / Nu știu ce-or găzdălui, / Că-s răpitori ca lupii. / Câți amu-s conducători, / N-au fost buni nici de păstori. / Nu te-ai putut bizui / C-or paște bine porcii. / Că n-a-nvâțat a lucra, / Fără numai a fura. / N-a-nvâțat carte a ști, / Fără numai a minți. / [...] Numai mințesc, numai beau / Și de la oameni tot iau. / Se laudă-n adunare / Și strigă în gura mare / Că de când e pământu' / Nu s-au făcut câte-amu³⁰!

Rău-i tânăr și fugar și urmărit de jandari. Numai o frunză de pică, tremuri și nu poți de frică. Numai o frunză de cade, inima începe-a bate. Nu da, Doamne, nimănu-i casă-n fundul codrului, casă fără de hăizaș, să doarmă pe sub buhaș. Eu o vară mi-am vărat, tot pe cetină de brad și trăiam tot supărat. Eu o vară mi-am durmit pe cetină de molid și trăiam tot cu urât. Duminecă-n Postul Crucii, când m-a-nconjurat haiducii, cu pistoale încărcate: Sus mâinile, camarade. Eu din somn când m-am trezit, n-au fost rând de mai fugit. Ei atuncia m-au somat și de mânuri m-au legat și-n mașină m-au băgat și mi-au spus că-s aristat. Iar din sat când am plecat maica rău s-o supărat. La Sighet când am ajuns, păru' îndată mi l-au tuns. Când au fost al doilea sară, m-au scos gardieni afară, m-au dus la securitate și mă-ntreabă de granate și cartușe și mi-au strâns mâinile-n ușa³¹.

Într-o marți de dimineață / Întră trei soldați în casă / Și mă prind a întreba: / *Kak tvoia familia?* / Eu le spun că sunt român, / Ei mă apucă de mâini / Și mi le leagă la spate / Și mă-mbrâncesc într-o parte / Și îmi strigă ca lui surdu': / *Ne trikai, ia streleati budu!* / Și-mi comandă: *Vperiod!* / Unde-au dus atât norod? / În Rusia, la cărbuni / Și-n Kazahstan, oameni buni! / Frunzuliță și una, / Lung îi drumu-n Siberia, / Lung îi drumu și cotit, / Cei ce-au mers n-au mai venit. / Când vedeam că trenul vine / Tremura inima-n mine, / Când vedeam vagoanele / Știam că iau oamenii [...] (inf. Ion A. Posteuca, Stănești, Hliboca, Bucovina de Nord)³².

²⁸ Gail Kligman, Katherine Verdery, *op. cit.*, p. 352.

²⁹ *Ibidem*, p. 349.

³⁰ Dorin Dobrinu, Constantin Iordachi (ed.), *op. cit.*, p. 246–248.

³¹ Laura Jiga Iliescu, Mihaela Nubert Chețan (coord.), *op. cit.*, p. 115.

³² *Golgota românească. Mărturiile bucovinenilor deportați în Siberia*, texte culese de Dumitru Covalciuc, ediție și note de Liliana Corobca, București, Editura Vestala, 2015, p. 372–373.

N-am tăiat, n-am omorât, / De ce țara m-a urât? / Altu taie și omoară / Și trăiește-n a lui țară. / Iar eu fără leac de vină / Mă duc în țară străină / Și-oi muri fără lumină, / Fără scânduri de sălaș, / Fără pânză pe obraz. / Și-oi muri, și n-a fi jele / La sicriul de nuiete / Cu pânză de buruiene³³.

Noaptea, pe la miezul nopții, / Bolșevicii-umblau ca hoții. / Au venit la noi în sat, / De ei nimeni n-a scăpat. / Au intrat și pe la noi / Și-au strigat la mama doi: / – Luați-vă bulendrele, / V-așteaptă siberiile! / Din somn dulce ne-au sculat, / Ne-au gătit de deportat. / Pe tata l-au arestat, / Măinile i le-au legat, / L-au arestat *cadeviștii* / Și ai noștri, activiștii. / [...] Șase ani am chinuit, / Prin străini ne-am prăpădit. / Am dus foame și nevoi, / Mulți au murit dintre noi. / Când acasă am venit, / Casa goală am găsit, / Dar eram și bucuroasă / C-am ajuns din nou acasă³⁴.

Frunzuliță de cicoare, / Stau închis la închisoare, / La-nchisoare-n Cernăuți / Nici chiar vântul nu-l auzi. / Mi-au răpit soră și frate, / Stau închis pentru dreptate. / – Vină, măiculiță, vină / Și-mi ia lanțul de pe mână. / – De la ruși și de la moarte / Maica nu te poate scoate. [...] Pot să vând și boii toți, / Nu te-oi scoate de la hoți, / Că românii ne-au lăsat / Comunismului turbat (inf. Gheorghe Spătaru)³⁵.

România, România, of, of, / România, România, / Ce-ai lăsat Stalin să vie? [...] Prutu-i lat și Nistru-ngust, / România s-a distrus, of, of. / Nistru-ngust și Prutul lat, / România ne-a cedat, of, of. / Și nu ne-a cedat de tot, / Ne-a cedat numai un cot, of, of. / Dau-ar Dumnezeu potop / S-ardă bolșevicii-n foc, of, of, / România, România, of, of, / Nu ne da în străinie³⁶!

Dacă asemenea piese autentice din folclorul represiunii sunt preluate și transmise mai departe de memoria colectivă, nu aceeași atitudine se poate constata în ceea ce privește așa-numitul „folclor patriotic” la modă, pe care comunitatea îl sancționează prin ironie (cum s-a întâmplat, de pildă, cu o piesă contrafăcută precum *De la Cernăuți la vale*, preluată și „comentată” de tineri³⁷).

Este interesant apelul repetat la cuvântul *a performa*, utilizat de cercetători cu sensul de a înscena un spectacol comportamental artificial, dictat de autocontrol și/sau de autocenzură. La un moment dat, după îndelungi suferințe, unele victime au învățat „să vorbească limba puterii, *performând* o identitate complet străină propriilor valori”³⁸, pentru „asumarea unei identități ambigue (duplicitate sau schizoide, am spune noi): pe de o parte, identitatea etnoculturală trăită deschis în mediul privat al familiei și, pe de altă parte, *performarea* în spațiul public a unei identități «corecte» din punct de vedere ideologic”³⁹.

În dreapta și în stânga Prutului, oamenii simpli au o înțelegere asemănătoare până la identitate asupra cauzelor și naturii răului social. Un deportat basarabean povestește: „Țin minte că în satul natal era o crâșmă și acolo auzisem prima dată de Stalin. Cineva din sat avea un cal și l-a numit Stalin. Aceasta a fost de-ajuns ca să îl bage pe zece ani la pușcărie”⁴⁰; iar un țăran din satul Țibănești, județul Iași, ne relatează într-un interviu etnografic din 2015 următoarele:

³³ *Ibidem*, p. 373–374.

³⁴ *Ibidem*, p. 378.

³⁵ *Ibidem*, p. 384–385.

³⁶ *Ibidem*, p. 385–386.

³⁷ Versiunea oficială: https://ruclip.com/video/jdGQe7hHL_M/nicolae-pali%C8%9B-de-la-cernauti-la-vale-originaltel37369255059.html. Versiunea reinterpretată ironic: <https://ruclip.com/video/oyq6bc4S4wo/de-la-cernauti-la-vale-cu-elevii-clasei-a-xii-a.html>.

³⁸ Ludmila Cojocaru, *op. cit.*, p. 11.

³⁹ *Ibidem*, p. 12.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 232.

Intru la un moș di-a niu. Hop, cânili slobod. Cânili lui – îi zâșé înainti di război Stalin. [Râsete.] Înainti di război îi spuné Stalin, da' după patrușșinși, după ci-o vinit „ai noștri”, „frați din Răsărit”, i-o schimbat numili, îi zîșé Pelin. Și... o vinit imediat – cî erau instructori d-eiștia atunși, proaspât făcuț – zâși: „Cânili ista, cum îl cheamî?” „Pelin, Doamni, cum?! Io Pelin îl strâg.” „Nu, îi zâșei Stalin!” „Ei, da' Pelin și Stalin... di-asta vi s-o părut. Ieu, mai șepeleag, îi zâșem Pelin, și poati altu șini știi cum o-nțăles!” – Moșneagu iera bun di glumi⁴¹!

Căutând să o facă să înțeleagă resortul mimetismului comportamental, un țăran îi spunea Katherinei Verdery, în cuvinte doar aparent contradictorii, unul dintre marile adevăruri profunde ale înregimentării ideologice silite, valabil în tot spațiul sovietic: „N-am fost comunist, am fost membru de partid”⁴². *Mutatis mutandis*, s-ar putea afirma că, în RSR, de pildă, au fost, în anii târzii ai regimului, peste 4 milioane de membri de partid – dar foarte puțini comuniști (dacă vor mai fi existat totuși unii).

În România anilor 2000, nevoia de a-și asuma propriul destin, povestindu-l și convertindu-l în memorie colectivă, era cu mult mai timidă decât este în prezent în Republica Moldova. „Mai mulți membri ai echipei noastre (de pildă, Dobrinu, Stoica și Verdery) s-au confruntat cu situația în care persoanele erau dispuse să vorbească, dar nu voiau ca interviurile să fie înregistrate, tot de teamă”⁴³. Ce denotă acest tip de reacție? 1) Că pentru interviuat Adevărul există ca atare, că el se simte posesor al unui adevăr factual și al unei interpretări „corecte” a faptelor; 2) Că întrebarea adresată este, pentru cel interviuat, întrebarea justă, corespunzătoare unui răspuns în care se oglindește adevărul său personal; 3) Că există o dorință sau chiar o nevoie de a livra acel adevăr personal stringent (actul spunerii are valoare terapeutică în sensul imaginii de sine); 4) Că nevoia de reechilibrare emoțională prin actul mărturisirii adevărurilor proprii este contrabalansată de o teamă irepresibilă, bazată pe experiența de viață sub comunism; interviuatul nu era doar precaut refuzând să fie înregistrat, ci, sub efectul traumei istorice trăite, era străin de exercițiul firesc al încrederii în viitor. Cercetătorul avizat este atent însă și la „sunetul tăcerii” (sintagma îi aparține lui Gail Kligman).

Momentul când aleg să iasă din tăcere și să-și povestească experiențele traumatiche nu doar în cercul restrâns al familiei și al prietenilor, ci și în fața unor persoane necunoscute, cum ar fi cercetătorii istoriei recente sau chiar publicul unora dintre evenimentele comemorative, reprezintă pentru victimele represiunii un prag esențial: își depășesc calitatea anterioară de simpli depozitari ai memoriei individuale și intră în comunitatea *martorilor transmițători* ai memoriei colective. Vocile lor converg, dar nu se repetă. Narațiunile lor se completează unele pe altele, se suprapun, se despart, se întretaie, trasând harta trecerii românești prin Gulag și o lungă serie de contramemorii, opusă istoriei oficiale; este o arhivă istorică *sui-generis*, cu surse vii, irepetabile, creditabile în măsura în care sunt redade fără orchestrație ideologică. În sens figurat, martorii încep prin a reface drumul deportării sau al refugiiilor, ajung din nou în locurile unde s-a consumat o bună parte din anii tinereții lor, rătăcesc căutându-și propriile urme în ținuturile înstrăinării lor forțate, recuperează fâșii acum imateriale din suferința lor: „Știți, prin vis, ne ducem prin locurile celea. Iaca, ș-amu câteodată te duci prin vis pe acolo, că omul pe unde trece – se duce”⁴⁴. Încărcați cu povara imaginilor care le

⁴¹ Inf. Constantin Segneanu, Tunjujei, com. Țibănești, jud. Iași.

⁴² Gail Kligman, Katherine Verdery, *op. cit.*, p. 169.

⁴³ *Ibidem*, p. 49.

⁴⁴ Elena Postică (ed.), *op. cit.*, p. 225.

populează nopțile de veghere, de boală sau de singurătate, se întorc, într-un convoi aleatoriu, fiecare pe propriul drum, în locurile de baștină sau în cele de refugiu, acolo unde li s-a scurs maturitatea și unde li se întâmplă să îmbătrânească; se întorc în mijlocul alor lor, căutându-și afini mai tineri cărora le-ar putea încredința povara memoriei. Nu sunt mulți cei dispuși să o primească. Uneori, propriii copii îi roagă să nu le mai povestească sau îi întâmpină cu o înțelegere grăbită, săracă, insuficientă. Ici-colo, însă, strălucesc în jurul lor și priviri dispuse la empatie, dornice să primească înțelegerea unor destine iremediabil consumate, care se apropie de sfârșit. Se înfiripă atunci o comunitate de spirit a celor care transmit și a celor care ascultă. Cei care reușesc să își spună înainte de a pleca din viață adevărul lor personal și să găsească la cei ce rămân să le ducă mai departe povara amintirilor o ascultare simplă, croită pe măsura firescului, sunt – este de sperat – mai ușurați decât cei care mor în tăcere.

Atitudinea post-traumă a foștilor deportați este, în majoritatea cazurilor, depășirea traumei și absolvirea morală a vinovaților: „Nu le port pică la cei care ne-au făcut rău. I-am șters din memorie. Și ei au murit de-amu toți...”⁴⁵, deși „multă viață ne-a băut și ne-a mâncat”⁴⁶, „era greu pe suflet la toți”⁴⁷. Resemnarea tardivă este una amară: „Ei! S-o trecut și asta, cu lacrimi cu tot!”⁴⁸

Represiunea – ca fenomen macrosocial – nu s-a limitat la cei strict condamnați politic, ci am trăit cu toții, în grade diverse, o formă de încarcerare ideologică și de continuă supraveghere. Prizonieri în propria țară, în spatele gratiilor materiale sau simbolice, ori deportați și prizonieri ai unor închisori pe care le-am putea descrie ca fiind făcute din distanțe și ger, cu pereți de sute de mii de kilometri grosime, care despărțeau oamenii de familiile și pământul lor, am fost martori și ne putem implica, în feluri diferite, în cercetarea și cunoașterea acestui trecut încă recent. Astfel se vor alimenta arhivele memoriei sociale; ele reprezintă un corpus arhivistic deja existent, care nu va putea fi niciodată declarat „încheiat”.

Construcția identității naționale este un proces în desfășurare, o evoluție care nu poate avea un rezultat definitiv, ci presupune o continuă renegociere a tuturor factorilor interni și internaționali implicați. Unii autori consideră, argumentat, că în prezent asistăm la constituirea identității naționale în Republica Moldova, simultan cu deconstrucția modelului identitar anterior, de sorginte sovietică, potrivit căruia unul dintre grupurile etnice minoritare (rușii) deținea întregul prestigiu cultural, în vreme ce grupul etnic cel mai numeros (moldovenii) împărțea cu celelalte grupuri minoritare conul de umbră, fiind sistematic descurajat de la a-și revendica poziția centrală în istoria și geografia locurilor.

Comunismul a fost de mult catalogat ca religie seculară. Ceea ce nu este îndeajuns subliniat încă e caracterul nemetaforic al acestei etichete. La Colegiul de Medicină din Chișinău, în anii '50, se cânta în cor „Lenin e pe vecie cu mine, Lenin e veșnic viu”⁴⁹. Peisajul urban din Tiraspol ilustrează încă perfect, în anul 2017, consecințele schizoidiei întregii societăți: statuia înaripată a lui Lenin privește spre cel mai important memorial din oraș, în mijlocul căruia a fost ridicată o biserică ortodoxă, străjuită de un tanc sovietic la care se depun coroane de flori; stema cu secera și ciocanul, atotprezentă pe steagurile transnistrene la sărbătoarea Zilei Independenței, domină un spațiu în care

⁴⁵ *Ibidem*, p. 42.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 65.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 145.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 219.

⁴⁹ Ludmila Cojocaru, *op. cit.*, p. 24.

proprietatea privată este un fapt economic de netăgăduit (locuințele proprietate personală, cabinetele medicale private, magazinele de cartier sau supermagazinele, firmele de taximetrie, marii agenți economici de pe piața combustibililor sau marea distilerie privată Kvint sunt doar câteva exemple, luate la întâmplare). Un ambalaj sovietic consternant pentru observatorul neutru colorează stilistic și discursiv viața locuitorilor. Reflectând asupra acestor grave incoerențe, se ajunge la concluzia că în imaginarul colectiv al zonei piesele marelui puzzle social sunt altfel semnificate decât au fost în istoria reală: Lenin are tot dreptul să patroneze biserica, pentru că a devenit un soi de sfânt, o figură sacră, care poate sta alături de împărăteasa Ecaterina cea Mare a Rusiei, întrucât li se dedică același tip de devoțiune populară. Poporul nu are nevoie să-i înțeleagă ca să-i slăvească.

Deceniile scurse de la dobândirea independenței Republicii Moldova față de puterea sovietică nu au fost suficiente pentru o reaşezare echilibrată sau măcar predictibilă a forțelor socio-istorice prin care concetățeni de diferite naționalități își negociază o existență statală comună. Trăim încă o perioadă neclară, când orice este posibil, nimic nu este predictibil și probabil nimic nu va fi complet comprehensibil în cursul evenimentelor din viitorul apropiat. Desigur, acesta este un tribut normal al destruc-turării. Restructurarea socială se poate face fie prin decizii impuse populației, fie printr-o treptată sedimentare a frământărilor sociale până când se atinge o stare de oarecare echilibru. Obișnuiți să accepte decizii de autoritate (pe care să le metabolizeze apoi în funcție de perspectiva individuală), cetățenii visează, de pildă – și nu ezită să-și exprime aceste speranțe – ca armata română să intre pe teritoriul pruto-nistrean, în secolul al XXI-lea, ca armată de ocupație, cum au făcut după cel de-al Doilea Război Mondial trupele Armatei Roșii. Nu mică ar fi dezamăgirea multora dacă li s-ar răspunde că o asemenea intervenție brutală ar contraveni chiar principiilor în numele cărora se dorește reunificarea cu Țara. Cu alte cuvinte, autoritarismul de tip sovietic a devenit, pentru unii dintre cetățeni, reperul de conduită de urmat în cazurile dificile, precum cel reprezentat de problema basarabeană.

În state multinaționale *historically unsettled*, precum Republica Moldova, unde nu a existat un exercițiu democratic prin care comunitățile etnice să se pună de acord asupra unor termeni comuni de discurs și asupra unor practici de conviețuire, peisajul antropologic va fi atomizant, potențial beligerant; fiecare comunitate va avea tendința să se autoîndreptățească din punct de vedere istoric și, concomitent, să caute printre concetățenii de alte etnii sursa eșecurilor de orice fel. Perceput ca „Străin” care îți încalcă spațiul vital, vecinul de cartier sau consăteanul de altă naționalitate este considerat, subliminal sau explicit, un dușman vinovat pentru imposibilitatea ta de a trăi bine. Iar când statul, teoretic creat pentru a îmbunătăți viața tuturor cetățenilor săi, este în fapt un instrument care servește alte interese decât acesta (personale, de grup, ideologice, rasiale, confesionale ș.a.), propaganda și manipularea dictează direcția discursului oficial, conducându-l pe căi sinuoase, în funcție de coloratura de moment a vocilor puterii. Istoria orală, memorialistica, reportajul de actualitate, bazele de date online pot reconstitui însă imaginea reală a timpului trecut. O contraistorie calitativă, plurală, evanescentă precum adevărul însuși.

ANEXE

1. Interviu cu ing. Mircea Budacu, n. 1928, Herța

Intervievator: Astrid Cambose, București, 12 august 2017.

(Interviu realizat cu sprijinul Asociației Pro Basarabia și Bucovina, filiala București.)

Fig. 1. Inginer Mircea Budacu, București, 12 august 2017.

Mircea Budacu: [...] Un episod din tragedia ocupării Herței, din 1940, trăită de mine. [Sunt] născut în '28. Deci eu aveam 12 ani atunci. Dar am văzut morții scldați în sânge, împușcați, acolo, în dimineața aia când au venit fanaticii peste noi.

Noi, ținutul Herța, eram [în] Regatul vechi. Stăteam liniștiți. Și ne-am pomenit rostogolindu-se bandiții ăia trimiși de Kremlin, rostogolindu-se și peste Herța, nu numai peste Bucovina și Basarabia. Herța n-a fost niciodată a nimănu, numai și numai sub administrație moldovenească și românească.

A. C.: Și populația era de români.

M. B.: 98%.

A. C.: Și în rest ce mai erau? Evrei?

M. B.: Evrei. Și erau într-un sat acolo vreo două familii de ruteni. Atât. Nu conta, la aproape 40 000 de români. Și, cum vă spun, noi ne-am culcat seara liniștiți, „suntem în ținutul nostru”; noi venisem de la muncile câmpului, vara, greu, 29 iunie, căldură, vă dați seama... În seara când ne-am culcat eram într-o țară creștină, a lui Dumnezeu, păzită de Dumnezeu, și-a doua dimineață ne-am trezit într-o altă țară, a iadului.

[...] Am trăit calvarul deportărilor din noaptea de 12 spre 13 iunie 1941, când, simțind rușii că vor fi atacați, atunci, în noaptea aia, cu nouă zile înainte de a începe războiul, au luat masiv. Cel puțin de la Herța au luat masiv, printre care și [pe] un unchi al meu, pentru că băiatul lui cel mai mare a reușit să treacă pe sub sârmă în partea herțeană neocupată – că nu toată plasa Herța a fost ocupată, au mai rămas câteva sate. Avea șapte copii unchiul Gheorghe Budacu (Budacă îi zicea atunci). Și-a fost deportat

pentru acel băiat mai mare, Mircea. Pentru el i-a luat pe ceilalți șase, i-a luat pe toți, părinți și șase copii. Pe el, pe unchiul, l-a dus în altă parte la munci, nu știu exact, iar pe soție și copii i-a dus în Siberia. Un copil, care era mai mic, n-a rezistat în vagoanele alea și-a murit în tren, mergând. [...] După ce ne-au eliberat în '41 pe noi românii, ei erau duși cu nouă zile înainte... de când l-au ridicat pe el pân-au venit românii au mai trecut vreo două-trei săptămâni. [...] Și unchiul și mătușa s-au întors, bolnavi, după vreo 20 de ani de deportare. După câte am aflat și eu, că am reușit să merg după 32 de ani acolo, că nu ne permitea Stalin... Să vă spun ceva: când a venit Brejnev la noi în '76 – pân-atunci noi n-am reușit să ne vedem casa, satul, să mergem și noi în vizită acolo – atunci, când a venit Brejnev, ce-am făcut (eu)? Am avut curajul să mă duc la Comitetul Central să depun un memoriu în acest sens, ca să-nțeleagă Brejnev, că era un om de-nțelese... ca să ne dea voie și nouă, celor de gradul II, III și-așa mai departe, să mergem acolo. M-am dus la Comitetul Central și-am spus: „Tovarăși, sunt de-acolo și mi-e dor atât de mult de casă, de rude, de cimitir, de neamuri... Vreau să depun acest memoriu. Știu că nu am voie decât prin organizația de partid”. Doamnă, am dat din întâmplare acolo peste un patriot, să zic, adevărat patriot, în sensul că ținea la România și la români. „Eu am venit să depun acest memoriu. Vă rog să-l citiți și să mă pedepsiți cum știți, că știu că nu trebuia să vin direct la dumneavoastră”... Citește el și se uită la mine: „Da' de ce vă speriați?” [...] Când m-am dus peste vreo lună de zile la Miliție, cum a zis ăla, era un afiș pus, scria: „Cetățenii români refugiați – sau *plecați*, nu știu, nu prea le convenea să zică *refugiați* – din teritoriile Basarabia, nordul Bucovinei, Herța au aprobare să plece la rude și cei de gradul doi”. Dar cu chemare. [...] Deci eu pe-acest memoriu, cu îndrăzneala mea, am făcut pe foarte mulți fericiți.

[...] În '76, ei [unchiul și mătușa care fuseseră deportați] nu mai trăiau. O fată [de-a lor] a fost luată cu forța de un siberian, a făcut copii acolo, nu se mai știe nimic despre ea. Un băiat [de-al lor], Petre, a făcut ceva de nu-ți vine să crezi: era într-un lagăr în Siberia lângă o baltă, lângă un lac, era dormitorul unde dormeau ei și-i scotea la tăiat lemne, la munci, acolo. El încă cu un alt român, tot din Herța, dormeau chiar aproape de malul bălții. Și ce s-au gândit ei? Să sape tunel, încet-încet, până la apă; au dat mâncare la câinii care erau în jur, s-au împrietenit cu ei mult timp, și-ntr-o dimineață în zori, când dormeau zdravăn și câinii, și rușii, ei au rupt digu-ăla și cu trestii amândoi au traversat balta pe malul celălalt, cam vreo juma' de kilometru, mai mergând, mai înotând, și cu trestii respirând. Dincolo era pădure. Ei mai cunoșteau pădurea, că i-a dus la tăiat. Și-au luat-o pe jos, prin pădure... țineau tot sudul, după soare, ca să se orienteze să vină spre Basarabia, încoace. De altfel, căutau întâi o cale ferată. Asta mi-a povestit-o celălalt herțean, care a reușit s-ajungă. Au mers ei amândoi vreo câteva zile, le era foame și erau cai sălbatici, au reușit să lovească un cal, să-l prindă. Nu erau sate, locuitori prin pădure... Calu-ăla l-au omorât, au reușit să facă foc, l-au prăjit, s-au îndestulat bine, s-au întărit și tule-o mai departe. Tot mergând, au ajuns la un șantier de construcții. Acuma știau bine limba rusă. Și-au dat alt nume, la șantier; ăia i-au luat. Le-au spus că sunt ucraineni, c-au ajuns acolo cu frontul, cu războiul... Până la urmă vărul meu Petre a ajuns să fie mare șef pe-acolo. Doi ani au stat și-au lucrat acolo. Într-o bună zi erau pe baltă și pescuiau acolo și-au văzut cum se-apropie de ei o barcă cu steag. Când se-apropie, îl strigă pe numele lui adevărat unul. Și el a-ntors capul repede! Cineva l-a trădat – că acolo, în lagărul ăla de unde-a fugit, mai erau și alți români; probabil că după ce-au plecat ei a fost zarvă mare... i-o fi bătut... I-au luat, i-au despărțit, pe el nu se mai știe unde l-au dus, iar ăsta care era coleg cu el, tot din zona Herței, a ajuns în România după nu știu cât timp și-a transmis familiei ce s-a petrecut.

[...] Unchiul a venit bolnav. După doi ani a venit și mătușa, l-a prins pe el în viață... Cei din sat, care mai erau, le era frică să mai spună... și-acuma au frica asta!

Mircea, pentru care i-a luat pe ei, cel care-a trecut pe sub sârmă în '40, imediat cum au reocupat românii Herța a venit acasă. Casa era pustie, dar încuiată. În '44 ne-a reocupat, noi ne-am refugiat, el a rămas acasă și-am aflat după aceea că el a fost deportat în '45, pentru c-a trecut pe sub sârmă, [a fost] dus în Siberia și-a stat cam 30 de ani acolo. Când m-am dus eu în '76 el venise, trăia în Herța. Când am auzit eu în sat că el trăiește, n-am mai stat de vorbă cu alte rude – direct la el, la Herța. Trăia c-o femeie și aia bolnavă, și el de-abia se mișca – un picior era rupt, pus *țarus*, cum se spune, se mișca cu-ălălalt și cu cârje. Minunea mare a fost că m-a recunoscut. Cum m-a văzut, s-a uitat lung. L-am întrebat: „Cine sunt eu?” A început să plângă: „Tu ești, Mircea!”... Că noi eram Mircea amândoi, ne confundau mulți. Am plâns amândoi acolo, cât eram eu de tare... Ne-am despărțit; cât a putut să meargă și el după mine, pân-la poartă, și pe stradă, nu mai putea. Se ținea de mine. Vă dați seama ce sentimente erau, ce regrete de ce-am trăit noi, nevinovați, herțenii, absolut nevinovați!

Fig. 2. Monument comemorativ dedicat herțenilor, bucovinenilor și basarabenilor reprimăți de regimul totalitar-comunist. Biserica Precupeții Noi, București.

[...] Episodul din noaptea deportărilor, 12 spre 13. Toată familia mea era ascunsă în vie, când am auzit că încep aștia să umble. Că ei așa făceau: la ora două și jumătate [noaptea] undeva în mijlocul satului se-adunau aștia, rușii, care deportau. Cu căruțele, fără să se simtă, fără gălăgie, și odată năvăleau la gospodar acasă: „Ieșiți în jumătate de oră! Vă luați de-mbrăcat și-atât!”. S-a dus vestea, din vecin în vecin. Tatăl meu cu copiii s-au dus în sus, aveam o grădină mare acolo, și în vie a săpat tata o groapă, i-a pus podișcă – în caz de vin să-l ia, să știe să se-ascund-acolo. A luat copiii și s-a dus acolo și m-a lăsat pe mine și pe înc-un frate în pivniță – aveam pivniță lângă casa mare. Aveam până la drum o distanță, așa. La un moment dat, *personal* am auzit când a sunat o dată strigătul lui unchiul ăsta, Gheorghe, deportat – că el locuia mai jos și-l luase cu căruțele și-l urca pe lângă casa mea, a noastră, și când a ajuns în dreptul casei, cum era legat de

căruță, a strigat: „Mihai, săi și mă scapă, că m-au luat!” Aia erau cu automatele lângă căruță și numai ce-am auzit pac! O pocnitură. Probabil că l-au izbit cu ceva și l-au dus în continuare; nu s-a mai auzit glasul lui. Asta a răsunit în noapte: „Mihai, săi și mă scapă, că m-au luat!”. [...] Mai sus la deal, alt frate de-al lui tata și de-al lui ăsta, deportatul, Grigore, când a auzit s-a ascuns și ăla. Dar unul din băieții lui, Aurel, mai mic ca mine cu vreo trei-patru ani, așa, s-a ascuns sub podișcă, în tubul ăla de scurgere, la poartă, s-a băgat acolo, ca un șobolan. Și când a trecut toată șleahta, ei cu deportații, câte familii or fi luat atuncea, el l-a observat pe unchiul Gheorghe plângând, deși era noapte. A scos căpușorul și l-a observat plângând. Cum s-a întâmplat că câinii de prin sat, când trecea cohorta asta lătrau toți; rușii nu voiau să-mpuște câinii, că făceau mai mare gălăgie cu-mpușcatul și mai aveau în plan pe alții să-i ridice în continuare...

[...] Dar episoadele sunt multe. De exemplu, episodul din dimineața de 29 iunie [1940]. Aveam 12 ani. S-au rostogolit tancurile peste noi, peste Herța, de la Cernăuți spre Dorohoi, și ei aveau în plan să ocupe și Botoșani, și Dorohoi, și Darabani... Pe 29 iunie, la ora 4.45, ei au intrat în Herța. Acolo era o baterie a Regimentului 16 artilerie, în ocolul de vite, ca să asigure retragerea armatei române care de prin Basarabia trecea peste Prut. Dar foarte mulți fugeau din nordul Bucovinei, oameni, puhoiul de oameni, spre Regatul vechi. Și cum au venit [rușii], înțelegerea era să nu opunem rezistență ca să nu se tragă cu arma. Ei n-au mai așteptat. Cum au venit, direct: „Predați-vă, dezarmați-vă!”. Bateria și căpitanul n-au vrut să se dezarmeze. Comandantul bateriei, un căpitan, Boroș, a zis: „Întâi să dăm și noi telefon la divizie, cum să ne dezarmăm, pentru ce, că suntem în ținutul Herța, ăsta nu face parte din niciun tratat!”. Nu, că s-a pomenit cu trei zile în urmă, Molotov a pomenit și despre Herța. Aștia, fanaticii, au venit. [...] L-a nimerit pe căpitan de i-a despiciat capul cu un glonț, pe sublocotenent l-au împușcat în piept și încă pe-un soldat evreu, Solomon. Ceilalți s-au ascuns; până la urmă i-a dezarmat pe toți. [...] Pe la ora 6, la șase kilometri, unde eram noi, satul, s-a auzit de ce s-a întâmplat la Herța. Un consătean, un băiat tânăr, înnoptase în noaptea aia la Herța, la niște rude. [...] Când a auzit focurile de automat, s-a speriat. [...] Într-o juma de oră a ajuns în sat. Așa că eu pe la ora 6 am auzit clopotul mare. Noi avem trei clopote acolo. [Pe] cel mare îl trage întotdeauna ca la mort. Sunet prelung, greoi. Dormeam în căruță, că era cald și îmi plăcea să dorm în căruță, cu un frate de-al meu, pe fân proaspăt adus de tata, sub polată, acolo. Și-aud: baang, baang!... Am stat un pic și iar începe clopotul. Mamă, asta nu-i de glumă! Am sărit jos, repede în curte, prin glod, mă duc la bucătăria de vară, am luat apă, m-am spălat un pic, și când mă spălam aud un plâns de femeie. [...] Cu ochii holbați, intru în tindă, și la ușă o aud pe mama: „Vai, dragii mamei, ce-om mai păți!”. Și eu odată deschid ușa, holbat, am zis că văd acolo un mort, ceva, că trage clopotul pentru careva dintre frați; când colo, erau toți în jurul ei ciorchine, ceilalți frați. [...] „Tata unde-i?”, întreb eu. „Păi s-a dus la biserică să vadă de ce trage clopotul.” Nici n-apuc mult să mai vorbesc cu ei acolo, că tata a și intrat pe poartă, am simțit câinii cum zburdau de bucurie că s-a întors; a intrat în casă și pur și simplu a strigat o dată: „Au intrat rușii în Herța!”. Astea au fost cuvintele lui, care m-au rămas absolut în cap. „Și-au împușcat români, niște militari, comandanți, e mare jale! [...] Mă duc la frații mei o fugă, să văd ei ce gând au. Poate ne pregătim și fugim. Lăsăm totul baltă și plecăm.” De altfel, așa au lăsat totul baltă în '44, vite în curte, porci... au încuiat poarta și-au plecat și-adio!

A. C.: După părerea dumneavoastră, cine-a fost vinovat de toate necazurile astea istorice, de toată marea de suferință, cine se face vinovat?

M. B.: Vinovați au fost Marx, Engels și, mai ales, banditul de Stalin din Caucaz, venit la Kremlin. Toată teoria lor s-a izbit până la urmă de practică, goală față de ce spun ei.

2. Interviu cu arh. Gheorghe Ionașcu, n. 1941, Bozienii de Sus, Neamț, România

Intervievator: Astrid Cambose, București, 14 august 2017.

(Interviu realizat cu sprijinul Asociației Pro Basarabia și Bucovina, filiala București.)

Fig. 3. Gheorghe Ionașcu, 12 august 2017,
la sediul Asociației Pro Basarabia și Bucovina, București.

Gh. Ionașcu: După refugiul din '40, sunt născut aicea, în România, în județul Neamț, comuna Bozienii de Sus. În '44, când s-au refugiat părinții, cu mine și cu sora mea, Marieta (Maria Ionașcu), mai mică decât mine¹, am plecat cu ultimul tren; am fost ajunși din urmă de primul tren rusesc în gară la Ploiești și rușii au deschis vagonul – și ei aveau vagoane de marfă, și noi – și au început să cânte „Cazaciocul” [râde] și o rusoaică cu epoleți să danseze.

A. C.: De ce? Erau beți?

Gh. I.: Nu, erau veseli că au ajuns undeva unde trebuia să stea, să aștepte și alte trenuri...

A. C.: A, își petreceau timpul.

Gh. I.: Da. Pe urmă, au închis [vagoanele], au tras trenul și tata a ieșit în gară să caute lapte pentru noi, pentru copii. Era un cârd de prizonieri care treceau prin zonă și fugise un prizonier și soldații ruși căutau un om să-l pună în loc. La ei nu conta cine era. Și l-au văzut pe tata. Tata a fugit, a intrat în vagon, a închis vagonul, ei au venit și au început să bată cu patul armelor în vagon și tata, care știa foarte bine rusește, i-a înjurat și a spus că dacă nu se liniștesc, nu pleacă, el vorbește cu comandantul lor. I-a păcălit [râde]. Adică a reușit să scape.

Și ne-am refugiat. Tata a vrut să plece în Europa de Vest, în Franța, a zis că vrea să plece dincolo de front, că doi frați ai lui au fost deportați – fiindcă erau în conducere, unul era primar...

¹ Vezi fotografia din arhiva familiei: tatăl și cu doi copii în fața casei lor din Basarabia, chiar înainte de refugiul din 1944.

Fig. 4. Simeon Ionașcu și copiii săi, Gheorghe (mijloc) și Maria (stânga), în 1944, în fața casei din Pugoceni (Basarabia).
Fotografie din arhiva arh. Gheorghe Ionașcu.

A. C.: Cum îi chema pe unchii deportați?

Gh. I.: Ionașcu Petru și Ionașcu Vasile. Petru era primar și Vasile era notarul comunei Pugoceni, județul Tighina. Au fost deportați în '41. Și reabilitați [în 1991] – mă rog, știți că au fost niște reabilitări... Al treilea frate era Ionașcu Gheorghe, dar nu ăsta de-aicea; era starosteale bisericii și nașul meu. Al patrulea era tata, în ordine; ei au fost nouă frați și surori. Al patrulea era tata, care a fost învățător și directorul școlii. Deci el cu cei trei frați conduceau, de fapt, comuna. Erau oameni gospodari, înstăriți, cum era obiceiul pe-atuncea. Și tata fiind cel mai mic, i-a lăsat lui să rămână pe loc, în casă, ceva pământ...

Am fost refugiați în comuna Răcari (acuma-i oraș) din județul Dâmbovița, unde am stat până în '46, deci doi ani. Am obținut o gazdă de la primar, ne-au oprit imediat, pentru că învățătorii lor erau plecați pe front și n-aveau învățători la copii. Ne-au luat în brațe... veneau în fiecare zi cu rândul să ne aducă ouă, brânză, lapte, pentru copii, știți... S-au supărat când am plecat. Mama fiind din județul Neamț, din zona Roman, de la Bozienii de Sus, s-a întors la părinții ei acasă. Au găsit post de învățători pe-acolo și au stat până au murit – și cu mine [în comuna Văleni – Neamț, locuind în clădirea școlii].

Eu am venit la București în '59, când am terminat liceul. În '59 am venit la facultate, la Arhitectură. Sora a fost la Iași, a făcut Facultatea de limba rusă la Iași.

A. C.: În '41 au fost doar bărbații deportați, nu și restul familiei. Sau toată familia?

Gh. I.: Petru a fost deportat cu toată familia. Soția, cinci fete și Alexandru, un băiat, cel mai mic. Nu s-a întors nimeni [dintre ei], niciodată. S-a pierdut urma lor. Starostele bisericii, Ionașcu Gheorghe – care n-a fost deportat – a rămas pe loc, ca să scape el și familia lui s-a dus la regimentul sovietic și s-a înrolat în Armata Roșie, s-a bătut cu pumnul în piept că el este împotriva fasciștilor... și a mers pân' la Berlin, a venit cu decorații! [râde] Pe treaba asta nu i-a mai luat dări, nu i-a mai luat cote și a avut cu ce trăi, că a fost foamete după aia, în '45-'46. L-a întrebat ce știe să facă. El era priceput la cai. I-au dat caii regimentului de cavalerie, cu niște băieți de la plutoane, să aibă grijă de cai. Și era în ariergardă, de-aia a scăpat. Când a venit [de pe front], rușii strângeau cotele. Și la el acasă – el era cu pușca mitralieră, că era sergent, și cu decorații... s-a scutit de cote. A venit în București cam prin 1975, eu eram căsătorit, aveam copii, și ne-a vizitat, în cartierul Colentina. El a murit târziu, a avut grijă de biserică...

În afară de tata, care era mai micuț, fiind mezinul, toți erau bărbați de un metru 80 – doi metri. Când ieșeau pe stradă cu taică-său, se zicea „Frații Ionașcu au ieșit...” [îi dau ochii în lacrimi]. Uitați, ăsta e tata cu mine și cu soră-mea, la casa părintească. [...] Tata a fost acolo prin '70, când s-a dat drumul, și a scos de la colțul casei dinspre răsărit o sticlă încapsulată cu ceară și din sticlă a scos actul casei. A zis: „Acuma casa asta rămâne a voastră” și a rupt actul. [...] Părinții – nostalgia după casă... Casa² asta era cea mai frumoasă din sat. Avea șapte camere, ziduri de piatră de un metru grosime, placate cu cărămidă pentru izolare termică. Când a fost frontul, a căzut o bombă în ea, în mijloc, și nu s-a dărâmat niciun perete; a explodat [proiectilul] și a rămas numai gaura. Era foarte solid făcută. Tata a făcut proiectul, a făcut și macheta, din carton, din ce-a găsit el acolo. El, fiind fiul satului, nu putea să se facă de răs. [...] Ei au avut o perioadă înfloritoare, să zic așa. Salarii bune... și obiceiul de a trăi frumos.

A. C.: Povesteau părinții aspecte din trecut?

Gh. I.: Sigur! Povesteau, dar fără episoadele cu ruși, că voiau ca noi să nu știm, să nu putem să vorbim, să spunem ceva împotriva regimului. Securitatea a umblat la un moment dat, împinsă de agentura sovietică, după refugiații din Basarabia și a încercat să-i depisteze și să-i oblige să se întoarcă. Ai mei s-au ascuns și, pentru că erau foarte activi – au căutat să-și facă meseria ca lumea [în România], tata era și șeful asociației sportive din comună, a amenajat teren de fotbal, mama era președinta comisiei de femei și făcea cerc de lucru manual cu femeile din sat, le învăța să coase, tata a făcut și cor, și echipe de teatru, și ei s-au afirmat, așa – și în '49, '50, '52 mai ales, înainte de a muri Stalin, secretarul de partid al comunei (PMR, cum îi zicea pe atunci) l-a luat în brațe pe tata, a zis că sunt niște oameni care-și fac datoria... „Da, dar nu sunt membri de partid”. Ei, atunci au obligat ca măcar unu dintre dâșii să fie – și a intrat mama. Tata nu a intrat ca să nu-i răscolească biografia. [...] A venit Securitatea în '52 acasă la ora două noaptea și au vrut să-i ridice pe tata și pe mama. Că de ce-au fugit din Basarabia. Și el a spus că nu pleacă până nu cheamă pe secretarul de partid. L-a pus [Securitatea] pe secretarul de partid să dea declarație că răspunde cu capul pentru familia noastră.

A. C.: După părerea dumneavoastră, cine-a fost vinovat de toate necazurile astea istorice, de toată marea de suferință, cine se face vinovat?

Gh. I.: Cauza, după părerea mea, este expansiunea Uniunii Sovietice asupra teritoriilor vecine”.

² Casa, devenită atelierul de tâmplărie al colhozului, mai există și azi, cu un proprietar privat.

“RĂSFULGERAȚII” (THUNDERSTRUCK REFUGEES):
OFFICIAL HISTORY AND ITS DENYING COUNTERPARTS. MEMOIRS, ORAL HISTORY,
NOWADAYS REPORTAGES AND ONLINE INFORMATION
AS ALTERNATIVE SOURCES OF A GROWING NEW ARCHIVE
(Summary)

Keywords: Moldavia, Bessarabia, communism, deportation, oral history.

This paper focuses on a particular phenomenon that has been going on in Moldova/Bessarabia especially during the past decade: oral transmission of concurrent memories, as a form of managing social grief due to the sufferings of deportation and refuge-seeking in Soviet era. Memorialization is generally considered an ongoing work. It is also an active dimension of building a national identity. The article makes a comparison between Moldova and Romania with regard to the parts played by the institutions and scholars, on one hand, and the ordinary people, on the other hand, in shaping oral history as a valuable source of knowledge. As the terrain is a shifting one, a mainly qualitative research needs to be done in order to reveal the social mechanisms leading to the major changes in national identity.

Education is not entirely the responsibility of intellectual elites; on the contrary, there is – and there always has been – a deep, informal, orally transmitted “popular” education, based mainly on family memory, therefore uninterested in political correctness or even in scientific truths. The narratives in which old men and women recall their own losses as former children unwillingly exiled to Siberia, displaced in their own country or forced to become refugees in Romania give many voices to the social trauma. Official history writing (always politically determined) has thus oral history for a powerful and often denying counterpart.

PETRONEL ZAHARIUC*

O CONTRIBUȚIE LA ISTORIA MĂNĂȘTIRII NEAMȚ. DOUĂ IZVOADE CU ODOARELE EI (1800 ȘI 1856)**

Istoria mănăstirii Neamț, începând cu ultimul sfert al secolului al XVIII-lea și până la secularizarea averilor mănăstirești, reprezintă un subiect important de cercetare, fără de care istoria Moldovei nu se poate înțelege. Mănăstirea Neamț era unul dintre cele mai importante așezăminte monahale din țară, însă, după ocuparea de către austrieci a celor mai mari părți din ținuturile Suceava și Cernăuți, locul ei a devenit central în viața bisericească a Moldovei. Ca urmare a eșecului politic înregistrat de Imperiul Otoman și de Moldova în fața Imperiului Habsburgic și a Imperiului Rus, cu mult înainte de 1775, Biserica Ortodoxă din Moldova va suferi importante prefăceri și influențe¹. O dovadă este intrarea în mănăstirea Dragomirna, în 1763, a unei numeroase obști călugărești athonite, condusă de starețul ucrainean Paisie Velicicovschi, care va tot spori; însă, după ocuparea ținutului Suceava, această „oaste duhovnicească” va coborî în ținutul Neamț, unde va ocupa mai întâi mănăstirea Secu (1775) și apoi mănăstirea Neamț (1779). Aici, sub conducerea starețului Paisie, obștea ortodoxă multinațională² va continua stilul de viață duhovnicească și activitatea culturală, ajungând să formeze un veritabil curent, numit *paisianism*, care va influența întreaga Ortodoxie, însă mai ales pe cea de la nordul granițelor Moldovei.

Despre Paisie Velicicovschi și despre paisianism s-a scris destul de mult, dar nu la fel de mult s-a scris despre mănăstirile Neamț și Secu în vremea stăreției sale și a stareților care i-au urmat, deși s-a păstrat un apreciabil număr de izvoare, de toate felurile, care au supraviețuit uriașului incendiu din noiembrie 1862³. Dintre aceste felurite izvoare, cele scrise în afară de inscripțiile pe piatră și pe alte obiecte de cult, adică

* Prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Acest studiu este unul dintre rezultatele proiectului de cercetare UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2016-0557.

¹ Pentru o privire generală asupra intersecției dintre război și viața bisericească din Moldova, vezi Daniel Niță-Danielescu, *Războaiele dintre ruși și turci din secolul al XVIII-lea și implicațiile lor asupra Bisericii Ortodoxe Române din Moldova*, Iași, 2009, 270 p.

² „Au răposat întru D(o)mn<ul iisus> Hristos, 1794, în luna lui <noiembrie> 15 zile, părintele meu sufletesc și duho<vni>cesc, Paisie, starețul Neamțului și Secului, lăsând după sine *aproape de patru sute de ucenici*” (ANI, ms. rom. 165, f. 75, însemnare contemporană).

³ Pentru istoria mănăstirii Neamț și odoarele ei, vezi Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981; Constantin N. Tomescu, *Scurtă povestire despre mănăstirea Neamț și despre așezămintele monahale supuse ei: mănăstirea Secu și schiturile: Vovidenia, Pocrov, Sihăstria, Sihla și Icoana*, Mănăstirea Neamț, 1942; Stelian Petrescu, *Odoarele de la Neamțu și Secu*, București, 1911. Pentru bibliografia generală, vezi Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 589–600.

documentele, manuscrisele și cărțile, se păstrează în mănăstirile Neamț⁴ și Secu, dar și în alte arhive și biblioteci din țară (București, Iași, Chișinău, Piatra Neamț) și din afara țării (mai ales, Rusia și Ucraina)⁵. Dintre documente, acum, am ales două, privitoare însă la odoarele (veșminte, argintării, cărți de cult etc.) aflate în mănăstirea Neamț. Cel dintâi, păstrat la arhivele din Iași, este un izvod format din două izvoade mai mici: primul, din martie 1800, întocmit la trecerea stăreției de la Sofronie la Dorothei⁶, iar al doilea, din 1802, la încheierea stăreției lui Dorothei. Cel de-al doilea izvod, din 1856, păstrat la arhivele din Chișinău, este o catagrafie întocmită la începutul neînțelegerilor dintre stat și mănăstire, privitoare la administrarea bunurilor mănăstirești⁷, iar cu realizarea ei a fost însărcinat marele eclesiarh al mănăstirii Neamț, ieromonahul Andronic; însă, acesta a trecut sarcina asupra unuia dintre ucenicii săi, monahul Calistrat Galactionov, împreună cu care, peste doi ani, va merge la Muntele Athos⁸.

Izvodul din martie 1800 a fost întocmit la sfârșitul celei dintâi stăreții a celui dintâi dintre stareții care i-au urmat lui Paisie, ieromonahul Sofronie⁹, și cuprinde acele odoare care lipseau din „izvodul cel mare întărit cu pecete gospod”, care, din păcate, s-a pierdut. Unele dintre aceste odoare s-au stricat sau au fost prefăcute; însă cele mai multe au ajuns la mănăstirea Secu, deoarece o parte dintre ele îi aparțineau, iar altele au luat drumul altor metoace ale mănăstirii Neamț. Izvodul din 1802 a fost întocmit atunci când soborul „a socotit că mai de folos iaste a fi un stareț decât doi” și l-a reinstalat în stăreție pe Sofronie, în locul ieromonahului Dorothei, care a fost trimis „să se liniștească” la biserica de pe moșia Brătești, de lângă Roman¹⁰. El cuprinde acele odoare ce-au „sporit mai mult, afară din izvodul cel cu pecetea gospod, în zilele părintelui starețului chir Sofronie, cum și în zilele starețului chir Dorothei”. Chiar dacă izvodul domnesc care cuprindea întreaga avere a mănăstirii Neamț din vremea obștii paisiene s-a pierdut, s-a păstrat un catastif cu veniturile și cheltuielile din intervalul 1775–1779¹¹, fapt care arată că în mănăstire existau preocupări pentru întocmirea de catagrafii înainte de vremea starețului Paisie.

⁴ Pentru manuscrisele slave din biblioteca mănăstirii, vezi catalogul recent *Каталог славянских рукописей монастыря Нямы* [Catalogul manuscriselor slave din mănăstirea Neamț], volum întocmit de Petru Jgun (*Пётр Жгун*), Serpuhov, 2017, 343 p.

⁵ Pentru acestea din urmă, vezi catalogul publicat foarte recent, întocmit de Valentina Păun, *Manuscrisele românești din secolele XIII–XIX în colecții străine (Rusia, Ucraina, Bielorusia)*. Catalog, ediție îngrijită de Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Veronica Cosovan, Chișinău, Editura Știința, 2017, *passim*.

⁶ La 1 martie 1800, starețul Sofronie îi scrie domnului: „[...] acum au sosit încunjurarea cea desăvârșită a slăbăciunii bătrâneților mele, orbindu-mi-să și toată vederea ochilor (dar încă acum și întru patimă de boală mă aflu), încât din ceas în ceas îmi arată darea duhului meu dintru această viață. Deci, milostive doamne, văzindu-mă fără de nici o putere și cu totul slab și nemaiputând încă purta povățuirea soborului, am chemat pre toți părinții duhovnici și cu voia a tot soborul am ales ca să fie în locul meu starețu pe sfinția sa părintele Dorothei, ieromonahul și duhovnicu, vechiu părinte din soborul nostru” (ANI, M-rea Neamț, CXXVIII/2).

⁷ Vezi și Radu Rosetti, *Conflictul dintre Guvernul Moldovei și Mănăstirea Neamțului*, I, *Înainte de iunie 1858*, extras din *AARMSI*, s. II, t. XXXII, 1910, 164 p.

⁸ Petronel Zahariuc, *Introducere*, la Ieromonahul Andronic, *Călătoria la Muntele Athos (1858–1859)*, ed. Petronel Zahariuc, Iași, 2015, p. 25.

⁹ BAR, Ms. rom. 318 (*Hronologie sfintii monastiri Neamțului*), f. 28 r.–29 r.

¹⁰ *Ibidem*, f. 29 r.

¹¹ Arhivele Naționale Neamț, fond M-rea Neamț, 1/1775, 25 f. (voi reveni, în curând, cu o analiză a acestui izvod). O succintă prezentare a acestui „izvod” a fost făcută de părintele Ioan Ivan, *Informații istorice oferite de un „izvod de venit mănăstirii Neamț” în secolul al XVIII-lea*, în *MMS*, an XLV, nr. 1–2, 1959, p. 92–95 (reluat în *Părintele Ioan Ivan de la Neamț. Un arhidiacon erudit și un profesor evlavios*, I, volum îngrijit de arhimandriții Timotei Aioanei și Varlaam Mercariu, București, 2009, p. 178–182).

Catastiful din 1856 cuprinde, în mare măsură, odoarele aflate în biserica mare a mănăstirii Neamț, Înălțarea Domnului, dar și în celelalte biserici din cuprinsul mănăstirii: Sfântul Gheorghe, Buna Vestire, Adormirea Maicii Domnului, Sfântul Ioan Bogoslovul, Sfântul Pantelimon, Sfântul Ioan cel Nou, și în eclesiarhia mănăstirii, fiind întocmit în vremea în care mare eclesiarh era ieromonahul Andronic. Catastiful a fost luat de fostul eclesiarh în Basarabia, la mănăstirea Noul Neamț, unde a fost corectat (vezi notele textului de mai jos). O variantă modificată și comentată a fost inclusă de ieromonahul Andronic și în *Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secu*¹².

O altă catagrafie, compilată după „catagrafiile din 1843 și 1874”, care cuprinde, cum este firesc, informații asemănătoare cu cele din catagrafia pe care o publicăm acum, a fost inserată de arhierul Narcis Crețulescu în volumul VII, scris de el, din *Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*¹³. Narcis Crețulescu a citit în multe locuri inscripțiile odoarelor¹⁴, redându-le succint, a arătat unde se găseau în mănăstire și a oferit multe alte informații foarte prețioase, mai ales despre bisericile din „ograda” mănăstirii. Iată notele explicative ale arhierului pentru bisericile: *Buna Vestire* („Aice în biserica Buna Vestire, care vine deasupra gangului de deasupra porții, lângă clopotnița mănăstirii, sunt depuse spre știință și păstrare obiectele bisericesti aduse de la desființata biserică a Sfinților Părinți Ioachim și Ana de la Cotnari, făcută de logofătul <mănăstirii> Grigorie Radul și de duhovnicul Ioasaf Apostoliu. Tot aice sunt scoarțe, veșminte, cărți, argintării și altele, tot de la biserica de la viile de la Cotnari”)¹⁵; *Sfântul Ioan Bogoslovul* („Sfântul Ioan Teologul – Evanghelistul, la cimitirul comun, unde este și gropnița”)¹⁶, *Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava* („de la bolnița ce nouă, a bătrânilor, biserică făcută la 1846. Această biserică s-au făcut aice ca să fie spre slujba bătrânilor care, de bătrânețe, se vor afla aice, în bolnița și spital”)¹⁷ și *Sfântul Pantelimon* („la alienați. Normal această biserică a fost de demult la bolnița veche a bătrânilor, care a fost pe locul unde acum este cancelaria mănăstirii. Ea de multe ori a fost înnoită: la 1820, Calimah vodă a înnoit-o, iar la anul 1841 februarie 12 a ars toată bolnița și toată biserica, și pe urmă s-a mutat această biserică, făcându-se din temelie, la locul bolniței celei noi. La 1846 s-a făcut altă bolniță, din sus, unde este biserica Sf. Ioan cel Nou, și casele cu biserica Sf. Pantelimon s-au dat: tipografiei, pe urmă Seminarului, și urma la Institutul de alienați. Pe atunci, acest paraclis era bogat și luxos prin silința seminariștilor”)¹⁸. Narcis Crețulescu a consemnat și „zestrea” mănăstirii Secu, precum și a metoacelor: Vovidenia, Pocrov, Sihăstria Secului, Sihla, schitul Nifon, Sfinții Voievozi din Galați, schitul Orgoești, schitul Lipova, biserica Sfinții Trei Ierarhi din Nicorești, schitul Varnița, schitul Buluc, biserica Ioachim și Ana din Cotnari,

¹² *Istorie pentru semnele a tot hotarului împrejurul sfințelor monastiri Neamțul și Secul și câtă podoabă și zestre bisericască avea și cât număr de viețuitori să afla în ele, în anul 1859, adunată și alcătuită întru acest chip de ieromonahul Andronic, cartea a opta, la Istoria Sfințelor Monastiri Neamțul și Secul, dată la lumină în folosul Sfintei Nooăi Monastiri Neamțului, a Sfintei Înălțări a Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, în gubernia Besarabia (Arhivele Naționale Chișinău, fond 2119, op. 3, nr. 74, f. 14v.-48v.)*

¹³ *Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, tom VII, *Zestrea Sfințelor Mănăstiri*, scris de arhierul Narcis Crețulescu din acest sobor, 1891 (BAR, Ms. rom. nr. 5696, p. 7–35).

¹⁴ Narcis Crețulescu a publicat inscripțiile mănăstirilor Neamț și Secu într-un ciclu de articole în revista ieșeană „Arhiva”, începând cu nr. 4, din 1908.

¹⁵ *Idem, Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 23.

¹⁶ *Ibidem*, p. 26.

¹⁷ *Ibidem*, p. 29.

¹⁸ *Ibidem*, p. 32.

biserica Sfântul Gheorghe din Roman, biserica Sfântul Spiridon din Bârlad și biserica Sfinții Voievozi din Ocea¹⁹.

O parte dintre odoarele cuprinse în aceste catastife au ajuns până la noi, fiind păstrate în bisericile mănăstirii și în muzeul mănăstirii Neamț²⁰; iar altele au ajuns în alte muzee din țară sau din străinătate. Câteva, dintre cele mai prețioase, 24, au bătut și drumul Moscovei²¹, odată cu tezaurul României, reușind, din fericire, să găsească drumul înapoi spre țară²². Apoi, unele odoare, cum ar fi antimisele din mănăstirea mare²³, nu au fost cuprinse în inventarul din 1856, iar alte podoabe, chiar dacă au fost cuprinse, nu au atașate inscripțiile, așa că, în unele cazuri, ne-am putea gândi că nu au fost înregistrate²⁴.

Aceste izvoade, inedite până acum, vor contribui cândva, alături de multe alte documente păstrate în țară și în străinătate, la scrierea unei noi istorii a mănăstirii Neamț și la completarea istoriei Moldovei, de la pierderea Bucovinei până la Unirea cu Țara Românească.

* *
*

În final, doresc să închin această mică contribuție documentară la istoria lavrei nemțene și la istoria Moldovei profesorului meu și colegului meu, vreme un sfert de veac la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” și vreme de aproape un deceniu la Institutul care editează acest „Anuar”, Gheorghe Cliveti, la împlinirea auroralei vârste de 65 de ani! La o primă vedere, subiectul articolului, chiar dacă privește secolul al XIX-lea, ar putea părea îndepărtat de preocupările unui istoric al relațiilor internaționale, însă, așa cum am precizat și mai sus, mănăstirea Neamț a fost timp de aproape un veac un punct de sprijin important în istoria relațiilor româno-ruse, asupra căruia și specialistul, în concerte europene și chestiuni orientale și în intrigi și țesături internaționale, a poposit cu gândul, adeseori, și cu condeiul, uneori. Apoi, sufletește vorbind, marea lavră nemțeană îi stă la inimă profesorului Gheorghe Cliveti, care are amintiri, povești și învățăminte frumoase legate de mănăstirea lui Gavril Uric, a lui Paisie Velicicovschi și a lui Veniamin Costachi. Și pentru aceasta și pentru multe alte lucruri, vorbe și fapte, acum, îi urez domnului profesor: „La mulți și rodnici ani!”, cu sănătate și drumuri cât mai dese pe cărările de astăzi și de ieri ale Mănăstirii Neamțului!

¹⁹ *Ibidem*, p. 36–95.

²⁰ I. I. Georgescu, *Muzeul mănăstirii Neamț*, în *MMS*, an XXXVIII, 1962, nr. 5–6, p. 461–471.

²¹ Constantin N. Tomescu, *op. cit.*, p. 97–99.

²² ***, *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, 275 p.

²³ Ioan Ivan, *Sfântul Antimis. Importanța unor Sfinte Antimise de la mănăstirile Neamț și Secu*, în *MMS*, an XLIV, nr. 5–6, 1968, p. 291, 293 (reluat în *Părintele Ioan Ivan de la Neamț. Un arhidiacon erudit și un profesor evlavios*, I, p. 322–323).

²⁴ Vezi, spre exemplu, nedebernița doamnei Ecaterina, soția lui Istratie vodă Dabija; idem, *Contribuție la istoria doamnei Ecaterina Dabija vodă*, în *MMS*, an XXXIV, nr. 1–2, 1958, p. 134–135 (reluat în *Părintele Ioan Ivan de la Neamț. Un arhidiacon erudit și un profesor evlavios*, II, p. 473–475).

1. 1800 martie – <1802>**Izvod de lucrurile mănăștirii și a soborului
sporite de la răposarea părintelui Paisie stareț**

Izvod pentru argintăriile și alte odoară a mănăștirii Neamțului, bisericеști vechi, care sînt arătate în izvodul cel mare întărit cu pecete gospod, și acum aice să arată numai cele ce au lipsit din soma ce să cuprindе în numitul izvod gospod, din care unele s-au stricat, altele s-au prefăcut și s-au dat și pe la alte biserici, în zilele părintelui starețului chir Sofronie, care acum toate s-au încredințat și s-au dat în seama părintelui chir Dorothei, ce s-au așezat stareț și purtătoriu de grije a acestui sfânt sobor ce iaste adunat la aceste dooa sfinte mănăștiri, Neamțul și Săcul.

1800 martie

Argintăriile

- 17 galbeni olandezi, care s-au chiełtuit pe alte lucruri bisericеști, adecă s-au tocmit feloane, stihare și de iznoavă încă s-au făcut
- 1 părêche cercei de aur cu zmaragduri și cu 14 pietricéle de diiamant ce s-au vândut și s-au cumpărat materii pentru veșminte bisericеști
- 1 părêche cercei, tij de aur, cu zmaragduri și cu câte un diiamant mai mic, iarăși s-au vândut și s-au cumpărat alte odoară bisericеști
- 7 inéle de argint s-au vândut și tot lucruri bisericеști s-au cumpărat
- 1 părêche brățări de argint s-au stri<ca>t și s-au făcut alt lucru pe Sfântul Prestol
- 1 cățue mică de argint s-au luat la Săcul
- 1 cădélniță de argint fără cruce au fost a Săcului și s-au luat iarăși acolo
- 1 sfânt potir de argint poleit, cu acoperământ în chip de coronă, cu niște pietricéle, s-au făcut dintr-însul o grobniță pe Sfântul Prestol
- 5 candelе de argint vechi s-au stricat și s-au făcut 5 cădélniță bune la biserecă
- 1 ocă de argint s-au stricat și s-au pus la acéle 5 cădélniță ce s-au făcut acum Veșminte bisericеști vechi, mănăștirești, feloane
- 1 felon de catifea roș cu flori galbene, vechiu, s-au stricat și s-au făcut o poală mare la iconostas
- 1 felon de ștofă roș, fiind cu totul vechiu, s-au stricat
- 1 felon de belacoasă înșătrațe²⁵, iarăși stricat de tot, fiind vechi
- 1 stihariu diiaconesc mohorât, cu firu, s-au stricat și s-au făcut alte veșminte
- 1 epatrahil de atlas roș, cusut cu fir și cu chipuri și 13 nasturi de argint, au fost a mănăștirii Săcului și l-au luat acolo
- 4 epatrahile vechi s-au stricat de tot

Aicea să arată ce-au lipsit dintr-a soborului: argintării și alte odoară bisericеști, care pe unde s-au dat în zilele sfinției sale starețului Sofronie

Argintăriile

- 1 grobniță de argint, cu un turn poleit cu aur și cu Răstignirea deasupra, s-au dat la mănăștirea Săcului
- 1 zvezdă de argint poleită, tij la Săcul
- 1 sfânt potir, cu discosul de argint și poleit, tij la Săcul s-au dat
- 1 cădélniță de argint, tij la Săcul
- 1 părêche de pafale de argint, tij la Săcul s-au dat

²⁵ Așa în text.

Veșminte biséricești a soborului, care unde s-au dat

Feloane

- 1 felon de atlas galbăn s-au dat la mănăstirea Săcului
- 1 felon de atlas mohorât cu flori, tij la Săcul
- 1 felon de belacoasă, tij la Săcul
- 2 feloane, tij la Săcul
- 1 felon galbăn de mătasă s-au dat la bisérica de la Ocea
- 2 de maltin roș, cu spatele ștofă albă, s-au dat la Săcul
- 1 de maltin mohorât, cu spatele albastre, la schitul Vovedeniia s-au dat

Stihare preoțești

- 1 stihariu de cutnie în dungi albe și albastre la Săcul s-au dat
- 1 stihariu vèrde de dimie moschicească, tij la Săcul
- 1 stihariu de dimie moschicească s-au dat la bisérica de la Mogoșești

Stihare diiaconești

- 1 stihariu de materie moschicească s-au stricat
- 1 stihariu de atlas albastru sadea la Săcul s-au dat
- 1 stihariu de maltin leilechiu cu flori, tij la Săcul
- 1 stihar de atlas cu flori roș, tij la Săcul
- 1 stihar de atlas vèrde la Pocrov
- 1 stihar de ștofiță albastru, ponosit, acesta s-au stricat de tot
- 1 stihar de mătasă la Săcul iaste

Epatrahire

- 1 de atlas vèrde cu șiret alb s-au dat la bisérica de la Ocea
- 2 s-au dat la Săcul

Naracliță i acoperământuri

- 1 părăche de catifea roșii cusute cu fir sint la schitul Vovideniia
- 1 părăche paftale de argint cu colan cu tot s-au furat de la Pocrov
- 1 acoperământ de canavață cu flori albastre de pe Sfântul Prestol s-au stricat
- 2 acoperământuri de materie moschicească ce-au fost la Maica Précista s-au stricat și s-au făcut²⁶ 2 epatrahile și o poală pentru cetit Evangheliia
- 2 părăchi de canavață albastră s-au dat la mănăstirea Săcului
- 1 ștofă albastră, tij la Săcul
- 2 de maltin galbăn s-au dat la Vovedeniia

Procovéță, văzduhuri

- 1 părăche de atlas caisiu în ciubuce, la mănăstirea Săcului
- 1 părăche făcută dn félirui de bucăți de atlas, tij la Săcul
- 1 părăche roșii, tij la Săcul
- 1 părăche de atlas patlaginiu cu șireturi nu s-au găsit
- 3 părăchi de ștofă, greu, alb și roș, s-au dat la preosfinținția sa părintele episcopul de Roman
- 2 urare²⁷ la mănăstirea Săcului
- 1 părăche de catifea cu flori, sânghif²⁸ atlas mohorât, s-au dat la Vovedeniia
- 1 părăche, cu câmpul galbăn, țsute cu fir, sânghif albastru, s-au dat la Săcul

²⁶ Urmează: „2 poale”, tăiat cu două linii.

²⁷ „oare”.

²⁸ „chenar pe marginea unei haine”.

Izvod pentru toate odoarele soborului din mănăstirea Neamțului [și Săcului]²⁹, anumé să știe ce-au sporit mai mult, afară din izvodul cel cu pecetea gospod, în zilele părintelui starețului chir Sofronie, cum și în zilele starețului chir Dorothei³⁰, care acéstea ce aicea să însămnează, într-acel izvod nu sînt arătate, ci de atunci încoace s-au adaos, în zilele acestor doi stareți de sus arătați, carii s-au iscălit întru acest izvod.

Galbeni

- 1 venetic, galbăn
- 9 galbeni, jumătăți de venetici
- 67 galbeni turcești mici, de 35 parale unul
- 3 galbeni împărătești întregi
- 1 galbăn mic, unguresc
- 1 galbăn mic, turcesc
- 2 galbeni mari împărătești, întregi

Argintării și alte odoară

- 1 cruce ferecată cu cositoriu și cu sfinte moaște au dat-o un diiacon de la Pecerska
- 1 cruce de her zugrăvită, plină cu sfinte moaște, dăruită de pomenitu părintele Onofrie
- 1 cutie cu sfinte moaște a Sfântului Marelui Mucenic Panteleimon de la ieromonahul Nectarie grecul
- 1 moaștele ce s-au adus de răposatu părintele Ștefan duhovnicul într-o băsmăluță, sângele Sfântului Mucenic Iacov Persul
- 1 grobniță de lemn cu sadefuri, cu Sfânt Lemn din Crucea Domnului
- moaștele de la părintele Dimitrie preotul de la Rosiia
- 1 cutie de argint cu moaște și cu doao bucățele din Sfânt Lemnul Domnului
- 1 cutie de plumb cu sfinte <moaște> a Sfântului Marelui Mucenic Theodor Tiron și alte moaște care sînt de la părintele Grigorie proin igumen
- 4 bumbi cu sfinte moaște însămnate cu slove grecești
- 1 cruciuliță mică de argint cu 4 diiamanți
- 2 lingurèle de argint
- 2 capete de aur, unul ca de doi galbeni
- 1 steclă, cu numele Mariia, ferecată cu argint și poleită
- 1 cruce de argint poleită, cu lingură de argint și cu 20 pietri, robinuri
- 1 floriceică mică de argint cu 11 pietri diiamanți
- alte pietri verzi și roșii întru o hârtiuță mică
- 1 *Evanghelie* rosească, înbrăcată cu alamă și poleită cu argint, dată de părintele mitropolit Iacov Stamati
- 1 *Evanghelie* rosească, înbrăcată cu catifea roșie și ferecată cu argint
- 1 *Evanghelie* rosească mică, cu catifea roșie, și 5 chipuri de argint
- 1 cruce ferecată cu argint și poleită cu aur cu 7 pietri roșii și verzi, săpată prost
- 1 cruce ciftiș cu moaștele Sfântului Marelui Mucenic Gheorghie, cu mărgăritari mici
- 1 cruce ciftiș, rămasă de la pomenitu părinte Martirie shimonah
- 1 cruce ferecată cu argint cu câțiba mărgăritari de la răposatul Theodosie duhovnic

²⁹ Tăiat cu mai multe linii ca să nu se mai poată citi.

³⁰ „cum și în zilele starețului chir Dorothei”, adăugat pe margine; în text, locul unde trebuia scris textul este marcat cu o cruce.

- 1 cruce ferecată cu argint și poleită cu aur sadea, cu Lemnul Domnului în mijloc, dată de părintele mitropolit Iacov
- 1 cruce ciftiș dăruită de un protopop ot Movilău
- 1 candelă mare de argint de la domnița Eufrosina Calimah
- 1 candelă de argint de la Iași
- 1 sfânt potir de argint cu discosul cu zvezdă, poleit cu aur
- 1 sfânt potir mare cu figure, cu un înger cu discos i zvezdă mari de argint și poleite cu aur, cu feliori de podoabe de flori pe dânsul, care l-au dăruit o călugăriță de la Rosiia, anumé Mariia Arzamas
- 2 discose fără scaun de argint poleite cu aur
- 7 lingurèle de argint poleite cu aur pentru Sfintele Taini
- 1 pahar mare de argint poleit cu aur
- 2 păhară de argint cu scaun poleite cu aur pentru litie
- 2 păhăruță mici de argint poleite înlăuntru pentru băut aghiazmă
- 4 sfêșnice de argint pe Sfântul Prestol, 2 mai mari și 2 mai mici
- 2 ocă i pol³¹ argint curat lămurit³² s-au strâns din sfărmituri
- 1 tipsie mare de argint poleit cu aur pentru anafură, dăruit de părintele Dosithei Calmoschii
- 1 cruce ferecată cu argint și cu scaun
- 1 coronă de argint poleit cu aur pentru icoana Maicii Domnului, cu 16 diiamanți, cu 14 pietri scumpe mari, roșii, verzi, galbene, cu 60 pietri puțin mai mici și 21 pietri mici, roșii i verzi și cu mărgăritariu înbrăcată pe față, dăruită de Mariia călugărița Arzamas ot Rosiia
- 1 coronă de argint poleită mai mică, cu 11 diiamanți, 10 pietri mari scumpe, roșii și verzi, 42 pietri puțin mai mici, 14 pietri mici, cu mărgăritariu înbrăcată, tot de acea călugăriță dăruită
- 1 crăștelniță cu capacul ei de alamă poleite peste tot cu argint și cu privazuri înprejur poleite, care greotata ei trage 9 ocă, dăruită de părintele mitropolit Iacov Stamate³³
- 1 icoană Sfânta Troiță ferecată cu argint
- 1 icoană Maica Domnului cu privazuri de argint pe margini și cu coronă de argint
- 1 icoană mică Maica Domnului ferecată peste tot cu argint
- 1 icoană Buna Vestire mică ferecată peste tot cu argint și poleită cu aur
- 1 icoană Sfânta Mare Muceniță varvara ferecată peste tot cu argint și poleită cu aur
- 1 coronă de argint poliită pe icoană Domnului Hristos în pretvor cel mare
- 1 coronă de argint polootă pe icoana Maicii Domnului în pretvroul cel mare, date de Dosithei Calmuschii
- 1 coronă de argint poliită cu aur la Sfântul Gheorghie pe icoana praznicului Sfântului Gheorghie, dată de Ștefan Vasilco de la Cordon³⁴
- Feloane*
- 1 de ștofă, greu, îndoit, dăruit de un frate Vasilie
- 1 de ștofiță, tij de acesta dăruit

³¹ „și jumătate”.

³² „curățit”.

³³ Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *op. cit.*, p. 176 (cristelniță din 1779 (?), aflată în muzeul mănăstirii). Cu data corectă, 1799, la Constantin N. Tomescu, *op. cit.*, 1942, p. 94. Vezi și Stelian Petrescu, *op. cit.*, p. 26 (foto).

³⁴ Ultimele trei rânduri sunt scrise de altă mână, în aceeași vreme.

- 2 de ștofă, greu, îndoit, dăruit de părintele mitropolitu Iacov Stamate
 1 ștofă, greu, dăruit de o jupâneasă de la Iași
 2 de altânoal, în ciubuce galbene cu fir și cu sânșif roș
 1 de canavață neagră
 1 de atlas vișiniu, închis
 2 de ghermesut, galbene cu floricéle albe, cu spatele ștofiță vérede
 2 de ștofiță vérede, cu spatele ghermesut galbăn
 2 de adamas<că>, roș, cu spatele ștofiță vérede
 1 de canavață vérede, închisă, spatele ștofă albă
 1 de atlas cenușiu, spatele ștofă galbănă
 2 de maltin portocalii, cu spatele ștofă mohorâtă
 1 de maltin galbpu, cu spatele maltin albastru
 1 de tablin albastru deșchis, cu spatele ștofiță maslinie
- Stihare preoăști*
- 2 de atlas vérede cu floricéle, dăruite de părintele mitropolit Iacov
 2 de atlas cu ciubuce albe și roșii, cu flori galbene
 1 de maltin vrde
 1 maltin galbăn
 2 de tablin cu dungi albastre și galbene, cu sânșiful atlas vérede cu flori
 1 de canavață, albastru închis, spatele ștofă albă
 1 maltin roș, sânșif maltin vérede
 1 maltin portocaliu, sânșif maltin vérede
- Epatrahile*
- 2 de ștofă, greu, îndoite, care le-au dat părintele mitropolitu Iacov Stamate
 2 ștofă vérede
 1 ștofiță cu ciubuce galbene și albastre
 1 ștofă, greu, îndoit, cu niște pasări floarea chimionius
 1 de materie moschicească
- Orare*
- 1 de atlas alb cu flori verzi, sânșif roșu
 1 atlas alb cu flori roșii, sânșif galbăn
 1 atlas galbăn, sânșif albastru
 1 atlas vișiniu cu flori albe
 1 maltin vișiniu, sânșif galbăn
 1 atlas cu ciubuce verzi i roșii, sânșif atlas roșu
 2 atlas galbăn, sânșif ibrișin înpletit
- Părechi naracliță*
- 2 de ștofă, greu, îndoit, dăruite de părintele mitropolitu Iacov Stamate
 1 ștofă în ciubuce galbene și albastre
 1 catifea albastră cusute cu fir
 1 atlas albastru cusute cu flori cu fir
 2 ștofiță galbănă cusute cu fir și cu flori
 2 ștofă galbănă cusute cu fir
 2 ștofă albă cu floricéle
 1 ștofiță albastră cu floricéle
 2 de canavață roși
 1 canavață albastră

- 1 ștofă verde
 1 atlas albastru cu floricéle
Părechi paftale de argint cu colanele lor, a soborului
 3 la un colan de argint poleit cu aur, cusute cu mărgăritariu și cu 16 pietri roșii și una verde, colan catfea neagră, cusut cu fir
 1 de argint, cu făptura inimii în mijloc, colan țesut cu fir de aur
 1 de argint, poleite cu mărgăritariu și cu 2 pietri verzi, colan de atlas roșu, cusut cu sârmă de aur, lucru suptire
 5 brăe roșii de taftă, fără paftale
 2 brăe verzi de mătăasă, fără paftale
 2 ciftiș, cu colan de ibrișin, și una de argint, cu colan de ibrișin
Poale pe Sfântul Prestol
 1 acoperământ de tablin cu ciubuce roșii și verzi cu fir suptire, singif roșu
 1 acoperământ verde de dimie moschicească
Perdèle poale de icoane
 1 poală de iconostas de atlas alb cu flori, cu fir și cu mătăasă, și 2 coșniță în mijloc cusute cu fir
 1 poală la iconostas de atlas albastru, cusută cu sârmă de aur, de la doamna Zmaragda a lui Mateiu voievod
 1 de dimie roșie, cusut cu fir de sârmă³⁵ de aur, tot la iconostas
 1 basma de borangic cu fir și cu sânghif albastru de atlas cu flori
 1 perdea albă de păr subțire, cu flori de mătăasă cusută
 1 perdea de păr galbănă, suptire, cu floricéle mici de mătăasă albaste
 1 poală mică la iconostas de ștofă albă cu flori cusute cu sârmă de aur
 1 poală pentru *Evanghelie* de atlas verde cu șireturi galbene, cu sânghif roșu și galbăn de atlas
 1 poală la iconostas de atlas roșu cu fir de sârmă de aur cusute, cu sânghiful maltin verde
 1 perde de ștofă albă cu flori de hir, cu privazuri de atlas, căptușită cu canavață mură și slove cusute cu fir, pe poale Veniamin episcopie Romanschii, și cruce de șereturi de aur cusută la mijlocul perdelii, cu locul căpățânii și cu sulită și trestia, chipul Răstignirii
Procovéțe i văzduhuri
 2 părechi de ștofă, greu, îndoite, s-au dăruit de părintele mitropolitu Iacov Stamate
 1 păreche de canavață albastră înțeleite și cusute cu fir
 3 bazmale galbene și roșii de mătăasă pentru grobniță, când cădescu diiaconii
 2 bazmale albe de mătăasă, tot pentru grobniță
 2 bazmale negre de mătăasă
 6 bazmale de mătăasă mai vechi
 1 aer cu chipuri făcute de ștofă, greu, înbrăcămintea lor, și cu felii de figure înpodobit, cusut cu catifea roșie, un lucru prea iscusit, acum s-au primit de la Rosiia, cu 4 Evanghelisti osebiți cusuți cu chipuri pe catifea roșie.
 Sofronie stareț <m. p>.

<Însemnare contemporană, pe verso-ul ultimei file>: **соборный** („a soborului”).

Arhivele Naționale Iași, M-rea Neamț, XXXV/7. Orig, nenumărotat.

³⁵ Scris mai întâi: „mătăasă”.

2. 1856

**Catastij pentru toate odoarale bisericii mari
și a celorlalte biserici din Sfânta Monastire Neamțul și a eclisierhiei. 1856**

Arătare

No.

44 cruci bisericesti

- 6 cruci mari ferecate cu argint și poleite cu aur, cu scaune ce să pun pe Sfânta Masă la praznice împărătești
- 13³⁶ cruci mai mici, asemenea cu scaune poleite
- 3 cruci, asemenea cu scaune poleite, lucrate în sârmă, din care una este cu pietre și mărgăritare
- 2 cruci ferecate cu argint, poleite cu aur și împodobite cu pietre, din care una este și Sfântul Lemn
- 1 cruce cu Sfântul Lemn, numită a lui Iacov mitropolit
- 3 cruci ferecate cu argint și poleite cu aur și împodobite cu mărgean
- 3 cruci mici cu scaune, ferecate cu argint, poleite cu aur, din care una este cu mărgăritariu și cu pietricele, iar una de inorog cu mărgăritariu
- 1 cruce mare cu scaun, ferecată cu argint și poleită cu aur pentru văhod, făcută din Rosia
- 12 cruci fără scaune, însă:*
- 3 ctitoriești vechi, ferecate cu argint și poleite cu aur, din care una este din anul 7066 <1557 septembrie 1 – 1558 august 31>, iar alta din anul 7068 <1559 septembrie 1 – 1560 august 31>³⁷
- 2 ferecate cu sârmă, cu pietre, din care una are o părticică din moaștele Sfântului Sfințit Mucenic Haralampie
- 1 ferecată cu argint și poleită cu aur, care are și o părticică din Sfântul Lemn
- 4 ferecate cu argint, nepoleite

³⁶ Corectat cu creionul: 12. La Narcis Crețulescu sunt însemnate 15 cruci, iar la 10 dintre ele este pus și donatorul, cu anul donației: starețul Ilarie (1823) și duhovnicii Calinic (1834), Dionisie (1834), Cleopa (1848), Nicon (1849), Climent (1857), Iacob (1855), Petru (1858), Nichifor (1869) și un nume neclar (1830); *Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 7.

³⁷ La *ibidem*, p. 708, avem aceste descrieri: „1 cruce mare, cu 8 capete, veche, ctitoricească, cu moaștele Sfântului Mucenic Teodor Tiron (moaștele sunt puse la cele trei capete de deasupra); are inscripția sârbească <slavonă>, astfel: «Această cruce au făcut-o și au ferecat-o chir Grigorie Nemțanu mitropolitul Sucevei și o dădu pentru pomenirea sa la mănăstirea Neamțu, unde este hramul Sfânta Înălțare a Domnului Dumnezeuului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, în anul 7068 (1560), luna dechemvrie», iar pe coadă are însemnat, în șase rânduri împrejur, prețul: «11 – 92 pinezi <galbeni> pentru argint, 50 pentru lucrul crucii, 50 pentru ferecătura și mărgăritare, 9 pinezi pentru galbeni de poleit cu aur, 32 galbeni pentru lucru». 1 cruce, ca și ce de sus, dar mai mică puțin, cruce ctitoricească, tot cu opt capete și cu mâner, ca și ce de sus, pentru sâr<bători> și pentru purtat în paradă, la agheazmă la câmp. Pe dânsa are scris, sus, inscripția următoare: «Această cruce o făcu și o ferecă panul Hristea jicnicerul de Suceava și cneaghina lui, Maria, și o dădu întru ruga lor și pentru sufletele lor și a născătorilor lor, în anul 7066 (1558 mai 26)», iar pe coada ei se cetește, de sus în jos, următoarele cuvinte: «În mănăstirea Neamțului, unde este hramul Înălțarea Domnului Dumnezeuului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos». 1 cruce, tot ca și cele de mai sus, dar coada este ruptă, la fundul cozii au rămas un rest de inscripție, din care se poate numai <cite> să fie făcută de un mitropolit Macarie, și tot pe acel timp, după cum o arată identitatea săpăturii și a lucrării. Acest Macarie este de la Mitropolia de din Gios, de târgul Romanului, despre care se vorbește în documentele moșiei Orăștii”. Inscriptiile de pe cruci au fost corectate chiar de Narcis Crețulescu, vezi idem, *Inscriptiile Sfințelor Mănăstiri Neamțu și Secul, cu a schiturilor sale dimprejur. Contribuția la istoria mănăstirilor nemțene*, în „Arhiva”, an XX, nr. 5, 1909, p. 239.

21 Evanghelii bisericești

- 1 mare, rusască, ferecată peste tot cu table de argint și lucrată în sârmă, poleită peste tot cu aur, cu 10 finifturi, și înpregiurul lor cu pietre topaz alb
- 1 mai mică, ferecată cu table de argint peste tot și poleită cu aur, cu cinci finifturi, și înpregiurul lor cu topazuri albe, cu coronițe tot de topazuri și cu pietre mari roșii, lucrată în Moscva, cu tocul ei, și adusă din Rosiia prin sârguința părintelui Nathanail, fostul stareț³⁸
- 2 asemenea ferecate cu argint și poleite cu aur, înbrăcate pe dedesupt cu catife verde din Rosiia
- 1 rusască lucrată în zavată, înbrăcată pe dedesupt cu catife verde, tot din Rosiia
- 1 rusască ferecată cu argint și poleită din parte, înbrăcată cu catife verde
- 1 tot rusască ferecată cu argint și poleită cu aur, înbrăcată cu catife roșie de la Kiev
- 1 în două limbi, rusește și moldovenește, ferecată cu argint și poleită cu aur, înbrăcată cu catife roșie
- 1 înbrăcată cu catife verde, ferecată cu madim, poleită cu argint
- 1 mare moldovenească, tipărită aicea în monastire, ferecată cu argint și poleită cu aur, înbrăcată cu catife roșie
- 1 tot moldovenească, ferecată cu argint, care este pentru toate zilele
- 1³⁹ sârbească ctitorească⁴⁰, scrisă cu mâna pe pergament, ferecată cu argint și poleită cu aur, din anul 6944 <1436>
- 1 *Testament* mic, grecesc, ferecată cu argint și poleit cu aur peste tot, înbrăcat cu catife roșie
- 1 *Testament* mic, rusesc, ferecat din parte, carele este pentru Sfântul Maslu
- 1 moldovenească și grecească, numai cu catife roșie
- 1 *Testament* mare, scris cu mâna moldovenesc, legat prost
- 2 *Evanghelii* moldovenești, legate prost
- 3 *Testamente* moldovenești, legate prost, din care unul este și cu *Apostol*
- 8 potire*
- 1 mare lucrat în zavată, cel ține un înger, cu discos și linguriță, tot în zavată, și cu ste de argint, poleite cu aur, cu tocul lor, adus din Rosiia de shimonahul Patermuthie
- 1 mare cu finifturi și pietricele, cu discos, cu ste, cu linguriță, cu copie, cu păhăruț pentru căldură și cu 2 discuri pentru zacuscă, cu tocul lor, adus din Rosiia, prin sârguința părintelui Nathanail, fostul stareț
- 1 de argint poleit cu aur, cu discos și cu ste
- 1 lucrat în zavată, poleit cu aur, cu discos, cu ste, cu linguriță, cu copie, cu potirași pentru zacuscă, cu 2 tălgișe și cu ibricul pentru căldură, cu tocul lor, făcute de maica Epracsiea Vârnăv
- 1 de argint, cu tot tacâmul lui, lucrat în zavată, poleit cu aur, cu tocul lui, făcute de Theofan ieromonahul⁴¹
- 1 vechi de argint cu finifturi, cu discos și cu ste și cu linguriță, poleit
- 1 de argint cu discos, cu ste, cu linguriță și cu copie, făcut de părintele Lavrentie shimonah, legătorul de cărți

³⁸ Stelian Petrescu, *op. cit.*, p. 16.

³⁹ Scris deasupra cu creionul: 3.

⁴⁰ Modificat cu creionul în: „ctitoréști”.

⁴¹ Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *op. cit.*, p. 178 (potir din 1842 dăruit de ieromonahul Theofan, aflat în muzeul mănăstirii).

- 1 mit⁴², tot de argint poleit, cu căpac și cu linguriță, pentru împărțit bolnavi
8 discuri fără scaune
- 4 poleite cu aur
- 3 cu zăvaturi poleite cu aur
- 1 sade de argint
- 8
- 2 stele mici poleite cu aur
- 3 lingurițe mici de argint, însă una cu zăvat, și una a lui Ștefan voievod Tomșa și
una mică
8 cruci stărițești
- 1 cu pietre verzi, prodaste și topaz, cu lanțușul de argint poleit cu aur
- 2 de argint poleite cu aur
- 1 de aur, pre care o au trimis generalul Kisilev⁴³
- 1 cu șapte pietre mari și înpregiur cu topazuri, cu lanțușul poleit
- 1 cu șase pietre verzi, 2 pietre galbene, 1 vișinie, tot mari, și prinpregiur cu
topazuri albe, cu lanțușul de argint
- 1 asemenea cu Răstignirea de matostat, cu 6 pietre mathist, rămasă de la arhiereul
Mardarie⁴⁴
- 1 asemenea cu argint și cu topazuri
- 8
- 1 engolpion de argint, cu pietre topazuri mari și mici, cu finift Sfântul Dimitrie
Rostovul, cu lanțușul de argint
- 1 asemenea lucrat ciftiși, cu 2 pietre mari, amathist, cu Cina cea de Taină, cu
lanțușul de argint, rămas de la arhiereul Mardarie
*10 cruciți de piept pentru Sfânta Icoană*⁴⁵
- 1 cruciță de argint poleit cu aur, cu mărăgritare înpregiur, cu lanțușul de argint
- 1 cruciță cu topazuri, cu lanțușul de hurmuz
- 1 cruce cu finift, Răstignirea, și cu pietre proaste, cu lanțușul
- 2 cruci ferecate și cu topazuri proaste, albe, cu lanțușele poleite
- 1 cruciță de lemn ferecată cu sirmă și cu pietre, cu lanțușul
- 4 cruciți mai mici
- 10
- 1 cutie de argint, cu table de argint înlăuntru, în care să află puse Sfintele Moaște,
adecă: capul Cuviosului Simeon din Muntele Minunat⁴⁶ și falca de jos a Sfintei
Întăei Mucenițe Theclii și o părticică a Sfântului Mucenic Panteleimon și alte
doă pârțicele de Sfinte Moaște
- 1 cutie de argint poleită cu aur, cu pârțicele moaște a Cuvioșilor Mucenici
Euthimie, Ignatie și Acachie de la Sfântul Munte al Athonului⁴⁷

⁴² Greșit, în loc de: „mic”.

⁴³ Constantin N. Tomescu, *op. cit.*, p. 96.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 96 („de la arhiereul grec Mardarie Apamias, din matostat cu ametiste”).

⁴⁵ La Narcis Crețulescu sunt încă trei „cruciți” dăruite între timp, dintre care „1 este dată de duhovnicul Iacob, 1856”, iar „1 găsită în mormântul arhiereului Marchian Folescu Stihî” (*Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 9). După aceste cruciulițe, arhiereul a mai notat: „1 dicorați rusească, Sf. Ana, clasa a II-a, trimisă de la Rosia stareșului Neoni, la anul 1849, prin generalul Alexandru Siders” (*ibidem*).

⁴⁶ Melchisedec Velnic, *Un odor regăsit: cununa moaștelor Sfântului Simeon de la Muntele Minunat (1463)*, în „Analele Putnei”, an III, 2007, nr. 2, p. 5–12 (cu bibliografia).

⁴⁷ Constantin N. Tomescu, *op. cit.*, p. 96–97 (moaștele au fost aduse de la Muntele Athos de ieromonahul Theofan Cristea, care le-a dăruit mănăstirii Neamț, iar cutia a fost făcută tot de el). Aceeași informație

- 1 cutie de argint, cu tablă înlăuntru, în care să află multe părțile din Sfintele
moaște ale unor sfinți, lucrată în anul 1856⁴⁸
- 2 cutii de argint poleite cu aur, ce se pun una în alta, care șed pe Sfânta Masă cu
Sfintele Taine
3 panaghieri
- 1 mare de argint poleit cu aur, cu tablă înlăuntru, ctitoresc, din anul 7010 <1502>
- 1 asemenea sade poleit cu aur
- 1 de lemn ferecat cu argint și cu pietre, din anul 7258 <1749 septembrie 1 – 1750
august 31>⁴⁹
- 3 litiere de argint*
- 1 mare cu doă păhăruță și cu chisăluță, făcute de domnul Mihai Sturza voevod
- 1 de Rosiea poleit cu doă păhăruță și cu chisăluță
- 1 cu trei picioare mai mic, cu doă păhăruță
19 păhară de argint
- 7 mari cu toarte poleite, pe dinlăuntru cu aur
- 8 mai mici, asemenea poleite pe dinlăuntru
- 1 mare ctitoresc poleit cu aur, din anul 7284 <1775 septembrie 1 – 1776 august 31>
- 1 cu hulub în mijloc
- 1 de nucă din India ferecat cu argint, cu scaun
- 1 păhăruț de argint cu capac, cu cruciță și poleit înlăuntru de purtat Sfântul Mir
- 19
- 8 miruitoare de argint
5 părechi cadelnițe de argint
- 2 părechi de argint și poleite preste tot
- 1 asemenea poleite din parte
- 1 asemenea sade pentru toate zilele
- 1 de argint cu turnișoare
5 cățui de argint
- 2 din Rosiea lucrate în zavată poleite cu aur pentru praznice, care au pe cozi Icoana
Maicii Domnului, din anul 1784
- 2 tot din Rosiea poleite, care au pe cozi icoanele Cuvioșilor Părinți Antonie și
Theodosie ai Pecerschii
- 1 sade de argint, care este pentru pavecerniță
5 chivote de argint
- 2 mari poleite cu aur pentru praznice împărătești

este oferită și de Narcis Crețulescu, care a precizat și anul făcerii cutiei pentru moaște: 1852 (*Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 10). Inscricția de pe cutie, la idem, *Inscricțiile Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul*, în „Arhiva”, an XX, nr. 4, 1909, p. 187–188.

⁴⁸ Adăugat infrapaginal, fără a semnală în text (cred că aici se potrivește nota), cu creionul, de ieromonahul Andronic: „Ap(ostolul) Andrei, Filip, Thoma, Andronic, Petru al Alex(andriei), Vlasie, Haralambie, Fotie, Theodor Tiron, Trifon, Iacov Pers(ul), Ioan Pers(ul), Ioan <de la> Suceava, Ioan Scăr(arul), Simion Stălp(nicul), Daniil Stălp(nicul), ... <un nume tăiat la legarea manuscrisului>, Marina, Minodora, Mitrodora, Paraschiva Muce(nița), Maria ... <alt nume tăiat la legarea manuscrisului>”. Narcis Crețulescu a făcut o precizare importantă: cutia a fost făcută „prin sârghința părintelui duhovnic Andronic scriitorul, la an 1856” (*Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 30).

⁴⁹ Narcis Crețulescu a făcut următorul comentariu: „Să citească inscripția de pe cel dintâi și să spuie că viața de obște nu era în mănăstire, când s-au făcut aceste panaghiiare. Au mai fost și alte panaghiiare și mai vechi, și s-au pierdut cu timpul. Vezi istoria ieromonahului Dalmat, despre care se amintește la tomul I” (*ibidem*, p. 10).

- 2 mai mici, iarăși poleite, ce șad pururea pe Sfânta Masă
 1 micu cu un turnișor poleit cu aur cu co cutie înlăuntru de ținut agneți în Postul Mare
2 talgere de argint
 1 mare poleit din parte, cu icoana Cina cea de Taină, pentru anaforă
 1 mic sade de argint, pentru proscomidie
5 cristelnițe
 1 mare de argint poleită cu aur
 1 de mijloc și poleită cu aur, cu Botezul în fund, din anul 7284 <1775 septembrie 1 – 1776 august 31>
 1 mică de argint și poleită cu aur, din anul 1784
 1 mare de medim, din anul 1799
 1 mare de aramă, cu capac și cu teas, din anul 1794
19 sfeșnice de argint
 1 mare de argint cu șapte fofeze și poleit din parte, ce să pune înaintea Sfintei Icoane la praznice împărătești⁵⁰
 2 asemenea ca de vrod, ce să pun înaintea Sfintei Icoane la praznice
 1 asemenea ce să pune la iconostas a monahului Pafnutie
 1 cu 5 fofeze, poleit din parte, pentru Sfânta Masă
 1 asemenea făcut de ieromonahul Theofan
 1 cu 3 fofeze și cu înger
 1 cu 2 fofeze făcut de ieroshimonahul Iustin, în anul 1856
 8 mai mici fără scaun, cu codiță
 2 mici de madem
 19
 1 păreche trăchele de argint
 1 ibricel mic de argint pentru căldură poleit înlăuntru, pentru toate zilele
 1 stropitoare de argint pentru veșminte
 1 înger de argint cu patru fofeze, ce să pune la crucea de la catapetează la praznice
 1 canaf cu fir de argint și matasă, ce să pune la policandrul cel mare la praznice
 1 cârjă de argint arhierască
 1 cârjă de lemn ferecată cu argint și poleită stărițască
 1 asemenea de lemn ferecată cu argint rămasă de la arhierul Mardarie
*6 salbe pentru Sfânta Icoană*⁵¹
 1 mare împodobită înpregiur cu mărgăritare și cu floricele de aur și de diamant, cu 13 lefți mari și cu alți galbeni, mari și mici în deosebite monede, cu 3 flori de aur, pietre scumpe și cu o cruciță mică de aur cu dimant și cu un șirag de mărgel de aur
 1 asemenea împodobită cu mărgăritare înpregiur cu o cruce de aur, cu 3 lefți mari, cu 3 galbeni câte de 2 în unul, cu 4 galbeni împărătești și alți gălbănași mai mici turcești, cu un engolpion cu pietre scumpe și un rând de floricele de aur, iarăși cu pietre scumpe

⁵⁰ Narcis Crețulescu a scris că acesta a fost făcut de starețul Neonil (*ibidem*, p. 11).

⁵¹ La *ibidem*, p. 11–14, sunt mult mai amănunțit descrise patru salbe, iar la cea de-a patra se află următoarea notă: „sunt trei decorații Sf. Ana, rusască, una a lui starețul Dometian, cu crucea de aur [...], și una a lui starețul Neonil [...] și una a starețului Nathaniel Rusu [...]. Pe motivul acestor decorații, se vestise că stariții mănăstirii Neamțu sunt spioni ruși”.

- 1 iarăși împodobită cu mărgăritare, cu mărgean roșu și cu un rând de floricele de aur cu pietre scumpe, cu o cruciță de aur, cu 3 lefți, cu 11 mahmudele, cu un galbăn vechiu de 2 galbeni și alți gălbenați mai mici în deosebite monede
- 1 împodobită cu 3 șiraguri de mărgean roșu mărișor și cu 3 șiraguri mai mici, amestecate cu mărgele de aur și un șirag mărgele albastre, cu una cruce roșie rosieniască a Sfintei Annei și cu 10 jumătăți mahmudele
- 1 iarăși mare împodobită cu mărgean cu cruciți și cu alte floricele făcute acum noao pentru toate zilele
- 1 mică împodobită cu mărgăritare
13 părechi cercei
- 1 de aur cu pietre scumpe topazuri [pentru un tocușor cu cruciță]⁵²
- 2 de aur cu pietre
- 3 de aur
- 1 cu pietre roșii, cu mărgăritare
- 2 asemenea cu pietre
- 1 de argint sade
- 1 cu pietre albastre
- 1 de aur cu zmalț
- 1 de bronz
- 9 flori pentru Sfânta Icoană*
- 1 de aur cu pietre scumpe
- 4 de argint poleite cu pietre scumpe
- 2 de aur franțuzăsc și cu pietricele albastre
- 2 mici de argint și cu pietre
- 6 bumbi ce să pun la perdeaoa Maicii Domnului*
- 2 de argint poleit cu aur
- 4 de argint sade
- 4 coroni pentru Sfânta Icoană*
- 2 de aur bun lucrate cu zmalț și mărgăritare înpregiur
- 2 rossienești de argint poleite cu aur cu mărgăritare și cu pietre topazuri proaste, mari și mici
- 2 finifturi la lanțușlile de argint
- 29 candelule de argint*
- 5 lucrate foarte frumos cu felegant și cu pietre topazuri în deosebite felii, cu câte șase rânduri la fieștecare candelă și poleite, ce să pun înaintea Sfintei Icoane cei Făcătoare de Minuni la praznice împărătești, care candelule sînt făcute prin sîrguința ieromonahului Andronic, eclisiarhului celui mare al monastirii, în anul 1855
- 5 iarăși frumoase sade poleite din parte, care sînt de-a pururea la Sfânta Icoană
- 3 să pun în dosul Sfintei Icoane, la Sfântul Gheorghie
- 4 mari, pe rând, la icoanele împărătești
- 2 pentru Sfânta Masă, una mare ce șade în toate zilele, și una iarăși mare, cu șapte candelule înpregiur, ce să pune la praznice împărătești
- 1 la Maica Domnului în Sfântul Altariu
- 2 pentru iconostas, din care una este lucrată în sirmă
- 1 pentru serafim lucrată în sirmă

⁵² „topazuri”, adăugat de altă mână, iar „pentru un tocușor cu cruciță”, tăiat cu o linie.

- 2 pentru mormântul Cuviosului părintelui nostru starețului Paisie, însă una cu trei fofezi
- 2 pentru pridvor poleite
- 2 mari, cu câte șase fofeze, una făcută de logofătul Nicolae Canta și una de Elencu Sturza⁵³
- 21 icoane ferecate cu argint*
- 1 Sfânta Icoană ce mare făcătoare de minuni a Maicii Domnului, ce stă în chivot, ferecată cu argint preste tot și poleită cu aur, înpodobită cu pietre, și în dos Sfântul Marele Mucenic Gheorghie, ferecat cu argint, și poleit din parte
- 4 icoane împărătești ferecate preste tot și poleite din parte
- 1 Sfânta Treime ferecată
- 1 Învierea Domnului, asemenea
- 1 Înălțarea Domnului, ferecată și poleită
- 6 a Maicii Domnului, adecă una poleită cu aur și cu coroniță și cu pietre, una sade de argint, cu Răstignirea dinainte, una ce este la proscomidie poleită și cu slove jos și trei ferecate cu argint prost
- 1 Sfântul Spiridon ferecată
- 1 Sfânta Marea Muceniță Varvara, asemenea
- 1 Sfântul Theodor Tiron, asemenea
- 2 coroane de argint și poleite a Sfinților Arhangheli din dveri
- 2 a Sfântului Nicolae ferecate numai privazurile și coroanele
- 68 iconițe neferecate pentru iconostas*
- 22 perechi paftale bisericesti*
- 1 păreche stărițască de argint poleite cu aur și cu pietre
- 1 de aur cu flori zmalțuri, albastru, cu toc
- 1 de argint poliete cu aur de la Mardarie arhiereul
- 4 de matostat ferecate cu argint și poleite
- 4 și una stinghiere de sadef, albe, ferecate cu argint
- 2 cusute cu mărgăritare și pietre
- 1 sade de argint
- 1 de argint și poleite cu pietre proaste, bulgărească
- 1 sade numai de sadef
- 2 păftăluțe ...⁵⁴ mici de argint și poleite
- 3 aere mari și mici*
- 1 mare, ctitoresc, de urșinic, cusut cu fir de aur și mărgăritare, sârbesc, din anul 6945 <1437>, de egumenul Siluan
- 1 mare din Rosiia pe catife roșie, cusut cu fir de aur și de argint, cu chipurile zugrăvite pe mușama și cu patru Evangheliști⁵⁵
- 1 de mușama zugrăvit
- veșminte arhierești*
- 1 sacos de stofă gre, cu clopoței de argint
- 2 omfoare de stofă gre cu cruci, unul mare și unul mic⁵⁶

⁵³ Pentru inscripție, vezi idem, *Inscripțiile Sfintelor Mănăstiri Neamțu și Secul*, în „Arhiva”, an XXI, nr. 4, 1910, p. 192.

⁵⁴ „păftăluțe ...”, tăiat cu mai multe linii.

⁵⁵ „dăruit mănăstirii de monahia Maria, fiica lui Petru cel Mare împăratul Rusiei, la 1741” (idem, *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 15).

⁵⁶ „2 omfoare, unul mare, altul mic, de la mitropolitul Veniamin” (*ibidem*, p. 16).

- 3⁵⁷ omofoare, unul de adămască albă și unul de materie verde, mari, și unul tot de materie verde, mic⁵⁸
- 1 omofor mic de sip alb
- 3 nebederniță⁵⁹, una cusută cu fir bun, cu icoana hramului Înălțării, una de stofiță și una cusută cu mărgelile de la părintele Clavdie Tutovanu
- 1 mitră arhierască, cu patru finifturi, cusută cu tertil galben și cu pietre, ce-au rămas de la arhierul Mardarie
- 2 mitre stărițești, cusute cu fir, însă una ...⁶⁰ mărgăritare și pietre topazuri⁶¹
- 2 mantii arhieresti
- 2 perini, din care una mică este cu mărgelile
- 4 paterițe, din care două sînt de aclaz vișiniu, cusute cu mătăsuri și fluturi, și una de stofă albă cu flori de fir și una de adămască roșie
- 23 văzduhuri cu procovețele lor*
- 1 văzduh mare, cusut cu fir, și cu închipuirea Epitafion, de catife roșie de Rossiia, cu procovețele lui
- 2 de catife roșie cusute cu fir de aur, asemenea
- 1 de sip albi, cusut cu fir galben cu serafimi și în mijloc Învierea Domnului, nou, dat de vorniceasa Mariia Miclescu
- 2 de aclaz alb, cusute cu flori de fir bun
- 1 de sip cu trei serafimi, dat de arhimandritul Visarion
- 1 de aclaz mur cusut cu flori de fir și de matasă, dat de maica Eupracsia Vârnav
- 2 de catife roșie, unul cu patru serafimi și unul cu șerituri bune, cu cruce în mijloc
- 2 mari de stofă galbenă a mitropolitului Iacov
- 1 de stofă cu marginile albastre
- 1 de stofă galbenă, numit împărătesc, de Rossiia
- 1 de aclaz în dungi, cusut cu flori de matasă și epitafion
- 1 de stofă albă, cu marginile de aclaz patlageniu
- 1 de stofă albă, cu cruci mari, cu marginile de stofă vișinie, cu flori de argint
- 1 de stofiță verde cu cruci
- 2 de aclaz albastru, cu mergenile roșii, cusute cu fir și mătăsuri, fără procovețe
- 2 de stofiță vechi, galbene, fără procovețe
- 1 de aclaz, cu flori de mătăsă, cu fluturași, dat⁶² de maica Eupracsia Vârnav
- 6 pocrovețe fără văzduhuri*
- 1 pocrovețu de catife verde, vechiu, cusut cu patru îngeri de Rossiia
- 1 de aclaz roșu, vechiu, cusut Răstignirea, cu patru serafimi
- 2 de stofă roșie, cu marginile albe
- 2 de stofiță, ce să pun pe discos la scoaterea Sfintei Cruci
- 6 poale mari pentru Sfânta Masă*
- 1 de stofă gre, ce să pune la praznice mari
- 1 de stofă veche, cu floricele albe
- 2 de stofă de Rossiia împărătești
- 1 de matasă veche, prefăcută cu materii noă și vechi
- 1 de adămască roșie, de lână, pentru toate zilele
- 6

⁵⁷ Modificat din: 2.

⁵⁸ „albă” și „mari, și unul tot de materie verde, mic”, adăugat de ieromonahul Andronic.

⁵⁹ Modificat din: „bedermită”.

⁶⁰ Câteva cuvinte tăiate ca să nu se mai poată citi.

⁶¹ Cuvinte adăugate de ieromonahul Andronic.

⁶² „dat”, scris după un cuvânt șters.

- 2 brâe de stofită de pus la marginea Sfintei Mese supt *Evanghelii*
 1 poală de adămască roșie pentru acoperit Sfânta Masă
 3 polișoare, 2 de adămască și una de șal roșu, ce să pun la proscomidie și pe
 scăunașul de lângă Sfântul Pristol
6 perdele pentru dverile împărătești
 1 de catife roșie, cusută cu icoana Înălțării și jos are slove, făcută în Rosiia, cu
 chieltuiala părintelui Neofit ieromonah⁶³, ucenicul starețului Neonil
 1 de aclaz alb, cusută cu fir și cu mătăsuri
 1 de aclaz negru, cusută cu mărgele și seceacuri de fir
 1 de stofă albă cu cruciți și pe margine plisă roșie
 1 de stofă galbenă veche și megenile stofă veche
 1 de catife roșie, bună sade, cu seceacuri de ibrișin roșu
*6 poale ce să pun supt sfânta icoană dinnainte*⁶⁴
 1 de catife roșie, cusută cu fir de aur și de argint, și în mijloc cu chip de biserică și
 la cruce mărgăritare
 1 de aclaz albastru, cusută Buna Vestire⁶⁵
 1 de catife neagră, cusută cu fir de aur, și cu cruce în mijloc și coronă
 1 de stofă cu flori, galbenă, numită împărătească
 1 de materie pembea, cusută în dungii cu husăin alb
 1 de lână cusută cu camva, cu dungii
14 perdele cu pergalamurile lor pentru sfânta icoană
 1 perde de catife roșie, despicate, cu serafimi și cu corone
 1 de catife roșie, despicate, cusută cu peteală galbenă și cu hurmuz
 1 de catife roșie, sade
 1 de canavață roșie cu flori, despicate
 1 asemenea de pambriu tembe, cusută cu peteală albă
 1 de aclaz alb, nedespicate, cusută cu flori de fir și de matasă, dată de maica
 Eupracsiea Vârnab
 2 de aclaz alb, cusute cu fir
 1 de aclaz sade cu flori
 2 cu nemetețe cusute cu fir, din care una este galbenă și una portocalie
 1 asemenea închisă, cu cruce în mijloc cusută
 1 asemenea roșie, cusută cu fir
 1 veche de matasă albă, cusută cu fluturi
4 brâe ce să pun pe margene dinnaintea sfintei icoane
 1 de sip alb cusut cu slove de fir
 1 vechiu de șerit
 1 lungu de șerit de peteală
 1 de catife neagră cu flori de Rosiia
5 poale de iconoastas
 1 poală de aclaz alb cu flori, cusută cu tertil și peteală albă și seceacurile de tertil
 albu, cu pocrovețul ei

⁶³ „făcută de părintele Neofit Iliade, prea frumoasă, pe la 1852” (*ibidem*, p. 16).

⁶⁴ Narcis Crețulescu a înregistrat nouă poale, „din care una dăruită de maica Tavefta Ursachi, la 1871, stareța de la Agapia” (*ibidem*, p. 16).

⁶⁵ Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *op. cit.*, p. 179 („poală Buna Vestire cusută în fir pe fond de mătase albastră”, aflată în muzeul mănăstirii).

- 1 veche de aclaz albu, cusută cu flori de fir și matasă
 1 asemenea roșie, cusută cu fir
 1 de stofită roșie cu cruciți
 1 de stofă galbenă, cu marginile de plisă roșie
4 pocrovețe de iconostas
 2 de aclaz roșu, cusute cu fir galben
 1 de aclaz albu, cusut cu tertil și fluturi
 1 cusut la camva de fir galben și cu flori
7 poale de analoghion
 1 mare de adămască bun cu șireturi bune pentru *Evangheliia mare*
 1 veche de stofă
 1 de șal bun roșu, cusută cu fir, slove turcești
 4 de buhur albe cusute cu flori de matasă, din care una este vișinie închisă
4 poale de litieri
 3 de stofă rusască galbenă împărătești
 1 de pambriu roșu cu pui de peteală albă
 4
 1 poală de catife roșie ce să pune la masa aerului
*3 perdele pentru pridvor*⁶⁶
 1 de stofă roșie cu slove cusute ctitorască
 1 albă veche cu flori de matasă
 1 de adămască ce este de toate zilele
28 cevrele și basmale pentru chivote
 2 bune țesute cu fir și seceacuri
 4⁶⁷ cevrele căptușite cu materie roșie
 10 asemenea, cusute cu peteală, din care 2 sînt cu peteală bună
 6⁶⁸ basmale [de matasă]⁶⁹ de lână
 6 basmale, cu care cățuescu ecclisierhii, din care două sînt de matasă, negre
95 feloane preoțești
 1 de stofă gre, rusască, cu spatele cusut Nașterea, cu epitrahilul său
 1 de stofă cu îngerăși a mitropolitului Veniamin, cu epitrahilul său
 1 de stofă gre a părintelui Io(a)saf duhovnicul, cu spate Buna Vestire
 1 de catife roșie cusut cu flori de fir și slove la poale
 1 de stofă bună, cu cruci și îngerăși, a starețului Neonil
 1 de stofă bună, rusască, a cucoanei Elencuții Sturza
 1 de aclaz albu, cu cruci de fir
 1 de aclaz albu cu flori
 1 de stofă catife, nou, de Rosiia, fără epitrahil
 1 de stofă rusască a părintelui Samuil duhovnicul, fără epitrahil
 1 de stofă rusască cu epitrahil
 1 de aclaz albu cu flori de fir a părintelui Iustin duhovnicul

⁶⁶ Narcis Crețulescu a făcut următoarea completare: „din care una ctitorască, făcută de Ștefan Tomșa vodă, la 7121 (1613), cu inscripție slavonă” (*Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 17). Pentru inscripția de pe perdea, vezi idem, *Inscripțiile Sfințelor Mănăstiri Neamțu și Secul*, în „Arhiva”, an XXI, nr. 3, 1910, p. 139.

⁶⁷ Modificat din: 6.

⁶⁸ Modificat din: 4.

⁶⁹ Tăiat de ieromonahul Andronic și adăugat: „de lână”.

- 1 de stofă bună, vechiu, de Rosiia a părintelui Timotheiu, fără epitrahil
 1 asemenea, vechiu, fără epitrahil
 2 de stofă rusască, vechi, numite moscalii, fără epitrahire
 2 de stofă de Liptca a mitropolitului Iacov, cu epitrahir
 2 de stofă albă, cu cruci mari, cu epitrahire
 2 de stofă roșie, cu cruci mari, cu epitrahire
 1 asemenea, fără epitrahir
 2 de stofă galbenă cu cruci mari, cu epitrahire
 1 de stofă cu flori, vechi, cu spatele roșii, fără epitrahir
 2 de stofă cu flori, vechi, cu spate verzi, cu epitrahire
 1 de stofă alb cu flori a lui Știrbeț, fără epitrahir
 3 de stofă albăstriei cu flori, vechi, fără epitrahire
 1 de aclaz cu flori de catife, numit covor vechiu, fără epitrahir
 5 de stofă rusască, împărătești, cu epitrahirile lor
 3 de stofă albă, cu cruci, cârpite, cu epitrahire
 2 de stofă roșie, cu cruci, cu epitrahire
 2 de stofă verde, cu ruci, cu epitrahire
 2 de adămască, cu flori albastre, cu epitrahire
 2 de adămască cu flori verzi cu epitrahire
 2 de adămască cu flori cafinii, cu epitrahire
 2 de adămască cu flori galbene cu spatele roșii de stofă, cu epitrahire
 2 de adămască galbenă, închis, cu flori albastre
 2 de adămască roșie cu flori galbene, cu epitrahire
 4 de adămască, galbene, cu florile cafinii
 2 de adămască roșie, cu flori albe mai proaste, cu epitrahire
 2 de adămască galbenă, cu flori cafinii, fără epitrahire⁷⁰
 2 de adămască [proaste]⁷¹ verzi, fără epitrahire
 2 de aclaz, albe, cam închise, pentru duminici de adămască cu flori albastre și cu spate stofă de aramă⁷²
 25 de materii, negre, cu flori de mătsuri și de catife, cu epitrahirile lor, pentru Postul Mare și pentru panahizi
17 epitrahire stinghere
 1 de catife roșie cusut cu chipuri de Rosiia
 1 de aclaz patlaginiu cusut cu chipuri
 1 de catife patlaginiu cusut cu flori de fir
 1 de aclaz albastru cusut cu flori și cu chipuri de Rosiia
 1 de stofă gre galbenă
 2 de sip, albe, cu cruci
 3 de sip, galbene
 1 de stofă bună cu flori, despicat
 2 de stofă roșie, numite argint alb
 1 vechiu de stofă în dungi de Indiia
 1 vechiu de stofă
 2 de materie, rămase de la vlădica Mardarie

⁷⁰ Scris de ieromonahul Andronic peste: „cu epitrahire”.

⁷¹ Tăiat cu două linii.

⁷² Adăugat între linii de ieromonahul Andronic.

58 stihare preoțești

- 2 de aclaz verde cu poale cusute, de Rosiia
 2 de aclaz roșu cu poale cusute, tot de Rosiia
 1 de sip cu poale, stărițesc
 1 de stofă albă cu pui
 1 de stofită, cenușiu, a vlădicăi Mardarie
 1 de adămască murie, la poale cusute slove cu fir
 5 de cutnie cu ciubuce roșii
 2 de matasă galbenă, vechi
 2 de matasă albe cu flori, cu poalele roșii
 3 de adămască roșie cu flori verzi
 4 de adămască roșie cu flori albe
 3 de adămască verde cu florile galbene
 2 de cutnie în ciubuce, vechi
 2 de mătăasă, albastre, cu flori albe
 4 de matasă cenușii cu dungi albe
 2 de ghermesit în gușa porumbului
 2 de mătăasă cu poalele albe
 5 albe, împărătești, de materie matasă, cu șireturi galbene
 14 stihare negre de feliuri de mătășării, pentru Postul Mare și panahizi

62 stihare diaconești

- 1 de stofă gre cu cruci și îngerăși, dat de mitropolitul Veniamin
 1 de stofă bună, vechiu, a mitropolitului Iacov
 2 noaă de aclaz albu cu flori de fir și matasă
 2 de stofă argint, roșii vișinii
 2 de stofă, albe, cu cruci mari
 2 asemenea, roșii cu cruci
 2 de stofă verde, asemenea
 2 de stofă galbenă cu flori noaă a părintelui Samuil duhovnic
 2 de stofă noaă de Rosiia
 5 de stofă galbenă, împărătești, de Rosiia
 2 de șal în dungi
 2 de adămască în dungi cu flori
 2 asemenea, albe, cu flori verzi
 2 asemenea, galbene, cu flori verzi
 2 de adămască, proaste, roșii
 2 asemenea, albastre
 2 de matasă, cenușii, în dungi
 2 albe, pentru duminici, însă unul de aclaz și unul de cutnie
 6 de adămască în deosebite feliuri
 19 tot stihare diaconești, negre, de materii de matasă cu flori de plisă, pentru Postul Mare și panahizi

31 orare diaconești

- 2 de șerit lat, galben, de fir, date de Kisilev
 2 de catife roșie, cu paftale de argint poleite
 3 de șerit înfust de fir galben
 3 de stofă rusască, împărătești
 4 vechi, de șerit

- 2 vechi, de stofă
 2 de stofă cu flori, argint, roșietice
 2 de șal turcesc cu chinafuri
 4 de materie, matasă, catife
 2 de stofiță, roșii
 2 de cordică de aclaz, late, roșii, cu flori
 5 de materii, negre, de Postul Mare
60 părechi rucavițe
 6 de catife roșie bune, cusute cu fir, chipuri și flori, din care 3 părechi sînt lucrate la Kiev
 7 asemene, de catife cusute, însă vechi
 26 părechi de stofă, vechi, din care două de catife roșie și una de aclaz albu cu flori roșii
 10 de adămască de multe felii, de rînd
 10 negre, de catife și altele
 1 păreche catife, neagră, cusute cu fir bun
18 covoară mari și mici
 12 de Lipsca, din care 2 sînt lungi și 2 mici de pus la mormânt și celelalte de mijloc
 3 scoarță din care una mai mică cu cruci în mijloc
 3 covorașe turcești
 18
 2 postafuri roșii, ce să pun în strana arhierescă
 11 potnoji de postav și noatenă
 7 de postav roșu, din care 2 sînt cusute
 4 sade de noatenă
cărți a altariului bisericii mari
 16 *Liturghii moldovenești*⁷³
 10 tij, rusești
 1 *Euhologhion* grecesc
 2 *Liturghii*, asemene, din care una arhierescă
 2 tetradă cu *Evangheliile* Sfintelor Patimi, moldovenești
 2 asemene, rusești
Testament moldovenesc, Apostol și Evanghelie⁷⁴
 2 *Apostoli*, unul moldovenesc și unul rusesc
 6⁷⁵ *Molitvenice* moldovenești
 5 asemene, rusești
 2 *Ceaslove*, moldovenești
 2 asemene, grecești
 2 tetradă moldovenești, rînduiala sfințirii apei și a Pogorării Sfântului Duh și altele
 3 cărți pentru sfințirea bisericii, moldovenești
 1 asemene, rusască
 2 carte a tunderii, moldovenești
 5 *Slujba Învierii*, moldovenești

⁷³ La Narcis Crețulescu urmează următoarea înregistrare: „1 liturghie slavonă, scrisă pe pergament. Are la finit două inscripții în limba română veche: una din 7142 (1634) și una din 7239 (1731)” (*Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 18).

⁷⁴ Adăugat interlinear de ieromonahul Andronic.

⁷⁵ Modificat din: 3.

- 1 grecească
 5⁷⁶ *Molebnice* moldovenești
 2 rusești
 1 grecescu
 2 *Anavistiere* moldovenești și 2 scoase din *Ceaslov*
 1 Aghiazmatariu
 3 *policandre*
 1 mare de alamăce stă în mijlocul bisericii, vărsat, cu 5 rânduri fofeze
 1 de alamă din pridvor cu rânduri fofeze
 1 de madem cu trei rânduri fofeze ce stă lângă mormântul starețului Paisie
 19 *sfeșnice de alamă*
 1 cu șapte fofeze, ce stă înaintea sfintei icoane
 4 mari, ce stau înaintea icoanelor împărătești
 1 mai mic, la iconostas
 2 de văhod
 2 în pridvor
 1 cu 2 fofeze, pentru sfânta masă
 6 mai mici, de rând
 2 cu umbrare, la strane⁷⁷
 19
 1 sfeșnic de fier
 4 cățui de alamă⁷⁸
 5 tăblăluță pentru mucuri, patru albe și una zugrăvită
 4 tablale mari de fier zugrăvite, cu ce de dat anaforă
 6 talgere de cositori pentru proscomidie și Sfintele Masle
 1 oală de alamă la proscomidie
 2 lighene de alamă cu ibricele lor⁷⁹
 1 asemenea, fără ibric
 1 lighean de aramă, cu ibricul său
 3 teasuri de aramă spoite de sfințit apă⁸⁰
 2 oale de aramă de adus foc
 1 lopată pentru foc
 1 clopoțel
 11 clopote, cu mari, cu mici
 1 ceasornic mare de alamă în sfântul altariu
 26 mantii mai bune⁸¹
 1 mătură de păun, pentru stins candelă
 2 fânare mari, pentru eșit la litanii
 1 fânari mai mare, ce stă în pridvor de-a pururea
 20 cozi de vulpi, așezate prin prăjini, pentru scuturat biserică

⁷⁶ Modificat din altă cifră.

⁷⁷ Acest fragment este tăiat cu două linii verticale, iar între rânduri ieromonahul Andronic a adăugat cu creionul: „1 dulap în fundul oltariului; 2 canapele în oltariu; 1 scrin în oltariu; 2 table pentru pomenirea ctitorilor; 20 mături; 6 prăjini lungi pentru aprins policandrele; 12 stâlpi de finic pentru împărțit la Florii”.

⁷⁸ Tăiat cu o linie, la fel ca rândul de dinainte.

⁷⁹ Alături, ieromonahul Andronic a scris cu creionul: „2 analoguri la strane; 2 <analoguri> în pritvor”.

⁸⁰ Tăiat cu o linie.

⁸¹ Adăugat de ieromonahul Andronic, cu cerneală neagră.

- 6 părechi mucări pentru stins policandrele
- 10 părechi mucări mici
- 50 prosoape
- 2 fanare mici
- 20 de clondire cu garafe
- ... ...⁸² stropit biserica

Biserica Sfântului Marelui Mucenic Gheorghie

- 1 prestolul cu înbrăcăminte⁸³
- 1 potiriu cu discos cu ste, cu linguriță de argint și poleite
- 1 cruce mare ferecată cu argint și poleită din parte, veche
- 2 cruci mici cu scaune
- 1 cruce mică cu mănunchiu, fără scaun
- 8 candelile de argint
- 1 cadelniță de argint, poleită din parte
- 1 iconiță Maica Domnului, ferecată cu argint la strna stărițască
- 3 coroane de argint, una la Sfântul Gheorghie și 2 în pridvor
- 12 sfeșnice de alamă
  - 8 de alamă
  - 2 de madim
  - 1 de custoriu
  - 1 de fier
- 1 amvon⁸⁴
- 2 policandre de madim, unul în biserică
- 1 *Evanghelie* moldovenească, legată prost
- 2 *Evanghelii* sârbești, scrisă pe pergament, ferecate cu argint⁸⁵
- 1 *Liturghie* moldovenească
- 1 poală de materie în dvera mare
- 2 păhăruțe pentru căldură, unul de argint și altul de aramă
- 1 ibric de alamă la proscomidie, de spălat
- 1 lighean și ibric de alamă
- 1 poală de adămască pentru analoghion analog prost; 1 cuțit; 4 gărafe⁸⁶

⁸² Taiat la legarea manuscrisului.

⁸³ Adăugat de ieromonahul Andronic.

⁸⁴ Adăugat de ieromonahul Andronic.

⁸⁵ La Narcis Crețulescu apar aceste utile completări: „două *Evanghelii* vechi ctitoricești, scrise frumos de mână pe pergament, în limba sârbească <slavonă>. Din acestea: una este din anul 7020 (1512), scrisă cu poronca și cheltuiala mitropolitului Teoctist III <II>, și una este scrisă la an 7063 (1555), din timpul lui Alexandru Lăpușneanu, scrisă și ferecată cu cheltuiala boerului Grigorie Fieroviță <Fierâie>. Amândouă pe Sfânta Masă” (*Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, f. 21 r.). Corecturile mele sunt între paranteze unghiulare. Pentru aceste două frumoase manuscrise, vezi Emil Lăzărescu, *Trei manuscrise moldovenești din Muzeul de Artă R.P.R.*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p. 558–562; G. Popescu-Vîlcea, *Miniatura românească*, București, Editura Meridiane, 1981, p. 22–23, 91, nr. 14, și ilustrațiile nr. 28 (Evanghelistul Marcu) și nr. 29 (Evanghelistul Ioan și Prohor); E. Lăzărescu, I. R. Mircea, *Manuscrisele*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, p. 219, 222, fig. 5 („frontispiciul Evangheliei după Marcu”); fig. 6 („frontispiciul Evangheliei după Luca”).

⁸⁶ Adăugat de ieromonahul Andronic, interliniar și pe margine.

- 1 analoghion de sadef cu flori
- 1 rând de veșminte preoțești și diaconești
- 1 rând de văzduhuri bune
- 1 icoană Sfânta Treime săpată
- 26 icoane pentru iconostas
- 2 prosoape
- 1 icoană Maica Domnului, cu strana cea veche
- 1 icoană, portretul mitropolitului Iacov
- 1 portretul mitropolitului Veniamin⁸⁷
- 4 prapore
- 2 cruci de lemn, mari
- 1 dulap mare pentru veșminte
- 2 mățuri
- 1 *Apostol*
- 1 *Ceaslov* mare
- 1 *Octoih* mare
- 1 *Anthologie* pentru heruvice
- 1 analoghion la strane⁸⁸

Biserica Bunei Vestiri

- 1 prestolul cu îmbrăcămințile⁸⁹
- 1 potiriu cu ste și linguriță de argint și poleite
- 2 *Evanghelii* rusești ferecate cu madim și cu finifturi
- 3 cruci ferecate cu argint cu scaune
- 1 *Evanghelie* ferecată cu argint cu scaune
- 5 candelde de argint
- 1 cadelniță de argint
- 5 sfeșnice de alamă
- 1 de fier pentru văhod
- 1 *Liturghie* moldovenească
- 1 policandru de madim
- 13 iconiți ca de iconostas
- 3 ibricel pentru căldură, din care unul este de argint
- 2 talgere pentru anforă, 1 de cositori și 1 de almă spoit
- 1 lighean de alamă la proscomidie cu ibricul său
- 1 rând de veșminte preoțești și diaconești, vechi
- 1 tăblăluță mică, zugrăvită
- 1 scoarță înaintea Sfintei Mese
- 2 lăvicere lungi
- 1 poală de cit pentru analoghion
- 1 oală de aramă pentru adus foc

⁸⁷ La Narcis Crețulescu, cele două portrete sunt descrise astfel: „portret mare al mitropolitului Iacob Stamate, lângă strana arhierescă, pe mușama. Portret al mitropolitului Veniamin pe mușama, cu privaz aurit”, după care mai este pomenit un „portret al mitropolitului Veniamin, mort (schivnic)”; *Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, f. 21 v. Pentru inscripțiile de pe aceste portrete, vezi idem, *Inscripțiile Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul*, în „Arhiva”, an XIX, nr. 9–10, 1908, p. 372–375.

⁸⁸ De la „2 prosoape” până aici, adăugat, cu creionul, de ieromonahul Andronic.

⁸⁹ Adăugat de ieromonahul Andronic.

- 1 rând văzduhuri, cu pocrovețe⁹⁰
- 1 icoană mare, pe mușama, Sfânta Mare Muceniță Varvara, cu pătimirile împrejur
Are și strane biserica
- 2 analoguri la strane
- 1 analog pentru cetit *Evanghelia*
- 1 amvon
- 2 mături
- 2 prosoape
- 1 cuțit
- 4 gărafe⁹¹

Biserica Adormirii Maicii Domnului

- 1 prestolul cu îmbrăcămintea⁹²
- 1 potiriu de argint cu tot tacâmul său
- 1 rând văzduhuri bune
- 3 cruci cu scaune, îmbrăcate, cu argint poleite, între care una are și Sfântul Lemn
- 1 cruce mică fără scaun⁹³
- 2 *Evangelii* moldovenești și grecești ferecate cu argint
- 1 *Evangelie* legată prost
- 1 *Testament*
- 5 *Liturghii* moldovenești
- 1 *Liturghioara* diaconească, moldovenească, rusască și grecească
- 2 păhăruță de argint pentru aghiazmă
- 1 păhăruț⁹⁴ de argint pentru căldură
- 1 cadelniță de argint cu 1 de madim
- 1 cățue de argint cu coada de lemn
- 1 ceașcă de aramă pentru aghiazmă
- 4 tablale, 2 mari și 2 mici
- 6 sfeșnice de alamă cu cele de vrod
- 7 candelile de argint
- 1 policandru de alamă
- 1 icoană Maica Domnului în Sfântul oltariu, ferecată cu argint
- 1 icoană Sfinții Împărați, ferecată
- 31 icoane neferecate
- 1 salbă la Maica Domnului, di un left și 5 galbeni și unul poleit⁹⁵
- 1 oală de alamă, fără capac, pentru spălat la proscomidie
- 1 ibric de aramă
- 1 oală de aramă cu capac pentru foc
- 1 lopată de fier
- 1 apărătoare de păun pentru stâns candelile
- 1 *Molitvenic*

⁹⁰ Adăugat de altă mână.

⁹¹ De la „1 icoană mare” până aici, adăugat, cu creionul, de ieromonahul Andronic.

⁹² Adăugat de ieromonahul Andronic.

⁹³ Narcis Crețulescu aduce o prețioasă lămurire: „cruce fără scaun, argintată, veche, de la an 7184 (1676)”; *Istoria Sfințelor Mănăștiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, f. 24 r.

⁹⁴ Cuvânt adăugat peste un cuvânt înnegrit.

⁹⁵ „și unul poleit”, tăiat cu o linie.

- 1 *Apostol*
 1 *Triod*
 1 *Octoih mare și două mici*⁹⁶
 1 *Penticostariu*
 1 *Apostol mic din Testament*
 11 *Minee*
 2 *Ceasloave mari și 4 mici și 1 grecesc*
 2 *Psaltiri*
 1 *Aghiezmătariu mic*⁹⁷
 1 *Irmologhion moldovenesc*⁹⁸ și unul grecesc
 1 *Pavecernic*
 3 *Slujba Învierii*
 2 *Acatistiere*
 1 *Slujba Hramului*
 2 *Chiriadromion, 1 al Evangheliei și 1 al Apostolului*
 1⁹⁹ tomu¹⁰⁰ Sfântul Efreim Sirul
 1 carte Sfântul Ioan Scărariul
 1 carte Sfântul Theodor Studit
 1 carte Sfântul Dorotheiu
 5 cărți psaltichie: 2 de noapte, 2 de *Liturghie* și 1 *Irmologhion*
 2¹⁰¹ *Panavhidă*
 1 *Cântările lui Moisi*
 1 *Octoih grecesc și alte cărți mici*
 1 *Moleben*
 3 feloane de stofită cu epitrahirile lor
 1 stihariu preoțesc
 1 stihariu diaconesc
 3 părechi rucavițe cusute de Kiev
 2 părechi rucavițe de materie
 1¹⁰² orariu
 3¹⁰³ brăe
 1 poală bună pe Sfânta Masă și acoperământul Sfintei Mese
 1 poală pentru colivariu
 1 poală pentru analoghion
 1 cuțit
 Strane în biserică
 1 portret mare pe mușama a mitropolitului Veniamin, cum ședea pe năsălie;
 4 gărafe¹⁰⁴

⁹⁶ „doă mici”, tăiat, și adăugat de altă mână: „2 mici”.

⁹⁷ Tăiat și scris deasupra același lucru.

⁹⁸ Două cuvinte tăiate cu o linie.

⁹⁹ Modificat din: 3.

¹⁰⁰ Scris la întâi: „tomuri”.

¹⁰¹ Modificat din: 1.

¹⁰² Modificat din: 3.

¹⁰³ Modificat din: 2.

¹⁰⁴ De la „strane în biserică” până aici, adăugat, cu creionul, de ieromonahul Andronic.

Biserica Sfântul Ioan Bogoslovul

- prestolul cu îmbrăcăminte¹⁰⁵
- 1 potiriu de argint cu tot tacâmul său
- 5 cruci cu scaune ferecate cu argint, din care 2 sînt nepoleite
- 2 cruci fără scaune ferecate¹⁰⁶
- 1 cruce mare, cu scaun, înbrăcată cu sadef
- 30 icoane, din care 2 sînt mari, iară celelalte mici
- 1 cruciță de argint la Maica Domnului în Sfântul Oltariu, cu lanțujelul de aur franțuzesc
- 6 șiraguri de mărgean și 2 de hurmuz, tot la Maica Domnului
- 1 floare cu 4 stecle, tot la Maica Domnului¹⁰⁷
- 5 candelile de argint
- 3 candelile de madim
- 1 cadelniță de argint cu 1 de madim
- 2 sfeșnice mici de madim
- 11 sfeșnice de alamă, cu mari, cu mici
- 1 sfeșnic de v(o)h(o) <de> fier, pentru v(o)hod
- 2 ibricile pentru căldură, însă 1 de argint și 1 de aramă
- 1 ibric și 1 lighean de aramă pentru spălat
- 4 tablale, din care 1 este mare¹⁰⁸
- 1 oală de aramă pentru foc și o lopată de fier
- 6 stihare diaconești vechi
- 11 feloane vechi
- 5 stihare preoțești vechi
- 9 epitrahire vechi
- 8 orare vechi
- 7 părechi rucavițe vechi
- 2 mantii vechi
- 2 *Evanghelii* moldovenești
- 1 *Evanghelie* rusască
- 1 *Testament* moldovenesc
- 2 *Apostoli* moldovenești și 1 rusesc
- 3¹⁰⁹ *Liturghii* moldovenești
- 2 *Liturghii* rusești
- 2 *Molitvenice* moldovenești și 1 rusesc

¹⁰⁵ Adăugat de ieromonahul Andronic.

¹⁰⁶ Narcis Crețulescu aduce aici o importantă completare: „2 cruci fără scaune, din care una este ctitoricească, foarte veche, abia se mai cunoaște inscripția, de o vechime exagerată. Eu, Narcis Crețulescu, cred că această cruce provine de la biserica din secolul al XIV-lea, dacă nu și mai de demult” (*Istoria Sfințelor Mănăștiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 26). Pentru arhiereu, istoria romantică nu era un clișeu, de aceea este de înțeles dorința lui de a duce cât mai în vechime începuturile așezământului pe care îl slujea.

¹⁰⁷ Și la Narcis Crețulescu înșiruirea curge la fel, cu deosebirea că după acest rând arhiereul a inserat următorul comentariu: „Aice în biserică este pusă spre păstrare strana cea mare de lemn aurit făcută de starețul Natanail pentru icoana Maicii Domnului din biserica mare, și de când acolo s-au făcut strană de fier curată pe accia de lemn au așezat-o aice în Bogoslovu și în ea au pus o icoană a Maicii Domnului mare, care și ea are salbă, perdele, covor, sfeșnice și alte podoabe. Acestea nu sunt trecute în inventarele vechi” (*ibidem*, p. 26).

¹⁰⁸ „Aice, la proscomidie, pomelnicul cel vechi ctitoricesc este acoperit cu pânză oloioasă <uleioasă> și pe dânsa scrise alte nume noi de starețul Timoftei Ionescu” (*ibidem*, p. 27).

¹⁰⁹ Modificat din: 4.

- 12 *Minee*
- 1 *Triod*
- 1 *Octoih*
- 1 *Penticostariu*
- 2¹¹⁰ *Ceasloave moldovenești*¹¹¹ și 1 rusesc
- 1 *Psaltire*
- 1 *Acatistieriu*¹¹²
- 2 *Panavhidă*
- 3 cărți de psaltichie, scrise cu mâna doaoă și 1 tipărită¹¹³
- 1 icoană Maica Domnului cu corona de argint
- 1 policandru de alamă
- 2 covoară vechi
- 1 rând văzduhuri¹¹⁴
- 2 analoguri la strane
- 1 analog pentru cetit Evanghelia
- 1 amvon
- 2 prapore
- 1 cruce mare de lemn
- strane prin toată biserica
- 4 cărafe
- 4 mături
- 4 prosoape¹¹⁵

Biserica Sfântului Marelui Mucenic Panteleimon

- 1 cruce de madim cu finifturi
- 3 cruci ferecate cu argint, însă una fără scaun
- 1 *Evanghelie* moldovenească legată prost
- 1 *Testament* despărțit în 2 tomuri
- 2 *Liturgii*, una moldovenească și 1 rusască
- 2 *Molitvenice*
- 1 potiriu de argint cu tot tacâmul lui
- 1 potirași mic pentru împărțășit bolnavii
- 1 cutiuță mică de argint pentru ținut Sfintele Taine
- 1 cadelniță de argint, făcută de părintele Cleopa duhovnicul
- 1 cadelniță de madim
- 60¹¹⁶ iconiți, cu mari, cu mici, însă 1 are și coroniță de argint

¹¹⁰ Modificat în: 1.

¹¹¹ Modificat în: „moldovenesc”.

¹¹² Tăiat cu o linie.

¹¹³ „doaoă și 1 tipărită”, adăugat de ieromonahul Andronic.

¹¹⁴ Scris de altă mână.

¹¹⁵ De la „2 analoguri” până aici, scris de ieromonahul Andronic cu creionul. La sfârșitul listei de obiecte bisericești, Narcis Crețulescu a adăugat următorul comentariu: „În pridvorul bisericii sunt multe icoane de hârtie tipărite aice la mânăstire și legate pe o pânză mare. Aice în gropniță sunt multe obiecte vechi, între care două icoane mari: 1 de la cetatea Neamțu, Mântuitorul, și 1 de la arderea mânăstirii, la 1862, de la trapeză, Mântuitorul Cel cu pâinea în mână. Tot aice se afla, până mai deunăzi, niște obiecte vechi de lut ars, de piatră și de zgură de fier, găsite într-un beciu imemorabil, sub vechea biserică a lui Bogoslovul vechiu, când s-au înnoit, la 1834 (*ibidem*, p. 28; vezi și idem, *Inscripțiile Sfintelor Mânăstiri Neamțu și Secul*, în „Arhiva”, an XIX, nr. 4, 1908, p. 184).

¹¹⁶ Modificat din: 40.

- 4 candelă de argint și 2 de madim
 1 lighean și un¹¹⁷ ibric de aramă și o oală de alamă la proscomidie¹¹⁸
 1 tabla pentru litie și una pentru anaforă
 3 mantii
 5 sfeșnice de alamă și 1 de fier pentru vrod
 1 cățue de alamă
 2 talgere de cositoriu
 1 clopoțel
 1 cristelniță noao de madim, făcută de părintele Cleopa duhovnicul
 1 oală de aramă pentru adus foc
 1 apărătoare de păun
 1 antimis
 1 aer
 1 poală de Sfântă Masă de adămască și 2 de cit
 4 feloane
 1 stihariu preoțesc
 3 stihare diaconești
 1 orariu
 10 epitrahire
 7 părechi rucavițe
 3 rânduri văzduhuri
 1 brâu
 2 cevrele cam albe
 5 basmale de pus pe supt iconițe și osebit niște nemetețe puse pre la cele patru icoane împărătești
 1 poală pentru analog
 3 perdele la dverile împărătești
 2 poale pentru colivariu
 1 teas mic de aramă
 3 lăvicere
 2 *Trifoloe*
 2¹¹⁹ *Apostoli*
 1 trup *Minee* și osebit 10 *Minee* de Râmnic
 1 rând de cărți cu *Viețile Sfinților* preste an
 1 *Catavasieriu* vechiu
 3 *Ceasosloave* mari, din care 1 este de Basarabia
 2 *Ceasosloave* mici
 3 *Slujba Învierii*
 1 *Triod*
 1 *Penticostariu*
 1 *Irmologhion*
 1 *Octioh* mare și 1 mic
 2¹²⁰ *Panavhizi*

¹¹⁷ Tăiat cu o linie.

¹¹⁸ „o oală de alamă la proscomidie”, adăugat de ieromonahul Andronic.

¹¹⁹ Modificat în: 1.

¹²⁰ Modificat în: 1.

- 1 *Chiriadromion*
- 1 carte Sf. Ioan Scăriariul
- 3 tomuri Sf. Efrem Sirul
- 1 filadă cu *Evangheliile Patimilor*
- 1 carte Sf. Dorotheiu
- 1 carte Sf. Theodor Studit
- 1 *Psaltire* mare
- 2 *Azbucoavne*

Biserica Sfântului Marelui Mucenic Ioan Noul

- 5 cruci ferecate cu argint și poleite, însă una fără scaun¹²¹
- 7 candelă de argint
- 1 potiriu de argint cu tot tacâmul său
- 1 potiraș mic pentru împărțit bolnavii
- 3 *Evanghelii* ferecate, însă 2 din *Testament*, iară una mare moldovenească și grecească
- 1 *Evanghelie* legată prost
- 3 icoane ferecate cu argint
- 69 icoane neferecate, din care 8 sînt mari
- 1 cadelniță de argint și 2 de madim
- 1 cutiuță de argint cu Sfintele Taine
- 1 salbă la Maica Domnului, cu 7 galbeni împărătești, 2 mahmudele, pol mahmude, 2 irmilici¹²²
- 1 chivot de argint pre carele îl poartă diaconii pre umere când cădesc
- 3 *Liturghii* moldovenești și una rusască
- 2 ceasornice, din care unul este bun, de masă
- 3 tablale
- 1 miruitoriu de argint
- 1 păhăruț pentru căldură de argint și 1 de aramă
- 1 cristelniță de aramă
- 10 sfeșnice de alamă, din care unul este cu 2 fofeze
- 1 lighean cu ibric de aramă și 1 oală de alamă pentru spălat
- 5 sfeșnice de alamă ca de vrod
- 1 cutiuță de argint poleită, cu părțile din moaștele Sfântului Marelui Mucenic Ioan cel Nou¹²³ și a Cuvioșilor Mucenici: Euthimie, Ignatie, Acachie și Procopie
- 1 cățue de argint și una de alamă
- 1 policandru de alamă cu 12 fofeze

¹²¹ La Narcis Crețulescu sunt șapte cruci menționate, pentru că două au fost dăruite bisericii după 1856, iar la fiecare este pomenit dăruitorul: starețul Neonil (1834), duhovnicul Iachint (1860), duhovnicul Isaia tipograful (1836), vornicul Alecu Balș, ieromonahul Vasian Panaite de la Pocrov (1853), ieromonahul Ierimia și monahul Prohor (1865); *Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 29).

¹²² Descrierea arhiereului Narcis Crețulescu este mai bogată: „11 galbeni austrieci, 3 mahmudele și jumătate, 5 icosari de aur, 1 medalie de argint, aurită cu totu, bătută în memoria bătăliei de la Lipsca, la anul 1813, 1 pătrime de icosar, 17 bănuți de aur, 1 floare de argint cu 8 topazuri labe, 1 cruce de argint aurită cu 4 pietre, 2 cruci mai mici de argint, aurite”, după care urmează un odor care lipsește în inventarul din 1856: „1 coroană de argint, aurită, în formă de pajură, cu o piatră mare de matostat și altele 5 mai mici de alt fel” (*ibidem*, p. 30).

¹²³ Nota critică a arhiereului Crețulescu: „deși se zice că Sfântul Ioan, la Suceava, este întreg” (*ibidem*, p. 29).

- 1 prapor
 1 cruce mare de lemn
 1 *Testament*, în 2 despărțit
 7 feloane de adămască în feluri de flori, din care unul eset alb pentru duminici
 4 feloane de adămască proastă
 5 feloane negre de plis, cu epitrahirile lor
 6 stihare diaconești de materie, de matasă
 2 stihare diaconești de plis, negre
 2 stihare diaconești de adămască proastă
 7 epitrahire de adămască în feluri de flori
 9 stihare preoțești de adămască în feluri de flori
 14 părechi rucavițe din feluri de materii, vechi
 13 părechi rucavițe din adămască proastă, ață
 8 părechi rucavițe pentru panavhizi
 13 brăe de șal prost
 8 orare
 1 poală pentru Sfânta Masă de adămască
 8 cevrele, din care 5 sînt cptușite cu materie roșie
 1 perde de adămască pentru dvera împărătească
 1 poală pentru analoghion, asemenea
 1 poală la proscomidie, asemenea
 2 pentru acoperit Sfânta Masă, una de cit și 1 de pânză
 2 poale pentru colivariu
 4 rînduri văzduhuri cu pocrovețele lor
 1 lopată pentru adus foc

Lucrurile ce să află în eclisierhie

- 1 icoana Maicii Domnului, cu privazuri și cu corona de argint
 1 candelă de argint
 1 ceasornic mare
 2 cazane mari
 6 tingiri, cu mari, cu mici, și 4 capace de aramă
 3 căldări
 1 oală de aramă
 3 ghiumuri de aramă, mari, 1 mic¹²⁴
 2 țigăi de aramă
 1 sinie mare de aramă pentru colac
 5 sinii de aramă
 2 piuliță
 7 talgere de cositoriu
 2 cuțite
 2 sfeșnice de alamă pentru trapeză
 2 calupuri mari de aramă pentru făcut luminări
 1 sahan mare de aramă
 3¹²⁵ toporaă

¹²⁴ „mari, 1 mic”, adăugat de ieromonahul Andronic.

¹²⁵ Modificat din: 4.

- 1 bărdiță
 1 hârleț¹²⁶
 2¹²⁷ sape
 1 cântariu
 3 pierostei
 1 vatrariu
 1 clește
 1¹²⁸ părechi cuțite cu furculiți
 63
 4 țoluri
 2 tepcele de aramă
 2 sfrédele
 3 otgo(a)ni
 3 frânghii pentru întins veșmintele
 1 sfêșnic cu 7 foféze ce-au fost înainte Maicii Domnului
 1 frigare pentru cafea
 9 saci¹²⁹

Fiindcă mi s-au hotărât atât de cătră părintele nostru starețul, precum și de preasfințitul mitropolit Sofronie ca să merg de ascultare, vechil din partea sfințelor noastre monastiri, la moșiile din Besarabiia, pentru aceia sfânta ascultare de eclesiarh mare, caré o am ținut până acum, cu blagosloveniia părintelui nostru starețului Gherasim, o am încredințat în seama preacuvioșiei sale părintelui duhovnicului Theodosie Florescu, împreună cu toată zestrea bisericească, caré este cuprinsă în catagrafiia aceasta. Anul 1857, luna octovrie, în 7 zile.

Andronic duhovnic <m. p.>.

Arhivele Naționale Chișinău, fond 2119, op. 3, nr. 28, 16 f. Manuscris românesc cu slove chirilice, scris la Mănăstirea Neamț de un monah anonim, cu completări, în creion, și cu o notiță la sfârșit datorate ieromonahului Andronic.

EDIȚII: *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. Colecția Bibliotecii Mănăstirii Noul-Neamț (sec. XIV–XIX)*, alcătuitor V. Ovcinicova-Pelin, Chișinău, 1989, p. 241–242, nr. 64 (descriere, cu slove chirilice).

¹²⁶ Tăiat cu o linie. La fel și bărdița.

¹²⁷ Modificat din: 4.

¹²⁸ Modificat în: 5.

¹²⁹ De la „4 țoluri” până aici, adăugat de altă mână.

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE MONASTERY OF NEAMȚ.
TWO REGISTERS AND THEIR RELIGIOUS ITEMS (1800 AND 1856)
(Summary)

Keywords: the monastery of Neamț, ecclesiastical items, the monastery of Secu, Moldavia, late eighteenth century, nineteenth century, Gheorghe Cliveti.

The history of the monastery of Neamț – from the last quarter of the eighteenth century to the secularisation of monastic fortunes – represents an important research topic, without which one cannot understand the history of Moldavia. The monastery of Neamț was one of the most important monastic establishments in the country. However, after the Austrians occupied most of the regions of Suceava and Cernăuți, its place became central in the ecclesiastical life of Moldavia. At the same time, when the monk community led by Paisius Velichkovsky entered the monastery (1779), this was the place where a genuine monastic and cultural current was formed. This was called *Paisianism* and it influenced the entire Orthodoxy, especially the one north from the Moldavian borders. Much has been written about Paisius Velichkovsky and *Paisianism*, but not as much about the monasteries of Neamț and Secu during the period when he was abbot and subsequently, though a significant number of various sources were preserved, namely the ones that survived the devastating fire of November 1862. Among these various sources, I have chosen two, referring to religious items (clothes, silverware, cult books, etc), located in the monastery of Neamț. The first one – currently in the archives of Iași – is a register comprising two smaller registers. The first is dated March 1800, drafted up when Sofronie ended his time as an abbot and Dorothei took over the role. The second one – dated 1802 – was drafted up when Dorothei ended his time as an abbot. The second register, from 1856, preserved in the archives of Chișinău, is a catagraphy of all religious items within the great church of the monastery of Neamț and within all churches situated on the property of the monastery. This catagraphy was drafted up by the friar Calistrat Galactionov and copied by the hieromonk Andronic at the beginning of the conflicts between the State and the monastery concerning the administration of monastic assets. These registers – not published until now – will contribute someday, along with many other documents preserved in the country and abroad, to the elaboration of a new history for the monastery of Neamț and to an addition to the history of Moldavia from the loss of Bukovine to the Union with Walachia. I dedicate this small documentary contribution to the history of the great monastery of Neamț and to the history of Moldavia to my teacher and colleague for twenty-five years at the Faculty of History (“Al. I. Cuza” University) and for almost a decade at the Institute that edits this “Yearbook”, Gheorghe Cliveti, for the celebration of his auroral age of 65!

RECENZII

ALEXANDRU-FLORIN PLATON, „*Corpul politic*” în cultura europeană. Din *Evul Mediu până în epoca modernă*, Iași, Editura Polirom, 2017, 360 p.

Ca să vorbim despre asemănări și analogii, ne amintim iarăși de Jorge Luis Borges. El pomenea de o străveche credință a indienilor sud-americani, convinși că blana jaguarului trimitea, indirect, la bolta înstelată, contemplarea ei echivalând cu întocmirea unei hărți a planetelor¹. Și aceasta pentru că magii amerindieni, observa Ioan Petru Culianu², *descifrau scriitura lumii* prin reducerea ei la o microstructură asupra căreia se puteau concentra. Lectura blănii jaguarului era totuna cu cartografierea Cerului. Apelând astfel la această parabolă, o să ne apropiem mai ușor și metafora corpului politic, asiduu studiată în cartea scrisă de Alexandru-Florin Platon³. De ce tocmai corpul⁴? Pentru că formează un tot, nimic în plus, nimic în minus. Când spui *corp*, te gândești la coerență, completitudine, deplinătate a alcătuirii; în fine, un angrenaj în care fiecare parte își face datoria și niciuna nu există decât colaborând cu celelalte. A fost nevoie să treacă multe secole pentru a se accepta că o parte anume joacă totuși un rol conducător, această misiune îndeplinind-o însă datorită celorlalte componente, care o fac posibilă; nici creierul, nici inima și nici ficatul nu se mențin prin forțe proprii, ci numai mutual. În consecință, metafora corpului este dificil de cercetat, ea fiind, în fond, o continuă tranzacție între *conotații* – sensul figurat al unor fragmente anatomice –, pe de o parte, și *denotații* – sensul propriu al unor instituții/structuri medievale –, pe de alta.

Precum în Cer așa pe Pământ – se spune în evanghelia după Matei (VI, 10)⁵. Prin defnirea analogică a Universului, ce se întâmpla de fapt? Societatea își găsea o imagine de sine convenabilă și o sugera tuturor. Individul era socotit un rezumat al Cosmosului, obligat, la rândul-i, să se oglindească și el în fiecare element al corpului uman. Omul medieval își închipuia lumea în așa fel încât el să nu rămână niciodată în afara ei, fără vreun rol de jucat, fără vreo misiune care să-l facă indispensabil.

Din împărțșirea cu pâine și cu vin, având în centru corpul metonimic al lui Iisus Hristos⁶, cultura europeană a dezvoltat forme de semnificare și simbolizare – religioase, medicale, politice și sociale – tot mai complexe, dar tot mai îndepărtate de rostul inițial al Euharistiei. Plecând de la integrarea, prin împărțșanie, în trupul mistic al lui Hristos și în corpul atemporal al Bisericii Sale, cărturarii au ajuns să asemene corpul, acela al comunității în mărturisire, cu felul de a fi și acțiunea

¹ Ne referim la textul *Scriptura zeului*, în Jorge Luis Borges, *Opere*, vol. 2, traducere de Cristina Hăulică, Andrei Ionescu, Dărie Novăceanu, București, Editura Univers, 1999, p. 86–90.

² Ioan Petru Culianu, *Iocari serio. Știință și artă în gândirea Renașterii*, traducere de Maria-Magdalena Anghelescu și Dan Petrescu, Iași, Editura Polirom, 2017, p. 33.

³ „[...] de cele mai multe ori, conștiința folosirii metaforice a unui termen, a unei imagini sau a unei fraze o are nu atât cel care o face și nici cel care beneficiază de ea (destinatarul), cât cel care observă fragmentul poetic, literar sau imaginea figurativă, din afară sau, cel puțin, cu o anumită perspectivă istorică. Astfel, s-ar putea emite ipoteza potrivit căreia o metaforă autentică și adevărată – deși constituie un model de activitate sincronică – devine, de fapt, evidentă, ca mijloc de comunicare, doar în diacronizarea sa” (Gillo Dorfles, *Estetica mitului. De la Vico la Wittgenstein*, traducere de Sanda Șora, București, Editura Univers, 1975, p. 36).

⁴ Constanța Vintilă-Ghițulescu, Alexandru-Florin Platon (coord.), *Le corps et ses hypostases et dans la société roumaine du Moyen Âge à l'époque contemporaine*, Bucarest, New Europe College, 2010, 206 p.

⁵ „Evul Mediu n-a uitat niciodată că orice lucru ar fi absurd dacă semnificația lui s-ar epuiza în funcția și formele sale de manifestare directe, că toate lucrurile se extind în bună parte până în lumea cealaltă” (Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, traducere de H. R. Radian, București, Editura Meridiane, 1970, p. 318).

⁶ O foarte utilă istoricizare a simbolurilor hristice, cu semnalarea antecedentelor vetero-testamentare, găsim la Brant Pitre, *Misterul Cinei de pe Urmă*, traducere de Monica Broșteanu, București, Editura Humanitas, 2016, p. 137–168.

al instituțiilor medievale, al împăraților și papilor, al curților regale, al conducătorilor și conducșilor, al complicatelor stratificări sociale. Dacă am fi trăit în Evul Mediu și am fi spus că *avem un corp*, însemna că *aveam ceva în comun*; căci, în acea vreme, ideea de *corp* era cea mai autoritară echivalentă a ideii de *întreg*; și nu unul oarecare, ci unul organic, inseparabil, existent nu numai ca ansamblu indestructibil, unghie și carne cum se zice, ci prezent, simultan, ca totalitate activă și neștirbită, în fiecare din secțiunile sale. Metaforizarea vocabularului politic medieval, de care se ocupă Alexandru-Florin Platon, se întemeia pe un sistem de analogii, arbitrar sau nu; bazate pe corespondențele dintre funcția anatomică a unui organ al trupului nostru și rolul ce-i era încredințat, nu la propriu, ci la figurat, în discursul care corporaliza imaginea societății medievale. O primă etapă, criptarea realității, încărcarea ei cu sinonimizări/suprapuneri ezoterice, era urmată de o alta, de redefinirea mai perifrastică, mai lărgită și mai „pe înțeles” a componentelor corpului metaforizat fie religios, fie propagandistic; într-o a treia etapă, ochiul, urechile sau brațele nu mai *erau*, simbolic, unul și același lucru cu instituțiile ale căror echivalente perfecte păruseră până nu demult; acum doar le *reprezentau*, le evocau, destul de evaziv, semnalând saltul de la stadiul închis-hermeneutic al metaforizării limbajului politic la acela deschis, cognitiv, mai explicit oricum: o lejeritate care aduce un plus de transparență, dar și ruperea semnificărilor reciproce, a paralelismelor dintre om și Cosmos, dintre elementele corpului uman și structurile organizării politice/sociale. Veac după veac, diverse aspecte ale împărățiilor pământene avuseseră corespondente celeste în Cetatea lui Dumnezeu; dar iată, acum, în secolele XVI–XVIII, își căutau alți stăpâni semiotici, alte sensuri transistorice bune de slujit.

Cuprinzând, în mare parte, componente care depind unele de altele, organismul uman era propus, în Evul Mediu, drept model inevitabil pentru cel politic ori social, astfel încât omul să își poată reprezenta epoca în termeni dacă nu raționali, atunci măcar familiari lui; altfel spus, după prototipul anatomic, societatea trebuia să îi apară ca un concert al funcționalităților instituționale interdependente; de unde și precizarea, obligatorie, că metafora corpului nu este o figură de stil, ci o modalitate de a organiza cunoașterea existentă la un moment dat. Cercetarea lui Alexandru-Florin Platon merge pe urmele ideilor lansate la începutul anilor '70, de Hayden White, în cărțile lui, *Metahistory* (1973) și *Tropics of Discourse* (1978), care utilizau tropii pentru a ne ajuta să înțelegem că limbajul cu care reconstituim trecutul nu este deloc pasiv; dimpotrivă, acționează asupra informațiilor strânse de istoric, influențând punerea lor în intrigă. Iar metafora, inclusiv aceea a corpului, exemplifică foarte bine noțiunea de *historical imagination*; căci această metaforă a corpului transpune modul în care medievalii își explicau Universul, traducând termenii unei entități concrete și bine individualizate (organismul uman) în termenii altora, abstracte (Biserica, Statul ori Societatea). Cine era capul Bisericii sau al Statului și cine îi întruchipa inima nu erau dileme cărturărești, ci mize administrative, economice, politice până la urmă. Aidoma corpului uman, din ce în ce mai medicalizat odată cu Renașterea, corpul social metaforizat nu este unul egalitar. Așa cum fiecare parte din organismul nostru îndeplinește o funcție dacă și numai dacă el intră într-o ierarhie a funcționalităților, tot așa capul și inima din corpul politizat dețin un primat simbolic interesant: întâietatea capului evolua, pe măsura trecerii anilor, de la o superioritate nedisputată către un rol nu mai puțin important, dar parțial concedat celorlalte componente; ceea ce ne duce cu gândul la statutul schimbător pe care îl are capul statului, de la postura de uns al lui Dumnezeu (deci intangibil în relația cu muritorii de rând), la acela de rege prin bunăvoia vasalilor și a subordonaților de diferite situații sociale. Contează însă un mic detaliu pe care îl semnalăm sub formă de nelămurire: se schimbă doar concepția despre liderul politic prin punerea lui în rivalitate cu liderul religios suprem?; sau poate că, la acest conflict supra-semnificat, se adăuga tacit și o schimbare a imaginii pe care supușii o aveau despre ei înșiși? Așa cum organismul uman avea de suferit adesea de pe urma unor umori, niște defecțiuni cam de aceeași factură își găseau corespondentul în emoțiile populare. Ba mai mult, în secolul al XVI-lea apărea și ipoteza că motorul corpului social, regele, putea să reprezinte el însuși unul dintre aceste derapaje, ilustrând astfel pericolul unei puteri monarhice neîngrădite. Și strecor această bănuială, provocat de metafora corpului-mașină⁷, în care aș vedea ascunsă și dorința omului ca aparatul de stat să

⁷ Vezi capitolul *La sursele unei reprezentări moderne a corpului: corpul-mașină*, în David le Breton, *Antropologia corpului și modernitatea*, traducere de Doina Lica, Timișoara, Editura Amacord, 2002, p. 61–79.

funcționeze ca un ceas de catedrală; adică reparabil, necapricios, previzibil, răbdător. Nu întâmplător, portretele unor oameni politici, gen cardinalul Mazarin⁸, cuprind în fundal, ca atribut al puterii lor, și un orologiu. Timpul intră deci în această ecuație a corporalității și impulsionează unele reformulări cu semantică în mișcare. Astfel, chiar în interiorul corpului politic, asemuit celui uman, regăsirea unui element în celălalt era instituită și apoi revocată neîncetat, fie că asta se recunoștea deschis ori nu. În secolul al XVII-lea, decădea ideea omului ca microcosmos, afirmându-se analogiile cu ideea de mecanism: componentele organismului nu mai intrau în simbioză, ci doar participau la întreg, se implicau doar în el; înregistrăm, așadar, un pas uriaș în funcționarea corpului politic, de la coagulare la asamblare.

„*Corpul politic*” în cultura europeană... este o carte despre ceea ce o societate dorește ori nu să știe despre ea însăși. Și tot repetându-și cu sârg ceea ce vrea să creadă, obține efectul contrar: ajunge să modifice, încetul cu încetul, definiții demult catehizate, ce-i păreau veșnice. Canoanele nu puteau absentă nici ele: evident, în volumul lui Alexandru-Florin Platon, adevărul nu e instaurat astăzi și uitat mâine. Certitudinile modernității apar aici discret și parcă din neglijență, dar, odată formulate, rămân printre noi pentru totdeauna. Cartea lui Alexandru-Florin Platon se referă la duelul dintre adevărul declamat al dogmei și adevărul subtextual al speculației, autorul insistând pe deosebirea dintre *adevăr ca revelație* și *adevăr ca mică scăpare*. De căutați cumva o lucrare despre modul în care fantezia dă realitate imaginației, „*Corpul politic*” în cultura europeană... este tot ce vă doriți. Mă gândesc la corpul politic medieval și, prin ricoșeu, la corpul social, adică la o formă, reproductibilă, de a fi mereu împreună. Acest gen de corp a fost intens dezbătut, dând vest-europenilor o identitate colectivă în care întârziu, uneori, prea mult; însă, după cum bine se știe, din zăbavă se naște graba. Alexandru-Florin Platon se ocupă de schimbarea efectivă a înțeleșurilor date corpului politic, privindu-l din unghiul descoperirilor medicale, dar și al motivațiilor ideologice: ele determinau cele mai relevante mutații în definirea *solidarității*, una vizualizată mai ales prin intermediul corpului. Și interesantă este nu neapărat semantica definițiilor despre societate, ci felul în care redimensionarea lor legitima trecerea corpului politic la o altă imagine de sine, păstrându-se, totodată, aparențele nerenunțării la tradiție.

Acesta fiind, foarte pe scurt, peisajul conceptual, lucrarea d-lui profesor Platon reușește, cu multă acribie și erudiție, să surprindă nuanțe, instrumentalizări și evoluții tocmai în domeniul teologic, în aparență inocent și, mai ales, imun la schimbare. Trecerea de la trupul euharistic al Mântuitorului la trupul comunitar-solidar al adepților săi și, de aici, prin analogie, la explicarea, în termeni anatomici, a organizării politico-administrative, apoi a structurilor sociale ale unui regat, formează o istorie extrem de lungă și de înceată în înaintările ei; o istorie complicată rău, una a translării de la registrul *symbolic* al percepțiilor despre lume, la textele *sapientiale* și apoi la tratatele *descriptive*, lămuritoare, pedagogice și, prin aceasta, justificatoare, propagandistice dacă vrem. Autorul lucrării de față le analizează rând pe rând, dar fără să-și aglomereze volumul cu nesfârșite studii de caz. Scrierile savanților menționați aici, deși par izolate și fără un public avizat, erau – în acele timpuri, când apariția unei cărți constituia un mare eveniment – niște etape din evoluția conceptelor „disecate” de Alexandru-Florin Platon: corp euharistic, corp mistic, corp eclezial, corp politic, corp regal în dubla lui ipostază, muritoare prin trup și nemuritoare prin onctiune. Corpul mistic solidarizează, corpul politic legitimează, corpul social explică sau, mai exact, se cere explicat. Care ar fi diferențele? Corpul mistic reușește o comuniune, o comunitate de rugăciune, contopirea afectivă a tuturor într-UNUL singur. Corpul politic eficientizează, dacă putem spune așa, analogia dintre ansamblul anatomic și cel social, delimitând, în ambele cazuri, competențe ierarhizate. Iar metafora corpului social deja implică raționalizarea compartimentelor sale reprezentative (rugători, luptători, muncitori) din dorința ajungerii la un fel de autoînțelegere a mecanismelor ce o compun. Consecințele? Acribia clasificărilor medievale nu putea împiedica survenirea unui fenomen abia perceptibil, dar în continuă ascensiune: o deplasare de la simfonia funcțională a mădularelor la o ierarhizare după însușirile ce le particularizau. Oricât ar părea de

⁸ Horst Bredekamp, *Nostalgia Antichității și cultul mașinilor. Istoria cabinetului de curiozități și viitorul istoriei artei*, traducere de Maria-Magdalena Anghelescu, Cluj-Napoca, Editura Idea Design & Print, 2007, p. 28.

rigide, categorisirile repetate iar și iar istoricizează încet-încet competențele; și nu le fixează, o dată pentru totdeauna, într-o topografie corporală eternă.

Dacă aveți, poate, senzația că în această carte sunt mereu aceleași opinii, puse sub alte și alte nume, vă asigur că vi se pare. Medicina intervine, cu rol potențator, între teologie și politică, forțând elitele să se adapteze schimbărilor apărute pe nesimțite; dar nu oricum, adică nu explicit, ci sub acoperirea unui discurs autoritar despre societate; el acceptă, treptat, mici, dar tot mai multe nuanțe, neîncetând totuși să dea asigurări că totul e ca înainte, prestabilit și imuabil. Oricât de monoton ar fi verbul cărturarilor de odinioară, un cititor atent, cum a fost Alexandru-Florin Platon, surprinde „acel ceva”, mica diferență care aduce marea transformare; la fel, aș spune, ca în *Numele trandafirului*, unde o scriere a lui Aristotel (*Poetica*) amenință un întreg edificiu dogmatic. Și nu întâmplător am pomenit acest gânditor antic, știut fiind că impactul său asupra gândirii medievale este o veche pasiune a profesorului Platon, ușor de regăsit și în delușirile din acest tom.

Autorul evidențiază felul în care au fost codificate cultural feluritele părți ale alcătuirii noastre anatomice; și, mai ales, cum își explicau medievalii ceea ce le era util *intra muros* și ceea ce lăsau ei *extra muros*. Metafora corpului era, în același timp, o autopsie ideologică și o formă de chirurgie estetică, un demers peratologic, cum ar spune Gabriel Liiceanu: în termenii săi, *a da corp* e totuna cu *a da o limită*, un chip, un rost, o putință. Corpul înseamnă figură, contur, profil, finitudine. Așa că metafora corpului era o *conștientizare* a lumii medievale, în ceea ce o compunea pe interior și o hotărnicie⁹, cum se vorbea odată, pe exterior. *A avea corp* – adică o idee despre el – era același lucru cu *a avea logică*. Ca entități cu limite venite din interior spre exterior, corpul uman, apoi cel politic trebuiau să fie reglabile, echilibrate, nesurprinzătoare. De aceea, o eventuală *desfigurare* a capului Statului, a regelui, aducea lipsa de sens, haosul, nenumărate tulburări, anarhie. Un împărat bizantin cu ochii scoși nu putea fi imaginea unui stat bine condus, ci a unui imperiu în derivă. Iar un rege nebun perturba toate registrele existenței, provocând secetă, războaie, ciumă, inundații, căderi de comete, sfârșitul lumii. În accepția lui Alexandru-Florin Platon, metafora corpului subîntinde o istorie a imaginării unuia în corelație cu ceilalți. Domnia sa pleacă de la asemănările care, inițial, determină *interacțiunea* magică a elementelor puse în oglindă; apoi, într-o altă etapă a cunoașterii, *substituirea*, evident simbolică, a aspectelor luate în atenție; pentru ca, mai târziu, „jocul serios” (*locari serio*), de care vorbea Ioan Petru Culianu, să se restrângă la o simplă *comparație*: una deloc speculativă, limitată la datele strict empirice ale entităților discutate. Așa că metafora corpului politic nu avea doar menirea de a împăca oamenii cu o stare de lucruri – descriind-o în termeni de trup și suflet, apoi mai mult de trup – ca să pară că totul e hotărât pentru totdeauna. Oricât ne-ar mira, Evul Mediu nu s-a resemnat prea mult cu o rânduială supraumană, indiferentă la accidente istorice de parcurs¹⁰. Nu degeaba, în imaginar, modesta inimă¹¹, mai puțin spectaculoasă, dar mai constantă, lua uneori locul creierului bolnav; și aceasta se vede din obiceiul de a îngropa trupul regelui într-un mormânt, iar inima lui într-altul, ca și cum ea ar fi fost cheia întregului organism și chintesența persoanei decedate.

Lucrarea lui Alexandru-Florin Platon nu este o înșiruire de păreri și de concepte instrumentate aleatoriu, în care episoadele evocate să nu aibă prea multe legături între ele. Autorul ia în calcul și marile rupturi (1789), tocmai pentru a releva ce anume?; acele soluții de continuitate găsite după ce societatea franceză rămânea, la propriu, fără capul său consacrat, dar căutându-și, simbolic, un altul: mai întâi o personificare feminină a Republicii, apoi un Hercule vânjos, întruchipând Poporul. Cartea la care mă refer este o desfășurare a vizualizărilor corpului social din perioada medievală și din aceea post-renascentistă. *Metafora corporală* a d-lui Platon continuă, în fond, celebra „metaforă vie”¹² a lui Paul Ricoeur, deși unele deosebiri de abordare

⁹ Vezi capitolul *Despre hotar și hotărâre*, în vol. Gabriel Liiceanu, *Despre limită*, București, Editura Humanitas, 1994, p. 35–42.

¹⁰ Vezi capitolul *Europa și problema teologico-politică*, în Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului. Zece lecții*, traducere de Mona și Sorin Antohi, București, Editura Humanitas, 1992, p. 17–26.

¹¹ În înțelegerea acestui simbol ne ajută, de curând, Andrei Pleșu, *Despre inimă și alte eseuri*, București, Editura Humanitas, 2017, p. 11–59.

¹² Paul Ricoeur, *Metafora vie*, traducere de Irina Mavrodin, București, Editura Univers, 1984, 488 p.

există. Ținând cont de separația fenomenologică¹³ dintre *corp* (în latura lui pur fizică, gesticulară, desimbolizată) și *trup* (în ipostaza lui culturalizată și dotată cu o multitudine de înțelesuri), francezul pleacă de la *metaforă*, care se bizuie pe aspectele ce se aseamănă, spre a-și deplasa analiza în registrul *metonimiei*, caracterizată de suplinirea simbolică a întregului de către unul din fragmentele sale; și nu este vorba de o simplă rocadă între două metode de a recapitula ceea ce cunoaștem, reorganizarea informațiilor/reprezentărilor nefiind o simplă repertoriere a realității, ci un efort de a îmbogăți cele știute despre noi. Metafora corpului politic nu e, așadar, numai *vorbire despre*; este o perpetuă resituare în realitatea medieval-renascentistă, pe care acea vorbire o reconstruiește neobosit, speculând mereu complicitatea dintre asemănările fizice și substituirile semantice. Funcționarea propriu-zisă a corpului social medieval și discursul dedicat acestuia se confundă, limbajul acționând, așadar, asupra societății pe care o descrie.

În acest demers, jocul de măști dintre *semn* și *simbol*, dintre obiectul convențional-arbitrar investit cu o semnificație (pâine = trup, vin = sânge; pâine și vin = Legea cea Nouă) și acela care își extrage înțelesul din caracteristicile lui istorice, palpabile, biografice (crucificare = sacrificiu = Iisus), îngreunează enorm investigația. Sunt două perioade mari în istoria metaforizării corpului politic: a) aceea medievală, când corpul idealizat implică simbioză, carnalitate indisecabilă, ce făcea ca fiecare să depindă de fiecare; b) aceea post-renascentistă, de secol XVII, când paradigma mecanicistă ce controlează studierea anatomiei umane determină și o specificare mai accentuată a funcțiilor corpului politic metaforizat, ideologizat. Alexandru-Florin Platon nuanțează însă mai intens, identificând patru etape în istoria corpului politic metaforizat în folos politic:

- etapa unității dintre Cetatea lui Dumnezeu și aceea a oamenilor, bazată pe întrepătrunderea/contiguitatea lor, pe „decurgerea” celor îngăduite pe Pământ din cele așezate pe Cer;

- etapa complementarității și interdependenței, calități izvorâte din ipoteza trupului gradual autonomizat față de modelul lui cresc pe care îl reflectă încă; adică un trup eficient, cu o convergență ireproșabilă a părților sale, din activitatea pe care o desfășoară fiecare mădular extrăgându-și legitimitatea;

- etapa paralelismului dintre schimbările de funcții din corp, pe de o parte, și ideea exercitării alternative a unor roluri politico-sociale, pe de alta;

- etapa transferului de la buna concluzare a părților, cu roluri de mult consacrate, către posibilitatea ca ele să se substituie unele altora; și, tacit, transferul către o ierarhizare a relevanței fiecărui organ în cadrul ansamblului corporal.

Traducând altfel această periodizare, o să deosebim întrebunțările așa-numitului corp politic pe durată foarte lungă: primul stadiu, teologic, al colonizării narativ-dogmatice a realității, rezumat de un mare mister: *de unde venim?*; stadiul al doilea, hermeneutic, venind și el cu nedumerirea lui: *ce rost avem și cine ni-l dă?*; iar atunci când ni-l găsim singuri și nu ne este fixat de altcineva, ajungem la al treilea stadiu, cel ontologic, când tot ceea ce contează este întrebarea *cine suntem?*; ca să atingem, finalmente, stadiul al patrulea, apăsător de întrebarea *încotro?* – prilej cu care sărim, vorba lui Alain Robbe-Grillet, de la *condiția* umană la *natura* umană. Alexandru-Florin Platon ne demonstrează că verbiajul medievalo-renascentist, stereotipizat cum era, constituia o modalitate de a vizualiza relația omului cu Dumnezeu, a Bisericii cu Statul, a Statului cu supusul său. Iar autonomizarea temporară/progresivă a părților din care organismul politic era format ducea la geneza individualismului și a liberalismului incipient. De altfel, după cum însuși autorul acestei cărți o mărturisește, în continua redimensionare a metaforei corporale trebuie să simțim simptomele modernității născându-se¹⁴. Așa ne explicăm anumite mutări de accent: de la un corp social cu articulații inextricabile și imposibil de închipuit altminteri, la un altfel de corp, care își pune elementele în contact, ținând însă cont de modul în care ele puteau coopera; sau, cu alte cuvinte, de la un corp imaginat ca un tot organic absolut inevitabil, la un corp social mecanizat: care se pretează la permutări, dacă elementele ce-l alcătuiesc se pot armoniza în variate moduri și nimic

¹³ Idem, *La școala fenomenologiei*, traducere de Alina-Daniela și Paul Marinescu, București, Editura Humanitas, 2008, 392 p.

¹⁴ Alexandru-Florin Platon, *Impactul aristotelic asupra gândirii medievale a Occidentului latin*, în *AII*X, XXX, 1993, p. 215–235; *AII*X, XXXI, 1994, p. 155–159.

nu e fatalmente decis dinainte. Statul nu mai exista pur și simplu, de la Dumnezeu citire, căci în calitatea lui mai nouă, de mașinărie, trebuia să dea randament, iar odată cu 1789, să dea și socoteală.

Cartea lui Alexandru-Florin Platon este mai mult decât folositoare celor ce studiază istoria, teologia, filozofia, științele politice. Și dacă nu suntem neapărat interesați de metafora corpului, cu ce rămânem din parcurgerea acestei lucrări? Raționalitatea societății medievale nu rezidă niciodată în ea însăși, dar nici corpul, de orice fel ar fi, nu-și dă singur un sens. Și într-un caz și în celălalt, arhetipurile sunt căutate mai întâi în Cetatea lui Dumnezeu, ale cărei reflecții toți păcătoșii ar fi vrut să fie.

Andi Mihalache

SORIN GRIGORUȚĂ, *Boli, epidemii și asistență medicală în Moldova (1700–1831)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, 318 p.

Nu știu alții cum sunt, dar eu, după ce am citit această foarte bună carte, întocmită de Sorin Grigoruță, mă gândeam că nu are rost să scriu o prezentare, prin care să nu fac altceva decât variațiuni sau ornamente în jurul lui *foarte bine*. Totuși, chiar așa fiind, cartea merită din plin semnalată și comentată, pentru că este consacrată unui subiect interesant și proaspăt pentru cercetarea istorică românească. Autorul s-a apucat „sănătos” de studiul bolilor, epidemiilor și asistenței medicale în Moldova în urmă cu mai mulți ani, publicând câteva temeinice studii, astfel că atunci când a scris cartea a știut, măcar în parte, ce tratament trebuie să-și aplice; și ce tratament trebuie să aplice mărturiilor trecutului, pentru ca atât el, cât și cartea să iasă „sănătoși” din această aventură istoriografică. Și cartea și autorul au ieșit zdraveni din atelier, cea dintâi pentru confruntarea cu cititorii, iar cel de-al doilea pentru înfruntarea cu viitoare subiecte de cercetare.

Domeniul abordat în prezenta lucrare are cu adevărat vocație interdisciplinară, cuvânt la mare modă în ultimele decenii, intersectându-se îndeaproape cu alt domeniu al cunoașterii, medicina; însă, Sorin Grigoruță a optat pentru a păstra cuvântul istorie în prim-plan, străduindu-se să întocmească o lucrare de istorie, și nu o lucrare de istorie a medicinei. De aceea, se poate ca unii medici, interesați de subiect, să rămână oarecum dezamăgiți de faptul că tânărul cercetător de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” a dorit să ajungă doar doctor în istorie, nu și doctor sau medic în adevăratul sens al cuvântului. Dar cine știe, e încă foarte tânăr!

Pentru a ajunge la capătul acestui drum, Sorin Grigoruță a trebuit să-l identifice, să-l îngrijească cum se cuvine și să-l îmbunătățească. Ca să-l identifice nu i-a luat mult timp, pentru că subiectul a trezit interesul multor istorici din generații diferite, fapt care se poate lesne observa din bogata bibliografie a cărții. Am remarcat demult și remarc și acum maturitatea științifică cu care autorul a judecat contribuțiile predecesorilor: i-a înconjurat cu respect pe istoricii și medicii interesați de istorie, care au îngrijit cum se cuvine subiectul; și i-a ocolit, atât cât s-a putut, pe pasionații sau impostorii, după caz, care au „omorât” subiectul, evitând polemicile inutile, care nu ar fi făcut decât să încarce, savant ce-i drept, aparatul critic. Puțin mai grea a fost, pentru Sorin Grigoruță, identificarea locului prin care să intre pe acest drum, precum și a locului pe unde să iasă. A ales, ca punct de intrare, cumpăna dintre secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, aducând drept justificare schimbarea înceată de calitate și de cantitate a mărturiilor păstrate, privitoare la boli și la remediile lor. Alegând așa, a evitat monotona repetare a lucrurilor demult spuse în cărțile și studiile înaintașilor. Iar ca punct de ieșire, Sorin Grigoruță a ales o altă cumpănă, dar nu a cronologiei, ci a istoriei românești, anul 1831. Acest an a adus cu sine sfârșitul ultimei epidemii de ciumă din șirul lung pe care l-a cunoscut Moldova, dar și începutul domniei Regulamentului Organic, cu toate bubele și frumusețile sale!

Ca să îngrijească drumul ales, Sorin Grigoruță a avut nevoie de mult material, pe care l-a scos, cu o hărnicie și o tenacitate demne de toată invidia, din muntele de volume de documente și studii, strânse și scrise de precursori; și l-a identificat în veritabilul lanț muntos, format din fonduri și colecții de documente, adunate în arhive și biblioteci, unele de către începătorul arhivelor moldovene Gheorghe Asachi (iată una dintre „frumusețile” Regulamentului Organic!), și

nefolosite de generațiile care au urmat, pe de o parte ca să nu-l supere pe bătrânul Asachi, pe de altă parte pentru a lăsa și celor din urmă generații și unuia dintre vârfurile ei, Sorin Grigoruță, bucuria descoperirii! Dar bucuriile în cercetarea istorică nu prea vin precum câștigul la loto, o *folha seca* sau o paradă a lui Gianluigi Buffon, ci necesită multă și zăbavnică muncă, îmbinată cu o atentă căutare și neconținută ascuțire a uneltelor. Iar unealta de căpetenie, asemănătoare cu șpaclul arheologilor, dar folosită de istoricii altor timpuri ale istoriei românești, este paleografia româno-chirilică. Autorul a reușit, într-un timp relativ scurt, să înfrângă toate potrivniciile acestei îndărătnice unelte (era să-i zic *cinie*, așa cum spuneau oamenii din acea vreme!), cu ajutorul căreia a descoperit cea mai mare parte a materialului din care a construit această carte. Pentru a ajunge un bun paleograf, cercetătorul științific, Sorin Grigoruță, a beneficiat de ajutorul colegilor din colectivul de istorie medievală și editare a izvoarelor de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” (Silviu Văcaru, Marius Chelcu și Cătălina Chelcu), dar și de suportul profesorului Mircea Ciubotaru, al colegilor de la Arhivele Naționale Iași, în special Ina Chirilă și Mihai Mârza, și, *last but not least*, de susținerea autorului acestor rânduri.

Ca să îmbunătățească starea drumului ales, Sorin Grigoruță a ordonat cu grijă materialul adunat, l-a împărțit după cantitate și după calitate și a văzut că nu poate lucra la un drum cu o singură bandă sau la o carte dintr-o singură bucată, cu aspect monografic, ci la un drum larg, cu mai multe benzi: patru în cazul de față, toate ducând într-o singură direcție și acoperind foarte bine subiectul cercetării – bolile, epidemiile și asistența medicală în Moldova în secolul al XVIII-lea și primele trei decenii ale secolului următor. Odată materialul adunat și organizat, autorul a dus treaba până la jumătate, însă pentru cealaltă jumătate, scrierea și redactarea cărții, a avut nevoie și de alte calități, pe lângă hărnicie și tenacitate, pe care a avut norocul să le găsească în sine și să le folosească, astfel că a elaborat o lucrare clară și cursivă, lipsită de cețuri și întorsături inutile.

Înainte textului, Sorin Grigoruță a așezat, așa cum este obiceiul, o repede privire asupra subiectului, suficient de liniștitoare pentru a ne da seama cât a înțeles alcătuitorul din problematica abordată, dar neliniștitoare pentru cei care ar dori să citească doar *Introducerea*, pentru că aici sunt doar în treacăt expuse cărți importante din bibliografia străină, utilă pentru a vedea din ce și cum își fac alții drumurile. Deși este succint prezentată în *Introducere*, bibliografia apuseană a subiectului este folosită, atât cum și atât cât trebuie, pe întreg cuprinsul lucrării. De asemenea, trebuie să spun că mai este un motiv, nu chiar atât de banal, pentru care lectura s-ar putea repede sfârși după *Introducere*, care este cât se poate de evident din titlu, și anume tema cercetată: ce este foarte departe de ceea ce s-ar numi un subiect „frumos”, „cuminte”, „ușor”, fiind unul mai peste tot zguduitoare, pentru că tratează suferința umană și drumul, de multe ori îngrozitor, către ultimul liman. Pentru a fi mai convingător, vă spun că în această carte se istorisește despre... ciumă!

Capitolul I a fost consacrat bolilor endemice și bolilor epidemice în intervalul 1700–1831. Prima parte, cea a bolilor endemice, este, emoțional, mai ușor de parcurs, pentru că sunt adunate boli obișnuite, precum și suferințele cauzate de îngrămădirea anilor. Aici, autorul coboară și către mijlocul secolului al XVII-lea, înregistrând câteva cazuri de oameni, de la țărani și negustori până la boieri și domni, loviți sau atinși de boli mai ușoare, o „troahnă”, sau mult mai grele, epilepsia, orbațul etc., nescăpându-i nici cel mai cutremurător caz de chin al unui domn, aflat în pragul morții, chin povestit, zi cu zi și ceas cu ceas, de duhovnicul său; este vorba despre moartea, în 1668, la Sittetin, în Pomerania, a fostului domn al Moldovei, Gheorghe Ștefan. Un alt aspect interesant, asupra căruia ar merita stăruit, este preeminența preotului în fața doctorului și a vindecătorului în fața doctorului, și chiar absența celui din urmă din preajma bolnavilor. Era vremea când moliftele și descânțele, încreștinate sau nu, îl însoțeau sau îl întorceau pe bolnav din drumul către moarte. Vor fi fost și cazuri mai grele, vor fi fost și nebunii (gen cazul Tanacu), dar și atunci trebuiau ascunse după dealuri! Aceste aspecte sunt așa cum se cuvine înfățișate, pentru că sunt chei cu care deschidem și înțelegem acele vremuri și supraviețuirile lor până în ziua de astăzi (amintesc aici, spre exemplu, interesanta carte a Emanuelei Timotin, despre *Descânțele manuscrise românești <secolele al XVII-lea – al XIX-lea>*, București, 2010). Partea a doua a capitolului, bolile epidemice, a fost concepută în trepte. Mai întâi sunt strânse bolile grele, dar cu care omul poate, uneori cu noroc, conviețui sau chiar le poate supraviețui: vărsatul, frigurile, sifilisul; apoi, vine rândul unuia dintre „călăreții Apocalipsei”, ciuma, care nu ajungea în Moldova

singur, ci împreună cu războiul, cu foamea și cu „omorul”. Autorul a adunat cu atenție tot ce au aflat istoricii și foarte, foarte mult din ce păstrează arhivele despre acest crâncen flagel, a explicat cauzele, a arătat eforturile statului de stăvilire a răspândirii bolii (unele dintre ele de-a dreptul remarcabile), a identificat toate efectele demografice, sociale, familiale, însă totul cu un ton rece, dominat de raționalitate și de stăpânire de sine. Sunt sigur că, în lucrările viitoare, consacrate unor subiecte asemănătoare, paginile vor fi stropite, măcar pe alocuri, cu mai multă emoție, cu cuvinte mai vii și mai tari, în măsură să ne facă părtași la incredibila suferință a oamenilor și a comunităților; și să facă trecerea dinspre istorie spre literatură sau dinspre Iașii din această carte spre Oranul lui Albert Camus și Londra lui Daniel Defoe.

În capitolul al II-lea, *Continuitate și schimbare. Asistența medicală în Moldova veacului al XVIII-lea*, tensiunea mai scade, pentru că Sorin Grigoruță nu ni-i aduce în față pe cei care suferă, ci pe cei care alină suferința, în diferite grade și în diferite moduri (bărbieri, chirurgi, farmaciști) și pe cei care îi culeg rodul ultim (cioclii). Bărbierii, al căror meșteșug este de neapărată trebuință, au lăsat urme destul de multe în documentele păstrate, începând cu secolul al XV-lea. Autorul i-a căutat pe bărbieri, fără să găsească vreun Figaro, vreun călău sau vreo bărbierită printre ei, și a încercat să-i prezinte la un loc cu meșteșugul lor; astăzi am spune cu competențele lor cele mai înalte, care îi apropie de chirurgi, iar nu de simplii mănutoiri ai briciului. Chirurșilor, Sorin Grigoruță le-a consacrat o mare parte din munca sa, care se regăsește și aici, atât prin prezentarea generală a artei lor, cât și prin expunerea carierei chirurgului Johann Benedict Lochman, precum și în capitolul dedicat celor trei biografii de medici. De la bisturiul chirurșilor, autorul a trecut la mojarul spișerilor, la înfățișarea farmaciilor și farmaciștilor din vremea supusă cercetării sale. Am întâlnit și eu destul de multe rețete scrise pe la începutul secolului al XIX-lea; de aceea, pot spune, pe de o parte, că scrisul medicilor și farmaciștilor era la fel de ezoteric ca și cel de astăzi, iar pe de altă parte că n-ar fi fost fără folos ca una sau două să fie cuprinse în *Anexe* cărții. La fel, un alt subiect interesant, ce-i drept eu am găsit informație despre el în anii imediat următori anului 1831, ar fi fost cercetarea listelor de doctorii interzise la vânzare (unele dintre ele nu și-au schimbat, și nu aveau cum să-și schimbe statutul, până în ziua de astăzi). Tot aici, Sorin Grigoruță a valorificat mărturiile publicate și cele inedite rămase din trecerea prin viață și prin „spișerie” a unui celebru „spișer” botoșănean: Johann Gorgias, alcătuind un studiu frumos și temeinic despre un vârf al elitei botoșănene de după pierderea nordului Moldovei și trecerea acestui oraș pe locul al doilea între orașele țării. Capitolul se încheie într-un ton sumbru, prin prezentarea unei „bresle foarte de treabă la îngroparea morților” – cioclii. Deși titlul este pus între ghilimele, el ar fi trebuit mai bine explicat, pentru că intervenția ciocliilor în ritualul funerar se vedește mai ales în vremea epidemiilor, pentru că nu dețineau un fel de firme de pompe funebre prin târgurile Moldovei; în afara „marelui omor”, cauzat de epidemia, familia și Biserica aveau un rol determinant în întregul ritual funerar. De altminteri, până mai ieri, în niciun sat din Moldova, și chiar în mahalalele orașelor, firmele de pompe funebre nu aveau clienți.

În capitolul al III-lea, *Medicii. Activitate profesională și evoluție socială*, Sorin Grigoruță părăsește de tot teoria și trece la reconstituirea vieții și activității unui mic grup, dar important prin nume, de medici ieșeni: Dracache Depasta, doctorul Fotache și Eustathius Rolla. După părerea mea, sunt trei portrete impecabile, în realizarea cărora Sorin Grigoruță a pus toate leacurile pe care le are la îndemână un istoric, astfel că îmi este greu să completez sau să diminuez măcar unele dintre nuanțe. Autorul i-a urmărit pe medicii săi în toate ipostazele vieții, în cele văzute, ba chiar și în cele nevăzute, intrigi, comploturi, transmitere de informații etc., astfel că la biografiile lor rămâne prea puțin de adăugat în viitor. Cartea se încheie cu un capitol dedicat *Asistenței medicale publice: „bolnițe” și spitale*. În primul caz, remarc precauția cu care Sorin Grigoruță a abordat subiectul „bolnițelor”, care a fost tras de-a lungul vremii când de tot în spațiul privat-mănăstiresc, când în spațiul public-statal; iar în al doilea caz observ că Sorin Grigoruță nu s-a mărginit să povestească bibliografia bogată adunată în jurul Spitalului Sf. Spiridon, ci să ofere propria interpretare privitoare la „moașele” care au asistat la nașterea spitalului și la felul în care acesta a crescut până spre vremea ocupației rusești, care a adus Regulamentul Organic.

În încheiere, autorul a rafinat câteva „considerații finale”, drept sfârșit al primului său drum auctorial, după care a așezat un foarte util glosar, o întinsă și bine cumpănită bibliografie, un grup

de *Anexe* și un foarte bun *Indice*. Și tot la final, ca prezentator al cărții, pot spune că lucrarea este o deplină reușită istoriografică. Ea nu lasă nici o urmă de gust amar, așa cum erau doctoriile de pe vremuri, ci, dimpotrivă, lasă să se vadă dovada deplină a începutului unei frumoase cariere istoriografice pentru autorul ei, Sorin Grigoruță.

Petronel Zahariuc

MIHAI CHIPER, 1848. *Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, 358 p.

Investigând posteritatea unor fenomene insurecționare, ne este greu să identificăm, cu maximă certitudine, elementele ce provin din memoria revoluției de la 1789, a revoluției de la 1830, a „primăverii popoarelor” de la 1848 ori a Comunei pariziene de la 1871. Câte lucruri întâmplate mult mai târziu ori mult mai devreme nu sunt incluse, ca gesturi arhetipale (tribune, baricade, steaguri tricolore, jurăminte publice, zvonistici), în amintirea evenimentului ce ne pare nouă primordial, de parcă toți și toate s-ar fi sincronizat cu acesta? Răspunsul nu poate fi unul singur, pentru că fațetele unui fapt istoric sunt infinite, el continuând să crească în complexitate pe măsură ce timpul îl îmbătrânește, îndepărtându-l vertiginos de noi. Totuși, colegul nostru Mihai Chiper nu s-a lăsat descurajat de imensul amalgam de amintiri, certuri și presupoziii ce înconjoară pașoptismul românesc, publicându-și teza de doctorat în 2015, la Editura Universității „Al. I. Cuza”, sub titlul *1848. Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*. Ea pornește de la un interviu din 1998, în care Adrian Marino vorbește de o anumită nevoie de pașoptism. Ceea ce l-a îndemnat pe Mihai Chiper să se întrebe: cum ajunge un om să regreseze într-un trecut atât de vechi – ce nu face parte din propriile antecedente biografice – și să-l creadă încă valabil pentru el și pentru cei din jurul său? Ce sedimente culturale și ce deprinderi memoriale au fixat anul 1848 în memoria colectivă, în așa fel încât el să aibă pentru toată lumea cam aceleași înțelesuri: resurrecție, primenire, reconstrucție, aducere la zi a idealurilor și putințelor noastre? Pretextul cărții acesteia este, așadar, revoluția de la 1848. Cu ce mai ajută ea astăzi? Mihai Chiper nu ne dictează niște concluzii, propunându-și cu totul altceva: ne arată cum acelor fapte li s-au impus *rememorări* ce le închideau în prezentul foștilor protagoniști; pentru ca, ușor-ușor, ele să accepte completări indirecte și, prin aceasta, *istoricizări*; adică să se deschidă către propriul trecut, de unde veneau, pe nesimțite, detalii în plus. Pentru pașoptiști, ele nu erau neapărat noi, unele fiind acceptate încă din timpul vieții, altele fiindu-le puse în seamă abia după sfârșitul ei. Istoricii marxizanți s-ar gândi să denunțe, și în cazul de față, încă un flagrant delict de „inventare a tradiției”. Deși niciunul dintre strămoșii noștri nu a participat la arderea Arhondologiei, pașoptismul exemplifică foarte bine ceea ce germanul Reinhart Koselleck numea, în franceză însă, *l'expérience de l'histoire*. Ar fi deci vorba de o comunitate de trecutori ce se concurează îndelung, până când, o târzie acomodare le aduce la un minim numitor comun și le face familiare nouă, celor de azi; autorul cărții pe care o prezint vorbește, mai frumos, de o *istorie socială a amintirii*. Se gândește la o sensibilitate devenită colectivă nu prin impactul primar al evenimentului concret, ci prin transmiterea răbdătoare, de la martorii oculari la urmașii urmașilor lor, a unor trăiri legate de acesta, fie că e vorba de entuziasme, fie că bănuim niște remușcări; reînnoite, ele anulează distanțele temporale, permițând co-prezența emoțională a eroului din 1848 cu aceea a comemoratorilor săi din 1898. *Istoria* pașoptismului intră inevitabil în conflict cu *memoria* lui. Căci encomiastica ocazională nu mortifica pașoptismul, ci îl repunea în controversă, confruntare și concurență, racordând neștiința celor mai tineri la indeciziile celor mai vârstnici. În fine, când empatia se mai stinge, pașoptiștii pot fi puși sub lupă. După zeci și zeci de ani, istoricii judecau deci faptele și atât, vârnând, cu răceală, *consecințele* acestora, probabil dezamăgitoare, și nu *motivațiile* lor, cu siguranță generoase.

În paginile acestei lucrări, autorul ne vorbește despre felul cum ne situăm în descendența unui fapt istoric; adică urmărește acei actori politici care își sensibilizează contemporanii, poate amnezici, spre a impune un episod anume drept eveniment instaurator, în ale cărui consecințe, cine știe, poate, mai trăim încă. Sau poate că refuzăm configurarea acestui trecut comun, dând

dreptate unuia și ripostând neapărat altuia, spre a sfârși cumva previzibil, adică elogiindu-ne pe noi înșine. Și totuși, cercetând asiduu modalitățile prin care ne-am amintit ori ne-am uitat pașoptiștii pe durata unei jumătăți de veac, de la 1848 la 1898, Mihai Chiper ne arată cum o societate poate să ignore totalmente un fapt notabil ori, dimpotrivă, dacă vrea, poate să transforme o întâmplare a câtorva într-o poveste a tuturor. Autorul ne familiarizează cu termenii analizei sale, trecându-ne de la *memoria culturală*, a scrisorilor și a memorialisticii revoluționarilor, la *memoria socială*, a înmormântărilor, comemorărilor, statufierilor sau polemicilor din spațiul public, spre a se opri apoi la *memoria istorică*, din cărți, manuale, calendare; cum s-ar spune, un traseu memorial invers, pentru că, de obicei, totul pleacă de la memoria istorică, aceea a specialiștilor în domeniu, spre a se răzbate, cu greu, spre memoria socială, a cetățeanului obișnuit. De regulă, el, cetățeanul-elev, exersa această cunoaștere canonizată într-un cadru instituțional ce-i recompensa efortul. Mai precis, cei trecuți prin școală dobândeau un corpus de informații, omologate academic, despre un eveniment sau o epocă. Dar această procedură cognitivă nu se potrivea revoluției pașoptiste: ea neconstituind atunci un trecut adjudecat, ci unul în veșnică schimbare și reevaluare, s-a menținut în atenția socială mai degrabă prin narativizări concurente și nu prin certitudini acceptate de toți „veteranii”.

Memoria revoluțiilor de la 1848 în spațiul românesc nu a fost ușor de conservat și această realitate pare cu atât mai paradoxală cu cât, în secolul al XX-lea, Unirea de la 1859, reforma agrară din 1864 sau Independența recunoscută în 1878 au fost prezentate deseori ca reiterări sau recidive ale programului pașoptist. Sunt atribuiri tardive devenite obișnuințe de limbaj, care transformau anul 1848 într-un început radical pe care românii nu și-l conștientizaseră din capul locului. Autorul distinge două mari etape de efervescentă comemorativă a pașoptismului: perioada domniei lui Al. I. Cuza și semicentenarul Revoluției din 1898. Aniversarea revoluției s-a axat îndeobște pe data de 11 iunie, după dorința expresă a guvernului revoluționar. De ce nu 9 iunie, data declanșării revoluției, ci 11 iunie, zi a „renașterii naționale”? Aniversarea momentului 11 iunie 1848 nu avea în vedere condamnarea trecutului, ilustrând mai curând întemeierea unei noi ordini, una constituțională, legitimă. Revoluționarii nu erau deci anarhiști dispuși să trimită la eșafod reprezentanții Vechiului Regim fiindcă proveneau chiar din rândurile lor. Prin urmare, nu au dorit să marcheze sfârșitul unei epoci, cât mai ales debutul alteia.

Procesul comemorativ a început în exil și a fost oficializat imediat după Unirea din 1859. Liberalii radicali recurgeau la amintirea anului 1848 pentru a face din ea un precedent și un program de acțiune contra conservatorilor, „roșii” fiind nemulțumiți că transformările așteptate de la statul național nou constituit erau departe de așteptări (reforma electorală, agrară). Până la 1898, instituționalizarea memoriei este fragmentară și incoerentă. Nu aflăm un „consens” minimal din punct de vedere academic, politic, educațional. Și vorbind despre „politici ale memoriei”, Mihai Chiper subliniază că revoluția de la 1848 își pierdea latura aniversativă imediat după căderea lui Cuza, revenind timid în programele școlare după 1875, în manualele lui Grigorie Cristescu și George Radu Melidon; dar fără a se bucura însă de o imagine prea favorabilă. În 1886, în timp ce liberalul D. A. Sturdza era ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Grigore Tocilescu primea însărcinarea de a alcătui un manual de istorie, care avea să cunoască mai multe ediții până în 1900. Tonul favorabil pașoptismului se observă mai puțin în prima ediție, din 1887, fiind totuși evident abia în aceea din 1895. Privite ca principală formă de instituționalizare a memoriei lui '48, manualele lui Tocilescu erau, în mod previzibil, atacate de conservatori. Aceștia fuseseră campionii uitărilor de orice fel, menținându-le cu succes până la 1859. Cu o singură mențiune însă: în 1898, la aniversare, ei s-au inserat totuși în mitul pașoptist, invocând două argumente: 1) revoluția fusese inițiată de membri ai unor familii boierești din acea vreme, Crețuleștii, Ghiculeștii, Filipeștii, Câmpinenii, Goleștii, Grădiștenii, Bălăcenii; prin urmare, atacau „legenda” unei revoluții a burghezilor și a țărănilor, uniți contra boierilor; 2) nu existase un antagonism între boieri și țărani, conservatorii răstălmăcind programul revoluționar și citindu-l în cheie exclusiv națională, anti-rusă.

Cartea lui Mihai Chiper ne mai spune că filiațiile dintre pașoptism și modernizare nu au părut dintotdeauna de la sine înțelese, intrarea anului 1848 în circuitul ceremoniilor patriotice, în calendare, în manuale sau, mai dificil, în cărțile de istorie – care presupun, totuși, anumite

certitudini – este rezultatul unor anamneze și polemici de mai multe decenii. Mihai Chiper se ocupă de modul în care românii din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și-au construit o idee de *istorie recentă* (sau imediată cum îi spun francezii), întinerind-o, verbal, prin controverse, dar îmbătrânind-o, simbolic, prin funeralii, comemorări și apoi prin statuile ridicate tinerilor „zavergii” de odinioară. Pașoptismul a avut o memorie imediată extrem de zbuciumată, fiind mereu în pericol de a avea doar o *postumitate*, nu și *posteritate*; căci revoluția era luată de la capăt ori de câte ori frunțașii săi își disputau legitimitatea evocării acesteia sau, mai rău, își disputau unele episoade, consumate din vina unora ori petrecute din meritul altora. Dacă revoluția era, practic, reactualizată prin confruntările comilitonilor de la 1848, dispariția fizică a unuia dintre ei punea o anumită distanță față de revoluție, îndemnându-i să înlocuiască riposta cu problematizarea. Armistițiul discursiv, care se instaura în împrejurări funebre, prilejuia bilanțuri parțiale, noi selecții ale faptelor și alte valorizări ale protagoniștilor. Ajunși între timp oameni de stat, căuzașii de altădată se străduiau să stabilizeze măcar o parte a percepțiilor despre revoluție, negociindu-le și ajustându-le intens, pentru a obține un consens măcar temporar despre cele reușite sau nu la 1848. Memoria pașoptismului a fost multă vreme ambiguă și chiar periculoasă pentru cei implicați. Ideea că participarea la acele evenimente ți-ar fi garantat o carieră politică strălucită este o ipoteză de lucru falsă, iar Mihai Chiper nu cade în această capcană. De exemplu, în 1873, cu ocazia funeraliilor, și în 1912, la inaugurarea statuii sale, Alexandru Ioan Cuza era omagiat în fel și chip, dar nu ca revoluționar moldovean. Luând ca pretext rememorarea revoluției de la 1848, viața politică românească din a doua jumătate a veacului al XIX-lea se obișnuia cu o practică occidentală, *panteonizarea*, aplicată și altor evenimente, nu neapărat revoluții. Românii se învățau cu o *cultură politică a reamintirii*, grație căreia își construiau un trecut ideal, pacificat și consensual. Dar cum anume? Pe măsură ce deceniile treceau, elanul comemorativ „cobora”, mai întâi, în *trecuturi îndepărtate*, bănuindu-se că în jurul antichității daco-romane și al medievalității se conturase deja un acord social. Mai apoi, datorită eforturilor de a ritualiza memoria unor episoade contradictorii, reamintirile „urcă” spre din *trecuturi recente*, 1848 și 1866, românii fiind deprinși fie să le admire, fie să se concilieze cu ele. Așa o să înțelegem și tăcerile legate de etapa revoluționară a biografiei lui Cuza. Pașoptismul părea, în cazul său, mai mult o *felix culpa* decât un merit indiscutabil, abia cursul ulterior al evenimentelor dând dreptate „bonjuriiștilor” și reabilitându-i *à rebours*. Apoi, dacă Al. I. Cuza ar fi fost consacrat ca un executor al programului de la 1848, ce rost ar mai fi avut „revoluția” de la 11 februarie 1866?

Din exersarea rememorărilor rezultau, așadar, precedente istorice cărora li se găseau, pe parcurs, tot mai multe analogii, preferându-se rupturi temporale a căror importanță românii nu o sesizaseră la vremea producerii lor; astfel, ele pătrundeau și se instalau definitiv în noțiunea de *trecut istoric* pe care și-o făceau noile generații, necontemporane cu isprăvile căuzașilor. Mihai Chiper subliniază însă că tentativa de a uniformiza relatările despre 1848 eșua constant, nearmonizarea discursurilor reflectându-se în apariția grijii de a se transfera, de la bătrâni la tineri, versiuni diferite despre 1848: pentru unii, sfârșitul secolului al XIX-lea era încă postrevoluționar, venind în continuarea directă a evenimentelor de la mijlocul veacului al XIX-lea, în timp ce, pentru alții, anul 1848 trebuia să rămână un accident, o pauză brutală în dezvoltarea organică, progresivă și cuminte a societății românești.

Conta oare, într-o campanie electorală din anii 1890, ce făcuseși cu zeci de ani în urmă, în 1848? După cum ne arată Mihai Chiper, se pare că da. Românii vorbeau prea puțin despre *inamicii* revoluției și prea mult despre *trădătorii* ei; nu discutau mai deloc despre *adversarul extern*, dar cheltuiau multă cerneală pe seama *dușmanului intern*. În acest sens, personaje „de mijloc”, gen Ion Heliade Rădulescu, erau de mare folos în construirea unor antiteze, multe dintre ele retroactive, adică inexistente în 1848. Coerența istorisirilor despre 1848 este sabotată mereu de o anumită *culpă civică*: o șovăire reproșabilă oricui, o moderație inoportună, o pactizare, poate, involuntară sau, poate, nu, cu „reacțiunea”. Se părea că nimeni nu putea să iasă de sub umbrela aceleași vinovății, pașoptiștii legându-se ca grup *post factum*, mai mult prin acuzațiile reciproce decât prin amintirea luptelor pe o baricadă comună. Mihai Chiper observă coagularea unei *culturi a rechizițiilor politice*, retorica aferentă obișnuindu-ne cu uzajele sociale ale stigmatizării celuilalt. Iar principala trăsătură a acestui discurs culpabilizant stă tocmai în caracterul lui

revocabil și ambivalent, moderatul-trădător de astăzi putând deveni cumpătatul salvator de mâine. Altminteri, mult hulitul Heliade Rădulescu ar fi rămas fără statuia din București, inaugurată în 1880, la numai opt ani de la moartea cărturarului (1872).

Pentru unii, principala formă de rememorare a pașoptismului era invocarea unei moșteniri, a unui testament neîmplinit, pe când, pentru alții, orice reformă votată, finalmente, în parlament, era cel mai bun prilej de a declara că revoluția luase, încă o dată, sfârșit. Vrând-nevrând, anul 1848 era impus, retrospectiv, ca moment zero al modernității noastre. Privită poate nostalgic, la 50 de ani după, de la nivelul anului 1898, revoluția adusese un alt timp, regenerat, ce ne ritmase altfel existența, măsura adecvării noastre la „vremile cele nouă” dând o continuă raportare la schimbările ce ar fi decurs din programul de la Islaz. Totodată, complexului nostru victimar i se oferea cuvenita ofrandă, evocarea sincopată a pașoptismului aducând la suprafață mereu alți oameni-cheie, alți nedreptățiți și alți suferinzi ai anului 1848; dar imputabili, cum altfel, guvernanților din partidul rival, întâmplător la putere în anii 1890. Important este că dreptul exclusiv de a vorbi despre revoluție nu a fost adjudecat de nimeni, decesul lui Bălcescu – în exil și anonim – răpind celorlalți șansa de juca rolul intransigentului, al revoluționarului pur, dezamăgit de comilitoni mărginiți. Astăzi știm că istoria pașoptismului a inclus mulți *participanți*, dar a avut un singur *martir*, Bălcescu, el beneficiind, îndeosebi în secolul al XX-lea, de ascendentul moral pe care i-l dădea sacrificiul suprem. În viața noastră politică, crezuți pe cuvânt erau, poate, doar morții, supraviețuitorii făcând figură de trișori: nimeni nu rămăsese fără pată. Dar nici măcar Nicolae Bălcescu nu s-a bucurat de unanimitate în această istorie a merituoșilor de la 1848. Paradoxal, el nu a fost prea mult omagiat în secolul al XIX-lea, liberalii propulsându-i, ca pașoptiști prin excelență, pe I. C. Brătianu și C. A. Rosetti. Or, din perspectivă conservatoare, Brătianu și Rosetti jucaseră un rol minor în mișcare, ei nefăcând parte din Locotenența Domnească. Erau acuzați că își însușiseră meritele lui Ion Heliade Rădulescu, considerat de conservatori „părintele sufletesc al lui '48”.

Povestea pașoptismului românesc nu ne promite deci un deznodământ apropiat; oricum, ea nu se încheie acolo unde o lasă cartea colegului nostru Mihai Chiper, la 1898. Dintr-un studiu al său despre, atenție, *centenarul revoluției* vedem că, în 1948, pe aceeași câmpie de la Islaz, Emil Bodnăraș spunea că „democrația-populară” era singura aptă să concretizeze programul acelor visători de la mijloc de veac XIX. Aș încheia zicând doar că ultima reușită a colegului nostru Mihai Chiper onorează și reprezintă pe deplin Departamentul de istoria culturii din Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, mie revenindu-mi doar plăcerea de a o recomanda cititorilor.

Andi Mihalache

ALEXANDRU ZUB, *M. Kogălniceanu. Studii și note istoriografice*, București/Brăila, Editura Academiei Române/Editura Istros, 2017, 344 p.

Cum nu se putea mai bine, *bicentenarul Kogălniceanu* a fost marcat de Alexandru Zub cu o nouă carte consacrată marelui „învățat” și om de stat. Acum câțiva ani, cu același subtitlu de *Studii și note istoriografice* și la aceeași brăileană Editură Istros, atașată benefic, prin sânguința Profesorului Ionel Căndea, Editurii Academiei Române, a mai apărut o carte a distinsului istoric ieșean, dedicată „polihistorului” Nicolae Iorga. Noua carte ar putea fi considerată într-o anumită „serie zubiană”, cu titluri de gen eseistic sau notațional, precum *A scrie și a face istorie*, *Biruit-au gândul*, *Implicații istoriografice la Junimea*, *Vasile Pârvan – dilemele unui istoric*, *Cunoaștere de sine și integrare*, *Istorie și finalitate*, *Eminescu – glose istorico-culturale*, *Clio sub semnul interogației*, *Cantemiriana* etc. După cum, aceeași nouă carte s-ar cuveni să fie considerată și prin raportare la celelalte, una mai valoroasă decât alta, tot de Alexandru Zub și privind-l pe „marele Kogălniceanu”. Acele cărți, de la monumentală *Kogălniceanu istoric*, susținută de o acribioasă *biobibliografie*, la *Kogălniceanu – fondator al României moderne* și editarea volumului *Kogălniceanu. Opere – Scrieri istorice*, l-au impus, încă de prin anii '70 ai secolului trecut, pe autor, în prim-planul istoriografiei române contemporane. Un atare loc seniorial, studiosul de

ținută clasică și l-a consolidat prin încă multe și deosebit de valoroase contribuții istoriografice, de la „instrumente de lucru”, volume tematice și ediții critice la exemplare exegetice, precum *Vasile Pârvan – efigia cărturarului*, *A. D. Xenopol – istoriografia română la vârsta sintezei*, *De la istoria critică la criticism*, *Istorie și istorici în România interbelică*, *Istoriografia română sub dictatură*, *Discurs istoric și tranziție*. Toate asemenea contribuții, deodată, se înțelege, cu cele privindu-l pe Kogălniceanu, se constituie într-o autentică sinteză de *istorie a istoriografiei române*.

A cuvânta, așadar, despre noua carte a lui Alexandru Zub, dedicată lui Kogălniceanu, nu poate fi decât un lucru reconfortant, dar și copleșitor. Simpla lectură a cărții reconfortează, prin claritatea discursului, bogăția de date și idei, acuratețea expresiilor și iluminata dreaptă judecată. Cititorul se vede însă confruntat cu probleme de cunoaștere istoriografică, simțindu-se adeseori copleșit de exigențele decelării valorice a cărții în orizontul unei opere de autor dispuse prin titluri și tematici în mod constelar, și nu disparat ori repetitiv, cum frecvent se întâmplă la istorici din zilele noastre. Pe mai ales cititorul avizat asupra vieții și operei lui Kogălniceanu, cartea de specială referință, aici, îl conduce, aproape ca de la sinea lecturii ei, spre altele, de Alexandru Zub, și nu numai de acesta, pe teme de istorie modernă.

Cum însuși autorul mărturisește, cartea a rezultat dintr-o „strângere laolaltă, editorial, a unor contribuții personale, risipite în diverse publicații, greu de găsit astăzi până și în marile biblioteci”. Ea s-a asimilat și întâmplării omeneste că „aniversările cu sens înalt simbolic solicită mai intens atenția istoriografiei”. Printr-un liant auctorial de finețe, *studiile și notele* par situabile în cinci sau șase părți tematice, neintitulate. Cele dintâi i s-ar bine-cuveni titlul *Sentimentul istoriei*, în răsfrângerile căruia, la 1867, tânărul Zub „a văzut” personalitatea lui Kogălniceanu. Paragraful de început al textului de atunci ar putea fi „socotit”, în vederile autorului, „și azi ca o sugestie valabilă”: „Rememorând lunga țesătură de fapte și atitudini care fac din Kogălniceanu un precursor și un ctitor venerabil, biograful constată că ceea ce i-a stimulat mai ales energia combativă, ceea ce i-a dat tărie în înfruntarea asperităților inerente unei epoci de radicale prefaceri, a fost un profund sentiment al istoriei, trăit cu fervoare unică și înfățișat generațiilor mai tinere ca o sursă de energie și un criteriu de valorificare a propriilor acte. Istoric și om politic animat de idei avansate, adesea surprinzător de noi pentru vremea și țara sa, literat și ziarist de prestigiu, oricare ar fi ipostaza realizării sale, Kogălniceanu ni se înfățișează conștient de valoarea momentului și actelor proprii, pe care le proiectează pe fundalul istoriei. Poate niciunul din marii noștri bărbați n-a trăit sentimentul acesta atât de acut și n-a ținut să-și considere fiecare gest în perspectiva timpului. Apelul frecvent la mărturia istoriei și la judecata viitorului apare, în această lumină, cu totul firesc. E o tentativă permanentă de integrare a înfăptuirilor prezente în cadre de bronz ale istoriei, înțelegând ca o *magistra gentium* și ca un tribunal infailibil” (*Kogălniceanu și sentimentul istoriei*). Sub semnul lui Clio, au fost reevaluate scrieri ale lui Kogălniceanu de pe la 1846, cu deosebire *Moldavie. Récit des troubles de Jassy pendant les journées du 24, 25, 26 Janvier 1846, publié par Georges Dairmvaell*, Paris, Edmond Albert, „un protest, conservat fragmentar, contra abuzurilor administrației lui Mihail Sturdza”. A fost relevată și colaborarea lui Kogălniceanu cu episcopul Melchisedec, dată și de broșura *Jertfa pentru unirea Principatelor*, din iunie 1856, cu „larg răsunset în epocă” (*Kogălniceanu și Melchisedec*). Altor scrieri, de la 1848, din Epoca Unirii, de la 1867–1869 și 1882, le-a fost clarificată paternitatea kogălnicenească și semnificația lor, la interferența argumentului istoric cu „facerea politicii” (*Scrieri necunoscute ale lui M. Kogălniceanu; Cugetul țării și Steaua Dunării* etc.).

Deosebit de interesantă este partea cărții ce redă „întâlniri” ale lui Kogălniceanu, în idei și convingeri, cu înaintași, contemporani și urmași ai săi, mai toți personalități de prim rang ale culturii sau chiar ale înfăptuirii publice moderne. Între Kogălniceanu și A. D. Xenopol, „întâlnirile” au avut semnificații aparte. Din școli cam asemănătoare, ambii și-au însușit bine „miezul juridic” pentru abordarea unor mari probleme ale trecutului istoric ori implicarea în dezbateri asupra cursului societății moderne. Momentan, în 1866, „s-au întâlnit” în viața parlamentară, pentru ca, peste doar cinci ani, la Putna, să se numere amândoi printre cei ce au scris o pagină aparte în cronică celebrărilor naționale. Xenopol i-a urmat lui Kogălniceanu la Academia Română, acolo unde, cel ce deschisese, în 1843, noi orizonturi ale istoriografiei noastre moderne, a avut rolul decisiv în premierea monumentalei *Istorie a Românilor în Dacia Traiană* (A. D. Xenopol și

M. Kogălniceanu. Marginalii). Din perspectiva „cercetării comparate a două personalități”, a putut fi relevat faptul că N. Iorga l-a considerat pe Kogălniceanu „deschizătorul său de drum”, atât la nivelul preocupărilor culturale, cât și la cel al considerării rostului națiunii moderne, ca entitate „organică”, pretabilă mai curând „lucrării de sine”, fundamental creatoare, decât „fracturilor istoriei” (*Kogălniceanu și Iorga – note istoriografice*). De la mare distanță temporală, „o dublă analogie” a legat, „în gândul” lui Al. Zub, „numele lui Cantemir de acela al lui Kogălniceanu”, una privind „relativa similitudine a epocilor în care le-a fost dat să acționeze pe tărâm politic”, iar o alta ținând de „efortul cărturarilor de a-și recomanda țara și poporul lumii din afară” (*Cantemir și Kogălniceanu*). Preocupări de istorie ecleziastică au făcut ca „să se lege” și numele lui C. Erbiceanu (*O scrisoare a lui C. Erbiceanu – 1880*) sau cel al lui N. Cartoian, pe coordonate „ale studiilor” (*N. Cartoian și studiile despre Kogălniceanu*), de numele lui Kogălniceanu. Din „școala Ranke” și-au luat repere esențiale, cum probează Al. Zub, mai ales Kogălniceanu și A. D. Xenopol, pentru studiul veridic al istoriei și perceperea nuanțată a „timpurilor noi”, cu prioritate la dimensiunea culturală a acestora (*Ranke și spiritul organicist al culturii*).

Activitatea politică a lui Kogălniceanu și puternica rezonanță a numelui acestuia în posteritate (*Un nume pentru eternitate*) au beneficiat de comentarii pigmentate cu expresii de rădăcină, dar și străbătute de buna măsură a judecăților. Incursiuni reconstitutive ori imaginative spre arealuri mirifice („*Istoria, după Biblie...*”; *Un demers imagologic – „Spania”*) l-au surprins pe Kogălniceanu mult încercat, după propria sa mărturisire, de două mari „fascinații”, cunoașterea trecutului istoric și „priveștiștea lumii”. Iar unui atât de ilustru „personaj”, autorul cărții de față, prin studiile și notele „strânse laolaltă”, lasă să se înțeleagă că i se mai pot consacra gesturi și cuvinte cărora la *bicentenar* li se cuvin și sensuri celebrative.

Gheorghe Cliveti

ALIN CIUPALĂ, *Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial*, Iași, Editura Polirom, 2017, 318 p.

Lucrarea la care mă refer este, de fapt, o carte pe care eu aș fi vrut să o scriu. Din fericire, ea și-a găsit la timp autorul potrivit, bine cunoscut pentru competentele sale incursiuni în domeniu: *Femeia în societatea românească a secolului al XIX-lea. Între public și privat* (București, Editura Meridiane, 2003); *Despre femei și istoria lor în România* (București, Editura Universității din București, 2004); *Istoria femeii din România în documente, 1866–1918* (București, Editura Universității din București, 2008). Nu este singura direcție de investigație a profesorului Alin Ciupală, de la Facultatea de Istorie a Universității din București, care s-a preocupat, de-a lungul timpului, de fenomene definitorii ale modernizării românești; ceea ce explică, o dată în plus, complexitatea și acuitatea analizei sale.

Cartea are o structură incitantă, care nu copiază tipicul consacrat al colajelor mini-biografice, grupate cronologic pentru „a umple” subiectul enunțat. Autorul și-a organizat expunerea în câteva capitole bine gândite: *Războiul cel Mare văzut de femei; Dragoste, sexualitate, erotism; Luptătoarele; Regina; Eroina*. Volumul beneficiază și de o bogată ilustrație, foarte puțin sau deloc vehiculată; din păcate, este exclusiv alb-negru, ceea ce reduce impactul preconizat al imaginilor.

Există o explicație istorică pentru această opțiune, la care autorul ține în mod special: anii Primului Război Mondial au însemnat, între altele, un adevărat triumf al cărții poștale. Se pare că au circulat atunci, în toate țările implicate, un număr absolut impresionant de exemplare (între 40 și 80 de milioane!). Ele îndeplineau variate funcții, dincolo de cea obișnuită, de informare concisă și (poate) mai rapidă. În analiza de față, ele sunt valorizate ca instrumente de propagandă, ca piese utile colectării de fonduri în favoarea militanților; mai pot ilustra, de pildă, modul cum își exprimau răniții recunoștința față de îngrijirea medicală primită, cum se creau și se păstrau legături între prizonieri și familiile lor, între soldați și „nașele” lor de război etc. Autorul a fost, probabil, stimulat de propria sa colecție de cărți poștale, suficient de coerentă în sine, pentru a-i sugera un flux inedit de reflecții și interogații.

Vorbind despre sursele istorice apelate, notăm faptul că Alin Ciupală face trimitere la o bibliografie absolut impresionantă, bine organizată în funcție de variatele categorii de izvoare. Adăugând și acribia notelor explicative ce însoțesc textul principal sau lista de ilustrații, ghidul cronologic de inițiere în factologia epocii sau indicele de la finalul volumului, înțelegem că avem de-a face cu o lucrare redactată cu toată acribia profesionistului, probând maturitatea unui istoric bine exersat, atât ca cercetător, cât și ca profesor.

Volumul ne propune o întrebare-cheie: *cum a fost războiul pentru femei?*; cum au văzut viața și moartea din jurul lor?; cum s-au văzut pe ele însele în acei ani de frământări?; cum au participat (sau nu?) la acțiunile direct legate de supraviețuire?; cum au trăit negările, tăcerile, inamicitățile, acuzațiile, vinovățiile, ironiile și eroismele? Este o întrebare-fluviu, poate prea solicitantă pentru un lector comod. Dar autorul ne avertizează că luptele nu s-au încheiat odată cu înfruntările armate; consecințele anilor de confruntări efective, deși nu fac obiectul direct al cărții, trebuie avute și ele în vedere, pentru a înțelege mai bine, retroactiv, semnificația celor petrecute atunci. Între altele, autorul ne reamintește că mai discutăm și acum dacă și cum Marele Război a contribuit la evoluția proceselor de emancipare feminină din anii următori.

Deși cititorii sunt invitați, prin titlu, la o retrospectivă asupra realităților românești, aceasta este doar o probă de realism și de modestie din partea unui istoric experimentat, care aduce mereu în atenție și ceea ce se știe despre situația din alte țări. De altfel, demersul era inevitabil, căci studiile pe această temă sunt mult mai detaliate, mai documentate și chiar mai voluminoase decât timidele încercări autohtone.

Ceea ce a găsit autorul în avalanșa informațiilor de epocă, a însemnărilor personale și a relatărilor retrospective – pe de o parte, poate, excesive cantitativ, pe de altă parte, redundante, incomplete, cosmetizate sau contradictorii – este definitoriu pentru viziunea cărții sale: un fel anume de a trăi, de a vedea și de a rememora războiul, specific „părții feminine”.

Fiind, în mod tacit și perpetuu, implicate în asigurarea fluxului obișnuit al vieții, ele au continuat să își facă datoria; în ciuda sau chiar profitând de anormalitatea și anomaliile războiului. Aceasta a fost, în esență, *participarea* lor la război, personalizat-emblematică ori, dimpotrivă, asociativă și instituționalizată. A fost loc pentru excepții eroice mult vehiculate propagandistic, gen regina Maria ori sublocotenentul Ecaterina Teodoroiu; dar specificul anilor respectivi a fost dat de faptul că inițiativele particulare au tins spre o coagulare fără precedent, valorificând solidarități deja exersate prin practici sociale, instituționale și culturale de circulație internațională.

În primul capitol, *Războiul cel Mare văzut de femei*, autorul a căutat exemplaritatea unor „voci” feminine din epocă, active chiar și înainte de intrarea efectivă a României în operațiunile militare. A identificat un nucleu discursiv relevant, dominat de surorile Tereza și Eleonora Stratilescu – principale animatoare ale societății *Uniunea Educatoarelor Române* și ale publicației aferente, revista „Unirea Femeilor Române”. Am putea rezuma idealul asumat aici prin formula *Datoria patriotică a gospodinelor* (articol publicat de Eleonora Stratilescu, în decembrie 1915). Astăzi, la peste un secol distanță, este o deviză ușor de ironizat, părând doar generos-naivă. De fapt, inițiativele autoarelor se raportau destul de combativ la clișeele epocii. Textele lor ilustrau secvențe discursive naționaliste, feministe, de activism social și cultural; nu lipseau atacurile deschise împotriva alterităților (evrei, bolșevici, „străini” în general ș.a.) sau a celor care nu își asumau tranșant *datoria* momentului.

În miezul dezbaterilor și al schimbărilor dramatice care bulversau lumea de atunci, autorul a observat că *solidaritatea era înțeleasă drept sursă a egalității* – solidaritate de clasă și de gen, dar, în primul rând, națională și etnică. Va reveni asupra acestui aspect, ilustrând posibilele variabile ideologice, sociale, culturale, confesionale ale colaborării, animozităților sau a compromisurilor, vizibile în activitatea diferitelor personaje invocate în capitolele următoare. Ce a însemnat Marele Război pentru viața intimă a celor care l-au traversat? Iată o întrebare la care istoriografia noastră sigur nu s-ar fi așteptat, dar la care autorii occidentali au căutat deja răspunsuri, în ciuda nelipsitelor pudibonderii mai vechi sau mai noi. Alin Ciupală caută diferite tonuri ale acestei interogații, în capitolul despre *Dragoste, sexualitate, erotism*.

Deși puternic zguduită de război, societatea a păstrat convenții și repere destul de stabile în privința a ceea ce se putea numi, atunci, *intimitate* – noțiune centrată, în mod tradițional, în jurul

femeilor. Dar totul s-a complicat prin noile proximități create de amploarea confruntărilor; surorile medicale și „doamnele” auto-instituite în funcții de caritate, cercetașele, soțiile ofițerilor, chiar și figurile princiare ale vremii (în frunte, bineînțeles, cu regina Maria) s-au apropiat brusc și masiv de viața unor întregi contingente de bărbați, care, în mod normal, nu ar fi avut aproape nimic de-a face cu ele. Pe de altă parte, personajele feminine familiare – logodnice, soții, mame, surori – au rămas, pentru mult timp sau chiar pentru totdeauna, departe de protecția masculină consacrată, dezirabilă și inevitabilă. Perindarea armatelor în teritorii civile a creat distorsiuni grave, în numele forței brute a celor înarmați, a nevoii de supraviețuire a civililor, ba chiar și a sfidării normelor sau a ierarhiilor în uz, de către toți profitorii vremurilor tulburi.

Autorul a reușit un echilibru convingător între toate aceste registre, punctând foarte bine epoca: patriotismul mutat în judecăți publice asupra moravurilor intime; condiționări culturale sau de status social ale deviațiilor admise (căsătoriile cu ofițeri inamici, de exemplu, puteau fi tolerate, dar nu și invitarea lor la diferite evenimente resimțite ca fiind „patriotice”); asocieria obsesivă a relațiilor pasagere (inclusiv a prostituției) cu spionajul (adevărată psihoză colectivă).

Războiul a adus în prim plan, firește, *Luptătoarele*, cărora li se consacră un capitol aparte. Nu în sensul la care ne-am gândi astăzi, de luptă efectivă cu arma în mână, ci de participare complementară, auxiliară, dar nu lipsită de pericole și de o tensiune psihică aproape inacceptabilă pentru majoritatea celor implicate. Practic, femeile au transformat rutina, munca și orice fel de *datorie* într-o luptă cu ineditul situațiilor ivite, cu limitările proprii, cu lipsurile de tot felul, cu bolile și cu moartea.

Surorile medicale înrolate voluntar în diferite locații sanitare erau, de obicei, persoane educate, bine situate social, care se oferiseră să intre în ritmuri de efort, responsabilitate, deprivare, obediență și recalificare profesională, ce le erau complet străine. Pentru doamnele din *lumea bună* (cum era Yvonne Blondel, de pildă, fiica fostului ambasador al Franței în România, căsătorită pe atunci cu un aristocrat român), războiul le-a adus realmente o altă viață. Unele doar au mimat implicarea (sau au fost acuzate de așa ceva), dar a existat un consens evident asupra necesității de a ușura suferințele celor aflați în luptă, ca și ale populației civile. S-au găsit și moduri mai ofensive de exprimare a devotamentului pentru patrie, prin sfidarea ocazională ori sistematică a normelor ocupației străine, ceea ce a atras pedepse inedite asupra vinovateilor; cel mai cunoscut exemplu este cel al Sabinei Cantacuzino (sora mai mare a lui Ionel Brătianu), exilată de autoritățile germane la mănăstirea Pasărea.

În afara implicării personale în ajutorul dat celor răniți, mutilați, bolnavi și pauperi (militari sau civili), autorul ne prezintă munca de organizare, de persuadare și de aprovizionare derulată de multe soții ale reprezentanților corpului diplomatic, ca și de unele reprezentate ale comunităților românești (și nu numai) din străinătate. Exploatănd fondul arhivistic al Comitetului de Cruce Roșie Român de la Paris – instituție organizată, în esență, de Ana Lahovary, soția ministrului român din capitala Franței (Alexandru Em. Lahovary) –, autorul surprinde incredibila complexitate a muncii de propagandă, colectare de fonduri, achiziționare de materiale necesare, recrutare de personal tehnic și medical. O altă organizație de *luptă* a fost Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române (înființată în 1910). Condușă de Alexandrina Cantacuzino, a desfășurat o muncă susținută chiar în plină ocupație inamică, în București și nu numai. Demersurile sale au fost curajoase, iar pentru că a sesizat public unele abuzuri ale germanilor, a fost și ea sancționată cu o scurtă perioadă de izolare. Să nu uităm însă că, prin relațiile sale de familie și contactele sociale de care beneficia, se plasa, de fapt, în aria cumva protejată a unor opțiuni politice și culturale pro-germane (patronate de Al. Marghiloman); ceea ce i-a și permis, de fapt, să desfășoare o activitate caritabilă laborioasă. Situația ei nu era singulară; Alexandrina Cantacuzino ilustrează doar unul dintre paradoxurile participării femeilor la ceea ce ele considerau a fi *lupta lor* pentru victoria cauzei românești.

Ce s-ar mai putea spune despre regina Maria în anii războiului (căreia autorul îi dedică un capitol întreg), după ce s-au publicat atâtea mărturii contemporane și postume despre ea? A fost, fără îndoială, nu doar un simbol național incontestabil, dar și un actor major al întregului angrenaj politic, militar, diplomatic, social și instituțional, care a funcționat în felurite ritmuri și locații, pe toată durata, dar și imediat după Marele Război. Capitolul dedicat reginei are o derulare aproape

cinematografică; regina se vede pe sine în contextul istoric dat, îi evaluează pe cei din jur, se bucură să-și găsească parteneri de dialog (energici, utili, rezonabili); se enervează pe cei care o blochează (uneori inconștient), apoi insistă, își recunoaște eșecurile, revine, impune, sfidează norme și majorități inerte, încearcă să nu uite, să farmece, să inventeze din nimic resurse și moduri de comunicare. Se poate spune că a dus, realmente, în toți acei ani, *războiul ei*, în care dușmanii și aliații, ba chiar propria familie, au solicitat-o deopotrivă, pe toate căile. Autorul dovedește aici, din plin, importanța și complexitatea legăturilor personale, care transgresau instituții, cutume, tabere ori distanțe greu de acoperit. Acest „film” nu este un elogiu necondiționat; destule accente critice, care se fac ecoul epocii, își pun personajul în fața propriilor slăbiciuni sau erori; dar suma tuturor străduințelor sale depășește, fără nicio îndoială, orice i s-ar putea reproșa.

În ultimul capitol, *Eroina*, Alin Ciupală ajunge, inevitabil, la cazul Ecaterinei Teodoroiu. Fiind interesat, mai ales, de interpretare și nu de factologie, autorul parcurge sumar datele foarte vehiculate ale biografiei și posterității sale. Deși concis, textul aduce totuși informații relevante: nu a fost singura femeie-soldat din acei ani de război; nu a avut funcție efectivă de comandă, ci onorifică, beneficiind de considerația acordată unui ofițer; acceptarea sa în rândurile soldaților s-a datorat unor intervenții personale „cu greutate” (din partea prințului moștenitor Carol I și a generalului Ernest Broșteanu); eforturile de a i se construi o posteritate eroică au început imediat după ce și-a pierdut viața în luptă, continuând de-a lungul deceniile următoare, inclusiv printr-o anchetă ordonată de armată. În mod paradoxal, eroizarea a avut succes prin masculinizarea Ecaterinei și prin singularizarea cazului său; ceea ce o plasează, cumva, în afara investigației principale asumate de autor, plecat pe urmele modalităților *feminine* de participare la război.

Volumul nu dictează concluzii, dorindu-și deschiderea unui subiect multifățetat, încă subevaluat și subcercetat în România. Autorul însuși semnaleză multe necunoscute, care ar merita atenție pe viitor; și nu neapărat legate de istoria femeilor, ci de aceea a Marelui Război, în general. În fapt, dacă ar fi să propunem – în locul său – o concluzie, ar fi aceea că femeile au activat mereu împreună, similar, complementar sau în prelungirea activităților desfășurate de bărbați. Că au existat unele abordări specifice, nu se mai poate nimeni îndoii, dar istoria femeilor nu are nicio relevanță dacă urmărăm cu obstinație *doar* faptele lor; sau, mai rău, să reducem o epocă la veșnica dualitate masculin/feminin.

Pentru cititorii aflați în căutare de spectaculos, cele mai sus pomenite nu converg către un final convingător. Nu putem reda aici bogăția informațiilor și calitatea reflecțiilor din paginile cărții; astfel încât lăsăm tuturor plăcerea de a lectura, cu răbdare și încântare, volumul prezentat, încercând pe cont propriu și o posibilă continuare a ipotezelor propuse de autor.

Cătălina Mihalache

ANCA FILIPOVICI, *Cărturarii provinciei. Intelectuali și cultură locală în nordul Moldovei interbelice*, Iași, Institutul European, 2015, 230 p.

Autoarea volumului la care ne referim este din Botoșani, dar a absolvit Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj și este cercetătoare la Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, din aceeași localitate. Această identificare ne ajută să înțelegem, de la început, că avem de-a face cu un autor real pătruns de propriile sale teme de cercetare; în aceste pagini ea valorifică, în principal, teza de doctorat (coordonată de profesorul Toader Nicoară), aprofundată ulterior prin temele de cercetare asumate – istoria tinerilor și a educației, istoria evreilor din România, istoria locală și regională.

Ceea ce face ca lucrarea de față să aibă o relevanță cu totul aparte în peisajul nostru istoriografic este curajul de a aborda un subiect pe cât de profund în realitate, pe atât de banalizat de practicile istoriei culturale autohtone. Plină de miez dar, de obicei, ratată prin abordările stereotipe de uz curent, problema (auto)definirii intelectualilor și a orizontului de recunoaștere în care evoluează își găsește în aceste pagini o privire cu adevărat critică și un exercițiu de aplicabilitate bine construit. Autoarea a ales, de la început, zona incomodă din afara panteonului de „consacrați” și s-a concentrat asupra trecerii de la tradiționala invocare de „personalități locale” – literatura

oscilând între biografie, encomiastică, necrolog, dare de seamă ș.a. – la interogarea variabilelor sau – dimpotrivă – a determinismelor care fac posibilă existența lor.

Două noțiuni-cheie se confruntă în această redefinire a unui capital cultural și identitar major: provincia/istoria locală și „cărturarul”/intelectualul activ, vizibil (și util) comunității. Fiecare în parte ascunde veritabile capcane metodologice și invită la schimbări repetate ale registrelor și metodelor de cercetare, ceea ce puțini specialiști români au făcut, convingător, în ultimele decenii (Alexandru Duțu, Lucian Nastasă-Kovacs, Mihai Dinu Gheorghiu).

În ceea ce privește prima noțiune amintită, Anca Filipovici ne arată, alături de autorii consacrați ai istoriografiei internaționale, cum se pot opera distincțiile între *local* și *regional*; cum se delimitează o zonă coerentă cultural, instituțional și geografic, cel puțin pentru o anumită epocă (în acest caz, interbelică); sau, pur și simplu, de ce ar merita să facem asta? Ultima întrebare ar fi inutilă în alte spații (german, britanic, francez), deosebit de respectuoase cu ideea de valoare în sine a specificului local; din păcate, în România, încă mai este nevoie de argumentație și de asumarea preventivă a unei modestii retorice în fața *marii istorii* naționale.

Al doilea termen de referință al cercetării, *cărturarul*, nu este, nici el, un *topos* facil. Istoricii și-au pus în varii moduri întrebarea: *ce însemna un intelectual*, într-o epocă sau alta, într-o anumită societate? Autoarea alege o delimitare pragmatică: intelectualul este acea persoană care atinsese un nivel de studii cel puțin secundar (dar nu de puține ori chiar universitar) și care profesa în domenii cu amprentă culturală: fie ea normativă (școală), asociaționistă (presă, societăți culturale) sau individual-creativă (literatură ficțională, de obicei; mai puțin științifică). Este personajul care creează și întreține *atmosfera culturală* a orașelor în care trăiește; în acest caz, este vorba despre Botoșani, Dorohoi, Fălticeni, Suceava, Rădăuți, Siret, Câmpulung Moldovenesc, Gura Humorului și Vatra Dornei. Orașe care, privite dinspre orice fel de capitală, pot părea inexistente; și care pot, la rândul lor, ignora cu superbie Metropola, acuzată de superficialitate, lipsă de respect pentru tradiție, oportunist ș.a.

Autoarea își propune să cerceteze două *pattern*-uri majore: *educația ca mecanism de formare a intelectualilor din nordul Moldovei* (interbelice) și ce a însemnat „*localismul creator*”, *producția intelectuală* promovată în acest mediu. Poate că alăturarea celor două dimensiuni nu este singura sau cea mai recomandată cale de abordare a temei istorice propuse. Dar este foarte apropiată de modul în care înșiși „cărturarii” pomeniți se identificau, se legitimau reciproc, se grupau și se manifestau public; în primul rând, prin absolvirea unei școli foarte respectate în comunitățile respective. Continuarea traseului profesional ca dascăl în același tip de instituție era cea mai sigură cale de confirmare a capacității intelectuale și a respectabilității sociale. Dar nu era suficientă dacă nu trecea granițele activităților regulamentare; un cerc de lectură, participarea la revista școlară, implicarea în organizarea unor spectacole artistice cu oarecare pretenții și, neapărat, prezența în presa locală, erau primii pași pe scena intelectuală locală. Pentru că *nu oricine deținător de diplomă era un intelectual* – așa cum ar crede mulți. Poate că identificarea lor ca *producători culturali* este puțin derutantă pentru cititori, dar ea ajută la punerea investigației în termeni cantitativi și prosopografici.

Provincialismul este, de obicei, o insultă. El se distribuie gradual, dinspre un anumit centru, către cei nefrecventabili din perspectiva criteriilor centralizate de validare. Surpriza este că fiecare pol de autoritate depinde, aproape invariabil, de un altul. Există mereu un Centru mai seducător, mai plin de forță, așa cum periferia este o zonă în continuă mișcare, diluând urbanitatea și elitismul intelectual până la negare. Și există mai multe „provincii” în Provincie. Pe de altă parte, se remarcă un fenomen paralel, cel al de-provincializării: nume „mari”, care au ieșit din orbita orașelului propriu, au intrat în circuitul național sau internațional al culturii, dar sunt încă revendicate ca personalități locale, ca fii ai obștii, ca absolvenți de marcă. Ei sunt deopotrivă modele maxime de reușită, dar și de „trădare” a spiritului locului.

Primul capitol, *Pe urmele identității cărturarului din provincie*, exemplifică registre de cercetare majoră: ce a însemnat educația unui astfel de personaj; cum se capitaliza social acel statut de „*boier al minții*”; cum se afirmau public producătorii (și consumatorii) de idei, de cultură; cine erau cei care formau *intelighenția*, intermediind și difuzând Marea Cultură într-un peisaj la rigoare modest. Profesional, vom găsi o gamă largă de practicanți, de la învățători la

jurnaliști, de la istorici amatori până la avocați, medici, ingineri sau actori. Ce au ei în comun este faptul că, cel puțin, se folosesc de o anumită cultură umanistă, dacă nu o și practică în mod constant. Ei au, în plus, predispoziția de a o alimenta cu producții proprii. Rămase, de obicei, în rubrici nespectaculoase de literatură/artă minoră sau istorii locale, astfel de creații au avut adesea un remarcabil impact de moment, cel puțin în mica lume a vârfurilor locale și a celor atenți la prestația lor. În cuvintele autoarei, „au transformat populația în public”.

Ceea ce ne reține în mod special atenția în acest prim capitol este punerea în discuție a modului de raportare a intelectualilor la acel îndepărtat (fizic și cultural) Centru. Provincia este sufocantă; dar, poate și din orgoliu, cărturarii din târgușoarele uitate de lume își găsesc propriile atitudini. Citând o autocaracterizare de epocă (a lui C. D. Fortunescu), „provincialul om de litere se lasă mai puțin influențat de modele schimbătoare și de coteriile Bucureștilor [...], fiind mai studios, ne pripit la lucru, capabil de a alege prin sine”; așadar, mai profund și mai puțin arivist. Totuși, cei care au șansa de a se afirma dincolo de un areal redus și ajung la o deprovincializare apreciabilă, rămân un model tacit al majorității. Iar nordul Moldovei a excelat în astfel de exemple, oferind țării mari clasici, monumentalizați din plin pe melegurile lor de origine (Mihai Eminescu, Ion Creangă, Nicolae Iorga, George Enescu, Ștefan Luchian ș.a.).

Într-un stat centralizat, cu ierarhii valorice tăioase, „ofensiva culturală a centrului” este imposibil de evitat; tendințele literare, politicile educaționale, curentele artistice, emanate și confirmate de capitală, sunt imposibil de ignorat. În acest schimb de priviri și emoții, complicat țesut între Centru și periferii, „localismul creator” (după formula criticului literar Alexandru Dima) a fost o armă eficace, chiar cu riscul accentuării unui tradiționalism oricum larg acceptat. Pe de altă parte, deși Capitala se alimenta din acest rezervor intelectual, nega și ridiculiza acid multe dintre inițiativele locului, pe un ton adesea consonant cu propriile autocritici: „grupările culturale din provincie sunt inutile”, iar multe dintre asociații păreau doar un prilej de întâlnire între „fete amorezate și imberbi pretențioși” (Teodor Scarlat); „cercuri fără însemnătate în care mișună ambiția, intriga și spiritul regionalist rău înțeles” (Ion Valerian). Puțin erau generoșii care să admită că, din provincie, pot să răsară valori remarcabile (Mircea Eliade, Mircea Streinul), dar chiar și așa, validarea lor avea în subtext urmarea unui curs firesc al afirmării, spre Capitală. Se pot discuta multe aspecte ale dependențelor reciproce între centre și periferii (autoarea ne trimite, de pildă, spre lucrarea lui Virgil Nemoianu, *O teorie a secundarului: literatură, progres și reacțiune*), dar paginile următoare ne apropie de laturi mai aplicate ale investigației propuse.

Capitolul al doilea, *Ambianța culturală în Nordul Moldovei*, trece în revistă principalele instituții culturale din orașele menționate anterior, iar panorama astfel reconstituită este chiar surprinzătoare; nu erau deloc târguri „moarte”, așa cum poate le vedem acum sau le vedea o Capitală străină de viața lor mărunță. Deși nu regăsim între ele un centru universitar precum Iașul, aveau suficiente resurse pentru a colora un peisaj cultural divers și consistent. Se pot chiar distinge diferite ipostaze ale intelectualilor de provincie, profesioniști și animatori culturali, iar autoarea ne propune o evidență amănunțită a acestora, punctând personaje-cheie și profiluri reprezentative.

Cel de-al treilea capitol, *Intelectualul provinciei în formare. Rețeaua de învățământ secundar interbelic din nordul Moldovei*, este și cel mai amplu. Justificarea autoarei este aceea că „liceele și-au depășit rolul formator-educativ, devenind, alături de societățile culturale și revistele locale, instanțe implicate social, creatoare de ambianță culturală”. Propunând în deschidere o privire sintetică asupra politicilor educaționale interbelice (care cultivau „intelectualismul” sau acceptau un anume localism didactic, de exemplu), autoarea continuă cu o suită de monografii concise ale principalelor licee și școli secundare de fete din orașele luate în evidență. La finalul acestui parcurs, Anca Filipovici revine asupra unei perspective de ansamblu a populației școlare din zonă, punctând tendințele probate (în termeni cantitativi, măsurabili), dar și percepțiile ori suspiciunile contemporanilor: teama că fetele vor depăși ca număr absolvenții băieții, că toți liceenii alergau după diplome și sinecure plătite de stat, că statul își risipea resursele școlare în detrimentul unui progres social, cultural și economic real etc.

Autoarea nu evită subiectul delicat al interferențelor între viața politică din epocă – adesea agitată, marcată de orientări extremiste – și cea școlară. Tineretul școlar a fost o victimă predilectă a tentațiilor antisemite din nordul Moldovei, dar existau și alte oferte de implicare, mai puțin agresive:

cercetășia sau participarea efectivă la manifestările patriotice ale vremii, special amenajate ca să educe entuziasmul tinerilor în acord cu valorile epocii (naționalism, ortodoxie, monarhie). Totuși, nu insistă asupra lor, căci intelectualii de provincie cultivau în mod special neamestecul în partizanate politice, suspecte oricărui cărturar autentic, ostil vremelniceii și avantajelor materiale (acuză strâns asociată Capitalei).

Cel de-al patrulea capitol, *Intelectualul provinciei la masa de scris. Localism creator în Moldova septentrională*, reia discuții consacrate despre plasarea interbelicului „între tradiție și modernitate”, dar insistă asupra atributelor culturale ale provinciei și a strategiilor de autopromovare pe care le-a probat cu succes; între care se remarcă revistele literare locale (pe care ni le prezintă sistematic). Din nou, autoarea ne aduce în jocul imaginilor și al oglinzilor reciproce: „[...] cel puțin la nivel teoretic, intelectualul local apărea ca exponent al culturii naționale autentice, întruchipând personalitatea neangajată politic, activă în câmp cultural, dedicată exclusiv creației”. Este același intelectual care, privit dinspre Capitală, nu convinge neapărat cu valoarea sa *națională*; este deci lăsat, cu precădere, în registrul provincial al autohtonității mai mult sau mai puțin interesante pentru cei care nu o resimt direct.

Ultimul capitol, *Producție intelectuală nord-moldovenească. Indexare a intelectualilor cu contribuție scrisă*, face o evidență precisă a celor „121 de intelectuali cu contribuție scrisă sau artistică în deceniile interbelice, 38 din județele Vechiului Regat și 83 din județele nord-moldovenești din Bucovina”. Relevanța lor a fost aspru judecată; numai 50 dintre ei au intrat în cuprinsul unor lucrări de referință națională, restul fiind cantonați doar în dicționarele și enciclopediile de personalități locale. Marile nume ale vremii au văzut și mai puțini autori demni de a fi pomeniți; Eugen Lovinescu se referă la șase dintre ei, iar George Călinescu numai la patru. Perspectivele sămănătoriste au fost mai generoase (Nicolae Iorga aprecia, din acest punct de vedere, 14 dintre autorii enumerați), dar și mai subiective.

Între apologiile (desuete) de uz local și exigențele critice ale unui centru cultural imparabil, „cărturarii provinciei” au rămas prizonierii propriei lor vieți și ai unor misiuni liber și modest asumate: de „luminare” și de activare a unor orașele uitate de restul lumii. Ceea ce autoarea ne propune *În loc de concluzii*, nu mai poate schimba nimic din această impresie generală. Rămâne doar să ne gândim câți dintre noi se recunosc ori se resimt aduși în rândurile acestor intelectuali din marginile marilor mize ale Centrului; cât de mult ne apasă propriile limitări și în ce măsură putem evada din periferie.

Cătălina Mihalache

ACTIVITATEA INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”
ÎN ANUL 2016

Activitatea științifică a membrilor Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” s-a desfășurat și în anul 2016 în conformitate cu normele specifice cercetării academice. Principala coordonată a activității științifice la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” o constituie programele și proiectele, fiecare dintre ele cu o durată de execuție ce variază în raport cu tema asumată și numărul de cercetători implicați. Rezultatele cercetărilor au fost valorificate prin intermediul studiilor și cărților de autor, în cadrul volumelor colective, dar și prin comunicările prezentate la manifestările științifice naționale și internaționale.

Programul I.a., *Izvoarele Evului Mediu Românesc și Istorie Socială*, coordonat de dr. Petronel Zahariuc, CS II, cuprinde un proiect:

1. *Documenta Romaniae Historica*, seria A. *Moldova*, vol. XI (1604–1606), editat de Petronel Zahariuc, Marius Chelcu, Silviu Văcaru, Cătălina Chelcu și Sorin Grigoruță, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

Programul I.b., *Instrumente de lucru. Repertoriul numismatic românesc. 1822–1859/1867*, coordonat de dr. Viorel Butnariu, CS I, cuprinde un proiect:

1. *Bibliografie numismatică pentru Moldova (1359–1859)*, dr. Viorel Butnariu, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

Programul II, *Stat și societate în perioada modernizării și construcției naționale românești, secolele XIX–XX*, coordonat de dr. Mihai-Ștefan Ceașu, CS I, cuprinde trei proiecte:

1. *Modernizarea societății românești din Bucovina habsburgică. Orizont politic și cultural. 1848–1918*, dr. Mihai-Ștefan Ceașu, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2018.

2. *Schimbări de paradigmă în viața politică românească (1900–1914)*, dr. Liviu Brătescu, CS II, termen de finalizare 31 decembrie 2018.

3. *Elita conservatoare românească la jumătatea secolului al XIX-lea: Lascăr Catargiu*, dr. Alexandru Gavriș, AC, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

Programul III, *Cultură și modernizare în România, secolele XIX–XX*, coordonat de dr. Leonidas Rados, CS I, cuprinde șase proiecte:

1. „*Aproape... cetățeni*”. *Studentimea ieșeană în epoca modernă: particularități, forme de coagulare, viață academică și implicare politică*, dr. Leonidas Rados, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

2. *Literatura autobiografică românească – sursă a studiilor patrimoniale*, dr. Andi Mihalache, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

3. *Antisemitism economic în Iași (1859–1918)*, dr. Mihai Chipereș, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

4. *O istorie a inspecțiilor școlare în România secolului XX. Partea I: Tipuri de documente și modalități de interpretare a lor*, dr. Cătălina Mihalache, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

5. *Reclădirea istoriei. Intenții privind conservarea și refacerea monumentelor istorice românești în a doua jumătate a secolului XX*, dr. Alexandru Istrate, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

6. *Istoriografia română: de la cronică la discursul postmodern*, acad. Alexandru Zub, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

Programul IV, *Public și privat în România secolului XX*, coordonat de dr. Cătălin Turliuc, CS I, cuprinde șase proiecte:

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 391–399

1. *Metode de obținere și stocare a informațiilor utilizate de Securitate în perioada 1948–1989*, dr. Sorin D. Ivănescu, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2017.
2. *Regimul comunist din România și drepturile omului. Cazul libertății religioase (1965–1989)*, dr. Dorin Dobrințu, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.
3. *Activitatea subversivă și de propagandă a Legației RPR din Washington (1955–1960)*, dr. Paul Nistor, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.
4. *Public și privat în România secolului XX. Asociaționismul fraternalist în primele două decenii ale secolului trecut*, dr. Cătălin Turliuc, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2018.
5. *„Holocaustul prin gloanțe”. Masacrele antisemite din România și Basarabia comise în vara anului 1941*, Adrian Cioflâncă, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.
6. *România în proiecte de securitate pentru Europa de Răsărit în anii '30 ai secolului al XX-lea*, dr. Bogdan-Alexandru Schipor, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

Programul V, România în relațiile internaționale (secolele XIX–XX), coordonat de prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti, CS I, cuprinde trei proiecte:

1. Proiect fundamental *Documente consulare și diplomatice străine privitoare la domnia lui Carol I. 1866–1914*; echipa de realizare: prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti (coordonator), dr. Mihai-Ștefan Ceaușu, CS I, dr. Flavius Solomon, CS II, dr. Adrian Bogdan Ceobanu.
2. *Unirea românilor și emergența Europei statelor naționale*, prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2017.
3. *Marile Puteri, România și chestiunea neutralității (1914–1916)*, dr. Flavius Solomon, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

O altă componentă a activității științifice a cercetătorilor Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” a fost reprezentată de volume de specialitate, fie că vorbim de lucrări de autor sau de volume colective.

a. Volume de autor:

- Marius Chelcu, *Istoria orașelor din Moldova de la jumătatea secolului al XVI-lea până la jumătatea secolului al XVIII-lea. Studii și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, 312 p.
- Mihai Chiper, *Pe câmpul de onoare. O istorie a duelului la români*, București, Editura Humanitas, 2016, 356 p.
- Cătălina Mihalache, *Copilărie, familie, școală: politici educaționale și receptări sociale*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016, 354 p.
- Cătălin Turliuc, *„Toți în Unu”. Alexandru Ioan I și epoca sa*, Iași, Editura Performantica, 2016.
- Alexandru Zub, *Eminescu, glose istorico-culturale*, ediția a II-a întregită, Iași, Editura Junimea, 2016, 224 p.

b. Volume editate și coordonate:

- Gheorghe Cliveti, Ioan Aurel Pop (coord.), *Istoriografia în secolul XXI: noi generații, alte abordări*, Supliment al „Anuarului Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, LII, 2016, 378 p.
- Gheorghe Cliveti și Gheorghe Cojocaru (coord.), *Constantin Stere. Prozator, publicist, jurist și om politic. 150 de ani de la naștere*, Iași, Editura Vasiliana, 566 pagini.
- Dorin Dobrințu (ed.), „Archiva Moldaviae”, [Iași], vol. VIII, 2016, 462 p.
- Claudiu-Lucian Topor, Daniel Cain, Alexandru Istrate (ed.), *Through the Diplomats’ Eyes: Romanian Social Life in the Late 19th and Early 20th Century*, Parthenon Verlag Kaiserslautern und Mehlingen, 2016, 430 p.
- Paul Nistor (ed.), *East European Journal of Diplomatic History*, No 2, December 2015, 270 p.
- Flavius Solomon, Andrei Cușco, Mihai-Ștefan Ceaușu (ed.), *România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial. Viziuni, percepții, interpretări*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016, 426 p.
- Alexandru Zub, Bogdan-Alexandru Schipor (ed.), *Români și cehi în Monarhia de Habsburg/Romanians and Czechs in the Habsbourg-Monarchy*, Supliment al „Anuarului Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»”, tom LI, 2014, 138 p.

În afară de programele și proiectele individuale, cercetătorii de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” au participat, în calitate de directori de proiect, membri sau experți științifici, la zece proiecte, dintre care două internaționale.

a. Proiecte naționale:

– Adrian Cioflâncă, proiectul „Tour-Retour 2016–1941, București”, finanțat de Teatrul Evreiesc de Stat.

– Dorin Dobrinu, director al proiectului UEFISCDI, PN-II-RU-TE-2014-4-2275, cu tema *Construcția regimului comunist: violența politică și lupta de clasă în colectivizarea agriculturii din România, 1949–1962*.

– Sorin Grigoruță, membru în cadrul Proiectului de cercetare *Tezaurul românesc de la mănăstirea Simonopetra – Muntele Athos: documente istorice și cercetare aplicată*, cod proiect PN-II-ID-PCE-2012-4-0552.

– Alexandru Istrate, membru al proiectului *Foreign diplomats in the Kingdom of Romania. Ways of Socialization and Mundanity Experiences (1881–1914)*, cod PN-II-RU-TE-2012-3-0288.

– Paul Nistor, Școala de vară *Civilizație, istorie și cultură românească. Tinerii basarabeni și moștenirea culturală românească*, în perioada 22–28 august 2016, finanțat de Ministerul Afacerilor Externe, prin Departamentul Politici pentru Relația cu Românii de Pretutindeni, contract nr. U1-1/1337/27.05.2016.

– Flavius Solomon, membru în proiectul *Visions and Perceptions of Romania in the Russian Imperial Discourse and Public Sphere in the Late 19th and Early 20th Century*, CNCS-UEFISCDI, PN-II-RU-TE-2012, director proiect Andrei Cușco.

– Cătălin Turliuc, membru în proiectul *Mișcarea aboliționistă în cadrul emancipării civile și politice în România modernă*, PN-II-ID-PCE-2011-3-0655, director proiect Viorel Achim.

– Petronel Zahariuc, director al grantului CNCS-UEFISCI, IDEI-PCE-4-0552; membru în grantul CNCS, tip Idei, Proiecte de Cercetare Exploratorie, 2012-2014, director conf. dr. Laurențiu Rădvan; membru în grantul CNCS-UEFISCI, IDEI-PCE, 2013–2015, director Constanța Vintilă-Ghițulescu.

b. Proiecte internaționale:

– Marian Viorel Butnariu, acord de colaborare cu Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală din Chișinău (nr. 265A/01-05 din 18 septembrie 2013) în vederea editării colecției numismatice a muzeului în seria *Corpus Nummorum Moldaviae*.

– Cătălina Mihalache, participant la proiectul internațional *Joint History Project Phase II – Extending the Proven Tool for Reconciliation to the Sensitive Recent History of Southeast Europe (2015–2016)*, coordonat de Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (Thessalonik, Grecia) și finanțat de Consiliul Europei (Reference number of the grant Contract: 2014/350-782).

În anul 2016, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” a organizat și a fost implicat în desfășurarea mai multor manifestări științifice.

a. Manifestări științifice naționale:

– 26 februarie 2016, simpozionul *Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” – 75 de ani*, la Academia Română – Filiala Iași.

– 13 aprilie 2016, masa rotundă *Colaborarea dintre istoricii germani și români. Note de bilanț și perspective*, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”.

– 30 mai 2016, simpozionul *Copiii și copilăria românească în Primul Război Mondial*, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Institutul „Nicolae Iorga”, Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” și Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

– 20–21 octombrie 2016, simpozionul *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România: istorie, cultură, patrimoniu*, sub egida Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” și a Asociației „East Democracy”.

b. Manifestări științifice internaționale:

– 1 iunie 2016, conferința *Istoricul și istoria*, sub egida Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Filiala Academiei Române din Iași, și a Institutului de Istorie al Academiei de Științe a

Moldovei, Chișinău; organizatori: prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti și conf. univ. dr. abilitat Gheorghe Cojocaru.

Pe parcursul anului 2016, cercetătorii Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” au susținut comunicări la diverse simpozioane, congrese ori conferințe, naționale și internaționale.

a. Comunicări la manifestări naționale:

– Liviu Brătescu, *„Jocurile” modernizării în viața politică românească (1895–1899)*, la Congresul Național al Istoricilor Români, Cluj-Napoca, 25–28 august 2016; *Monumente statuare și ceremonii publice la Iași. Instrumente de legitimare ale lui Carol I în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, la simpozionul *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România: istorie, cultură, patrimoniu*, organizat de Asociația „Est Democrația”, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” și Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 20–21 octombrie 2016.

– Viorel Butnariu, *Piese numismatice în mențiuni documentare (secolele XV–XVIII)*. A XXXIX-a sesiune națională de comunicări științifice „Acta Moldaviae Meridionalis”, Vaslui, 29–30 septembrie 2016.

– Mihai-Ștefan Ceaușu, *Considerații privind cercetarea actuală a istoriei Bucovinei în spațiul românesc*, la masa rotundă *Probleme actuale ale istoriografiei românești*, organizată și moderată de acad. Victor Spinei, în cadrul Congresului Național al Istoricilor Români, Cluj-Napoca, 25–28 august 2016; *Istoria Bucovinei și problema surselor documentare*, la secțiunea „Istoria regională, între istoria națională și universală. Bucovina”, organizată și moderată de dr. Mihai-Ștefan Ceaușu, în cadrul Congresului Național al Istoricilor Români, Cluj-Napoca, 25–28 august 2016; *Evreii în viața politică a Bucovinei habsburgice*, la conferința *Literatură germană și istorie în Bucovina*, organizată de Catedra de germanistică din cadrul Facultății de litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 19 septembrie 2016; *Vinderea moșiilor din Moldova ce au aparținut mănăstirilor din Bucovina la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în cadrul simpozionului *Rolul Mănăstirii Secu în viața religioasă a Țării Moldovei*, Mănăstirea Secu, jud. Neamț, 22–23 septembrie 2016; *Războiul vama dintre Regatul României și Austro-Ungaria și consecințele sale pentru Bucovina*, la simpozionul național *150 de la instaurarea monarhiei în România – istorie, cultură, patrimoniu*, Iași, Muzeul Unirii, 21–22 octombrie 2016.

– Cătălina Chelcu, *Despre armeni în texte cu polemică religioasă în Moldova, secolul al XVII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea*, la simpozionului *Două veacuri și jumătate de istorie (1766–2016)*. *Biserica armeano-catolică Sfânta Elisabeta din Dumbrăveni*, Dumbrăveni, jud. Sibiu, 21 mai 2016.

– Marius Chelcu, *Stăpânirea și organizarea teritoriului urban la Tecuci*, Muzeul de Istorie „Teodor Cincu”, Tecuci, 22 aprilie 2016; *Armenii din Iași în documente de stare civilă (a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, Congresul de Genealogie și Heraldică, a XVII-a ediție, Iași, 12–14 mai 2016; *Armenii din Iași în secolul al XIX-lea*, la simpozionul *Două veacuri și jumătate de istorie (1766–2016)*. *Biserica armeano-catolică Sfânta Elisabeta din Dumbrăveni*, Dumbrăveni, jud. Sibiu, 21 mai 2016; *Dificultăți în funcționarea Orfelinatlui „Procopie Florescu” de la Tăutești (1892–1948)*, la simpozionul *Copiii și copilăria românească în timpul Primului Război Mondial*, Iași, 30 mai 2016.

– Mihai Chiper, *„Țăta maicilor creștine nu este pentru prunci evrei”. Regulamentele servitorilor și segregarea pieței muncii din Iași (1866–1870)*, Colegiul Noua Europă, București, 5 decembrie 2016.

– Adrian Cioflâncă, *Holocaust, memorie și etică*, prezentare în cadrul „Zilelor Memoriei”, organizate de Institutul Francez Iași, 29 ianuarie 2016; *Holocaustul din România*, la Institutul Național al Magistraturii din București, în cadrul trainingului cu magistrații având tema *Combaterea fascismului, rasismului, xenofobiei și a cultului persoanelor vinovate de săvârșirea unor infracțiuni contra păcii și omenirii. Aspecte privind extremismul, antisemitismul și negarea Holocaustului*, organizat de Președinția română a International Holocaust Remembrance Alliance, 9 iunie 2016, București; *Noutăți documentare și revizuirii metodologice în studierea Pogromului de la Iași*, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, cu ocazia manifestărilor comemorative la 75 de ani de la Pogromul de la Iași, 29 iunie 2016; *Vieți întrerupte. Repertorierea victimelor pogromului de la Iași*, la Asociația Tranzit, în cadrul proiectului *Fragments of a life*,

coordonat de Olga Ștefan, 29 iunie 2016, Iași; *Violențele antisemite din România (1866–1944)*, la Școala de Vară cu tema *Evreii în sfera publică a României moderne*, organizată de Centrul pentru Studiul Istoriei Evreilor din România și Centrul pentru Studii Israeliene „Goldstein-Goren” de la Universitatea din București, 2–7 august 2016.

– Gheorghe Cliveti, *Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” – 75 de ani*, la Filiala Iași a Academiei Române, simpozion inclus de programul manifestărilor științifice consacrate celei de-a 150-a aniversări a Academiei Române, 26 februarie 2016; „*Pericolul de război general*” în anii 1887–1888 și vaga „*aderență*” a României la *Tripla Alianță*, Academia Română – Filiala Iași, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, 30 martie 2016; *Epoca modernă în istoria românilor – delimitări temporale, registru tematic*, prelegere ținută în plenul Congresului Național al Istoricilor Români, Cluj-Napoca, 27 august 2016.

– Dorin Dobrinu, *dezbateră Refugiații, o provocare pentru Europa*, organizată de Asociația Culturală Onesimos (împreună cu Dănuț Mănăstireanu și Dănuț Jemna), 9 ianuarie 2016, Iași, Muzeul Unirii; lansarea volumului Marius Turda, *Ideea de superioritate națională în Imperiul austro-ungar (1880–1918)* (Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016), împreună cu Marius Turda și Sorin Antohi, Iași, Muzeul Unirii, 12 februarie 2016; *Rezistența armată anticomunistă din România în context est-european, 1944 – începutul anilor '60*, Iași, Hotel Ramada, Rotary Club Iași – Curtea Domnească, 24 octombrie 2016; *Regimul comunist din România. Câteva repere istorice*, în cadrul întâlnirii *România identitară. Recuperarea memoriei și a sentimentului identitar*, organizată de Societatea Română de Psihanaliză în parteneriat cu Muzeul Național al Literaturii Române Iași, în cadrul Festivalului Internațional de Literatură și Traducere (FILIT), Iași, Muzeul Național al Literaturii Române Iași, Galerii Pod-Pogor, 29 octombrie 2016; *Istoria ca ficțiune*, dialog cu Lucian Boia, moderator Dorin Dobrinu, Iași, Aula Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu”, 29 octombrie 2016.

– Alexandru Gavriș, *Putere, suveranitate, simbol: Adunarea Constituantă din 1866 și problema monarhiei*, în cadrul simpozionului *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România – istorie, cultură, patrimoniu*, Iași, 21–22 octombrie 2016.

– Sorin Grigoruță, *Despre o încălcare de hotar din veacul al XVIII-lea și implicațiile sale. Mănăstirea Trei Ierarhi și Iuganii de pe Siret*, la simpozionul național *V. Pârvan*, organizat de Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău și Arhivele Naționale Bacău, 6–7 octombrie 2016; *Un chirurg în Moldova veacului al XVIII-lea. Johann Benedict Lochmann*, comunicare prezentată în cadrul celui de-al XVII-lea Congres de Genealogie și Heraldică, Iași, 12–14 mai 2016.

– Alexandru Istrate, *Chestionarul propus de Alexandru Odobescu. Scanarea trecutului în șase întrebări*, la simpozionul *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România: istorie, cultură și patrimoniu*, Iași, 21–22 octombrie 2016.

– Sorin Ivănescu, *Manifestația din 8 noiembrie 1945. Pentru Rege și Țară*, în cadrul simpozionului *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România. Istorie, cultură, patrimoniu*, Iași, 21–22 octombrie 2016.

– Andi Mihalache, *Patrimoniul, între cercetare și valorificare: concepte, resurse, potențial*, în cadrul simpozionului *Civilizație, cultură și civilizație românească*, Filiala Iași a Academiei Române, 25 august 2016.

– Cătălina Mihalache, *În umbra Marelui Război. „Bătălii” în numele copiilor*, la simpozionul național *Copiii și copilăria românească în Primul Război Mondial*, manifestare organizată de Institutul „A. D. Xenopol”, Institutul „Nicolae Iorga”, Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” și Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 30 mai 2016; *Educația patrimonială: proiecții, resurse și limitări*, comunicare prezentată în cadrul Școlii de Vară *România modernă și contemporană: proiecte de țară. Patrimoniu, istorie, educație*, organizată de Societatea de Științe Istorice din România, în colaborare cu Asociația Profesorilor de Istorie „Clio” din Neamț și Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, Agapia, 22 iulie 2016; „*Momente și schițe*” din istoria *inspecțiilor școlare (secolele XIX–XX)*, comunicare susținută la *Simpozionul de istorie universitară, biblioteconomie și muzeologie*, din cadrul Zilelor Muzeului Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 23–24 noiembrie 2016.

– Paul Nistor, *Biserica Ortodoxă Română și „lupta pentru pace”, la începutul Războiului Rece*, în cadrul simpozionului *Rolul mănăstirii Secu în viața religioasă a Țării Moldovei*, ediția a V-a,

mănăstirea Secu, 22–23 septembrie 2016; *Începutul deschiderii către Vest: relații româno-americe în plan cultural, educațional, științific (1958)*, la Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, Academia Română – Filiala Iași, 11 noiembrie 2016.

– Leonidas Rados, *Constantin Erbiceanu, elev (1852–1858) și profesor (1868–1886) al Seminarului de la Socola*, la manifestarea *Istoria unei școli de altădată: Seminarul teologic de la Socola*, Filiala Iași a Academiei Române, 19 aprilie 2016; *Centralizarea academică în Vechiul Regat. Cazul Facultății de Teologie*, la Zilele Muzeului Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 23 noiembrie 2016.

– Bogdan-Alexandru Schipor, *Ocupația germană a Letoniei, 1941–1944. Câteva aspecte controversate*, la Centrul de Istorie a Relațiilor Internaționale, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 15 martie 2016.

– Flavius Solomon, *România și Rusia în anii premergători Primului Război Mondial*, la conferința *100 de ani de la deschiderea Frontului Românesc în Primul Război Mondial (1916–2016)*, organizator: Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, Iași, 22–23 martie 2016.

– Cătălin Turliuc, *Regina Maria a României*, conferință individuală, Teatrul Național „V. Alecsandri”, Iași, 17 noiembrie 2015; *Organizarea camerală în România modernă*, conferință individuală, Ateneul Bacău, 18 noiembrie 2015; *Mihail Kogălniceanu și meliorismul social*, la simpozionul *Mihail Kogălniceanu în conștiința contemporaneității*, Complexul Muzeal Național Moldova, Direcția Județeană pentru Cultură Iași, Muzeul memorial Mihail Kogălniceanu, 22 ianuarie 2016; *Principiul Naționalităților și contextul internațional al Unirii de la 1859*, la simpozionul *Omagiu făuritorilor Unirii*, ediția a V-a, Complexul Muzeal Național Moldova, Direcția Județeană pentru Cultură Iași, Palatul Ruginoasa, 23 ianuarie 2016; *Emancipatorii: Generația Unirii*, la simpozionul *Domnia lui Alexandru Ioan Cuza (1859–1866) – etapă fondatoare a statului modern român*, Complexul Muzeal Național Moldova, Direcția Județeană pentru Cultură Iași, Muzeul Unirii, 23 ianuarie 2016; *Ipostaze ale feminității: Alexandrina Cantacuzino*, la a VI-a ediție a simpozionului național *Gen și egalitate de șanse*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 9 martie 2016; *Naționalism și propagandă în Războiul pentru Întregirea României*, la conferința *100 de ani de la deschiderea Frontului Românesc în Primul Război Mondial (1916–2016)*, organizată de Ministerul Apărării Naționale, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, 22–23 martie 2016; *Relațiile României cu Republica Moldova*, la simpozionul științific *Unirea Basarabiei cu România*, Consiliul Județean Vaslui, Muzeul Județean Vaslui, 24 martie 2016; *Mișcări de populație pe continentul european în epoca contemporană. Emancipare și cetățenie*, la *Conferința de drept european*, Facultatea de Drept, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 28 martie 2016; *Gheorghe Magheru și epoca sa*, la conferința *Gheorghe Magheru*, Universitatea Craiova, 2 aprilie 2016 (cu Sorin Damean, Gh. Silaghi); *Capitala Moldovei între savoir faire și savoir vivre*, conferință individuală la al 6-lea Congres al Societății de nutriție din România, Iași, UMF, 14 aprilie 2016; *150 – Ziua Regalității*, conferință individuală, Biserica Banu, Iași, 8 mai 2016; *Geneza și emanciparea statului modern român din perspectiva asociațiilor de tip fraternalist ale epocii*, la a 2-a ediție a simpozionului *Națiune și acțiune*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 11 iunie 2016; *Muzeul în lumea modernă*, la simpozionul *Caleidoscop muzeal. Muzeul memorial „Mihail Kogălniceanu” la 45 de ani*, Muzeul Kogălniceanu Iași, 24 iunie 2016; *Demografie, istorie și statistica evidenței populației*, la *Conferința națională a specialiștilor în stare civilă și evidența populației*, Primăria Municipiului Iași, 7–10 septembrie 2016; *Asociaționismul fraternal și aboliționismul*, la simpozionul *Emancipare socială și politică în România modernă. Noi perspective și interpretări*, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, 20–21 septembrie 2016; *Cine (mai) suntem? O nouă revoltă a fondului nostru nelatin, neoprotocronism sau o nouă provocare științifică?*, keynote speaker la *Simpozionul Național de Estetică*, ediția a XXI-a, Ministerul Culturii, Centrul de Cultură „G. Apostu”, 12 octombrie 2016; *Crizele și Regența. Dimensiunea istorico-juridică*, în colaborare cu M. Balan, în cadrul simpozionului *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România. Istorie, cultură, patrimoniu*, Muzeul Unirii, Iași, 21–22 octombrie 2016; *Moralitate și spiritualitate în România modernă*, la simpozionul *Luminile Cetății*, Casa de Cultură Târgu Neamț, 28–29 octombrie 2016.

– Silviu Văcaru, *O excursie domnească pe Ceahlău*, la simpozionul *Turism în Ceahlău – prezent și perspective*, ediția a III-a, Durău, 8 august 2016; *Noi documente referitoare la satul Albotești*, la simpozionul *Vasile Pârvan*, Bacău, 6–7 octombrie 2016.

– Petronel Zahariuc, *Note despre și din prima istorie a mănăstirilor Neamț și Secu*, la Zilele Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Sesiunea de comunicări a cadrelor didactice și cercetătorilor, Facultatea de Istorie, Iași, 27–29 octombrie 2016; *Amintiri uitate din vremea „zaverii”. Iașii și Moldova la 1821*, comunicare la Sesiunea anuală a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, București, 8–10 decembrie 2016.

– Alexandru Zub, *Națiune culturală și națiune politică la români în epoca modernă*, la sesiunea științifică dedicată *Zilei Culturii Naționale* cu tema „Identitatea națională”, Aula Academiei Române, 15 ianuarie 2016; *Cuza vodă, în memoriam*, la simpozionul aniversar *Domnia lui Alexandru Ioan Cuza (1859–1866) – etapă fondatoare a statului modern român*, Muzeul Unirii, Iași, 23 ianuarie 2016; *Personalități ale Colegiului Național: Ioan Tăzlăoanu*, la Colegiul Național Iași, 27 ianuarie 2016; *Stat și biserică la români în epoca modernă*, alocuție la simpozionul organizat de Biserica Sf. Haralambie, Iași, 7 februarie 2016; *Istorie și discurs identitar la Academia Română*, conferință la Academia Română – Filiala Iași, 31 martie 2016; *Lansare de carte (Efigii istorice: Mihail Kogălniceanu, A. D. Xenopol, Vasile Pârvan; Istorie și istorici în România interbelică, Vasile Pârvan, efigia cărturarului)*, la Muzeul Unirii, Iași, 1 aprilie 2016; *Istoriografia română în context european la început de nou secol*, conferință de Ziua bibliotecarului, Biblioteca Academiei Române – Filiala Iași, 22 aprilie 2016; *Lumină și lumini în epoca renașterii naționale*, la Colocviul de la Putna, organizat de Fundația „Credință și Creație – Maica Benedicta”, pe tema *Fundamente creștine ale culturii române și europene. Condiția creatorului – între libertate și destin*, în perioada 12–15 mai 2016; *Nicolae Iorga: istorie, identitate, deschidere*, conferință în seria organizată sub egida Universității „Alexandru Ioan Cuza” și a Institutului Francez, la Muzeul Unirii Iași, 20 mai 2016; *Eminescu și lumea istoricilor*, alocuție la *Bookfest 2016*, cu ocazia unei dezbateri legate de colecția „Eminesciana” a Editurii Junimea, în București, 5 mai 2016; *Lansare de carte, Eminescu: glose istorico-culturale, Bookfest 2016*, Iași, 5 iunie 2016; *Lansarea cărții Michel Roussin, Pe urmele generalului Berthelot*, trad. de Mădălina Dima, invitați acad. Alexandru Zub, prof. Simona Modreanu și lect. Fabian Doboș, la Institutul Francez, 10 iunie 2016; *Alocuție ego-istorică la dezbateră organizată de Editura Junimea, la lansarea cărții Eminescu: glose istorico-culturale* (ed. a II-a, Iași, 2016), Iași, Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”, 16 iunie 2016; *Alexandru Șafran – în memoriam*, la simpozionul *Dr. Alexandru Șafran și evreii din România*, Academia Română – Filiala Iași, 5 septembrie 2016; *Historiens roumains dans la Grande Guerre. Aperçu occasionnel*, la seminarul internațional *Penser L'Europe, Bientôt un siècle depuis la fin de la Première Guerre Mondiale: qu'est-ce que l'Europe a appris de son histoire?*, ediția a 15-a, București, 29 septembrie – 1 octombrie 2016; *Cuvânt introductiv la dezbateră România Mare: idee, dezastru, victorie, apogeu, 1913–1938*, organizată la Muzeul Memorial „M. Kogălniceanu”, la 21–22 octombrie 2016; prezentarea volumului Gh. Cliveti, *România și „alianțele germane”, 1879–1914* (Editura Junimea, 2015), la Clubul de lectură și promovare Junimea – Scriptor, BCU Iași, 10 noiembrie 2016; *Unitatea românilor – serie istorică fundamentală*, la colocviul *Cărți românești de învățătură (Iași, 1643–1646). 370 de ani de la oficializarea limbii române în Moldova*, Iași, Muzeul Mitropolitan, 9–10 noiembrie 2016.

b. Comunicări la manifestări internaționale:

– Cătălina Chelcu, *Un așezământ monahal din ținutul Putna: mănăstirea Vizantea*, la colocviul internațional *Relațiile românilor cu Muntele Athos și cu alte Locuri Sfinte*, realizat în cadrul proiectului UEFISCDI-PN-II-ID-PCE-2012-4-0552, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 16 septembrie 2016.

– Marius Chelcu, *Mănăstirea Copou și hotarul târgului Iași*, la colocviul internațional *Relațiile românilor cu Muntele Athos și cu alte Locuri Sfinte*, realizat în cadrul proiectului UEFISCDI-PN-II-ID-PCE-2012-4-0552, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 16 septembrie 2016; *Momente din trecutul bisericii Sfinții Atanasie și Chiril Iași*, la simpozionul *Monumentul tradiție și viitor*, ediția a XVIII-a, Iași, 6–9 octombrie 2016.

– Adrian Cioflâncă, *Holocaust Related Sites in Romania. Monuments, Mass Graves, and Unmarked Killing Sites*, comunicare susținută în cadrul reuniunii anuale de la București a International Holocaust Remembrance Alliance, 23 mai 2016; *Simulating Democracy Through Communist Mass Organizations*, la conferința *Comparing Communisms: Perspectives from Southeast Europe*, organizată de Institut für Osteuropäische Geschichte și Universitatea din Viena, 26–28 septembrie 2016; *Narratives of Antisemitic Violence in Romania*, la conferința *On Holocaust Education: Remembrance, Retrospection, Responsibility*, organizată la School of Slavonic and East European Studies, Londra, 26 octombrie 2016; *Use of Primary Materials in Classroom*, la seminarul internațional *The Remembrance of the Holocaust: Educational and Pedagogical Challenges*, Chișinău, 2 noiembrie 2016.

– Gheorghe Cliveti, *Leonid Boicu și fundamentarea studiului relațiilor internaționale din epoca modernă*, la conferința *Istoricul și istoria*, sub egida Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Filiala Academiei Române din Iași, și a Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău, 1 iunie 2016.

– Dorin Dobrințu, *The Communist Takeover in South-Eastern Europe: International Context, Soviet Influences, Internal Realities*, la conferința *Comparing Communisms: Perspectives from Southeast Europe*, Viena, Universitatea din Viena, Institut für Osteuropäische Geschichte, 26–28 septembrie 2016; *Răscoale țărănești în Câmpia Dunării, vara anului 1950: cauze, desfășurare, consecințe și Violență, memorie și amnezie. O microistorie a colectivizării comunei Roma, județul Botoșani* (împreună cu Constantin Iordachi), la conferința *Lupta de clasă și violența politică în colectivizarea agriculturii din România, 1949–1962*, Academia Română, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași, 20–21 octombrie 2016.

– Sorin Grigoruță, „*M-au căutat părinții de la sfânta mănăstire la toate boalele mele*”. *Despre îngrijirea suferinzilor la mănăstirea Golia*, la colochiul *Relațiile românilor cu Muntele Athos și cu alte Locuri Sfinte (sec. XIV–XX)*, Iași, 15–16 septembrie 2016.

– Paul Nistor, *Relațiile româno-americe în anii '50 ai secolului XX*, la Sesiunea Științifică a Departamentului Istoria Românilor, Universală și Arheologie, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, 13 mai 2016; *Marea Britanie, comunismul și apărarea democrației în Europa de Est, după cel de-al Doilea Război Mondial*, la conferința *Dezvoltare Internațională și Democratizare*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Facultatea de Filosofie și Științe Social Politice, 9–10 decembrie 2016.

– Leonidas Rados, *Romanian Students at the University of Turin, Italy (Mid Nineteenth Century)*, la *Sixième Atelier Héloïse – Sixth Workshop Héloïse* (European Network on Digital Academic History), organizat de CISUI – Centro interuniversitario per la storia delle università italiane, Università degli Studi di Perugia și CIHU – ICHU International Commission for the History of Universities, Università degli Studi di Perugia, Italia, 20–22 octombrie 2016; *The First Romanian Students in Theology at the University of Athens (Mid-Nineteenth Century)*, la simpozionul *Traditional Greek Culture in the European Context – Connections with the Romanian and Slavic Space: The Mount Athos – Athens – Sofia – Bucharest – Iași – Kiev – Moscow Cultural Axis*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 3–5 noiembrie 2016.

– Bogdan-Alexandru Schipor, *Garanțiile occidentale pentru Polonia și România din primăvara anului 1939. O perspectivă britanică*, la simpozionul *Polonia și România în Europa Centrală în secolele XX și XXI. Istorie, cultură și politică*, organizat de Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale, Institutul de Istorie ale Universității Jagiellone din Cracovia și Facultatea de Științe Umanistice a Universității din Szczecin, în colaborare cu Institutul Cultural Român și Ambasada României la Varșovia, Cracovia, 2–3 iunie 2016; *Un carusel al scenariilor: locul Poloniei și României în cadrul negocierilor tripartite din 1939*, la Zilele Culturii Polone – *Mai aproape unii de alții*, organizat de Uniunea Polonezilor din România și Ambasada Republicii Polone la București, Suceava, 8–10 septembrie 2016.

– Flavius Solomon, *The Controversy over the „Bessarabian Question” in the Romanian Kingdom (1914–1916)*, la conferința *Romania between Allies and Enemies. 100 Years after Entry into the War (1916–2016)*, organizatori: Centrul Cultural German, Centrul Cultural Francez, Centrul de Istorie a Relațiilor Internaționale (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”), Iași, 14–15 aprilie 2016;

*Cercetare istorică în vreme de război: un manuscris inedit din 1943 despre Petru Movilă, Chișinău, 2 iunie 2016; „An wessen Seite sollen wir ziehen?” Rumäniens Eintritt in den Ersten Weltkrieg 1916, comunicare susținută la deschiderea expoziției *Durch Niederlagen zum Sieg? Rumäniens Eintritt in den Ersten Weltkrieg 1916*, München, Bayerische Staatsbibliothek, Osteuropa-Lesesaal, 10 octombrie 2016; *Europa im Zivilisationsdiskurs der rumänischen Linken um 1900*, la conferința *Leitfiguren der, Europäisierungen’ Südosteuropas im langen 19. Jahrhundert*, Fundația Pro Oriente, Graz, 24–25 octombrie 2016;*

– Cătălin Turliuc, *How did Romania become Modern? A South Eastern European Experience during the 20th Century*, la *The 2nd International Modernization Forum, Modernization and Diversity*, Beijing, 20–22 mai 2016; *Alexandru Boldur: dimensiuni istorico-juridice ale operei*, la conferința *Istoricul și istoria: Alexandru V. Boldur – 130 de ani de la naștere, Leonid Boicu – 85 de ani de la naștere*, Academia Română, Academia de Științe a Republicii Moldova, Institutul Cultural Român etc., Chișinău, 2 iunie 2016; *Orașul – matrice a schimbării*, la ediția a II-a a Forumului zonal de arhitectură și urbanism *Moldova Reper 2030*, Bacău, 10 iunie 2016 (cu acad. Răzvan Teodorescu); *Ideologie și acțiune în raporturile româno-ruse din timpul primei conflagrații mondiale*, la sesiunea de comunicări științifice *România și Rusia în anii Primului Război Mondial*, Ambasada României în Federația Rusă, Institutul de Slavistică al Academiei Ruse de Știință, Societatea Științifică Română de Cercetări Interdisciplinare, Asociația Rusă a Istoricilor Primului Război Mondial, Moscova, 29–30 septembrie 2016.

– Alexandru Zub, *ASTRA, istorie și actualitate*, la simpozionul internațional *Minorități și identități naționale în spațiul central și est-european*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 3 noiembrie 2016; *Istoria ca discurs legitimant. Repere tematice*, la simpozionul *Istoricul și istoria: Alexandru V. Boldur – 130 de ani de la naștere, Leonid Boicu – 85 de ani de la naștere*, Chișinău, 2 iunie 2016.

– Petronel Zahariuc, *Călugări români la Muntele Athos în prima jumătate a secolului al XIX-lea (I): Maxim Hagiul (Balș)*, la simpozionul *Relațiile românilor cu Muntele Athos și cu alte Locuri Sfinte (sec. XIV–XX) / Les relations des Roumains avec le Mont Athos et avec d’autres Lieux Sacrés (XIVe–XXe siècles)*, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 15–17 septembrie 2016; *Câteva date despre mănăstirea Runcu (ținutul Neamț), metoc al Mitropoliei Moldovei*, la simpozionul *Monumentul – tradiție și viitor*, ediția a XVIII-a, Muzeul Unirii, Iași, 6–9 octombrie 2016; *La politique ecclésiastique et culturelle de Vasile Lupu dans la principauté de Moldavie*, la colocviul organizat de Universitatea „Ivan Franko” din Lviv, Ucraina, 2–4 decembrie 2016.

Pe parcursul anului 2016, cercetători ai Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” au efectuat **deplasări** în Moldova, Austria, China, Italia, Polonia, Rusia, Ucraina:

– Marian Viorel Butnariu, Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală, Chișinău, în perioadele 4–25 aprilie și 6–16 iunie 2016.

– Dorin Dobrinu, Universitatea din Viena, Institut für Osteuropäische Geschichte, 25–29 septembrie 2016.

– Leonidas Rados, Università degli Studi di Perugia, Italia, 20–22 octombrie 2016.

– Bogdan-Alexandru Schipor, Cracovia, Polonia, 1–4 iunie 2016.

– Cătălin Turliuc, schimb interacademic în Republica Populară Chineză, Academia de Științe a Chinei, Beijing, 19–30 mai 2016; conferință internațională, Federația Rusă, Moscova, 28 septembrie – 3 octombrie 2016.

– Petronel Zahariuc, Universitatea „Ivan Franko” din Lviv, Ucraina, 2–4 decembrie 2016.

Bogdan-Alexandru Schipor*
Sorin Grigoruță*

---

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, București
<i>AARMSLit.</i>	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare”, București
<i>AB</i>	= „Arhivele Basarabiei”, Chișinău
<i>ACNSAS</i>	= Arhiva Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității
<i>AHR</i>	= „The American Historical Review”, Oxford
<i>AIAC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIIAI</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași
<i>AIIC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIINC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIIX</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iași
<i>AISC</i>	= „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj-Napoca
<i>ALIL</i>	= „Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară”, Iași
<i>AM</i>	= „Arheologia Moldovei”, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, București
<i>AMB</i>	= Arhivele Municipiului București
<i>AMN</i>	= „Acta Musei Napocensis”, Cluj-Napoca
<i>AMP</i>	= „Acta Musei Porolissensis”, Zalău
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale București
<i>AnM</i>	= „Analele Moldovei”
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale, București
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>AOSPRM</i>	= Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova, Chișinău
<i>APR</i>	= „Analele parlamentare ale României”, București
<i>AR</i>	= „Arhiva Românească”, București
<i>ArchM</i>	= „Archiva Moldaviae”, Iași
<i>ArhGen</i>	= „Arhiva Genealogică”, Iași
<i>ARMSS</i>	= „Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice”, București
<i>ARMSI</i>	= „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice”, București
<i>ASB</i>	= Arhivele Statului București
<i>ASB, AN</i>	= Arhivele Statului București. Fond Achiziții noi.
<i>ASB, Doc. ist.</i>	= Arhivele Statului București. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
<i>ASBc</i>	= Arhivele Statului Bacău
<i>ASBt</i>	= Arhivele Statului Botoșani
<i>ASC</i>	= Arhivele Statului Cluj
<i>ASG</i>	= Arhivele Statului Galați
<i>ASI</i>	= Arhivele Statului Iași
<i>ASMh</i>	= Arhivele Statului Mehedinți
<i>ASO</i>	= Arhivele Statului Oradea
<i>ASRI</i>	= Arhiva Serviciului Român de Informații, București
<i>ASTm</i>	= Arhivele Statului Timișoara
<i>AȘUI</i>	= „Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza»”, Iași
<i>AT</i>	= „Arhivele Totalitarismului”, București
<i>ATMI</i>	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
<i>AUB</i>	= „Analele Universității București”
<i>BAR</i>	= Biblioteca Academiei Române, București
<i>BCMI</i>	= „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, București
<i>BCU</i>	= Biblioteca Centrală Universitară, București

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 401–402

<i>BIFR</i>	= „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»”, Iași
<i>BMI</i>	= „Buletinul Monumentelor Istorice”, București
<i>BOR</i>	= „Biserica Ortodoxă Română”, București
<i>BRV</i>	= „Bibliografia românească veche”, București
<i>BS</i>	= „Balkan Studies”, Salonic
<i>CC</i>	= „Codrul Cosminului”, Suceava
<i>CG</i>	= „Cuget românesc”, Buenos Aires
<i>CI</i>	= „Cercetări istorice” (ambele serii), Iași
<i>CMRS</i>	= „Cahiers du Monde Russe et Soviétique”, Paris
<i>CvL</i>	= „Convorbiri literare” (ambele serii), Iași și București
<i>DAD</i>	= „Dezbaterile Adunării Deputaților”, București
<i>DI</i>	= „Dosarele istoriei”, București
<i>DIR</i>	= „Documente privind istoria României”, București
<i>DRH</i>	= „Documenta Romaniae Historica”, București
<i>GB</i>	= „Glasul Bisericii”, București
<i>IN</i>	= „«Ioan Neculce». Buletinul Muzeului Municipal Iași”
<i>JGO</i>	= „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Regensburg
<i>LR</i>	= „Limba română”, București
<i>MA</i>	= „Mitropolia Ardealului”, Sibiu
<i>MB</i>	= „Mitropolia Banatului”, Timișoara
<i>MemAntiq</i>	= „Memoria Antiquitatis”, Piatra-Neamț
<i>MI</i>	= „Magazin Istoric”, București
<i>MMS</i>	= „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, Suceava
<i>MO</i>	= „Mitropolia Olteniei”, Craiova
<i>MOf</i>	= „Monitorul Oficial”, București
<i>MSȘIA</i>	= „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române”, București
<i>NedH</i>	= „Nouvelles Etudes d’Histoire”, București
<i>NRR</i>	= „Noua revistă română”, București
<i>RA</i>	= „Revista arhivelor”, București
<i>RdI</i>	= „Revista de istorie”, București
<i>RER</i>	= „Revue des Études Roumaines”, București
<i>RESEE</i>	= „Revue des Études Sud-Est Européennes”, București
<i>RFR</i>	= „Revista Fundațiilor regale”, București
<i>RHSEE</i>	= „Revue Historique du Sud-Est Européen”, București
<i>RI</i>	= „Revista istorică”, București
<i>RIR</i>	= „Revista istorică română”, București
<i>RITL</i>	= „Revista de istorie și teorie literară”, București
<i>RMM</i>	= „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București
<i>Rsl</i>	= „Romanoslavica”, București
<i>SAHIR</i>	= „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, București
<i>SAI</i>	= „Studii și articole de istorie”, București
<i>SCIA</i>	= „Studii și cercetări de istoria artei”, București
<i>SCILF</i>	= „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, București
<i>SCIV(A)</i>	= „Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)”, București
<i>SCN</i>	= „Studii și cercetări de numismatică”, București
<i>SCSI</i>	= „Studii și cercetări științifice. Istorie”, Iași
<i>SEER</i>	= „The Slavonic and East European Review”, Londra
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIM</i>	= „Studii și materiale de istorie medie”, București
<i>SODF</i>	= „Südostdeutsche Forschungen”, München
<i>SOF</i>	= „Südost-Forschungen”, München
<i>SRdI</i>	= „Studii. Revistă de istorie”, București
<i>SUBB</i>	= „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
<i>TD</i>	= „Thraco-Dacica”, Institutul Român de Tracologie, București
<i>VR</i>	= „Viața Românească”